

From the words वाचा स्वचरितार्थ्या, it appears that in Dandin's days it was understood that Sudraka's writings consisted of autobiographical matter¹. Thus it has been pointed out that the *Mrich* embodies several incidents from Sudraka's life, *Charudatta* is said to represent *Bandhudatta*, who was Sudraka's intimate friend and frequently assisted him in times of danger, and *Aryaka* is said to be intended for Sudraka himself. As *Svati* the *Andhrabhritya* prince whom he defeated, ruled till about 56 B. C., an attempt has been made to identify this Sudraka with king *Vikramaditya*, the founder of the *Samvat* era, at present however it remains merely in the form of a suggestion. This Sudraka, whose date would thus be about 56 B. C., must obviously be different from the founder of the *Andhrabhritya* dynasty. Their dates, however, are not far separated from each other, and one is tempted to believe that there is probably some confusion somewhere in this account, and that the two Sudrakas might after all merge into one and the same person. For the present, however, we must continue to treat Dandin's Sudraka separately, and the final pronouncement on this vexed question must be suspended till we learn more of this king, either from Dandin's own work or some similar source. Those who are not prepared to accept Col. Wilfred's identification might, as the next alternative, accept this Sudraka² as the author of the *Mrich*. The particulars given by Dandin neither agree nor conflict with those found in the *Prastavana* of our play, except perhaps in one particular. Dandin has described Sudraka as a *Brahmana*, and in the *Prastavana* he is described as द्विजमुद्यतम्, "the best among the *Brahmanas*", if we accept the natural meaning of the compound as it appears at first sight. It is, however, a minor point, and cannot be made the basis of any serious identification between the two kings.

1 The above particulars are taken from a learned paper on Dandin's *Antisundarikatha* by M. R. Kavi, M. A., read at the Second Oriental Conference of Calcutta and published in its *Proceedings* (1921) pp. 193-201. The original work of Dandin has been announced for publication.

2 For instance, Mr. Kavi unhesitatingly accepts him thus in his paper to which we have referred above.

(3) The adventures of a king Sudraka were sung by the poets Ramila and Somila,¹ who were probably his contemporaries or lived after him. Somila appears to be the same as Saumillaka, whom Kalidasa has mentioned with respect in the *Malavikagnimitra*,² thus the date of Ramila and Somila would fall before that of Kalidasa, whom we place in 56 B C, though how long before we cannot say. This Sudraka, therefore, about whom Ramila and Somila have written, might have been the Andrabhritya Sudraka, rather than Dandin's Sudraka, as we must allow for some time to elapse before a host of legends can gather around a king so that a कथा may be composed concerning his life. The name of Sudraka also occurs in the titles of three other works, *विक्रान्तशूद्रक*, a drama by an unknown author which is quoted in the *Sarasvatikanthabharana*, *शूद्रकवच*, which is a Parikatha referred to by Rayamukuta, and *शूद्रकचरित*, by an author named Panchasikha. As these works are not at present accessible, it is not possible to investigate whether they yield any historical information. The name of Sudraka became so famous that a host of Indian rulers, especially of the Pallava and the West-Ganges families, adopted titles, consisting of the word शूद्रक as a symbol of valour.³

(4) The famous name of Sudraka soon acquired a legendary halo of antiquity and was freely introduced into numerous tales, it is found mentioned in many well-known Sanskrit works. Thus, to quote Prof Keith, "He was to Kalhana in the *Rajatarangini* a figure to be set beside Vikramaditya, the *Vetalapinchavimsati* knows of his age as a hundred, and gives as his capital either Vardhamana or Sobhavati, which is the scene of his activities according to the *Kathasaritsagara*, which tells of the sacrifice of a Brahmin who saves him from imminent death and secures his life of a hundred years by killing himself. In the *Kadambari* he is located at Vidisa, and in the *Harshacharita* we hear of the device by which he got rid of his enemy Chandraketu, prince of Chakora, while Dandin in the *Dasakumaracharita* refers to his adventures

1 *cf* ती शूद्रककथाकारी रम्यौ रामिलसोमिलौ । काव्य ययोद्वयारासीद-
धनारीनरोपमम् ॥ Rajasekhara Prof Bhide assumes that Ramila and Somila
were the court-poets of Sudraka. *Vide* his *Introd* to *Svapna* p. 35

2 प्रथितयशसा भासकविपुत्रसोमिलकादीना प्रबन्धानातक्रम्य &c, p. 2

3 Introduction to *Chaturbhanu* (Madras 1922), p. IV

in several lives " These statements go to show that Sudraka was more or less a mythical personage to these later authors, and there is little historical truth to be gleaned from these accounts, they do not help us at all in ascertaining to which of the two Sudrakas the *Mrich* should rightly be ascribed

(5) Vamana, in his *Kavyal-S-V.*, mentions Sudraka by name as famed for writings exhibiting the *रञ्जयुग्म*. He does not state whether Sudraka was a king, and, as the *Mrich* is not a work that particularly excels in *रञ्जयुग्म*, it is even doubtful if he knew Sudraka as the author of the *Mrich*. Probably he had before him some other works of our author. So, although we know when Vamana flourished, which is about 800 A. D., we gather next to nothing from his work concerning our author or our play, nor do we get any new data for Sudraka's age. Unfortunately we do not find that the *Mrich* is quoted by any other writer on rhetorics whose date can be placed before Vamana's. The *Dasarupaka* quotes from the *Mrich*, though it does not mention Sudraka, as however it was written at the end of the tenth century A. D., its testimony serves no purpose in our inquiry.

(6) Prof Konow, in his work on the Sanskrit drama, has started the theory that Sudraka is to be identified with an Abhira prince called Silvadatta who ruled in the third century A. D. This, however, seems to be extremely doubtful. The sole argument that is put forward to establish this result is the fact that in our play Palaka is represented as having been overthrown by Aryaka, who was the son of 'a herdsman' (गोपाल), and the word गोपाल means 'a herdsman'. This is obviously too slender a reed to rely upon, and Prof Konow's theory has consequently not found acceptance among scholars.

(7) Similar efforts have been made, on the strength of solitary words and expressions occurring in the play, to place Sudraka in the second century A. D.; e. g., the expression रुद्रा राजा (VIII 34, p. 286) is held to refer to king Rudradamana of the Kshatrapa dynasty, whose date is given as 130 A. D., so that the *Mrich* would be posterior to that, the word नृपक occurring in I. 23 is believed to have come into use by the time of king Kanishka who lived in the first century A. D., so that the *Mrich* would have to be placed after that. These attempts fall in the

category of Prof Konow's inference from the word गौतम, and cannot be considered as convincing

We are thus left to make a choice between the Sudrakas described under (1) and (2), the materials for this choice are lacking, though it is clear that the *Mrich.* must have come from the pen of one of these two. It will thus have to be placed either in the third or the first century B C,¹ which makes it one of the earliest of Sanskrit plays now extant. We shall proceed to examine how far this claim to antiquity is supported by internal evidence, we shall find that it is all in favour of an early date. But here, too, critics have twisted various points to suit their own pet theories, as an instance we might mention that the law suit described in the ninth Act is stated to be "in accordance with the rules of the law-books of the 6th or 7th century," the implication being that the *Mrich.* cannot be older than that, but what grounds are there for supposing that similar rules *did not hold good* in the first century B C too? Until that is definitely disproved the argument is of no value at all. The following are among the principal features of the internal evidence afforded by the play — (a) The drama refers to a period when Buddhism was in a flourishing condition. The *Bhikshu* is introduced as an ascetic to whom respect is paid by the people, and his practices are described with great detail and accuracy of observation, he finally becomes the head of all the monasteries (*cf तत्पूयिष्या सर्वविहारेषु कुलपतिरयं क्रियताम्* ; p 404). Buddhism began to decline about the beginning of the Christian era, before which period, therefore, the play can safely be held to have been composed, indeed, as is pointed out by Sir Dr. Bhandarkar,² under the *Andrabhritiyas* the religion of Buddha was in a flourishing condition. (b) Many minute rules

1 This would of course make Sudraka a predecessor of Kalidasa. Some scholars, who would like to see Sudraka put later than Kalidasa, put forward the plea that since Kalidasa does not mention Sudraka, while he refers to Bhasa, Kaviputra, and Saumillaka with respect, Sudraka must not have been known to him and therefore did not exist before him. Such "argument by silence" is always ineffective, and can never be said to prove what it seeks to prove, for Kalidasa was not expected to enumerate *all* the famous poets with whose works he was acquainted. We have referred to it here as reasoning on similar lines is not infrequently met with in antiquarian discussions.

2 *Early History of the Dekkan*, p 31

given by later writers on dramaturgy, such as those relating to the predominance of a particular *rasa*, and the assignment of a particular Prakrit dialect to a particular character, seem to be not observed by or unknown to Sudraka. (c) The reference to ईक्ष्वाकु राजा (I 4) and the introduction of a courtesan as the heroine seem to be asynchronous with the period when Vatsyayana wrote the ईक्ष्वाकु chapter of his Kama-Sutra, and Vatsyayana cannot be placed later than about 100 B C. (d) The play contains many references to astrological science. In sl 33 of Act IX the planet शक्र is described as the enemy of बुध, which is contrary to the opinion of modern astrologers led by Varahamihira, but is in strict agreement with the view of ancient writers to whom Varahamihira refers (see Brihajjataka II 16, 15). As Varahamihira flourished at about 500 A D, the Mrich must be placed many centuries before that. (e) The general style of the play represents, in its simple grace and picturesque expression, the earlier style of Sanskrit dramatists, such as Bhasa, it is not so polished as that of Kalidasa, and not at all as elaborate and artificial as that of Bhavabhuti and Bhattanarayana. While none of these considerations would by themselves assign any specific date to our play, still, taken together and in conjunction with the other previously known facts, they substantially strengthen the probability of the Mrich being a production of the 2nd century B C.

We have thus tried to show that the tradition which ascribes the Mrich to king Sudraka may be relied upon, a being universally current, and that this Sudraka was either identical with the founder of the Andhrabhritya dynasty (200 B C, and this is more probable), or may be a king of Ujjayini described by Dandin (56 B. C). As regards the details of his life, those in the Prologue have not been denied by any authority, and might therefore be taken as fairly accurate, if we accept Dandin's description of Sudraka, we get several additional facts which conflict with none in the Prologue. Beyond them little else is known about our author.

As regards Sudraka's works, nothing was known to be written by him except the *Mrichchhakatika*, only recently a Bhana called *Padmaprabhritaka* has been published in South India,¹ and its

1 In the booklet titled *Chaturbhāṇī*, which is referred to before

editors claim that it is by the well known author of the *Mrich*. This Bhana is an inferior production covering twenty eight pages in print, whose style of composition bears little or no affinity to that of the *Mrich*, but is on a par with the conventional mode affected by later writers. We have, therefore, very great hesitation in accepting the piece as a genuine production of our author. A third work *Vatsarajacharita* (also called *Finarasavadatta*) is ascribed to him by Vallabhadeva, an edition of it has been announced for publication by the same editors, but the work is not yet accessible to us and hence its authenticity cannot be discussed at present, it may be assumed, however, on the authority of Vallabhadeva. The editors further state, in their introduction to the *Padmaprabhritaka*, that Sudraka, probably wrote a fourth drama, a *Prakarana* styled *Kamadatta*. On this point, too, the information available is tantalizingly meagre. Possibly we may be on the eve of important discoveries, which would be eagerly welcomed by all interested in the life and writings of the great artist who wrote the *Mrichchhakatika*.

III THE PLAY

(1) THE PLOT

The *Mrichchhakatika* is a drama in ten Acts based on the story of the love of Charudatta, a prominent but poor inhabitant of Ujjayini, and Vasantasena, an exquisitely beautiful but pure minded courtesan of the same city. The following is a summary of the plot as it is developed in the course of the various Acts —

Act I In the Prelude (*Prastavana*), after the Benedictory stanza (*Nandi*), the Sutradhara gives some interesting particulars about the author of the play which he is about to stage. A conversation between him and his wife (*Nati*), which follows, is intended chiefly to lead up to the entrance of the *Vidushaka* (*Maitreya*), at which point the action of the play properly begins. *Maitreya* is a poor Brahmana and an honest and sincere friend of Charudatta, a wealthy citizen of Ujjayini who, however, no longer possesses his former wealth, having spent it all in noble and charitable deeds. One *Churnavridha*, who is Charudatta's friend, sends a cloak by *Maitreya* with instructions to give the same to

his master Charudatta enters, and the cloak is duly handed over to him. Their conversation for a while turns upon Charudatta's poverty, then Vasantasena comes upon the scene. She is being pursued by Sakara (Samsthanaka), the brother-in-law of king Palaka of Ujjayini, and the villain of the piece. He is a debauchee, a coward and a fool, with an exaggerated idea of his own importance and power, he is accompanied by two of his followers, Vita and Cheta. They entreat, cajole and threaten Vasantasena by turns, but all the same with great indignation she rejects Sakara's suit. She takes refuge in Charudatta's mansion, and in the darkness of the night her pursuers light on Radanika, a maid in Charudatta's employ, mistaking her for the object of their search. Maitreya intervenes and turns them all out. Vasantasena is next introduced to Charudatta, she had already heard of his virtues and fallen in love with him, contrary though it was to the profession of a courtesan to become attached to a penniless man. Wishing to keep up the acquaintance, she employs an ingenious device, she leaves her ornaments with Charudatta, ostensibly for safe custody, but really with the object that they should serve as an excuse for further communication with him. She then leaves, escorted by Charudatta who on returning makes over the ornaments to Maitreya for safe keeping.

Act II Vasantasena, talking in confidence with her maid Madanika, reveals the warmth of her feeling for Charudatta, and also the real reason of depositing those ornaments with him. Then follows a scene introducing a number of gamblers, one of them, Samvahaka, is running away without paying his debt, and is being pursued by his creditor and the master of the gaming-house. Assisted by another gambler, Samvahaka escapes and takes shelter in the house of Vasantasena, who in her kindness pays his debt for him and rids him of his pursuers. Samvahaka is tired of gambling, and leaves after declaring his resolve of donning the robes of a Buddhist mendicant (Bhikshu). One of Vasantasena's servants then enters and relates how he had just rescued a Bhikshu (— *e.*, presumably, Samvahaka —) and how his brave act was rewarded by Charudatta by the gift of his own cloak. This affords her another proof of the noble generosity of the worthy Charudatta, she takes the cloak and wears it herself, for she loves everything belonging to her beloved and worshipped hero.

Act III There was a Brahmana in Ujjayini named Sarvilaka, who having fallen in love with Madanika, the slave-maid of Vasantasena, wanted to pay her ransom and marry her. Being himself poor, he had turned a buiglar to obtain the necessary amount of gold. He breaks into Charudatta's house by night when all are wrapped in the arms of slumber, and happens to steal those very ornaments of Vasantasena which Maitreya had to keep with himself. The theft is soon discovered. Charudatta is distressed by the loss, not because the money meant anything to him, but because the ornaments were kept with him *as a deposit*, which he was bound in honour to return on demand. His wife Dhuta, however, whose nobility is on a par with her husband's, hands over her own necklace to help him out of the difficulty. Charudatta thereupon asks the Vid to go to Vasa with that necklace, which he was to offer to her in exchange for her own ornaments, which, he was to state, were lost by his master at gambling, under the belief that they belonged to himself.

Act IV Sarvilaka calls upon Madanika with a view to buy her freedom with those stolen ornaments. On being questioned as to the source of his sudden accession to wealth, he half-confesses that they belonged to Charudatta. Madanika, however, had recognized them as the property of her mistress, she recommends that Sarvilaka had better return them to where he had taken them from Sarvilaka, however, could not face Charudatta as a declared thief, as an alternative, therefore, she urges him to see Vasantasena and offer them to her, professing that Charudatta had sent them back by him, as his house was thought unsafe. Sarvilaka does so, but Vasantasena, who has listened to the preceding conversation, is not taken in by the pseudo-messenger. Nevertheless in her goodness of heart she bestows Madanika on her adventurous suitor. Sarvilaka has to leave suddenly in a hurry to go to the assistance of his friend Aryaka, whom king Palaka had imprisoned for fear he might become the king, as a seer had predicted he would. Vasa is next visited by Maitreya, who, it may be remembered, is deputed by Charudatta to offer her his wife's necklace in exchange for those lost ornaments. Vasantasena is deeply touched by this fresh proof of Charudatta's nobility, and she sends word with the Vid that she would be calling upon Charudatta that evening.

Act V Vasantasena pays her promised visit, inspite of a terrible thunderstorm raging in the streets [This gives the poet an opportunity to introduce several fine stanzas descriptive of rain, thunder and lightning] On reaching Charudatta's house, she returns those ornaments to him under the plea that she had lost *his* necklace, just as he had formerly lost *her* ornaments, thereby intim. ting that she had seen through the ruse, well-meant though it was The lovers have now come together, and there is nothing left that can mar their happy union, with which consummation the central theme of the play reaches its climax

Act VI Vasantasena passes the night in Charudatta's house, in his company In the morning Charudatta leaves home early, with instructions to his servant to bring Vasa to the *Pushpaka-randaka* garden, in a carriage Before that is done, we have a touching scene, where Rohasena, Charudatta's son, is described as crying because he was given an *earthen toy cart* (*Mrichchhakatika*) to play with, instead of a golden one desired by him Vasa gives him her ornaments out of which the boy is to get a toy-cart made, and thus sends him away happy [This is the incident that gives our play its title]. Then the servant Vardhamanaka comes in and announces that the carriage is ready, Vasantasena asks him to wait, while she finishes her toilet He, however, suddenly remembers that he has forgotten the carriage cushions, and goes back to bring them In the meanwhile there comes in Sakara's servant, Sthavaraka, who, too, is driving his master's carriage in the same direction Vasantasena gets into his carriage, by mistake, without his being aware of it, and is thus taken to the garden (where she would reach a little later than she was expected to do) Just at this time Aryaka, whom Palaka had imprisoned, has escaped from his cell, he hapnens to meet the carriage of Vardhamanaka as the latter was coming back While the back of the driver was turned, Ayraka gets into his carriage, Vardhamanaka believing that it was Vasa who had entered Thus they drive on, but are shortly stopped by two of the city's guards who insist upon inspecting the carriage One of them, Chandanaka, looks in first, he recognizes the prisoner, but promises to help him to escape, he therefore deliberately picks a quarrel with the other guard, Viraka, whom he beats and drives off The road now being clear, Aryaka escapes in safety, Vardhamanaka never discovering all the while whom he was really driving

Act VII Vardhamanaka brings the carriage to the *Pushpakarandaka* garden, where Charudatta is awaiting Vasantasena, as it is, however, it is Aryaka, and not Vasa, who steps out of the carriage. True to the innate generosity of his heart, Charudatta promises him safety and advises him to proceed further in the same carriage, as that would allay suspicion, they two part the best of friends, Aryaka in gratitude and Char in the consciousness of a good deed performed. Char leaves without further waiting there for Vasantasena, for he did not like to be seen there after he had assisted in the escape of Aryaka, which was virtually treason towards the king.

Act VIII The Bhikshu (Samvahaka) visits the *Pushpakarandaka* garden to wash his robe, where he is variously harassed by Sakara and finally driven away. Sakara is waiting for his carriage, which at length arrives, he is surprised to find Vasantasena inside, though of course it is a very welcome surprise, as it affords him an opportunity to renew his attentions to her. She spurns him, whereupon Sakara, like the fool that he is, conceives the idea of killing her by way of punishment. He asks his followers, Vita and Cheta, to do the killing, which they promptly and emphatically refuse. Sakara then decides to kill her himself, he gets rid of Vita and Cheta under one pretext and another, and then strangles the helpless girl. She falls down senseless, though not dead, he however, believes that he has killed her. On the return of Vita and Cheta on the scene, Sakara boasts of his exploit, Vita is disgusted with his master and his ways, and leaves him to join the newly formed party of Arvaka. Sakara orders the Cheta to go to his palace, where he intends to hold him a prisoner, lest he might give out the secret concerning the real author of the crime. Finally, he hits upon the idea of proclaiming Charudatta as the murderer of Vasantasena, this would be sweet and complete revenge, for Charudatta was his rival in her affections, and it was for his sake that she spurned him, as he believed. On the departure of Sakara the Bhikshu comes back to the spot to dry his robe, and discovers Vasantasena. He restores her by rendering her first aid, and takes her to a convent (*Vihara*) hard by.

Act IX The scene is now shifted to the court of justice, where in the presence of a presiding Judge and two assessors,

Sakara formally charges Charudatta with having enticed Vasa to his garden and there murdered her for the sake of her ornaments. The Judge opens the case by calling for Vasantasena's mother, who gives evidence about the existence of a love affair between her daughter and the citizen Charudatta, she also states that so far as she knew Vasa was then supposed to be in Charudatta's house. Next Charudatta himself is sent for, who denies any exact knowledge of Vasantasena's movements. In the meantime Viraka arrives to lay information against his fellow guard Chandanaka who had mauled and assaulted him while he was trying to inspect a carriage which belonged to Charudatta and in which Vasantasena was supposed to be travelling in the direction of *Pushpakarandaka* garden. The Judge sends him to find out if a woman's dead body was lying in the garden. As ill luck would have it, a dead body of a woman was lying there, who had been accidentally killed by the fall of a tree. Viraka comes back and reports what he has seen. This is sufficient evidence to charge Charudatta with Vasantasena's murder; he, however, makes no very serious effort to establish his innocence, so much weighed down he is with the thought that now that Vasantasena was no more, life would be without interest to him, and further that he, being penniless, would not be believed in what he would say to the contrary and that the Judge would not give him a fair hearing. As a matter of fact, the Judge is quite favourable, but he has to investigate the truth, the guilt of Charu is already apparent by his half silence, and further damning evidence is unwittingly given by Maitreya who brings with him Vasantasena's ornaments, the same that she had given to Rohasena, the ornaments are pointed out by Sakara as the motive of the crime, and they belonged to Vasa and came from Charudatta's house. The chain of evidence is now practically complete. Charudatta does not give any satisfactory explanation, and the Judge has to declare him guilty. King Palaka, thereupon, pronounces the death sentence upon the murderer, as Charudatta is now adjudged to be. He is to be taken to the cemetery and there impaled as a warning to all similar wrong doers.

Act X Charudatta is being taken to the cemetery by two Chandakas, who are to act as his executioners, though they don't much relish their job. Charu's guilt is proclaimed at each procla-

mation station on the way Maitreya brings in Rohasena so that his father might have a last look at his son's face, Maitreya entreats the Chandalas to release Charu, which of course they cannot. Then Sakara's servant Cheta, whom his master had put in irons, hears the proclamation, anxious to declare the truth, he resolutely jumps into the street, chains and all, from the room wherein he was confined. He denounces Sakara as the guilty party, but the latter arrives there at this juncture and somehow manages to prove, to the satisfaction of the simple-minded Chandalas, that the Cheta was a thief and a liar and that therefore his statement was not to be relied on. Then they reach the place of execution, where Charu is now about to be impaled. But the Bhikshu accompanied by Vasantasena arrives there in the nick of time, the charge of murder falls through and the innocence of Charu is at once fully established, as also Sakara's guilt. Sarvilaka then enters and announces that Aryaka had killed the wicked king Palaka and installed himself on his throne as his successor. For the valuable aid rendered by him in times of need, Charu is rewarded by Aryaka with the gift of the kingdom of Kusavati. The title of 'wife' is conferred upon the virtuous Vasantasena, to whom the stigma of being called a courtesan would now no longer attach. Similar suitable honours are also conferred upon Samvahaka, Sthavaraka, the Chandalas, Chandanaka, and even the villainous Sakara, for Charu was not the person to revenge himself on a fallen enemy. After this happy conclusion, the play terminates with the usual stanza (*Bharatīvākya*) containing an expression of goodwill towards all and unhappiness for none.

The student will see, from the foregoing sketch of the story, that the principal points in the development of the plot are — (1) The handing over by Vasa of her ornaments into Charu's keeping as a deposit, (2) Samvahaka's being introduced to Vasantasena, who lays him under an obligation by paying his debt, (3) Sarvilaka's theft of Vasa's ornaments, and their subsequent return by him to Vasa herself, (4) Charudatta's sending the necklace in exchange for the ornaments, (5) Vasantasena's visit to Charu and their union, (6) the interchange of the carriages, owing to which Aryaka and Charudatta become friends and which gives Sakara an opportunity to lay violent hands on Vasa, (7) Vasantasena's

rescue by Samvahaka, (8) the charge of murder against Charudatta, which is apparently proved by (a) the discovery of the female corpse, and (b) the finding of Vasa's ornaments on the person of Maitreya, (9) the death-sentence passed on Char, and (10) the arrival of the Bhikshu and Vasantasena on the scene of the execution which brings about the denouement

(2) THE SOURCES OF THE PLOT

BHASA'S CHARUDATTA AS THE BASIS OF THE MRICH

The foregoing analysis of the plot would show that it has been constructed with no inconsiderable skill, the author having successfully welded together a variety of exciting incidents so as to maintain the spectators' interest right up to the end. The *Mrich* stands at the head of all Sanskrit plays in providing us with a plot that is neither poor nor colourless, it is a love story full of adventures that stand apart by themselves outside the conventional class of super-human agency or insipid intrigues. The credit for inventing this distinctly fresh and vigorous plot had long been given to Sudraka, as a writer of original creative power, when the discovery of Bhasa's *Charudatta* threw a flood of light on the construction of our play. It was immediately seen that the *Charudatta*, which too is based on the loves of Char and Vasant, bore an extraordinary resemblance to the *Mrichchhakatika*, the two plays accorded with each other with such completeness of detail that it was patent, even on a most cursory examination, that one of them must have been an adaptation of the other. The following is a brief analysis of the plot of Bhasa's play —

Act I Without any Benedictory stanza or description of the author, the play opens with the entrance of the Sutradhara who carries on a conversation with his wife (Nati) which leads to the introduction of the Vidushaka in the same manner as in the *Mrich*. The Vid then enters and is represented as paying a visit to Charudatta. A short conversation between the two, on the evils of poverty, is followed by the entrance of Vasantasena, who is pursued by Sakara and Vita. Vasa. takes refuge in the house of

Charudatta, while her pursuers, coming on in the darkness, mistake Char's maid Radanika for the fugitive, and seize her. The Vidushaka's entrance with a lamp makes them realize their error and they depart in peace. Vasa is then introduced to Char; she hands over her ornaments to him for safe keeping and then returns home, escorted by Vidushaka.

Act II Vasantasena has a confidential talk with her maid-servant [as in the *Mrich*], wherein she describes the warmth of her attachment to and the merits of her worshipped hero. Then enters Samvahaka who is pursued by a creditor of his to whom he owed money at gambling. The creditor is not introduced on the stage, but Vasantasena's maid goes out at the instructions of her mistress and pays him off. The Samvahaka leaves, after declaring that being disgusted with his present mode of life he had resolved to turn an ascetic. Next enters a servant of Vasa and he describes how he had just rescued an ascetic from the teeth of an enraged elephant and how he was rewarded for his brave deed by Charudatta, who had witnessed it.

Act III Charu and Vid have returned from a concert, and they go to sleep in their house. Sajjalaka, a burglar [*Sarnilaka* in the *Mrich*] breaks into the house and steals the ornaments of Vasantasena from Vidu's keeping. The alarm is raised, Charu is greatly distressed at the loss of the deposit, when his wife dutifully hands over her own jewel-necklace to be given to the courtesan in exchange for her ornaments. Charu instructs Vid to call upon her for that purpose, and the latter agrees, though under a protest.

ACT IV Vasa is in her mansion, love-sick and pining for a union with her lover, she even declines to perform her usual toilet for any other suitor than the beloved Charudatta. Sajjalaka enters; he loves Madamka, the maid-servant of Vasa, he shows to her the ornaments which he had stolen from Char's house and with which he proposes to ransom her off from bondage. She, however, recognizes the ornaments, and after some persuasion her gallant lover agrees to restore the stolen property to its rightful owner, Vasantasena. In the meantime the Vidu calls upon the courtesan to offer her the jewel-necklace in exchange. He departs after accomplishing his mission, and thereupon Sajjalaka comes in,

accompanied by the maid (Madanika) He professes to be a messenger from Charu and returns to her the ornaments as coming from him Vasa sees through the device, but she graciously releases Madanika from slavery and sends her off happy in the company of her lover She then remarks to her attendant that the affairs were happening just as though in a dream (' जाग्रत्या मया स्वप्नो दृष्ट "), and the maid responds by characterizing the incidents as an ' अमृताङ्कनाटक ', i. e. ' a one Act play sweet as nectar,' referring to the happy conclusion which she forces, Then Vasa proposes to start on a visit to Charudatta, and the play ends, somewhat abruptly, with her departure.

The student will have observed that the above is substantially the same as the story of the *Mrich.* (Acts I-IV), and, on a perusal of the *Charudatta*, every page, nay almost every line and every word of it, will be found to have been reproduced, with or without embellishments, in the *Mrichchhakatika*. Here is a strange spectacle of a whole play being simply re-written and transformed into another with a different title, except that the story of the *Charudatta*, which is in 4 Acts, is carried on in the *Mrich* by the addition of six more Acts. The identical words, expressions, sentences, stanzas, ideas and similes are to be found in both the plays, generally in an amplified and expanded form in the *Mrich* and in a simple and brief one in the *Charu*. The number of these is too large to be specified here, the more important of them we have quoted in the Notes and it is unnecessary to set them out here in detail, for that would be practically copying out the whole of the *Charudatta*, side by side with the *Mrich*, moreover, the complete similarity between the two is so obvious that nobody would even attempt to deny it. What, then, is the explanation of this unique phenomenon ?

The obvious answer, and one on which most scholars are agreed, is that the *Mrich* is an enlarged version of the *Charudatta*. We have seen above how the extant portion of the *Charudatta* ends suddenly without any denouement. This completely spoils its chances as a stage-piece, for the spectators want, before everything else, a complete and well-developed story. Sudraka must have conceived the idea of continuing and finishing the play, had he merely added the remaining Acts, the result viewed as a whole

would have been an incongruous piece of workmanship, hence he re-wrote and worked over the original four Acts also, making several changes and additions, and followed these up with the next six. The *Charudatta* seems to have been left incomplete by Bhasa, though we do not know why, there are indications in the play itself that he had intended to complete it. Thus, among other things, we read towards the end गणिका—एहि । इम अलकार गृहीत्वा आर्यचारु-दत्तमभिसरिष्याव । चेटो—अज्जुके तथा । एतत्पुन' अभिसारिकासहायभूत दुर्दिन मुन्नमितम् । (p 86), where is the necessity of mentioning the दुर्दिन unless it were to lead up to Act V which would show Vasantasena going to her lover in rain and thunder ? Some have believed that Bhasa might have composed the whole play, but a portion of it came to be lost afterwards, so that only a fragment is available to us. But this is most unlikely, for had the whole play been accessible to Sudraka, surely there could have been no motive for him simply to re-write the same and copy everything from start to finish. In Sudraka's days too the play must have been known as a fragment, and hence there was an opportunity for a skilled hand to revise it and complete it for presentation, and if Sudraka knew the play as a fragment, the probability is that Bhasa never completed it, not that the latter part was lost in the short interval separating the two poets.

In giving a more polished and a completer form to the work of his illustrious predecessor, Sudraka has preserved the original almost intact, especially its fine passages and special witticisms, thus the play on the words वसन्तसेना (f) and वसन्तसेन (m) (Char p 60) is preserved in the *Mrich*, though in a different context (p 246), and so too is the following dialogue (Char pp. 59-60) —

चेटो—वृक्षवाटिकापक्षद्वारे सधि छित्त्वा चोर प्रविष्टः ।

विदू०—चोर छित्त्वा सधि प्रविष्टः ।

चेटो—हताश, सधि छित्त्वा चोर प्रविष्टः ।

In innumerable places, however, a finished and amplified turn of expression is substituted in the *Mrich* in the place of the crudeness and simple abruptness which are a characteristic of Bhasa's style, thus, to compare only a few out of many passages —

(चारुदत्त)

भाव, नष्टा नष्टा । (p 16)

शृणोमि गन्ध श्रवणाभ्याम् । अन्व-
कारपूरिताभ्या नासापुटाभ्या सुष्टु न
पश्यामि । (p. 20)

स्वरान्तरेण दक्षा हि व्याहर्तुं तन्न
मुच्यताम् । (p. 22)

तव च मम च दारुण क्षोभो भवति ।
(p 25)

वासपादपविनाशेन (p 44)

तत सर्वो जनो भर्णति अहा चेटस्य
कर्मोति । (p 46)

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगता सखीव ।
(p 49)

यावदारभे कर्म । (p 55)

नम खरपटाय । नमो रात्रिगोचरेभ्यो
देवेभ्य । (p 57)

शतसहस्रमूल्या (p 67)

कोऽप्युपचारोऽपि नैतया भणित ।
(p 82)

(मृच्छकटिक)

भाव भाव, बलीयस्यन्धकारे माप-
राशिप्रविष्टेव मसीगुटिका दृश्यमानैव
पनष्टा वसन्तसेना । (p 38)

शृणोमि मात्यगन्धम् । अन्धकार-
पूरितया पुनर्नासिकया न सुव्यक्त
पश्यामि भूषणशब्दम् । (p. 40)

वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमा-
श्रिता । (p 46)

मरणान्तिरु वैर भविष्यति ।

(p 54)

वासपादपविमण्डुलतया । (p. 92)

तत आर्यो साधु रे कर्णपूरक साधु
इत्येतावन्मात्र भणन्ती विषमभराक्रान्तेव
नौ एकत पर्यस्ता सकलोज्जयिन्या-
सीत् । (p 98)

उत्कण्ठितस्य हृदयागुणा वयस्या ।
(p 104)

नत्कस्मिन्नुद्देशे सधिमुत्पादयामि ।
(p. 112)

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय नम
कनकशक्नये ब्रह्मण्यदेवाय देवव्रताय
नमो भाम्करनन्दिने नमो योगाचार्याय ।
(p 114)

चतु स्मद्दसारभूता (p 130)

अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च
यतो न कथाऽपि कृताऽन्या । अनेकधा
स्नेहानुसार भणितया किमप्येवमेव
गृहीता रत्नावली । एतावत्या ऋद्ध्या
न तयाऽह भणित आर्य मैत्रेय
विश्रम्यताम् । मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा
गम्यतामिति । (p 180)

It is needless to multiply instances to show how skilfully
Sudraka has improved the somewhat meagre and uncouth style

of Bhasa In addition to refining the literary expression¹, our author has made the following principal alterations and additions —(1) The Sutradhara in the Char speaks in Prakrit only, in the Mrich he begins in Sanskrit and changes afterwards into Prakrit (2) In the Char, no reason is assigned to the visit of Vid to the hero, in the Mrich he is described as carrying a cloak to be given to Char from a friend of his (3) In the Char, Vasa is pursued by two persons only, Vita and Sakara, in the Mrich Cheta is added to their company, presumably to give more variety to their dialogue (4) In the Char, Vasa is escorted home by the Vidushaka, in the Mrich it is Charudatta himself who sees her home In his anxiety to show off Charudatta as a gallant lover, attentive to his mistress, our poet has exhibited on the stage a rather improbable journey between the residences of the two lovers, this cannot be said to be a happy improvement (5) The gamblers' Scene in Act II, introducing Mathura, Dardura, &c, is an addition which constitutes a distinct gain to the histrionic interest of the piece It shows that Sudraka was not a slavish imitator but a constructive artist of high ability. (6) In the Char Sajjalaka appears before Vasa. *after* the departure of Vid, in the Mrich he appears *before* his arrival, this is a most judicious change, for there is great poetic charm in showing that the proof of her lover's magnanimity so touches and stirs Vasa that she immediately decides upon going to see him The Madanika-Sajjalaka episode, if it came after the Vid's visit, would have thrown this effect into the back-ground. (7) The Aryaka-Palaka story is nowhere hinted at in the Char, its earliest hint in the Mrich is found in Act II (p 84, कथिन च मम प्रियवयस्येन शविलकेन यथा किल आर्यकनामा गोपालदारक &c) and it is developed further on This is a deliberate addition whose significance we have already pointed out in our remarks on the Poet (8) The description of Vasa's mansion occupies only 4 lines in the Charu (अहो गणिकावाटस्य सञ्जीकता &c, p 79, quoted in our Notes, p 85), in the Mrich it is given at great length and comprises more than a third of the whole Act

All these changes, both in the manner of their relation and in the subject-matter of the piece, serve to heighten the charm of

¹ Sudraka was a master of lively dialogue, the one on p 54 is not in the Char, but it is entirely an invention of our author

the original. In nearly all cases they are effected with true poetic judgement and scenic propriety, revealing that our author was no mediocre plagiarist, but possessed the true inspiration of a poet and the balanced discretion of a critic. It is true that he cannot be credited with originality in the invention of his plot, but it should be remembered that what he chose to do was to raise the superstructure of his new play on the *Charudatta* serving as the basis. He was therefore bound to take over the story of the original, and his skill and originality were to be seen in proportion to the success with which he would compose a complement to that fragment, which would form a fitting sequel to the incidents already narrated. In that he has achieved a rare triumph, for the last six Acts have proved to be even more exciting and more interesting than the preceding four, surpassing them in the vividness and variety of their incidents. In the construction of these last Acts lies the proof of the originality of Sudraka, they give ample evidence that our author is in no way inferior as a dramatist to his renowned model, and that, had he so chosen, he could independently have written an equally powerful play. Doubtless his glorious achievement suffers to some extent from the fact that he borrowed his initial material from his predecessor, but it cannot be denied that he has surpassed him in many respects, so that the value of the *Charudatta*, as observed by Dr Keith¹, seems less to us by the side of the completed and elaborated *Mrichchhakatika*².

There have been some critics, however, who, though unable to deny the too-obvious resemblance between the two plays, are not inclined to admit that the *Char* served as the prototype of the *Mrich*, their main reason for seeking an alternative explanation lies in the obscurity that surrounds the plays of Bhasa as now known to us. Ever since Pandit P. Ganapati Sastri first brought to light the works of Bhasa, there have been a number of

¹ *Sanskrit Drama*, p 107

² It may be noticed here that the current recension of the *Mrich* shows tracts of four different hands concerned in giving it its present shape -- There is first the original *Charudatta* of Bhasa in four Acts, next comes the rewritten version by Sudraka, supplemented by six new Acts, thirdly, some unknown writer has supplied the introductory account of the author in the *Prastavana* (p 8), and finally, one Nilakantha has added one Scene in the tenth Act (pp 396 to 402), which was not in Sudraka's work. We shall revert to a consideration of this last addition in a subsequent section.

scholars who have remained sceptical about their authenticity. In their opinion these plays do not belong to the famous dramatist eulogized by Kalidasa, but are probably¹ "compilations and adaptations made for the stage of Kerala not earlier than the 8th Century A D., derived to some extent from the works of Bhasa, which, however, are lost." If this view were to be accepted, the present discussion would assume an entirely different aspect, as the *Charudatta* would cease to be anterior to our play. To investigate the authenticity or otherwise of Bhasa's dramas lies strictly outside the scope of our inquiry, we may state, however, that the majority of leading Sanskrit scholars, both in India and outside, have accepted the published plays as genuine, though there are some who decline to subscribe to such a conclusion. Dr V S Sukthankar, who, among others, has made a very exhaustive study of the problem, has summarized in a lucid paper² the pros and cons of this question, in his opinion the balance between them is so evenly held that it is hardly possible to say on which side the truth lies, so that "the Bhasa question is now as far away from being settled as ever before." No useful purpose can be served therefore by our entering into that discussion here, under the circumstances we must be content to assume that the extant *Charudatta* is a genuine Bhasa play, and to accept Bhasa's authorship of the Trivandrum dramas, tentatively, as a working hypothesis (which is also the position taken by Dr Sukthankar). Even if, however, it were to be proved that Bhasa had nothing to do with the extant fragment, it seems to us undeniable that the *Charudatta* whoever its author might have been, is quite distinctly an *earlier* version than the *Mrich*. An examination of the passages we have set out above in parallel columns, and of many more which the student can easily collect, would show that if one of these plays is based on the other—and of that there is no doubt—it must be the *Mrich*, for in each case the expression of the *Char* appears to be the original upon which the author of the *Mrich* improved afterwards, the *Charudatta* does not read at all anywhere as an abridgement, for an abridgement generally retains the good points of the original, while we find that they are absent

1 As concisely put by Dr Keith in a recent article in the Bulletin of the School of Oriental Studies, London

2 In No 75 (1923) of the *Journal* of the Bombay Branch of the R. A. Society, pp 230 ff.

in the Char. The Mrich invariably offers better readings and finer conceits, the worse and commonplace ones being found in the Char, it is almost inconceivable how this could happen if the Char were based on our play, it is quite possible that a later writer might try to abridge a lengthy play like the Mrich, by compiling an abridged edition of it suited to acting, but it would scarcely be so inferior to the original from the literary standpoint, it is contrary to all experience, and we are compelled to admit therefore that the Mrich is an adaptation and an amplified edition of the *Charuattā*. The Prakrit of the Mrich has been declared by competent authorities to be later than the Prakrit of the Char, a fact which must not be lost sight of in this discussion, and which further strengthens our conclusion. Those who deny that the Char served as the model of the Mrich have to explain away their similarity by postulating one of these hypotheses —(1) The Char may be an abridged version of the Mrich. We have just shown how a cursory perusal of the two plays renders this view quite untenable. Moreover, since the Mrich is available complete, it is but reasonable to expect that its abridgement too should have been complete, but the fragmentary condition of the Char militates against this view. (2) There is a theory propounded by some, to which we have already referred, that Bhasa himself wrote both these plays. Why Bhasa should have chosen to write two different plays on the same theme, and in almost identical language, is a mystery of which no solution is offered by these critics, and why he should have left the Char incomplete is another mystery which is equally insoluble, for it is too far-fetched to assume that a portion of one play became lost and the other remained intact, further, there is no reason why one of them was known to be the work of Bhasa and the other came to be attributed to king Sudraka. (3) It is no doubt within the bounds of possibility that both the Mrich and the Char are derived from a common original now lost, in that case we should have *three* poets working on the same theme and producing such extraordinarily similar works, this appears to us so unlikely, however, that we need not give it any serious consideration, especially as there is no evidence to support such a conjecture. As matters now stand, we think that it is abundantly clear that the Char is the earlier version and forms the basis of the Mrich, quite apart from its genuineness or other-

wise as a work from the pen of the great Bhasa, and scholars who have made a minute study of the two plays have also arrived at the same conclusion. Bhasa has been generally placed in the 6th century B C, and Sudraka, representing a stage of literary style which in finish and general polish is intermediate between Bhasa and Kalidasa, may be taken to have flourished at about 200 B C, which is the date we have assigned to him before.

(3) TIME-ANALYSIS OF THE PLAY

The action of the *Mrich* begins on a day which is not actually mentioned in the play, though we can determine approximately what it must have been. It is known from Sakara's statement (कामदेवायतनोद्याना प्रभृति &c p 54), as well as from that of Vasantasena (त्व मया सह कामदेवायतनोद्यान गताऽऽसी p 68), that it was at some festival held in Cupid's shrine that she first fell in love with Charudatta. This must have been the festival commonly known as वसन्तोत्सव or मदनमहात्सव, which is celebrated to herald the advent of spring and which is referred to in the *Malavik*, the *Ratanavali*, and other Sanskrit plays. Its beginning was conventionally placed on the fifth day of the bright half of the month of Magha, popularly known as *Vasanta panchami*. (Also the *Vidushaka*, when he goes to Vasantasena's house, mentions certain trees and plants, Ashoka and others, which he finds in blossom and which blossom when spring sets in, see p 170). The first Act shows Vasa in love with Charu, and we might assume a period of a fortnight to have elapsed between the day she saw him first and the one on which the action of the play commences. We may thus safely infer that the first Act begins on the sixth day of the dark half of Magha, for at the end of the Act the moon is just rising (उदयति हि शशाङ्क &c p 64), and the night is so far advanced that there are few persons abroad (राजमार्गं शून्य p 64), this would be at about 11 o'clock on the sixth night of a *dark half* of a month, the reading पृथीव्रतकृत्तदेवकार्यस्य instead of सिद्धीकृतदेवकार्यस्य (p 20), which seems to be the poet's original

1 Among these may be mentioned Dr Morgenstierne, who has written an exhaustive monograph on the subject. Dr Keith in his *Sanskrit Drama* (p 131) endorses the same view, with which Dr Sukthankar also concurs.

reading (see our Notes), enables us to fix the *sixth* as the exact date, rather than the fifth or the seventh. Only when we place the action at the commencement of the *Vasanta* season we see the propriety of Churnaviddha's present to Charu of a cloak scented with *jati* flowers, for the *jati* does not blossom in the spring (न स्याज्जाती वसन्ते S-D, VII 25), and it would, therefore, be a valuable gift in that season, a fact which does not escape the notice of Vasantasena who exclaims (p 58)—आश्चर्यम् । जातीकुमुद-
वासित प्रावारकम् । Having thus determined माघ कृष्ण पक्षी — as because the cold season has not entirely passed yet, for Rohasena is spoken of as शीतार्त (see p 58)—as probably the first day of the action, the further analysis of its time presents no difficulties except on two points (1) Dr Ryder, Mr Piranje and others do not allow a long interval between Acts II and III, which they place on the same day, while we consider that an interval of a fortnight between them to be quite essential (ii) Dr Ryder assigns two successive days to Acts IX and X, while in our opinion they refer to one and the same day. We shall analyse each Act in detail and proceed to state our reasons below

ACT I—begins, as shown above, presumably on माघ कृष्ण पक्षी, in the evening at about 9 o'clock, when it was pitchy dark (cf एतस्या प्रदोषवेलाया p 26, and the verse लिम्पतीव तमोऽङ्गानि &c p 40). It lasts for about two hours, when Vasa. returns home. By that time the moon has risen, as it would do at that time that night

ACT II—begins in the morning, when Vasa has yet to take her bath (cf स्नाता भूत्वा &c, p. 66), it is mentioned further on (p 98) that Charu has given away that same *jati*-scented cloak to Karnapuraka, which shows that it must be the morning of the day following Act I. The action lasts for about three hours, as we must allow an hour or so for the dispute between the gamblers and at least two hours more for Samvahaka to get shaved and furnish himself with the paraphernalia of a Bhikshu, and for Karnapuraka to preserve him from the elephant

ACT III—Charudatta has gone to attend a musical concert and it is mid-night before he returns (अतिक्रामत्यर्धरजनी p 104), at that time the moon—the crescent-moon—is described as setting (अस्त ब्रजत्युन्नतकोटिरिन्दु p 106). This must be the moon, say, of

the 8th day of the *bright half*, obviously of Phalguna (the month following Magha) Thus there must be an interval of over a fortnight between the last Act and this, and it is erroneous to place the two Acts on the same day There are several other considerations, too, which require us to understand some such interval, thus, when the Cheta hands over Vasa's ornaments to Maitreya (p 108), the latter exclaims अद्याप्येतत्तिष्ठति, and abuses them as निद्राचौर, which he could not be well understood to do unless they had worried him continually for a few days at least and robbed him nightly of his sleep Moreover, if the ornaments had remained with Char for *one day* only, it is most unlikely that he would be giving it as his excuse that he lost them under the impression that they were his own, for a previous day's deposit is such a fresh incident in one's memory on the following day that such an excuse would be too lame, and, in fact, would not be offered So we must allow some days to pass during which the ornaments lie in Char's house, this interval could as well be a fortnight Note also how in Act V sl. 37, Char speaks of having passed some nights sleeplessly after his meeting with Vasantasena. The action of Act III begins at about mid-night and lasts for over four hours, during which time Char and Vid. are lying asleep (p 108) and Sarvilaka enters and commits the theft It was dawn when the alarm was raised, and here the Act ends (cf अहमपि कृतशौचं सभ्यामुपासे p 130.)

ACT IV —The very next day after the burglary, Sarvilaka goes to ransom off his Madanika (cf अद्य रात्रौ मया भीरु त्वदर्थं साहसं कृतम् p 138), this must have been at about 8 o'clock in the morning, for he says further on, अयि प्रभाते मया श्रुतं &c (p 140) Vasa promises to pay a visit to Char, the same night (अहमपि प्रदोष आर्यं प्रेक्षितुमागच्छामि p 174) The action of this Act lasts for about two hours

ACT V —This begins the same night of the day of the last Act, and Vasa herein pays the proposed visit An untimely storm is raging (अकालदुर्दिनं p 176), and a storm in the month of Phalguna would no doubt be an "untimely" one The action lasts for well over two hours, until upto midnight

ACT VI —begins early in the morning of the very next day (cf सुष्टु न निर्व्याती रात्रौ । तदद्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये p 214) The action

lasts for over three hours, to allow for the interchange of the carriages, the quarrel between the guards, and the escape of Aryaka

ACT VII —synchronizes with the last and begins the same morning, when Char is shown as awaiting the arrival of Vasanta sena whom he was expecting in the Pushpakarandaka garden. The events of this Act follow immediately after those of the last, and would not occupy more than an hour

ACT VIII —In the last Act Charudatta left the garden just when the Bhikshu was entering it (pp 250, 252), so this Act, following immediately after that, is concerned with the events of the same day. The time is somewhere near mid day (cf नभोमध्यगत सूर &c p 260, माध्यह्निकः सूर्य p 264) The action ends with the restoring of Vasa to consciousness, its stirring incidents, occurring in rapid succession, would occupy a period of three to four hours at the most, in the afternoon. Thus these three Acts (VI. VII and VIII) cover one day only

ACT IX —is to be placed early in the morning of the next day, since Viraka expressly mentions that he has passed one night since his fellow-guard insulted him (cf रात्रि प्रभाता मे p 332) The trial would occupy about two hours, at the end of which Char is given in custody and the Chandalas are instructed to get ready for their job (p 350) This would be at about 10 A M

ACT X —must be placed a few hours after the last, and on the same day, as Char is now shown as being led to the execution-ground by the Chandalas. That could not be the next day, as Dr. Ryder and others have assumed, for if that were so, the news of the trial of Char and the death-sentence passed on such a prominent citizen of Ujjayini would have spread like wild-fire through the city, so that the Bhikshu and Vasa would have heard of it the same day and run to his rescue, but it is herein described that they learn it on the road, through the proclamation, which shows that this Act practically follows on the heels of the last Act. Again, had one day passed between Acts IX and X, the meeting between Char and his son, which Maitreya is asked to arrange, would obviously have taken place not on the public road but rather at Charudatta's place of confinement. The action of this Act would occupy about three hours

Thus it is clear that the action of the play is spread over the various Acts as follows — (Presumably) माघ कृष्ण षष्ठी, early night, Act I, the second day, Act II, then an interval of over a fortnight. Next (presumably) फाल्गुन शुक्ल अष्टमी, midnight, Act III, the second day, Acts IV and V, the third day, Acts VI, VII, and VIII, and the fourth day, Acts IX and X. The action, therefore, comprises the events of a period of about twenty days, and not five or six days as some critics would have it.

(4) TECHNICAL REMARKS

The *Mṛichchhāṭikā* belongs to the division of dramatic compositions technically known as प्रकरण, which is thus¹ defined —

अथ प्रकरणे वत्तमुत्पाद्य लोकसश्रयम् ।
 अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥
 धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थत-परम् ।
 शेषं नाटकवत्सधिप्रवेशकरसादिकम् ॥
 नायिका तु द्विधा नेतुं कुलस्त्री गणिका तथा ।
 क्वचिदकैव कुलजा वेश्या वाऽपि द्वयं क्वचिन् ॥
 कुलजाऽभ्यन्तरा बाह्या वेश्या नातिक्रमोऽनयो ।
 आभिः प्रकरणं त्रेधा सकाशं धूर्तसकुलम् ॥

The plot should be neither legendary nor historical, but one of the poet's own invention. The hero should be a minister, Brahmana, or a merchant, of the type known as धीरशान्त² (calm and self-controlled), undergoing misfortune, and with Virtue, Pleasure and Wealth as his chief objects. The heroine should be either a high-born lady, or a courtesan, it is also permissible to introduce both these types of heroines in the same play, but in that case they should never be shown as meeting on the stage. A प्रकरण is called शुद्ध if it has the first kind of heroine विकृत if

¹ We have quoted from the *Dasa-Rupaka*, Part III, as it gives a concise definition, other definitions, more or less detailed, will be found in Bharata's *Nāṭya-Sāstra*, Adh. 18, and in Sah.-D., Part VI.

² सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः । D-R II 4. A धीरशान्त hero is a Brahmana or a similar highly respectable person, possessed of the generic merits of hero (given in the verses नेता विनातो मधुर &c.)

the second (i e a courtesan), and सकीर्ण if both, the सकीर्ण variety abounds in rogues. In other respects (e g Samdhis, Interludes, Rasas, &c) it does not differ materially from a नाटक

It may be remarked here that dramas like those of Bhasa, Sudraka and Kalidasa, being the earlier productions, composed at a period when the hard-and fast rules of Sanskrit dramaturgy were yet to be evolved, will not be found to conform precisely to all the numerous minutiae as elaborated in rhetorical treatises. Thus, for example, Sudraka does not appear to have followed the rule of the Sah-D which lays down that a प्रकरण should be named after the hero and the heroine (e g Malati-Madhava); his play has been named after a certain incident in Act VI (pp 216-220) where Charudatta's son Rohasena is crying because he was given a clay cart (मृच्छकटिका) to play with when he wanted one of gold, and where Vasa gives him her ornaments out of which he is asked to get such a one made for himself. Since those very ornaments have afterwards served as the final and damning proof of Charudatta's supposed crime, it may be perceived that the poet's choice of the word मृच्छकटिका for the title of the play is not only appropriate but it also serves to pique the curiosity of the audience as regards the subject-matter of the piece. Again we may note that the Dasa-R² prescribes that the hero should appear in every Act, while Charudatta does not appear in four Acts out of the ten of the Mrich, as the student can verify for himself. But rules such as these were made later on, from an observation of a majority of specimens, for the general guidance of students of literary forms, they must not be treated as being rigidly binding on the early writers in every detail. The student will have seen how closely the Mrich, in its broad outlines, conforms to the definition cited above, the plot is fictitious, the hero is a Brahmana, dignified and calm, in adverse circumstances and engaged in the pursuit of Dharma, Artha and Kama in due proportion, there are two heroines, Dhuta being a कुलस्त्रा and Vasantasena a गणिका. There appears to be a glaring discrepancy when these two not only meet on the stage but also exchange greetings (Act X, p 402), for this is expressly prohibited in the

1 नायिकानायकाख्याना सजा प्रकरणादिषु । VI. 143.

2 प्रत्यक्षनेतृचरित (अङ्क) । III 33.

definition¹ The fault lies not with Sudraka, however, as that Scene is known to be a later addition by one Nilakantha, who, in his anxiety to bring Dhuta on the stage, has forgotten the canon and committed a serious breach of dramatic propriety The Mrich, being thus a Prakarna of the सकीर्ण variety, abounds in rogues (चूर्त्त), among whom may be classed the three gamblers in Act II, and even Sarvilaka, in his character as a burglar

The वस्तु of the play is two-fold, (1) Principal (मुख्य), which is the love of Char and Vasa, and (2) Secondary (प्रासङ्गिक), which is the dethronement of king Palaka of Ujjayini and Aryaka's accession to the throne The predominant रस is शृङ्गार (Love), assisted by the occasional introduction of करुण (e g in Act X) हास्य (in the witticisms of the Vid and the dialogues of Sakara) बीभत्स (in Act VIII, when Vasa is strangled on the stage) &c The play begins with a नान्दी followed by a प्रस्तावना, in which the Sutradhara introduces the author and the play to the audience, then the ten Acts of the drama² follow in succession, without any intervening विष्कम्भक or प्रवेशक, whose absence is a noteworthy feature of this play, at the close there is the usual भरतवाक्य or the valedictory stanza (X 61)

It is neither necessary nor possible to point out here the various *angas* or minor sub divisions of the development of the plot, but we might notice the broad demarcations of the five *Samdhis*. (1) The मुखसंधि is a combination of the बीज and आरम्भ and it extends to the end of the 1st Act, the बीज or seed is contained in the meeting between Char and Vasa in Cupid's shrine, which is twice or thrice referred to in the play (pp 54, 68), and the आरम्भ is indicated when Vasa take refuge in the house of Char, when pursued by Sakara. (2) The प्रतिमुखसंधि indicates the further sprouting up of the बीज by some new

1 In the words नाटिकमोऽनयो Bharata, too, in his Natya-Sastra has forbidden the bringing together of the two heroines The reason for such a prohibition is obvious, for no कुलस्त्री would like to be confronted with a गणिका as her rival in her husband's affections, though as a dutiful wife she would be ready to meekly submit to his choice

2 The attention of the student is drawn to the manner in which, on p-62, a future incident is foreshadowed in the dialogue, such an episode-indication is technically termed a पताकास्थानक and is a common device in Sanskrit plays (Vide our notes on the passage)

incidents which maintain the continuity of the action, such are, here, the receipt by Vasa of Char's cloak through Karnapuraka (p 98), and later of his jewel necklace through the Vidushaka (p 172) It thus extends to the end of Act IV (3) The गर्भसंधि consists of the fifth Act, while (4) the अवमर्शसंधि covers the next four, and (5) the निर्वहणसंधि, where all events converge to the desired goal, forms the subject matter of Act X It should be borne in mind that the union of the hero and the heroine, which takes place towards the end of Act V, is not a real union, being temporary and of short duration, the permanent union, which is the consummation, is brought about in the final Act only

*

(5) GENERAL AND CRITICAL REMARKS

Among the known dramatic compositions of the Hindus, the *Mrichchhakatika* of Sudraka occupies a very high and distinguished position It is a creation of outstanding brilliance, not unworthy of being classed with the productions of acknowledged masters of the dramatic art, such as Bhasa and Kalidasa By virtue of its high dramatic charm and its great literary excellence it has endeared itself to generations of spectators and readers, the play has been adapted in many Indian vernaculars, and in that modern form still continues to draw admiring crowds to witness its performance, when the fortunes of Charudatta and Vasantasena are followed with the same breathless interest as when, over two thousand years ago, the play was staged for the first time, probably in Ujjayini. The *Mrich* possesses several unique features which have enabled it to achieve such unqualified success and assure to itself an ever-widening circle of readers Preeminent among those is its cleverly conceived and successfully constructed plot, it is a picture of contemporary society, not a dull narration of the doings of divine or semi divine personages, and its interest is heightened by a variety of stirring episodes that arouse alternating emotions of joy, curiosity, wonder, pity, and even fear, among the spectators. It is owing to a lack of such variety of action that the majority of later Sanskrit plays lack the dramatic flavour and read more like dramatic poems than dramas, which should be word pictures of real life No other Sanskrit play exhibits such a large array of enlivening incidents or thrilling

dramatic situations as go to make up the ingeniously-wrought story of the *Mrich*. Thus we see in the first Act Vasa being pursued in the dark of the night by a group of hooligans, one of them a royal brother-in-law Vasa flying in terror before them "like a doe pursued by huntsmen," and finally taking shelter in Charu's house. In the second Act, there is a similar Scene where the gambler Samvahaka is pursued by his creditors, there is a hand to-hand fight¹ on the stage (p 84), which is an incident that always appeals to a certain section of the audience, the playwright who aims at being successful must seek to please a mixed house, the intellectuals as well as the unlettered simple-minded folk, moreover the fight is not a forced one, but quite a natural sequence of a quarrel among low characters, especially a quarrel over monetary transactions. In the third Act we have the burglary scene, where Sarvilaka is seen stepping in stealthily in the stillness of the night and proceeding scientifically to demonstrate the art of house-breaking. The fifth Act is staged amidst thunder, rain and lightning. The sixth contains the exciting episodes of the interchange of the carriages and the flight and pursuit of Aryaka, in the eighth there is the strangling of Vasa, which only a realistic writer of the calibre of Sudraka would have dared to introduce, and which for the moment strikes the audience dumb with the appalling brutality of the crime. The ninth Act describes Charudatta's trial, and the tenth his being taken to the place of execution, which, however, is averted at the last moment by the opportune arrival of Vasantasena. The interest thus never flags from Act to Act, and the humour and variety of the events of the earlier Acts and the pathos of the later Acts, which form a virtual tragedy, make the play throb with life and action and constitute its chief charm. "From force to tragedy, from satire to pathos, runs the story, with a breadth truly Shakespearian" (Dr Ryder)

The story is further interspersed with many memorable stanzas of great beauty conveying homely morals or embodying worldly wisdom (*e g* Char's remarks on the evils of poverty and Sarvilaka's comments on the fickleness of women), which form not the least of its attractive features. The long description of the

¹ 1 Sudraka seems to be rather fond of describing such scuffles, one will be found in Act VI (p 238) and another in Act IX (p 340)

rainy season in Act V may be slightly out of place, but its vivid imagery and rhythmically flowing verse have made it an idyllic piece of rare operatic charm. Sudraka's expression is forcible, graphic and pithy, both the prose and poetry being remarkably free from unwieldy compounds or involved constructions, with a few exceptions the meaning is clear and direct and readily comprehended. The play compares favourably in this respect with the works of Bhavabhūti, whose dramas would hardly be understood at first hearing without previous study, except by the learned few, and whose austere grandeur comes in the way of his being more popular. It must be admitted that Sudraka lacks the eloquence or the beauty of expression of Bhavabhūti, who is also superior to him in the delineation of passion, in all its variations of emotion and minuteness of feeling. Nor does he possess the supremely elegant grace of Kalidasa's muse, with its dazzling polish and incomparable command over sense and sound. In these respects he does not dispute the palm with the masters but he still retains his superiority over all other lesser dramatists such as Visakhadatta¹ and Bhatta-Narayana, while of Bhasa he may be considered to be the equal, if not his superior, for though ostensibly his imitator, he has not only put new ideas in the *Charudatta* as adapted by him, but also made it pulsate with new life. Sudraka's dialogues are pointed and witty, and as examples we may note those on pp. 54, 76-78, 82, 186-188, which show him as a master of ready invention. Above all, he excels in humour, which is an element almost entirely neglected in Sanskrit plays. Sudraka's humour depends for its effect not merely on puns on words (e.g. that on *sena* and *vasanta* at p. 188), but on the situations as well (e.g. when the eyes of Mathura are blinded with dust thrown into them and he is asked कथं दृश्यते and her replies हृल्ल-एव प्रेक्षित्ये,—or when the two guards in Act VI are opprobriously hurling choice epithets at each other's caste). It is never coarse or vulgar, and is far removed in this respect from the so-called humour or *hasya-rasa* of Bhanas and similar pieces, in which licentious jokes run riot and are the pivots on which their interest depends.

1 Dr Keith has pointed out how the last Act of the *Mudraraksasa* wherein Chandanadasa is led to be executed, seems to be based on, and inspired by the last Act of our play: there are the two Chandalas and the wife and the son of the condemned man, who appear on the stage during that scene only, even the language in that portion reads like an echo of the *Mṛich*.

Sudraka's humor, as observed by Dr Ryder, has an American flavour, both in its puns and in its situations. It "runs the whole gamut, from grim to farcical, from satirical to quaint. Its variety and keenness are such that king Sudraka need not fear a comparison with the greatest of Occidental writers of comedies."

Next to the variety of incidents and a style pervaded by simplicity and humour, must be ranked the third great element contributing to our play's popularity, viz its characterization, which is more powerful and varied than in any other Sanskrit drama and over which rich encomiums are deservedly bestowed by Indian as well as western scholars. Sudraka has painted a large number of characters, almost a cosmopolitan crowd, it comprises a learned Brahmana, a rich courtesan, robbers, gamblers, and headsmen, portly judges and royal rakes, with a few deft touches he brings out the salient characteristics of each, but his greatest triumph lies undoubtedly in the creation of the villain, the king's brother-in-law. His original name was Samsthanaka, but the poet endowed him with a drawl and a lisp and the expressive sobriquet of Sakara (the 'Sh'-man), which is the title under which he is familiar to the multitude of play-goers. He is represented as an empty headed fool, but the emptiness seems more put on than real, for where necessary he shows the devil's own depth of cunning and knows much better than a common fool how to look after number one.¹ Charudatta is another character, set in quite a different mould, the beau-ideal of a gentleman, with a high sense of honour and famous for his charitable deeds, to whom by common consent was applied the title of *Arya*, the 'noble one'. Then there is Vasantasena, a courtesan by profession but almost a कुरुक्षेत्री in her principles, who, once her heart is attached to Char, loves him the more for his poverty and disdains to look at any other suitor, not even one of royal connexion. In Maitreya Sudraka has created a somewhat different type of Vidushaka, distinct from the common glutton and fool who plays antics on the stage, he is honest, simple minded, and straightforward, his blunders are the result of his simplicity, and do not originate in a spirit of buffoonery, he is a faithful retainer of his patron Char to whom he

1 A more detailed analysis of the various characters will be found in a subsequent Section

clings through riches and poverty, sunshine and clouds, sharing his joys and sorrows, ready to follow him even in death. Even the servants Sthavaraka and Vardhamanaka, and Radanika and Madanika, have distinct characteristics of their own, which make them live before us, in fact one almost fancies that the author has devoted as much care to portraying the slave Sthavaraka as to delineating his master Sakara, he would obey his employer upto a certain point, beyond which he ceases to be a pliant tool and becomes a human being with a moral sense of right and wrong, which he does not hesitate to assert, being willing even to lose his life in an attempt to save the innocent Charudatta from being unjustly killed. The gamblers, the Chandalas, the assessors, in fact all the different characters, have been shown in their proper relief. Other authors¹ appear to bestow all their care on their principal dramatic personæ, and neglect the rest, Sudraka gives the same meticulous attention to each. As Prof. Levi has observed, "Each of the twenty-seven personages who take part in the action *bears a particular mark*, a special trait which strongly characterizes him." Sudraka has been compared in this respect to Shakespeare and Molière, names which enjoy an honoured place in the dramatic literature of the world, and that he should be mentioned in such glorious company is sufficient proof of the esteem in which he is held by those most competent to judge, higher praise than that there cannot be.

In spite of the skill and attention of the author, several slight flaws of construction have crept into the play, though they are not so serious as to interfere with its manifold attractions. We need not attach any undue importance to trifling lapses, for these are almost inevitable in a play of such great length and embracing such complex and varied situations. We have already referred to the inadvertence which has led the author to represent Char as escorting Vasa to her house (p. 64), and to stage such a long journey without even a word of description, so that Char is heard describing the moonlight when he starts, and is immediately and abruptly shown as arriving at his destination, it almost reads as

1 For instance, Kalidasa in his *Sakuntala* introduces a fisherman, two policemen, and a royal brother-in-law, but somehow they fail to excite as much interest as similar types in the *Mṛich*. They are characters without characteristics, being of no interest to the poet except so far as they serve to disclose the discovery of the ring.

if some portion is missing from the text towards the end of Act I. In the second Act we see Samvahaka leaving the stage after declaring his resolve to turn a Bhikshu, and almost immediately we are told that he, dressed as a monk, was rescued by Karnapuraka from the teeth of an enraged elephant. This is rather putting a stretch on the imagination, for no sufficient time appears to have elapsed to enable Samvahaka to change his dress, get his head shaved, and don the paraphernalia of a Buddhist monk. In the next Act, where Sarvilaka is shown as a burglar, it looks very strange, indeed, that he should not have known whose house it was that he was breaking into. He appears to have been a resident of Ujjayini, since he was intimate with Vasa's maid and counted Rebhila (p 152) and Chandanaka (p 242) among his friends. He knew Charu by name (p 140), and even if he had never seen him, it is inconceivable that he should not have known where the first citizen of Ujjayini lived,¹ so that he failed to recognize his mansion even when he had inspected it carefully from the outside (p 110) before effecting his entrance. In the fourth Act, when the Vid describes the splendours of Vasa's mansion, much seems to have been left to the imagination of the audience, since the things described are so varied and numerous (including even Vasa's mother and brother) that it is improbable that even a small portion of them could have been shown on the stage, this scene partakes more of the nature of a *śravya* than a *dṛśya* composition. Similarly, in the thunderstorm scene in Act V, many of the descriptions are purely conventional and completely discordant with the time and place. It was a dark night, with the moonlight obscured by screening clouds (p 190), still we listen immediately afterwards to the sun being similarly obscured (sl 20) and rain-bows (p 212) gleaming across—rain-bows at midnight! In the sixth Act, it does not appear why Char should have left so very early in the morning, arranging that Vasa should follow him, since he could as well have proceeded to the garden in her company in the same carriage, the carriage was a covered one, and nobody could even have seen them. If the poet saw the necessity of making Vasa travel

¹ The remark of the Vidushaka on p 122 is quite appropriate, the thief could only have been either a complete stranger or a student of the science of house-breaking. But we know that Sarvilaka was neither, how, then, would the author reconcile this?

alone, we expect that he should have invented some sound reason for Char's early and abrupt departure. Finally, when in Act IX Char is being tried for murder, his silence appears to us to be quite puzzling and out of place. The poet somehow wanted to have him adjudged guilty on the circumstantial evidence, but he has thereby overlooked the resulting weakness imparted to the character of Charudatta. Further, even if we assume that Char was far too much weighed down by the thoughts of his own condition to offer a proper defence, we expect that the Vidushaka at least ought to have explained the source of the ornaments, as it was a matter of life and death to his friend, but it is astonishing to see that he utters not a word, beyond asking Charu why the truth should not be told (p. 342). The silence of Maitreya appears to be much more inexplicable than that of his friend, and it remains a flaw in the construction.

Barring these faults mentioned above, the play, viewed as a whole, presents a well proportioned and harmonious story, where one Act naturally arises out of the other and each incident possesses some bearing on the development of the plot. Dr. Ryder, however, perceives a lack of proportion in the play, he calls it "too long," and he considers that the main action halts through Acts II-V, remarking that the contents of these Acts are not quite pertinent to the rest of the play and they might have been easily dispensed with, so to say, so far as the central theme of the love of Char and Vasa is concerned. Now it may be admitted that the play is a long one, but it is not too long for presentation, as has been demonstrated by actual performances, nor can its length be characterized as boring or tiresome, for, as we have seen, the rapid succession of its incidents keeps the audience interested and on the tiptoe of expectation throughout. Further, the learned doctor appears to have missed the point altogether when he charges Acts II-V. as being unnecessary. As a matter of fact, they comprise technically the sprouting of the seed of the action, and are quite indispensable for its proper development. The second Act serves two very important purposes, in the first place, the Samvahaka's debt has been paid off by Vasa, and his deep sense of gratitude for this disinterested act of kindness makes him render invaluable assistance to her later on, and secondly, the rescue of Samvahaka, effected by

Karnapuraka, is narrated by the poet solely to introduce the topic of Char's munificence as shown by his gift of the cloak, this touches Vasa and serves to heighten her love for the hero. It is surprising therefore to find Dr Ryder remarking that the second Act "*has little real connexion with the main plot*." Neither is the third Act unnecessary, for without that robbery there could not have been the exchange of the pearl necklace for the lost ornaments, which is a subsidiary incident serving solely the purpose of again illustrating the boundless generosity of Char and deepening Vasa's passion. The fourth Act is a necessary sequence of the third, and the fifth of the fourth, showing Vasa proceeding to her lover's house in the garb of an *abhisarika*, the only really unessential portions here would be the passages descriptive of Vasa's mansion and of the rainy season, but they do not cover more than a sixth of the ground traversed by these four Acts, and hardly justify the criticism passed on them by the learned scholar.

There is one important aspect of the play as a stage-piece, which is likely to puzzle the reader. We refer to the seeming impracticability of staging different incidents in the same scene without any shifting of curtains or portions of stage-property. Thus, for example, on p 26 Char and Vid are present on the stage, which they do not leave, when Vasa enters and there is the commotion of her pursuit, we see Charu and Vid conversing, in the same scene, but without being aware of the presence of Vasa and her pursuers. This kind of mixing up in one scene, of incidents which in a modern play would be shown in several separate scenes, is to be found throughout the play, different incidents are represented as taking place simultaneously on the same stage, as though they are in different places. This arrangement seems possible only when we understand, as Wilson has pointed out, that the stage must have been divided into several compartments by suspending curtains *traversely*, so that while these were open equally to the audience they screened one group of actors from the other as if these were in different parts of the same house and street. All the difficulties of understanding the staging of the drama would disappear if we bear in mind that some such arrangement must have been made on the stage without which the effect would be highly ludicrous indeed.

A detailed consideration of the various Prakrit dialects used in the play, interesting though it would be, lies outside the scope of this edition, which is intended to help the University student and not to overburden his memory with matter which is both dry and unnecessary, but we may notice here their distribution, in which the play closely follows the lines laid down by Bharata in the *Natya sastra*. According to the com Prithvidhara, *Sauraseni* is spoken by the Sutradhara (when he changes from Sanskrit into Prakrit), the Nati, Vasantasena, Dhuta Vasa's mother Karnapuraka, the assessors, Sodhanaka, Madanika and Radanika, *Avantika* is spoken by Viraka and Chandanaka, *Prachya* by the Vidushaka; *Magadhi* by Samvahaka (Bhikshu), Sthavaraka, Kumbhilaka, Vardhamanaka, and Rohasena, *Sakari* by Sakara, *Chardali* by the two Chandalas, and *Dhakki* by the gamblers¹. The ancient grammarian Vararuchi whose date (1st Cent B C) is nearest to our author's gives only four principal Prakrit dialects, *Sauraseni*, *Magadhi*, *Maharashtri* and *Paisachi* [the two latter being not instanced in our play], the further subdivisions known as *Avantika*, *Prachya* &c were made by later grammarians. Dr Keith has shown how all the seven different varieties mentioned by Prith are reducible to only two principal dialects, *Sauraseni* and *Magadhi*, for *Avantika* and *Prachya* are really to be classed under the former, and *Sakari* and *Chandali* under the latter, *Dhakki* being kept apart as very little is definitely known concerning that obscure form of Prakrit.

The literary style of Sudraka is, as we have already remarked, characterized by a simplicity of diction and naturalness of expression, and in this respect he stands nearer to Bhasa than to any other Sanskrit writer. Coming between Bhasa and Kalidasa, he lacks the polished grace of the language of the latter, in whose works Classical Sanskrit is to be seen in its best and most pleasing form. Sudraka's vocabulary is large and most varied. Unlike his predecessor he rarely uses, in his Sanskrit, unfamiliar words or expressions that have become obsolete, though his Prakrit is full of them (e.g. वरण्डलम्बक p 14, मल्लक p 20, वरटा p 24, दक्षिण p 46, तलित p 56, लुप्तदण्डक p 78, गण्ड p 78, सैरिभ p. 158, कूर p 158, रूपिन् p 162, महल्लक p 166, कपदं-

1 See Prithvidhara's introductory remarks for the several linguistic characteristics that distinguish these dialects from one another

कडाकिनी p 168, कोष्टक p 254, बोडी p 294, and many more which the student can easily collect), He rarely uses long compounds, except in the description of Vasa's mansion in Act IV., but herein he seems to have been influenced by a desire of exhibiting his mastery over grandiose descriptions in prose, for prose, according to Dandin, should be pervaded by the quality of *Ojas*, which signifies an abundance of compounds (ओज समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्। Kavyad I 80) In the rare cases where he uses compounds in verse (*e g* in निवन्दीकृत &c. V. 24), they are generally easily intelligible His constructions are ordinarily simple and straightforward, the ambiguity that is sometimes met with is frequently due to defective Prakrit readings as they are found in MSS His verse is commonly smooth and easy-flowing, though occasionally containing awkward compounds He lacks the economy of expression which enables a master-stylist like Kalidasa to say a thing in the fewest possible words Sudraka has frequently found it difficult to avoid using superfluous words in his verses, notice, for instance, the way in which he fills the space by the inclusion of particles like च, हि, तु and वै in stanzas such as II 10, VII. 3, VIII. 15, VIII 43, IX 42, X 47 &c His descriptions also are rarely touched by the glow of imagination and are seldom lifted into the sphere of the sublime, like those of Kalidasa On the whole his writing is vigorous pointed and forcible, he avoids ungrammatical forms, involved constructions, elaborate *alamkaras*, as also difficult puns And to crown all, he has a facile power of dexterously clothing homely proverbs and simple morals in sentences of great beauty and stanzas of haunting melody, many of these have obtained currency in the common language of the people, by whom they are treasured up as *subhashitas* ¹

*

(6) THE STATE OF SOCIETY DEPICTED IN THE PLAY

The student must have observed that the principal characters of the *Mrich* are drawn from the upper middle class, while its subsidiary episodes introduce such low class people as gamblers, hangmen, &c. This was inevitable in a play whose plot was

¹ Most of these will be found collected in the list given at the end of our Text, pp. 408-411.

to be लौकिक or "drawn from real life" (*vide supra*, the Def of a Prakarana), and it is but natural that we see therein an exact reflex of the conditions and manners of contemporary society,¹ including its government and its laws in particular

The king is not actually introduced in the play. It seems that he ruled as an absolute monarch and, if he happened to be a tyrant (as Palaka was), discontent would be rife among the subjects, being a direct incentive to armed rebellion as soon as opportunity would offer. The king was assisted by counsellors (IX, 14), and was also the head of the army (X, 48), there were the usual departments of state such as revenue (VII, 1), justice (IX), police (VI) &c. The ninth Act gives us special insight into the judicial administration. The judge was assisted by two assessors, and justice appears to have been both impartial and speedy, the presiding judge had to follow well-formulated rules of evidence and procedure in recording facts and in examining witnesses, but he could give his decision only in the form of a recommendation, the passing of the final orders lying with the sovereign. If the facts were not clearly established by the evidence, recourse was to be had to four kinds of ordeals (IX 43), a trial by ordeal being fairly common in ancient society for serious offences. The person under trial had to confess his crime when proved by facts (p 346). A criminal punished capitally could be set free if an adequate ransom was paid or some great event happened (p 378). The executioners had some discretionary powers, they could release a prisoner if found innocent and even punish the real offender (p 376). A creditor had absolute power over the person of his debtor, he could inflict bodily punishment on him with impunity, or even sell him for the recovery of his money (p 78). The officers of the king

1 That the *Mrich.* draws a realistic picture of society as it presented itself to its author is patent on the face of it, it is strange to find, therefore, that Prof Levi holds the view that "*the Indian society has certainly never resembled a picture which the Mrich traces in it*". The learned scholar finds it difficult to believe, for instance that an insurgent rebel should be able to perform such a lightning *coup* as Aryaka is represented to have done, forgetting that history has time and again proved that revolutions, when people are ready for them, have been successfully accomplished in a very short time even in modern civilized nations, and much more so, therefore, in those remote times. Prof Levi is sceptical about a courtesan like Vasa owning such

seem to have been zealous in the performance of their duties, Viraka and Chandanaka pursue the escaped prisoner with as much vigour and promptitude as though it was an affair in which they were personally concerned, and although in the end Chandanaka proves a traitor to his employer, it was not due to bribery or cowardice, but to an appeal to his innate sense of compassion for one wrongfully oppressed

The caste system seems to have been fully recognized in those days. The Brahmanas were held in great reverence and enjoyed certain privileges, immunity from capital punishment being among these (IX 39), notice, too, how Sarvilaka declines to rob a Brahmana of his gold (IV 6), presumably accumulated for sacrificial purposes. Brahmanas often took to commerce since the ancestors of Charudatta, who was a Brahmana, got rich through trade and were known as सार्यवाहs (p 320). Among other castes, the Kayasthas seem to have been held low in popular estimation (cf कायस्थसपत्स्विद p 324). The vituperations hurled against each other's caste by Viraka and Chandanaka (p 238) show how strong a hold the system had on people, in spite of its rigidity, however, the view that caste is no criterion of a man's worth was of general acceptance, since even the Chandalas discourse on it (p 362). Buddhism, though on its decline, was yet in a flourishing state, being patronized by kings and princes, and the Bhikshus seem to have been generally respected, though a certain prejudice prevailed against them among the upper classes, who considered their sight inauspicious (p 250). Commerce was carried on on an extensive scale, Indian ships (यानपात्राणि p 168) sailing to the furthest ends of the earth, this must have contributed largely to the prosperity of the land. The wealth of the trading classes appears to have been almost fabulous, if we are to judge by the donations and public charities of Charudatta (पुरस्थापनविहारारामदेवालयतडागकण्यूप &c 340), a large portion of

a vast palace, and considers it improbable that a robber like Sarvilaka should be priding himself on his skill in the burglar's art. We, however, see no improbability in either of these, and do not think that the types and manners of play are "borrowed from the imaginary world of tales and romances," as categorically declared by the Professor. Happily, he seems to be alone in holding such a curiously extreme view, most scholars agreeing to treat the *Mrich* as a picture of contemporary society, which it undoubtedly is.

this wealth eventually passed into the hands of the courtesan class, so that Vasa came to own a palace which rivalled that of Kubera (p 170) in splendour. Such wealth meant luxury on a grand scale, and its necessary consequences, such as the vices of drinking (p 168), gambling (11) and prostitution, if merchants could give golden toy carts to their sons (p 218), courtesans could go a step further and keep Scent elephants (p 94). That a courtesan should be made the heroine of a play may seem a little strange to modern readers. It appears, however, that low as the profession of a गणिका was, so that Chérudatta is ashamed to confess his connexion with one (p 328), it had a certain recognized status, for even the sage Vatsyayana, in his treatise on Erotics, devotes a special chapter to the description of that class. A courtesan of course could never usurp the place of a legally wedded wife (p 214), but the fact that Vasa is afterwards invested with the title of a वधू (p 402) is significant, and probably points to mixed marriages being in vogue in those days.

Slavery was common, and a slave could be bought (p 78), sold, and ransomed by the payment of money (p. 138). Gambling was a legalized vice, there was an association which formulated the rules of play, and keepers of gaming saloons saw to it that these were strictly enforced (p 76). The social, religious and superstitious observances seem to have been not materially different from those that obtain in modern Hindu society. There are references to बलीs (p 20), उपवास (p 128), and उत्सवs (p 68), and the sciences of astrology and augury were universally believed in (cf pp 228, 322, 84, 250, 290 &c). The play contains references to music parties (p 104) and drawing and painting (p 132), showing therefore, that the fine arts seem to have been cultivated on a large scale, as would be expected in a wealthy society. The general economic condition of the people appears to have been prosperous on the whole, free from petty worries and minor troubles.

CHARUDATTA.

The poet has chosen for his hero Charudatta, a Brahmana youth of Ujjayini, whose ancestors had amassed a large fortune in trade, which subsequently disappeared and left him penniless. This poverty, however, was brought on him by the extreme generosity of his nature—even his name is significant, meaning 'he who gives nobly' (चारु दत्तं दानं यस्य), the play shows that he had spent large sums in deeds of private charity (p 88) and public utility (p 340). Munificence was a habit which had become a second nature with him, so that, when he has nothing of value to give away, he parts with the very cloak he happens to be wearing (p 98), his high sense of honour makes him replace the stolen ornaments by a costly necklace (p 172), and do such deeds of nobleness as could win him the love of a courtesan, young, rich and beautiful (cf अत एव काम्यसे । p 206). He is to be seen in the very first Act as lamenting at great length over his poverty (p 22), which is considered by some critics as unworthy of a great man whom mere want of money should not have rendered so despondent, it may be urged in his justification, however, that Char mourns his condition, not because he wants money for enjoyment, but because he is thereby deprived of the opportunities of doing good to others (cf I 12, p 208). His silence in the law court, when charged with murder, cannot be so easily explained, for it is expected that he should defend himself suitably, not merely to save his life, but also to clear his personal reputation. Except on this one occasion, the poet has portrayed his character with consistency, as the beau ideal of a noble person, whom everybody knows and loves (p 232), the Judge (p 324) as well as the hangmen (p 358). He is considered to be an ornament to the city (p 48), he is so large-hearted that he could even admire a burglar for his skill (p 122), and so kind that he would even incur treason in helping Aryaka to escape in safety (p 250), his magnanimity would not allow him to revenge himself on a fallen enemy (X 55), he had the highest regard for truth (p 126), and he valued honour above life itself (X 27). In brief, he is an embodiment of all the virtues, as ex-

pressively summarized by the Vita in the gorgeous and impressive stanza दीनानां कल्पवृक्षं स्वयंभुवः कलनतः सज्जनानां कुटुम्बी &c. (I. 43).

SAKARA

In the Sakara (Samsthauaka), the poet has created a character unique in Sanskrit dramatic literature combining the fool and the villain, of the worst type, in one. The Vidushaka as the conventional fool is put in the background and it is the tall talk and vapid nonsense of Samsthanaka that constitutes the chief element of humour in the play. His very mannerisms of speech are sufficient to cause laughter, prominent among these are — his substitution of 'Sh' for S (e.g. शश तशेणा for वसन्तसेणा), his habit of using redundant words (IX 1), his absurd mythology (I 25), his inversion of the order of words (e.g. न चिन्तनी वृषभौ । न मृता रज्जव । p. 266), and his quaint similes (VIII 19). He happens to be the King's brother in law, and as such is surrounded by servants and parasites, these, however, are not mere flatterers, they know his worth (VIII 6) and do not hesitate to delare it where necessary (pp. 52, 282). But apart from his mannerisms there is nothing entertaining about the Sakara's behaviour, he is a pervert debauchee and a cruel and remorseless villain, and as may be expected, a rank coward. He hurriedly withdraws from the scene in Act I (p. 56), when he finds that his friend has left, and later, when the same friend shows fight, he is so much frightened that he falls down senseless on the ground (p. 282), he is of course boastful enough to declare himself brave against the weaker sex (p. 34). It is true that he has not much sense, for otherwise he would not have pursued Vasa. when she loved him not, nor would he have so foolishly attempted to murder her in that way. Within the limits of his understanding, however, he possesses a deep cunning and is in no way a common fool, the manner in which he tries to shift the guilt on Char and thus to save himself and at the same time have his enemy sent out of the world, clearly establishes that. Moreover, the trick that he plays on the Vita in Act VIII (p. 284) lulling him into a false sense that all was well, and the device that he employs to secure the silence of the Cheta by putting him in chains (p. 298), the quickness with which he seizes the opportunity to point out the ornaments as a link in

the chain of evidence (p 342), and, in particular, the cleverness with which, by the episode of the bangle (p 372), he hoodwinks the Chandalas, abundantly prove that he had more sense than he is generally credited with. That he finally begs and cringes and throws himself on the protection of those very persons whom he had most injured (p 394), merely serves to bring out his abject cowardice in full relief. Certainly, one almost wishes, with Sarvilaka that Char had not taken pity on such a scamp and saved him from a fate (X 54) which he richly deserved.

VASANTASENA

Vasantasena, the heroine, is a professional courtesan born and bred as such, but she is as pure minded as any lady of noble station. She falls in love with Charudatta the very first time she sees him at a festival in Cupid's shrine (p. 68), and from that time onward she cannot tolerate the very idea of entertaining any other suitor, it is needless to remark that upon such as Sakara she looks with loathing and contempt. She is generous hearted, as is shown by her readily paying off the debt of Samvahaka (p 92), and releasing Madanika from her bondage (p 150) with equal alacrity. Her passion for Charudatta grows so intense in the end that she goes to visit him as an *abhisarika* (p 190), in spite of a raging thunderstorm, when in his house she gives a further proof of her generous nature by handing over her own ornaments to her lover's son for making a golden toy-cart. When, finally, in Act VIII, Sakara persecutes her with his attentions, she is ready even to accept death at his hands rather than prove faithless to one that was enshrined in her heart, and, to all appearances, she dies with his name on her lips (p 288). She thus gives the greatest possible proof that lay in her power of the depth of her affection and the loyalty of her love for which she receives recognition later at the hands of king Aryaka, who bestows upon her the title of a *वक्त्र* (p 402). The development of Vasa's passion has been delineated by the poet with touches of such tenderness as raise her character to a very high degree in our eyes, compare, for instance, her behaviour (p 218) when Rohasena, the innocent minded son of Char, declines to consider her as his mother because she happened to be wearing ornaments. In fact, the more one sees of

Vasantasena the more one thinks of her as a कुलस्त्री and the less as a गणिका, so far removed she is from the ways that one naturally associates with the latter. And if we find the nature of Vasa not rising to the high or sublime level of Sita or Sakuntala that is because the situation and environment are different.

MAITREYA

The Vidushaka in this play differs from the Vidushakas one meets with in the works of later poets, in these he is generally depicted as a glutton and a buffoon, not that he entirely lacks these qualities (see pp 20, 48, 108, 162, 180 &c) but he possesses them in such a small degree that they sink into insignificance before his other and nobler qualities. In the Mrich he appears in the role of the hero's faithful friend and retainer, ready to defend him at all times (p 48) and even prepared to lay down his life for him if need be (p 364). The sorrows and joys of his friend arouse corresponding emotions in his breast (p 54). He is a simpleminded, guileless and lovable companion, and it is his blunders (pp 18, 188), rather than his jokes, which raise a laugh among the spectators. He does not think very highly of the reckless liberality of his friend (p 130), nor does he approve of his attachment to a courtesan (p. 182), he protests against both, feeling it his duty to do so, but never carries his protests to the point of offence (p 115). His behaviour in the last Act, including his offer of self immolation in precedence (p 400) to Dhuta, is a further proof of his dogged and faithful affection for his friend and patron.

OTHER MINOR CHARACTERS

As we have already observed, Sudraka has skilfully invested each one of even his minor characters with some special trait that distinguishes him or her from others. Thus, Dhuta is shown to be a devoted wife, who gives her most valuable ornament to her lord in his hour of need (p 128); in fact she is represented as a type of the old *Pativrata*, who regards her husband's good as her all in-all and is ready to minister to his comfort even at the sacrifice of her own comfort and weal, thus she receives without a word of complaint a courtesan as a rival (p 216), and later even greets her as an equal (p 402). Rohasena is a boy, a

child in his simple innocence, who cries for a golden toy cart, but has the feelings of maturer persons, being ready to offer his own life to save that of his father (p 374) The Vita is an outspoken companion of Sakara, frank and straightforward, ready even to give a thrashing to his friend (p 282) if too much annoyed The judge as an officer is fair-minded, loyal and honest, as are the captains of the city's guard, Viraka and Chandanaka The slave Sthavaraka is a God-fearing soul, who would serve his master willingly, but within limits, while the Chandalas exhibit the sense and judiciousness of persons in far superior walks of life Many other minor particulars the student can easily notice and collect for himself

DRAMATIS PERSONÆ

MALES

सूत्रधार—The Manager of the Play

भैरव्य (विदूषक)—A Brahmana, a friend and companion of
Charudatta

चारुदत्त—The hero a citizen of Ujjayini.

शकार (सस्थानक)—The brother-in-law of the king of Ujjayini
and the villain of the Play

विट—A friend of Sakara

चेट (स्यावरक)—A servant of Sakara

सवाहक (later भिक्षु)—A professional shampooer, who takes
to gambling and afterwards turns a
Buddhist monk

माथुर (सभिक)—A keeper of a gambling den

बदुर—A gambler

छूतकर—Another gambler

कर्णपूरक—A servant of Vasantasena

चेट (वर्धमानक)—A servant of Charudatta.

शबिलक—A Brahmana adventurer who commits a robbery
for obtaining money to ransom off the servant-
girl Madanika whom he loves

चट (कुम्भीलक)—An attendant of Vasantasena.

बन्धुल—A bastard, parasite of Vasantasena.

विट—An attendant of Vasantasena.

रोहसेन—The son of Charudatta

आयंक—A cowherd and insurgent, later the king of Ujjayini

वोरक, चन्दनक—Two officers of the city's police.

शोषनक—A beadle of the law-court.

श्रेष्ठिन्, कायस्थ—Two assessors.

अधिकरणिक—A Judge

चाण्डालौ (आहीन्त and गोह)—Two executioners

FEMALES

नटी—The wife the Sutradhara

वसन्तसेना—The heroine of the play, a courtesan who loves
Charudatta

रदनिका (चेटी)—Charudatta's maid servant

मदनिका (चेटी)—Vasantasena's maid servant

धूता—The wife of Charudatta

छत्रधारिणी—An attendant of Vasantasena

वृद्धा—The old mother of Vasantasena.

OTHER PERSONS MENTIONED

चूर्णवृद्ध—A friend of Charudatta

पालक—The king of Ujjayini, afterwards dethroned and
killed by Aryaka

रेभिल—A merchant of Ujjayini, and a friend of Charudatta.

The brother of Vasantasena

SCENE

The city of Ujjayini and its environs (including the
Pushpakarandaka garden)

भूमिका ।

शूद्रकेणासकृज्जित्वा स्वच्छया खड्गधारया

जगद्भूयोऽभ्यवष्टब्ध वाचा स्वचरितार्थया ॥

— आचार्यश्रीदण्डिन ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्षे निजयश परिमल-
सुरभीकृतदिगन्ता प्रतिभाशालिन परशता कवीश्वरा भासकालिदासादयो निज-
कृताभरणैर्वाग्वधू सुरचिर मण्डयन्ति स्म । तेषां च केचन प्रबन्धप्रमोदितरसिक-
कदम्बा शब्दसर्जनावर्जितोजितयशस्का विदग्धपुगवा प्रतापसतापितारातिचक्रा-
श्चक्रवर्तिनो राजानोऽभूवन्नित्यहो निर्माणचातुरी विधे । एतेषु श्रीमद्दर्षयशोवर्मभीमट-
भोजादिष्वग्रेसरीभूत श्रीशूद्रकाभिधो नृपतिरितो वर्षशतैकविंशते प्रागुज्जयिनी
प्रशशास यमुद्दिश्य प्रससुर्नानाकवीना प्रशसामधुरा वाक्प्रवाहा । यश्चैतद्रसभाव-
निरन्तर रूपकमूर्धन्यपदप्रतिष्ठित मृच्छकटिकाख्य चारुतर प्रकरण निबबन्ध ।
यद्यपि कविनृपतेरस्य भूपतेविषये किमपीतिवृत्तादि जिज्ञासुभि स्फुट निश्चिततया
नोपलभ्यते तथाऽपि शताधिकद्विसहस्रमितवर्षेभ्य प्रागन्ध्रभृत्यराजवश बद्धमूल
कृतवतान्ध्रभृत्यानामादिमनुषेण सिमुकाभिबेनास्याविभिन्नत्वमुपस्थापयन्ति भूयास
सख्यावन्त प्राचीनवर्णाभिज्ञा । तेषां च मतमिदं केचन प्रत्यवतिष्ठन्ते । तदभि-
प्रायेण कविरयमाचार्यश्रीदण्डिविरचितावन्तिसुन्दरीकथासारे समुपवर्णिताच्छूद्रका-
ज्ञान्य सभवतीत्यस्तीह महती विप्रतिपत्ति । श्रीशूद्रकस्य किमपि चरितमत्रैव
प्रकरणे प्रस्तावनाया त्रिभि श्लोकैरुपनिबद्ध दृश्यते । अथ तु तस्यापि याथातथ्य-
विषये भूयासो विकल्पा पाश्चात्यविद्वद्भि प्रदर्शिता कष्टयन्ति चेत् शिष्टानाम् ।
वयं तु मन्यामहे यदिदं श्लोकत्रयोपवर्णित वृत्तं न कथमप्यनृतत्वपदवीमारोहेदिति ।
अथ चात्र प्रस्ताविता ये नानाविधा कल्पनोपजल्पा न तेषामिह परीक्षणमावश्यक-
मित्यल पल्लवितेन । मृच्छकटिक विहाय नान्य कोऽपि शूद्रकविरचितो ग्रन्थो
दृष्टिपथमारूढ । यत्किल पदमप्राभूतक—वत्सराजचरित—कामदत्तादिरूपकाण्यपि
शूद्रकेण व्यरच्यन्तेति कैश्चिद्वाक्षिणात्यविपश्चिद्भि रूपन्यस्त न तन्प्रायोऽज्याव-
द्विश्वसनीयत्वकक्षामवगाढम् ।

श्रीमाञ्छूद्रको नाटककुञ्चक्रवर्तिन श्रीभासस्य कृतिष्वेकतम चारुदत्ताख्य
खण्डितरूपक समुपजीव्यैवात्मन प्रबन्ध प्रणिनायेति सर्वैरभ्युपगतप्रायोऽयमर्थः ।
दृश्यते च चारुदत्तमृच्छकटिकयो प्रतिपदं च प्रतिवाक्यं च प्रतिश्लोकं च बहिष्ठ
साम्यम् । तत्रभवाञ्छूद्रको भासीयचारुदत्तादेव चतुर्वङ्केषु ग्रथित वस्तु तथैवाविकृत

संग्रह्य तस्य परतोऽसमाप्ततया स्वयमेवोर्वरित वस्तु सम्यक्प्रकल्प्य शेषाञ्चङ्क्या-
न्विरचयाबभूवेति लेशतोऽपि नास्ति सदेहावकाश । रूपकेऽस्मिन्कविप्रवर श्रीशूद्रको
वैदर्भी रीतिमेव परिगृहीतवानिति सुविशदमेवावलोकयताम् । या च रीति श्रीबिल्हण
इत्थमुपवर्णयति—“अनभ्रवृष्टि श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमि । वैदर्भ-
रीति कृतिनाम्देति सौभाग्यलाभप्रतिभू पदानाम् ॥” इति । श्लेषप्रसाद-
माधुर्यादि काव्यगुणै प्रगुणीकृतसरसत्वं सरलत्वमस्य कृतौ समुल्लसतितराम् । पद्ये
ह्यसमस्तपदप्राचुर्याद्गद्ये च सुस्पष्टाया सरलाया वाचो निबन्धनात्कविरय भास-
कालिदासादिकविवरश्रेण्यामेव प्रधानमास्पदमलकरोतीति न केषाचन न समतम् ।
अस्मिन्प्रकरणे दशभिरङ्कैरुज्जयिनीवास्तव्यस्थीदार्यगुणनिधेर्देवादवाप्तदारिद्र्यस्य
कुलपुत्रशेखरस्य श्रीमतश्चारुदत्तस्य तत्रत्याया रूपयौवनविभवादिशालिन्या वसन्त-
सेनाभिधाया गुणानुरागित्वाच्चारुदत्तबद्धभावाया प्रधानगणिकायाश्च प्रेमप्रधान
चारित्र्य प्रपञ्चितम् । तदिदं कथावस्तु पिपठिषूणा सुखावबोधार्थं साराशतोऽङ्गान्-
क्रमेण विभक्तमत्र प्रदर्शयते—

प्रथमाङ्के तावदादौ नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायामादौ नाटकस्य कर्तृत्वा-
भिधानाद्युपनिबद्धम् । पश्चात्सूत्रधारनटीप्रवेशेन कथारम्भेन विदूषकमैत्रेयस्य प्रवेश
ससूचित । तदनन्तरं मैत्रेयः प्रविश्य बलिकर्मव्यापृताय स्वप्रियवयस्याय चारुदत्ताय
तत्सुहृदा चूर्णवृद्धेनानुप्रेषितः प्रावारकमार्पयत् । चारुदत्तश्च प्रस्तावतः आत्मनो
दारिद्र्यजनिता मानसीमाधिमुपवर्णितवान् । ततो विटचेटाभ्या सहितेन राज-
श्यालकसस्थानकेन शकारेण प्रार्थ्यमानाया वसन्तसेनाया गणिकाया प्रवेशः ।
तदभ्यर्थनामनङ्गीकृत्य चारुदत्तगृहं प्रविष्टाया वसन्तसेनाया शकारादयोऽपसृताः ।
अथ सा तत्र बलीयसाऽनुरागेण परवशीकृता किमपि मनीषितमुद्दिश्य चारुदत्तहस्तं
आत्मनोऽलङ्कारं न्यासत्वेन निक्षेप्तुमुद्युक्ताऽऽसीत् । ‘नेदं वित्तहीनस्य गृहं न्यासस्य
योग्यम्’ इति च प्रत्यादेशपरं तं ‘आर्यं अलीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुन-
र्गृहेषु’ इति निजस्नेहानुकूलं प्रतिभाष्यालङ्कारं तत्रैव न्यस्य पश्चात्स्वगृहं प्रतिनिवृत्ता ।

द्वितीयाङ्के—आदौ वसन्तसेनायास्तच्छेटया मदनिकायाश्च प्रवेशे वसन्त-
सेनाऽऽत्मनो हृदि निगूढं चारुदत्तनिबन्धनं भावमुपवर्ण्य ‘सहसाऽभिभार्यमाण
प्रत्युपकारदुर्बलतया माऽसौ प्रियजनो दुर्लभदर्शनं पुनर्भविष्यति’ इत्येवरूपं
आत्मनोऽलङ्कारस्य न्यासकरणं प्रख्यापितवती । ततो द्यूतं शीलयित्वा दशसुवर्णकस्य
कृते रुद्धस्य प्रपलायितस्य प्रधानसभिर्केन माथुरेणान्विष्यमाणस्य द्यूतकरसवाहकस्य
प्रवेशः । अन्यतमद्यूतकरसहाय्येन सवाहको माथुरगृहीतोऽपि तद्वस्तादपक्रम्य वसन्त-
सेनागृहं प्रविवेश । तस्मै चाभयं प्रदायोदारशीलाऽसौ गणिका तेन धारितं सुवर्णं
माथुराय प्रतिपाद्य तमुपकृतवती । आत्मनो द्यूतकरभावेन निर्विण्णं सवाहकं शाक्य-
श्रमणको बुभूषुनिष्क्रान्तः । समनन्तरमेव वसन्तसेनाया किंकरं कर्णपूरकं प्रविश्य
सवाहकस्य भक्तहस्तिदष्ट्रान्तरादात्मकृतं मोचनं तद्विलोक्य च चारुदत्तेन स्वप्रावार-

कस्य तस्मै पारितोषिकतया प्रदानं हृष्टं सकथयामास । अनेन चित्तचमत्कारि-
वृत्तान्तश्रवणेन च वसन्तसेना चारुदत्ते दृढतरममुरागिणी बभूव ।

तृतीयाङ्के—तत्र भवाश्चारुदत्तो गान्धर्वं श्रोतुं सार्थवाहरेभिलस्य गृहं मैत्रेयेण
समं गतवानासीत् । अतिक्रान्तायामर्धरजन्या ततः प्रतिनिवृत्य स्वगृहमागत्योभावपि
सुखेन निद्रामारेषतु । अथ शविलकास्य कश्चिद्दरिद्रो ब्राह्मणयुवा वसन्तसेनाचेष्टया
मदनिकाया बद्धभावस्तामभुजिष्या कर्तुमिच्छन्नपि स्वस्य वित्तविहीनतामवलोक्य
तत्संपादनार्थं चौरसार्गमङ्गीकृत्य गृहीततत्तत्साधनश्चारुदत्तस्य गृहं प्राप्तः । तत्र च
स संधिं कृत्वा प्रविश्य यः पूर्वं वसन्तसेनया न्यासीकृतस्तमेवालकारं विदूषकेण रात्रौ
रक्ष्यमाणं तस्य हस्तादपाच्छिद्य निश्चक्राम । अथ जागरितेषु सर्वेषु तमलकार
चौरेणापहृतं श्रुत्वा ‘कथममुं न्यासं प्रतिनिर्यातयिष्ये’ इति चारुदत्तस्य भूयसी
चिन्ता समजनि । किं तु ज्ञातं तद्वृत्तान्तं तदा दीयन्नाह्यप्याऽऽर्पयितुं निजकण्ठादेका
बहुमूल्या रत्नमालाऽवतारिता विदूषकस्य च हस्ते समर्पिता या मैत्रेय ‘इदं ते
सदृशदारसंग्रहस्य फलम्’ इत्युपन्यस्य चारुदत्तायार्पयामास । तदनु वीतचिन्त-
श्चारुदत्तः ‘गच्छ रत्नावलीमिमामादाय वसन्तसेनायां सकाशम् । वक्तव्या च सा
यत्स्वत्वस्माभिः सोऽलकार आत्मीय इति कृत्वा विसम्भाद् द्यूते हारितः । तस्य
कृते गृह्यतामियमिति ।’ इति सदृश्यं विदूषकं गणिकासमीपं प्रेषयाचकार ।

चतुर्थाङ्के—अथ प्रभाते शविलकश्चौरितालकारं गृहीत्वा वसन्तसेनाभवनं
प्रतियातः । तत्र च मदनिकया सगत्य यावदसौ तत्सुवर्णभाण्डं तस्यै दर्शयति तावत्तया
दृष्टपूर्वं तत्स्वस्वामिन्या मबन्धीत्यभिज्ञातम् । तदनु निर्बन्धपृष्टं शविलकः स्वमतेन
प्राख्यापयत् । प्रिययाऽङ्गीतश्च तद्वचनानुसारेण तद्वसन्तसेनायै प्रत्यर्पयितुकामः स
चारुदत्तसंबन्धीत्यान्मानं मदस्य ‘सार्थवाहस्त्वा विज्ञापयति—जजंस्त्वादगृहस्य
दूरक्षयमिदं भाण्डम् । तद्गृह्यताम्’ इति वसन्तसेनायै तमलकारं प्रतिप्रदाय गन्तु-
मुद्युक्तः । अथ तु मदनिकाशविलकयोः सलापमादित एवामूलं श्रुतवती वसन्तसेना
तमलीकद्वयं विज्ञायामुदारशीलतया मदनिकां दास्यान्मोचयित्वा तस्मै दत्तवती ।
अथ परितुष्टे गते तस्मिन्विदूषको रत्नावलीमादायाष्टप्रकोष्ठं बहुविधसपत्तिचित्तं
वसन्तसेनाभवनं प्राप्य यथादेशं सदृशं तां रत्नमालां तस्यां हस्ते स्थापितवान् । अथ
गणिकाऽपि तामादाय ‘कथं चौरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति ।
अत एव काम्यते’ इति स्वगतमाभाष्य ‘आर्यं विज्ञापयार्थं चारुदत्तम्—अहमपि
प्रदोष आर्यं प्रेषितुमागच्छामि’ इति प्रतिसदृश्यं विदूषकं विसर्जयाचकार ।

पञ्चमाङ्के—अथोन्नमति दुर्दिने प्रभृते भीषणाब्धकारे गर्जन्सु मेघेषु विद्योत-
मानासु तडित्सु वसन्तसेना यथाप्रतिज्जमभिसारिकावेषेण चारुदत्तं भवनं गत्वा तेन सह
सगता भूत्वा परमोदमनापः । चारुदत्तोऽपि प्रियया सगत्य हृष्टमना विस्मृतदारिद्र्य-
व्यथो धन्यमात्मानं मेने । अनन्तरं मुभावप्यभ्यन्तरं प्रविश्य सुखेन निशामनयताम् ।

षष्ठाङ्के—अथान्येद्यु प्रभाते चारुदत्त ५. प्रस्थायोज्जयिनीबहिर्भूत पुष्प-
करण्डक नाम जीर्णोद्यान गत । अथ प्रबुद्धाया वसन्तसेनाया चारुदत्तदारको रोह-
सेन सौवर्णशकटिकां क्रीडार्थमिच्छस्तामलभमानस्तत्स्थाने मृत्निर्मिता शकटिकां
प्रदत्तामस्वीकुर्वन् रुदन्नेव तस्या समीप प्राविशन् । तत उदारचरिता वसन्तसेना
स्वदेहादात्मनोऽलकारानवतार्य 'गृहार्णतान् । कारय सौवर्णशकटिकाम्' इति सास्त्र
च सस्नेह च भणित्वा त हृष्ट विसर्जयामास । [तदेवेद वृत्तमधिकृत्य मृच्छकटिक-
मिति यथार्थं स्वप्रबन्धाभिधानं कृतवान्कवि ।] तदनु वसन्तसेनामुद्यानं नेतुं प्रवहणं
योजयित्वा वर्धमानकश्चेत् उपस्थित आत्मानं तस्यै निवेदयामास । किं तु याना-
स्तरणानि विस्मृतानीत्युपलभ्य तान्यानेतुमकथयित्वैव ता पुनः सप्रवहणो नियतः ।
एतदन्तरे शकारस्यापि प्रवहणवाहकश्चेत् स्थावरकस्तेनैव पथा प्रवहणं वाहयश्चारु-
दत्तस्य पक्षद्वारकनिकटे क्षणं तत्स्थापयित्वा कुत्रचिद्यात् । तदेव प्रवहणं चारुदत्तीय-
मिति मत्वा वसन्तसेना तस्मिन्नारूढा स्थावरकोऽपि प्रत्यागत्य अविज्ञाततया निजं
प्रवहणं शून्यमेव मन्वानस्तद्वाहयन्नपक्रान्तः । अत्रान्तरे कोऽप्यार्यकनामा गोपालो
राजा भविष्यतीति सिद्धादेशपरित्रस्तेन पालकेन राज्ञा गूढकारागारे बद्ध आसीत् । स
गुप्तिं भङ्गत्वा सनिगडमपक्रामन्यातप्रतिनिवृत्तस्य वर्धमानकस्यैव प्रवहणं पृष्ठतोऽधि-
रूढः । चेदोऽपि पश्चादनवलोक्यार्यकमेव गणिका मन्वानस्तथैव प्रवहणमवाहयत् ।
तच्च प्रवहणं नगररक्षिणामेकतमेन चन्दनकेन प्रलोकितमार्यकश्चाभिज्ञातः । किं
तु जातकारुण्यं स तस्मा अभयं दत्त्वा न तद्रष्टव्यं प्राकाशयद्येन वर्धमानकोऽपि
तदजानन्नेव प्रवहणं वाहयन्नपचक्राम ।

सप्तमाङ्के—पुष्पकरण्डकोद्याने प्रिया प्रतिपालयश्चारुदत्तस्तस्या स्थानं
आर्यकमुपस्थितं विलोक्य भृशं विस्मितस्तस्मा अभयं प्रदाय तेन सह सौहृदं सपाद्य
'एवमेवानेन प्रवहणेन शीघ्रमपक्रामतु भवान्' इति तं सुरक्षितं प्रास्थापयत् ।
नृपते कृतव्यक्तीकतया तत्र परतोऽवस्थानमयुक्तं मत्वा स्वयं चापससारः ।

अष्टमाङ्के—अथ पुष्पकरण्डकोद्याने स्वप्रवहणेनागता वसन्तसेनामालोक्य परं
मोदमापन्नं शकारस्तामनुनेतुं बहुप्परकारं येते । किं तु चारुदत्त एव दृढबद्धभावात् तां
परिज्ञाय जातरोषोऽसौ तां गले निपीडय मारयितुं प्रावर्तत । अथ तां निश्चेष्टा भूमौ
पतित्वा निरूप्य मृतेत्येव तामवगच्छस्तन्महापापं चारुदत्ते पातयितुं निश्चित्य शकारो
द्रुतमपचक्राम । अत्रान्तरे सवाहकेन शाक्यभिक्षुभूतेन यदृच्छया तत्रागतेन वसन्त-
सेना प्रत्युज्जीविता समाश्वासनार्थं समीपवर्तिविहारं प्रापिता च ।

नवमाङ्के—शकारोऽधिकरणमण्डपं गत्वा व्यवहारमलेखयद्यथा किल चारु-
दत्तेनाकार्यकारिणा वसन्तसेनाऽर्थस्य कारणात्पुष्पकरण्डकोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशेन
मारितेति । अधिकरणकैराकारितश्चारुदत्त आर्यकवृत्तान्तं गोपायितुमिच्छन्न किञ्चित्-
सम्यगुत्तरं ददौ । ततस्तत्स्त्रीवधपातकं तस्मिन्नेव सुलग्नतया निर्णीतं बभूव येन

पालकेन राज्ञा 'डिण्डिम ताडयित्वा दक्षिणश्मशानं नीत्वा कृतमहापापमेव शूले भङ्गवत्' इति तस्य शरीरो दण्डं प्रतिपन्नः ।

दशमाङ्कके—अथ चाण्डालाभ्यामनुगम्यमानो धृतवध्यचिह्नश्चारुदत्तः शूल-
मारोपयितुं श्मशानमनीयत । मार्गे च स्थाने स्थाने तस्य पापं चाण्डालैर्दिण्डिम-
घोषणापूर्वकमुदघोष्यत । तच्छ्रुत्वा शकारस्य चेटं स्थावरकं स्वस्वामिना रहस्य-
भेदशङ्कया निगडैर्बद्धोऽपि प्रासादादवप्लुत्य रथ्यायामागत्य शकारमेव स्त्रीवध-
पातकिनमुदघोषयामास । किं तु न कोऽपि तस्मिन्विशश्वासः । एतदन्तरे वसन्तसेना
भिक्षुणा समं तत्रैव प्राप्ता यामवलोक्य चारुदत्तस्यानपराधित्वं सुन्यक्तमेवासीत्
सर्वेषाम् । अत्रान्तरे शबिलकोऽपि पालकं हत्वाऽऽर्यकस्य राज्यारोहणं प्रख्यापय-
स्तत्रोपस्थितः । आर्यकश्च चारुदत्ताय कुशावत्या राज्यमतिसूष्टवान्वसन्तसेनामपि
वधूशब्देनालङ्कारः । एव चारुदत्तेनापि कारुणिकेन शकारोऽभयं दत्त्वा मृत्युभया-
द्रक्षितः । एव सर्वं स्वन्तमुपन्यस्य कविरन्ते भरतवाक्येन स्वकृतिं समाप्तिं नीतवान् ।

अथ

मृच्छकटिकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

पर्यङ्कप्रस्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसवीतजानो-
रन्त प्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्थ ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरण पश्यतस्तत्त्वदृष्टद्या
क्षभोर्वं पातु शून्येक्षणघटिततलयन्नह्यालग्न समाधि ॥ १ ॥

अपि च ।

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठ श्यामाम्बुदोपम ।
गौरीभुजलता यत्र विद्युत्लेखेव राजते ॥ २ ॥
[नाञ्छन्ते ।]

सूत्रधार — अलमनेन परिषत्कुतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण^१ । एवमहमार्थ-
मिश्रान्प्रणिपत्य विज्ञापयामि—यदिदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं
व्यवसिता । एतत्कविं किल

शेमुषीप्रौढजीवातुर्विवृतिर्मृच्छकटिके ।
पृथ्वीधरैश्चकीर्षेद्भिर्गणेशो गण्यते गुरु ॥

तथा—

बालानां सुखबोधाय गुरुणा वचनं शुभम् ।
लिख्यते गृह्णेऽप्यत्र हेरम्बावनतिस्थिर ॥

प्रकरणं चेदम् । तस्य च लक्षणम्—‘यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरं च नायकं
चैव । विरचयति समुपाद्य तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥ चतस्रो वृत्तयः पञ्च सधयोऽष्ट-
रसादयः । प्रकरणं नाटकं विहाय नृपनायकम् ॥’ (इत्यादि) । आदिशब्दात्पञ्चमा-
दिग्रहणम् । नाटकादौ बहुप्रकारप्राकृतप्रपञ्चेषु चतस्र एव भाषाः प्रयुज्यन्ते—क्षौर-
सेन्यवन्तिकाप्राच्यामागध्यः । अपभ्रंशप्रपञ्चेषु चतस्र एव भाषाः प्रयुज्यन्ते—क्षकारी-
चाण्डालीशाबरीढकदेशीया । मृच्छकटिके तु शबरपात्राभावः च्छाबरी नास्ति । प्राकृते
‘मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यध्वंमागधी । बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्तभाषा
प्रकीर्तिता ॥’ महाराष्ट्र्यादयः काव्य एव प्रयुज्यन्ते । अपभ्रंशे—‘क्षकाराभीर-

१ परिश्रमेण.

MRICHCHHAKATIKA

ACT I

May the abstract meditation (*Samadhi*) of Siva, concentrated on Brahma owing to the (intense) absorption produced by the absence of any perception, protect you !—(of Siva), whose knees are wrapped round with the doubly-tightened fold of the snake, while he sits having formed a knot (with his legs) in the *Paryanka* posture (by bending them cross-wise) (the operation of) whose sense is so suspended as to cause the cessation of all perception, by reason of the vital airs being confined within , and who, with the eye of truth, is visualizing within himself his own self (as the Universal Soul)—with a total identification of the two (*lit* with the function of the senses having totally ceased) (or, which is destitute of all kinds of organs) (1)

Moreover—

May the neck of (the black throated deity, *viz*) Siva, resembling a dark cloud, protect you !—(the neck) whereon the creeper-like arm of Parvati shines like a streak of lightning (2)

[*At the end of the Benediction*]

SUTRADHARA—Enough of an exertion that causes distraction of the curiosity of the audience —Having saluted (these) honourable gentlemen, I will thus respectfully address them That (here) we have undertaken to stage this *Prakarana* (play) called *Mrichchhakatika* It is stated that the poet, its author—

चाण्डालशबरद्राविडोद्भवा । ह्रीना वनेचराणा च विभाषा मत्त कीर्तिना ॥ 'विविधा
भाषा विभाषा । ह्रीनपात्रप्रयोजन्याद्गीना । वनेचराणा मति ढङ्कभाषासग्रह । तत्रा
स्मिन्प्रकरणे प्राकृतपाठकेषु सूत्रधारो नटी रदनिका मदनिका वगन्मनेना तन्माता
चेटी कर्णपूरकश्चारुदत्तब्राह्मर्षी सा मन्त्र श्रेण्डी एते एकादश शौरसेनीभाषापाठका ।
सूत्रधारोऽप्यत्र प्राकृती ' कार्यवशान् ' इति वक्ष्यते । अयं विभाषापाठको वीरकचन्द-
नको । प्राच्यभाषापाठको विदूषकः । सवाङ्मन्त्र शकारवसन्तसेनाचारुदत्ताना चेटक-
त्रितय भिक्षुश्चारुदत्तदारक एते पञ्चमागधीपाठका । अपभ्रंशपाठकेषु शकारीभाषा
पाठको राष्ट्रिय । चाण्डालीभाषापाठको चाण्डालो । ढङ्कभाषापाठको माथूर
भूतकरो । तथा शौरसेन्यवन्तिजा प्राच्या एतासु दन्त्यसकारता । तत्रावन्तिजा

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्र परिपूर्णैर्दुमुख सुविग्रहश्च ।
द्विजमुख्यतम कविर्बभूव प्रथित शूद्रक इत्यगाधसत्त्व ॥ ३ ॥

अपि च ।

ऋग्वेद सामवेद गणितमथ कलां वैशिकी^१ हस्तिशिक्षा
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।
राजान वीक्ष्य पुत्र परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा
लब्ध्वा चायुः शताब्द दशदिनसहित शूद्रकोऽग्निं प्रविष्ट ॥ ४ ॥

अपि च ।

समरव्यसनी प्रमादशून्य कुकुद वेदविदा तपोधनश्च ।
परवारणबाहुयुद्धलुब्ध क्षितिपाल किल शूद्रको बभूव ॥ ५ ॥

अस्या च तत्कृतौ ।

अवन्तिपुर्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्र किल चारुदत्त^२ ।
गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥ ६ ॥
तयोरिदं मत्सुरतोत्सवाश्रय नयप्रचार व्यवहारदुष्टताम् ।
खलस्वभाव भवितव्यता तथा चकार सर्वं किल शूद्रको नृप^३ ॥ ७ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये शून्येयमस्मत्सगीतशाला^४ । न्व नु गता कुशीलवा
भविष्यन्ति । (विचिन्त्य ।) आ ज्ञातम् ।

रेफवती लोकोक्तिबहुला । प्राच्या स्वार्थिककाकरप्राया । मागधी तालव्यशकारवती ।
शकारीचाण्डाल्योस्तालव्यशकारता । रेफस्य च लकारता । वकारप्राया ढक्क-
विभाषा । सस्कृतप्रायत्वे दन्त्यतालव्यसशकारद्वययुक्ता च । ‘अपार्थमक्रम व्यर्थं
पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्धं च शकारवचनं विदुः ॥’ अपार्थं निरर्थकम् ।
व्यर्थं विरुद्धार्थम् । यद्वा । निश्चितानन्वय पदजात वाक्यजात चापार्थक्यम् । व्यर्थं
निरर्थकमेव । हतोपमम् व्याहतोपमम् । ‘शकारप्रायभाषित्वाच्छकारो राष्ट्रिय
स्मृत । एकविद्यो विटश्चान्यो हास्यकृच्च विदूषक ॥’ स्वार्थिक ककार सर्वत्र ।
द्विवचनं चतुर्थीविभक्तिश्च नास्त्येव । द्वित्वे तु बहुवचनम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परस्मै-
पदात्मनेपदविपर्यय । पूर्वनिपातानियमश्च । बहुल छन्दसो निदर्शनमप्रसिद्धच्छन्दो-
ज्ञानार्थम् । पाठविप्लवनिरासार्थं च । [चिकीर्षितस्य प्रकरणस्य निर्विघ्नपरिसमा-
प्त्यर्थं ‘तथाऽप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोऽशान्तये ।’ इति वचनानुसारेण ‘आशी-
र्वचनसयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनुपादीना तस्मान्नान्दीति सज्जिता ॥’
इत्युक्तलक्षणा नान्दी तावदवतारयति—] पयङ्कैत्यादि । पर्यङ्कः पर्यस्तिका तस्य
(ग्रन्थि रचन तस्य) बन्धेन द्विगुणितो यो भुजगस्तस्य (आश्लेषेण) सबन्धन (सवीते)

Was a famous scholar, Sudraka by name, who was the very best of the twice-born (Kshatriyas), and of unfathomable mental calibre His gait was like that of an excellent elephant, his eyes resembled those of a *chakora* bird, his face vied with the full moon (in beauty), and he possessed a handsome body (3)

Again—

He knew the R̥gveda, the Samaveda, mathematics, the (fine) arts (practised by courtesans), and the science of (the training and management of) elephants, and he obtained, through Siva's favour, eyes from which the darkness (of ignorance) (or, blindness) had departed Having seen his son installed (on the throne) as king, having performed the exalting *Asvamedha* sacrifice, and having enjoyed a life of one hundred years together with ten (more) days, Sudraka entered the (sacred) fire (& died). (4)

Moreover—

Passionately fond of war, free from negligence, chief of those who knew the Vedas, rich in penance, and eager to fight with his two arms the elephants of his enemies—such indeed was King Sudraka. (5)

And in this work of his—

(It is related that) there lived, as was said, in the city of Ujjayini, (one) Charudatta, a leader of the Brahmanas, who was young and poor, and a courtesan called Vasantasena, (lovely) like the beauty of *Vasanta* (Spring), who loved him for his virtues (6)

King Sudraka has delineated in that (excellent) way these, in connexion with those two, viz, the course of virtuous life based on the pleasures of true love, corruptness of legal procedure, the nature of villains, and (the workings of) Destiny (7)

(*Walking about and observing*) How now ' This music-hall of ours is quite empty ! Where could the actors have gone ? ' (*Reflecting*) Ah ! I have it !

स्थगिते जानुनी यस्य । [अन्तः अन्तः शरीरे यः प्राणानां प्राणापानादिबायूनामवराध
नियमनं तेन व्युपरतं निवृत्तं सकलं बाह्यविषयज्ञानं येषां तानि तथा रुद्धानि सन्तानि
इन्द्रियाणि यस्य । तदुक्तं योगसागरे—' करणान्यवहित्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः ।
आत्मानं हृदये ध्यायेन्नामाग्रन्यस्तलोचनः ॥ ' इति ।] आत्मनि शरीर एव (व्यपगम-
स्वव्यापाराद्) उपरतं करणमिन्द्रियं यथा स्मादेव तत्त्वदृष्ट्याऽनागमितज्ञानेन [ब्रह्मै-

शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम् ।

मूर्खस्य विजं शून्या सर्वं शून्यं बरिद्रस्य ॥ ८ ॥

कृतं च सगीतकं मया । अनेन चिरसगीतोपासनेन^१ श्रीष्मसमये प्रचण्डदिनकर-
किरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलिततारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते । तद्यावद्-
गृहिणीमाहूय^२ पृच्छामि, अस्ति किमपि^३ प्रातराशो न वेति । एषोऽस्मि भो कार्य-
वशात्प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषी सवृत् । —अविद अविद भो । चिरसगीतोपासनेन
शुष्कपुष्करनालानीव मे बुभुक्षया म्लानान्यङ्गानि । तद्यावद्गृहं गत्वा जानामि,
अस्ति किमपि कुटुम्बिन्योपपादितं न वेति । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) इदं तदस्माकं
गृहम् । तत्प्रविशामि । (प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यम् । किं नु खल्वस्माकं
गृहेऽन्यदिव सविधानकं वर्तते । आयामितण्डुलोदकप्रवाहा रथ्या लोहकटाहपरिवर्तन-
कृष्णसारा कृतविशेषकेव युबत्यधिकतरं शोभते भूमि । स्निग्धगन्धेनोदीप्यमाने-
वाधिक बाधते मां बुभुक्षा । तर्हि पूर्वाजितं निधानमुत्पन्नं भवेत् । अथ वाऽहमेव
बुभुक्षातोऽन्नमयं जीवलोकं पश्यामि । नास्ति किल प्रातराशोऽस्माकं गृहे । प्राणा-
त्ययं बाधते मां बुभुक्षा । इह सर्वं नवमिव सविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि
अपरा सुमनसो गुम्फति । (विचिन्त्य ।) किं न्विदम् । भवतु । कुटुम्बिनी शब्दाय्य
परमार्थं ज्ञास्यामि । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) आर्ये इतस्तावत् । (अविद^४ अविद
भो । चिरसगीदोवासेण^५ सुखपोक्खरणात्वाद् विजं मे बुभुक्त्वाए मिलाणाद्
अङ्गाद् तां जाव गेहं गदुअ आणामि, अन्धि किं पि कुटुम्बिणीए उववादिदं ण
वेत्ति । एदं तं अम्हाण गेहम् । तां पविसामि । हीमाणहे । किं णु खलु अम्हाण गेहे
अण्णं विजं सविहाणअं वट्टदि । आआमितण्डुलोदकप्रवाहा रच्छा लोहकडाहपरि-
वत्तणकसणसारा^६ किदविसेसआ विजं जुअदी अहिअदरं मोहदि भूमी । सिणिद्ध-
गन्धेण उद्दीविअन्ती^७ विजं अहिअं बाधेदि मं बुभुक्त्वा । तां किं पुव्वज्जिदं णिहाण
उव्वण^८ भवे । आदु अहं उज्जेव बुभुक्त्वादो अण्णमअं जीअलोअं पेक्खामि । णत्थि
किल पादरासो^९ अम्हाण गेहे । पाणच्चअ^{१०} बाधेदि मं बुभुक्त्वा । इधं सव्वं णव
विजं सविहाणअं^{११} वट्टदि । एक्का वर्णअं पीसेदि अवरा सुमणाओ गुम्फेदि । किं
ण्णेदम् । भोदु । कुटुम्बिणि सद्दविजं परमत्थं जाणिस्सम् । अज्जे इदो दत्तं ।

वाहमिति निर्विकल्पज्ञानेनेत्यर्थः । आत्मानं पश्यतां साक्षात्कुर्वतः । एतादृशं शभो
ईशस्य^१ शून्येक्षणे निराकारालाचने घटितोऽत्यन्तसंबद्धो यो लयस्तत्प्रवणताविशेषस्तेन
ब्रह्मणि परमे रूपं आसक्तं समाधिध्यातुं [शून्यं बाह्यप्रपञ्चासयुक्तं यदीक्षणं तेन

१ सगीतको० २ गृहं गत्वा गृहिणी० ३ किञ्चित् ४ अविद भो, अविहा
भो भो ५ सगीतकोवासे० ६ कटाह, परिअत्तण, परिअत्तण (परियन्त्रण).
७ उद्दीवन्ती ८ उपवण्ण (उपान्नम्) ९ पादरासोवि १० पाणाविजं (टी०)
११ सविहाण

The home of a sonless person is empty, he who has not a real friend finds all time empty, the quarters are empty to a fool, and everything is empty to a poor man (8)

Well, I have finished the musical concert By having thus practised music for a long time, my eyes, whose pupils are rolling, are crackling (with pain) owing to hunger, like lotus-seeds scorched by the rays of the fierce sun in summer-time I shall therefore now call my wife and ask (her) if there is any breakfast (available) or not Here have I, sirs, turned a Prakrit speaking person, as required by my business and the exigence of the performance, too —Alack-a-day! By having practised music for a long time my limbs are drooping in hunger, like the parched stalks of lotuses I shall therefore now go home and ascertain if my wife has arranged for anything (to eat) or not (*Walking about and observing*) Here is that house of ours Well, I shall go in (*Entering and observing*) Heigh-ho! How is it that there is quite a new development in our house! The passage is full of a long stream of rice-water, and the floor, which is dark grey by reason of the iron saucepans having been moved over it, is now looking more charming, like a woman with a variegated *tilaka* mark painted (on her forehead) And my hunger is paining me the more, as if it were greatly excited by (this) inviting smell Could it be, then, that some (buried) treasure, belonging to our ancestors, has been discovered? Or rather, it is I myself who in my hunger am looking upon the world as consisting of nothing but eatables! Indeed, there could not be any breakfast in our house Hunger is paining me so as to take away my very life Here all things are wearing a new aspect to day One woman is pounding unguents, while another is wreathing flowers (*Pondering*). What could this be? Never mind, I shall call for my wife and ascertain what it all really is (*Looking towards the curtain*) Lady, come here, please

षट्ति सपादित यो लय एकतानताप्रवाह तेन ब्रह्मणि लग्न समाधि चित्तैकाग्र-
तया चिन्तन] वो मुहमान् रक्षतु । [स्रग्धरावृत्तम् । तल्लक्षण—‘अभ्यर्चयन्ता त्रयेण
त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तिनेयम् ।’ इति] ॥ १ ॥ पाठिवति । [नीलकण्ठस्य
श्यामश्चासी अम्बुदश्च श्यामाम्बुद तेन उपमा यस्य स कण्ठ व पातु । यत्र
यस्मिन् गोर्वा भुज लता इव । कण्ठाश्लेषे वेष्टनसाम्यात् । विशुल्लेखा इव
विराजते ॥ २ ॥ सूत्रधार —‘वतनीयतया सूत्र प्रथम येन सूच्यते । रङ्गभूमि

नटी—(प्रविश्य ।) आर्य इयमस्मि । (अज्ज^१ इअ म्हि ।)

सूत्रधार—आर्ये स्वागत ते । (अज्जे सादअ दे ।)

नटी—आज्ञापयत्वार्य को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति । (आणवेदु अज्जो^१ को णिओओ अणुचिट्ठीअदु त्ति ।)

सूत्रधार—आर्य । (‘चिरसगीदोवासणेण’ इत्यादि पठित्वा^१ ।) अस्ति किमप्यस्माकं गेहेऽशितव्यं न वेति । (अज्जे अत्थि किं पि अम्हाण गेहे असिदव्व ण वेत्ति ।)

नटी—आर्ये सर्वमस्ति । (अज्ज^२ सव्व अत्थि ।)

सूत्रधार—किं किमस्ति । (किं किं अत्थि ।)

नटी—तद्यथा गुडौदनं घृतं दधि तण्डुला आर्येणात्तव्यं रसायनं सर्वमस्तीति । एव तव देवा आशासन्ताम् । (तज्जघा गुडौदनं विअ^३ व्हे तण्डुलाइ अज्जेण^४ अत्तव्यं रसायणं सव्व अत्थि त्ति । एव्व दे देवा आसासेन्दु^५ ।)

सूत्रधार—आर्ये किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति । अथवा परिहससि । (अज्जे किं अम्हाण गेहे सव्व अत्थि । आदु परिहससि ।)

समाक्रम्य सूत्रधार स उच्यते ॥ ‘इति सगीतसर्वस्वे उक्तलक्षण । विमर्दकारिणा हानिकरेण । परिश्रमेण अधिकतरनान्दीपठनायासेन ।] आर्यान्मान्यान् मिश्रानभ्यस्त-बहुशास्त्रान् । चारुदत्तपुत्ररोहसेनक्रीडनार्थं षष्ठेऽङ्क उक्तं मृच्छकटिकमत्रास्ति । ‘अत इनिठनौ’ इति ठन् । मृदं शकटिकाऽस्मिन्निति वा बहुव्रीहि । द्विरवेन्द्रेति । द्विज-मुख्यतमं क्षत्रजातिश्रेष्ठं । ‘त्रयो वर्णा द्विजातयः’ इति स्मृते क्षत्रियेऽपि द्विज-प्रयोगः । [द्वौ रदौ एषा ते द्विरदा तेषु इन्द्र इव द्विरदेन्द्र तस्य इव गतिर्यस्य । चक्रोरस्य इव नेत्रे यस्य । शोभनं विग्रहं शरीरं यस्य । अगाधं सत्त्वं बलं यस्य स । उपमालकारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम्] ॥३॥ ऋग्वेदमिति । वेशोऽत्र कात्स्न्येन वेश्यापरः । तत्र भवा विद्यमाना । अध्यात्मादित्वाठ्ठक् । यद्वा वेशोऽग्निनिवे-शाख्यो राजा तेन कृतम् । कला चतुष्षष्टिकलाप्रतिपादकं प्रबन्धम् । [यद्वा वेश नेपथ्यग्रहणं तत्सबन्धिनी कला नाट्यशास्त्रमित्यर्थः ।] शर्वो महादेव । [तस्य प्रसादान् व्यपगतं तिमिरं अज्ञानं यस्मात्तथाविधं ज्ञानस्वरूपं चक्षुः प्राप्य । पुत्रं राजानं वीक्ष्य राज्ये स्थापयित्वेत्यर्थः । परमं श्रेष्ठं समुदय उत्कर्षं यस्मात् तेन । अश्वस्य मेघं पशुत्वेनोपालम्भनं यत्र सोऽश्वमेघस्तेन इष्ट्वा ।] लब्ध्वा चायुः शताब्दमग्निं प्रविष्ट इति जातकादिगणितद्वारा ज्ञात्वा । आगामिसूत्रधारवचनापेक्षया ‘अग्निं प्रविष्ट’ इत्यादिभूतकालप्रत्ययो न विरुद्ध इति मर्मज्ञा । अग्निप्रवेशोऽपि सर्वस्वार-नामके यज्ञविशेषे यथा शरभज्ञेन कृतस्तथा बोद्धव्यम् । [स्रग्धरा छन्दः । लक्षण

१ अज्जउत्त २ अज्जउत्तो ३ पठति पूर्वोक्तं पठित्वा ४ अज्जउत्त ५ पिअ (प्रिय) ६ अज्जउत्तेण ७ आसासेन्दु

NATI—(*Entering*) Sir, here I am,

SUTRA.—Lady, my greetings to you !

NATI—May your honour command what duty is to be executed (by me)

SUTRA —Lady, (*Saying*—‘ *By having practised music for a long time* ’ &c) is there anything to eat in our house, or not ?

NATI —Sir, there is everything

SUTRA—What things are there ?

NATI —They are as follows , rice seasoned with *guda*, ghee, curds, (simple) rice, and all elixir-like (& e delicious) things fit to be eaten by you. May the gods thus (ever) favour you !

SUTRA —What, are all these things (really) in our house ? Or are you joking ?

तूक्तम्] ॥ ४ ॥ समरेति । [समरेषु व्यसन यस्य । महावीर इत्यर्थः । प्रमादेन अनवधानतया शून्यः । स्वकार्यदक्ष इत्यर्थः । वेदविदा ककुदः श्रेष्ठः । तप एव घन यस्य स तपोघनः तपोनिष्ठः । परा उत्कृष्टा वारणा गजास्तैः सह बाहुयुद्धे लुब्धः । यद्वा परेषा वारणा । यद्वा परेषा शत्रूणां वारणौ निवारकौ यौ बाहू ताभ्यां युद्धे लुब्धः ।] ककुदः चिह्नभूतं प्राधान्ये वा । तथा चामर — ‘ प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ’ इति । वारणो हस्ती । [औपच्छन्दसिक वृत्तम्] ॥ ५ ॥ अवन्तीति । अवन्तिपुर्युज्जयिनी । ‘ अस्या च तत्कृतौ अवन्ति—’ इत्यादावस्तिद्वयानुषङ्गः । [अवन्तिपुर्यां द्विजश्चासौ वणिक्कर्मकारित्वात्सार्यवाहश्च द्विज-सार्यवाहः । यद्वा सार्यं समूहं वाहयतीति सार्यवाहः । द्विजश्च्रेष्ठ इत्यर्थः । चारुदत्त आसीत् किल । यस्य च गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः अनुरक्ता वसन्तशोभा मगुलक्ष्मीरिव वसन्तसेना नाम गणिका च आसीत् । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् । ‘ उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गो ’ इति तल्लक्षणम्] ॥ ६ ॥ तयोरिति । [तयोः तत्संबद्धमित्यर्थः । सत् इलाप्य सुरतमेवोत्सवः स आश्रयः यस्य तम् ।] नयः नीतिस्तस्य प्रचारो व्यवहारस्तनय-प्रचारम् । [व्यवहारस्य दुष्टता चारुदत्तस्य वसन्तसेनाघातकत्वेन निर्णयदानात् दुष्टता सदोषता खलानां शकारादीनां स्वभावः तथा भवितव्यता च इदं सर्वं अस्या तत्कृतौ शूद्रको नृप-चकार । वशस्थविल वृत्तम्] स्वहितं व्यवहारः ॥ ७ ॥ [शून्यमिति ।] चिरशून्यमिति कर्मधारयः । चिर दीर्घः कालो निरवधिः समयः । शून्यमभिमतकार्यरहितम् । सन्मित्रस्य हि ससहायत्वेन कार्यनिष्पत्तेः सदा पूर्णं इव समयोऽवभासते । [आर्या छन्दः] ॥ ८ ॥ [प्रचण्डः यो दिनकरः तस्य किरणे उच्छुष्कः यत्पुष्करबीजं कमलबीजं तद्वत् । खटवट इत्यव्यक्तशब्दः इव आचरत खटखटायते ।] खडित्यव्यक्तानुकरणम् । संगीतकेन चक्षुषी खटखटायते इत्यसंबद्ध-प्रलापेन भाविनः शकारासंबद्धभाषणस्य सूचनम् । प्रातराशः कल्यभोजनम् । कार्य-

नटी—(स्वगतम् ।) परिहसिष्यामि तावत् । (प्रकाशम् ।) आर्य अस्त्यापणे । (परिहसिस्स दाव । अज्ज^१ अत्थि आवणे ।)

सूत्रधार—(सक्रोधम् ।) आ अनार्य एव तवाशा छेत्स्यते । अभाव च गमिष्यसि । यदिदानीमह वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातित । (आ अणज्जे एव दे आसा छिज्जिस्सदि । अभाव अ गमिस्ससि । अ दाणिं अह वरण्डलम्बुओ^२ विअ दूर उक्खिविअ पाडिदो ।)

नटी—मर्षतु मर्षत्वार्यं । परिहास खलु मया कृतः । (मरिसेदु मरिसेदु अज्जो^३ । परिहासो वृक्ष^४ मए कदो ।)

सूत्रधार—तर्किक पुनरिदं नवमिव सविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि अपरा सुमनसो गुम्फति इयं च पञ्चवर्णकुसुमोपहारशोभिता भूमिः । (ता किं उण इदं णव विअ सविहाणअं वट्टदि । एक्का वर्णअ पीसेदि अवरा^५ सुमणाओ गुम्फेदि इयं अ पञ्चवर्णकुसुमोपहारशोभिता भूमी ।)

नटी—अद्योपवासो गृहीतः । (अज्ज उपवासो गहिदो ।)

सूत्रधार—किनामधेयोऽयमुपवासः । (किनामधेओ अअ उववासो ।)

नटी—अभिरूपपतिर्नामः । (अहिरूअवदी णाम ।)

सूत्रधार—आर्ये इहलौकिकोऽथ वा पारलौकिकः । (अज्जे इहलोइओ आदु पारलोइओ ।)

नटी—आर्य पारलौकिकः । (अज्ज^१ पारलोइओ ।)

वशात्प्रयोगवशाच्चरति । कार्यं बोध्याया स्त्रियो झटिति ज्ञानम् । यदुच्यते—‘स्त्रीषु ना प्राकृतं वदेत्’ इति । सुकुमारत्वेन सुप्रयोगत्वं प्राकृतस्य । यदुक्तम्—‘पुरिसा सक्कअजप्पा पाउअगुम्फो वि होइ सुउमारो’ (पुरुषा सस्कृतजल्पा प्राकृतगुम्फोऽपि भवति सुकुमारः ।) तथा षष्ठेऽङ्के प्रवह्णविपर्यये वीरकचन्दनकयो कलहे सभ्रमागतवचनसवरणार्थं भाषाव्यत्यासाच्चन्दनकस्य पाठः सस्कृतेन । तथा पञ्चमाङ्के दुर्दिने कार्यवशाद्वसन्तसेनाया श्लोकपाठः सस्कृतेन । चारुदत्तस्य दारिद्र्यवर्णनासूचनयोग्यप्राकृतपरिग्रहः । यदाहुः—‘कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः’ इति । एतत्सर्वमनेन सूचितमिति । अविदं अविदेति निर्वन्दे । कष्टं कष्टमित्यर्थः । ‘अदृष्टा-श्रुतसंप्राप्ताविदाविदभो पदम्’ इति च प्राञ्चः । हीमाणहे विस्मये । [सविधीयते सम्यग् निष्पाद्यते इति सविधानं भोज्यवस्तुनिर्माणसरम्भः ।] आयामी दीर्घस्तण्डुल-प्रक्षालनजलप्रवाहो यत्र तादृशी रथ्या । लोहस्य कटाहो भाजनविशेषस्तत्परिवर्तनेन [इतस्तत्श्चालनात् घर्षणेन] मार्जनेन कृष्णसारा [कृतं विशेषको यया सा कृतविशेषका] कृततिलका युवतिवद्भूमिरधिकं शोभते । कृष्णसारा भूमिरित्यनेन

१ अज्जउत्त २ वरण्ड ३ अज्जउत्तो ४ वृक्ष एसो ५ अण्णा कुसुमाइ ६ अज्जउत्त

NATI—(To herself) Well, I'll joke (with him). (Aloud)
Husband, they are—in the market

SUTRA —(With anger) Ah! You hussy, your hopes will be
similarly frustrated, and you too would be made away with, since
just now (by you) I have been raised aloft and thrown down,
like the stone at the end of the Varanda *

NATI—Pardon, sir, pardon! I indeed played a joke

SUTRA —Well, then, what are these preparations that seem
to be (quite) new here? One lady is pounding unguents, an-
other is wreathing flowers, and this floor here is decked with the
offerings of flowers of five colours

NATI—I have to day undertaken a fast

SUTRA —What is the name of this fast?

NATI—It is called *Abhirupa-Pati* ('The giver of a hand-
some husband')

SUTRA —Lady, in this world or in the next?

NATI—Sir, in the next

चतुर्थाङ्के भवनकोष्ठकस्य विशेषसूचनम् । तत्किं पूर्वजितं निधानं बहुसख्यं धन-
मुत्पन्नं भवेत् । आदु अथ वेत्यर्थः । पाठान्तरे ओदनमयम् । [प्राणात्ययं प्राणा-
नाम ययो नाशो यथा स्यात्तथा । क्रियाविशेषणम् ।] प्राणाधिकं प्राणेष्वधिकं यथा
स्यादेवम् । एका वर्णकं कस्तूर्यादिकं समालम्बनं पिनष्टि । अपरा सुमनसं पुष्पाणि
ग्रथ्नाति । इत्यनेनापि कोष्ठकस्यैव सूचनम् । असिदग्धं अन्नरूपं द्रव्यम् । अन्नं च
रसाञ्जनमिति प्रायेणात्तव्यं रसायनमस्तीति । [रसानामयनमाश्रयभूतं सरसमन्न-
जातमित्यर्थः ।] एव तव देवा आशासन्तामिति सदिग्धवाक्योपन्यासः । आर्यं
अस्त्यापणे वणिग्वीध्याम् । एव तवाशा । छेत्स्यति अभावः च गमिष्यसीत्यनेन वसन्त-
सेनायाः प्रवहणविपर्ययसमोत्तमयोः सूचनम् । वरण्डो दीर्घकाष्ठः तस्य लम्बुकस्तत्प्रान्त-
निबद्धो मृत्तिकास्थूणः । स हि द्रोण्याः पानीयोद्गारे दूरमुत्थाप्याद्यं पात्यते । केचिदाहुः—
वरण्ड इष्टकागृहं उन्नतीभूतो दीर्घो भित्तिप्रदेशस्तत्र लम्बुकाऽवयवभूत इष्टकास्रः ।
सोऽपि हि सयोजनार्थं दूरमुत्थाप्यते । अनन्तरं निपतत्यपीति । उपवासः । उपवासरूप-
व्रतमित्यर्थः । अधिकरणघञन्तोऽयम् । पारलौकिक इत्यनेन पालकव्युदासेन नायकान्तर-
लाभसूचनम् । ममकैरकेण मदीयेन । भक्तपरिव्वेण भक्तपरिव्वयेन । ओदनव्ययेनेत्यर्थः ।
यद्वा । भर्तृपरित्यागेन । पारलौकिको भर्ताऽन्विष्यते । त्वमेव जन्मतरे भविष्यसीति ।
आ आक्षेपे । छय आदुत्या आकारान्तादेशे कृते चूर्णवृद्धा इति । एव च 'दूआ तीआ'
इत्यादौ च बोद्धव्यम् । कपिन्तं छेद्यमानम् । वधूपक्षे कल्प्यमानं ससज्यमानम् । नव-

* A long beam or bamboo forming part of a sort of machine for drawing
water

सूत्रधार — (सरोषम् ।) प्रेक्षन्ता प्रेक्षन्तामार्यमिश्रा । मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको भर्ताऽन्विष्यते । (पेक्खन्तु अज्जमिस्सा । ममकेरकेण^१ भत्तपरिव्वएण^२ पारलोइओ भत्ता अण्णेसीअदि ।)

नटी—आर्यं प्रसीद प्रसीद । त्वमेव जन्मान्तरे भविष्यसीति । (अज्ज^३ पसीद पसीद । तुम ज्जेव जम्मन्तरे भविस्ससि ति ।)

सूत्रधार —अयमुपवास केन तवोपदिष्ट । (अअ उववासो केण दे उवदिट्ठो ।)

नटी—आर्यस्यैव प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन । (अज्जस्स^४ ज्जेव पिअवअस्सेन चुण्णवुड्ढेण^५ ।)

सूत्रधार —(सकोपम् ।) आ दास्या पुत्र चूर्णवृद्ध कदा नु खलु त्वा कुपितेन राज्ञा पालकेन नववधूकेशकलापमिव सुगन्ध छेद्यमानं प्रेक्षिष्ये । (आ दासीएपुत्ता^६ चुण्णवुड्ढा कदा णु क्खु^७ तुम कुविदेण रणा पालएण^८ णववहूकेसकलाव^९ विअ सुअन्ध कप्पिज्जन्त पेक्खिस्सम् ।)

नटी—प्रसीदत्वार्यं । नन्वार्यस्यैव पारलौकिकोऽयमुपवासोऽनुष्ठीयते । (इति पादयो पतति ।) (पसीददु^{१०} अज्जो^{११} । ण अज्जस्स ज्जेव पारलोइओ अअ उपवासो अणुचिठ्ठीअदि ।

सूत्रधार —आर्ये उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । कथय कथयान्नोपवासे केन कार्यम् । (अज्जे उठ्ठेहि उठ्ठेहि । कवेहि कवेहि एत्थ उववासे^{१२} केण^{१३} कज्जम् ।)

वधूकेशहस्तमिव बासित सुगन्धम् । 'वज्जन्तम्' इति पाठे वध्यमानम् । अनेन सहाराङ्के चारुदत्तनिग्रहसूचनम् । अम्हारिसज्जनजोगेण अस्मत्सदृशेन ब्राह्मणेन । अहमप्युपनिमन्त्रयामि । ईदृश्यामुज्जयिन्या समृद्धायाम् । कोऽर्थः । यदा दुस्थिता भवन्ति ब्राह्मणास्तदा चारणादीनामपि गृहे कुर्वन्ति भोजनम् । भवतु इममुपनिमन्त्रयिष्ये । अद्य मैत्रेय अस्माकं गृहे भोक्तुम् । अग्रणी । प्रष्टोऽग्रगामीति यावत् । 'अदिधी भोदु' इत्यपि पाठः । तत्रातिथिः भवत्वित्यर्थः । वावडो व्यापृतः । अहमिदानीं कार्यान्तरव्यासक्तः । दाणि इदानीम् । सपन्न मृष्टम् । णीसवत् च । पितृणां समुत्सृष्टं घृतादिसहिततण्डुलपूर्णपात्रम् । 'नि स्राव' इति यस्य प्रसिद्धिः । 'णीसवत् नि सपत्नम् । विपक्षस्यापरस्याभावात्' इति केचित् । अपि च दक्षिणाऽपि ते भविष्यति । एकोऽपि सभावनायाम्, अपरः समुच्चये । म माम् । पदे पदे अणुबन्धेदु अनुरोद्धुम् । प्रस्तावनेत्यामुखसन्धिपर्यायः । यदुक्तम् — 'सूत्रधारेण सहिता सलाप यत्र कुर्वते । नटी विदूषको वाऽपि पारिपाश्वर्क एव वा ॥ आमुख नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता ॥'

१ मइएण, ममकेरेण. २ परिअएण ३ अज्जउत्त ४ अज्जउत्तस्स २ जूण० इति सर्वत्र ६ उत्ता ७ हु ८ ०एण बन्धिज्जन्त (वध्यमान) सुअन्ध पेक्खि०. ९ हत्थ १० पसीददु पसी० ११ अज्जउत्तो. १२ उपवामए, १३ केण केण

SUTRA—(*Angrily*). Look, worthy gentlemen, look ! At the expense of *my* food, a (good) husband is sought for in the next world !

NATI—Be pleased, sir, be pleased ! I have observed the fast that you yourself should be my husband in the next birth

SUTRA —By whom was this fast recommended to you ?

NATI—By Churnavridha, your own dear friend

SUTRA.—(*Angrily*) Ah ! You son-of-slave, Churnavridha ! When, indeed, shall I see you being cut up by (the orders of) the enraged king Palaka, just like the scented, braided hair of a new bride !

NATI—May your honour be appeased ! This fast, which is to bear fruit in the next world, is with reference to no one but your honour ! (*She falls at his feet*)

SUTRA —Lady, get up, pray get up, tell me what is required for this fast

प्रावार उत्तरीय यस्ते यस्य । आमन्तणआइ आमन्त्रणकानि । पच्छिदव्वाइ समीहितव्यानि । [उद्गारेषु सुरभि गन्धो येषा तै] मोदकैरेवाशितस्तृप्त । मल्लकशतपरिवृत । मल्लक पात्रविशेष पत्रपुटो वा । 'दोना' इति प्रसिद्धो विदूषकपक्षे । चित्रकरपक्षे वर्णिकापात्र मल्लक । अभ्यन्तरचतु शालकद्वारे उपविष्ट । चित्रकर इव छिविअ छिविअ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽऽगुल्यग्रैरपनयामि न भक्षयामि । अत्यन्त तृप्तत्वादित्यर्थ । चित्र-करोऽप्यङ्गुलीसंस्थितलेखनिकया वर्णिकाभाण्ड स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपनयति विक्षिपति।अन्यथा वर्णिकाबिन्दुपात स्यादिति । नवबद्ध-वृषभ इव रोमन्थायमानस्तिष्ठामि । 'आपणे नगरचत्वरवृषभ इव' इति पाठान्तरेऽपि व्याख्या । यत्र कुत्रापि चरित्वा गृहपारावत इवावासनिमित्त शयनार्थमन्नागच्छामि । सिद्धीकिददेवकञ्जरस्स निष्पादितदेवकार्यस्य [देवकार्यं देवतार्चनम्] । पाठान्तरे तु—षष्ठीव्रतकृतदेवकार्यस्येत्यर्थ । बलि पूजाम् । यासामिति । [यासामम गृह मदगृह तस्य देहस्य तासा उदुम्बर 'उमरठा' इति ख्यातानाम् । तत्र दत्त इत्यर्थ । बलि हसैश्च सारससमूहैश्च । पूर्वं विलुप्त विलुप्तपूर्वं । तासु एव सप्रति दारिद्र्यात्किंकराभावांन्मृजाविरहात् विरूढतृणाङ्कुरासु] विरूढा उपचितास्तृणाङ्कुरा यासु । कीटमुखास्वादितो बीजाञ्जलि पतति । [वसन्ततिलका वृत्तम् । 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगो ग ' इति तल्लक्षणम्] ॥ ९ ॥ सुखमित्यादि । दुःखान्यनुभूय सुख शोभते । न तु सुखमनुभूय दुःखमिति तात्पर्यम् । [घनान्धकारेषु निबिडतमसि । सुखात्सौख्यमनुभूय । 'त्यल्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी ।] स मृत एव जीवति । शरीरेण धृत शरीरेण वेष्टित । चर्मभस्त्रावदित्यर्थ । [उपमालकार । वशस्थविल वृत्तम्] ॥ १० ॥ दारिद्र्यादिति । अल्पसमयदुःखदत्वान्मरण-

नटी—अस्मादृशजनयोग्येन ब्राह्मणेनोपनिमन्त्रितेन । (अम्हारिसजणजोगेण बम्हणेण उवणिमन्तिदेण ।)

सूत्रधार —तेन हि गच्छदु अज्जा । अहं पि अम्हारिसजणजोगं बम्हण उवणिमन्तेमि । (तेणहि^१ गच्छदु अज्जा । अहं पि अम्हारिसजणजोगं बम्हण उवणिमन्तेमि ।)

नटी—यदार्यं आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता) (ज 'अज्जो आणवेदि ।)

सूत्रधार —(परिक्रम्य ।) आश्चर्यम् । तस्मात्कथं मयैव सुसमृद्धायामुज्जयिन्यामस्मादृशजनयोग्यो ब्राह्मणोऽन्वेष्टव्यः । (विलोक्य ।) एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इति एवागच्छति । भवतु । प्रक्षयामि तावत् । आर्यं [अद्य] मैत्रेय अस्माकं गृहेऽशितुमग्रणीर्भवत्वार्यं । (हीमाणाहे । ता कथं मय एव^३ सुसमिद्धा ए उज्जइणी ए अम्हारिसजणजोगो बम्हणो अण्णेसिदव्वो । एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इदो जेव्व आज्जच्छदि । भोदु । पुच्छिस्स^५ दाव । अज्ज मित्तेअ अम्हाण गेहे असिदुं अगणी^७ भोदु अज्जो^८ ।)

(नेपथ्ये ।)

भो अन्य ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान् । व्यापृत इदानीमहम् । (भो अण्ण बम्हण उवणिमन्तेदु भवं । वावुडो दाणिं अहं ।)

सूत्रधार —आर्यं सपन्नं भोजनं नि सपत्तं च । अपि च दक्षिणा काऽपि ते भविष्यति । (अज्ज सपण्ण भोअण^९ णीसवत्तं^८ अ । अवि अ दक्खिणा का वि दे भविस्सदि ।)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

भो यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि तत्क इदानीं ते निर्बन्ध पदे पदे मामनुबन्धुम् । (भो ज^१ दाणिं पढमं ज्जेव पच्चादिठ्ठोसि ता को दाणिं दे णिब्बन्धो पदे पदे म अनुबन्धेदुम् । ^{१०})

सूत्रधार —प्रत्यादिष्टोऽस्म्येतेन । भवतु । अन्य ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि । (पच्चादिठ्ठोस्मिह एदिणा । भोदु । अण्ण बम्हण उवणिमन्तेमि ।) (इति निष्क्रान्तः ।)

मत्पक्लेशम् । बहुसमयव्यापित्वादाकाङ्क्षितापगमाद्द्वारिद्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ११ ॥ अल सतप्तेन । यद्यसद्व्ययेनार्था स्वदोषेण नाश्यन्ते तदा सताप क्रियते । तव तु न तथेति भावः । प्रणयी जनस्तिग्धबान्धवोऽर्थी च । प्रणयिजने सक्रामित् अर्थः । येन तस्य तव । एतद्विति । क्षीणार्थमिति कृत्वाऽस्मद्गृहमतिथयः सत्यजन्त इति यद् एतन्मा दहति । कालात्यये मदसमयापगमे धनलाभसमयापगमे च [सशुष्का शोष प्राप्ता सान्द्रा मदलेखा यस्य त करिण कपोल भ्रमन्त मधुकरा इव । उपमालकारः ।

१ अदो (अतः), ता २ अज्जउत्तो. ३ ईरिसाए (ईदृश्या) ४ एण दाव उवणिमन्तिस्स (इमं तावदुपनिमन्त्रयिष्ये). ५ अदिषी (अतिथि) ६ भव. ७ ओअण ८ णीसवण (नि.श्रावक). ९ जघा १० अणुसघिदु (अनुसघातु).

NATI—We must invite a Brahmana befitting (the station of) people like ourselves

SUTRA —If that is so, you can go, I too shall (proceed to) invite a Brahmana suitable for people like us.

NATI—As your honour commands (*Exit*).

SUTRA —(*Walking about*), Well, well! Now, how am I to find, in this very prosperous city of Ujjayini, a Brahmana befitting persons like us? (*Seeing*) Here is this Maitreya, Charudatta's friend, coming in this very direction Well, I will ask him first — Sir Maitreya, kindly be the first to dine in our house to-day

(*Behind the Scenes*)

Sir, you should invite (some) other Brahmana. I am engaged at present

SUTRA —Sir, the food is rich, and there is to be no rival Moreover, there will be some *Dakshina* (money gift) too, for you

(*Again behind the Scenes*),

Sir, I have already refused (your invitation), why this persistence on your part now to importune me again and again ?

SUTRA —I am given a refusal by him Well, I shall invite (some) other Brahmana (*Exit*)

वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ १२ ॥ दासीपुत्रा अर्थरूपप्रातराशा । वरटा 'वीरणी' इति ख्याता । ततस्त्रस्ता । अरण्ये गोपालपुत्रका इव यत्र यत्र न खाद्यन्त उपभुज्यन्ते तत्र तत्र यान्ति । सत्यमिति । विभवनाशकृता मम चिन्ता नास्ति । कथमित्यत आह— भाग्यक्रमेण लब्धव्यक्रमेण धनानि भवन्ति । तर्हि चिन्ता कुत इत्यत आह— एतत्तु मा दहति यन्नष्टधनाश्रयस्य मम सौहृदादपि मैत्रीतोऽपि जन शिथिलीभवन्ति । अर्थशून्येन सम प्रयोजनाभावान्मैत्रीमपि न केऽपि कुर्वते । [काव्यलिङ्गमलकार । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ १३ ॥ दारिद्र्यादिति । [नर दारिद्र्यात्] लज्जा गच्छति । आकाङ्क्षितासामर्थ्यात् । यदा लज्जा गत [लज्जापहत इत्यर्थ] तदा तेजसः प्रभ्रष्टो भवति यावत्तावत्कारणात् । तेजःशून्य परिभूयते भयाभावात् । परिभवान्निर्वेद गच्छति मानम्लाने । ततः शुचमेति वृथा जीवनमिति । ततस्त्यज्यते बुद्ध्या । निर्बुद्धि क्षय गच्छति । तदुक्तम्—'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इति । अत एव सर्वसा- मापदा स्थानमित्युपसहरति । [कारणमालालकार । 'यथोत्तर चेत्पूर्वस्य पूर्वमर्थस्य हेतुता । तदा कारणमाला स्यात् ' इति तल्लक्षणम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्] ॥ १४ ॥ कल्लवत्तश्च प्रातराश । एतद्रूपत्वे चार्थस्य तावद्रूपद्रव्यत्वाज्जनान्तरानवगाहितत्वाच्च तद्विस्मृत्य धर्मचिन्ता, साधवो भवन्तीत्याशयः । निवास इति । चिन्ताया निवासः कथं मम निर्वाहः स्यादित्येव रूपाया । परस्य परिभव इति षष्ठीसमासः । कर्मधारयो

इत्यामुल्लभम् ।

(प्रविश्य प्रावारहस्त ।)

संज्ञेय — ('अण्ण बम्हण' इति पूर्वोक्त पठित्वा ।) अथ वा मयाऽपि मैत्रेयेण परस्यामन्त्रणकानि प्रेक्षितव्यानि । हा अवस्थे तुलयसि । यो नाम्नाह तत्रभवतश्चाह-
दत्तस्य ऋद्ध्याऽहोरात्र प्रयत्नसिद्धैरुद्गारसुरभिगन्धिभिर्मोदकैरेवाशितोऽभ्यन्तरचतु-
शालकद्वार उपविष्टो मल्लकशतपरिवृतश्चित्रकर इवाङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपन-
यामि नगरचत्वरवृषभ इव रोमन्थायमानस्तिष्ठामि स इदानीमहं तस्य दरिद्रतया
यत्र तत्र चरित्वा गृहपारावत इवावासनिमित्तमत्रागच्छामि । एष चार्यचारुदत्तस्य
प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासित प्रावारकोऽनुप्रेषित सिद्धीकृतदेवकार्य-
स्यार्यचारुदत्तस्योपनेतव्य इति । तद्यावदार्यचारुदत्त पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य
च ।) एष आर्य चारुदत्त सिद्धीकृतदेवकार्यो गृहदेवताना बलि हरन्ति एवागच्छति ।
(अथ वा मए वि मित्तेण परस्स आमन्तणभाइ पच्छिदव्वाइ^१ । हा अवस्थे तुली-
असि । जो णाम^२ अहं तत्तभवदो चारुदत्तस्य रिद्धीए अहोरेत्त पततणसिद्धीहि उगार-
सुरहिगन्धेहि मोदकेहि ज्जेव असिदो अब्भन्तरचदुस्सालअदुआए^३ उवविट्ठो मल्ल-
कसदपरिवृदो^४ चित्तअरो विअ अङ्गुलीहि^५ छिविअ छिविअ अवणेमि णअरचत्तरवु-
सहो विअ रोमन्थाअमाणो चिट्ठामि सो दाणि अहं तस्स दलिह्दाए जहि^६ तहि चरिअ
गेहपारावदो विअ आवासणिमित्त इध आअच्छामि । एसो अ अज्जचारुदत्तस्स
पिअवअस्सेण चुण्णवुद्धेण जादीकुसुमवासिदो 'प्रावारओ अनुपेसिदो सिद्धीकिददेव-
कज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स उवणेदव्वो त्ति । ता जाव अज्जचारुदत्त पेक्खामि । एसो
अज्जचारुदत्तो सिद्धीकिददेवकज्जो गिहदेवदाण बलि हरेन्तो^७ इदो ज्जेव आअच्छदि ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टश्चारुदत्तो रदनिका च ।)

चारुदत्त — (ऊर्ध्वमवलोक्य सन्निर्वेद निश्चस्य ।)

यासा बलि सपदि मद्गृहदेहलीना

हसंश्च सारसगणैश्च बिलुप्तपूर्वं ।

तास्वेव सप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु

बीजाञ्जलि पतति कीटमुखावलीढ ॥ ९ ॥

(इति मन्द मन्द परिक्रम्योपविशति ।)

१ भक्षिदव्वाइ (भक्षितव्यानि) २ दाणि ३ चतुःशाल ४ गल्लक,
उणो उणो चेडजणदिण्ण सव्वोवक्करजुत्तं णिज्जिदसुवण्णवण्णाणेअपत्तघडिदं तम्बोलं
अव्विज्जन्तो (पुन पुनश्चेडजनदत्त सर्वोपस्करयुक्तं निर्जितसुवर्णवणिकपत्रघटितं
ताम्बूल चर्वयन्) ५ अगङ्गुलीहि ६ तहि तहि ७ जूण० ८ पावरओ.
९ करेन्तो (कुर्वन्.)

END OF THE PROLOGUE

(*Entering with a cloak in his hand*)

MAITREYA—(*Having repeated—‘ Sir, you should invite’ &c., uttered before*) Or I, too, Maitreya, have to look for invitations from others ! Ah ! Fortune, you do indeed make light of a person ! I, who, indeed, when my friend Charudatta was prosperous, used to feed, day and night, upon the sweetmeats, emitting savoury smells at the effusion of breath, and prepared with great care, and who, sitting at the entrance of his interior quadrangle, surrounded by hundreds of dishes, used repeatedly to touch them with my fingers and put them aside (when satiated), just like a painter surrounded by hundreds of colour pots (touching each with his fingers and removing it after use), and who used to remain, ruminating like a bull in a (public) square of the city, — I, the very same man, now take my food anywhere at random, owing to his being reduced to poverty, and come here like a domestic pigeon merely to rest (at night) Churnavridha, who is a dear friend of our noble Charudatta, has sent by me this cloak scented with jasmine-flowers, asking that it should be presented to the noble Charudatta after he has finished his (daily) worship of the gods Well, then, I will first see Charudatta (*Walking about and observing*) Here comes Charudatta in this very direction, carrying the *Bali* (offering) to the household deities after having finished his worship of the gods

(*Then enter Charudatta as described, and Radanika*).

CHARUDATTA—(*Looking upwards and sighing dejectedly*)

On the grounds near the thresholds of my house, the (ample) offering (of food) made whereon was formerly eagerly eaten by swans and flocks of doves,—on those same grounds now overgrown with shoots of grass, (an offering consisting of) a handful of corn falls to be devoured by insects’ mouths (9)

(*With these words he walks about slowly and slowly, and sits down*).

वा । एतच्चाविवसनीयतया निर्धनाना ज्ञेयम् । जुगुप्सा मित्राणामिति । प्रत्युप-
कारासमर्थत्वात् । स्वजनाना बन्धूनाम् । जनानामन्येषामुदासीनानाम् । विद्वेषस्य करण
कृति [साधन वा] । कर्तरि करणे वा ल्युट् । भवति चेति चकारो हेतौ । वनगमने
कलत्रपरिभवो हेतुः । [मालारूपकम् । शिखरिणी वृत्तम् । ‘ रसै ह्रदैश्चिन्ता यमनसभला
गः शिखरिणी ’ इति लक्षणम्] ॥ १५ ॥ न [प्रसीदन्ति] फल दर्शयन्ति । नित्योऽय

विदूषक —एष आर्यचारुदत्त । तद्यावत्साप्रतमुपसर्पामि । (उपसृत्य ।)
स्वति भवते । वर्धता भवान् । (एसो अज्जचारुदत्तो । ता जाव सपद उवसप्पामि^१ ।
सोत्थि भवदे । वड्ढु भव ।)

चारुदत्त —अये सर्वकालमित्र^२ मैत्रेय प्राप्त । सखे स्वागतम् । आस्यताम् ।

विदूषक —यद्भवानाज्ञापयति । (उपविश्य ।) भो वयस्य एष ते प्रियवयस्येन
चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासित प्रावारकोऽनुप्रेषित सिद्धीकृतदेवकार्यस्यार्यचारुदत्तस्य
त्वयोपनेतव्य इति । (ज भव आणवेदि । भो वअस्स एसो दे पिअवअस्सेण
चुण्णवुड्ढेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो सिद्धीकिददेवकज्जस्स
अज्जचारुदत्तस्स^३ तुए उवणेदव्वो त्ति ।) (समर्पयति ।)

चारुदत्त —(गृहीत्वा सचिन्त स्थित ।)

विदूषक —भो किमिदं चिन्तयते । (भो किं इदं चिन्तीअदि ।)

चारुदत्त —वयस्य ।

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखास्तु यो याति नरो दरिद्रता धृत^४ शरीरेण मृतः स जीवति ॥ १० ॥

विदूषक —भो वयस्य मरणाद्दारिद्र्याद्वा कतरत्ते रोचते । (भो वअस्स
मरणादो दालिहादो वा कदर दे रोअदि ।)

चारुदत्त —वयस्य ।

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पकलेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ११ ॥

विदूषक —भो वयस्य अलं सतप्तेन । प्रणयिजनसक्कामित्विभवस्य सुरजन-
पीतशेषस्य प्रतिपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयम् । (भो वअस्स अलं
सतप्पिदेण^५ । पणइज्जणसकामिदविहवस्स सुरजणपीदसेसस्स पडिबच्चन्दस्स विअ
परिक्खओ वि दे अहिअदरं रमणीओ ।)

चारुदत्त —वयस्य । न ममार्थान्प्रति दैन्यम् । पश्य ।

एतत्तु मा वहति यद्गृहमस्मदीयं

क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।

सशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्त

कालात्यये मधुकंरा करिणः कपोलम् ॥ १२ ॥

विधिः । अकरणे प्रत्यवायात् । तपसेति । [तपसा व्रताद्याचरणेन । बलिकर्मभिश्च
पूजिता देवता शमिना शमवता फलाप्राप्तौ अकुप्यतामित्यर्थः । नित्यं तुष्यन्ति ।

^१ पविसामि. ^२ सार्वकाल. ^३ अज्जस्स ^४ मृतं शरीरेण धृतं ^५ सदाविदेण.

VIDUSHAKA—Here is Charudatta. Well, then, I shall now approach him. (*Going up to him*) My greetings to you May you (ever) prosper !

CHAR—Ah ! Here comes Maitreya, our friend at all times (good or bad). Friend, you are welcome, please be seated.

VID—As you command (*Sitting*) Friend, your dear friend Churnavriddaa has sent by me this cloak, scented with the blossoms of jasmine asking me to present it to you when you had finished your worship of the deities. (*He hands it over*)

CHAR—(*Takes it and remains absorbed in thought*)

VID—Friend, what is this that you are thinking about ?

CHAR—Friend,

Verily happiness appears splendid (tastes pleasanter) after a person has experienced troubles, like the sight of a lamp when there has been pitchy darkness But, when a man is reduced to penury after he has enjoyed luxury, he lives a dead man, existing only by keeping up his body (10)

VID—O friend, out of death or poverty, which do you prefer ?

CHAR—Friend,

Out of (these two, viz.) poverty and death, I like death, but not poverty (For) death causes short-lived pain, while poverty is (as it entails) unending misery. (11)

VID—Friend, you need not worry yourself. Even the reduced condition of you, who have bestowed your wealth on the needy, looks more charming, like that of the moon of the first day (of the lunar month), that remains after it has been drunk up by the gods

CHAR—Friend, my misery is not due to (my loss of) money Observe —

This alone burns (pains) me that guests avoid (coming to) my house because it has lost its riches, just as the bees, flying off (to another place), desert, when the season (of ichor-flow) has passed away, the elephant's cheek, the thick line of rut whereon has totally dried up. (12)

विचारितैः वितर्कैः किम् । न कोऽपि लाभ इत्यर्थः ।] तुष्यन्ति परलोकमुत्कृष्टं प्रयच्छन्ति । यतः श्राद्धकृदतिथिप्रियो गृहस्थोऽपि मुच्यत इति भावः ॥ १६ ॥

विदूषक — भो वयस्य एते खलु दास्या पुत्रा अर्थकल्यवर्ता वरटाभीता इव
गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति । (भो वयस्य एदे
बन्धु दासीपुत्ता अत्थकल्लवत्ता वरडाभीदा विअ गोवालदारआ अरण्ये जहिं जहिं
ण खज्जन्ति तहिं तहिं गच्छन्ति ।)

चारुदत्त — वयस्य ।

सत्यं न मे विभवनाशकृताऽस्ति चिन्ता

भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत्तु मा दहति नष्टधनाश्रयस्य

यत्सौहृदादपि जना शिथिलीभवन्ति ॥ १३ ॥

अपि च

दारिद्र्याद्बल्यमेति ह्रीपरिगत^१ प्रभ्रश्यते तेजसो

निस्तेजा. परिभ्रूयते परिभ्रवान्निर्वेदमापद्यते ।

निर्विण्णं शुचमेति शोकविहृतो^२ बुद्ध्या परित्यज्यते^३

निर्बुद्धिः अयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ १४ ॥

विदूषक — भो वयस्य तमेवार्थकल्यवर्तं स्मृत्वाऽल सतापितेन । (भो वयस्य
तं ज्जेव अत्थकल्लवत्तअ सुमरिअ^४ अल सतप्पिदेण ।)

चारुदत्त — वयस्य दारिद्र्यं हि पुरुषस्य

निवासश्चिन्ताया परपरिभवो वैरमपर

जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात्परिभवो

हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सतापयति च ॥ १५ ॥

तद्वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः । गच्छ त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो
बलिमुपहर ।

विदूषक — न गमिष्यामि । (न गमिस्स ।)

चारुदत्त. — किमर्थम् ।^५

विदूषक — यत एव पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति तत्को गुणो
देवेष्वचितेषु । (जदो एव्व पूइज्जन्ता वि देवदा ण दे प्रसीदन्ति^६ ता को गुणो
देवेषु अच्चिदेसु ।)

चारुदत्त — वयस्य मा मैवम् । गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः ।

तपसा मनसा वाग्भिः^७ पूजिता बलिकर्माभः ।

तुष्यन्ति शमिना नित्यं देवता किं विचारितं ॥ १६ ॥

१ तत्परि० २ पिहितः ३ परिभ्रश्यते ४ सुमरिअ सुमरिअ ५ पसादं
देन्ति ६ वाऽपि

तद्गच्छ । मातृभ्यो बलिमुपहर ।

बिदूषक — भो न गमिष्यामि । अन्य कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनर्ब्रह्मिणस्य सर्वमेव विपरीत परिणमति । आदर्शगतेव छाया वामतो दक्षिणा दक्षिणतो वामा । अन्यच्चैतस्या प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाश्चेटा राजवल्लभाश्च पुरुषाः सचरन्ति । तस्मान्मण्डकलुब्धस्य कालसर्पस्य मूषिक इवाभिमुखापतितो वध्य इदानी भविष्यामि । त्वमिहोपविष्ट किं करिष्यसि । (भो ण गमिस्सं । अण्णो को वि पउज्जीअदु । मम उण बम्हणस्स सव्व उज्जेव विपरीद परिणमदि । आदसगदा विअ छाया वामादो दक्खिणा दक्खिणादो वामा । अण्ण अ एदाए पदोसवेलाए इध राअमग्गे गणिआ विडा चेडा राअवल्लहा अ पुरिसा सचरन्ति । ता मण्डूअलुद्धस्स कालसप्पस्स मूसिओ विअ अहिमुहावदिदो' वज्झो दाणिं भविस्स । तुम इध उवविट्ठो किं करिस्ससि ।)

चारुदत्त — भवतु । तिष्ठ तावत् । अहं समाधिं निर्वर्तयामि ।

(नेपथ्ये ।)

तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ ।

(ततः प्रविशति विटशकारचेटैरनुगम्यमाना वसन्तसेना ।)

विट — वसन्तसेने तिष्ठ तिष्ठ ।

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्यां

नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।

उद्विग्नचञ्चलकटाक्षविसृष्टदृष्टि-

व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ॥ १७ ॥

विपरीतमुपनमति [अनिष्ट पर्यवस्यतीत्यर्थः । आदर्शगता छायेव । आदर्शस्थ-
प्रतिबिम्बे वामो भागो दक्षिणे दृश्यते दक्षिणश्च वाम इति वस्तुगतिः ।
सचरन्ति । एतेन विटादीनां प्रवेशं सूचयति । ' नासूचितस्य प्रवेश ' इति । किं
त्वमिति । [परिवर्तितं त्वरितगमनार्थमन्यथाकृतं परित्यक्तमिति यावत् सौकुमार्यं
यया । नृत्यप्रयोगेण] विशदौ सचरणलाघवगुणान्वितौ । पटू इति यावत् ।
उद्विग्नचञ्चलकटाक्षरूपेण [यद्वा उद्विग्ना व्याकुला चञ्चलाश्च कटाक्षा अपाङ्ग-
दर्शनानि यस्मिन्कर्मणि तथा] विसृष्टा दृष्टिर्यया सा तथा । अनुसारोऽनुगमनम् ।
व्याधेन यदनुगमनं तेन त्रस्ता मृगीव । [किं किमर्थं यासि । उपमा । वसन्ततिलका
वृत्तम्] ॥ १७ ॥ शकारभाषाया चवर्गशिरस्थितोऽन्तस्थो यकारो लेख्यः । ' पूस्पृष्टा
तालव्य ' इति वचनात् । स च सयोगः प्रयत्नलाघवात्पूर्वस्य गुरुत्वं न करोति ।
चिच्छिन्नं तिष्ठ । किं यासौत्यादि । वसन्ततिलकच्छन्दसांश्लोकः । प्रस्खलन्ती ।
प्रस्खलनं निम्नोन्नतादौ गतिविघटनम् । ' बाला स्याद्वासू ' इत्यमरः । न म्रियसे ।

१ मुहावर्त्यदो २ वर्जित

Go, then, and offer the oblation to the Holy Mothers

VID —Sir, I won't go You may order somebody else. For, in the case of me, a (poor) Brahmana, everything turns out in a contrary manner just like the reflection in a mirror, the left appearing to the right and the right to the left Moreover, at this time of the night there are walking about, on this royal road, courtesans, their parasites and attendants, and men who are royal favourites I shall, therefore, just fall a prey (to them), if I come face to face with them, like a mouse with a black snake greedy of frogs. And what will you do sitting here ?

CHAR —All right ; wait awhile I will go through my holy meditation.

(*Behind the Scenes*).

Stay, Vasantasena, stay !

(*Then enter Vasantasena, being followed by Vita,
Sakara and Cheta*)

VITA —Stay, Vasantasena, stay !

Why are you, setting aside (*lit* having changed) your tenderness (of limbs) owing to fear, and plying your feet which are trained by the practice of dancing, running away like a female deer, frightened when being pursued by a hunter, with eyes casting affrighted and tremulous side-glances ? (17)

तिष्ठ तावत् । हृडके हृदयम् । तपस्वि वराकम् । अङ्गारराशिपतित मास-
खण्डमिव कामेन दह्यते ॥ १८ ॥ अज्जुके गणिके । उत्त्रासितेत्यादि । उप-
जातिच्छन्दसा श्लोक । उत्त्रासिता गच्छस्यन्तिकान्मम । यद्वा । अत्तिका ज्येष्ठा मे
भगिनी । 'अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा' इत्यमर । सपूर्णपक्षेत्र ग्रीष्ममयूरी । ओवग्गदी
अववल्गति । ससभ्रममागच्छतीत्यर्थ । शामिअभट्टके स्वामिभट्टारक । वने गत-
कुक्कुटशावक इव । गडे इति प्रथमान्तस्यैकारान्तत्वम् । 'गतभृतकृताना ङ' इति
ङ ॥ १९ ॥ किं यासीति । [पवनेन लोला दशा यस्य तादृश रक्ताशुक वहन्ती ।
रक्तोत्पलाना प्रकरः । तद्वदितमाल्यमिति यावत् । तद्गत कुड्मल ससभ्रम-
गमनाद् उत्सृजन्ती पातयन्ती । पक्षे रक्तोत्पलप्रकरवत् कुड्मलान् कुड्मलसदृश-
प्रस्तरखण्डान् उत्क्षिपन्ती ।] टङ्क पाषाणदारण ' इत्यमर । विदारणक्षणे हि
निर्मला दीप्ति प्रसरतीति ' कुड्मल कलिका । मन शिलगुहेति । महाभारते
मन शिलशब्दोऽपि दृश्यत इति तथा प्रयुक्त । 'मन शिला तु कुनटी' इत्यमर ।

शकार — तिष्ठ वसन्तसेनिके तिष्ठ । (चिष्ट वसन्तसेणि ए चिष्ट ।)

(किं याशि घावशि पलायशि पक्खलन्ती
वाशू पशीद ण मलीहिशि^१ चिष्ट दाव ।
कामेण दज्जदि हु मे हडके तवश्शी
अङ्गाललाशिपडिदे विअ मशखण्डे ॥)

किं यासि घावसि पलायसे प्रस्खलन्ती
वासु प्रसीद न मरिष्यसि तिष्ठ तावत् ।
कामेन दह्यते खलु मे हृदय तपस्वि
अङ्गारराशिपतितमिव मासखण्डम् ॥ १८ ॥

चेट — आर्यके तिष्ठ तिष्ठ । (अज्जु ए चिट्ठ चिट्ठ ।)
(उत्ताशिता गच्छशि अन्तिका^१ मे शपुण्णपुच्छा विअ गिम्हमोरी ।
ओवग्गदी शामिअभष्टके मे वणे गडे कुक्कडशावके^४ व्व ॥)

उत्त्राशिता गच्छस्यन्तिकान्मम सपूर्णपक्षेव ग्रीष्ममयूरी ।
अववत्ताति स्वामिभट्टारको मम वने गत कुक्कुटशावक इव ॥ १९ ॥

विट — वसन्तसेने तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि बालकबलीव विकम्पमाना
रक्तांशुक पवनलोलदश बहन्ती
रक्तोत्पलप्रकरकुड्मलमृत्सृजन्ती^५
टङ्कर्मन शिलगुहेव विदार्यमाणा ॥ २० ॥

[वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ २० ॥ मम मदनमित्यादि । मालिनीछन्दसा श्लोक ।
मम मदनमनङ्ग मन्मथ वर्धयन्ती निशि च शयनके मम निद्रामाक्षिपन्ती ।
प्रसरसि प्रगच्छसि । ' प्रस्वरसि दात्यूहवद्विरौषि ' इति केचित् । भयभीतेति । भय-
शब्दोऽयमपार्थक्य । मदनमनङ्गमित्यादि पुनरुक्तम् । रावणस्येव कुन्तीति हतोपमम् ।
तथा चोक्तम्—' आगमलिङ्गविहीन देशकलान्यायविपरीतम् । व्यर्थकार्यमपार्थ भवति
हि वचन शकारस्य ॥ ' इति ॥ २१ ॥ किं त्वमिति । विशेषयन्ती अतिशयाना ।
[पतगेन्द्र गरुडस्तस्माद्भय तेन पीडिता त्रस्ता] व्याली सर्पी [इव यासि । अनेन
तस्या शीघ्रगतिस्त्ववक्रमन च सूचितम् ।] प्रविसृत प्रचलित [वात निरुन्ध्या गृह्णी-
याम् । न रुन्ध्यामिति पाठे] वात न रुणद्धि अपि तु रुणध्यैव । नकार काकौ । हे
वरगात्रि त्वन्निग्रहे मम प्रयत्न न । अनायासेनैव त्वा निगृह्णीयामित्यर्थ । यद्वा एव
सत्यपि त्वन्निग्रहे बलात्कारेण ग्रहणे मम प्रयत्न न । अपि तु अनुनये एव ।

१ मलीहिशि, मलिश्शसि २ अज्जुए, अज्जुके. ३ अत्तिका. ४ कुक्कुर. ५ कुण्डल

SAKARA —Stay, Vasantasena stay !

Why do you go, run and scamper and stumble ? Be pleased, O girl ! you won't die Stay awhile Indeed, my poor heart is being burnt by passion, just like a piece of flesh fallen on a heap of burning charcoal (18)

CHETA —Stay, lady, stay !

You are running away from me in terror, like a pea hen in the hot season with her tail fully grown (and outstretched) Here is my lord and master bounding (after you) like a young cock in the forest (19)

VITA —Stay, Vasantasena, stay !

Why do you run away, quaking like a young plantain tree, trailing (after you) your red silken garment with its ends fluttering in the breeze, and dropping off the numerous buds of red lotuses (in your hair), like a cave of red arsenic, being excavated (shattered) with a chisel ? (20)

उपमालकार । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ २२ ॥ 'भावो विद्वान्' इत्यमर । एषा नाणकैत्यादि । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसा इलोक । एषा । नाण शिवाङ्क टङ्कादिवित्त तस्य मोषणशील कामो यस्य तस्य कशिका चर्मकाष्ठिका । चौराणां किञ्चित्तया चोपकरण भवति । तदत्र कशोक्ता । कशा चाद्वताडनी । चर्मसडि कोच्यते । मच्छाशिका मत्स्यभक्षिका । 'मच्छ शुष्कमासम्' इत्येके । लाशिका नर्तकी । पिण्णाशा निम्ननासा । कुलणाशिका कुल वशस्तन्नाशयति पातित्यजननात् । षोशाशा । [नि स्वाशा] इति पाठे निःस्वानामाशा । कुलनाशिकेत्यर्थः । न वशिका [अवशिका] अनायत्ता दानेनापि कस्याप्यायत्ता न भवति । कामस्य मञ्जूषिका पात्रविशेषः । कन्दर्पभाजनमिव । वर्तुलीभूत काम इवेत्यर्थः । एषा वेशवधू । 'वेशो वेश्याजनाश्रय' इत्यमर । सुवेशनिलया शोभनाना वेशानामलकाराणां निलय आश्रयो यस्या सा । वेशाङ्गना । वेशिका । वेशोऽस्यास्तीति वेशिका । एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतानि अद्यापि मा नेच्छति । यदि देवताया अष्टौ दश द्वादश नामाग्नि पठ्यन्ते तदा सा प्रसन्ना भवति । इय त्वेतावताऽपि न प्रसन्नेति भावः । अत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयो एषैवेति पुनरुक्तं न्यूनमधिकं वा कृतम् । दर्शेति व्यर्थम् ॥ २३ ॥ प्रसरसीत्यादि । प्रचलिताभ्यां कुण्डलाभ्यां घृष्ट गण्डयो पार्श्वं यस्या सा । अत एव वितनखपरिमृष्टवीणातुल्या । मनोहरत्वाच्छब्दवत्त्वाद्वा वीणातुल्यत्वम् । वितसदृशौ कुण्डलौ । [जलधरस्य गर्जित तेन भीता सारसी इव । मालोपमालकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ २४ ॥ ज्ञानज्ज्ञानायेति । वसन्ततिलक छन्दः । ज्ञानज्ज्ञानन्तेत्यव्यक्तानुकरणम् । अव्यक्तशब्दविशेषयुक्तबहुभूषणशब्देन मिश्रं यथा स्यादेवम् । किं द्रौपदीव

शकार—तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ । (चिष्ट वसन्तशोणि ए चिष्ट ।)

(मम मञ्जमणङ्ग मम्मथ^१ वड्डअन्ती

णिशि अ शञ्जके^२ मे णिद्व पक्खवन्ती^३ ।

पशलशि भयभीता पक्खलन्ती खलन्ती

मम वशमणुजादा लावणश्शेव कुन्ती ॥)

मम मदमनङ्ग सन्मथ वर्धयन्ती

निशि च शयनके मम निद्रा प्रक्षिपन्ती ।

प्रसरसि भयभीता प्रखलन्ती खलन्ती

मम वशमनुयाता रावणस्येव कुन्ती ॥ २१ ॥

विट —वसन्तसेने

किं त्व पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती

व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।

वेगादहं प्रविसृतं पवनं निरुन्ध्या^४

त्वस्मिन्नेहे तु वरगात्रि न मे प्रयत्नः ॥ २२ ॥

शकार —भाव भाव

एषा नाणकमोषिकामकशिका मत्स्याशिका लासिका

निनासा कुलनाशिका अवशिका कामस्य मञ्जूषिका ।

एषा ज्ञेशवधू शुवेशनिलया वेशाङ्गना वेशिका

एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतान्यद्यापि मा नेच्छति ॥ २३ ॥

(भावे भावे

एषा नाणकमूषिकामकशिका मच्छाशिका लाशिका

णिण्णाशा कुलणाशिका अवशिका कामस्स^५ मञ्जूषिका ।

एषा वेशवधू शुवेशणिलया वेशाङ्गना वेशिआ

एशे शे दश णामके मइ कले अज्जावि म नेच्छदि ॥)

विट —

प्रसरसि भयविषलवा किमर्थं प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपाश्वरी ।

विटजननखघटितेव^६ वीणा जलधरगजितभीतसारसीव ॥ २४ ॥

पलायसे रामभीता । एष हरामि झटिति यथा हनुमान्विश्वावसोर्भगिनीमिव ता सुभद्राम् । विश्वावसो सिद्धराजविशेषस्य न भगिनी सुभद्रा किं तर्हि कृष्णस्य । यथा इवेति पुनरुक्तम् ॥ २५ ॥ रमयेत्यादि । प्रतिपाद चतुर्दशमात्रत्वान्मात्रासमक छन्दः ।

१ बम्मह २ शञ्जणे. ३ आक्खि०. ४ न रुन्ध्या (टी०). ५ कामाह.

६ परिघाटितेव, नखस्पर्शितेव.

SAKARA—Stay, Vasantasena, stay !

You inflame my love, my passion, my lust, and forcibly deprive me of my sleep when lying on my bed at night, and you are running away stumbling and falling, being agitated by fear, now that you have come into my power, like Kuntī into that of Ravana (21)

VITA—O Vasantasena,

Why do you, surpassing my steps (i e, speed) with your own, run away like a female snake overcome with the terror of the lord of birds (the eagle) ? Starting off with speed, I can overtake wind itself, but to overtake you, O fair-limbed one, I need make no (special) effort (or, my effort is not for seizing you by force) (22)

SAKARA—Friend, friend !

She is an inciter of (lit a whip to) the passion* (even) of stealers of coins (i e, thieves), she is a fish-eater, a figurante, a flat-nosed maiden, a destroyer of families (of her lovers), an untameable (shrew), a casket of love, a courtesan, an inhabitant of the fine harlot's quarter (or, a repository of fine ornaments), a prostitute, and a concubine.—I have given her (praised her by) these ten names, and still she desires (loves) me not (23)

VITA—

Why do you run away, overcome with fear, while the sides of your cheeks are rubbed against by your ear-rings tossing to and fro, (appearing) like a lute hard-struck with their nails by *vitās*, or like a female crane frightened by the rumbling of clouds ? (24)

लामेहि अ रमय च । चकारो भिन्नक्रम । राजवल्लभ चेत्यर्थ । तो खाहिशि तत
खादिष्यसि मत्स्यमासकम् । 'तो इत्योकारो लघुश्छन्दोनुरोधात्' इत्याहु ।
'ओकारो हलन्तस्थौ शुद्धौ वाऽप्यपदान्वितौ । दीर्घात्परौ लघू स्याता छन्दोविचि-
तिभाषया ॥' इत्युक्तम् । एदेहि मच्छमशकेहि एताभ्या मत्स्यमासाभ्या हेतुभ्याम् ।
'मश्कलेहि' इति पाठे मत्स्यशुष्कमासाभ्यामित्यर्थ । ककार स्वार्थे । शुणआ इवान् ।
मृतक न सेवन्ते । नकार शिरश्चालने । न सेवन्ते इति न अपि तु सेवन्त एवेत्यर्थ ॥२६॥
किं [त्वमिति । ताराभि मुक्ताभि विचित्रश्चासौ रुचिरश्च तम् ।] वक्त्रेण लक्षिता
नगरदेवतावत्प्रयासि । कीदृशेन वक्त्रेण । [निर्मथित अत एव चूर्ण मन शिलस्तेन
लक्षण्या] निर्मथितचूर्णमन शिलातुल्येन [यद्वा निर्मथिता पराभूता चूर्णमन शिला
येन तेन । नगरदेवतेन तुल्य नगरदेवतवत् । द्रुतं प्रयासि । तद्वितोपमा । वसन्त-

* Or, of the God of Love that robs (men of their) coins (money)

शकार ---

क्षणज्ज्ञाणायमानबहुभूषणशब्दमिधं

किं द्रौपदीव पलायसे रामभीता ।

एष हरामि सहसेति यथा हनूमा-

न्विश्ववासोर्भंगिनीमिव ता सुभद्राम् ॥ २५ ॥

(क्षणज्ज्ञाणन्तबहुभूषणशब्दमिधं^१ किं द्रौपदी^२ विअ पलायशि लामभीता ।
एषो हलामि सहसन्ति जथा हनूमे विश्वावशुश बहिर्णि^३ विअ त शुभद् ॥)

चेट ---

रमय च राजवल्लभ तत खादिष्यसि मत्स्यमासकम् ।

एताभ्या मत्स्यमासाभ्या इवानो मृतक न सेवन्ते ॥ २६ ॥

(लामेहि अ लाअवल्लह तो^४ खाहिशि मच्छमशकम्^५ ।

एदेहि मच्छमशकेहि^६ शुणआ मडवे^७ ण शेवन्ति ॥)

विट ---भवति वसन्तसेने

किं त्व कटातटनिवेशितमुद्रहन्ती

ताराविचित्रश्चिर रशनाकलापम् ।

वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमन शिलेन

अस्ता^८ द्रुत नगरदैवतवत्प्रयासि ॥ २७ ॥

शकार ---

अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा वने शृगालीव कुक्कुरं ।

पलायसे शीघ्र त्वरित सवेग सवृन्त मम हृदय हरन्ती ॥ २८ ॥

(अम्हेहि चण्ड अहिशालिअन्ती वणे शिआली विअ कुक्कुलेहि ।

पलाशि शिगघ तुलिद शवेग शवेण्ठण^९ मे हलअ हलन्ती ॥

वसन्तसेना—पल्लवक पल्लवक परभृतिके परभृतिके । (पल्लवआ पल्लवआ
परहुदिए परहुदिए ।)

शकार—(सभयम् ।) भाव भाव मनुष्या मनुष्या । (भावे भावे मणुशो
मणुशो ।)

विट ---न भेतव्य न भेतव्यम् ।

वसन्तसेना—माघविके माघविके । (माहविए माहविए ।)

विट:—(सहासम् ।) मूर्ख परिजनोऽन्विष्यते ।

१ क्षणज्ज्ञ० २ द्रौपदी. ३ बहिर्णि ४ ता ५ मशमच्छकम् ६ मशमच्छकेहि.
७ मलअ. ८ अस्ताद्भुत. ९ शवेठण

SAKARA—

Mixing up the sounds made by your numerous jingling ornaments, why do you fly away like Draupadi afraid of Rama ' Here I (shall) carry you off suddenly, as Hanumat did that (well-known) Subhadra, the sister of Visvavasu. (25)

CHETA—

Admit to your caresses this royal favourite (Sakara,) and then you will get fish and flesh to eat By getting these two, viz, fish and flesh, (even) dogs feed not on dead bodies (26)

VITA—Madam, Vasantasena,

Why do you, wearing the girdle zone fastened round your sloping hips and shining with divers lustre like (that of) stars and with a face excelling (in ruddiness of complexion) powdered red arsenic, run away quickly in fright, looking like the guardian deity of the city ? (27)

SAKARA—

Being hard pursued by us, like a female jackal by dogs in the forest, you are running away quickly, and with speed, hastily taking away (with you) my heart together with its stem (i e support) (28)

VASANTASENA—Pallavaka, Pallavaka ! Parabhratika, Parabhratika !

SAKARA—(With fear) Friend, friend ! Men, men !

VITA—Fear not, fear not

VAS —Madhavika, Madhavika !

VITA—(With a laugh) You fool ! She is looking for her servants !

तिलका वृत्तम्] ॥ २७ ॥ अस्माभिरिति । उपेन्द्रवज्रा छन्द । अस्माभिश्चण्डं शीघ्रमभिसार्यमाणा वने शृगालीव कुक्कुरै । पलायस शाघ्र त्वरित सवेग शवेष्टण सवृन्त समूलबन्धम् । मे हलञ मम हृदयम् । हरन्ती । ' शवेष्टण सवेष्टनमित्यर्थ ' इत्येके ॥ २८ ॥ पल्लवक परभृतिका च वसन्तसेनाया परिचारक परिचारिका च । माधविका अपरा परिचारिका । भावे भावे इति संबोधनम् । मनुष्ये मनुष्य । स्त्रीनामश्रवणेन मगर्वमाह-स्त्रीणा शन मारयामि । हृद्वी हृद्वी हा धिक् । हा धिक् । विलप । किमेकदेगविलापेन सकल वसन्तमास वा । अत्र पक्षे एको वाशब्द शकारवचनतया व्यर्थ एव प्रयुक्त । अनेकार्थत्वाभिप्रायानामवधारणे वा । सर्वमेव वसन्तमासमित्यर्थ । क तुम त्वा परित्रायते । किं भीमसेन इत्यादि । इन्द्रवज्राश्लोक । किं भीमसेनो जमदग्निपुत्र कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा । एते चत्वार । एषोऽह

झकार — भाव भाव स्त्रियमन्विष्यति । (भावे भावे इत्थिआ अण्णेशदि ।)

बिट — अथ किम् ।

झकार — स्त्रीणां शतं मारयामि । शूरोऽहम् । (इत्थिआणं शब्दं मालेभिः । शूले हर्णे ।)

वसन्तसेना — (शून्यमवलोक्य ।) हा गिक् हा धिक् । कथं परिभ्रष्टं परिजनं । अत्र मयाऽऽत्मा स्वयमेव रक्षितव्यः । (हृद्धी हृद्धी । कथं परिभ्रष्टो^१ परिजणो । एत्थं मए अत्पा सब ज्जेव रक्खिदव्वो ।)

बिट — अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

झकार — वसन्तसेनिके विलपं विलपं परभृतिका वा पल्लवक वा सर्वं वा वसन्तमासम् । मयाऽभिसार्यमाणा त्वां कं परिभ्रास्यते । (वसन्तशेणिए विलव विलव परहुदिअ वा पल्लवअ वा शब्दं वा^२ वसन्तमास । मए अहिशालिअन्ती तुम के पलित्ताइश्शदि ।)

किं भीमसेनो जमदग्निपुत्रं कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा ।

एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥ २९ ॥

(किं भीमशेणे जमदग्निपुत्रे कुन्तीशुदे वा दशकन्धले^३ वा ।

एषो ह्ये गेह्लिय केशहस्ते^४ दुःशासनश्शशाणुकिदि कलेमि ॥)

ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व । (ण पेक्ख ण पेक्ख ।)

असि सुतोक्षणो वलितं च मस्तकं कल्पये शीर्षं भुतं मारयामि वा ।

अलं तवेतेन पलायितेन सुसूक्ष्मो भवति न स खलु जीवति ॥ ३० ॥

(अशी सुतिक्खे वलिदे अ मस्तके कप्पेम^५ शीशं उदं मालएम^६ वा ।

अलं तवेदेण पलाइदेण मुमुक्खु जे होदि ण शे व्खु जीअदि ॥)

वसन्तसेना — आर्यं अबला खल्वहम् । (अज्ज अबला व्खु अहम् ।)

बिट — अत एव ध्रियसे ।

झकार — अत एव न मार्यसे । (अदो ज्जेव ण मालीअशि^७ ।)

वसन्तसेना — (स्वगतम् ।) कथमनुनयोऽप्यस्य भयमुत्पादयति । भवतु । एव तावत् (प्रकाशम् ।) आर्यं अस्मात्किमप्यलकरणं तर्क्यते । (कथं अणुणओ वि शे अब उप्पादेदि । भोहु । एव दाव । अज्ज इमादो किपि अलकरणं तर्कयिदि ।)

बिट — शान्तं पापम् । भवति वसन्तसेने न पुष्पमेषमर्हत्युद्यानलता । सत्कृतमलकरणं ।

वसन्तसेना — तर्कितं खल्विदानीम् । (तां किं व्खु दाणिम् ।)

गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥ २९ ॥ ण ननु । पेक्ख प्रेक्षस्व । अमिरिति । वसन्त्यन्द्रवज्रादिभिर्हादशैकादशवर्णविजात्युपजातिः । असि सुतोक्षणो वलितो लालितः । मस्तकम् । कल्पये छिनधि । तव शीघ्रं मारयामि वा ॥ ३० ॥

१ परिजणो वि भे परि०. २ एव ३ कन्वलो ४ हृत्थे ५ कप्पेध. ६ मालएध. ७ मालीहृशि ८ शान्तम्; शान्तं पापं शान्तं पापम्

SAKARA—Friend, friend ! Is she calling some woman ?

VITA—Surely

SAKARA—I can kill a hundred of women ! I am (very) brave !

VAS —(*Seeing no one about*). Oh ! ill-luck ! How now !
Even the servants have disappeared ! Now I have got to protect
myself by my own self

VITA—Seek them out, seek them out !

SAKARA—Vasantasena, cry out, cry out for (your) Para-
bhritika, or (your) Pallavaka, or the whole of the month of
Vasanta (Spring) When I am pursuing you, who can save you ?

Can Bhimasena, the son of Jamadagni, or can the ten-necked
Ravana, the Son of Kunti (save you) ? Here by seizing you by
your massive hair, I am going to play (*lit. imitate*)
Duhshasana (29)

Look here, I say, look here !

My sword is very keen, and your head is turned (towards
me), I will dissect your head, or kill you So away with this
running away of yours he who is destined to die can never
live (30)

VAS —Sir, I am only a woman !

VITA—Hence you are (still) alive !

SAKARA—Hence it is that you are not killed !

VAS —(*To herself*) How ! Even his courtesy strikes terror !
Well, I will (proceed) thus (*Aloud*), Sir, do you expect to get
some ornament from (*i. e.* by seizing) this person ?

VITA—Heaven forbid ! O Vasantasena, a garden-creeper
deserves not to be robbed of its blossoms So we have nothing
to do with ornaments

VAS —Then what, indeed, can it be now ?

[न बल यस्या सा] अबला [दीनेत्यर्थः] खल्वहम् । अत एव धियमे विविक्षु
बलवान्धारयितु न शक्यत एवेति तात्पर्यम् । अत एव न मार्यते । तत्राज्ञा
अन्विष्यते । कृत निष्फलमलकरणम् । यत उद्यानलता पुष्पमोघं गार्हात । यत
वरपुत्रमनुष्यो वासुदेव कामयितव्य इति तदर्थत इत्यादि । सन्तः सन्तः ।
अनार्यमनहम् । सतालिकम् । दित्तम् हस्ते गालदानं कृत्वात्यय । तत्तत्तत्तत्
'मयीत्यर्थः' इत्येके । अन्तरेण वित्तेन अन्वोक्तं सुम्निगता । यणि ।
हम् अहं न ग्रामान्तरगतो न नगरान्तरगतः । ग्रामान्तरगतः ग्रामान्तरगतः
श्रान्तं क्लान्तञ्च भवति । न त्वहमोऽहम् । त्वहमोऽहम् । त्वहमोऽहम् । त्वहमोऽहम् ।
विदस्य । शीर्षेणात्मीयाभ्यां पादाभ्यां भवे । यदर्थे ।

शकार --अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेव कामयितव्य । (हृगे देवपुलिशे^१ मणुश्चो वाशुदेवके कामडद्वे ।)

वसन्तसेना --(सक्रोपम् ।) शान्तं शान्तम् । अपेहि । अनार्यं मन्त्रयसि । (शान्तं शान्तम्^२ । अवेहि । अणज्ज मन्तेसि ।)

शकार --(सहस्तताल^३ विहस्य ।) भाव भाव प्रेक्षस्व तावत् । अन्तरेण सुस्निग्धैषा गणिकादारिका ननु । येन मा भणति -- 'एहि । श्रान्तोऽसि । क्लान्तोऽसि' इति । अहं न ग्रामान्तरं न नगरान्तरं वा गन् । आर्यके [भट्टालिके] शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाम्याम् । तवैव पृष्ठानुपृष्ठिकयाऽऽहिण्डमानं श्रान्तं क्लान्तोऽस्मि सवृत्त । (भावे भावे पेक्ख दाव^४ । अन्तलेण^५ शुशिणिद्धा एशा गणिआदालिआ^६ ण । जेण म भणादि -- 'एहि । शान्तेपि । किलिन्तेशि' ति । हृगे ण ग्गामन्तल^७ ण णगलन्तल वा गडे । अज्जुके शवामि भावश्श शीर्षं अत्तणकेहि^८ पादेहि । तव ज्जेव पश्चाणुपदिआए आहिण्डन्ते शान्ते किलिन्ते म्हि शवुन्ते ।)

बिद -- (स्वगतम् ।) अये कथं शान्तमित्यभिहिते श्रान्त इत्यवगच्छति प्रथं । (प्रकाशम् ।) वसन्तसेने वेशवासविरुद्धमभिहितं भवत्या । पश्य ।

तरुणजनसहायचिन्त्यता वेशवासो

विगणय गणिका त्व मार्गजाता लतेव ।

बहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं

सममुपचर भद्रे सुप्रियं चाप्रियं च ॥ ३१ ॥

अपि च ।

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधम

फुल्लं नाम्यति वायसोऽपि हि लता या नामिता बहिणा ।

ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया^{१०} नावा तयैवेतरे

त्व वापीव लतेव नौरव जन वेश्याऽसि सर्वं भज ॥ ३२ ॥

पृष्ठानुपृष्ठिकया । आहिण्डन्ते उद्भ्राम्यन् । श्रान्तं क्लान्तोऽस्मि सवृत्त । तरुणे-
स्यादि । वेशो वेश्याजनवासस्थान [तरुणजन सहायो यस्य तथा । तरुणजनापेक्षी-
त्यर्थ । इति चिन्त्यतामवधार्यताम् । विगणय विजानीहि । धनेन हार्यं धनहार्यम् ।
केनापि तरुणजनेनेति शेष । सुप्रियं च अप्रियं च नर सममविशेषेण उपचर । उपमा
काव्यलिङ्गं च अलंकारौ । मालिनी वृत्तम्] ॥ ३१ ॥ वाप्यामित्यादि । [वर्णे-
नाधम वर्णाधम शूद्रादि ।] नाम्यति नमयति । नाम्यतीति कण्ड्वादिपाठात् 'नाम

१ वरपुलिशमनुश्चो २ पाव (पापम्) ३ सतालकम् ४ दाव म ५ म
अन्त० ६ गणिकादारिकेत्यादि नास्ति पुस्तकान्तरे. ७ अण्णग्गाम०, तल गडे.
८ अत्तणकेलकेहि, ०केरोहि ९ वाऽप्रियं वा १० यथा. तथै०

SAKARA—That I, a heavenly personage, a man, and Vasudeva (Krishna), should be loved (by you)

VAS —(*Angrily*) Enough, no more of this ! Get away ! You talk wickedly (*lit*, what is unworthy of an Arya)

SAKARA—(*Clapping his hands and laughing*) Friend, friend ! Just see This courtesan girl is indeed very much attached (to me) at heart , and hence she says to me, ‘ come, you are fatigued, you are exhausted ’, while I have not gone to another village, nor to another city Lady, I swear by my friend’s head and by my feet, I am fatigued and wearied while tramping close at your back here and there

VITA—(*To himself*) Oh ! The fool understands *shranta* (fatigued) when she said *shanta* (enough). (*Aloud*) O Vasantasena, you have spoken in a manner contrary to your stay (*i. e* life) in the courtesans’ quarter See—

Remember that the courtesans’ quarter is (mainly) dependent on young men for help , and consider (also) that you, a courtesan are just like a creeper growing by the wayside You possess a body that can be bought for money and hence is like an article for sale (Therefore), O good maiden, serve equally one much coveted by you and one disliked by you (31)

Moreover—

An erudite eminent Brahmana, and also an idiot of the lowest caste—both bathe in the same well Even a crow bends (*i. e.* sits upon) the same creeper in bloom, that had been bent by a peacock (sitting upon it) And by the same boat do other fellows (*i. e* Chandalas, etc) cross (a river), by which Brahmanas, Kshatriyas and Vaisyas cross it You are a harlot, and (therefore) are like a well, or a creeper, or a boat Wait upon all (equally) (32)

करोति’ इत्यर्थे यक्यकारलोपे च रूपम् । यथा मगधशब्दे मागध्यतीति भवति । ‘ नाम करोतीत्यर्थे णिवि सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणमकृत्वा यणादेशे नाम्यतीति रूपम् इत्येके । ‘ ण्यन्तात्सपदादिपाठमभ्युपेत्य क्विपिक्यचि रूपम् ’ इत्यपरे ॥ ३२ ॥ गर्भदासी जन्मप्रभृतिचेटी । [कामदेवायतनोद्यानात् कामदेवायतनोद्यानगतात् चारुदत्तदर्शनादारभ्येत्यर्थः ।] वामतः पार्श्वे तस्य चारुदत्तस्य गृहम् । परिहर्तव्यम् । चारुदत्तवासोऽतिनिकट इति वसन्तसेनायाः कथयितुं नार्हतीति तदेव च तेनोक्तम् । तद्वचनं परिहारविषयः । काणेलीमातः । ‘ काणेली कन्यका-माता ’ इति देशीप्रकाशः । ‘ असती काणेली ’ इत्येके । भावः बलीयानन्वकारः ।

वसन्तसेना—गुण खल्वनुरागस्य कारण न पुनर्बलात्कार (गुणी^१ क्व
अणुरागस्य कारण न उण बलवकारो ।

शकर — भाव भाव एषा गर्भदासी कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति तस्य दरिद्र-
चारुदत्तस्यानुरक्ता न मा कामयते । वामतस्तस्य गृहम् । यथा तव मम च हस्ता-
क्षेपा परिभ्रम्यति तथा करोतु भाव । (भावे भावे एषा गर्भदासी कामदेवा-
अदण्डजाणादो पहुदि ताह^१ दलिद्चालुदत्ताह अणुत्ता न म कामेदि । वामदो तदश
घलम् । जधा तव मम अ हस्तादो न एषा पलिभगदि तथा कलेदु भावे ।)

विट — (स्वगतम् ।) यदेव परिहर्तव्यं तदेवोदाहरति मूर्ख । कथं वसन्त-
सेनाऽऽचारुदत्तमनुरक्ता । सुष्ठु खल्विदमुच्यते रत्न रत्नेन सगच्छत इति ।
तद्गच्छतु । किमनेन मूर्खेण । (प्रकाशम् ।) काणेलीमात वामतस्तस्य सार्थ-
वाहस्य गृहम् ।

शकार — अथ किम् । वामतस्तस्य गृहम् । (अथ इ । वामदो तस्य घलम् ।

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) आश्चर्यम् । वामतस्तस्य गृहमिति यत्तस्य-
मपराध्यताऽपि दुर्जनेनोपकृतं येन प्रियसगम प्रापिता । (अम्महे । वामदो तदश गेह
त्ति ज सच्च अवरज्जन्तेण वि दुज्जणेण^३ उदक्किद जेण पिअसगम पाविदा^४ ।)

शकार — भाव भाव बलीयसि खल्वन्धकारे माषराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका
दृश्यमानैव प्रनष्टा वसन्तसेना । (भावे भावे बलिए क्वु अन्धआले माशलाशि-
पविष्टा विअ मशीगुडिआ दीशन्दी^५ ज्जेव पणइटा वसन्तसेणिआ ।

विट — अहो बलवानन्धकार । तथा हि ।

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना ।

उन्मीलिताऽपि दृष्टिनिमीलितेवान्धकारेण ॥ ३३ ॥

माषराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका दृश्यमानैव प्रनष्टा वसन्तसेना । आलोकेति ।
आलोके दर्शने । विशाला महती । [तिमिरे प्रवेशस्तेन विच्छिन्ना विलुप्ता । निमी-
लिता इवेति उत्प्रेक्षा] ॥ ३३ ॥ लिम्पतीत्यादि । [असत्पुरुषसेवेवेत्यनेन शकार-
सेवाया निष्फलत्व ध्वनितम् । विगत फल यस्या सा विफला तस्या भावः
विफलता ताम् । उपमोत्प्रेक्षयो ससृष्टिः] ॥ ३४ ॥ चित्त भूषणशब्दादि ।
उपलक्षण माल्यगन्धादि । 'अस्ति किञ्चिच्चित्तमुपलक्षयसि' इति पाठान्तरार्थो
व्यक्त एव । किं विअ । कीदृशमिवेत्यर्थः । गुणामि मल्लगन्धम्' इत्यादिना
लोकविरुद्धोक्तिः । काममित्यादि । [प्रदोषतिमिरेण निशामुखान्धकारेण । जल-
दोदरसधौ लीना । वसन्ततिलका वृत्तम् ।] ॥ ३५ ॥ श्रुतमवधारितम् । गृहीतमस्य

१ गुणा २ तस्स...दत्तस्स. ३ जेण पिअसगम (प्रियसगम). ४ पाविद.
५ दीशन्दी दीशन्दी

VAS—But it is merit indeed that is the cause of love, and not force

SAKARA—Friend, friend ! This accursed wench (*1st* slave-
from her birth) does not love me, having fallen in love with that
penniless Charudatta ever since (she visited) the garden of Cupid's
shrine Here is his house to the left So you will please so
manage that she shall not slip from your hands or from mine.

VITA—(*To himself*) The fool utters the very thing that
should have been avoided ! What, Vasantsena has fallen in love
with the noble Charudatta ! It is indeed well said that ' a jewel
unites with a jewel ' Well, then, let her escape, what do I care
for this fool ? (*Aloud*) Son of an unmarried woman, is that
Sarthavaha's house to the left ?

SAKARA—Surely, his house is to the left.

VAS—(*To herself*) Wonderful ! To tell the truth, (by
saying) his house is to the left, a favour has been conferred upon
me by this villain even when doing evil to me, since I am enabled
to meet my beloved,

SAKARA—Friend, friend ! in this pitchy darkness Vasant-
sena has disappeared while being just in sight, like a pellet of
lampblack fallen in a heap of black beans

VITA—Ah ! The darkness is indeed very dense. For--

Long ranged in light, but suddenly deprived of their power
by their entrance into the darkness, my eyes, although wide open
have been closed as it were owing to the darkness (33)

तात्पर्यमप्याकलितम् । अये मात भित्तिपरामर्शसूचित पक्षद्वार खल्वेतत् । जानामि
सयेगेन स्पर्शनेन्द्रियानुभवेन गृहस्य सवृत पक्षद्वारकम् । दारिद्र्यावित्यादि ।
बान्धवजनो वाक्ये न सतिष्ठते । वचनं न करोतीत्यर्थः । प्रतापाभावात् । स्फारी-
भवन्त्येकीभवन्ति । [ततो विस्तारयान्तीत्यर्थः ।] तत्तस्य सभाव्यते चौर्यादिक-
मिदमस्य नासीदित्यादि । कथमित्यादि ॥ ३६ ॥ सङ्गमित्यादि । [सङ्ग सङ्गतिम् ।
अवज्ञया सहित यथा तथा सावज्ञ सतिरस्कारम् ।] अल्पच्छदो वस्त्रविहीन ।
[षष्ठ-पञ्चमहापातकानि मनुनोक्तानि यथा—' ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्ग-
नागम । महान्ति पातकान्याहुः ससर्गश्चापि तै सह ॥ ' इति । उत्प्रेक्षाल-
कार । उभयो शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्] ॥ ३७ ॥ दारिद्र्येति । भवन्तमेव
[भवन्तमेव इ. पा] शोचामि । [विपन्न देह यस्य तस्मिन् विपन्नदेहे] विनष्ट-
देहे मयि क्व यास्यसि । अस्मत्सदृकसार्वदिक सृहृत्कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अर्थ-

अपि च ।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि दर्वतीवाञ्जन नभ ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिविफलता^१ गता ॥ ३४ ॥

शकार — भाव भाव अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् । (भावे भावे अण्णेशामि वसन्तशेणिम् ।)

बिट — काणेलीमात अस्ति किञ्चिच्चित्तं^२ यदुपलक्षयसि ।

शकार — भाव भाव किमिव । (भावे भावे कि विञ ।)

बिट — भूषणशब्द सौरभ्यानुविद्ध माल्यगन्ध वा ।

शकार — भूषणोमि माल्यगन्धम् । अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया न सुव्यक्त पश्यामि भूषणशब्दम् । (शुणामि मल्लगन्ध । अन्धआलपूलिदाए उण णाशिआए ण शुब्बत्त पेक्खामि भूषणशब्द ।)

बिट — (जनान्तिकम्) वसन्तसेने ।

काम प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे^३ त्व

सौदामनीव जलदोदरसधिलीना^४

त्वा सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽय

गन्धश्च भीरु मुखराणि च नूपराणि ॥ ३५ ॥

श्रुत वसन्तसेने ।

वसन्तसेना — (स्वगतम् ।) श्रुत गृहीत च । (नाट्येन नूपुराण्युत्सार्य माल्यानि चापनीय किञ्चित्परिक्रम्य हस्तेन परामृश्य ।) अहो भित्तिपरामर्शसूचित पक्षद्वारक खल्वेतत् । जानामि च सयोगेन गेहस्य सवृत पक्षद्वारकम् । (सुद गहिद अ । अम्मो भित्तिपरामरिससूइव पक्खदुआरअ क्खु एद । जानामि अ सजोएण गेहस्य सवुद पक्खदुआरअ ।)

चारुदत्त — वयस्य समाप्तजपोऽस्मि । तत्साप्रत गच्छ । मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषक — भो न गमिष्यामि । (भो ण गमिस्सम् ।)

चारुदत्त — धिवकण्टम् ।

परत्वात्पुलिङ्गत्वम् । यद्वा ' तमेव भवमुत्पत्तिं स्मरामि ' इति कुव्याख्या । सु-
हृन्मित्रम् । अतो हेतो मयि विनष्टदेहे क्व यास्यसि त्वमिति मे चारुदत्तस्य
चिन्ता । उपजातिच्छन्द] ॥ ३८ ॥ सहायिनी द्वितीया । अभ्युपपत्तिरनग्रह ।
स्थगितद्वारेणापसरणाभावात्पिण्डीभूतेनैकीभूतेन प्रतिबन्धकत्वादपावृते पक्षद्वारे सति
निर्वापितो दीप । गृहीता प्राप्ता । तत इत एकप्रदेशे भूत्वैकान्ते हे भाव

Moreover—

The darkness is, as if, besmearing the limbs, the sky is, as it were, showering down (black) collyrium, and eye-sight has been of no avail, like service rendered unto a wicked man. (34)

SAKARA—Friend, friend ! I shall search for Vasantasena

VITA—Bastard, is there any sign (of her) that you mark ?

SAKARA—Friend, friend, of what kind ?

VITA—(For example) the sound of her ornaments or the scent of her chaplets, with its fragrance closely following (its track) ?

SAKARA—I hear the scent of her chaplets : but, my nose being choked up with darkness, I do not very clearly see the sound of her ornaments

VITA—(*Aside*) O Vasantasena,

True that owing to this nocturnal darkness you cannot be seen, like lightning lying concealed in the gap of the interior of a cloud But, O timid one, this scent proceeding from your chaplets, as well as (these your) jingling anklets, will betray you (35)

Did you hear me, Vasantasena ?

VAS—(*To herself*) I have heard, and comprehended too (*She shows that she takes off her anklets, and removes her chaplets, then walking about a little, and feeling with her hand*) Ah ! Here, surely, is a side door which I have discovered by feeling over the wall. And I know, by its being closed, that this side entrance of the house is fastened (from within)

CHAR—Friend, I have finished my prayers So you may now go and offer the oblation to the Holy Mothers

VID—Sir, I won't go

CHAR—Ah ! Fie !

तिष्ठ । इदो भाव इत्यादि भ्रमव्युदासाय सुनिश्चय करोति । युवा द्वावपि तावदेकान्ते तिष्ठतम् । सपद साप्रतम् । अन्धकार इत्यादि । अनुष्टुप् । [मालाएव माल्यम् । चतुर्वर्णादिष्वञ् । तस्य गन्धेन] माल्यगन्धेन सूचिता । केशहस्ते केशवृन्दे परामृष्टा [स्पष्टा] ॥ ३९ ॥ एषेति । कुलपुत्रानुसारिणी चारुदत्तानुरक्ता ।] कुसुमाढ्येषु पुष्पै समृद्धेषु । भूषितेष्वित्यर्थः । सेवितव्येष्वलकार्येषु ॥ ४० ॥ एषासीति । इन्द्रवज्राया श्लोकः । एषासि बाला । [वासु बाले] अधिगण्डम-

वारिद्र्यात्पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सतिष्ठिते
 सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापद ।
 सत्त्व हासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते^१
 पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सभाव्यते ॥ ३६ ॥

अपि च

सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सभाषते^२ नादरा-
 त्संप्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिना सावज्ञमालोक्यते ।
 दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
 मन्ये निर्धनतो प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ३७ ॥

अपि च

वारिद्र्यं शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरं सुहृदित्युषित्वा ।
 बिपन्नबेदे मयि मन्दभाग्ये भवेति चिन्ता । नव गामिष्यसि त्वम् ॥ ३८ ॥
 बिदूषक — (सवैलक्ष्यम् ।) भो वयस्य यदि मया गन्तव्यं तदेषाऽपि मम
 सहायिनी रदनिका भवतु । (भो वयसस जइ मए गन्तव्यं ता एसा वि मे
 महाइणी रदणिआ भोदु ।)

चारुदत्त — रदनिके मैत्रेयमनुगच्छ ।

शेटी^३ — यदार्यं आज्ञापयति । (ज अज्जो आणवेदि ।)

बिदूषक — भवति रदनिके गृहाण बलिं प्रदीपं च । अहमपावृतं पक्षद्वारकं
 करोमि । (तथा करोति ।) (भोदि रदणिए गेण्ह बलिं पदीव अ । अह अपावुद
 पक्खदुआरअं करोमि ।)

वसन्तसेना — ममाभ्युपपत्तिनिमित्तमिवापावृतं पक्षद्वारकम् । (दृष्ट्वा ।)
 तद्यावत्प्रविशामि । हा धिक् हा धिक् । कथं प्रदीप । (पटान्तेन निर्वाप्य
 प्रविष्टा ।) (मम अम्भुववत्तिणिमित्तं विअ अवावुद पक्खदुआरअम् । ता जाव
 पविसामि । हद्दी हद्दी । कथं पदीवो ।)

चारुदत्त — मैत्रेय किमेतत् ।

त्यूच्चै । हिशब्द एव वा । चण्ड महादेव च ॥ ४१ ॥ आर्यमिश्रमायै । [आर्याश्च
 ते मिश्राश्चेति समासः । व्यवसितं कर्तुमारब्धम् । अन्यं वसन्तसेनाया भिन्नम् ।]
 भावः यथा दधिभक्तलुब्धाया मार्जारिकाया स्वरपरिवृत्तिर्भवति तथैतया स्वरपरिवृत्तिः
 [ध्वनेरन्यथाकरणं] कृता । 'दहिशर' इति पाठे 'छलि' इति पाठेऽपि शरो दध्म
 उपरिभागः । इयमिति । [रङ्गं नृत्यशालां तत्र प्रवेशेन । तत्र भिन्नभिन्नस्वरानु-
 करणशिक्षयेत्यर्थः । वञ्चना प्रतारणा तस्या पण्डितत्वेन पाठत्वेन । स्वरनैपुण्यं स्वर-

१. सहसा २. पर ३. सभाष्यते ४. मेव ह्य०. ५. रदनिका.

Owing to poverty a man's relatives do not abide by his order, his bosom friends turn away from him, his difficulties multiply, his spirit languishes, the brilliance of the moon of his character grows entirely dim, and whatever evil deed may have been done even by other persons, the same is attributed to him (36)

Moreover—

Nobody keeps company with him, or talks respectfully to him, if he goes to the mansions of the rich on festive occasions, he is looked at with contempt Scantily clad, in shame he keeps himself at a distance from the great I consider poverty to be, forsooth, another great sin, the sixth (of the class of the usual five) (37)

Moreover

O Poverty, I am sorry just for you : I feel concerned as to where you can go, when I, the unlucky one, shall have departed this body, you having thus (so long) resided in my frame like a friend (38)

VID —(*With shame*) Well, friend, if I have to go, then let this Radanika, too, be my companion

CHAR —Radanika, follow Maitreya

THE MAID—As Your Honour commands.

VID —Girl Radanika take you the oblation as well as the lamp I shall unfasten the side-door (*He does so*)

VAS —The side-door has opened, as though to favour me. Well, then, I shall get in. (*Seeing*) Oh ! Pity ! How now ! Here is a lamp !

She extinguishes it with the hem of her garment and then enters)

CHAR —Maitreya, what is that ?

विकृतिचातुर्यम् । समुच्चयालकार] ॥ ४२ ॥ ही ही भो इति परितोषे । पशुबन्धोपनी-
तस्येव छागलस्य हृदय फुरफुरायति अत्यर्थं प्रकम्पते प्रदीप । युक्त नेदम् । न काको ।
किं एसो । किं प्रश्ने । स्वकीयगृहसमीपे कुक्कुरोऽपि बलीयान्भवति । एतेनास्मादृश-
जनभागधेयवक्त्रेण दण्डकाष्ठेन । दुष्टस्येव । कृतद्वेषस्य वैरिणो महादुष्टस्यानिग्रहेऽपि
ममापराधो भवत्येवेत्यर्थः । यद्वा । दुष्टश्चानपराधोऽपि निग्रहं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ।
पाठान्तरे चोडे कर्णनासिकाशून्य । शुष्कवशप्रहारेण । शुष्कोऽतिदीर्घत्वप्रतिपादनाय ।
एवभूतस्य शिर कुटघते । तथा तत्र शिर कुट्टिष्यामि । राजश्यालकैत्वादि । सस्नानक

विबूषकः—अपावृतपक्षद्वारकेण पिण्डीभूतेन वातेन निर्वापित प्रदीप । भवति रदनिके निष्क्राम त्व पक्षद्वारकेण । अहमप्यभ्यन्तरचतुशालात प्रदीप भ्रज्वाल्यागच्छामि । (इति निष्क्रात ।) (अवावुदपक्षद्वारारण पिण्डीभूदेन^१ वादेण णिव्वाविदो पदीवो । भोदि रदणिण्णिवक्कम तुम पक्षद्वारारण । अह पि^२ अब्भन्तरचतुस्सालादो पदीव पज्जालिअ आअच्छामि ।)

शकार — भाव भाव अन्वेषयामि वसन्तसेनिकाम् । (भावे भावे अण्णेशामि वसन्तशेणिअम् ।)

बिट — अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकार — (तथा कृत्वा ।) भाव भाव गृहीता गृहीता । (भावे भावे गहिदा गहिदा ।)

बिट — मूर्ख नन्वहम् ।

शकार — इतस्तावद्भूत्वैकान्ते भावस्तिष्ठतु । (पुनरन्विष्य चेट गृहीत्वा ।) भाव भाव गृहीता गृहीता । (इदो दाव भविअ एअन्ते भावे चिष्टट्टु । भावे भावे गहिदा गहिदा ।)

चेट — भट्टारक चेटोऽहम् । (भट्टके चेडे हगे ।)

शकार — इतो भाव इतश्चेट । भावश्चेटश्चेटो भाव । युवा तावदेकान्ते तिष्ठतम् । (पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा ।) भाव भाव साप्रत गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका ।

अन्धकारे पलायमाना मात्यगन्धेन सूचिता ।

केशहस्ते परामृष्टा चाणक्येनेव द्रौपदी ॥ ३९ ॥

(इदो भावे इदो चेडे । भावे चेडे चेडे भावे । तुम्हे दाव एअन्ते चिट्टु । भावे भावे शपद गहिदा गहिदा वसन्तशेणिआ ।)

अन्धआले पलाअन्ती मल्लगन्धेण शूइदा ।

केशहस्ते^३ पलामिट्टा चाणक्येण्व दोल्वदी ॥)

बिट —

एवाऽसि वयसो र्पर्याकुलपुत्रानुसारिणी ।

केशेषु कुसुमाढ्येषु सेवितव्येषु कर्षिता ॥ ४० ॥

शकार — एवाऽसि वासु शिरसि गृहीता केशेषु बालेषु शिरोरहेषु ।

आक्रोश विक्रोश लपाच्चिचण्ड शम्भु शिव शकरमीश्वर वा ॥ ४१ ॥

एशाशि बाशू शिलशि गृहीदा^४ केशेषु बालेषु शिलोलुहेषु ।

अक्कोश विक्कोश लवाहिचण्ड शम्भु शिव शंकलमीशल वा ॥

१ किदेण (कृतेन). २ वि ३ विन्दे (वृन्दे). ४ गिगृहीदा.

VID —The lamp has been blown out by the breeze coming in with a burst (*lit* that was collected together), the side-door being opened Girl, Radanika, you may go out through the side-door I too shall follow you after having lighted the lamp from the interior quadrangle. (*Exit*)

SAKARA—Friend, friend ! I shall look for Vasantasena

VITA—Do look, please, do

SAKARA—(*Does accordingly*). Friend, friend ! I have caught her !

VITA—Blockhead, it is I !

SAKARA—You should come this side and stand in a corner. (*Again searching, and catching Cheta*). Friend, friend ! I have caught her !

CHETA—Master, I am Cheta

SAKARA—Here is friend (*Vita*), here is Cheta Vita and Cheta, Cheta and Vita ! As for you, you both stand in a corner. (*Again searching, and catching Radanika by the hair*) Friend, friend, I have this time (*really*) caught her, I have caught Vasantasena !

Like Chanakya seizing Draupadi, I have caught her by her massive hair, as she was indicated by the scent of her chaplets while running away in the dark (39)

VITA—

Here, you, who in your pride of youth were going to seek a noble born person (*i. e.* Charudatta),—you have now been seized by the hair, which is richly decorated with flowers and which deserves to be (so) honoured (40)

SAKARA—

Here you are caught by your head, O maiden,—caught by your hair, by your tresses, by your locks ! Now cry or scream or shout very loudly for Sambhu, Siva, Samkara, or Isvara ! (41)

इति तस्य नाम । उपमर्दो निग्रहः । मा दुर्गत इति । गाथा । कृतान्तस्य देवस्य दुर्गतो नाम । नाम सभावनायाम् । चारित्र्येण विहीन आढ्योऽपि दुर्गतो दरिद्रो भवति ॥ ४३ ॥ महाभ्राह्मणश्चाण्डालः । सकामेति । सकामा स्वाधीनयौत्नेति-पदभ्यामस्या धारण नापराधाय । सा वेश्या तिष्ठति न त्वियमित्याशयः । शील-वञ्चना दुश्चरितसभावना [शीलस्य सद्बृत्तस्य वञ्चना प्रतारणा । परस्त्रीपरामर्श-रूपबृत्तलोप इत्यर्थः ।] ॥ ४४ ॥ जानन्ननुनयामि । आदरविषयताऽनुनयः । समय क्रियाबन्धः । समयमेवाह—यदीममिति । एष इति । [प्रणय मत्प्रार्थना-

रदनिका—(सभयम् ।) किमार्यमिश्रैर्व्यवसितम् । (किं अज्जमिस्सेहि ववसिदम् ।)

विट —काणेलीमात अन्य एवैष स्वरसयोग ।

शकार —भाव भाव यथा दधिशरपरिलुब्धाया मार्जारिकाया स्वरपरिवृत्तिर्भवति तथा दास्या पुत्र्या स्वरपरिवृत्ति कृता । (भावे भावे जघा 'दहिशर-पलिलुद्धाए मज्जालीए शलपलिवत्ते होदि तथा दाशीएधीए शलपलिवत्ते कहे ।)

विट —कथ स्वरपरिवर्त कृत । अहो चित्रम् । अथ वा किमत्र चित्रम् ।

इय रङ्गप्रवेशेन कलाना चोपशिक्षया ।

वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥ ४२ ॥

(प्रविश्य ।)

विदूषक —आश्चर्यं भो प्रदोषमन्दमारुतेन पशुबन्धोपनीतस्येव छागलस्य हृदय फुरफुरायते प्रदीप । (उपसृत्य रदनिका तथा दृष्ट्वा ।) भो रदनिके । (ह्री भो पदोसमन्दमारुदेण पशुबन्धोवणीदस्य विअ छागलस्स हिअम फुरफुराअदि पदीवो । भो रदणिए ।)

शकार —भाव भाव मनुष्यो मनुष्य । (भावे भावे मणुश्शे मणुश्शे ।)

विदूषक —युक्त न्विद सदृश न्विद यदार्यचारुदत्तस्य दरिद्रतया साप्रत पर-पुरुषा गेह प्रवेश्यन्ते । (जुत्त ण्णेद सरिस ण्णेद ज अज्जचारुदत्तस्य दलिह्वाए सपद परपुरिमा गेह पवेसीअन्ति^१ ।)

रदनिका—आर्य मैत्रेय प्रेक्षस्व मे परिभवम् । (अज्ज मित्तेअ पेक्ख मे परिह्वम् ।)

विदूषक —किं तव परिभव । अथ वाऽस्माकम् । (किं तव परिह्वो । आहु अम्हाणम ।)

रदनिका—ननु युष्माकमेव । (ण तुम्हाण उज्जेव ।)

विदूषक —किमेव बलात्कार । (किं एमो बलक्कारो ।)

रदनिका—अथ किम् । (अथ इ ।)

विदूषक —सत्यम् । (सच्च ।)

रदनिका—सत्यम् । (सच्चम् ।)

नुमतिरूप ।] गुणशस्त्रै गुणा एव शस्त्राणि तै ॥ ४५ ॥ किंविण कृपणम् । अशितव्य भोक्तव्यमपि नास्ति । यद्वा अग्निहोत्रवत् पि आर्त्तिकद्रव्यमद्य भाक्तव्यमपीत्यर्थः । स इति । [अस्माकमिव विधा प्रकारो येषां तेऽस्मद्विधा । अयिन । तेषां प्रणय प्रार्थनाभि [प्रार्थनानुरूपार्थदानै ।] स्नेहप्रकारै सम्योचितदानैरित्यर्थः ' इत्येके । [विभवैः

RADANIKA—(*With alarm*). What are the noble ones (bent upon) doing ?

VITA—Bastard, this consonance of the voice seems to be quite different !

SAKARA—Friend, friend ! That whore's-daughter has changed her voice, just as a she-cat changes hers when coveting the cream of curds

VITA—How ! She has changed her voice ! Oh ! Strange ! Or rather, what is there strange about it ?

She has attained skill in (the use of) her voice, by her acting on the (dancing) stage, by the training she has received in the arts, and her cleverness in (the art of) deception. (42)

(*Entering*).

VID —Ah ! Wonderful ! Owing to the gentle night-breeze, the lamp is fluttering like the heart of a goat brought in for being tied to the sacrificial post (as a victim), (*Approaching and seeing Radanika in that state*) O Radanika !

SAK —Friend, friend ! A man, a man !

VID —Is it indeed proper, is it at all becoming, that the poverty of our noble Charudatta should now make even strangers invade his house (with impunity) ?

RAD —Sir Maitreya, see how I am being insulted !

VID —What ! Is that an insult to you or to us ?

RAD.—Well, to you, surely !

VID —Is this violence ?

RAD —What else ?

VID —Really ?

RAD —Really

सपद्गर्वादित्यर्थ । वशस्य वृत्तम् ॥ ४६ ॥ शूर इति । श्लोको वैश्वदेव्या वृत्तेन । आर्द्रो
उपायास्तेन रामेण जात इव व्यर्थं विरुद्धार्थम् । श्वेतकेतुरादालंकारकदुर्वासना मातुल-
ऋषिविशेष । इन्द्रदत्तो बृहत्कथाप्रलम्बके स्यसौ सस्थित ॥ ४७ ॥ दीनानामिति ।
[स्वस्य गुणा स्वगुणा । स्वगुणा एव फलानि तै नत नम्य कल्पवृक्ष ।] सज्जनानां
कुटुम्बपुत्रीव्य । [आदर्श मुकुर इव निदर्शनभूत । सुचरितस्य निःकय कपटिकेव
स्थित । शीलमेव वेला तस्या समुद्र । समुद्रवेलामिव न कदापि शीलमतिभ्रमना-
त्यर्थ । दीनाना नावमन्तेत्यर्थ । पुरुषगुणाना दयादाक्षिण्यादीना नाधे । दक्षिण
सरलमुदार महत् च सत्त्व यस्य स तथा । अधिका इतरातिशायिना गुणा यस्य स तरण
भावस्तथा । अन्ये केवलमुच्छ्वसन्ति चर्मभस्त्रेवेति शेष । मालारूपकम् । स्वाध्यायवृत्तम् ।

विदूषकः — (सक्रोध दण्डकाष्ठमुद्यम्य ।) मा तावत् । भो स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावच्चण्डो भवति किं पुनरहं ब्राह्मण । तदेतेनास्मादृशजनभागधेय-कुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्येव शुष्कवेणुकस्य मस्तकं ते प्रहारं कुट्टयिष्यामि । (मा दाव । भो सके गेहे कुक्कुरो वि दाव चण्डो भोदि किं उण अहं बम्हणो । ता एदिणा अह्मारिमज्जनभाअवेअकुडिलेण दण्डकठ्ठेण दुठ्ठस्स विअ सुक्खाण-वेणुअस्स^१ मत्थअ दे पहारेहि कुट्टइस्सम्^२ ।)

बिट् — महाब्राह्मण मर्षय मर्षय ।

विदूषक — (बिट् दृष्ट्वा ।) नान्निषोऽपराध्यति । (शकार दृष्ट्वा ।) एष खल्वत्रापराध्यति । अरे रे राजश्यालक सस्थानक दुर्जनं दुर्मनुष्यं युक्तं न्विदम् । यद्यपि नाम तत्रभवानार्यचारुदत्तो दरिद्रं सवृत्तं तत्किं तस्य गुणैर्नालङ्कृतोऽज्जयिनी येन तस्य गृहं प्रविश्य परिजनस्येदृश उपमर्दं क्रियते । (ण एत्थ एसो अवरज्झदि । एसो वल्लु एत्थ अवरज्झदि । अरे रे राअसालअ सट्ठाणअ दुज्जण दुम्मणुस्स जुत्त ण्णेदम् । जइ वि णाम तत्तभव अज्जचारुदत्तो दलिदो सवृत्तो ता किं तस्स गुणेहि ण अलकिदा उज्जइणी जेण तस्स गेहं पविसिअ परिअणस्स ईरिसो उवमद्दो करीअदि ।)

मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गतो नाम ।

चारित्र्येण विहीन आढ्योऽपि च दुर्गतो भवति ॥ ४३ ॥

(मा दुर्गतीति परिहवो णत्थि कअन्तस्य दुग्गदो णाम ।

चारित्तेण विहीणो अड्ढो वि अ दुग्गदो होइ ॥)

बिट् — (सवैलक्ष्यम्) महाब्राह्मण मर्षय मर्षय । अन्यजनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितं न दर्पात् । पश्य ।

सकामाऽन्विष्यतेऽस्माभिः

विदूषक — किमियम् । (किं इअम् ।)

॥ ४८ ॥ नष्टा अदर्शनं गता । अन्वस्येति । [आतुरस्य रुग्णस्य । सिद्धिं कार्यसफलतां । स्वल्पा मन्दा स्मृतिर्यस्य तस्य । तथा च व्यसनं आपद्गतस्य मृगयादिव्यसनपरस्य वा । परमा उत्कृष्टा विद्या वेदान्तविद्या वा । रतिरनुराग । वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ ४९ ॥ प्रालान इति । [आलाने बन्धनस्तम्भे गृह्यते निरुध्यते । वल्गामु खलीनाकर्षणं । हृदये तस्या अनुरागपूर्णं हृदयं चेदित्यर्थः ।] यदि चेदर्थः । चेन्नास्ति । यदिद इति शब्दे यद् यस्मादिदं अनुरक्तं हृदयं नास्ति तत तदा गम्यताम् ॥ ५० ॥

VID —(*Angrily raising his wooden stick*) This cannot be allowed ! Look here, even a dog becomes formidable when in his own kennel, what then of a Brahamana like me ? So, by means of this wooden stick which is crooked like the luck of people like us, I will batter with blows your head, like the top of a spoiled dry bamboo !

VITA —Pardon, worthy Brahmana, pardon !

VID —(*Looking at Vita*) He is not the guilty party in this matter (*Looking at Sakara*) This fellow, obviously, is the offender in this affair O you, king's brother-in-law, Samsthanaka, bad man, villain ! Is this indeed becoming ? Even though it is true that the noble Charudatta has been reduced to poverty, still, are not his merits an ornament to this Ujjayini, that you should enter his house and thus insult his servants ?

Insult no man because he is poor for indeed fate treats none as poor, moreover, even a rich person is poor if he be destitute of good character (43)

VITA—(*Feeling ashamed*) Pardon, worthy Brahmana, pardon ! This was done, not in insolence, but owing to our having mistaken her for another person (whom we were following) See—

An amorous woman is sought by us—

VID —What, *this* one ?

अभावमदर्शनम् । काकपदशीशमस्तका इति । द्यूताद्यकार्यप्रवृत्तौ काकपदाकारा ये घूर्तस्तेषां शीर्षप्राया ग्रामभ्यस्तेषां मस्तकभूत घूर्तचक्रवर्तिनामपि प्रधानभूत । एतेनाचारकुलोराक्षेप कृत । केचित्तु—‘काकपदशीर्षं काकपदवत्पञ्चधा शीर्षं मस्तकं यस्य । पञ्चेत्युपलक्षणम् । अष्टकपाल [तेनालक्षणयुक्तमस्तकं इत्यर्थं]’ इत्याहुः । अत्र च मते शीशमस्तका इति शकारवाणीत्वेन पुनरुक्तत्वं न दोषः । दुष्टवटो । ततोऽधिकरणे व्यवहार विना इत्यनेन व्यवहारनाम्नो नवमाङ्कस्य सूचनम् । [अधिकरणे न्यायसभायायाम् । व्यवहार निर्णयकरणम्] लघु शीघ्रम् । णिञ्जादमाणाहं निर्यातयत् । तव मयाऽनुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । कूष्माण्डीत्यादि । उपजातिच्छन्दसा । कूष्माण्डी गोमयलिप्तवृता शाकं च शुष्कं पलिरं प्रचुरप्रलेहमासम् । [तलितं धृतपक्वम् । तदुक्तं भावप्रकाशे—‘शुद्धमासविधानेन माससम्यक्प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये समृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥’ इति ।] ‘तलिदस्तेऽपक्वे देशी’ इत्येके । ‘भडिदे’ इति पाठे भट्टिन्नमित्यर्थः । ‘शूलाकृन् भट्टिन्नं च’ इत्यमरः । भक्तं च हैमन्तिकरात्रिसिद्धलीणे अ [विले लीनाया च वेलायाम् । गते

बिट --शान्त^१ पापम् ।

काचित्स्वार्थमयीवना ।

सा नष्टा^२ शङ्कया तस्या प्राप्तेय शीलवञ्चना ॥ ४४ ॥

सर्वथेदमनुनयसर्वस्व गृह्यताम् । (इति खड्गमुत्सृज्य कृताञ्जलिः पादयो पतति ।)

विदूषक --सत्पुरुष उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अजानता मया त्वमुपालब्धः । साप्रत पुनर्जनिन्ननुनयामि । (सत्पुरिस उठठेहि उठठेहि । अजाणन्तेण मए तुम उवाल्ह्वे । सपद उण जाणन्तो अणुणेमि ।)

बिट --तनु भवानेवात्रानुनेय । तदुत्तिष्ठामि समयत ।

विदूषक --भणतु भवान् । (भणादु भवम् ।)

बिट --यदीम वृत्तान्तमार्यचारुदत्तस्य^३ नाख्यास्यसि^४ ।

विदूषक --न कथयिष्यामि । (ण कथइस्सम् ।)

बिट --

एष ते प्रणयो विप्र शिरसा धार्यते मया ।

गुणशस्त्रैवय येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिता ॥ ४५ ॥

शकार --(सासृयम् ।) किंनिमित्तं पुनर्भावं एतस्य दुष्टबटुकस्य कृपणाञ्जलिं कृत्वा पादयोनिपतितः । (किंनिमित्तं उण भावे एदइश दुट्टबडुअइश किंविणअञ्जलि^५ कडुअ पाएशु णिवडिदे ।)

बिट --भीतोऽस्मि ।

शकार --कस्मात्त्व भीतः । (कइश तुम भीदे ।)

बिट --तस्य बाहदत्तस्य गुणेभ्यः ।

शकार --के तस्य गुणा यस्य गृहं प्रविश्याशितव्यमपि नास्ति । (के तइश गुणा जइश गेह पविशिय अशितव्व पि णत्थि ।)

बिट --मा मैवम् ।

सोऽस्मद्विधाना प्रणयैः कृशीकृतो

न तेन कश्चिद्विभवं विमानितः ।

निदाघकालेऽपि सोदको हृदो ।

नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान् ॥ ४६ ॥

शकार --(सामर्षम् ।) क स गर्भदास्याः पुत्रः ।

शूरो विक्रान्त पाण्डव श्वेतकेतु

पुत्रो राधाया रावण इन्द्रदत्तः ।

आहो कुन्त्यां तेन रामेण जात

अदवत्थामा धर्मपुत्रो जटायु ॥ ४७ ॥

१ शान्त पाप शान्त पापम् २ भ्रष्टा. ३ आर्येति नास्ति क्वचित् ४ नाख्या-
पयसि. ५ किं विणञ्

VITA—Heaven forbid !

—Who is a courtesan (*lit* the mistress of her youth) She disappeared, and, mistaking this lady for her, we came to commit this breach of decorum (*lit* good character) (44)

Please accept this all-in-all of conciliation (unconditional apology) *He throws away his sword, and folding his hands prostrates himself at his feet*)

VID —Good man, get up, get up I blamed you as I did not know (your real nature). Now that I know it, I will apologize to you

VITA—It is indeed you to whom we owe an apology in this affair So, I will get up, (but) on condition.

VID —Speak (what it is)

VITA—(I will get up) if you will not tell Charudatta of this incident

VID —I will not tell

VITA—

This favour of you, O Brahmana, I bear on my head (*i. e.* accept with great respect), (of you) by whom, we, even though armed with real weapons, have been conquered with the weapons of virtues (45)

SAK —(*With jealous anger*) Well, for what reason did you fall at this rascally fellow's feet, folding your hands cringingly ?

VITA—Because I am afraid

SAK —Of what are you afraid ?

VITA—Of the virtues of that Charudatta

SAK —What sort of virtues does he possess, when on entering his house one does not find even eatables there ?

VITA—Nay, say not so

He has become impoverished by (granting) the prayers of persons like us, never did he insult anyone in his (pride of) wealth He has dried up (*i. e.* become poor) by having satisfied the thirst (*i. e.* needs) of men, like a reservoir, full of water, in the hot season (46)

SAK —(*Indignantly*) Who is he, that son-of-a-born-slave ?

Is he Svetaketu, the brave and valiant son of Pandu ? Or is he Ravana, the Indra-given son of Radha ? Or is he Asvatthama, born of Kunti from that (well-known) Rama ? Or is he Jatayu, the son of Dharma ? (47)

(के शे गम्भदासीएपुत्ते ।

शूले विक्कन्ते पण्डवे शेदकेदू पुत्ते लाधाए लावणे इन्दवत्ते ।

आहो कुन्तीए तेण लामेण जादे अशस्थामे धम्मपुत्ते जडाऊ ॥)

विट —मूर्खं आर्यचारुदत्त खल्वसौ ।

दीनाना कल्पवृक्ष स्वगुणफलनत सज्जनाना कुटुम्बी

आदर्श^१ शिक्षिताना सुचरितनिकष शीलवेलासमुद्र ।

सत्कर्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्वक्षिणोदारसत्त्वो

ह्येक इलाध्य स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्रवसन्तीव चान्ये ॥ ४८ ॥

तदितो गच्छाम ।

शकार —अगृहीत्वा वसन्तसेनाम् । (अगेण्हअ वशन्तशेणिअम् ।)

विट —नष्टा वसन्तसेना ।

शकार —कथमिव । (कथ विअ ।)

विट —

अन्धस्य दृष्टिरिव, पुष्टिरिवातुरस्य ।

मूर्खस्य बुद्धिरिव, सिद्धिरिवालस्य ।

स्वल्पस्मृतेर्ध्वसनिन परमेव विद्या

त्वा प्राप्य सा रतिरिवारिज्जने प्रनष्टा ॥ ४९ ॥

शकार —अगृहीत्वा वसन्तसेना न गमिष्यामि । (अगेण्हअ वशन्तशेणिअ ण गमिश्शम् ।)

विट —एतदपि न श्रुत त्वया ।

आलाने गृह्यते हस्ती बाजी वल्गामु गृह्यते ।

हव्ये गृह्यते नारी यदीदं^२ नास्ति गम्यताम् ॥ ५० ॥

शकार —यदि गच्छसि गच्छ त्वम् । अहं न गमिष्यामि । (यदि गच्छसि गच्छ तुमम् । हगे ण गमिश्शम् ।)

विट —एवम् । गच्छामि । (इति निष्क्रान्त ।)

समये इत्यर्थं । लीणे वेळे इति पुलिङ्ग शकारवचनत्वेन न दोष । अत पूर्वमेवोक्त—
' आगमलिङ्गविहीनम् ' इत्यादीति ध्येय सुधीभि । न खलु भवति पूतिर्दुर्गन्धताऽपि
न भवत्येव इति काकु —इति लल्लादीक्षित ।] ऋण च वैर च न भवति ।
पूदी पूति । चिरतनत्वेन प्रशिथिल स्वकार्यम् ॥ ५१ ॥ शोस्तक शोभनम् । लस्तक
सकपटम् । भणिष्यसि । तथा भणिर्यसि । भणेशीति भविष्यद्वर्तमानयोस्तुल्य
रूपम् । यथाऽहमात्मकीयाया प्रासादरय बालाग्रलक्षिताया कपोतपालिकाया विटङ्के ।
' बालाग्र पत्तवारणम् । कपोतपालिका उपरिगृह्येणीति दक्षिणापथे लोकोक्तिरियम् '
इति प्राचीनटीका । तस्यामुपविष्ट शृणोमि । अन्यथा यदि भणसि तदा कपाट-

VITA—You fool! He is, as is well known, the worthy Charudatta

To the distressed, he is the wish-yielding tree, bent down with (the load of) the fruit of his virtues To the virtuous he is a family-head To the learned he is a mirror (reflecting learning) He is the touch stone of moral conduct, and the ocean having righteousness for its coast-line (i.e. never transgressing it) He is (ever) hospitable, and never shows disrespect He is a treasure of all manly virtues, and is courteous and magnanimous by nature. By reason of his manifold virtues, he alone, deserving of praise, really lives, while others are (merely) breathing as it were. (48)

So we shall go away from this place

SAK —Without taking Vasantasena (with us) ?

VITA—Lost is your Vasantasena !

SAK —How, indeed ?

VITA,—

Meeting with you, she has vanished, like the sight of a blind man, or the robustness of a sick person, or the common sense of a fool, or the achievement of an idle fellow, or the highest kind of (i.e. Vedic) learning in the case of one of weak memory and addicted to vices, or like the feeling of love towards an enemy (49)

SAK —I will not go without taking Vasantasena (with me).

VITA—Have you not heard even this ?—

“An elephant can be held by means of a tying-rope, a horse by means of reins, and a woman by the heart if you haven't this, then go away ” (50)

SAK —If you want to go, you may. I won't go.

VITA—All right I am off (*Exit*)

प्रविष्ट कपित्थगुलिकमिव मस्तकं तव शब्दविशेषयुक्तं [मडमड इति शब्दयुक्तं] तथा भक्षयिष्यामि लोकोक्त्या मडमडायिश्शमिति व्याख्यायते । कपित्थं फलविशेषः । ‘लस्तकं शोस्तकं द्वयमपि शोभनार्थम्’ इति प्राचीनटीका । [अपवार्येति । तल्लक्षण—‘तद्भुवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशते ॥’ इति ।] गतो भावो विट सत्यम् । एषोऽसि । भट्टारकं स्नामिकं । निर्वलकलमित्यादि । उपजातिच्छन्दसा । निर्वलकलं [निर्गतं बलकलं लक्षणया कोश यस्य तं विकोशमित्यर्थः ।] मूलकपेशिवर्णम् । पेशी त्वक् । मूलकत्ववर्णम् । आलोहितमित्यर्थः । [एतादृशमसि] स्कन्धेन गृहीत्वा च कोशीसुप्तम् । अल्पार्थे स्त्रीत्वम् । कोशावस्थितमित्यर्थः । कोशावस्थितं कृत्वेति यावत् ।] कुक्कुरैः कुक्कुरीभिश्च शब्दायमानौ

शकार — गत खलु भावोऽभावम् । (विदूषकमुद्दिश्य ।) अरे काकपदशीर्ष-
मस्तकं दुष्टबटुक उपविशोपविश । (गडे कखु भावे अभावम् । अले काकपदशीर्ष-
मस्तकं दुष्टबटुका उवविश उवविश ।)

विदूषक — उपवेशिता एव वयम् । (उववेशिदा ज्जेव अम्हे ।)

शकार — केन । (केण ।)

विदूषक — कृतान्तेन । (कअन्तेण ।)

शकार — उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । (उठ्ठेहि उठ्ठेहि ।)

विदूषक — उत्थास्याम । (उठ्ठिस्सामो ।)

शकार — कदा । (कदा ।)

विदूषक — यदा पुनरपि दैवमनुकूल भविष्यति । (जदा पुणो वि देव्वं
अणुऊल भविस्सदि ।)

शकार — अरे रुदिहि रुदिहि । (अले लोद लोद ।)

विदूषक — रोदिता एव वयम् । (रोदाविदा ज्जेव अम्हे ।)

शकार — केन । (केण ।)

विदूषक — दुग्गत्या । (दुग्गदीए ।)

शकार — अरे हस हस । (अले हस हस ।)

विदूषक — हसिष्याम । (हसिस्सामो ।)

शकार — कदा । (कदा ।)

विदूषक — पुनरपि ऋद्ध्याऽऽर्यचारदत्तस्य । (पुणो वि ऋद्धीए^१
अज्जचारुदत्तस्स^२ ।)

शकार — अरे रे दुष्टबटुक भणिष्यसि मम वचनन त दरिद्रचारुदत्तकम्—
'एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वमन्तसेना नाम गणिका-
दारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्ताऽऽमाभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव
गेहं प्रविष्टा । तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्यैना समर्पयसि ततोऽधिकरणे
व्यवहारं विना लघु निर्यातयतस्तव मयाऽनुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । अथ वाऽनिर्यातयतो
मरणान्तिकं वैरं भविष्यति । अपि च प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । (अलेले^३ दुष्टबटुका भणेशि
मम वअणेण त दलिह्चालुदत्तकम्— 'एषा शशुवण्णा शहिलण्णा णवणा-
डअदशणुठ्ठिदा शुत्तधालिव्व वशन्तेणेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवा अदणुज्जाणादो
पहुदि तुम अणुलत्ता अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा तुह गेहं पविश । ता जइ मम
हस्ते^४ शअ ज्जेव पठ्ठाविअ एण शमप्पेशि तदे^५ अघिअलणे ववहाल विणा लहु
णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुंअवशदि । आदु अणिज्जादमाणाह
मलणन्तिके वेले हुविशदि । अवि अ पेक्ख पेक्ख ।)

१ पदमस्तशीशक. २ सिद्धीए ३ अज्य इति नास्ति क्वचित्. ४ अले. ५ हत्थे.

SAK —Well, he has taken himself off! (*To the Vid*) You villainous fellow, with your pate and head of the shape of a crow's foot! Sit down, sit down!

VID —We have been already made to sit down

SAK —By whom?

VID —By fate

SAK —Well, get up, get up

VID —We shall get up

SAK —When?

VID —When fate will again become favourable

SAK —Eh, weep, weep!

VID —We have been already made to weep

SAK —By whom?

VID —By poverty

SAK —Eh, laugh, laugh!

VID —We shall laugh

SAK —When?

VID —When the noble Charudatta attains prosperity again.

SAK —You villainous fellow! Say to that beggar Charudatta at my bidding (as follows) —“ This courtesan, named Vasantasena decked with gold and covered with gold, (and charming) like the chief actress rising up for (or, at) the exhibition of a new play, who has fallen in love with you since (her visit to) the garden of Cupid's temple, has entered your house while we were trying to win her over by force, so, if you, of your own accord, send her away and place her in my hands, then there will subsist permanent friendliness between you and me, by your quickly restoring her without (any recourse on my part to) judicial proceedings in a court of law And if you don't restore her, there will be (between us) a feud lasting till death Moreover, observe carefully—

यथा शृगालस्तथा स्वगृहं प्रयामि । विदूषकरदनिके कुक्कुरकुक्कुरीस्थाने ॥ ५२ ॥
[सयतमुखी नियन्त्रितवदना । नाहं कथञ्चिन्निवेदयामीत्यर्थः ।] एव ण्णेदमिति एवार्थः ।
रोहसेनश्चारुदत्तसुतः । अम्हहे विस्मये । अनुदासीनः साभिलाषम् । तदनुरूपचेष्टा-
योगात् । अभ्यन्तरगमनस्याभासिनी । वेश्यात्वात् । यदेति । भाग्यशोभनं कर्म
[यदा नरः भाग्यक्षयेण विभवनाशेन पीडिता सकटा कृतान्तेन दैवेन उपहिता
प्रापिता दशा प्रतिपद्यते तदा । विरज्यते विरक्तो भवति । वशस्थं वृत्तम्] ॥ ५३ ॥
अविज्ञातेति । [अविज्ञाता यथार्थतोऽज्ञाता । अत एव अवसक्तेनाङ्गलम्बनेन मम वाससा
दूषिता । यद्वा अविज्ञातायामवसक्तेन लम्बनेन इति एकं पदम् । अविज्ञातं यथा

कूष्माण्डी गोमयलिप्तवृन्ता शाकं च क्षुष्कं तलितं खलु मासम् ।

भक्तं च हेमन्तिकरात्रिसिद्धं लोनाया च वेलाया न खलु भवति पूति ॥५१॥

(कश्चालुका^१ गोच्छडलितवेण्टा शाके अ गुक्खे तलिदे^२ हु मशे ।

भक्ते अ हेमन्तिअलत्तिशिद्धे लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी ॥ ')

शोभनं भणिष्यसि । सकपटं भणिष्यसि । तथा भणिष्यसि यथाऽहमात्मकीयाया प्रासादबालाग्रकपोतपालिकायामुपविष्टं शृणोमि । अन्यथा यदि भणसि तदा कपाटप्रविष्टकपित्थगुलिकमिव मस्तकं ते मडमडायिष्यामि । (शोश्तक^३ भणेशि । लश्तक^४ भणेशि । तथा भणेशि जघा हणे अत्तणकेलिकाए पासादबालगगवोद-
वालिआए उवविष्टे शृणामि । अण्णघा^५ जदि भणेशि ता कवालपविट्ठकवित्थगुडिअ^६
विअ मश्तअ दे मडमडाइश्शम् ।)

विदूषक -- भणिष्यामि । (भणिस्सम् ।)

शकार -- (अपवार्यं ।) चेट गत सत्यमेव भाव । (चेडे गडे शञ्चक
ज्जेव भावे ।)

चेट -- अथ किम् । (अथ इ ।)

शकार -- तच्छीघ्रमपक्रमाव । (ता शिग्घ अवक्कमम्ह ।)

चेट -- तद्गृह्णातु भट्टारकोऽसिम् । (ता गेण्हदु^७ भट्टके अशिम् ।)

शकार -- तवैव हस्ते तिष्ठतु । (तव ज्जेव हत्थे चिश्ठदु ।)

चेट -- एष भट्टारकस्य । गृह्णात्वेन भट्टारकोऽसिम् । (एसे भट्टालकस्य ।

गेण्हदु ण भट्टके अशिम् ।)

शकार -- (विपरीत गृहीत्वा ।)

निर्वलकं मूलकपेशिवर्णं स्कन्धेन गृहीत्वा च कोशमुत्तम् ।

कुक्कुरं कुक्कुरीभिश्च बुक्कयमानो यथा शृगालः शरणं प्रयाति ॥५२॥

(णिव्वत्तकल मूलकपेशिवर्णं खन्धेन घेत्तूण अ कोशमुत्तम्^८ ।

कुक्केहिं कुक्कीहिं अ^९ बुक्कअन्ते जघा शिआले शलण पलामि ॥)

(परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

विदूषक -- भवति रदनिके न खलु तेऽयमपमानस्तत्र भवतश्चारुदत्तस्य निवेदयितव्यः । दौर्गत्यपीडितस्य मन्ये द्विगुणतरा पीडा भविष्यति । (भोदि रदणिणं ण खलु दे अअ अवमाणो तत्तभवदो चारुदत्तस्य निवेदइदव्वो । दोगगच्च-
पीडिअस्स मण्णे दिउणदरा पीडा हुविस्सदि ।

रदनिका -- आर्यं मैत्रेय रदनिका खल्वहं सयतमुखी । (अज्ज मित्तेअ
रदणिआ खलु अहं सजदमुही ।)

१ कक्कालुका (कर्कालुका) . २ पलिर ३ शोट्टक (स्वस्तिक) ४ लहुअ
(लघुक) . ५ तथा जदि ण ६ कवालतल ७ गेण्ह म . ८ कोशि ९ बुक्क,

A pumpkin whose stalk is besmeared with cow's dung, a vegetable that has been dried, meat which is fried, and boiled rice that has been cooked at night in the cold season—these do not get spoiled (*lit* putrefy) even by lapse of time (And so will be my enmity ever-lasting) ” (51)

Speak well, and speak craftily, speak in such a (loud) voice that I may hear you when seated in the elephant corniced upper terrace of my palace If you speak in any other manner, I will crunch your head like a round *Kapitha* fruit crushed by being inserted between the panels of a door

VID —I will speak (as you desire

SAK —(*Aside*) Cheta, has Vita really gone?

CHETA—He has

SAK —Then let us be off quickly

CHETA—Then let the master take the sword.

SAK —Let it be in your own hand.

CHETA—It belongs to the master Let the master keep it with him

SAK —(*Seizing it by the wrong end*)

Like a jackal pursued with yells by dogs and bitches (going to his lair), I go to my house, bearing on my shoulder this unsheathed sword resembling in colour the radish-skin, after making it rest in its scabbard (52)

(*They walk about and depart*)

VID —Girl, Radanika, you should not inform Charudatta about this insult offered to you, for I think he would be doubly pained (to hear it), afflicted as he already is by poverty

RAD —Sir Maitreya, I am, indeed, Radanika, my lips are sealed

तथा अवसक्तेनेति वा । ननु भूषिता इत्यनेन औदार्याख्यो नायिकालकार प्रदर्शितः ।
‘ औदार्यं विनयः सदा ’ इति लक्षणात् ।] दूषिता परपुरुषत्वात् ॥ ५४ ॥ यथेति ।
[क्षीणे नष्टे विभवविस्तरे सपत्निषौ सति यया जनितं मम काममाकल्या-
भावात् । कुत्सितं पुरुषं कुपुरुषं निस्तेजस्कं पुमास्तस्य क्रोध इव स्वगा-
त्रेष्वेव] सीदति कर्तव्यासामर्थ्यात्प्रव्यक्तो न भवति । [तत्रैव विलीयते इत्यर्थः ।]
अत्र ‘ अलं परकलत्रशङ्कया ’ इत्यारभ्य ‘ अये इयं वसन्तसेना ’ इत्यन्तेन
नायकोपकारिकायां अर्थसंपत्तेरवगमात्प्रथमं पताकास्थानमिदम् । तदुक्तं— ‘ सह-
सैवार्थसपत्तिर्नायिकस्योपकारिका । पताकास्थानकं सर्वोऽर्थप्रथमे तन्मतम् ’

विदूषक -- एव न्विदम् । (एव ण्णेदम् ।)

चारुदत्त -- (वसन्तसेनामुद्दिश्य ।) रदनिके मारुताभिलाषी प्रदोषसमय-
शीतार्तो^१ रोहसेन । तत प्रवेक्ष्यतामभ्यन्तरमयम् । अनेन प्रावारकेण छादयैनम् ।
(इति प्रावारक प्रयच्छति ।)

वसन्तसेना -- (स्वगतम् ।) कथ परिजन इति मामवगच्छति । (प्रावारक
गृहीत्वा समाधाय च स्वगत सस्पृहम् ।) आश्चर्यम् । जातीकुसुमवासित प्रावारक ।
अनुदासीनमस्य यौवन प्रतिभासते । (अपवारितकेन प्रावृणोति ।) (कथ परि-
अणोत्ति म अवगच्छदि । अम्हहे । जादीकुसुमवासिदो पावारओ । अणुदासीण से
ज्जोवण पडिभासेदि ।)

चारुदत्त -- ननु रदनिके रोहसेन गृहीत्वाऽभ्यन्तर प्रविश ।

वसन्तसेना -- (स्वगतम् ।) मन्दभागिनी खल्वह तवाभ्यन्तरस्य । (मन्द-
भाईणी क्व अह तुम्हे अब्भन्तरस्स ।)

चारुदत्त -- ननु रदानिके प्रतिवचनमपि नास्ति । कष्टम् ।

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशा नरः कृतान्तोपहिता प्रपद्यते ।

तदाऽस्य मित्राण्यपि धान्त्यमित्रता चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जन ॥ ५३ ॥

(उपसृत्य^२ रदनिका विदूषकश्च ।)

विदूषक -- भो इय सा रदनिका । (भो इअ सा रदणिआ ।)

चारुदत्त -- इय सा रदनिका । इयमपरा का ।

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा ।

वसन्तसेना -- (स्वगतम् ।) ननु भूषिता । (ण भूसिदा ।)

चारुदत्त --

छादिता शरदभ्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ॥ ५४ ॥

अथ वा न युक्त परकलत्रदर्शनम् ।

विदूषक -- भो अल परकलत्रदर्शनशङ्कया । एषा वसन्तसेना कामदेवायतनो-
द्यानात्प्रभृति भवन्तमनुरक्ता । (भो अल परकलत्रदसनसङ्काए । एसा वसन्तसेणा
कामदेवाअदणुज्जाणादो पढुदि भवन्तमणुरक्ता ।)

चारुदत्त -- अये^३ इय वसन्तसेना । (स्वगतम् ।)

यया मे जनिता काम क्षीणे विभवविस्तरे ।

क्रोध कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥ ५५ ॥

विदूषक -- भो वयस्य एष खलु राजश्यालो भणति । (भो वअस्स एसो
क्खु राअसालो भणादि ।)

१ समय । शीता०. २ विदूषक रदनिकामुपसृत्य ३ अये इति नास्ति क्वचित्.

VID —Well, so be it.

CHAR —(*To Vasantasena*) Radanika (the boy) Rohasena covetous of (enjoying) the breeze, is now suffering from the chilliness of the night-time So let him be carried inside And cover him with this cloak (*He gives her the cloak*)

VAS —(*To herself*) How now ! He takes me for his servant ! (*Taking up the cloak she smells it : then longingly to herself*) Ah ! This cloak bears the scent of jasmine flowers ! His youth seems to be not indifferent (to the pleasures of life), after all (*She turns aside and covers herself with it*)

CHAR.—I say, Radanika, take Rohasena and go inside

VAS —(*To herself*) Alas ! I have not the good fortune to (enter) your inside

CHAR —I say, Radanika, you don't even make a reply ! Alas !

When a man attains a state brought on by fate and painful on account of the loss of prosperity, even his friends turn into his enemies, and even persons who have long been attached to him grow cold (53)

(*Radanika and Vidushaka approach*)

VID —Sir, *here* is that Radanika

CHAR —This is our Radanika ! Then who is this another lady,

Who is desecrated by my garment which I threw at her in ignorance—

Vas —(*To herself*). Say rather *consecrated*.

CHAR —

—And who appears like the lunar digit obscured by an autumnal cloud ? (54)

Or rather, it is improper to look at another's wife

VID —Sir, you need not have any fear about looking at another's wife This is Vasantasena, who has fallen in love with you since (her visit to) the garden of Cupid's shrine

CHAR —Ah, this is Vasantasena ! (*To himself*)

—The passion inspired in me by whom subsides in my limbs like the anger of a cowardly person, now that my ample (large) fortune has declined (55)

VID.—My friend, this is what the king's brother-in-law says—

आरुदत्त — किम् ।

विदूषक — एषा समुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्त-
सेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्ताऽस्माभिर्बला-
त्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा । (एसा समुवर्णा सहिलण्णा णवणाडअद-
सणुट्ठिदा सुत्तधालिण्व वसन्तसेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो
पहुदि तुम अणुलत्ता अम्हेहि बलक्कालाणुणीअमाणा तुह गेह पविठ्ठा ।)

वसन्तसेना — (स्वगतम् ।) बलात्कारानुनीयमानेति यत्सत्यमलकृताऽस्म्ये-
तैरक्षरै । (बलक्कालाणुणीअमाणत्ति ज सच्च अलकिदम्हि एदेहि अक्खरेहि ।)

विदूषक — तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्यैना समर्पयसि ततोऽधिकरणे
व्यवहार विना लघु निर्यातयतस्त्व मयाऽनुब्रूया प्रीतिर्भविष्यति । अन्यथा मरणा-
न्तिकं वैर भविष्यति । (ता जइ मम हत्थे सअ ज्जेव्व पट्ठाविअ एण सम्पेसि तदो
अधिअलणे ववहाल विणा लहु णेज्जादमाणाह तव मए अणुब्रूया पीदी हुविस्सदि ।
अण्णधा मलणन्तिके वेले हुविस्सदि ।)

आरुदत्त — (सावज्ञम् ।) अज्ञोऽसौ । (स्वगतम् ।) अये कथं देवतोपस्था-
नयोग्या युवतिरियम् । तेन खलु तस्या वेलाया

प्रविश गृहमिति प्रतोद्यमाना

न चलति भाग्यकृता दशामवेक्ष्य ।

पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भ

न ब्रूयति यद्यपि भाषते ब्रूहि ॥ ५६ ॥

(प्रकाशम् ।) भवति वसन्तसेने अनेनाविज्ञानादपरिज्ञातपरिजनोपचारेणा-
पराद्धोऽस्मि । शिरसा भवतीमनुनयामि ।

वसन्तसेना — एतेनानुचितभूमिकारोहणेनापराद्धाऽऽर्यं शीर्षेण प्रणम्य प्रसाद-
यामि (एदिणा अणुचिदभूमिआरोहणेण अवरज्जा अज्ज सीसेण पणमिअ पसादेमि ।)

इति ॥ ५५ ॥ एषेत्यादि पूर्वोक्तमेव भणति । अलकृताऽस्मीति । ममान्यत्रा-
भिलाषो नास्तीत्यर्थः । देवतेवोपस्थान [स्तुत्योपचरणम् । यद्वा देवतया उपस्थान
समागम । तस्य योग्या । तस्या वेलाया रोहसेनस्य गृहप्रवेशज्ञानादानकाले ।]
[अनेन विलोभन नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । 'गुणाख्यान विलोभनम्' इति तल्लक्षणम् ।]
प्रविश गृहमिति । [प्रतोद्यमाना सपरुषाक्षरमनुरुध्यमानाऽपि । भाग्यकृता महैव-
कृतामवस्थामवेक्ष्य दाक्षिण्यात् न चलति अन्यत्र न गता । यद्यपि गार्गिकात्वेन लब्ध-
पाटवत्वाद्ब्रूहि भाषते तथाऽपि अधुना पुरुषपरिचयेन मादृशश्च पुरुषस्य संगत्या
प्रगल्भ धृष्ट्य न भाषते । सविनयमेव वक्तीत्यर्थः ।] पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५६ ॥
[अज्ञानात् अपरिज्ञाताया त्वयि य परिजनवदुपचार आज्ञाकरणादिरूप तेन ।]

CHAR —What is it ?

VID —“ This courtesan, named Vasantasena, decked with gold and covered with gold, (and charming) like the chief actress rising up for (or, at) the exhibition of a new play, who has fallen in love with you since (her visit to) the garden of Cupid's temple, has entered your house while we were trying to win her over by force

VAS —(*To herself*) To tell the truth, I have been obliged (*but* decked) by these words (of his), viz “ trying to win her over by force.”

VID —“ So, if you, of your own accord, send her away and place her in my hands, then there will subsist permanent friendliness between you and me, by your quickly restoring her without (any recourse on my part to) judicial proceedings in a court of law Otherwise there will be (between us) a feud lasting till death ”

CHAR —(*Contemptuously*) He is a fool ! (*To himself*) Ah ! How now ! She is indeed a lady fit to be waited upon (worshipped) like a goddess ! Hence it was that at that time,

She, although ordered to enter the house did not move away, observing my (penurious) condition brought upon by fate And although she can talk boldly in a variety of ways owing to her familiarity with men, she does not speak boldly (56)

(*Aloud*) Madam Vasantasena, I have offended you by thus treating you like a servant, not recognizing you through my ignorance So here I ask your pardon with my (bent) head,

VAS — I have to conciliate your honour by bowing down to you with my head, since I have offended you by this intrusion into a place of which I am unworthy.

अनुचित भूमिसमारोहण पक्षद्वारेणावासप्रवेशादिकम् । [कलम शालिविशेष केदार क्षेत्र च ताविव ।] करभ उष्ट्रशिशु तस्य जानु तत्सदृशेन । अवर्तुलेन निम्नोन्नतेन चेति भाव । तिष्ठतु प्रणय आस्तामि प्रणयोक्ति । अयं प्रणय स्नेह तिष्ठतु स्थिरो भवत्विति गूढाभिसंधि ।] प्रणय इत्यनेन सभोगप्रार्थना कटाक्षिता । ईदृशेन गहीतसभोगोपकरणादिना । पापा अकार्यकारिण । भग्नत्वादक्षकाभावाच्चायोग्यता । अत्यन्तप्रश्रयवत्त्वादनुग्रहः । चोरेहि हरिज्जड इति सधिच्छेदनात्मनस्तृतीयाङ्कस्य सूचनम् । [तेन चेह तृतीय पताकास्थानकमुक्तम् । ‘ अर्थोपक्षेपकमनुलीनं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ ’ इति ।] चतुष्पथोपनीत इवोपहारी

विदूषक—भो द्वावपि युवा सुखं प्रणम्य कलमकेदारावन्योन्यशीर्षेण शीर्षं समागतौ । अहमप्यमुना करभजानुसद्देशेन शीर्षेण द्वावपि युवा प्रसादयामि । (इत्युत्तिष्ठति ।) (भो दुवेवि तुम्हे सुखं^१ पणमिअ कलमकेदारा अण्णोण सीसेण सीस समाअदा । अहं पि इमिणा करहजानुसरिसेण सीसेण दुवेवि तुम्हे पसादेमि ।^२

चारुदत्त—भवतु । तिष्ठतु प्रणय ।

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) चतुरो मधुरश्चायमुपन्यास । न युक्तमद्ये-
दृशेनेहागतया मया प्रतिवस्तुम् । भवतु । एव तावद्भूषिण्यामि । (प्रकाशम् ।)
आर्यं यद्येवमहमार्यस्यानुग्राह्या तदिच्छाम्यहमिममलकारकमार्यस्य गेहे निक्षेप्तुम् ।
अलकारस्य निमित्तमेते पापा अनुसरन्ति । (चतुरो मधुरो अ अअ उवण्णासो ।
ण जुत्त अज्ज एरिसेण इध आअदाए मए पडिवसिदुम् । भोदु । एव्व दाव
भणिस्सम् । अज्ज जइ एव्व अहं अज्जस्स अणुगज्जा ता इच्छे अहं इमं अलकारअ
अज्जस्स^३ गेहे णिक्खिविदुम् । अलकारस्स णिमित्त एदे पावा अणुसरन्ति ।)

चारुदत्त—अयोग्यमिदं न्यासस्य गृहम् ।

वसन्तसेना—आर्यं अलीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्गेहेषु ।
(अज्ज अलीअम् । पुरुसेसु णासा णिक्खिविअन्ति ण उण गेहेसु ।)

चारुदत्त—मैत्रेय गृह्यतामयमलकारः ।

वसन्तसेना—अनुगृहीताऽस्मि । (इत्यलकारमर्पयति ।) (अणुगगहिदम्हि ।)

विदूषक—(गृहीत्वा ।) स्वस्ति भवत्यै । (सोत्थि भोदीए ।)

चारुदत्त—धिङ् मूर्खं न्यासं खल्वयम् ।

विदूषक—(अपवार्यं ।) यद्येव तदा चौरैर्हियताम्—(जइ एव्वं ता चोरेर्हि
हरिज्जउ—)

चारुदत्त—अचिरेणैव कालेन—

विदूषक—एषोऽस्या अस्माकं विन्यासः । (एसो से अम्हाण विण्णासो ।)

चारुदत्त—निर्यातयिष्ये ।

वसन्तसेना—आर्यं इच्छाम्यहमनेनार्येणानुगम्यमाना स्वकं गेहं गन्तुम् ।
(अज्ज इच्छे अहं इमिणा अज्जेण अणुगच्छिज्जन्ती सकं गेहं गन्तुम् ।)

चारुदत्त—मैत्रेय अनुगच्छ तत्र भवतीम् ।

विदूषक—स्वमेवैता कलहसगामिनीमनुगच्छन् राजहस इव शोभसे । अहं
पुनर्ब्राह्मणो यत्र तत्र जनैश्चतुष्पथोपनीत इवोपहारं कुक्कुरैरिव खाद्यमानो विपत्स्ये ।
(तुम उजेव एदं कलहसगामिणीं अणुगच्छन्तो^४ राअहसो विअ सोहसि । अहं उण
बम्हणो जहिं तहिं जणेहिं चउप्पहोवणीदो विअ उदहारो कुक्कुरेहिं विअ
खज्जमाणो विवज्जिस्सम् ।)

१ सुसपण्णा—सुसपुण्णा—विअ. २ पसादेमि उठ्ठेअ त्ति. ३ अज्जगेहे. ४ अणु गच्छ०

चारुदत्त — एव भवतु । स्वयमेवानुगच्छामि नत्रभवतीम् । तद्राजमार्गं-
विश्वासयोग्या प्रज्वालयन्ता प्रदीपिका ।

विदूषक — वर्धमानक प्रज्वालय प्रदीपिका । (बड्ढमाणअ पज्जालेहि
पदीविआओ ।)

चेटी — (जनान्तिकम् ।) अरे तैलेन विना प्रदीपिका प्रज्वालयन्ते । (अले
तेल्लेण विणा पदीविआओ पज्जालीअन्ति ।)

विदूषक — (जनान्तिकम् ।) आश्चर्यम् । ता खल्वस्माक प्रदीपिका अपमानित-
निर्धनकामुका इव गणिका नि स्नेहा इदानीं सवृत्ता । (ही । ताओ क्खु अम्हाण
पदीविआओ अवमाणिदनिद्धणकामुआ विअ गणिआ णिस्सिण्णेहाओ दाणि सवृत्ता ।)

चारुदत्त — मैत्रेय भवतु । कृत प्रदीपिकाभि^१ । पश्य ।

उदयति हि शशाङ्क कामिनीगण्डपाण्डु

ग्रंहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीप ।

तिमिरभिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौरा

क्षुतजल इव पङ्के क्षीरघारा पतन्ति ॥ ५७ ॥

(सानुरागम्^२) भवति वसन्तसेने इदं भवत्या गृहम् । प्रविशतु भवती ।

वसन्तसेना — (सानुरागमवलोकयन्ती^३ निष्क्रान्ता ।)

चारुदत्त — वयस्य गता वसन्तसेना । तदेहि । गृहमेव गच्छाव ।

राजमार्गो हि शून्योऽयं रक्षिण सचरन्ति च ।

वञ्चना परिहर्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी ॥ ५८ ॥

(परिक्रम्य ।) इदं च सुवर्णभाण्डं रक्षितव्यं त्वया रात्रौ वर्धमानकेनापि दिवा ।

विदूषक — यथा भवानाज्ञापयति । (जघा भव आणवेदि)

(इति निष्क्रान्ती)

इति मृच्छकटिकेऽञ्कारन्यासो^४ नाम प्रथमोऽङ्कः ।

शून्यं जनसंचाररहितं । केवलं रक्षिणं सचरन्ति । तथाऽपि वञ्चनां प्रतारणा ।
वसन्तसेनालंकारापहाररूपेति यावत् । हि यतः शर्वरी रात्रिं बहवः दोषा
स्तेयादिरूपा यस्यां सा तथोक्ता ॥ ५८ ॥

इति महोपाध्यायश्रीपृथ्वीधरकृतौ मृच्छकटिकविवृतौ

न्यासार्पणो नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

CHAR —All right I myself will accompany her ladyship
So light (some) torches, such as can be relied upon (to light up)
the king's high road

VID —Vardhamanaka, light (some) torches

THE SERVANT—(*Aside to Vid*). Here, how are torches
to be lighted without oil ?

VID —(*Aside to Char*) Ah ! Those torches of ours have
now become void of *sneha* (oil), like courtesans who, slighting
penniless lovers, lose their *sneha* (affection) for them

CHAR —Maitreya, let it be , there is no need (now) of the
torches See—

Here indeed, rises the moon, palish-white like the cheek of
an amorous lady, having the starry clusters as his retinue, and
serving as the lamp on the king's road,—(the moon) whose white
beams fall in the midst of the dense darkness like streams of milk
over (dried) mud from which all the water has oozed out (57)

(*With love*) Lady Vasantasena, here is your house, you
may now get in

VAS —(*Looking at him lovingly, exit*)

CHAR —Friend, Vasantasena has gone in Come then, we
too shall go home

Deserted is this royal road, and guards are patrolling it We
must avoid being duped, for night is full of (*i e* affords scope
for) many crimes (58)

(*Walking about*) And this golden casket should be guarded
by you at night and by Vardhamanaka by day

VID —As Your Honour commands

(*Exeunt both*)

End of Act I of the Mrichchhakatika, styled
'The Depositing of the Ornament.'

द्वितीयोऽङ्कः ।

(प्रविश्य ।)

चेटी--मात्राऽऽर्थासकाश सदेशेन प्रेषिताऽस्मि । तद्यावत्प्रविश्यामसिकाशं गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एषाऽऽर्था हृदयेन किमप्यालिखन्ती तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि । (अत्ताए अज्जआसआस सदेशेण पेसिदमिह । ता जाव पविसिअ अज्जआसआस गच्छामि । एसा अज्जआ हिअएण कि पि आलिहन्ती चिट्ठदि । ता जाव उपसप्पामि ।)

(तत प्रविशत्यासनस्था सीत्कण्ठा वसन्तसेना मदनिका च ।)

वसन्तसेना--चेटि ततस्तत । (हज्जे तदो तदो ।)

मदनिका^१--आर्ये न किमपि मन्त्रयसे । किं ततस्तत । (अज्जए ण किं पि मन्तेसि । किं तदो तदो ।)

वसन्तसेना--किं मया भणितम् । (किं मए भणितम् ।)

चेटी--ततस्तत इति । (तदो तदो ति ।)

वसन्तसेना--(सभ्रूक्षेपम् ।) आ एवम् । (आ एवम् ।)

(उपसृत्य)

प्रथमा चेटी--आर्ये माताऽऽदिशति स्नाता भूत्वा देवताना पूजा निर्वर्तयेति (अज्जए अत्ता आदिसदि ण्हादा भविअ देवदाण पूअ णिव्वत्तेहि ति ।)

वसन्तसेना--चेटि विज्ञापय मातरम् । अद्य न स्नास्यामि तद्ब्राह्मण एव पूजा निर्वर्तयत्विति । (हज्जे विण्णवेहि अत्तम् । अज्ज ण ण्हाइस्स ता बम्हणो ज्जेव्व पूअ णिव्वत्तेदु ति ।)

चेटी--यदार्थाऽऽज्ञापयति (इति निष्क्रान्ता ।) (ज अज्जआ आणवेदि ।)

मदनिका--आर्ये स्नेहं पृच्छति न पुरोभागिता । तर्त्तिकं न्विदम् । (अज्जए सिणेहो पुच्छदि ण पुरोभाइदा । ता किं णेदम् ।)

वसन्तसेना--मदनिके कीदृशी मा प्रेक्षसे । (मदणिए केरिसि म पेक्खसि ।)

मदनिका--आर्याया शून्यहृदयत्वेन जानामि हृदयगतं किमप्यार्थाऽऽभिलषतीति । (अज्जआए सुण्णहिअअत्तणेण जानामि हिअअगदं किं पि अज्जआ अहिलसदि ति ।)

[इत आरभ्य चतुर्थाङ्कसमाप्तिं यावत्प्रतिमुखसंधि । तत्तत्क्षण-
‘ फलप्रधानोपायस्य मुखसंधिनिवेशिन । लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च

ACT II

(*Entering*)

A MAID—The mother has sent me with a message to my mistress, so I will just enter and approach her (*Walking about and observing*) Here is seated my lady, brooding over something in her heart Well, then, I will approach her

(*Then enter love-sick Vasantasena seated, and also Madanika*).

VAS —Friend, what next ?

MAD —Lady, you have not spoken about anything How then (do you ask) ‘ what next ’ ?

VAS —What did I say ?

MAD —You asked, ‘ what next ’ ?

VAS.—(*Knitting her eye brows*) Ah ! Yes !

(*Approaching*)

THE FIRST MAID—Lady, the mother asks that you should take your bath and go through the worship of the deities.

VAS —Friend, tell mother that I am not going to bathe to-day, let therefore the Brahmana himself perform the worship

THE MAID—As your ladyship commands (*Exit*)

MAD —Madam, it is my love that prompts me to inquire, and not the disposition to find faults so tell me, please, what all this means

VAS —Madanika, what do you see me to be like ?

MAD —I can see from your ladyship’s absent-mindedness that you have fallen in love with somebody whom you have treasured up in your heart

तत् ॥’ इति । तदत्र मदनिकामैत्रेयाभ्यां ज्ञाततया वसन्तसेनामात्रादिभिरज्ञाततया च अनुरागरूपबीजस्य लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदः ।] अत्ताए वसन्तसेनामात्रा । [अत्ता इति मातुः स्वभावाच्च प्राकृते सज्ञा ।] अज्जआसआस वसन्तसेनासकाशम् । सदेशेन प्रयोजनार्थम् । [सदेश दत्त्वेत्यर्थः ।] [हञ्जे इति चेटीसबोधनम् । ‘ हण्डे हञ्जे हलाऽऽह्वाने नीचा चेटी सखी प्रति ’ इत्यमरः । ‘ हञ्जे तदो तदो ’ इत्युन्माददशारीत्युपन्यासः । अत्र विप्रलम्भशृङ्गाराङ्गभूत प्रलाप उपक्षिप्तः । तल्लक्षणम्— ‘ अलक्ष्यवाक् प्रलाप स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् ’ इति ।

वसन्तसेना—सुठु त्वया ज्ञातम् । परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम् ।
(सुठु^१ तुए जाणिदम् । परहिअग्गहणपण्डिआ मदिणआ वल्लु तुमम् ।)

मदनिका—प्रिय मे प्रियम् । काम खलु नामैष भगवाननुगृहीतो महोत्सव-
स्तरुणजनस्य । तत्कथयत्वार्था किं राजा राजवल्लभो वा सेव्यते । (पिअं मे
पिअम् । कामो वल्लु णाम असो भव अणुगहिदो^२ महुसवो तरुणजनस्य । ता
कधेदु अज्जआ किं राजा राजवल्लभो वा सेवीअदि ।)

वसन्तसेना—चेटि रन्तुमिच्छामि न सेवितुम् । (हज्जे रमिदुमिच्छामि न-
सेविदुम् ।)

मदनिका—विद्याविशेषालकृत् किं कोऽपि ब्राह्मणयुवा काम्यते । (विज्जा-
विसेसालिकदो किं को वि बम्हणजुआ^३ कामीअदि ।)

वसन्तसेना—पूजनीयो मे ब्राह्मणजन । (पूअणीओ^४ मे बह्मणजणो ।)

मदनिका—किमनेकनगराभिगमनजनितविभवविस्तारो वाणिज्युवा वा
काम्यते । (किं अणेअणअराहिगमणजणिदविह्वविस्तारो वाणिअजुआ वा कामीअदि ।)

वसन्तसेना—हज्जे उवारूढस्नेहमपि प्रणयिजन परित्यज्य देशान्तरगमनेन
वाणिजजनो महद्वियोगज दुःखमुत्पादयति । (हज्जे उवारूढसिणेह पि पणइजण
परिच्चइअ देसन्तरगमणेण वाणिअजणो महन्त विओअज^५ दुक्ख उप्पादेदि ।)

मदनिका—आर्ये न राजा न राजवल्लभो न ब्राह्मणो न वाणिजजन । तत्क
इदानी स भर्तृदारिकया काम्यते । (अज्जए ण राजा ण राजवल्लभो ण बह्मणो
ण वाणिअजणो । ता को दाणि सो भट्ठिदारिआए कामीअदि ।)

वसन्तसेना—हज्जे त्व मया सह कामदेवायतनोद्यान गताऽऽसी । (हज्जे
तुम मए सह कामदेवाअदणुज्जाण गदा आसि ।)

मदनिका—आर्ये गताऽऽस्मि । (अज्जए गदहि ।)

वसन्तसेना—तथाऽपि मामुदासीनेव पृच्छसि । (तह वि म उदासीणा विअ
पुच्छसि ।)

अज्जआ वसन्तसेनैव । [स्नेह पृच्छति स्नेहात्पृच्छामीत्यर्थः ।] पुरोभाइदा पुरो
भागिता दोषदक्षिता । ‘दोषैकदृक्पुरोभागी’ इत्यमरः । दोषशून्यत्वेनेति भावः ।
[भगवान् काम खलु य एव विकारयति इत्यर्थः । यद्वा भगवान् काम एवाद्या-
नुगृहीत इति वाक्यम् ।] ‘भवदा’ इत्यपि पाठः । भगवता हरेण । स्वीकृतो-
ऽनुगृहीतो वा । ण सेविदुम् । कामोपभोगरसिकाऽस्मि न द्रव्यार्थिनीत्यर्थः । पूजनीयाश्च
ये भवन्ति तेषां विलासवैमुख्यं सदेति भावः । उवारूढसिणेह विवृद्धस्नेहम् । भट्टिदा-
रिआए ईश्वरसुतया । [उदासीना मध्यस्था वृत्तान्तमजानीत्यर्थः । शरणागता गृह
प्रविष्टा ।] सुहिदा सुखयुक्ता । अभ्युपपन्ना स्वीकृता । सुगृहीतनामधेयो दातृत्वेन ।

१ सुठु वल्लु २ अणवगृहीदो. ३ बह्मणो ४ हज्जे पूअ० ५ विओददुक्ख

VAS —Rightly have you guessed ! You are-indeed Madanika ,
clever in fathoming the hearts of others !

MAD —Well, I am glad, I am glad indeed ! Herein you are
indeed obliging the mighty Cupid, who is (*i. e.* occasions) a glo-
rious festive joy to all young persons So your ladyship will
please tell whether he is a king, or a king's favourite, who is
(thus desired) to be served !

VAS —Girl, I want to *enjoy*, not to *serve*

MAD —Do you love some Brahmana youth, distinguished for
his deep erudition ?

VAS —I have a veneration for all Brahmanas.

MAD —Do you then love some young merchant, who has
amassed a great fortune by visiting many cities ?

VAS —Friend, a merchant causes great pain of separation,
by going to other countries, leaving behind his beloved person
even though her love for him be very deep

MAD —Madam, he is not a king, nor a king's favourite, nor
a Brahmana, nor a merchant Who may he be then, that my
mistress desires ?

VAS —Girl, you visited with me the garden of Cupid's shrine ?

MAD —I did, Madam

VAS —And still you ask me (about it), as if you are a stranger
(in the matter) ?

दरिद्रपुरुषदत्तमना अवचनीया भवति अर्थानभिलाषित्वात् । [अवचनीयाऽर्थानभि-
लाषेण गुणमात्रानुरागेण च वागगोचरमाहात्म्यानुशालिनीत्यर्थ —इति लल्लादी-
क्षिता ।] अतिस्वश्चारुदत्तो ब्राह्मण अनध्यापकत्वेन विलासी । अन्यश्च श्रोत्रिय
तर्कतन्त्रप्रवीण पूजनीय न काम्यो विलासवैमुख्यादित्याशय । महुअरीओ इति ।
मधु कुर्वन्ति सेवन्ते । मत्ता इत्यर्थ । [मधु कुर्वन्त्येव केवल न स्वयं सेवन्ते ।
तथा गणिका धनार्थमेव केवल स्वदेहं परोपकरणीकृत्य अलब्धरतयो वृथाजन्म-
भाजो भवन्तीत्यर्थ । सहसा विस्मभोत्पादनात्प्रागभिसार्यमाणं प्रत्युपकारे दुर्बलतया
अक्षमतया पुनरात्मानं न दर्शयिष्यति एव दुर्लभदर्शनं स्यादिति सहसा न गम्यते ।]
भट्टेति, द्यूतकरस्य सबोधनम् । दशसुवर्णकृते लुद्धु रद्ध । दश सुवर्णा लभ्या यस्य पार्श्वे
स द्यूतकर प्रपलायित । अतो गृहाण धारय । 'लब्ध' इति पाठे दशसुवर्णानां
द्यूतकरो लब्ध प्रपलायित इत्यर्थ । ['नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च'
इत्युक्ते अत्र सवाहकस्य तिरस्करिणीमाक्षिप्य प्रवेशं सूचनाभावात् ।] सम्यानुद्दिश्य
ब्रूते । हीमाणहे इति विस्मये । कष्ट एष द्यूतकरभावः । नवबन्धनेत्यादि । चित्र-
जाति । गद्हीए गर्भभीनामधेय्या । हा कष्टम् । ताडितोऽस्मि । गद्हीति वराटिका.

मदनिका—ज्ञातम् । किं स एव येनार्या शरणागताऽभ्युपपन्ना । (जाणिदम् । किं' सो ज्जेव्व जेण अज्जआ सरणाअदा अब्भुववण्णा ।)

वसन्तसेना—किं नामधेयं खलु स । (किं नामहेओ क्खु सो ।)

मदनिका—स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति । (सो क्खु सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि ।)

वसन्तसेना—अयि नामास्य पृष्टासि । (अइ णाम से' पुच्छिदासि ।)

मदनिका—स खत्वार्थे सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम । (सो क्खु अज्जए सुगहिदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम ।)

वसन्तसेना—(सहर्षम् ।) साधु मदनिके साधु । सुष्ठु त्वया ज्ञातम् । (साहु मदणिए साहु । सुट्ठु तुए जाणिदम् ।)

मदनिका—(स्वगतम् ।) एव तावत् । (प्रकाशम् ।) आर्ये दरिद्र खलु स श्रूयते । (एव दाव । अज्जए दलिदो क्खु सो सुणीअदि ।)

वसन्तसेना—अत एव काम्यते । दरिद्रपुरुषसक्रान्तमना खलु गणिका लोकेऽवचनीया भवति । (अदो ज्जेव्व कामीअदि । दलिदपुरिससकन्तमणा क्खु गणिआ लोए अवअणीआ भोदि ।)

मदनिका—आर्ये किं हीनकुसुम सहकारपादप मधुकर्यं पुनः सेवन्ते । (अज्जए किं हीणकुसुम सहआरपादव महुअरीओ उण सेवन्ति ।)

वसन्तसेना—अत एव ता मधुकर्यं उच्यन्ते । (अदो ज्जेव्व ताओ महुअरीओ वुच्चन्ति ।)

मदनिका—आर्ये यदि स मनीषितस्तात्कमर्थमिदानीं सहसा नाभिसार्यते । (अज्जए जइ सो मणीसिदो ता कीस दाणि सहसा ण अहिसारीअदि ।)

वसन्तसेना—वेति सहसाऽभिसार्यमाणं प्रत्युपकारदुर्बलतया मा तावज्जनो दुर्लभदर्शनं पुनर्भविष्यति । (हज्जे सहसा अहिसारिअन्तो पच्चुअआरदुब्बलदाए मा दाव जणो दुल्लहदसणो पुणो भविस्सदि ।)

मदनिका—किमत एव सोऽलकारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः । (किं अदो ज्जेव्व सो अलकारओ तस्य हत्थे णिक्खितो ।)

वसन्तसेना—हज्जे सुष्ठु त्वया ज्ञातम् । (हज्जे सुट्ठु दे जाणिदम् ।)

नाम । गर्दभीगक्तिके आर्थी इति प्रसिद्धचूतके कपर्दकनामधेये । नवबन्धनान्मुक्तयेव गर्दभ्या पशुविशेषेण ताडितोऽस्मि गर्दभ्या [वराटिकया] । ताडनस्वभावा मा यत । अङ्गराजेन कर्णेन मुक्तयेव शक्त्या अस्त्रविशेषेण घटोत्कचो भीमसेनसुत इव ताडितोऽस्मि शक्त्या ॥१॥ लेखकेत्यादि । गाथा । [लेख एव लेखक । स्वार्थं कन् । यद्वा लिखतीति लेखक । तत्र व्यापृतहृदयमासक्तचित्तं] लेखकव्यापृतहृदयं सभिकं दृष्ट्वा

MAD —I have it ! Is he that same gentleman who favourably received my mistress when she sought his help ?

VAS —Well, what is his name ?

MAD —Why, he resides in the merchants' quarter

VAS —Girl, I asked you his *name* !

MAD —My lady, he, of auspicious name, is called the noble Charudatta

VAS —(*Joyfully*) Excellent, Madanika, excellent ! You know it rightly

MAD —(*To herself*). I will thus (speak to her) now (*Aloud*) My lady, it is heard that he is a poor man.

VAS —Hence it is that I love him For a courtesan who fixes her affections on a poor lover would not incur censure from the world

MAD —But, madam, do the female honey-bees frequent a mango tree which has lost its blossoms ?

VAS —[No, they do not,] and hence they are known as 'honey-makers'

MAD —Lady, if you desire him, then why is it that you do not now approach him of your own accord, at once ?

VAS —Girl, if I were to go to him myself at once, then, being unable to make an adequate return (for my self offer), he may probably make it impossible for me to visit him again, and I wish to prevent that

MAD —Is it for this very reason that you deposited that ornament in his hands ?

VAS —Girl, you have guessed it correctly !

[तस्य दर्शनपथं विहायेत्यर्थं ।] झटिति प्रभ्रष्ट । मार्गनिपतितं तन्मार्गगतं । कं नु खल्विति विमर्शः ॥ २ ॥ विप्रतीपाभ्यां विपरीताभ्याम् । देवीभविष्यामि । [देवतावत्प्रतिमास्थाने स्थास्यामि ।] देवीति च्यन्तम् । यदि व्रजसीत्यादि । आर्या । [तरति समर्थो भवेदित्यर्थः] ॥ ३ ॥ कुत्र कुत्रेत्यादि । रुचिरा वृत्तम् । [विप्रलम्भक प्रतारक ।] रे भयपरिवेषमानाङ्गक । पदे पदे समविषम यथा स्यादेवं स्वलङ्कुल यशश्चातिकृष्ण कुर्वन् ॥ ४ ॥ [पद सवाहकचरणचिह्नम् । विप्रतीपेति । ढक्कभाषा-यामस्यामुकारान्तानि प्रथमान्तादीनीत्यवधेयम्—इति ल दी] । अरे विप्रतीप-पादक्षून्य देवकुलम् । प्रयोजनाभावेन नाप्यमानुष इति भावः । 'धूर्तो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः' इत्येके । [उजाप्येति—अयं सवाहक एव

(नेपथ्ये ।)

अरे भट्टारक दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकर प्रपलायित प्रपलायित । तद्गृहाण गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ । दूरात्प्रदृष्टोऽसि । (अले भट्टा दशसुवर्णाह लुद्धु जूदकर पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह^१ गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ । दूलात्पदिट्टो सि ।)

(प्रविश्यापटीक्षेपेण सभ्रान्त ।)

सबाहक — आश्चर्यम् । कष्ट एष द्यूतकरभाव । (हीमाणहे । कट्टे एषो जूदिअलभावे ।)

नवबन्धनमुक्तयेव गर्दभ्या हा ताडितोऽस्मि गर्दभ्या ।

अङ्गराजमुक्तयेव शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि शक्त्या ॥१॥

लेखकव्यापृतहृदय सभिक दृष्ट्वा झटिति प्रभ्रष्टः ।

इदानीं मार्गनिपतित क नु खलु शरण प्रपद्ये ॥ २ ॥

(णवबन्धनमुक्ताए^१ विअ गद्दीए हा ताडिदो भिह गद्दीए ।

अङ्गलाअमुक्ताए विअ शत्तीए घडुक्को विअ घादिदो भिह शत्तीए ॥

लेखअवावडहिअअ शहिअ दट्टण^२ झत्ति पब्भट्टे ।

एण्ह मग्गणिवडिदे क णु खलु शरण पपज्जे ॥)

तद्यावदेतौ सभिकद्यूतकरावन्यतो मामन्विष्यत तावदह विपरीताभ्या पादाभ्यामे-
तच्छून्यदेवकुल प्रविश्य देवीभविष्यामि । (बहुविध नाट्य कृत्वा तथा स्थित ।)
(ता जाव एदे शहिअनूदिअला अण्णदो म अण्णेशन्ति ताव हक्के^३ विप्पडीवेहि
पादेहि एद शुण्णदेउल पविशिअ देवीभविश्शम् ।)

(तत प्रविशति माथुरो द्यूतकरश्च)

माथुर.—अरे भट्टारक दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकर प्रपलायित प्रपलायित ।
तद्गृहाण गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ । दूरात्प्रदृष्टोऽसि । (अले भट्टा दशसुवर्णाह लुद्धु
जूदकर पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ । दूलात्पदिट्टो सि ।)

द्यूतकर —

यदि व्रजसि पातालमिन्द्र शरण च साप्रत यासि ।

सभिक वज्रयित्वैक रुद्रोऽपि न रक्षितु तरति ॥ ३ ॥

(जइ वज्जसि पाआल इन्द शरण च सपद जासि ।

सहिअ वज्जिअ एक रुद्रो वि ण रक्खिदु तरइ ॥)

प्रतिभारूपणात्मानं निह्नुवान इह तिष्ठतीति सज्ञापनं कृत्वेत्यर्थः ।] सज्ञापनं प्रतिमा-
याम् । [शिलाया इय शैली सा चासौ प्रतिमा च शैलप्रतिमा । सवरणं गोपनं स्वस्य
प्रतिभारूपेण स्थितत्वात्—इति ल. दी.] । कर्त्तेति । द्यूतकरणं यया सा कर्त्ता । काड

१ गेण्णअ गेण्हअ. २ मुक्कापुए ३ दट्टण पब्भट्टे ४ इदो

(*Behind the Scenes*)

O Gamester ! This gambler, bound (to us) for ten gold-pieces, is making off—making off ! Catch him ! Oh ! Catch him ! Stop, stop ! I see you from a distance !

(*Entering with a toss of the curtain, and in a flurry*)

SAMVAHAKA.—Oh ! Painful is this state of a gambler !

Oh ! I am kicked (i e defeated) by the *gardabhi* die, as if by a *gardabhi* (she ass) just let loose from her first halter Ah ! I am struck (i e , defeated) by the *Sakti* die, like Ghatotkacha struck by the *Sakti* (weapon) discharged by Karna, the king of the Angas ! (1)

Seeing the keeper mentally occupied with the score, I suddenly escaped, and have now reached the public road, whom shall I now approach for refuge ? (2)

Well, then while these two, the master and the gamester, are looking for me elsewhere, I shall enter this deserted temple walking backwards (*lit* with feet turned in the opposite direction) and take my stand there as the goddess (idol) (*He makes numerous gestures and then remains in that posture*)

(*Then enter Mathura, and the Gamester*)

MATHURA—O Bhattaraka ! This gambler here, bound to us for ten gold-pieces, is making off—making off ! Catch him ! Oh ! Catch him ! (O you) Stop, stop ! I see you from a distance !

GAMESTER—

Even if you now go to the nether regions, or seek the protection of Indra himself, nobody, not even Siva, would be able to save you, excepting the keeper alone (3)

(३) इति प्रसिद्ध । नान्दीपूरा इति प्रसिद्धे द्यूत इत्यन्ये । [नान्दी नक्की इति भाषायाम् । पूर्वं पूरा इति भाषया प्रसिद्ध । निर्गत नाणकमपि यस्य यस्माद्वा स तथा तस्य निर्माणकस्य । इति ल दी.] । कत्ताशब्दो निर्माणकस्य निर्घनस्य ॥ ५ ॥ जानामीति । सुमेरुशिखरपतनसनिभ द्यूतम् । [सुमेरो शृङ्गात्पतनवत्] सुखविनाशकमित्यर्थः । कोकिलमधुर [कोकिलशब्दवन्मधुर] ॥ ६ ॥ मम पाठ इत्यर्थी द्यूतकरोक्तिविशेषः । गोहे पुरुष मनुष्य । पेदण्डा लुप्तदण्डक । उभे अपि बेशी । शिर पतति । भ्रमतीत्यर्थः । इति भूमौ निपत्य स्थित । ही कष्टम् । अस्माभि सर्वं समय उल्लङ्घ्यते । एषोऽस्माक द्यूतकराणामलङ्घ्य समयः ।

माथुर --

कुत्र कुत्र सुसभिकविप्रलम्भक पलायसे रे भयपरिवेपिताङ्गक ।

पदे पदे समविषम स्खलन्कुल यशोऽतिकृष्ण कुर्वन् ॥ ४ ॥

(कर्हि कर्हि सुसहिविप्रलम्भआ पलासि ले भअपलिवेविदङ्गआ ।

पदे पदे समविसम^१ खलन्तआ कुल जस अदिकसण कलेन्तआ ॥)

द्युतकर -- (पद वीक्ष्य ।) एष व्रजति । इय प्रनष्टा पदवी । (एसो वज्जदि । इअ पणटठा पदवी ।)

माथुर -- (आलोच्य सवितर्कम् ।) अरे विप्रतीपौ पादौ । प्रतिमाशून्य देवकुलम् । (विचिन्त्य ।) धूर्तौ द्युतकरो विप्रतीपाभ्या पादाभ्या देवकुल प्रविष्ट । (अले विप्पदीवु पादू । पाडिमाशुण्ण देउलु । धुत्तु जूदकर विप्पदीवेहि पादेहि देउल पविट्ठो ।)

द्युतकर -- ततोऽनुसराव । (ता अणुसरेह्वा ।)

माथुर -- एव भवतु । (एव्व भोदु ।)

(उभौ देवकुलप्रवेश निरूपयत^२ । दृष्ट्वान्योऽन्य संज्ञाप्य ।)

द्युतकर -- कथ काष्ठमयी प्रतिमा । (कथ कट्टमयी पडिमा ।)

माथुर -- अरे न खलु न खलु । शैलप्रतिमा । (इति बहुविध चालयति^३ । संज्ञाप्य च ।) एव भवतु । एहि । द्यूतेन क्रीडाव । (इति बहुविध द्यूत क्रीडत^४ ।) (अले ण हु ण हु । शैलपडिमा । एव्व भोदु । एहि । जूद किलेह्वा ।)

सबाहक -- (द्यूतेच्छाविकारसवरण बहुविध कृत्वा । स्वगतम् ।) अरे ।

कत्ताशब्दो निर्माणकस्य हरति हृदय मनुष्यस्य ।

ढक्काशब्द इव नराधिस्य प्रभ्रष्टराज्यस्य ॥ ५ ॥

जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरुशिखरपतनसन्निभ द्यूतम् ।

तथाऽपि खलु कोकिलमधुर कत्ताशब्दो मनो हरति ॥ ६ ॥

(अले ।

कत्ताशब्दे णिण्णाणअश्श हलइ हडक मनुश्शश्श ।

ढक्काशब्दे व्व णडाधिवश्श पढमट्टलज्जश्श ॥

जाणामि ण कीलिश्श शुमेरुशिहलपडणशणिह जूअम् ।

तह वि हु कोइलमहुले कत्ताशब्दे मण हलदि ॥

द्युतकर -- मम पाठे मम पाठे । (मम पाठे मम पाठे ।)

माथुर -- न खलु । मम पाठे मम पाठे । (ण हु । मम पाठे मम पाठे ।

१ समविषमम्. २ नाटयत.. ३ चालयत. ४ क्रीडति.

MATH —

O you who cheated a good keeper ! Where, Oh, where can you run away, with your limbs quaking with fear, stumbling at every step over even as well as uneven ground, and seriously darkening (i e disgracing) both your family and your good name ? (4)

GAM.—(*Examining the foot prints*). Here he goes (i e has gone on) ! Here the track is lost !

MATH —(*Observing and reflecting*) Ah ! The foot-prints are in the contrary direction, while this temple (we know) has no image (*Pondering*) That rogue of a gambler has entered the temple, walking backward !

GAM —Then let us follow him

MA —Let us do so

(*Both show that they enter the temple seeing, and making signs to each other*)

GAM —How now ! We have a wooden idol here !

MA —No, not at all, it is a stone image (*He rocks it in various ways, then making a sign*) Never mind, come, we shall have a game at gambling. (*They play many sorts of games at dice*)

SAMVA —(*Variouly restraining the manifestations of his longing to have a game himself, to himself*) Ah !

The rattling sound of dice stirs the heart of a penniless person, just as the sound of drums does that of a king who has lost his kingdom ! (5)

I know that I shall never again play (i e. gamble), gambling is like taking a leap from the summit of the Meru mountain ! But still the rattle of dice, sweet as (the song of) the Cuckoo, captivates the heart ! (6)

GAM —The throw is mine, the throw is mine !

MA —No, no ! It is mine, it is mine !

‘ गण्ड गण्डो लग्नक ’ इति पूर्वटीका । [उपस्पृश्य करे धृत्वा ।] अर्घं सभिकेन मुक्त । अर्घं द्यूतकरेण । उभाभ्यां राशिरेव मुक्त । इति मुक्तदेयत्वाद्यामीति ब्रूते । भट्टारका इति मध्यस्थान्सबोधयति । अद्वे अर्घेन । गण्डे कडे । एकस्य सभिकस्यार्घं गण्ड कृत । अपराह अद्वेण मुक्के इत्यपरस्य द्यूतकरस्यार्घेन मुक्तोऽस्मि । तच्च सभिकेनैवोपेक्षितम् । अत्र मायुरोऽह निपुण । एत्थ तुए अत्र त्वया । घुत्तिज्जामि धूर्त्ये प्रतार्ये ।

सबाहक — (अन्यत सहसोपसृत्य ।) ननु मम पाठे । (ण मम पाठ ।)

द्यूतकर — लब्ध पुरुष । (लब्धे गोहे ।)

माथुर — (गृहीत्वा]) अरे लुप्तदण्डक गृहीतोऽसि । प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् ।
(अले पेदण्डा गृहीदो सि । पअच्छ त दशसुवर्णम् ।)

सबाहक — अद्य दास्यामि । (अज्ज दइइशम् ।)

माथुर — अधुना प्रयच्छ । (अहुणा पअच्छ ।)

सबाहक — दास्यामि । प्रसाद कुरु । (दइइश । पशाद कलेहि ।)

माथुर — अरे ननु साप्रत प्रयच्छ । (अले ण सपद पअच्छ ।)

सबाहक — शिर पतति । (इति भूमौ पतति ।) (शिलु पडदि ।)

(उभौ बहुविध ताडयत ।)

माथुर — एष त्व खलु द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽसि । (एसु^१ तुम हु जूदिअर-
मण्डलीए बद्धो सि ।)

सबाहक — (उत्थाय सविषादम् ।) कथं द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽस्मि ।
कष्टम् । एषोऽस्माकं द्यूतकराणामलङ्घनीय समय । तस्मात्कुतो दास्यामि । (कथं
जूदिअलमण्डलीए बद्धो म्हि । ही । एषे अम्हाण जूदिअलाण अलङ्घणीए शमए ।
ता कुदो दुइइशम् ।)

माथुर — अरे गण्डः क्रियता क्रियताम् । (अले गण्डे कुलु कुलु ।)

सबाहक — एव करोमि । (द्यूतकरमुपस्पृश्य ।) अर्धं तुभ्य ददामि अर्धं मे
मुञ्चतु । (एव्व कलेमि । अद्ध ते देमि अद्ध मे मुञ्चदु ।)

द्यूतकर — एव भवतु । (एव्व भोदु ।)

सबाहक — (सन्निकमुपगम्य ।) अधस्य गण्ड करोमि । अर्धमपि म आर्यो
मुञ्चतु । (अद्धइश^२ गण्डे कलेमि । अद्ध पि मे अज्जो मुञ्चदु ।)

माथुर — को दोष । एव भवतु । (को दोसु । एव्व भोदु ।)

सबाहक — (प्रकाशम् ।) आर्यं अर्धं त्वया मुक्तम् । (अज्ज अद्धे^३
तुए मुक्के ।)

माथुर — मुक्तम् । (मुक्के ।)

सबाहक — (द्यूतकर प्रति ।) अर्धं त्वयाऽपि मुक्तम् (अद्धे तुए वि मुक्के)

द्यूतकर — मुक्तम् । (मुक्के ।)

सबाहक — साप्रत गमिष्यामि । (सपद गमिइशम् ।)

माथुर — प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् । कुत्र गच्छसि । (पअच्छ त दशसुवर्णम् ।
कहिं गच्छसि ।)

१ एसु तुह जूदिमण्डलीए बद्धेसि । इति द्यूतमण्डली कृत्वा तथा करोति.
२ गन्धु ३ गन्धु ४ अद्ध.

SAMVA —(*Coming up suddenly from one side*) No, no ! It is my throw !

GAM —We have got our man !

MA —(*Seizing him*) O you, defrauder of the money staked (*the* avoider of the penalty) ! You are caught ! Deliver up those ten gold pieces !

SAMVA —I will give to day

MA —Give them just now

SAMVA —I will give , please have a little patience (*let* show me favour).

MA —You fellow, give them now, I say !

SAMVA.—My head is feeling dizzy ! (*He falls down on the ground*)

(*Both belabour him in various ways*).

MA —Here, now ! I arrest you in the name of the Players' Association !

SAMVA —(*Gets up, sorrowfully*) How now ! I have been arrested in the name of the Players' Association ! Ah ! This is a rule which we gamblers cannot break But from what source am I to pay it ?

MA —Let a pledge be given , oh, let one

SAMVA —So I will (*Approaching the Gamester*) I will pay half , you should forgive me the other half !

GAM —So be it

SAMVA —(*Approaching the Keeper*) I will give surety for half , your honour will please excuse me the other half !

MA —Where is the harm ? Let it be as you say.

SAMVA —(*Aloud*) Sir, half excused by you ?

MA —Excused

SAMVA —(*To the Gamester*) Half also excused by you ?

GAM —Excused

SAMVA —Then I am off now !

MA —Give those ten gold pieces ! Where are you off to ?

पेदण्डा लुप्तदण्डक । कुत इति लाभोपायप्रश्ने । [आकाशे—‘असबोध्याऽदृष्टवक्त्री वाक्स्यादाकाशभाषितम्’ इत्युक्तम् । प्रकृते त्वसबोध्या (न विद्यते सबोधो यस्या) बागियमिति बोध्यम् इति ल दी] । सहिअस्स हत्यादो सभिकस्य पार्श्वदित्यर्थ । हा आर्यचारुदत्तस्य विभवे विषटिते तस्मिन्निर्धने एष एतादृशावस्थो वर्ते । नेति ।

सवाहकः—प्रेक्षध्व प्रेक्षध्व भट्टारका । हा साप्रतमेव एकस्यार्धे गण्डं कृतं । अपरस्यार्धं मुक्तम् । तथाऽपि मामबल साप्रतमेव याचते । (पेक्खध्व पेक्खध्व भट्टाला । हा शम्पद ज्जेव्व एक्काह अद्धे गण्डे कडे अवलाह अद्धे मुक्के । तह वि म अबल शम्पद ज्जेव्व मग्गदि ।)

माथुर—(गृहीत्वा ।) धूर्तं माथुरोऽहं निपुण । अत्र नाहं धूर्तयामि । तत्प्रयच्छ तल्लुप्तदण्डकं सर्वं सुवर्णं साप्रतम् । (धुत्तु माथुर अहं णिउणु । एत्थं^१ ण अहं धुत्तिज्जामि । ता पअच्छ त पेदण्डआ सव्व सुवण्ण सपदम् ।)

सवाहक—कुतो दास्यामि । (कुदो दइश्शम् ।)

माथुर—पितरं विक्रीय प्रयच्छ । (पिदरं विक्किणिअ पअच्छ ।)

संवाहक—कुतो मे पिता । (कुदो मे पिदा ।)

माथुर—मातरं विक्रीय प्रयच्छ । (मादरं विक्किणिअ पअच्छ ।)

सवाहक—कुतो मे माता । (कुदो मे मादा ।)

माथुर—आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ । (अप्पाणं विक्किणिअ पअच्छ ।)

सवाहक—कुरुत प्रसादम् । नयत मा राजमार्गम् । (कलेध पशादम् । णेध म लाजमग्गम् ।)

माथुर—प्रसर । (पसर ।)

सवाहक—एव भवतु । (परिक्रामति ।) आर्यां क्रीणीध्व मामस्य सभिक्षस्य हस्ताद्दशमिं सुवर्णकं । (दृष्ट्वा । आकाशे ।) किं भणथ—‘ किं करिष्यसि ’ इति । गेहे ते कर्मकरो भविष्यामि । कथमदत्त्वा प्रतिवचनं गतं । भवत्वेवम् । इममन्यं भणिष्यामि । (पुनस्तदेव पठति ।) कथमेषोऽपि मामवधीर्यं गतं । हा आर्यचारुदत्तस्य विभवे विघटिते एष वर्तते मन्दभाग्यः । (एवमभोदु । अज्जा विक्किणिअ म इमश्श शहिअश्श हत्थादो दशेहिं शुवण्णकेहिं । किं भणाध—‘ किं कलइश्शसि ’ ति । गेहे दे कम्मकले हुविश्शम् । कथं अदइअ पडिवअण गदे । भोदु एवम् । इमं अण्णं भणइस्सम् । कथं एशो वि म अवधीलिअ गदे । हा अज्जचालुदत्तस्स विहवे विहडिदे एशे वड्ढामि मन्दभाए ।)

माथुर—ननु देहि । (ण देहि ।)

सवाहक—कुतो दास्यामि । (इति पतति ।) (कुदो दइश्शम् ।)

(माथुरं कर्षति ।)

सवाहक—आर्यां परित्रायध्व परित्रायध्वम् । (अज्जा पलित्ताअध पलित्ताअध ।)

(ततः प्रविशति ददुरकः ।)

ददुरक—भो धूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।

१ एहि.

SAMVA —Look here, Sirs, look here! Oh! Just now I offered security for one half, and the other half was excused Still he demands it just now from me, who am unable (to pay) !

MA.—(*Seizing him*) You rouge, I am Mathura, and am clever enough (as you know) I won't allow myself to be eluded in this matter So, you, Cheater-of-the money staked, pay up all those gold-pieces now !

SAMVA —How can I pay them ?

MA —Sell your father and pay

SAMVA —Whence have I a father ?

MA —Sell your mother and pay

SAMVA.—Whence have I a mother ?

MA —Sell your own self and pay.

SAMVA —Then do this much favour take me to the king's highway

MA —Come along !

SAMVA —So be it ! (*Walks about*) Sirs, buy me off the hands of this Keeper here by paying ten gold pieces ! (*Looking up in the empty space*) What say you ?—‘ What can you do ? ’ I can be a menial servant in your household —How ! He has passed by without making any answer ! Never mind , I will speak to this another gentleman (*He repeats that same sentence again*) How ! He too has despised me and gone away ! Alas ! This is how I, the unlucky one, have fared since the noble Charudatta lost his fortune !

MA —Give it, I say !

SAMVA —How can I pay ? (*He falls down*)

(*Mathura pulls him up*)

SAMVA —Save me, sir, save me !

(*Then enter Darduraka*)

DAR —Oh, gambling is, indeed, to a man, a kingdom without a throne !

[कुतश्चित्कस्माच्चिदपि पराभव न गणयति चिन्तयति । नृप स्वसामर्थ्यात् । द्यूतमपि द्यूतप्रसक्तस्य मानावमानविगणनादित्यर्थः । नृप व्यवहारानुरोधेन द्यूतं च जयाप-जयोरनियमात् नित्यमर्थगतिं हरति ददाति च । निकाममत्यन्तमाय लाभ पश्यतीति आयदर्शी नृपः] अतिशयमायस्य दर्शको राजवेश्वरेणापि पुरुषेण सेव्यते । उपमा ।

न गणयति पराभव कुतश्चिद्धरति ददाति च नित्यमर्थजातम् ।
नृपतिरिव निकाममायदशीं बिभववता समुपास्यते जनेन ॥ ७ ॥

अपि च ।

द्रव्य लब्ध^१ द्यूतेनैव दारा मित्र द्यूतेनैव ।
दत्त भुक्त द्यूतेनैव सर्वं नष्ट द्यूतेनैव ॥ ८ ॥

अपि च ।

श्रेताहृतसर्वस्व पावरपतनाच्च^२ शोधितशरीर ।
नक्षितदर्शितमार्गं कटेन विनिपातितो यामि ॥ ९ ॥

(अग्रतोऽवलोक्य ।) अयमस्माकं पूर्वसंभिको माथुर इत एवाभिवर्तते । भवतु ।
अपक्रमितु न शक्यते । तदवमुष्ठयाम्यात्मानम् । (बहुविध नाट्य कृत्वा स्थित ।
उत्तरीय निरीक्ष्य ।)

अयं पट सूत्रदरिद्रता गतो ह्ययं पटच्छिद्रशतैरलकृत
अयं पट प्रावरितु न शक्यते ह्ययं पटः सवृत एव शोभते ॥ १० ॥

अथ वा किमयं तपस्वी करिष्यति । यो हि

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।
तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावद्वावत्तिष्ठति भास्कर ॥ ११ ॥

माथुर — दापय पापय । (दापय दापय ।)
सबाहक — कुतो दास्यामि । (कुदो दइशम् ।)
माथुर — (अर्चति ।)

दर्वुरक — अये किमेतदग्रतः । (आकाशे ।) किं भवानाह — अयं द्यूतकरः
संभिकेन खलीक्रियते न कश्चिन्मोचयतीति । नन्वयं दर्वुरो मोचयति^३ । (उपसृत्य ।)
अन्तरमन्तरम् । (दृष्ट्वा ।) अये कथं माथुरो धूर्तः । अयमपि तपस्वी सबाहकः ।

पुष्पिताग्रा छन्दः ॥ ७ ॥ द्रव्य लब्धमित्यादि । [कारकदीपकमलकार ।] विद्युन्माला
वृत्तम् ॥ ८ ॥ श्रेतेति । श्रेता ' तीया ' इति प्रसिद्धः । पावरो ' दूआ ' इति ख्यातः ।
नक्षितो ' नान्दी ' इति प्रसिद्धः । [नक्षितपतनेन दक्षितो मार्गो यस्य स तादृशः । गृह
गच्छेति मार्गः — ल दी] कटेन ' पूरा ' इति प्रसिद्धेन । ' पावरः पूरा कटो दूआ ' इति
केचित् ॥ ९ ॥ अयमिति । [अयं पटः सूत्राणां दरिद्रता जीर्णता तत्रतत्र लुप्तता ता
गतः । सूत्राणां नाशात् । प्रावरितुं परिधातुम् । वशस्थं वृत्तम्] ॥ १० ॥ तपस्वी
वराकः । पादेनेति । [एकेन पादेन उन्नमितेनेत्यर्थः । यावत्तिष्ठति भास्कर आसाद्य-
कालमित्यर्थः । अनेनैव क्लेशसहस्यं मम माथुरकात्कुतो भयमिति ध्वनितम्] ॥ ११ ॥
खलीक्रियते भर्त्स्यते । [कर्षणाद्युपमर्दपात्रं क्रियते इत्यर्थः इति ल० दी०] अन्तर-

१ जग्ध २ द्वापर ३ मोचयत्येनम्.

Like a king, a gambler cares not for defeat from any one, he always receives and gives away amounts of money, (and), being the recipient of an immense income (revenue), he is ever waited upon by wealthy persons (7)

Moreover—

Money is obtained by gambling alone, wife and friends are acquired through gambling alone, gifts are given and things enjoyed by means of gambling alone, and one's all is lost (also) by gambling alone. (8)

Moreover—

Having lost all my wealth through the *Treta* (Tray), then having my body parched up by the (wrong) fall of the *Pavara* (the Deuce), and next having the road shown to me by the *Nardita* (the Ace), I (now) go, being (finally) felled to the ground (I am completely ruined) by the *Kata* (the Four) (9)

(*Looking before him*) Here is our former keeper Mathura, coming in this very direction Well, I can't escape him (avoid his path), so I will veil myself (*He gesticulates variously and then stands inspecting his cloak*)

This garment has lost most of its threads, this garment has become ornamented with hundreds of holes ! This garment it is not possible to wear at all, this garment looks all right only when rolled up ! (10)

Or rather, what can this poor fellow (Mathura) do (to me), who verily,

Can remain stretched up, so long as the sun stands (in the sky), with one leg in the sky and the other on the ground ! (11)

MA —Pay, pay !

SAMVA —How shall I pay ?

MA —(*Pulls him*)

DAR —Ah ! What is this (that is going on) before me ? (*In the space*) What do you say ?—' This gambler is being maltreated by the Keeper and none is setting him free ' ? Why, this Dardura will set him free ! (*Approaching*). Make way, make way ! (*Seeing*) Oh ! How now ! Here is the cunning Mathura, and this too is poor Samvahaka !

मन्तरमिति जनसमर्द्धे प्रवेशायावकाशप्रार्थना । [संवाहकस्य द्यूतक्रीडाकरणाक्षमत्वं द्योतयति—] य इति । [य । अहमिवेति पूरणीयम् । समुल्लम्बित सन् दिवसान्तं

य स्तब्ध बिदसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लग्नितो
 यस्योद्धर्षणलोष्ठकैरपि सदा पृष्ठे न जात किण ।
 यस्यैतच्छ न कुक्कुरैरहरहर्जङ्घान्तर चर्व्यते
 तस्यात्यायतकोमलस्य सतत द्यूतप्रसङ्गेन किम् ॥ १२ ॥

भवतु । माथुर तावत्सान्त्वयामि । (उपगम्य ।) माथुर अभिवाद्ये ।

माथुर — (प्रत्यभिवादयते ।)

दर्वुरक — किमेतम् ।

माथुर — अयं दशसुवर्णं धारयति । (अयं दशसुवर्णं धालेति ।)

दर्वुरक — ननु कल्यवर्तमेतत् ।

माथुर — (दर्वुरस्य^१ कक्षातल्लुण्ठीकृत पटमाकृष्य ।) भर्तारं पश्यत पश्यत ।
 जर्जरपटप्रावृत्तोऽयं पुरुषो दशसुवर्णं कल्यवर्तं भणति । (भट्टा पश्यत पश्यत ।
 जर्जरपटप्रावृत्तो अयं पुलिसो दशसुवर्णं कल्यवर्तं भणाति ।)

दर्वुरक — अरे मूर्खं नम्बह दशसुवर्णान्कटकरणेन प्रयच्छामि । तर्त्तिकं यस्यास्ति
 चन स किं क्रोडे कृत्वा दर्शयति । अरे

दुर्वर्णोऽसि^२ बिनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात् ।

पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया ॥ १३ ॥

माथुर — भर्तं तव दशसुवर्णं कल्यवर्तं । ममैष विभव । (भट्टा^३ तु ए दश-
 सुवर्णं कल्यवत् । मए एसु बिहवु ।)

दर्वुरक — यद्येव श्रूयता तर्हि । अयास्तावद्दश सुवर्णानस्यैव प्रयच्छ । अयमपि
 द्यूत शीलयतु ।

माथुर — तर्त्तिकं भवतु । (तर्त्तिकं भोदु ।)

दर्वुरक — यदि जेष्यति तदा दास्यति ।

माथुर — अथ न जयति । (अहं ण जिणादि ।)

दर्वुरक — तदा न दास्यति ।

आनत शिरो यस्य तथा नास्ते । यस्य मम पृष्ठे इव उद्धर्षणं लोष्ठकैः पणोक्तार्था-
 दाने सभिकादिभिः कृतं पृष्ठवर्षणं तदर्थं लोष्ठकैः कृतं किणः न जात । यस्य च
 मम इव जङ्घान्तरदेशः कुक्कुरैः सदा न चर्व्यते । तस्य अस्य सबाह्वकस्य अत्यायत-
 कोमलस्य अत्यन्तकोमलस्य । यद्वा अत्यायतं विपुलशरीरश्चासौ कोमलश्च तस्य द्यूत-
 प्रसङ्गेन कोऽर्थः । न कोपीत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसालकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।]
 उद्धर्षणं सधर्षणं । किणं 'षाटि' इति प्रसिद्धं । 'कुक्कुरैश्चर्व्यते' इति पाठो
 व्यक्त एव । अत्यायतो विपुलशरीरः । तथा कोमलस्य । 'व्यायतोऽकृतश्रमः' इति

१ दर्वुरकक्षा०, ०कक्षलुण्ठीकृत. २ उच्छिन्नोऽसि. ३ भट्टार एदश्च.

Why should this very tall and delicate fellow be always engaged in gambling ?—(he) who does not remain suspended motionless till the close of the day, with his head hanging down , whose back does not bear scars produced by rasping clods of earth, and this interior of whose thighs is not daily nibbled by the dogs (set after him) (12)

Well, I will first appease Mathura (*Approaching*) I salute you, Mathura !

MA —(*Returns his salute*)

DAR —What is this ?

MA —This fellow owes ten gold-pieces

DAR —Why, that's a mere trifle !

MA —(*Pulling out the cloak lying folded up in Dardura's arm pit*) Look, sirs, look ! This man, clad in (such) a tattered garment, calls ten gold-pieces ' a mere trifle ' !

DAR —You fool ! I can pay off ten gold-pieces by a mere *Katz* throw What then ! he who has money—does he take it on his bosom and display it (publicly) ? You fellow !

You are a low-caste man ! you are doomed (to perish), (since) you are killing a human being possessed of the five bodily organs, merely for the sake of ten gold-pieces (13)

MA —Sir, ten gold pieces may be a trifle to you , to me they are a fortune !

DAR —If so, then hear me Give ten additional gold-pieces to this very man, and let him gamble with them.

MA —Then what would happen ?

DAR —If he wins, he will pay you

MA —And if he doesn't win ?

DAR —Then he will not pay !

पूर्वटीका ॥ १२ ॥ [लुण्ठीकृत गोलीकृतम् । भट्टा इति सबुद्धिर्जनान्प्रति । ल० दी०] कल्यवर्तं प्रातर्भोजनम् । तत्साधनमेतत् द्रव्यमिदमित्यर्थः । जीर्णपटसंवृत । [कटकरणेन पूरापतनेन । त्वमधुना देहीति यदि वदेन्माथुरस्तत्राह—तत्किमित्यादि । क्रोडे उत्सङ्गे । इति ल० दा० । [दुर्वर्ण इति । [दुष्ट वर्णः यस्य स दुर्वर्णः हीनजाति । नीच इत्यर्थः । यद्वा क्रोधावेशात् दूषितमुखरागः । विनष्टोऽसि क्रूराचरणाद्धतोऽसि । पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि । नर न तु पशुः] ॥ १३ ॥ भट्टा इति संबोधनोक्तिः । तदेव सति किम् । अथाय न दृढ भद्रं जयतु । पाठान्तरे तु—अहं अथ भद्रकं जन्यम् । [खण्डितवृत्त प्रतारक इत्यर्थः इति

माथुर — अथ न युक्त जल्पितुम् । एवमाचक्षानस्त्व प्रयच्छ धूर्तक । अहमपि नाम माथुरो धूर्तो ह्यत मिथ्याऽऽदर्शयामि । अन्यस्मादप्यह न विभेमि । धूर्त खण्डितवृत्तोऽसि त्वम् । (अहं न युक्तं जल्पितुम्^१ । एवम् अवसन्तो^२ तुम प्रयच्छ धूर्तम् । अहं पि नाम माथुर^३ धृत्तुं जूढं मिच्छा आदसामि । अणस्स वि अहं न विभेमि । धृत्ता खण्डितवृत्ता सि तुमम् ।)

दर्वुरक — अरे क खण्डितवृत्त ।

माथुर — त्वं खलु खण्डितवृत्त । (तुम ह खण्डितवृत्तो ।)

दर्वुरक — पिता ते खण्डितवृत्त । (सवाहकस्यापक्रमितुं सज्ञां ददाति ।)

माथुर — वेद्यापुत्रं नन्वेवमेव ह्यत त्वया सेवितम् । (गोसाविआपुत्ता^४ एवम् अजेव जूढं तु ए सेवितम् ।)

दर्वुरक — मयैव ह्यतमासेवितम् ।

माथुर — अरे सवाहकं प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् । (अले सवाहका पञ्च दशसुवर्णम् ।)

सवाहक — अद्य दास्यामि । तावदास्यामि । (अज्ज दइइशम् । दाव दइइश ।)

(माथुरः कर्षति ।)

दर्वुरक — मूर्खं परोक्षे खलीकर्तुं शक्यते न ममाग्रतः खलीकर्तुम् ।

(माथुर सवाहकमाकृष्य घोणाया मुष्टिप्रहारं ददाति । सवाहकं सशोणितं अर्च्छां ताटयन्भूमौ पतति । दर्वुरक^५ उपसृत्यान्तरयति । माथुरो दर्वुरं ताडयति । दर्वुरो विप्रतीपं ताडयति ।)

माथुर — अरे अरे दुष्ट पुद्बलीपुत्रकं फलमपि प्राप्स्यसि । (अले^६ अले दुष्ट छिणालिआपुत्तं फलं पि पानिहसि ।)

दर्वुरक — अरे मूर्खं अहं त्वया मार्गगत एव ताडितः । इवो यदि राजकुले ताडयिष्यसि तदा द्रक्ष्यसि ।

माथुर — एषं प्रेक्षिष्ये । (एसु पेक्खिस्सम ।)

दर्वुरक — कथं द्रक्ष्यसि ।

माथुर — (प्रसार्य चक्षुषी ।) एव प्रेक्षिष्ये । (एव पेक्खिस्सम्)

(दर्वुरो माथुरस्य पाशुना चक्षुषीं पूरयित्वा सवाहकस्यापक्रमितुं सज्ञां ददाति ।)

माथुरोऽक्षिणीं निगृह्य भूमौ पतति । सवाहकोऽपक्रमति ।)

दर्वुरक — (स्वगतम् ।) प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः । तन्नाशं युज्यते स्थातुम् । कथितं च मम प्रियवयस्येन शविलकेन यथा किल आर्यकनमा गोपालदारकः सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यतीति । सर्वस्वास्मद्विधो जनस्तमनुसरति । तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

१ जल्पितुम् २ आवसन्तो ३ माथुरो ४ अले दुष्ट ५ मार्गो

MA —Now it is no use talking any more (with you in this matter). Rogue, you who are talking in this fashion—you pay them ! Shall I, too, the well-known gambler, Mathura gamble for nothing ? I am not afraid of anyone You rogue, you are a blackguard (*lit* a man false to your character as a gambler) !

DAR.—Ha ! Who is a blackguard ?

MA —You, *you* are a blackguard !

DAR —Your father is a blackguard ! (*Makes signs to Samvahaka to escape*)

MA —You son-of-a whore ! Is it (always) thus that you have played at dice ?

DAR —Yes, I have thus played at dice

MA.—You Samvahaka ! Pay up those ten gold-pieces !

SAMVA.—I'll pay to day, I'll pay presently.

(*Mathura pulls him*)

DAR—You fool ! You can harass him in my absence, but not in my presence ! (*Mathura drags Samvahaka and gives a blow on his nose, Samva shows that he bleeds and faints, and falls on the ground, Dar goes forth and screens him : Ma. strikes Dar, Dar strikes in return*)

MA —Ah ! Ah ! You villain ! Son-of a-whore ! You'll get the fruit of this !

DAR.—You fool, you have struck me while I was on the road, if you were to beat me to-morrow in the palace, then you'll see !

MA —Here I am ready to see !

DAR.—How will you see ?

MA —(*Opening his eyes wide*) . Thus I will see.

(*Dar throws dust into Ma's eyes and makes a sign to Samva. to escape, Ma shuts his eyes and falls to the ground, Samva makes good his escape*).

DAR —(*To himself*). I have made an enemy of Mathura, the principal gambling-master. So it is not advisable (for me) to stay (longer) in this place My dear friend Sarvilaka has told me that, as the report goes, a cowherd's son, named Aryaka, shall be the king as has been prophesied by a *Siddha* (a Seer) And all persons, of my sort, are flocking to him So I too will go into his presence. (*Exit*)

सबाहक — (सन्नास परिक्रम्य । दृष्ट्वा ।) एतत्कस्याप्यपावृतपक्षद्वारक गेहम् । तदत्र प्रविशामि । (प्रवेश रूपयित्वा । वसन्तसेनामालोक्य ।) आर्ये शरणागतोऽस्मि । (एते कश्चि वि अपावृत्तपक्षद्वारालके^१ गेहे । ता एत्थ पविशिशम् । अज्जे शलणागदे हिं ।

वसन्तसेना — अभय शरणागतस्य । चेति पिघेहि पक्षद्वारकम् । (अभय शरणागदस्स । हज्जे ढक्केहि पक्षद्वारकम् ।)

(चेटी तथा करोति ।)

वसन्तसेना — कुतस्ते भयम् । (कुदो दे भयम् ।)

सबाहक — आर्ये धनिकात् । (अज्जे धनिकादो ।)

वसन्तसेना — चेति साप्रतमपावृणु पक्षद्वारकम् । (हज्जे सपद अवावुणु पक्षद्वारकम् ।)

सबाहक — (आत्मगतम् ।) कश्च धनिकात्तुलितमस्या भयकारणम् । सुष्ठु खल्वेवमुच्यते ।

य आत्मबल ज्ञात्वा भार तुलित वहति मनुष्य ।

तस्य स्थलन न जायते न च कान्तरगतो विपद्यते ॥ १४ ॥

अत्र लक्षितोऽस्मि ।

(कश्च धनिकादो तुलित शे भयकारणम् । शुठ्ठु क्व एव वुच्चदि ।

जे अत्तवल जाणिअ भाल^२ तुलित वहेइ माणस्से ।

ताह खलण ण जाअदि ण अ कन्तालगदो विवज्जदि ॥

एत्थ लक्खिदोमिह ।)

माथुर — (अक्षिणी प्रमृज्य । द्यूतकर प्रति ।) अरे देहि देहि । (अले देहि देहि ।)

द्यूतकर — भर्तृ-यावदेव वय ददुरेण कलहायितास्तावदेव स पुरुषोऽपक्रान्त । (भट्ठा जावदेव अम्हे ददुरेण कलहाविदा तावदेव सो गोहो अवक्कन्तो ।)

माथुर — तस्य द्यूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्नाऽसीत् । तदेहि । रुधिरपथमनुसराव । (तस्स जूदकलस्स मुठ्ठिप्पहालेण नासिका भग्ना आसि । ता एहि । रुधिरपथं अनुसरेमह ।)

(अनुसृत्य ।)

द्यूतकर — भर्तृ वसन्तसेनागृहं प्रविष्टः स । (भट्ठा वसन्तसेनागेहं पविट्ठो सो ।)

माथुर — भूतानि सुवर्णानि । (भूदाइ सुवण्णाड ।)

द्यूतकर — राजकुलं गत्वा निवेदयाव । (लाअउल गदुअ निवेदेमह ।)

१ अपलाबूद (अपरावृत), अणपा०. २ लाभ

SAMVA —(*Walks about in fear, observing*) Here is somebody's house with its side-door open. So I'll get in here (*Shows that he enters, seeing Vasantasena*) Lady, I beseech your protection !

VAS —Have no fear, you who seek my protection ! Girl, close the side-door

(*The maid does as ordered*)

VAS —Whom are you afraid of ?

SAMVA —Of a creditor, madam.

VAS —Girl, you may now open the side door

SAMVA —(*To herself*) How now ! She makes light of any fear arising from a creditor ! Rightly it has been said that—

A person, who, knowing his own strength, takes up a load which is proportionate (to it), will never stumble (come to grief), nor will he perish even if he (comes to) be in a wilderness (14)

Of (the truth of) this I myself am an illustration !

MA —(*Rubbing his eyes, to the Gambler*). Eh ! Give, give !

THE GAMESTER—Master, that fellow escaped just as we came into scrape with Dardura !

MA —That gambler had his nose broken by the blow of my fist So come along, we shall follow the track of its blood

(*Following the track*)

GAMESTER—Master, he has gone into Vasantasena's house !

MA —Then our gold-pieces are secure.

THE PLAYER—Let us go and inform the police (*lit the court*)

८० दी०] । एवमहं पत्तुआ बुद्धिज्जामि प्रतार्ये । अहमपि नाम मथुरामवो द्यूतकरो द्यूतं मिथ्या दशयामि । अन्यस्माच्च नाहं बिभेमि । अहमेवान्य निर्मय प्रतारयामि । न तु मामन्य इत्यर्थः । तेन त्वमपि धूर्तोऽसीति भावः । गोसाविआ वेश्या । ढक्केहि पिषेहि । तुलितमाकलितम् । य आत्मेत्यादि । वैयालीय छन्दः । [य, नर तुलित बोद्धुं शक्य इति निश्चितं भार वहति स कान्तारगतं कृच्छ्रगतोऽपि न विपद्यते] ॥ १४ ॥ तुलितं कलितमिति 'वा पदान्तः' इति विन्दोर्लघुत्वम् । वसन्तसेनाया अशक्यविषये व्यापार उक्तः । गोहो मनुष्यः । तस्य दुरात्मनो मया मुष्टिप्रहारेण नासा भग्ना । तदागच्छतु । चिरमेतद्गुसराव । एहि तावत् । अदो अतः ।

माधुर — एष भूतोजो निज्जाम्मात्ता गणिज्जति । तदुपरोपेनैव गृहीतम् ।
(एतो धृतो अदो निक्कमिज्ज अण्णं गणिज्जति । त. उन्नरोपेव्य गणहेन्हु ।)

वसन्तसेना — (मदनिकया रक्ता ददाति ।)

भवनिष्ठा — कुत आर्ये । को कज्जम् । कज्जम् कज्जम् । वा वा वृत्तिमार्ये
उपजीवति । कुतो वा नयम् । (बुद्धो कज्जो । को वा अज्ज । कज्ज वा अज्जो ।
क वा वित्ति अज्जो उपजीवति । कुतो वा नयम् ।)

संवाहक — भृगोत्तार्या । आर्ये पाटलिपुत्रा मे जायमूहि । गृहपतिदारकोत्तर ।
संवाहकस्य वृत्तिमुपजीवामि । (कुणादु अज्जम् । अज्जम् पाटलिपुत्रे मे जायमूहि ।
गृहपतिदारको ह्यग्रे । संवाहकस्य पितरि उपजीवामि ।)

वसन्तसेना — मुकुमारा खट्वाला शिक्षिताऽऽर्येण । (मुकुमारा वल्लु वरा
शिक्षिता अज्जेण ।)

संवाहक — आर्ये कलेत्ति शिक्षिता । आजीविकेवली सवृत्ता । (अज्जम्
कलेत्ति शिक्षिता । आजीविका दाणि सवृत्ता ।)

छेटी — अतिनिर्विण्णमार्येण प्रसिक्कन दत्तम् । तत्तरत्तम् । (अविनिर्विण्ण
अज्जेण पडिवअण दिण्णम् । तदो तदो ।)

संवाहक — तत् आर्ये एष निज्जमेव अहिण्डकाण । मुक्खच्छुत्ताऽपूर्वदेवदहन-
कुतूहलेनेहागत । इहापि मया प्रविश्योज्ज्विदीमेक आर्यं कुतूषितम् । यस्मात्पुनः
प्रियदर्शनं प्रियवादी दत्त्वा न कीर्तयन्त्यपकृतं विस्मरति । किं बहुना प्रलपितेन ।
दक्षिणतया परकीयमिवात्मानमवगच्छति शरजागतवराजस्य । (तदो अज्जम् एते
निज्जमेव अहिण्डकाण मुहादो कुणिअ अपुण्णदेशदशणकुतूहलेण इह आगदे । इहं किं
मए पविशिम अज्जम् एके अज्जे गृह्णामि । जे तालिदी पिअदशणे पिअवादी
दइअ ण कित्तेदि अवकिदं विस्सुमहेदि । किं बहुना पण्णत्ते । दक्खिणदाए पल्लकेअ
विअ अत्ताणअ अवगच्छदि शल्लणागअवच्छले अ ।)

छेटी — क इदानीमार्याया मनोरथान्तररथं गुणाद्वोरयित्वोज्ज्विनीमल्ल
रोति । (को दाणि अज्जम् अण्णं मनोरहन्तरत्तं गुणाद्वोरयित्वोज्ज्विनीमल्लरोति ।)

वसन्तसेना — साधु चेति साधु । मयाऽप्येवमेव हृदयेन मन्त्रितम् । (साधु
हज्जे साधु । मए वि एव्व ज्जेव्व हिअएण मन्तिदम् ।)

छेटी — आर्यं ततस्तत् । (अज्ज तदो तदो ।)

संवाहक — आर्ये स इदानीमनुक्रोदाकृतं प्रदानं — (अज्जम् एतो दाणि अणु-
क्कोशकिदेहि पदाणेहि —)

वसन्तसेना — किमुपरतविभव सवृत्त । (किं उपरदविहवो सवृत्तो ।)

संवाहक — अनाख्यातमेव कथमार्येण विज्ञातम् । (अणाजविहवे ज्जेव्व
कथं अज्जम् अण्णं विण्णादम् ।)

B.A.—That rascal might leave this place and go elsewhere
So we had better capture him by means of a blockade.

7 AS —(*Makes a sign to Madanika*).

FAD —Whence do you come ? Who may you be ? To whom
do you belong ? What profession do you follow for a living ?
And whence is your fear ?

SAM.—May the lady hear !—Madam, my birth-place is Pata-
spatra, and I am the son of a village headman I earn my living
by the profession of a shampooer

VAS —It is a very dainty art that you have learnt.

SAM —Lady, I learnt it as an art, but it has now become my
means of earning a livelihood !

THE MAID.—You have given a reply indicative of extreme
dejection ! Well, what next ?

SAM —Then, lady, having at home heard (about this city)
from the lips of travellers, I came down to this place out of a
curiosity to visit a country never seen before And, having entered
this Ujjayini, I took service with a certain gentleman. He is so
very handsome in appearance and of a sweet address ! He makes
gifts, but makes no mention of them , and forgets any ill (done
unto him by others) Why waste words ?—On account of his
courtesy he considers himself as belonging to (i e at the service
of) others , and he is kind to those who approach him for refuge.

THE MAID —Who may he be that now graces Ujjayini,
having appropriated to himself (*lit* stolen) the virtues of the
object (i e Charudatta) of my lady's desires ?

VAS —Well spoken, wench, well spoken ! I too thought just
the same in my mind.

THE MAID—Sir, what next ?

SAM —Lady, owing to the large gifts he bestowed in com-
passion, he now—

VAS —Has lost all his fortune ?

SAM —How did your ladyship know it, even before it was
told to you ?

[उपराधेन निर्गममार्गाविरोधेन । सज्ञा ददाति नामादि सर्वं पृच्छेति कटाक्षेण सूचय-
तीत्यर्थ इति ल दी] । गृहपतिर्गमाध्यक्ष । सवाहकस्य शरीरयन्त्रमर्दकस्य
व्यापारमुपजीवाभि । स्वगृहपर्यटकाना भिक्षुकादीना वचन श्रुत्वा । भणोरहन्तरस्व

वसन्तसेना—किमत्र ज्ञायते । दुर्लभा गुणा विभवश्च । अपेयेषु तडागेषु
बहुतरमुदकं भवति । (कि एतथ जाणीअदि । दुल्लहा गुणा^१ विहवा अ । अपेएसु
तडाएसु बहुदर उदअ भोदि ।)

चेटी—आर्यं किनामधेयं खलु स । (अज्ज किनामधेयो वल्लु सो ।)

सबाहक —आर्यं क इदानीं तस्य भूतलमृगाङ्कस्य नाम न जानाति । स खलु
श्रेष्ठिचत्तरे प्रतिवसति । श्लाघनीयनामधेयं आर्यचारुदत्तो नाम । (अज्जे के दाणिं
तस्स भूदलमिअङ्कस्स णाम ण जाणादि । शो वल्लु शेठ्ठिचत्तले^१ पडिबशदि ।
शलाहणिज्जणामधेए अज्जचालुदत्ते णाम ।)

वसन्तसेना—(सहर्षमासनादवतीर्य ।) आर्यस्यात्तमीयमेतद्गोहम् । चेदि
देह्यास्यासनम् । तालवृन्तकं गृहाण । परिश्रम आर्यस्य बाधते । (अज्जस्स अत्तण-
केरक एद गोहम् । हज्जे देहि से आसनम् । तालवेण्ठअ गेण्ह । परिस्समो अज्जस्स
बाधेदि ।)

(चेटी तथा करोति ।)

सबाहक —(स्वगतम् ।) कथमार्यचारुदत्तस्य नामसकीर्तनेनेदृशो म आदरः ।
साधु आर्यचारुदत्त साधु । पृथिव्या त्वमेको जीवसि । शेषं पुनर्जनं स्वसिति ।
(इति पादयोनिपत्य ।) भवत्वार्यं भवतु । आसने निषीदत्वार्या । (कथं अज्ज-
चालुदत्तस्स णामसकीर्तणेण ईदिशे मे आदले । शाहु अज्जचालुदत्त शाहु । पुह्वीए
तुम एवके नोवशि । शोशे उण जने शशदि । भोदु अज्जए भोदु । आशणे णिशीददु
अज्जआ ।)

वसन्तसेना—(आसने समुपविश्य ।) आर्यं कुतः स धनिकः । (अज्ज कुदो
सो ण्णिओ ।)

सबाहक —

सत्कारधनं खलु सज्जनं कस्य न भवति चलाचलं धनम् ।

य पूजयितुमपि जानानि स पूजाविशेषमपि जानाति ॥ १५ ॥

(शक्कालधणे वल्लु सज्जणे काह ण होइ चलाचले धणे ।

जे पूइदु पि आणादि^१ शे पूआविशेश पि आणादि ॥)

वसन्तसेना—ततस्ततः । (तदो तदो ।)

सबाहक —ततस्तेनार्येण सवृत्तिं परिचारकं कृतोऽस्मि । चारित्र्यावशेषे च
तस्मिन्चातोपजीव्यस्मि सवृत्तः । ततो भागधेयविपमतया दशशुवर्णं द्यूते हारितम् ।
(तदो तेण अज्जेण शक्त्तिं पलिचालके किदो ह्मि । चालित्तावशेशे अ तदिश
जूदावजीवि ह्मि शउत्ते । तदो भाअधेअविशमदाए दशशुवण्णअ जूदे हालिदम् ।)

१ गुणविहवा २ अउत्तले. ३ ण जाणा०.

VAS —What is there to be known ? Virtues and riches are seldom found (to exist) together Water is most plentiful in those pools which are unfit to be drunk from

THE MAID—Sir, what may his name be ?

SAM —Lady, who is there that does not know the name of that Moon on this Earth ? He resides in the merchants' quarter, he, of auspicious name, is called the noble Charudatta

VAS —(*Joyfully getting down from her seat*) This house your honour's own ! Girl, give him a seat. And take up a t his honour is weary with fatigue

(*The Maid does as ordered*)

SAM —(*To himself*). How ! By the mere mention of the noble Charudatta's name they are showing me so much respect ! Excellent, noble Charudatta, excellent ! You alone (really) live in this world, while all other persons merely breathe ! (*Falling at Vas's feet*) No, no, madam ! You may sit on the seat !

VAS —(*Sitting down on it*) Sir, whence is that (how can he, the Charudatta, be) a rich man ?

SAM --

A good man's wealth really consists in his hospitable nature , (otherwise) who does not possess riches which are transitory ? He who knows how to respect (others) knows also (he can appreciate) the significance of the respect (paid by others to him) (15)

VAS —Well, go on.

SAM --Then that gentleman took me into his personal service on wages, when he had only his good name left to him, I took to gambling as a means of sustenance. Then, my luck going against me, I lost ten gold pieces at play

मनोरथाभिमुखस्य । अनुक्राश करुणा । आजीविका वृत्ति । [अपेयेषु नीरमत्वा-
त्पानानर्हजलेषु । इलाघनीय प्रशसाह् नाशयेय यस्य । चारु दत्त दानं यस्येत्यर्था-
व्यभिचारित्वादिति भाव । तालवृन्तक गृहाण गृहीत्वा वीजयेत्यर्थ ।] सत्कारेति ।
मात्रासमकम् । प्रतिपाद चलाचले घणे शे इत्येकारत्रय लघु । छन्दोनुरोधात् ।
सत्कारधन [सत्कार अन्येषामादरदर्शन धन यस्य स । चलाचलमस्थिरम् । कस्य
न भवति सर्वस्यापि भवतीत्यर्थ । सज्जनत्व न धननिबन्धनमित्यर्थ] य पूजितु-
मपि न जानाति स पूजाविशेष जानाति । अपि तु न जानात्येव ॥ १५ ॥ सवृत्ति-
कृतवर्तन । चारित्रमात्रावशेषे धनशून्ये तस्मिन् । [वासपादपस्य निवासवृक्षस्य

भाबुर — उत्सादितोऽस्मि । मृषितोऽस्मि । (उच्छादितो हि । मृषितो हि ।)

सबाहुक — एतौ तौ सभिकद्युतकरो मामनुसन्त । साप्रत श्रुत्वाऽऽर्या प्रमाणम् । (एदे दे सहिअजूदिअरा म अणुसन्त । शपद क्षुणिअ अज्जआ पमाणम् ।)

यसन्तसेना — अदनिके बासपादपविसण्टुलतया पक्षिण इतस्ततोऽब्बाहिण्डन्ते । चेदि तद्गच्छ । एतयो सभिकद्युतकरयोरयमार्य एव प्रतिपादयतीति इदं हस्ताभरणक त्वं देहि । (इति हस्ताकटकमाकृष्य चेटया प्रबध्छति ।) (मदणिए बासपादपविसण्टुलदाए पक्खिणो इदो तदो वि आहिण्डन्ति । हज्जे ता गच्छ । एदाण सहिअजूदिअराण अअ अज्जो ज्जेव पडिवादेदि ति इम हत्थाभरणअ तुम देहि ।)

चेटी — (गृहीत्वा ।) यदार्याऽऽज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (ज अज्जआ आणवेदि ।)

भाबुर — उत्सादितोऽस्मि मृषितोऽस्मि । (उच्छादितो म्हि । मृषितो म्हि ।)

चेटी — यथैतावूर्ध्वं प्रेक्षेते दीर्घं निश्चयितो विचारयतश्चाभिलषतश्च द्वारनिहितलोचनो तथा तर्कयाम्येती तौ सभिकद्युतकरो भविष्यतः । (उपगम्य ।) आर्य वन्दे । (जथा एदे उद्ध पेक्खन्ति दीह णीससन्ति बिसूरअन्ति अ अहिलहन्ति अ सुआरणिहिदलोअणा तथा तक्केमि एदे दे सहिअजूदिअरा हुबिस्सन्ति । अज्ज वदामि ।)

भाबुर — सुखं तव भवतु । (सुह तुए होंदु ।)

चेटी — आर्य कतरो युवयो सभिक । (अज्ज कदमो तुम्हाण सहिओ ।)

भाबुर —

कस्य त्वं तनुमध्ये अघरेण रतदण्टदुब्बिणीतेन ।

जल्पसि मनोहरबच्चनमालोकयन्ती कटाक्षेण ॥ १६ ॥

नास्ति मम विभवः । अन्यत्र व्रज ।

(कस्स तुहं' तणुमज्जे अहरेण रददण्टदुब्बिणीदेण

जल्पसि मणहलबअण आलोअन्ती कडक्खेण ॥

अतिथि मम विदूषो । अण्णत्तं व्वज ।)

चेटी — यदीदृशानि ननु मन्त्रयसे तदा न भवसि द्युतकरः । अस्ति कोऽपि युष्माकं धारकः । (जइ ईदिसाइ ण मन्तेसि ता ण होसि जूदिअरो । अतिथि को बि तुम्हाण धारओ ।)

भाबुर — अस्ति । दशसुवर्णं धारयति । किं तस्य । (अतिथि । दशसुवर्णं बालेदि । किं तस्स ।)

चेटी — तस्य कारणादार्येन हस्ताभरणं प्रतिपादयति । न हि न हि । स एव प्रतिपादयति । (तस्स कारणादो अज्जआ इम हत्थाभरणं पडिवादेदि । ण हि ण इहि । सो ज्जेव पडिवादेदि ।)

MA —I am totally undone ! I am robbed !

SAM —Here are they, the keeper and the gamester, both on my track. So now, having heard (my story), your ladyship may decide (what to do)

VAS —Madanika, the birds wander anywhere at random, when the tree whereon they dwell is tottering Go, then, girl, and give this bracelet (*ist.* hand-ornament) to those two, the keeper and the player, saying that it is given by this gentleman himself. (*She removes the bracelet from her hand and gives it to the Maid*).

THE MAID—(*Taking it*) As your ladyship commands (*Exit*)

MA —I am totally undone ! I am robbed !

THE MAID—As these two are looking upwards, sighing deeply, pondering, and talking with their eyes fixed on our door, I guess that these must be those very persons, the keeper and the gamester (*Approaching*). Sir, I bow to you !

MA —May you fare well !

THE MAID—Sir, which of you two is the keeper ?

MA—

O you slender-waisted damsel ! With your lower lip bitten in love sport and looking ungainly, to whom are you addressing alluring words, casting side-glances ? (16)

I am not a rich man. So go elsewhere

THE MAID—If you can talk thus, then surely you can't be the gambler.—Is there any person who owes you money ?

MA —There is He owes ten gold-pieces. What of him ?

THE MAID—On his account my lady has given this bracelet—Ah ! no !—he himself has given it

विसृष्टलतया अस्थिरतया] पक्षिणो भ्राम्यन्ति । दिनान्ते भूतप्राय इत्यर्थं (?) ।
आर्यं सवाहक । [प्रतिपादयति ददाति ।] अहिण्यन्ति अभिनीयन्ते । दुवारमुले द्वार-
मूल सुह्वा सुभगा । कस्येति । गाथा । दुर्विनीतेन रते दष्टेनाघरेण जल्पसि । [मनोहर-
वचनमिति क्रियाविशेषणम्] ॥ १६ ॥ धारयति । यस्य पार्श्वलभ्यमीदृशं तं सवाहकं
कुलपुत्रम् । भूतो गण्ड । सुविधानमित्यर्थः । 'खण्ड' इति मरहट्टप्रसिद्धः । तत्पुनरपि
द्यूतं रमामहे । इयं कला सवाहनरूपा । शाक्यश्रमणकः शाक्यबौद्धभिक्षुः । एतान्य-
धराणि द्यूतेनेति । गाथा । द्यूतेन तत्कृतं मम सर्वस्माज्जनाद्विभ्यते यत् । 'यद्विभ्यत' ।

माधुर —(सहर्षं गृहीत्वा ।) अरे भणसि त कुलपुत्रम्—भूतस्तव गण्ड ।
आगच्छ । पुनर्द्युत रमस्व । (अले भणेशि त कुलवृत्तम्—भूद तुए गण्डे ।
आअच्छ । पुणो जूद रमह ।)

(इति निष्क्रान्तौ ।)

बेटी—(वसन्तसेनामुपसृत्य ।) आर्ये परिपुष्टौ गती सभिकद्युतकरी ।
(अज्जए पडितुट्ठा गदा सहिअजूदिअरा ।)

वसन्तसेना—तद्गच्छत्वार्यो बन्धुजन समाश्वसयितुम् । (ता गच्छदु अज्जो
बन्धुअण समस्सासिदु ।)

सबाहक —आर्ये यद्येव तदिय कला परिजनहस्तगता क्रियताम् । (अज्जए
जइ एव्व ता इअ कला पलिअणहत्थगदा कलीअदु ।)

वसन्तसेना—आर्य यस्य कारणादिय कला शिक्षते स एवार्येण शुश्रूषितपूर्वं
शुश्रूषितव्य । (अज्ज जस्स कारणादो इअ कला सिक्खीअदि सो ज्जेव अज्जेण
सुस्सुसिदपुरुव्वो सुस्सुसिदव्वो ।)

सबाहक —(स्वगतम् ।) आर्यया निपुण प्रत्यादिष्टोऽस्मि । कथं प्रत्युप-
करिष्ये । (प्रकाशम् ।) आर्ये अहमेतेन द्यूतकरापमानेन शाक्यश्रमणको भविष्यामि ।
तत्सबाहको द्यूतकर शाक्यश्रमणक सवृत्त इति स्मर्तव्यान्यार्ययैतान्यक्षराणि ।
(अज्जआए णिउणं पच्चादिट्ठो म्हि । कथं पच्चुवकलिश्शम् । अज्जए अह एदिणा
जूदिअलावमाणेण शककशमणके इविश्शम् । ता सबाहके जूदिअले शककशमणके
शवुत्तेत्ति श्मल्लिदव्वा अज्जआए एदे अक्खलु ।)

वसन्तसेना—आर्य अल साहसेन । (अज्ज अल साहसेण ।)

सबाहक —आर्ये कृतो निश्चय । (इति परिक्रम्य ।)

द्युतेन तत्कृतं मम यद्विहस्तं जनस्य सर्वस्य ।

इदानीं प्रकटशोर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥ १७ ॥

(अज्जए कले णिच्चए ।)

जूदेण त कद मे ज वीहत्थ जणश्श शव्वश्श ।

एण्ह पाअडशीशे णलिन्दमग्गेण विहलिश्शम् ॥)

(नेपथ्ये कलकल)

सबाहक —(आकर्ण्य ।) अरे किं न्विदम् । (आकाशे ।) किं भणथ—एष
खलु वसन्तसेनायाः खुण्टमोडको नाम दुष्टहस्ती विचरतीति । अहो आर्याया गन्ध-
गज प्रेक्षिष्ये गत्वा । अथ वा किं ममेतेन । यथाव्यवसितमनुष्ठास्यामि । (इति
निष्क्रान्त ।) (अले किं ण्णेदम् । किं भणाध—एशे खलु वशन्तशेणआए खुण्टमोडके
णाम दुट्ठहत्थी विअलेदि त्ति । अहो अज्जआए गन्धगज पेक्खिश्श गदुअ । अह वा
किं मम एदिणा । जघाववशिद अणुच्चिट्ठिश्शम् ।)

१ गन्धु. २ अज्ज बन्धुअणो समस्ससदु (अद्य बन्धुजन समाश्वसितु)

MA —(*Joyfully taking it*) Aye, you say to that good chap
t we have got the security, so he might come and again have
row at dice

(*Exeunt both*)

THE MAID—(*Approaching Vas*) Mistress, the keeper and
gamester have both gone away satisfied

VAS —Then you may depart, sir, and comfort your (anxious)
atives

SAM —Madam, if so, then kindly allow this art (of mine) to
imparted to your mad~~d~~-servants

VAS,—Sir, you should (go and) serve that same person whom
served before, for whose sake this art is to be learnt (by us)

SAM —(*To himself*) Her ladyship has skilfully declined my
er ! How then shall I repay her kindness ? (*Aloud*) Madam,
ng thus disgraced as a gambler I will now become a Buddhist
nk So madam should carefully remember these words *viz*
t Samvahaka the gambler has turned a Buddhist monk

VAS —Sir, don't be rash

SAM —Madam, my resolve is taken (*Walking about*)

Gambling has done to me that which places me beyond the
wer of all people Now I will roam about on the king's highway
ely holding up my head (17)

(*An uproar behind the Scenes*)

SAM.—(*Listening*) Ah ! What may this be ? (*In the void*)
hat say you ?--'Here has broken loose Vasantasena's rogue
phant named Khuntamodaka ? Oh ! I shall then go and have
look at her ladyship's Scent-elephant Or rather, what have
o do with this ? I shall do as I have resolved (*Exit*)

स्य जनस्य ' इति प्राचीनटीका । [सर्वजनस्य यद्विहस्त हस्तशब्देन हस्तशस्त्र
गतहस्तशस्त्र भवति निर्भयमित्यर्थः । तन्मम द्यूतेन कृतमिति वाक्यार्थः । ल दी]
नी द्यूतदेयदशसुवर्णदेयकाले । प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि । भय-
हादिश्याशयः ॥ १७ ॥ [खुष्टमोडकः स्तम्भभञ्जकः] विभलेदि विचरति ।
गन्धप्रधानो गजः गन्धगजः । तदुक्तं पालकाप्ये—' यस्य गन्धः समाधाय न
ठन्ति प्रतिद्विपाः । त गन्धहस्तिनः प्राहुर्नृपतेविजयावहम् ' इति ।] ' विकलयति '
वेके । गलुमदा गुहस्त्वम् । महाबैभवशालिन्वात् । यथाव्यवसितं परिव्रज्यानुष्ठान-

(ततः प्रविश्यपटीक्षेपेण प्रहृष्टो विकटोज्ज्वलवेषः कर्णपुरः ।)

कर्णपुरक — कुत्र कुत्रार्या । (कहिं कहिं अज्जआ ।)

खेटी—दुर्मनुष्य किं त उद्वेगकारणं यदग्रतोऽवस्थितामार्या १ नैकरो ।
(दुम्भणुस्स किं ते उद्वेगकालेण ज अगगदो वट्ठिद अज्जअ ण पेदमसि ।)

कर्णपुरक — (दृष्ट्वा ।) आर्ये वन्दे । (अज्जए वन्दामि ।)

वसन्तसेना—कर्णपुरक परितुष्टमुखो लक्ष्यसे । तत्किं त्रिदम् । (कण्णऊरअ
परितुष्टमुहो लक्ष्मीअसि । ता किं ण्णेदम् ।)

कर्णपुरक — (सविस्मयम् ।) आर्ये वञ्चित्ताऽसि यथाऽद्य कर्णपुरकस्य पराक्रमो
न दृष्टः । (अज्जए वञ्चित्तासि जाए अज्ज कण्णऊरअस्स परक्कमो ण दिदो ।)

वसन्तसेना—कर्णपुरक किं किम् । (कण्णऊरअ किं किम् ।)

कर्णपुरक — शृणोत्वार्या । य स आर्याया खुण्टमोडको नाम दुष्टहस्ती स
आलानस्तम्भं भङ्क्त्वा महामानं व्यापाद्य महन्तं सखोभं कुबंर्राजमार्गमवतीर्णं ।
ततोऽत्रान्तरे उद्घुष्टं जनेन—

‘अपनयत बालकजनं त्वरितमारोहत वृक्षप्रासादम् ।

किं न खलु प्रेक्षध्वं पुरतो दुष्टो हस्तीति एति’ ॥ १८ ॥

अपि च ।

विचलति नूपुरयुगलं छिद्यन्ते च मेखला मञ्चिस्त्रयिता ।

वलयाश्च सुन्दरतरा रत्नाङ्कुरजालप्रतिबद्धा ॥ १९ ॥

ततस्तेन दुष्टहस्तिना करचरणरदनैः फुल्लनलिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाहमानेन
समासादितं परिव्राजकः । तं च परिभ्रष्टदण्डकुण्डिकाभाजनं शीकरैः सिक्त्वा
दन्तान्तरे क्षिप्तं प्रेक्ष्य पुनरप्युद्घुष्टं जनेन—हा परिव्राजको व्यापाद्यत इति । (सुणादु
अज्जआ । जो सो अज्जआए खुण्टमोडओ णाम दुट्टहत्थी सो आलाणत्थम्भं
भञ्जिअ महमेत्थं वावादिअ महन्तं सखोहं करन्तो राअमग्ग ओदिण्णो । तदो
एत्थन्तरे उग्घुट्टं जणेण—

‘अवणेव बालअजणं तुरिदं आरुहधं वृक्षपासादम्’ ।

किं णं हं पेक्खधं पुरदो दुट्टो हत्थी इदो एदि’ ॥

अपि अ ।

‘विचलद् गेउरजुअलं छिज्जन्ति अ मेहला मणिकखइआ ।

वलआ अ सुन्दरदरा रअणङ्कुरजालपडिबद्धा ॥

तदो तेन दुट्टहत्थिणा कलचलणरदणेहि फुल्लनलिणिं विअ णअरि उज्जईणिं
अवगाहमाणेन समासादिदो परिव्राजओ । तं च परिभ्रष्टदण्डकुण्डिकाभाजणं
सीअरेहिं सिञ्चिअ दन्तन्तरे विक्खत्तं पेक्खिअ पुणो वि उग्घुट्टं जणेण—हा परि-
व्राजओ वावादीअदि ति ।)

(*Then enter with a toss of the curtain Karnapuraka highly jubilant and in a formidable and gaudy dress*)

KAR —Where, where is her ladyship ?

THE MAID—You rude fellow, what is the cause of your excitement that you do not see her ladyship seated just in your front ?

KAR --(*Seeing*) Madam, I bow to you !

VAS.—Karnapuraka, you seem to be mightily pleased, from your face ! So what can this be ?

KAR --(*With great pride*) My lady, you've missed a treat (*lit* you have been cheated) inasmuch as you saw not Karnapuraka's exploit, to-day !

VAS --Karnapuraka, what is it, what is it ?

KAR —May your ladyship listen --That rogue elephant of yours, called Khuntamodaka,--he broke the post to which he was tied, killed his keeper, and got down to the king's highway, causing tremendous excitement Then in the meantime people began to shout out—

'Remove the children--Quickly mount trees or house-tops --Don't you see that the furious elephant is just coming towards you this way ?' (18)

And again--

"Pairs of anklets have dropped off ! Broken are girdle-zones set with jewels ! And so, too, are very lovely bracelets inlaid with a network of the shooting rays of gems !" (19)

Then that rogue elephant came upon a monk, as he was dashing through the city of Ujjayini, as though it were a lake full of blooming lotuses through which he was wading with his trunk legs and tusks Seeing that he discharged a shower of spray at the monk who had (already, in fear) dropped his staff, his gourd, and his alms pot, and took him up between his tusks, the people again shouted out—"Oh ! The monk is being killed !"

रूपम् । [दुर्मनुष्य तस्य सभ्रमपारवश्यादेवमुक्तम् ।] अज्जर्जं वसन्तसेनाम् ।
आलानस्तम्भं बन्धनस्तम्भम् । महामात्र हस्त्यारोहम् । अपनयतेत्यादि । गाथा-
द्वयम् ॥ १८ ॥ विचलतीति । नूपुर वलयाश्च विषटन्ते [भयसभ्रमाद् दूरमप-

वसन्तसेना—(ससभ्रमम् ।) अहो प्रमाद । अहो प्रमाद । (अहो प्रमादो । अहो प्रमादो ।)

कर्णपूरक—अल सभ्रमेण । शृणोतु तावदार्या । तनो विच्छिन्नविसष्टुल-
शृङ्खलाकलापमुद्रहन्त दन्तान्तरपरिगृहीत परिव्राजकमुद्रहन्त त प्रेक्ष्य कर्णपूरकेण
मया—न हि न हि । आर्याया अन्नपिण्डपुष्टेन दासेन—वामचरणेन सूतलेखक
उद्बुध्योद्बुध्य त्वरितमापणालोहदण्ड गृहीत्वाऽऽकारित स दुष्टहस्ती । (अल
सभ्रमेण । सुणातु दाव अज्जआ । तदो विच्छिण्णविसटुलसिङ्खलाकलावअ उव्वहन्त
दन्तान्तरपरिगृहीत परिव्राजअ उव्वहन्त त पेक्खिअ कण्णऊरण मए—ण हि ण
हि । अज्जआए अण्णपिण्डउठ्ठेण दासेण—वामचरणेण जूदलेक्खअ उग्घुसिअ
उग्घुसिअ तुरिद आवणादो लोहदण्ड नेहिअ आआरिदो सो दुट्ठहत्थी ।)

वसन्तसेना—ततस्तत । (तदो तदो ।)

कर्णपूरक—

आहत्य सरोष त हस्तिन विन्ध्यशैलशिखराभम् ।

मोक्षितो मया स दन्तान्तरसंस्थित परिव्राजक ॥ २० ॥

(आह्निऊण सरोस त हत्थि विन्ध्यशैलसिहराभम् ।

मोआविओ मए सो दन्तान्तरसंस्थिओ^१ परिव्राजवो ।)

वसन्तसेना—सुष्ठु त्वथा कृतम् । ततस्तत । (सुट्ठु दे किदम् । तदो तदो ।)

कर्णपूरक—तन आर्यो माधु रे कर्णपूरक साधु इत्येतावन्मात्र भणन्ती
विषमभराक्रान्ता इव नौरैकत पर्यस्ता सकलोञ्जयिन्यासीत् । तत आर्यो एकैत
शून्याभरणस्थानानि परामृश्याध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निवस्य प्रावारको ममोपरि
क्षिप्त । (तदो अज्जए साहु रे कण्णऊरण साहु त्ति एत्तिअमेत्त भणन्ती विसम-
भरककन्ता विअ णावा एक्कदो पल्हत्था मअला उज्जइणी आसि । तदो अज्जए
एक्केण सुण्णाइ आहरणट्ठाणाइ परामसिअ उद्ध पेक्खिअ दीह णीससिअ अअ
पावारओ मम उवरि किखत्तो^२ ।)

वसन्तसेना—कर्णपूरक जानीहि तावत्किमेष जातीकुसुमवासित प्रावारको न
वेति । (कण्णऊरण जाणीहि दाव कि एसो जादीकुसुमवासिदो पावारओ ण वेत्ति ।

कर्णपूरक—आर्यो मदगन्धेन सुष्ठु त गन्ध न जानामि । (अज्जए मदगन्धेण
सुट्ठु त गन्ध ण जानामि ।)

वसन्तसेना—नामापि तावत्प्रेक्षस्व । (णाम पि दाव पेक्ख ।)

कर्णपूरक—इदं नाम । आर्येव वाचयतु । (इति प्रावारकमुपनयति ।) (इम
णाम । अज्जआ एव वाएतु ।)

VAS.—(*In agitation*) Oh ! the carelessness ! Oh ! the mishap !

KAR.—Away with agitation ! May your ladyship just listen—Then seeing the elephant who carried along a mass of broken chains that were dangling about and bore that monk held between his tusks, I, Karnapuraka—no, no ! This slave nourished upon the rice-balls got from your ladyship—running in a zigzag way, calling out (assuring words all the while) to that writer of gambling-scores (‘*e* the monk), quickly seized an iron bar from a shop and challenged that mad elephant (to halt)

VAS —What happened then ?

KAR —

I struck at that infuriated elephant who looked like a peak of the Vindhya mountain, and released that recluse held between his tusks (20)

VAS —It was bravely done by you ! What followed ?

KAR —Then, lady, like a boat unevenly loaded with freight, all Ujjayini crowded over on one side, simply calling out ‘Bravo ! Karnapuraka, Bravo !’ Then, lady, one person (from amongst them), touching those parts of his body where he should have had ornaments, and finding that they weren’t there, looked up, heaved a deep sigh, and threw this cloak over me

VAS —Karnapuraka, just see whether that cloak is scented with jasmine flowers or not

KAR —Lady, owing to the smell of ichor I cannot well distinguish its scent

VAS —Just see if it has any name

KAR —Here’s a name May madam read it herself
(*Takes the cloak to her*)

सरस्तीना स्त्रीणामित शेष । रत्नाङ्कुराणा प्रसृमररत्नकिरणाना जालै प्रतिबद्धा
स्यूना] ॥ १९ ॥ समासादित प्राप्त । परिव्राजक. सबाहुक एव भिक्षुरूप
फुल्लनलनी पुष्पितकमलनीमिव । कुण्डिका कमण्डलु । [हस्तिना करशीकरै
सिक्त्वा ।] [विच्छिन्ना वृटिता अत एव विसृष्टला स्खलन्ती शृङ्खला तस्या
कलाप गुणमेलक तम् ।] विसृष्टलशृङ्खलाकलापमिति क्रियाविशेषणम् । [बाम-
चलनेन वक्रगत्या] द्यूतलेखकमुत्प्राथ्य । आपणात्क्रयविक्रयस्थानात् । [आकारितः
स्पर्शवाऽऽहृतः ।] आहत्येति । गाथा । [आहत्य लोहदण्डेन ब्रूह्यम् ।] स परि-
व्राजक. ॥ २० ॥ पल्लव्या पर्यन्ता । परामुसिञ्ज परामुश्य । आ सोहदीति । मया

बसन्तसेना—आर्यचारुदत्तस्य । (इति वार्त्तायित्वा सस्पृह गृहीत्वा प्रावृणोति ।)
(अञ्जचारुदत्तस्य ।)

हेटी—कर्णपूरक शोभत आर्याया प्रावारक । (कण्णऊरअ सोहदि अञ्जआए पावारअ ।)

कण्णऊरअ—आ शोभत आर्याया प्रावारक । (आ सोहदि अञ्जआए पावारअ ।)

अनामनेना—कर्णपूरक इद ते पारितोषिकम् । (इत्याभरण प्रयच्छति ।)
(कण्णऊरअ इद दे पारितोषिअम् ।)

कण्णपूरक—(शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च ।) साप्रत सुष्ठु शोभत आर्याया प्रावारक । (सपद सुष्ठु सोहदि अञ्जआए पावारअ ।)

बसन्तसेना—कर्णपूरक एतस्मा बेलया कुत्रार्यचारुदत्त । (कण्णऊरअ एदाए बेलए कहि अञ्जआएदत्तो ।)

कर्णपूरक—एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गन्तु गेहम् । (एदेण ज्जेव मग्गेन पवुत्तो गन्तु गेहम् ।)

बसन्तसेना—चेटि उपरितनमल्लिन्दकमारुह्यार्यचारुदत्त पश्याम । (हञ्जे उवरिदण 'अलिन्दक' आसहिअ अञ्जचारुदत्त पेक्खेह ।)

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

(इति^१ द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्क ।)

साहसजितेन न युक्तमेतदिति भावः । प्रवृत्तश्चलितः ॥

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेट ।)

चेट --

सुजन खलु भूतयानुकम्पक लक्ष्मी निर्धनकोऽपि शोभते ।
पिशुन पुनर्ब्रह्मगवितो दुष्कर खलु परिणामवाचक ॥ १ ॥

अपि च ।

सस्यलम्पटबलीबर्दो न शक्यो वारयितु-
मन्यकलत्रप्रसक्तो न शक्यो वारयितुम् ।
दूतप्रसक्तमन्यो न शक्यो वारयितुं
योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥ २ ॥
(सुअणे^१ कम्बु भिच्छाणूकरपके शामए णिद्वणके वि शोहदि ।
पिशुणे उण दब्बगविवे दुष्कले वख् पलिणामदालुणे^२ ॥

अवि अ ।

शशपलवकबलहे अ शक्कि वालिदु अण्णकलत्तपदात्ते ण शक्कि वालिदुम् ।
जूदपक्षत्तमणुश ण शक्कि वालिदु जे वि शहाविअदोशे ण शक्कि वालिदुम् ॥)

१ प्रविश्य चेट २ एतत्समानार्थक पाठान्तर लब्धोभिन्न च—

सुअणं हु कुभिच्चपालए अण्होणे अपहू वि शोहदि ।
पिशुणे उण दब्बगविवे ण अ लच्छीविहवावलविदे ॥
(सुजन खलु कुभृत्यपालको धनहीनोऽप्रभुरपि शोभते ।
पिशुन पुनर्ब्रह्मगवितो न ख लक्ष्मीविभवावलम्बित ॥)

[अस्य ल० दी० कृत व्याख्यान—कुभृत्यस्यापि मादृशस्य कार्यकरणासमर्थस्य पथमान-
कादेरपि पालक । किं पुनर्ब्राह्म्य सुभृत्यपालक इति । ईदृश सुजन इ० । पिशुन पुनः
प्रभु लक्ष्मीविभवावलम्बितो यतोऽतो द्रव्यगविन इत्येव पौनरक्त्य परिहरणीयम् ।

३ अस्मात्परमिद पद्यद्वय क्वचित्—तिउस^३हु विट तित्तउ तित्तउ बग्गणे निलक्खले ।
अलसबहुआ वि तित्तिआ ण जणाहदलिद् तित्तए ॥ (त्रपुषस्य वृन्त तिक्त तिक्ता
आह्वयो निरक्षर । अलसा अधूरपि तिक्ता न जन्मद्वारद्रस्तिवत् ॥) अपि च ।
कुणाडअ ण रोएद् पढुमकालअ असई । सइत्तणे सा गव्वइ अचल लब पढुम एच्छइ ॥
(कुनाटक न रोषते प्रथमकालमसती । सतीत्वे सा गर्भवति अञ्चलं दीर्घं प्रथम
आच्छादयति ॥) ४ अण्णपक्षत्तकलत्ते (अन्यप्रसक्तकलत्रम्)

ACT III

(Then enter Cheta)

CHETA--

A master who is kind and compassionate to his servants, is pleasing (*lit* shines) even though he may be poor But again, one who is mean and purse proud is forsooth difficult to serve, and proves formidable in the end * (1)

Moreover--

It is not possible to turn away a bull who is greedy of corn, nor a man who is deeply attached to another's wife, nor one who is addicted to gambling, nor is it possible to cure what is one's natural defect (2)

[चेटोऽयं नर्धमानकृतामा चारुदत्तयेति बोध्यम् ।] सुजन इति । वैनालीयम् । 'सुअणे' इत्येकारो लङ् छन्दोनुरोधात् । [स्वामी सुजन तथा भृत्येषु दयावान् निधनकोऽपि शोभते खलु । स पिशुन दुर्जन चेत् दुष्कर दुसेव्य इत्यर्थः । परिणामे सुसेवितोऽपि अवसाने फलदानसमये दारुणः च । अनेन शकार कटाक्षितः । अत्र पूर्वार्धेन चारुदत्तस्योत्तरार्धेन च शकारस्य तादृशप्रस्तुतस्य वर्णने-नात्रगमादप्रस्तुतप्रशमालकारः ।] खल यस्वादर्थे । दुष्करो यत अतः परिणामदारुणः ॥ १ ॥ सस्येत्यादि । शक्वरी जातिः । पल्लवको लम्पटः । 'पडकला' इति महाराष्ट्र-भाषायाम् । योऽपि स्वाभाविको दोष सोऽप्यन्यथापि शक्यो वारयितुम् । अतिरिक्तदातृत्वं दोष एवेति । तच्च मम स्वामी न त्यजतीति भावः ॥ २ ॥ गन्धर्व्व गन्धर्व्वम् । गीतमित्यर्थः । उत्कण्ठितस्येति । ['सर्वेन्द्रियमुखास्वादो यत्राम्स्तात्य भिमन्यते । तत्प्राप्तीच्छा ससकन्पाम्त्वकृष्ठा कवयो विदुः ॥ ' इत्युक्तलक्षणा उत्कण्ठा

* Instead of this some MSS read—"A good man (master) who keeps in his service servants even though they be worthless, and who is himself poor and without power, is pleasing (*lit* shines), but not so a purse-proud, mean master, laden though he may be with immense wealth "

After this some MSS also read the following two verses —"The stalk of a cucumber is bitter (in taste), an illiterate Brahmana is bitter (i. e. unwelcome), so, too, is a lazy wife, and a man who is poor from his very birth "

"First an unchaste woman does not like to behave virtuously, which to her is unpleasant acting, but she feels proud when she behaves like a chaste woman, and in the beginning she covers her (upper) body with a long hem (as becomes a chaste lady) "

काऽपि वेलाऽऽर्च्यचारुदत्तस्य गान्धर्वं श्रोतुं गतस्य । अतिक्रामत्यर्धरजनी । अद्यापि नागच्छति । तद्यावद्द्विहारीरशालायां गत्वा स्वप्यामि । (इति तथा करोति ।)
 (का वि वेला अज्जचारुदत्तश्च गन्धर्वं शृणिदुं गदश्च । अदिकमदि अद्दलअणी ।
 अज्ज वि ण आअच्छदि । ता जाव बाहिलदुआलशालाए गदुअ श्रुविइश्चम् ।)

(ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च ।)

चारुदत्त — अहो^१ साधु साधु रेभिलेन^२ गीतम् । वीणा हि नामासमुद्रोत्थित
 रत्नम् । कुत^३ ।

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या

सकेतके चिरयति प्रवरो विनोद ।

संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां

रक्तस्य रागपरिवृद्धिकर^४ प्रमोद ॥ ३ ॥

विदूषक — भो एहि । गृहं गच्छाव । (भो एहि । गेहं गच्छेम्ह ।)

चारुदत्त — अहो सुष्ठु भावरेभिलेन गीतम् ।

विदूषक — मम तावद्वाभ्यामेव हास्यं जायते । स्त्रियां संस्कृतं पठन्त्या मनुष्येण च काकली गायता । स्त्री तावत्संस्कृतं पठन्ती दत्तनवनस्येव गृष्टिरधिकं सूक्ष्मशब्दं कथेति । मनुष्योऽपि काकली गायञ्छुष्कसुमनोदामवेष्टितो बृद्धपुरोहित इव मन्त्रं जपन्दृढं मे न रोचते । (मम दाव दुवेहिं ज्जेव्व हस्स जाअदि । इत्थिआए सवकअं पठन्तीए मणस्सेण अ काअली गाअन्तेण । इत्थिआ दाव सवकअं पठन्ती दिण्णणवणस्सा विअ गिट्ठी अहिअ सुसुआअदि । मणुस्सो वि काअलीं गाअन्तो सुखसुमणोदामवेष्टितो बृद्धपुरोहितो विअ मन्तं जवन्तो दिढं मे ण रोअदि ।)

चारुदत्त — वयस्य सुष्ठु खल्वद्यं गीतं भावरेभिलेन । न च भवान्परितुष्टः ।

रक्तं च नाम मधुरं च समं स्फुटं च

भावान्वितं च ललितं च मनोहरं च ।

किं वा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुवतैः—

रन्तर्हिता^५ यदि भवेद्वनितेति मन्ये ॥ ४ ॥

सजाता अस्य असी उत्कण्ठिता । विरहोत्सुको वा हृदयानुगुणा मनोरूपा वयस्या सखी । सकेतके कृतसकेते जने चिरयति विलम्बं कुर्वति । प्रवर उत्कण्ठ विनोद^६ । विरहातुराणां प्रियतमा अत्यन्तेष्टा संस्थापना शरीरस्वास्थ्यकरणं मनस आश्वासो वा । रक्तस्यानुरक्तस्य रागपरिवृद्धिकरं प्रमोद । वीणावादनमिति शेषः । प्रथमचरणे रूपकालकारः । इतरत्र कारणे कार्योपचारादतिशयोक्तिः । वसन्ततिलका वृत्तम्]
 ॥ ३ ॥ [काकली सूक्ष्ममधुरध्वनियक्तां गीतिम् । दत्ता नस्या नासारज्ज्यस्याः

१ अहो अहो. २ रेभिलेन ३ यत. ४ करप्रमोद ५ समस्फुट. ६ अन्तर्हितः .

A long time has passed since the noble Charudatta went to attend the musical concert It is past midnight, and still he hasn't come. So then I'll go to the room near the outer entrance, and go to sleep (there) (*He does accordingly*)

(*Then enter Charudatta and Vidushaka*)

CHAR.—Oh ! Splendid ! Rebhila sang just beautifully ! The lute is indeed a jewel, (only that it was) not produced from the ocean For—

To a love-sick person, it is a companion agreeable to (the state of) his heart, if the lover who has made an appointment is long in coming, it serves as an excellent means to pass time, to those suffering from (the pangs of) separation, it is the most welcome means of consolation, and to a person actually in love, it yields delight that intensifies his passion (3)

VIDUSHAKA—Sir, come along, let us go home

CHAR --Master Rebhila did, indeed, sing charmingly !

Vid —As for me, a smile is produced in me by two things by a woman reading Sanskrit, and by a man singing in a low, sweet tone For when a woman reads Sanskrit, she noisily snuffles (*it* makes a 'Soo, Soo' sound), like a young cow that has had a new rope put through the septum of her nose A man, too, when he is singing in a low, sweet tone, is emphatically not to my liking, like an old priest repeating *Mantras* and having a garland of dried-up flowers (round his neck)

CHAR —Friend, Master Rebhila did indeed, sing wonderfully to day ! And (how is it that) you were not pleased ?

Really his song was impassioned, sweet, smooth, clear, and full of emotion, and graceful, and charming Or where is the use of many words of praise uttered by me ?--Methinks it was as if some woman concealed who sang (and not he) (4)

सा । नासायै हिता नस्या । गृष्टि सकृत्प्रसूता गौ ।] णस्मा नासिकाविद्वरज्जु ।
सुसुआअदीत्यव्यक्तशब्दानुकरणम् । शुष्कसुमनोदामवष्टितत्वेन चिरकालजपप्रवणत्व-
मुक्तम् । रक्तवर्णितम् । [रक्त रागयुक्तम् । मधुर कर्णस्वादु । सम रागोत्थापकस्वराणां
वैपरीत्यरहितम् ।] भावान्वित रत्यास्पदम् । ललित लालित्याख्यधर्माविशेषशालि ।
[किं वा बहुभि मद्रुक्ते प्रशस्त प्रशस्ति तस्य वचने किम् । अन्तर्हिता पुरुषरूपच्छात्रा
वनिता यदि भवेदपि नाम स्यादिति मन्ये ।] पिहिता योषिदेव गायति न पुरुष इति

अपि च ।

तं तस्य स्वरसकम् मृदुगिरि^१ श्लिष्ट च तन्त्रीस्वत^२

वर्णानामपि मूर्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम् ।

हेलासयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुक्चारितं^३

यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि क्षुब्धमिव ॥ ५ ॥

विदूषक — भो वयस्य आपणान्तररथ्याविभागेषु सुखं कुक्कुरा अपि सुप्ता । तद्गृहं गच्छाव । (अग्रतोऽवलोक्य ।) वयस्य पश्य पश्य । एषोऽप्यन्धकारस्येवावकाशं दददन्तरिक्षप्रासादादवतरति भगवाश्चन्द्र । (भो वयस्म आवणन्तररच्छाविहाएसु सुहं कुक्कुरा वि सुप्ता^४ । ता गेहं गच्छेम्ह । वयस्स पेक्ख पेक्ख । एसो वि अन्ध-आरस्स विअ अवआस देनो अन्तरिक्खपामादादो ओदरदि भवव चन्दो ।)

चारुदत्त — सम्यगाहं भवान् ।

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दु ।

जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥ ६ ॥

विदूषक — भो इदमस्माकं गेहम् । वर्धमानकं वर्धमानकं उद्धाटय द्वारम् । (भो एदं अम्हाणं गहम् । वड्ढमाणअं वड्ढमाणअं उग्घाटेहि दुआरअम् ।)

चेत — आर्यमैत्रेयस्य स्वरमयोगं श्रूयते । आगतं आर्यं चारुदत्त । तद्यावद् द्वारमस्योद्घाटयामि । (तथा कृत्वा ।) आर्यं वन्दे । मैत्रेय त्वामपि वन्दे । अत्र विम्तीर्णं आसने निषीदतमार्यो । (अज्जमित्तेआहं शल्लशजोए शुणीअदि । आगदे अज्जवालुदत्ते । ता जाव दुआलअं शे उग्घाटेमि^५ । अज्ज वन्दामि । मित्तेअं तुम पि वन्दामि । एत्थं वित्थण्णे आशणे णिशीदन्तु अज्जा ।)

(उभौ नाट्येन प्रविश्योपविशत ।)

विदूषक — वर्धमानकं रदनिकामाकारय पादौ धावितुम् । (वड्ढमाणअं रअणिअं सदावेहि पादाइ वाड्डुम् ।)

चारुदत्त — (मातृकस्पम ।) अलं सुप्नजनं प्रबोधयितुम् ।

चेत — आर्यं मैत्रेय अहं पानीयं गृह्णामि । त्वं पादौ धाव । (अज्ज मित्तेअं अहं पाणिअं गेण्हे । तुम पादाइ धोवेहि ।)

विदूषक — (गक्राघम् ।) भो वयस्य एष इदानीं दास्यां पुत्रो भूत्वा पानीयं गृह्णाति । मा पुनर्ब्राह्मणं पादौ धावयति । (भो वयस्स एसो दाणिं दासीएपुत्तो भविअं पाणिअं गेण्हेदि । मं सणं बम्हणं पादाइ धोवावेदि ।)

चारुदत्त — वयस्य मैत्रेय त्वमुदकं गृहाण । वर्धमानकं पादौ प्रक्षालयतु ।

१ मृदुगिरा श्लिष्ट २ स्वर ३ रागाद्वि०, ४ पसुप्ता ५ देमि (ददामि)

Moreover---

To tell the truth, I feel that, although the time of the musical concert is over, I am as it were still listening, as I walk, to the cadence of the notes of his sweet voice, and to those well-blended notes of the lute, high-pitched when following up with the harmonious swell and fall of the sounds of the syllables (of the song), but low towards the close, --and to the 'ong, sung with due regard to the pitch of sounds, graceful and repeated twice where the *raga* (passion) required it (5)

VID.--Friend, even the dogs are fast asleep in the various lanes that stretch across the market place So let us go home (*Look up before him*) Friend, see, see ! Here is the divine Moon descending from his skyey mansion, as though to make room for darkness !

CHAR.--Your remark is quite proper

There sets the moon, giving room to darkness, and with one end raised upwards, looking as if it were the sharp tip remaining (visible) outside, of the tusk of a wild elephant submerged in water (6)

VID --Well, here's our house Vardhamanaka, Vardhamanaka ! Open the door !

CHETA--I hear the revered Maitreya's voice, the noble Charudatta has arrived Well, then, let me open the door for him (*He does so*) Sir, my bow to you ! Maitreya, to you too ! May you both sit on this commodious seat !

(*Both show that they enter and sit down*).

VID --Vardhamanaka, call Radanika to wash our feet

CHAR --(*With compassion*). You need not awaken a person who is asleeping

CHETA--Sir Maitreya I'll hold the water, and you may wash (Charudatta's) feet

VID --(*Angrily*) Friend, here is this fellow, the son of a-slave, going to hold the water, while he wants to make me, who am a Brahmana, wash your feet !

CHAR --Friend Maitreya, you may hold the water and, Vardhamanaka will wash my feet

चेट — आर्यं मैत्रेय देहयुदकम् । (अज्ज मित्तेअ देहि उदअम् ।)
 (विदूषकस्तथा करोति । चेटस्यारुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्यापसरति ।)

चारुदत्त — दीयता ब्राह्मणस्य पादोदकम् ।

विदूषक — किं मम पादोदकं । भूम्यामेव मया ताडितगर्दभेनेव पुनरपि लोठितव्यम् । (किं मम पादोदकं । भूमीए उज्जेव मए ताडिदगद्दहेण विज पुणी वि लोठिदव्वम् ।)

चेट — आर्यं मैत्रेय ब्राह्मण खल त्वम् । (अज्ज मित्तेअ बम्हणे कखु तुमम् ।)

विदूषक — यथा सर्वनागानां मध्ये दुण्डुभस्तथा सर्वब्राह्मणानां मध्येऽहं ब्राह्मण ।
 (अथा सर्वनागाणां मज्जे दुण्डुहो तथा सर्वबम्हणाणं मज्जे अहं बम्हणी ।)

चेट — आर्यं मैत्रेय तथाऽपि धाविष्यामि । (तथा कृत्वा ।) आर्यं मैत्रेय एतत्तत्सुवर्णभाण्डं मम दिवा तव रात्रौ च । तद्गृहाण । (इति दत्त्वा निष्क्रान्तः ।
 (अज्ज मित्तेअ तथा वि धोइस्सम । अज्ज मित्तेअ एदं तं शुवण्णभण्डअं मम दिवा तुहं लत्तिं च । ता मेहं ।)

विदूषक — (गृहीत्वा ।) अद्याप्येतत्तिष्ठति । किमत्रोज्जयिन्या चौरोऽपि नास्ति य एत दास्या पुन निद्राचौर नापहरति । भो वयस्य अभ्यन्तरचतुशालकं प्रवेशयाम्येनम् । (अज्ज वि एदं चिठ्ठदि । कि एत्थ उज्जइणीएचोरो वि गत्तिं जो एद दासीएपुत्तं निद्राचोरं ण अवहरदि । भो वयस्स अभ्यन्तरचतुस्सालकं पवेसयामि नम् ।)

चारुदत्त —

अलं चतुशालकं प्रवेश्य प्रकाशनारीक्ष्य एष यस्मात् ।

तस्मात्स्वयं धारय चित्रं तावद्यावन्न तस्या खलु भो समर्प्यते ॥ ७ ॥

(निद्रा नाटयन् 'त तस्य स्वरसक्रम-' (३।५) इत्यादि पुन पठति ।)

विदूषक — अपि निद्राति भवान् । (अवि निद्राज्जदि भवम् ।)

चारुदत्त — अथ किम् ।

इयं हि निद्रा नयनाबलम्बिनी ललाटवेशादुपसर्पतीव माम् ।

अदृश्यरूपा अपला जरेव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्धते ॥ ८ ॥

भासते । [वसन्ततिलका वृत्तम्] ॥ ४ ॥ तन्निति । [यद्गीतसमये विरतेऽपि गतऽपि सर्व-
 मिदं शृण्वन्निवाहं गच्छामि तत्सत्यमित्यन्वयः । इदं किम् । मुदुगिरः कोमलकण्ठस्वरस्य
 तस्य रेभिलस्य तमिदानीं श्रुतं स्वरसक्रमं स्वराणां निपादवर्षमगान्धारषड्जमध्यमधैवत-
 पञ्चमानां सप्तानां प्रसिद्धानां समीचीनं क्रममारोहावरोहरूपम् । शृण्वन्नित्यत्रा-
 न्वयः सर्वद्वितीयान्तानाम् । श्लिष्टं गीताक्षरैरभिज्ञतया श्रूयमाणम् । तन्त्री वीणा तस्या

CHETA—Sir Maitreya, pour the water

(VID does accordingly, Cheta washes Char's feet and moves away).

CHAR.—You should also pour water over (i. e. wash) the Brahmana's (Maitreya's) feet

VID —What good will water for my feet do ? I shall again (soon) have to roll on the ground, like a beaten ass ?

CHETA—Sir Maitreya, you are indeed, a Brahmana !

VID --Yes I am a Brahmana among all the Brahmanas, like the (harmless and despised) *duṇḍubha* among all the serpents !

CHETA—Sir Maitreya, still I shall wash your feet (*Does so*) Sir Maitreya, here's that golden casket which I have to guard by day and you by night So please take it (*Gives it*). (*Exit*).

VID —(*Taking it*) This still remains with us ! What, is there not even a thief in this Ujjayini who would rid me of this vile thing, this robber of my sleep ? Friend, I am going to keep it inside, in the interior quadrangle

CHAR.—

Do not take it inside the quadrangle, for it has been worn by a courtesan, therefore, O Brahmana, you should keep it with you till it is returned to her (7).

(*Showing that he is about to sleep, he again recites the former verse, "To tell the truth" &c.*)

VID —Are you going to sleep ?

CHAR—Yes

Here is this sleep approaching me as it were from my forehead, seizing my eyes, of invisible form and elusive, it gains strength, like old age, overcoming the (opposing) vitality of a person (8)

स्वन च क्षुब्धन्नित्यर्थं । वर्णानां गानाक्षराणां मूर्च्छना । 'यथा कुटुम्बिन सर्वे एकीभूता भवन्ति हि । तथा स्वराणां सदोहो मूर्च्छनेत्यभिधीयते' इति । तस्या अन्तरगतं मध्यगतम् । तारमुच्चम् । विरामे समाप्ती मृदुम् । इदं विशेषणत्रयं तन्त्रीस्वनस्येति बोध्यम् । हेला रागस्यारोहावरोहबोरनीचित्वम् । तत्र समयमित नियमितम् । अनौचित्याभिवृत्तमिति भावः । पुनश्च ललितं रागेषु द्विरुच्चारितं द्विस्त्रिरुक्तं गीतं क्षुब्धन्नित्यर्थं । इति ल० दी० । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः] ॥ ५ ॥ जायन्मध्यरध्याभिभागेषु कुक्कुरा अपि सुप्ता । ओदरदि अवतरति । अस्ताभिमुखं यातीत्यर्थः । अस्माविति । [हि अतो उन्नते कोटी अग्रे यस्य च उन्नतकोटि इन्दुः । अनेनार्धचन्द्रो गम्यते । तिमिरस्य अवकाश

बिबूषक — तत्स्वपिव । (नाट्येन स्वपिति^१ ।) (ता सुवेम्ह ।)
(तत प्रविशति शविलक ।)

शविलक —

कृत्वा शरीरपरिणाहुसुखप्रवेश

शिक्षाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम् ।

गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपाश्वी

निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्ग^२ ॥ ९ ॥

(नमोऽवलोक्य । सहर्षम् ।) अये कथमस्तमुपगच्छति^३ स भवान्मृगाङ्ग । तथा हि ।

नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचार परगृहदूषणनिश्चितकबीरम् ।

घनतिमिरनिरुद्धसर्वभावा^४ रजनिरिय जननीव सवृणोति ॥ १० ॥

वृक्षवाटिकापरिसरे संधि कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम् । तद्यादिदानीं चतु-
शालकमपि दूषयामि । भो ।

प्रसरणावसर दत्त्वा अस्तं व्रजति । जलावगाढस्य जलनिमग्नस्य वनद्विपस्य अवशिष्ट
तीक्ष्ण विषाणाग्रमिव दृश्यमान इत्यर्थः । वनपदेन साग्नदन्तवत्त्वं व्यज्यते । तेन च
तीक्ष्ण विषाणाग्र दन्ताग्रमिवेत्युपमाऽपि सगच्छते । वृत्तमुपजाति] ॥ ६ ॥
सयोग समवधानम् । द्वारं देमि ददामि । कवाटमुद्घाटय अवकाशं बिभर्मीत्यर्थः ।
अलमिति । प्रकाशनारी वेश्या [तया घृतं परिहितं । अतः कुटुम्बान्यलकार-
निवेशनस्थाने स्थापयितुमयोग्य इत्यर्थः । उपजाति छन्दः] ॥ ७ ॥ इयमिति ।
मनुष्यसत्त्वं । नृसत्ताम् । [मनुष्यसत्त्वं मनुष्यबलं परिभूय तिरस्कृत्य । उत्प्रेक्षानु-
प्राणितोपमालकारः । वक्षस्व वृत्तम्] ॥ ८ ॥ कुरुतेति । [शिक्षाबलेन विद्यासामर्थ्येन
बलेन शक्त्या च शरीरस्य परिणाहो विशालता तस्य सुखं अवशिष्टं मुखेन वा
प्रवेशो यत्र तादृशं कर्ममार्गं भिन्नी संधिं कृत्वा भूमिपरिसर्पणेन घृष्टी पाश्वी यस्य
तथा गच्छामि । जीर्णतनुं कञ्चुकेन निर्मुच्यमानं भुजङ्गं इव गच्छामि । उपमा ।
वसन्ततिलका वृत्तम् ।] यथा जीर्णतनुं सर्पं मुच्यमानकञ्चुको गच्छति ॥ ९ ॥
नृपतीति । [घनं निबिडं च तत्तिमिरं च तेन निरुद्धां छात्रां सर्वे भावाः । पदार्था
यस्या सा इयं रजनिः । नृपतिपुरुषेभ्यः नगररक्षकेभ्यः इत्यर्थः । शङ्कितं शङ्कापूर्वं
कृत इत्यर्थः । प्रचारो यस्य तम् । परगृहस्य यद् दूषणं चौर्येण वनहरणं तत्र निश्चि-
तश्चासौ एकबीरश्च तम् । मादृशमिति शेषः । सवृणोति गोपायति । घनं यत्तिमिरं
प्रेमान्ध्र्ये तेन निरुद्धं सर्वभावाः यस्या तादृशी । जननी केवलं वात्सल्यप्रेरितेत्यर्थः ।
यथा कुटिलगामिनमतिदुर्वृत्तमपि स्वपुत्रं सवृणोति दूषणाद्रक्षति तथा । घन-
पटलतमो निरुद्धतारा' इति पाठे घनं पटलं समूहो यस्य तथाभूतं तमं तेन निरुद्धा
तारा नक्षत्राणि यस्या सा । पक्षे घनं यत्पटलं नेत्ररोगविशेषस्तस्य तमसा निरुद्धा

VID — Well, we shall both sleep (*Shows that he falls asleep*)

(*Then enter Sarvilaka*),

SAR —

Having made a passage (for my business), by the power of my training and physical strength, (a passage) large enough to easily admit a man of my build, I move about, my sides being scratched by my creeping along the ground, like a snake with his old (worn out) body casting off his slough (9)

(*Looking at the sky joyfully*) Ah! How now! The divine Moon is about to set! For now—

This night, in which all the objects are hidden (from sight) by the pitchy darkness, is concealing me as fondly) as a mother (conceals her son—a mother) in whom all other sentiments are overpowered by the intense blindness (of love),—(me) who walk about in fear of the king's watchmen, and who, supremely brave, am bent upon burgling the houses of others (10)

Having made a hole in the surrounding wall of the park, I have (now) reached the central building So now I shall force an entry into the (inner) quadrangle also Oh!

व्याप्ता तारा अक्ष्ण कनीनिका यस्या तथाभूता जननी पुत्र सवृणोति आलिङ्गनेनाच्छादयति तथा । उपमालकार । पुष्पिताग्रा वत्तम्] ॥ १० ॥ काममिति । [यत् चौयं स्वप्ने निद्रावस्थाया न तु जाग्रदवस्थायामिति भावः । वर्धने प्रसरति तद् इदं नीचं कर्म इति तथा च यद् विश्वस्तेषु शङ्कारहितेषु वञ्चना प्रतारणा तद्रूपं पराभवः । इति यद् तद् हि न शौर्यमिति पुरुषः कामं वदन्तु । काममित्यर्थाङ्गीकारे । न मयः तत्सर्वथा समतम् । स्वाधीना स्वायत्ता वचनीयता निन्दाऽपि वरमनाक् प्रिया । अत्र वचनीयताशब्देन तत्कारणं चौयादि लक्ष्यते । बद्धं सेवाञ्जलिर्न वरम् । श्ववृत्तिः सेवा । तदपेक्षया स्वातन्त्र्योपेतं चौयादिकमपि वरमिति भावः । एतदेव पुरावृत्तोपन्यासेनोत्तम्भयति । हि यत् एष मार्गः विश्वस्तवञ्चनारूपं पूर्वं द्रौणिना प्रशस्तवीरेणेत्यर्थः । नरेन्द्राणां सौप्तिकवधे सुप्तं निद्रा तत्र भवः सौप्तिकं वधस्तत्र कुलं अवलम्बितम् ।] अश्वत्थाम्ना पाण्डवपक्षपातिनो राजानो राश्वी सधिं कृत्वा मारितः । सौप्तिकमिति भावकतान्तादध्यात्मादित्वाट्ठब् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः] ॥ ११ ॥ देश इति । [को नू भित्तीनां देशः भागः जलावसेकेन शिथिलः यस्मिन्वनतजन्यः शब्दः न भवेत् । यत्र च सधिः बिलं करालं तुङ्गं भीषणं वा अत एव दर्शनान्तरगतं न भवेत् । क्षारेण क्षीणतया दुर्बलतया हर्म्यं लोष्टकं कुशः

काम नीचमिदं यदस्तु' पुरुषा स्वप्ने च बहुधन्ते

विश्वस्तेषु च ब्रह्मणापरिभवश्चोर्व न शौर्यं हि तत् ।

स्वाधीना ब्रह्मणीयताऽपि हि बरं ब्रह्मो न नेषाञ्जलि-

मार्गो ह्येष परेऽहसोप्तिकबन्धे पूर्वं कृतो द्वौषिना ॥ ११ ॥

स्वत्कस्मिन्नुद्देशो' सधिमुत्पादयामि ।

देश को नु जलावसेकाशक्तिलो यस्मिन् शब्दो भवे-

द्भ्रूलोना च न दर्शान्तरगत सधि करालो भवेत् ।

क्षारक्षीणसया च लोष्टककुप्य जीर्णो बभ ह्रस्व भवे-

त्कस्मिन्स्त्रीजनदर्शनं च न भवेत्स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥ १२ ॥

(भित्ति परामृश्य ।) नित्यादित्यदर्शनोदकसेवनेन' दूषितेय भूमि क्षारक्षीणा । मूषिकोत्करश्चेत् । हन्त मिद्वोऽयमर्थः । प्रथममेतत्स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्षभ्रारम्भे कीदृशमिदानीं सधिमुत्पादयामि । इह खलु भगवता कनकशक्तिना चतुर्विध सध्मुपायो दर्शितः । तद्यथा—“पञ्चवेष्टकानामाकर्षणमावेष्टकानां छेदनं पिण्डमयानां सेवनं काष्ठमयानां पाटनमिति । तदत्र पञ्चवेष्टक इष्टकाकर्षणम् । तत्र

जीर्णलोष्टमिति यावत् । अत एव जीर्णमयन्पाति क्व भवेत् । तथा च कस्मिन्स्थाने स्त्रीजनदर्शनं न भवेत् । स्त्रीणां स्तेयशास्त्रे निषिद्धत्वादिति भावः । मे अर्थसिद्धिश्च भवेत् ।] सधि किभूतः । दर्शान्तरगतो दर्शान्तरं कनकशक्त्यादिमतविशेषस्तदनु-
गतस्तद्विधितः । करालो विपरीतः । स्त्रीजनदर्शनं हि तदनिष्टाचरण बीरजनगर्हितं समाव्येत । [शार्दूलचिक्रीडित छन्दः] ॥ १२ ॥ [मूषिकोत्कर मूषकोद्भूतमृत्पुञ्जः । स्कन्दपुत्राणां स्कन्दोपजीविचौराचार्याणाम् । कनकशक्तिना कनकस्य शक्ति आयुश्च-
विशेषो यस्य तेन स्कन्देन । पञ्चव्याकोशमित्यादि । वैश्वदेवीछन्दः । [पञ्चव्याकोशा-
दय सधिसंज्ञा ।] बापी विस्तीर्णमिति द्वे नामनी । यदुक्तवान्—“इष्टकाभित्तिं च
क्षस्कारकश्चैनं पञ्चव्याकोशादयः सप्त संज्ञाः ’ इति । नास्करो ब्रह्मसाकारः । अन्वेऽपि
नामसदृशाः सप्त सधयः । [आत्मशिल्प सधिनिर्माणकौशलम् ।] ॥ १३ ॥ अन्व-
स्थितिः । [कारणे क्षतासु जीर्णसु विषमासु कठिनासु च कल्पनासु रचनासु
मया पाटितासु । प्रतिवेशिवर्गं आसन्नवर्तिजनसमूहः ।] कौशलं चेति वकारोऽ-
प्यर्थः ॥ १४ ॥ कर्तिकेय परमगुरुः । ‘ब्रह्मण्यदेवादयोऽपरमुरवः ’ इत्याहुः सर्वे ।
'कर्तिकेयविशेषणम्' इत्येके । ‘ब्रह्मण्यय देवाय’ इति कश्चित्पाठः । [योगः
मायाप्रबोग तेन साधिता रोचना गोरोचना ।] जनयेति । [समालम्ब्य लिप्त-
मात्रम् ।] ॥ १५ ॥ एतेनेति । कर्मसु सधिरचनासु कर्ममार्गं प्रवेशानुकूलसधिपरिमाण-
मिति यावत् । भूषणसप्रयोगानिति कटकदेवर्षिर्माविकीलकमुशिल्लस्योजनाभेदान् ।

१ वदन्ति २ कस्मिन्नुद्देशे, कस्मिन्देसे ३ क्षीण ४ नित्यादित्यादर्शनोदक-
सेवनेन ५ पञ्चवेष्टिका.

Let people call, as they will, this a vile trade, which thrives well when people are asleep, and that getting the better of people by cheating them when they are unsuspecting, is mere thieving, and by no means a brave deed. Still, even a condemnable position of independence is preferable to serving others with folded hands. And this is the path that was followed of yore by Drona's son (Asvatthaman) when he assassinated the Kshatriya princes in sleep (11)

So now, in what spot shall I effect a breach ?

What is that spot which is loose (soft) by being sprinkled over with water, so that it would produce no sound (when being bored through) ? Where could be made a hole in the wall, wide but not in sight (of the passers-by) ? What portion of this building is dilapidated, having its masonry worn out by the corroding action of saline exudations ? And where shall I not come upon (*lit* see) women-folk, and still accomplish my purpose ? (12)

(*Touching the wall*). Here's a spot, worn out by saline action, and weakened by being sprinkled every day with water at the sight of the sun. And here's a pile of rubbish excavated by rats ! My purpose in hand here is (as good as) accomplished ! (For) this is the best (*lit* first) omen of success for us thieves, the followers (*lit* sons) of Karttikeya (our patron saint). Now I have to begin my job, what sort of hole shall I make here ? In connexion with this the divine Kanakasakti has laid down four modes of making a breach. they are as follows —to pull out the bricks when they are baked, to chip them off if unbaked, to wet them with water if they are of common clay, and to cut them through if they are of wood. Now this is a wall of baked bricks, so I shall have to pull them out. Here (seven kinds of holes are possible, *viz*)

[वसन्ततिलक वृत्तम्] ॥ १६ ॥ शिखेति । [प्रदीपस्य सुवर्णवत् पिञ्जरा पिङ्गलवर्णं महीतले सविद्वारेण निर्गता पर्यन्ते यत्तमस्तेन समावृता वेष्टिता कषे निकषपाषाणे निवेशिता सुवर्णरेखेव विभाति । उपमा । वसस्य वृत्तम्] ॥ १७ ॥ प्रतिपुरुष कृत्रिम-पुरुषाकृतिम् ।] 'प्रतीक्ष्य' इत्यत्र 'प्रतीच्छद्य' इति पाठो दृश्यते । तच्च प्रतीच्छा-ग्रहणं कृत्वैत्यत्रार्थे णिचि समासे क्त्वाप्रत्यये त्यपि रूपम् । लक्ष्यमुप्त व्याजमुप्तम् । निश्वास इति । [अस्य पुरुषद्वयस्य निश्वासं शङ्कितं सजातशङ्कं न । शङ्कितस्य पुरुषस्य इव नेत्यर्थः । यत् सुविशदं स्फीतम्] । तुल्यमविषममन्तरमन्तरालो यथा

पद्मव्याकोशं भास्कर बालचन्द्र

वापी विस्तीर्णं स्वस्तिक पूर्णकुम्भम् ।

तत्कस्मिन्देशे दशयाम्यात्मशिल्प

दृष्ट्वा इवो य यद्विस्मय यान्ति पौरा ॥ १३ ॥

तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते । तमुत्पादयामि ।

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु

क्षारक्षतासु विषमासु च कल्पनासु ।

दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो

दोषाश्च मे वदति कमणि कौशल च ॥ १४ ॥

नमो वरदाय कुमारकत्तिकेयाय नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्यदेवाय देवव्रताय नमो
भास्करनन्दिने नमो योगाचार्याय यस्याह प्रथम^१ शिष्य^२ । तेन च परितुष्टेन
योगरोचना^३ मे दत्ता ।

अनया हि समालम्ब्य न मा द्रक्ष्यन्ति रक्षिण ।

शस्त्रं च पतितं गात्रे ह्य नोत्पादयिष्यति ॥ १५ ॥

(तथा करोति ।) ध्वक्कष्टम् । प्रमाणसूत्र मे विस्मृतम् । (विचिन्त्य ।) आ इदं
यज्ञोपवीत^४ प्रमाणसूत्रं भविष्यति । यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्य^५
विशेषतोऽस्मद्विशस्य^६ । कुत ।

एतेन भाषयति भित्तिषु कर्ममार्ग-

मेतेन मोचयति भूषणसप्रयोगान् ।

उद्धाटको भवति यन्त्रदृढे कपाटे

दृष्टस्य कीटभुजगं परिवेष्टनं च ॥ १६ ॥

स्यादेव वर्तते । कपटसुप्तस्य विषमान्तरालवत्त्वात् । [दृष्टिं गाढ दृढं यथा तथा निमी-
लिता न विकला विश्लिष्टा अभ्यन्तरे व्याजसुप्तस्य इव न चञ्चला । गात्रं सस्ताश्च
ते शरीरसंघयश्च तैः शिथिलं विश्लथम् । शय्यायां प्रमाणं तस्मादधिकं हस्तपादस्य
स्वैरप्रसरणात् । व्याजसुप्तो हि न तथा कुर्यात् । तथा च यदि लक्ष्यसुप्तं स्यादभि-
मुखं शीपं न मर्षयेत्सहेतुः । तत्प्रकाशमित्यर्थः । अतः परमार्थसुप्तमिदमिति निश्चयः ।
अत्रोक्तार्थस्य समर्थनाय कारणसमुदायस्योपादानात्समुच्चयालंकारः । शार्दूल-
विक्रीडितलन्दः] ॥ १८ ॥ [ददुरपणवो वाद्यभेदौ ।] स्फारीभवति । अभिमन्त्रितो
बीजविशेषो धनसहितभूतले क्षिप्तो बहुलीभवतीति प्रसिद्धिः । लघुत्वाच्चपलत्वात् ।
[लघु नीचं खलु उत्स्वप्नायते न तु महाशय इति भावः । गोकाभ्यां गवेच्छा
ब्राह्मणकाभ्यां ब्राह्मणेच्छा । ताभ्यां शापितः शपथः प्रापितः । सति सभवे गोब्राह्मण-

Padmavyakosa, Bhaskara, Balachandra, Vapi, Visturna, Svastika and Purnakumbha,* So in what spot shall I exhibit my skill, seeing which to morrow the citizens would be filled with astonishment ? (13)

Well, in this (particular case of a) baked-brick wall, the *Purnakumbha* breach alone would look well I will make that

When at night other walls were breached by me, as also hard structures, weakened by the action of saltpetre, the neighbours, seeing them in the morning, have condemned my crime, and praised my skill of handiwork as well (14)

My bow to Kumara Karttikeya, the bestower of hoons !
Reverence to Kanakasakti, the deserving of praise, whose law is divine !
Salutation to Bhaskaranandin ! And reverence to Yogacharya, whose first pupil I am Highly pleased with me, he gave me magic ointment

When I am besmeared with it, the watchmen will be unable to see me, nor will any weapon striking my body, produce pain (15)

(*He does accordingly*) Ah ! Alas ! I have forgotten my measuring tape ! (*Reflecting*) Well, this sacred thread will serve as the measuring tape ! Indeed, the sacred thread is a very important serviceable article to a Brahmana, particularly to one of my profession ! For—

With this, one measures the passage to be made in the wall with this one breaks off the fastenings (*e g* hooks &c) of ornaments, this serves as a key when a door is securely locked, and it also serves as a ligature when one is bitten by insects or snakes (16)

योरिच्छा पूरणीयैवास्तिकैरिति धर्मदर्शनराद्धान्त । गोब्राह्मणयोरिच्छाया प्रतिघाते महत्पातकमिति निर्णयसिन्धुप्रमुखग्रन्थेषु स्पष्टम् । इति ल दी ।] शोकाम्येति । कामयतेर्लिङ्सामान्ये अचो यति पश्चात्स्त्रीत्व विवक्षणीयम् । गोब्राह्मणसहिताया भङ्ग त्व करोषि यदीद न गृह्णासीति शपथार्थ । प्रणयोऽन्यर्थना । धिगिति । [निर्वेद अस्य सजात इति निर्वेदित न निर्वेदितमनिर्वेदित प्रकृतार्थेऽकृतनिश्चयमित्यर्थ । तथाभूत पौरुष यस्मिन् ।] प्रकरणनिश्चयो निर्वेद तदभावोऽनिर्वेद ॥ १९ ॥ पदशब्द इत्यनेन रदनिकाप्रवेशसूचनम् ।

* These names are significant see Notes for full explanations.

मापयित्वा कर्म समारभे । (तथा कृत्वाऽवलोक्य च ।) एकलोष्टावशेषोऽय सधि ।
 धिक्कण्टम्^१ । अहिना दष्टोऽस्मि । यज्ञोपवीतेनाङ्गुली बद्ध्वा विषवेगं नाटयति ।
 चिकित्सा कृत्वा ।) स्वस्थोऽस्मि । (पुन कर्म कृत्वा दृष्ट्वा च ।) अये ज्वलति
 प्रदीप । तथा हि ।

शिक्षा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा महीतले सधिमूलेन निर्गता ।

विभाति पर्यन्ततम समावृता सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता ॥ १७ ॥

(पुन कर्म कृत्वा ।) समाप्तोऽय सधि । भवतु । प्रविशामि । अथ वा न ताव-
 त्प्रविशामि । प्रतिपुरुषं निवेशयामि^२ । (तथा कृत्वा ।) अये न कश्चित् । नम
 कार्तिकेयाय । (प्रविश्य^३ दृष्ट्वा च ।) अये पुरुषद्वयं सुप्तम् । भवतु । आत्मरक्षार्थं
 द्वारमुदघाटयामि । कथं जीर्णत्वाद्गृहस्य विग्रीति कपाटम्^४ । तद्यावत्सलिलमन्वेष-
 यामि । क्व न खलु सलिलं भविष्यति । (इनस्ततो दृष्ट्वा सलिलं गृहीत्वा
 क्षिपन्सङ्कम् ।) मा तावद्भूमौ पतच्छब्दमुत्पादयेत् । भवतु । एव तावत् ।
 (पृष्ठेन प्रतीक्ष्य कपाटमुदघाटय ।) भवतु । एव तावत् । इदानीं परीक्षे किं
 लक्ष्यसुप्तमुत^५ परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् । (त्रासयित्वा परीक्ष्य च ।) अये परमार्थ-
 सुप्तनानेन भवितव्यम् । तथा हि ।

निश्वासोऽयं न शङ्कितः सुविशदस्तुत्यान्तरं^६ वर्तते

दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे^७ चञ्चला ।

नात्र स्रस्तशरीरसधिशिथिल शय्याप्रमाणाधिक

दीप चापि न मर्षयेदभिमुखं स्यान्लक्ष्यसुप्तं यदि ॥ १८ ॥

(समन्तादवलोक्य ।) अये कथं मृदङ्गः । अयं दर्दुरः । अयं पणवः । इयमपि वीणा ।
 एते वशाः । अमी पुस्तकाः । कथं नाट्याचार्यस्य^८ गृहमिदम् । अथ वा भवनप्रत्ययात्
 प्रविष्टोऽस्मि ।

मार्जार इति । [क्रमणे लङ्घने मार्जारं प्रसरणे शीघ्रगमने मृगः । ग्रहेण आक्रम-
 णेन लङ्घनं लक्ष्यस्य छेदने श्येनः । सुप्तस्यासुप्तस्य च मनुष्यस्य वीर्यस्य शक्ते-
 स्तुलने श्वाः । सर्पणे भूमितलवक्रगमने पन्नगः । रूपभाकारं शरीरं पश्वाद्याकृतिवेश-
 च एतेषां रचने माया । अतिपटुरित्यर्थः । देशभाषान्तरे तत्तद्देशभाषायां परिज्ञानं
 भाषणे च वाक् सरस्वती । रात्रिषु दीपः । दीप इव सर्वं निरपेक्षं पश्यामीति भावः ।
 सकटेषु दुर्गमप्रदेशेषु इडुभः सर्पविशेषः । स्थले वाजी अश्व इव शीघ्रगामी । जले
 नौरिव प्लवनशीलः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।] ग्रहणयुक्तमालङ्घनं ग्रहालुञ्च-
 म् ।
 श्वा कुक्कुरः । माया शाम्बरी विद्या । रूपभाकारः । देशोऽलंकारादियोजना ॥ २० ॥
 भुजग इति । [परिसर्पणे सवेगं परिभ्रमणे पतंगपते गरुडस्य तुल्यः । भुवनस्य

१ हा धिक्क० २ प्रवेश० ३ इति प्र० ४ कपाट ५ लक्ष० ६ स्वप्नान्तरः
 ७ नाभ्यन्तरः ८ चार्यगृ०

So, I'll take measurements and start on my work (*Does so, then inspecting*) Only one brick remains (to be taken out) from this breach. Ah ! Pity ! I am bitten by a cobra ! (*He binds up his finger with his sacred thread, and shows that he is affected by the poison, then applying the cure*) I am all right now ! (*Again works at the breach, observing*) Ah ! A lamp is burning !
For—

This flame of the lamp, yellowish like gold, emerging through the hole and lying across the ground, being surrounded by darkness on all sides, looks like a streak of gold scratched on a touchstone (17)

(*Again working at the breach*) Here's the hole finished ! Well, let me get in Or rather, I won't go in at once, I will first shove in a dummy man (*Does so*) Ah ! There's nobody about ! Bow to Karttikeya ! (*Enters, observing*) Ah ! Here are a couple of men asleep ! Well, I'll open the door to provide a means of escape for myself How ! The house being old, the door creaks ! Well, now, I'll first look for water Where indeed might water be ? (*Searches here and there, finding water, he sprinkles it about, then with apprehension*) I hope it won't make a noise when being sprinkled on the ground Well, now, I will do this (*Looking behind, he opens the door*) Well, this is all right Now I'll see if these two are feigning sleep or are really asleep (*Frightening them, and observing*) Ah ! They must be really asleep For—

Their breathing is free (*lit* unsuspecting), is quite distinct, and occurs at regular intervals. Their eyes are firmly closed, they neither *blink* nor are they unsteady behind the lids Their limbs lie loose, owing to the bodily joints being relaxed, and they stretch beyond the limits of the bed Moreover, if they were shamming sleep, they could not have borne the (gleam of the) lamp held before their face (18)

(*Looking about him*) Ah ! How now ! Here is a tabour, here a flute, and here a *panava* ! Here too is a lute, here are reedpipes and here these puppets ! How ! This turns out to be the house of a professor of music ! Or why, I have entered by trusting to the (external grandeur of the) mansion —

तर्कि परमार्थदरिद्रोऽयमुत राजभयाच्चौरभयाद्वा भूमिष्ठ द्रव्य धारयति । तन्ममापि नाम शविलकस्य भूमिष्ठ द्रव्यम् । भवतु । बीज प्रक्षिपामि । (तथा कृत्वा ।) निक्षिप्त बीज न क्वचित्स्फारीभवति । अये परमार्थदरिद्रोऽयम् । भवतु । गच्छामि ।

विदूषक — (उत्स्वप्नायते ।) भो वयस्य सधिरिव दृश्यते । चौरमिव पश्यामि । तद्गृह्णातु भवानेतत्सुवर्णभाण्डम् । (भो वयस्स सधी^१ विअ दिज्जदि । चोर विअ पेक्खामि । ता गेण्हतु भव एद सुवण्णभण्डअम् ।)

शविलक — किं न खल्वयमिह मा प्रविष्ट ज्ञात्वा दरिद्रोऽस्मीत्युपहसति । तर्कि व्यापादयामि उत लघुत्वादुत्स्वप्नायते । (दृष्ट्वा ।) अये जर्जरस्नानशटी-निबद्ध दीपप्रभयोद्दीपित सत्यमेवैतदलकरणभाण्डम् । भवतु । गृह्णामि । अथ वा न युक्त तुल्यावस्थ^२ कुलपुत्रजन पीडयितुम् । तद्गच्छामि ।

विदूषक — भो वयस्य शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया यद्येतत्सुवर्णभाण्डं न गृह्णासि । (भो वयस्स साविदोसि गोब्राह्मणकामाए जइ एद सुवण्णभण्डअण गेह्णसि ।)

शविलक — अनतिक्रमणीया^३ भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च । तद्गृह्णामि । अथ वा ज्वलति प्रदीप । अस्ति च मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेय कीटो धार्यते । त तावत्प्रवेशयामि । तस्याय^४ देशकाल । एष मृतो मया कीटो यात्वेवास्थ^५ दीपस्योपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरति । एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन^६ धिक् । कृतमन्धकारम् । अथ वा मयाऽप्यस्मद्ब्राह्मणकुले धिक् कृतमन्धकारम् । अहं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्र शविलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्थम-कार्यमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम् । (इति जिघृक्षति ।)

विदूषक — भो वयस्य शीतलस्तेऽग्रहस्त^७ । (भो वयस्स सीदलो दे अगहत्थो ।)

निलयस्थानस्यावलोकने शश इव । भिन्नसाधारणधर्मा मालोपमाऽलकार । पुष्पिताग्रा छन्द ।] वृक इति हुण्डार इति प्रसिद्ध ॥ २१॥ कष्पिअ क्लृप्त्वा । निर्मा-येत्यर्थः । उपरीति । उपरिभागे तलभागे च [उपरितलादूर्ध्वप्रदेशात्] निपा-तिता आकृष्टा इष्टका यत्र । 'उपरितम-' इति पाठे उपरितनी उपरिभवा । शेष तुल्यम् । [गिरसि उपरिभागे तनु अल्पविस्तार मध्यदेशे मध्यभागे विपुल विस्तृत । कुम्भाकार इति भावः । असदृशजनस्य चौरादे सप्रयोग आत्मनि व्यापार तस्माद्भीरो महागृहस्य स्फुटित हृदयमिव स्थित । उत्प्रेक्षालकार । पुष्पि-ताग्रा वृत्तम् ॥ २२॥ वैदेश्येनेति । [विदेशे भव वैदेश्य तेन । व्यापार सधिकरण-मभ्यस्यता मम गृहे सधि कृतो भवेत् । अत असौ नर धनैर्विरहितमत विस्रब्ध

१ सधी विअ दि० सधी विअ दि० २ तुल्यावस्थकु० ३ क्रमणी मम. ४ तथा कृत्वा । अये निर्वापित प्रदीप . ५ यात्येवास्थ, यात्वेवास्थ ..रितुम् ६ कीटेन .

Now, is he really a poor man, or does he keep his money underground, from fear of the king or of thieves ? Ah, can there be a treasure buried to Sarvilaka ? Well, I'll scatter the (magical) seeds (*Does so*) The seeds, when scattered, nowhere multiply (or expand) Oh ! He must really be a poor man ! Well, I'll depart

VID — (*Talking in his sleep*) Friend, I see something like a hole ! I see someone like a thief ! So take hold of this casket containing gold ornaments

SAR — What ! Can it be that he, knowing that I entered here, is mocking me that he is poor ! Shall I then kill him ?— Or is he talking in sleep owing to lightheadedness ? (*Seeing*) Ha ! This thing, wrapped up in a worn out bathing-garment, is really a casket of gold ornaments, as it gleams in the light of the lamp All right, I'll take it — Or rather, it is not proper to injure (*i e rob*) a person of high birth similarly situated with myself (*i e poor*) So I'll go away

VID — Friend, I adjure you by the wishes of cows and Brahmanas, do take this gold casket

SAR — The (adjuration by the) saintly wishes of cows and Brahmanas must not be transgressed So I'll take it But no ! Here's a lamp burning ! I carry with me a fire insect (*i e a moth*) for extinguishing lamps So I'll let it loose, this is the (proper) place and time for it Here this insect, set free by me, flies straightway and whirls over the lamp, describing wonderful circles Here is the lamp extinguished by Bhadrapitha with the flutter (*lit breeze*) of its wings ! Oh ! It has caused darkness ! Or rather, fie on me, who too have caused darkness in (*i e brought ignominy upon*) our Brahmana family ! For here am I, a Brahmana, Sarvilaka by name, the son of one who knew (by heart) all the four Vedas and who never accepted any gifts, doing this foul deed for the sake of the courtesan Madanika ! Now I will grant the Brahmana's request (*Proceeds to take the casket*)

VID — Friend, your fingers are cold !

यथा तथा सुप्त जन न वेदितवान् । असौ अस्माकं महती निवासरचना दृष्ट्वा प्राग्
आशान्वित सुचिर सधिच्छेदनखिन्न पश्चाद् द्रव्यालाभे निराश एव गत । [शार्दूल-
वक्रीडित वृत्तम्] ॥ २३ ॥ निष्क्रामयिष्यामि बहिः करिष्यामीति दिष्ट्या हर्षे ।

शर्विलक — धिक्प्रमाद । सलिलसपकाच्छीतलो मेऽग्रहस्त । भवतु । कक्ष-
योर्हस्त^१ प्रक्षिपामि । (नाट्येन^२ सत्यहस्तमुष्णीकृत्य^३ गृह्णाति ।)

विदूषक — गृहीतम् । (गृहिदम् ।)

शर्विलक — अनतिक्रमणीयोऽयं ब्राह्मणप्रणय । तद्गृहीतम् ।

विदूषक — इदानीं विक्रीतपण्य इव वणिगह सुखं स्वप्स्यामि । (दाणिं
विक्रिण्णिदपण्णो विअ वाणिओ अहं सुहं सुविस्सम् ।)

शर्विलक — महाब्राह्मण स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टमेव मदनिकागणिकार्थं
ब्राह्मणकुल^४ तमसि पातितम् । अथ वाऽऽत्मा^५ पातित ।

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदितपौरुषम्^६ ।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दासि च करोमि च ॥ १९ ॥

तद्यावन्मदनिकाया निष्क्रयणार्थं वसन्तसेनागृहं गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।)
अये पदशब्द इव । मा नाम रक्षिण । भवतु । स्तम्भीभूत्वा तिष्ठामि । अथ वा
ममपि नाम शर्विलकस्य रक्षिण । योऽहं

माज्जर क्रमणे भृगु प्रसरणे इयेनो ग्रहालुञ्चने^७

सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्यतुलने इवा सर्पणे पक्ष्मग ।

माया रूपशरीरवेशरचने वागदेशभाषान्तरे

वीषो रात्रिषु सकटेषु डुडुभो वाजी स्थले नौर्जले ॥ २० ॥

अपि च ।

भुजग इव गतीं गिरि स्थिरत्वे पतगपते परिसर्पणे च तुल्य ।

शश इव भुवनावलोकनेऽहं वृक इव च ग्रहणे बले च सिंह ॥ २१ ॥

(प्रविश्य)

रत्निका — हा धिक् हा धिक् बहिर्द्वारशालाया प्रसुप्तो वर्धमानक सोऽप्यञ्च
न दृश्यते । भवतु । आर्यमैत्रेयमाह्वयामि । (इति परिक्रामति ।) (हृदी हृदी
बाहिरदुआरशालाए पसुत्तो वड्ढमाणओ सोवि एत्थं ण दीसइ । भोदु । अज्जमित्तेअ
सहावेमि ।)

क इति । [भूतार्थं यथावृत्तमर्थं चौरिणापहृतं रत्नभाण्डमिति । तुल्यिष्यति लघूकरि-
ष्यति ।] निष्प्रतापा निष्पौरुषा । [अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ।] ॥ २४ ॥ यदोति ।
[कृतान्तेन दैवेन] । प्रणयोऽर्थित्वम् । [दूषितं मलिनोक्तम् । लोके । ममैवापहार
कत्वेनावस्थापनात् इति भावः] ॥ २५ ॥ भैक्षेणेति । [न्यासस्य प्रतिक्रिया
तन्निष्क्रयद्रव्यमित्यर्थः । भैक्षेण भिक्षालब्धद्रव्यसंघातेन अर्जयिष्यामि] ॥ २६ ॥ अव-

१ कक्षाया २ इति नाट्येन ३ स्वहस्त ४ ब्रह्मकुल ५ आत्माऽपि ६ निवेदित
७ गृहा०

SAR —Oh ! What carelessness (on my part) ! My fingers are cold owing to their (recent) contact with water Well, I'll hold my hand (for a while) inside my arm pit. (*He acts warming his right hand, and then takes the casket*)

VID —Have you got it ?

SAR —Of course, I couldn't say 'no' to this request of a Brahmana, so I've accepted it

VID —Now I can sleep soundly, like a merchant that has sold off his goods

SAR —Worthy Brahmana, you may sleep for a hundred years ! Alas ! For the sake of the courtesan Madanika, I have thus brought degradation upon (*lit* cast into darkness) my Brahmana family, or why, I have degraded my own soul ?

Fie upon poverty, on account of which one's manly nature ceases to feel disgust (for unworthy acts) ! For instance, here I am censuring this ignoble deed, but am doing it all the same ! (19)

Well now let me repair to Vasantsena's mansion to buy Madanika's freedom (*Walking about and observing*) Ah ! It sounds like somebody's footsteps ! I hope they are not policemen ! Never mind—-I'll become (rigid like) a pillar and stand (here) Or rather—-Are the police of any account to me Sarvilaka ?—I, who

Am a (veritable) cat in leaping, a deer in bounding off, a hawk in seizing prey and tearing it to pieces, a dog in judging of the strength of a man according as he is asleep or awake, a snake in crawling, magic (personified) in assuming different characters, postures and dresses the goddess of speech in (talking in) the various dialects of different countries, a lamp during nights, a dudubha in (slipping away from) intricate places, a horse on land, and a boat on water ! (20)

Moreover—

In movement I am (quick) like a snake, in steadiness, like a mountain, in flying, I resemble the lord of birds (the eagle) In surveying the whole country, I am like a hare, in effecting a capture, like a wolf, and in strength, a lion (21)

(*Entering*)

RADANIKA—Oh ! Alas ! How now ! Vardhamanaka was sleeping in the room adjoining the outer gate, he, too, is not to be seen here ! Well, I'll call out to the worthy Maitreya. (*Walks about*).

शविलक — (रदनिका हन्तुमिच्छति । निरूप्य ।) कथ स्त्री । भवतु । गच्छामि । (इति निष्क्रान्त ।)

रदनिका — (गत्वा सत्रासम् ।) हा धिक् हा धिक् अस्माक गृहे सधिं कर्तयित्वा^१ चोरो निष्क्रामति । भवतु । मैत्रेय गत्वा प्रबोधयामि । (विदूषकमुपगम्य ।) आर्यं मैत्रेय उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माक गेहे सधिं कर्तयित्वा चोरो निष्क्रान्त । (हृदी हृदी अम्हाण गेहे सधिं कप्पिअ चोरो णिक्कमति । भोदु । भित्तेअ गदुअ पबोघेमि । अज्ज भित्तेअ उठ्ठेहि उठ्ठेहि । अम्हाण गेहे सधिं कप्पिअ चोरो णिक्कन्तो ।)

विदूषक — (उत्थाय ।) आ दास्या पुत्रिके किं भणामि । चौर कर्तयित्वा सधिनिष्क्रान्त । (आ दासीएधीए किं भणामि । चोर^२ कप्पिअ सधी णिक्कन्तो ।)

रदनिका — हताश अल परिहासेन । किं न प्रेक्षस एतद् । (हदास अल परिहासेण । किं ण पेविक्खसि एणम् ।)

विदूषक — आ दास्या पुत्रिके किं भणसि द्वितीयमिव द्वारमुद्धाटितमिति । भो वयस्य चारुदत्त उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माक गेहे सधिं दत्त्वा चोरो निष्क्रान्त । (आ दासीएधीए किं भणामि दुद्धिअ विअ दुआरअ उग्घाडिद त्ति । भो वअस्स चारुदत्त उठ्ठहि उठ्ठेहि । अम्हाण गेहे सधिं दइअ चोरो णिक्कन्तो ।)

चारुदत्त — भवतु । भो अल परिहासेन ।

विदूषक — भो न परिहास । प्रेक्षता भवान् । (भो ण परिहासो । पेक्खदु भवम् ।)

चारुदत्त - कस्मिन्नृद्देशे ।

विदूषक - भो एष । (भो एसो ।)

चारुदत्त — (विलोक्य ।) अहो दर्शनीयोऽयं सधि ।

^३ उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं शिरसि तनुविपुलश्च मध्यदेशे ।

असदृशजनसंप्रयोगभीरोर्हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥ २२ ॥

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता ।

विदूषक — भो वयस्य अयं सधिर्द्वाभ्यामेव दत्तो भवेत् । अथ वाऽऽगन्तुकेन शिक्षितुकामेन वा । अन्यथाऽत्रोज्जयिन्या कोऽस्माकं गृहविभव न जानाति । (भो वअस्स अअ सधी दुवेहि उज्जेव दिण्णो भवे । आदु आगन्तुएण सिक्खिदुकामेण वा । अण्णधा इध उज्जइणीए को अम्हाण घरविहव ण जाणादि ।)

चारुदत्त —

वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता

नासौ वेदितवान्धनैर्विरहितं विलम्बसुप्तं^४ जनम् ।

दृष्ट्वा प्राङ्महतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वित

सधिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं पश्चात्प्राशो गत ॥ २३ ॥

ततः सुहृद्भूषं किमसौ कथयिष्यति तपस्वी । सार्धंवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किञ्चित्मया^५ समासादितमिति ।

SAR — (*Prepares to strike down Radanika, but observing*)
Ah ! She is a woman ! Never mind, then, I am going (*Exit*).

RAD — (*Moving on, with fear*) Ha ! What's that ! A thief has burgled our house and is escaping ! Well, I'll go and rouse Maitreya (*Approaching Vid*) Sir Maitreya, get up, get up, in our house a thief has cut a hole and escaped !

VID — (*Getting up*) Ah ! What do you say, you slave-born wench ? A hole has cut a thief and escaped ?

RAD — You silly fellow, don't you be joking, can't you see this hole ?

VID — Ah ! What do you say, you slave-born wench ? That he has cut open a second door as it were ? Here, friend Charudatta, get up, get up, a chief has cut a hole in our house and escaped !

CHAR — Enough, don't you be joking

VID — My dear friend, this is no joke, you should see for yourself

CHAR — In what place (is it),

VID — Here it is

CHAR — (*Observing*) Ah ! It is a fine looking hole !

This breach, formed with the bricks pulled out from the upper part (downwards), which is narrow at the top and wide in the central part, looks as if it were the heart of our stately mansion, burst in fear at coming in contact with an unworthy person (i.e. the thief) (22)

How ! There is a certain skill even in such kind of work !

VID — Friend, this hole could have been made only by two sorts of persons, either by a stranger, or by one who wished to try his hand, for otherwise, who is there in this Ujjayini that does not know the wealth of our house !

CHAR —

This (hole) in our house must have been made by a foreigner who wanted to practise his art, he did not know that people here were sleeping soundly because they were moneyless ! At first, on seeing the magnificent structure of our house, he was filled with hopes (and entered), but he must have afterwards gone disappointed, being just fatigued, having long toiled at boring that hole (23)

So what will that poor fellow say to his friends ?—that he entered the house of a leading merchant's son (Char.) but got nothing ?

बिदूषक — भो कथं तमेव चौरहतकमनुशोचसि । तेन चिन्तितं महदेतद्गृहम् । इतो रत्नभाण्डं सुवर्णभाण्डं वा निष्कामयिष्यामि । (स्मृत्वा । सविषादमात्मगतम् ।) कुत्र तत्सुवर्णभाण्डम् । (पुनरनुस्मृत्य । प्रकाशम् ।) भो वयस्य त्वं सर्वकालं भणसि । मुखो मंत्रेयोऽपण्डितो मंत्रेय इति । सुष्ठु मया कृतं तत्सुवर्णभाण्डं भवतो हस्ते समर्पयता । अन्यथा दास्यापुत्रेणापहतं भवेत् । (भो कथं तं जजेव चौरहतं अणुशोचसि । तेन चिन्तितं महन्त एदं गेहम् । इदो रक्षणभण्डं सुवर्णभण्डं वा निष्कामयिष्यामि । कर्हि तं सुवर्णभण्डम् । भो वयस्स तुमं सर्वकालं भणसि । मुखो मित्तोऽथो अपण्डितो मित्तोऽथो त्ति । सुष्ठु मए किदं तं सुवर्णभण्डं भवतो हत्थे सम्पपन्तेण । अण्णधा दासीएपुत्तेण अवहदं भवे ।)

चारुदत्त — अलं परिहासेन ।

बिदूषक — भो यथा नामाहं मुखं स्तुतिं परिहासस्यापि देशकालं न जानामि । (भो जहं नाम अहं मुखो तां किं परिहासस्य विदेशालं न जानामि ।

चारुदत्त — कस्या वेलायाम् ।

बिदूषक — भो यदा त्वं मया भणितोऽसि शीतलस्तेऽग्रहस्त । (भो जदां तुमं मए भणितोऽसि शीतलो दे अग्रहस्थो ।)

चारुदत्त — कदाचिदेवमपि स्यात् । (सर्वतो निरूप्य । सहर्षम् ।) वयस्य दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि ।

बिदूषक — किं नापहतम् । (किं न अवहदम् ।)

चारुदत्त — हृतम् ।

बिदूषक — तथाऽपि किं प्रियम् । (तथा वि किं पियम् ।)

चारुदत्त — यदसौ कृतार्थो गतः ।

बिदूषक — न्यासं खलु सः । (नासो क्व सो ।)

चारुदत्त — कथं न्यासः । (मोहमुपगतः ।)

बिदूषक — समाश्वसितुं भवान् । यदि न्यासश्चोरेणापहतस्त्वं किं मोहमुपगतः । (समस्ससदुं भवम् । जहं नासो चोरेण अवहदो तुमं किं मोहं उवगदो ।)

चारुदत्त — (समाश्वस्य ।) वयस्य ।

कं भद्रास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुल्यिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा बरिद्रता ॥ २४ ॥

भो कष्टम् ।

यदि तावत्कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।

किमिदानीं नृक्षसेन चारित्र्यमपि दूषितम् ॥ २५ ॥

VID — Sir, how is it that you feel sorry for that rascally thief ? He must have thought Here is a big mansion, from here I shall carry off a casket of jewels or of gold.—(*Remembering : sorrowfully, to himself*) Ah ! Where's that golden casket ?—(*Again remembering, aloud*) Friend, you are always saying that Maitreya is a fool, that Maitreya is a blockhead But I acted wisely in that I delivered over that golden casket into your hands ! Otherwise that son-of-a-slave (thief) would have taken it away

CHAR — Enough of joking

VID — Sir, though I may be a fool, still do I not know even the time and place for joking ?

CHAR — At what time (did you give it to me) ?

VID — Sir, just when I said to you that your fingers were cold

CHAR — Perhaps it might have been even as you say — (*Looking everywhere, joyfully*). Friend, good luck ! I'll tell you something pleasant !

VID — What, it is not stolen ?

CHAR — It is

VID — Then what is it that is pleasant ?

CHAR — That he went away satisfied

VID — But it was a deposit !

CHAR — Ah ! A deposit ? (*Faints*)

VID — Come to yourself, Sir If a thief has stolen the deposit, why should you faint (for that) ?

CHAR —(*Recovering*) Friend,

Who will believe the real fact ? Everyone will think lightly of me For, in this world, inglorious poverty is always prone to be suspected (24)

Ah ! Bad luck !

If, indeed, Fate did desire my riches,—why did now the cruel one spoil my character also ? (25)

रक्षणजणस्य अपगत रक्षण यस्यासौ अपरक्षणो जन । [पुष्करपत्र कमलपत्र तत्प-
तिता जलबिन्दवस्तद्वच्चञ्चलै । अतिशोण्डीरतया अत्युन्नतचित्ततया । पुरस्तान्मुख-
प्राचीमुख । प्रतिग्रहे तस्यावश्यकत्वात् ।] पौरस्थिआहिमुहो पौरस्त्याभिमुख ।
पूर्वदिगवलम्बितमुख इत्यर्थ । रक्षणसङ्घि रत्नषष्ठिकाभिघ्न व्रतम् । ' अरण्य-

विदूषक —अहं खल्वपलपिष्यामि केन दत्तं केन गृहीतं को वा साक्षीसि ।
(अहं क्वं अवलविस्स केण दिण्णं केण गहिदं को वा सक्खिं त्ति ।)

चारुदत्त —अहमिदानीमनुत्तमभिषास्ये ।

भक्षेणाप्यर्जयिष्यामि^१ पुनन्यासप्रतिक्रियाम् ।

अनुत्तं नाभिषास्यामि चारित्र्यभ्रशकारणम् ॥ २६ ॥

रत्निका —तद्यावदायार्थतायै गत्वा निवेदयामि । (इति निष्क्रान्ता ।)
(ता जाव अज्जावूदाए^२ गदुअ णिवेदेमि ।)

(तत^३ प्रविशति चेटया सह चारुदत्तवधू ।)

वधू —(ससभ्रमम् ।) अयि सत्यमपरिक्षतशरीर आर्यपुत्र आर्यमैत्रेयेण सह । (अहं सच्च अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तेण सह ।)

चेटी—भर्त्रि सत्यम् । किं तु यं स वेश्याजनस्यालंकारोऽपहृतः । (भट्टिणि सच्चम् । किं तु जो सो वेस्साज्जणकेरको अलंकारो सो अवहदो ।)

वधू —(मोहं नाटयति ।)

चेटी—समाश्वसित्वार्यां धृता । (समस्ससदु^४ अज्जा वूदा ।)

वधू —(समाश्वस्य ।) चेटी किं भणसि अपरिक्षतशरीर आर्यपुत्र इति । वरमिदानीं स शरीरेण परिक्षितं न पुनश्चारित्र्येण । साप्रतमुज्जयिन्या जन एव मन्त्रयिष्यति दरिद्रतयाऽऽर्यपुत्रेणैवेदृशमकार्यमनुष्ठितमिति । (ऊर्ध्वमवलोक्य निश्चस्य च ।) भगवन्कृतान्तं पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुचञ्चलं क्रीडसि दरिद्र-पुरुषभागधेयं । इयं च म एका मातृगृहलब्धा रत्नावली तिष्ठति । एतामप्यति-शौण्डीरतयाऽऽर्यपुत्रो न ग्रहीष्यति । चेटी आर्यमैत्रेयं तावच्छब्दापय । (हञ्जे किं भणसि अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो त्ति । वरं दाणिं सो शरीरेण परिक्षितो ण उणं चारित्तेण । सपदं उज्जइणीए जणो एव्वं मन्तइस्सदि दलिहदाए अज्जउत्तेण ज्जेव्व ईदिस अकज्ज अणुचिट्ठिदं त्ति । भवव कअन्तं पोक्खरवत्तपडिदजलबिन्दु-चञ्चलेहिं कीलसि दलिहपुरिसभाअधेएहिं । इअं च मे एक्का मादुघरलद्धा रअणा-वली चिट्ठिदं । एदं पि अदिसोण्डीरदाए अज्जउत्तो^५ ण गेण्हिस्सादं । हञ्जे अज्ज-मित्तेअं दाव सहावेहि ।)

चेटी—यदार्या धूताऽऽज्ञापयति । (विदूषकमुपगम्य ।) आर्यं मैत्रेयं धूता त्वामाह्वयति । (ज अज्जा वूदा आणवेदि । अज्ज मित्तेअं वूदा दे सहावेदि ।)

विदूषक —कुत्र सा । (कहिं सा ।)

चेटी—एषा तिष्ठति । उपसर्प । (एसा चिट्ठिदं । उवसप्प ।)

विदूषक —(उपसृत्य ।) स्वस्ति भवत्यै । (सोम्यि भोदीए ।)

VID —I would, indeed deny it (and say)—Who made the deposit ? Who accepted it ? Who was the witness ?

CHAR —Am I now to tell a lie ? (No)

I'll again acquire the means of returning the deposit, even by begging (if necessary), but I'll never utter a falsehood, which would lead to loss of character (26)

RAD —Well, then, let me go and tell (all this) to the worthy Dhuta (*Exit*)

(*Then enter Charudatta's wife, accompanied by the Maid*).

Wife—(*Excitedly*) Well, is my lord (i e husband) really safe (*lit* uninjured) in body, along with the worthy Maitreya ?

THE MAID—Mistress, he is really safe But that ornament belonging to the courtesan,—that is stolen

Wife—(*Acts swooning*)

THE MAID—Worthy Dhuta, is compose yourself !

WIFE—(*Recovering*) Girl, What did you say ?—that my lord was safe in body ? It were now far better that he was injured in body, than in character (For) now in Ujjayini people will (everywhere) say that my husband himself, being poor, committed such a vile deed (*Looking upwards and sighing*) O mighty Fate ! You do, indeed, play with the fortunes of poor people, unstable as the drops of water fallen on lotus-leaves !—Now, I have only a jewel-necklace left, come from my mother's family. But even this, my husband would refuse to accept, on account of his extreme pride ! Girl, just call the worthy Maitreya here

THE MAID—As the noble Dhuta orders (*Approaching the Vid*) Sir Maitreya, Dhuta is calling you

VID —Where is she ?

THE MAID—Here is she, go to her

VID —(*Approaching*) My blessings to your ladyship

षष्ठिका नाम ग्रीष्मव्रतम् ' इत्येके । [प्रतिग्राहयितव्यं यतो दक्षिणया व्रतं सुसिद्धं भवति ।] [वैकल्य्यात् चित्तस्य दोषस्थित्यात् । अकार्यमात्मघातादि । आत्मेति । आत्मभाग्येन स्वस्य दुर्दैवेन क्षतं द्रव्यं यस्य सः । अर्थतः धनाद्धतो । द्रव्याभावादि-त्यर्थः । [अर्थतः अर्थसम्बन्धेन] ॥ २७ ॥ विभवेति । [विभवमनुगतो विभवानुरूपः

वधू—आर्य वन्दे । आर्य पुरस्तान्मुखो भव । (अज्ज वन्दामि । अज्ज पुरत्थिआमुहो^१ होहि ।)

विदूषक—एष भवति पुरस्तान्मुखः सवृत्तोऽस्मि । (एसो भोदि पुरत्थिआमुहो सवृत्तो भिह ।)

वधू—आर्य प्रतीच्छेमाम् । (अज्ज पडिच्छ इमम् ।)

विदूषक—किं न्विदम् । (किं ण्णेदम् ।)

वधू—अहं खलु रत्नषष्ठीमुपोषिताऽऽसम् । तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणं प्रतिग्राहयितव्यं । स च न प्रतिग्राहितः । तत्तस्य कृते प्रतीच्छेमा रत्नमालिकाम् । (अहं^२ क्वं रअणसठ्ठि उववसिदा आसि । तहिं जघाविह्वाणुसारेण बम्हणो पडिग्गाहिदव्वो^३ । सो अण पडिग्गाहिदो । ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअ ।)

विदूषक—(गृहीत्वा ।) स्वस्ति । गमिष्यामि । प्रियवयस्याय निवेदयामि । (सोत्थि । गमिस्सम् । पिअवअस्सस्स णिवेदेमि ।)

वधू—आर्य मैत्रेय मा खलु मा लज्जिता कुरु । (इति निष्क्रान्ता ।) (अज्ज मित्तेअ मा क्वं म लज्जावेहि ।)

विदूषक—(सविस्मयम् ।) अहो अस्या महानुभावता । (अहो से महानुभावदा ।)

चारुदत्त—अये चिरयति मैत्रेय । मा नाम वैक्लव्यादकार्यं कुर्यात् । मैत्रेय मैत्रेय ।

विदूषक—(उपसृत्य ।) एषोऽस्मि । गृहाणताम् । (रत्नावलीं दर्शयति ।) (एसो भिह । गेण्ह एदम् ।)

चारुदत्त—किमेतत् ।

विदूषक—भो यत्ते सदृशदारसग्रहस्य फलम् । (भो ज दे सरिसदारसग्रहस्स फलम् ।)

चारुदत्त—कथं ब्राह्मणी मामनुकम्पते । कष्टम् । इदानीमस्मि दरिद्रः ।

आत्मभाग्यक्षतद्रव्यं स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितम् ।

अर्थतः पुरुषो नारी या नारी साऽर्थतः पुमान् ॥ २७ ॥

अथ वा । नाहं दरिद्रः । यस्य मम

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुहृद्भूवान् ।

सत्यं च न परिभ्रष्टं यद्हरिद्रेषु दुर्लभम् ॥ २८ ॥

मैत्रेय गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनाया^४ सकाशम् । वक्तव्या च सा मद्रचनात् । यत्खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति^५ कृत्वा विस्रम्भाद्भूते हारितम् । तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावलीति ।

१ पौरत्थिआहि० (पौरस्त्याभि०) २ अज्ज अहं ३ गहि०
४ सेनागृहम्. ५ अस्मदीय

WIFE—Sir, my bow to you ! Sir, just turn your face towards the east

VID —Lady, here I have turned my face towards the east

WIFE—Sir, take this

VID —What may this be ?

WIFE—I had observed a fast on Ratnashashthi day For that I had to bestow a gift on a Brahmana, in accordance with my position (*lit* riches) But no Brahmana was yet given a gift, so you should accept this jewel necklace (from me) on his account

VID —(*Receiving*) God bless you ! (Now) I will go and tell (this) to my dear friend (Charudatta)

WIFE—Sir Maitreya, but (take care) you do not put me to shame thereby ! (*Exit*)

VID —(*With wonder*) Oh ! What a nobility of mind she shows !

CHAR —How now ! Maitreya yet tarries I hope he won't do anything rash in his (present) distracted condition Maitreya ! Maitreya !

VID —(*Approaching*) Here I am. Take this (*Shows the jewel necklace*)

CHAR —What's this ?

VID —Sir, this is (what I would describe as) the fruit of your having married a worthy wife !

CHAR —Alas ! Even my wife takes pity on me ! Ah ! Now I am truly a poor man !

I, having lost my money through my own (bad) luck, am now shown pity by my wife's (*i.e.* my wife has given me) money ! Through (the absence of) money, a man becomes a woman, and she who is a woman becomes a man, also through (the possession of) money ! (27)

Or rather, I am not a poor man, I whose

Wife follows me through (the turns of) my fortune, who have a friend in you, (unchanged) in happiness as well as in sorrow, and who have not swerved from truth (*i.e.* honesty), which is rarely to be found in the poor (28)

Maitreya, go with that jewel necklace to Vasantasena and say to her at my instance—"Kindly accept this jewel necklace in exchange for that golden casket of yours, which we thought to be our own and in that belief lost at gambling."

बिदूषक — मा तावदखादितस्याभुक्तस्याल्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणा-
च्चतु समुद्रसारभूता रत्नावली दीयते । (मा दाव अम्बाइदस्स अभुत्तस्स अप्प-
भूल्लस्स चौरहि अवहदस्स कारणादो चटुस्समुद्रसारभूदा रत्नावली दीअदि ।)

चारुदत्त — वयस्य मा मैवम् ।

य समालम्ब्य विश्वास न्यासोऽस्मासु तया कृत ।

तस्यैतन्महतो मूल्य प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ २९ ॥

तद्वयस्य अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितोऽसि नैनामग्राहयित्वाऽत्रागन्तव्यम् । वर्ध-
मानक^१ ।

एताभिरिष्टकाभि सधि क्रियतां सुसहृत् शीघ्रम् ।

परिवादबहुलदोषाश्च यस्य रक्षा परिहरामि ॥ ३० ॥

वयस्य मैत्रेय भवताऽप्यकृपणशौण्डीर्यमभिधातव्यम् ।

बिदूषक — भो दरिद्र किमकृपण मन्त्रयते । (भो दलिदो किं अकिवण
मन्तेदि ।)

चारुदत्त — अदरिद्रोऽस्मि सखे यस्य मम (‘विभवानुगता भार्या’ (३।२८)
इत्यादि पुन पठति ।) तद्गच्छतु भवान् । अहमपि कृतशीघ्रं सध्यामुपासे ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

इति सविच्छेदो^२ नाम तृतीयोऽङ्कः ।

वर्तमाना । यद् एतत्त्रितयम् ।] ॥ २८ ॥ चतु समुद्रेति । चतु समुद्राणां रत्नाकाराणां
सारभूता । यमिति । [य विश्वास समालम्ब्य तयाऽस्मासु न्यास कृत तस्य महत्
प्रत्ययस्य विश्वासस्यैवैतन्मूल्य दीयते] ॥ २९ ॥ [स्पृष्टिकया स्पर्शेन ।] एताभिरिति ।
[सधि शीघ्रं सुसहृत् सुपूर्णं क्रियताम् । यत् परिवादस्य लोकनिन्दाया य बहुल
दोष तस्माद्यस्य रक्षा न परिहरामि उपेक्षे] ॥ ३० ॥ [अकृपणममन्द शौण्डीर्य-
मौदार्यं यत्र तद्यथा तथा ।]

इति सविच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

VID.—Don't you give away this jewel-necklace, which is (as it were) the best produce of the four oceans, for the sake of that thing of (comparatively) little value, which was neither swallowed nor enjoyed but was stolen by thieves !

CHAR --Nay, friend, say not so

This price is being paid, (not for that ornament, but) for that high trust, by relying on which she kept that deposit with us (29)

So friend, I adjure you by the touch of my body,—you must not return here without inducing her to accept it. Vardhamanaka !

Quickly fill up the opening wall with these bricks, I do not wish it to remain, for scandal has many evils (30)

Friend Martreya, you should also address her with (due) dignity and nobility of mind

VID --Friend, can one talk ignobly, even though one may be poor ?

CHAR --Friend, I am not indeed poor, I whose (—*Repeats again the verse, "Wife follows me" &c*) So you may go now I too will purify myself and attend to morning prayers (Exeunt all)

Thus ends Act III-, styled
' The Making of a Breach '

चतुर्थोऽङ्कः ।

(तत प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आज्ञप्ताऽस्मि मात्राऽऽर्या सकाशं गन्तुम् । एषाऽऽर्या चित्रफलक-
निषण्णदृष्टिमदनिकया सह किमपि मन्त्रयमाणा तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि ।
(इति परिक्रामति ।) (आणत्तम्हि अत्ताए अज्जआए^१ सआस गन्तुम् । एसा
अज्जआ चित्तफलअणिसण्णदिट्ठी मदणिआए सह किपि मन्तअन्तो चिट्ठदि । ता
जाव उवसप्पामि ।)

(तत प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च ।)

वसन्तसेना—हज्जे मदनिके अपि सुसदृशीय चित्राकृतिरार्यंचारुदत्तस्य ।
(हज्जे मदणिए अवि सुसदिसी इअ चित्ताकिदी अज्जचारुदत्तस्स ।)

मदनिका—सुसदृशी । (सुसदिसी ।)

वसन्तसेना—कथं त्वं जानासि । (कथं तुमं जानासि ।)

मदनिका—येनार्याया सुस्निग्धा दृष्टिरनुलम्भा । (जेण अज्जआए सुमि-
णिद्धा दिट्ठी अनुलम्भा ।)

वसन्तसेना—हज्जे किं वेशवासदाक्षिण्येन मदनिके एव भणसि । (हज्जे किं
वेशवासदाक्षिण्येण मदणिए एव्व भणासि ।)

मदनिका—आर्ये किं य एव जणो वेशे प्रतिवसति स एवालीकदक्षिणो
भवति । (अज्जए किं जो ज्जेव जणो वेसे पडिवसदि सो ज्जेव अलीअदक्खिणो
भोदि ।)

वसन्तसेना—हज्जे नानापुरुषसङ्गेन वेश्याज्जनोऽलीकदक्षिणो भवति । (हज्जे
जाणापुरिससङ्गेन वेस्साजणो अलीअदक्खिणो भोदि ।)

मदनिका—यतस्तावदार्याया दृष्टिरिहाभिरमते हृदयं च तस्य कारणं किं
पृच्छधते । (जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि हिअ च तस्स कारणं
किं पुच्छीअदि ।)

अथोत्कण्ठिताया प्रियस्य चित्रदर्शनेन विरहं विनोदयन्त्या वसन्तसेनाया
प्रवेशसूचनार्थमादौ चेटीप्रवेशः । वसन्तसेनामात्रा माधवमेनया । चित्रफलके निषण्णा
ससक्ता दृष्टिर्यस्या । प्रियप्रतिकृतिदर्शनं हि उत्कण्ठितानां बिरहविनोदनोपायः । तदु-
क्तम्—‘ वियोगावस्थायुः प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि ।

ACT IV

(*Then enter a Maid*).

THE MAID—The mother has asked me to be in attendance upon her ladyship (Vasantasena) Here she is, talking about something with Madanika, her eyes fixed on a painting-board. Well, then, I'll approach her (*Walks about*)

(*Then enter Vas, as described, and Mad*)

VAS —Girl, Madanika, is this portrait a most faithful representation of the worthy Charudatta ?

MAD —It is a most faithful one

VAS —How do you know ?

MAD — Because your eyes are gazing upon it with great fondness

VAS —Girl, Madanika, do you speak thus because of the courtesy bred in you by your residence in the courtesans' quarter ?

MAD —My lady, is it (a fact) that every person who lives in the courtesans' quarter is falsely courteous ?

VAS —Girl, courtesans *are* false in their courtesy on account of their coming in contact with various sorts of men

MAD —Since in the first place your ladyship's eyes as well as heart take delight in this (picture), where is the need to ask the reason ?

तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवता स्पर्शनमपि प्रतीकार कामव्यथितमनसा कोऽपि कथित ॥'
इति । चित्रे निवेशिता आकृति-चित्राकृति । वेशो वेश्यावसति तत्र यो वास तेन
यदाक्षिप्य परच्छन्दानुवृत्तिचातुर्यं तेन । 'वेशवासदाक्षिप्येन' इति पाठे वेशाना
वेश्याश्रिताना यो वासस्तस्य दाक्षिप्यमिति ल दी । स सर्व एवालीकदक्षिणो
मिथ्याप्रियवादी भवति । किमिति शेषः ।] यत्र चक्षुर्दृष्टये लग्ने तत्र कारणं किं
पर्यालोच्यते । अतिप्रियनामासावल विलम्बेनेत्याशयः । [गृहीतावगुण्ठनमाच्छदन-
महापटाच्छादितम् । 'कर्णिरथ प्रवहणम्' इति कोशः । स्त्रीणां स्थितियाम्योऽ-
भित समाच्छन्नो रथः प्रवहणम् । इति ल० दी० । सुवर्णं दशमासिकं तेषां दश-
सहस्रं तेन लभ्य सुवर्णदशसाहस्रिकः ।] सदेशेनेति । मया सदेशः कथितो नात्र

वसन्तसेना—हञ्जे^१ सखीजनादुपहसनीयता रक्षामि । (हञ्जे सहीजणादो उवहसणीअदा रक्खामि ।)

मदनिका—आर्ये एव नेइम् । सखीजनचित्तानुवर्त्यबलाजनो भवति । (अञ्जए एव्व नेदम् । सहीजणचित्तानुवत्ती अबलाजणो भोदि ।)

प्रथमा चेटी—(उपमृत्य ।) आर्ये माताऽऽज्ञापयति—‘ गृहीतावगुण्ठन पक्षद्वारे सज्ज प्रवहणम् । तद्गच्छ ’ इति । (अञ्जए अत्ता आणवेदि—‘ गहिदाव-गुण्ठन पक्खदुआए सज्ज पवहणम् । ता गेच्छ ’ ति ।)

वसन्तसेना—हञ्जे^१ किमार्यचारुदत्तो मा नेष्यति । (हञ्जे किं अञ्ज-चारुदत्तो म णइस्सदि ।)

चेटी—आर्य येन प्रवहणेन सह सुवर्णदशसाहस्रिकोऽलकारोऽनुप्रेषित । (अञ्जए जेण पवहणेण सह सुवण्णदससाहस्सिओ अलकारओ अणुप्पेसिदो ।)

वसन्तसेना—क पुन स । (को उण सो ।)

चेटी—एष एव राजश्याल सस्थानक । (एसो ज्जेव राअसालो सठाणओ ।)

वसन्तसेना—(सक्रोधम् ।) अपेहि । मा पुनरेव भणिष्यसि । (अवेहि । मा पुणो एव्व भणिस्ससि ।)

चेटी—प्रसीदतु प्रसीदत्वार्या । सदेशेनास्मि प्रेषिता । (पसीदतु पसीदतु अञ्जआ । सप्पेसेण म्हि पेसिदा ।)

वसन्तसेना—अह सदेशायैव कुप्यामि । (अह सदेसस्म ज्जेव कुप्पामि ।)

चेटी—तत्किमिति मातर विज्ञापयिष्यामि । (ता किति^२ अत्त विण्ण-विस्सम् ।)

वसन्तसेना—एव विज्ञापयितव्या—यदि मा जीवन्तीमिच्छसि तदेव न पुनरह मात्राऽऽज्ञापयितव्या । (एव्व विण्णाविदब्बा^३—अइ म जीअन्ती इच्छसि ना एव्व ण पुणो अह अत्ताए आणविदब्बा ।)

चेटी—यथा ते रोचते । (इति निष्क्रान्ता ।) (जघा दे रोअदि ।)

(प्रविश्य ।)

शविलक —

दत्त्वा निशाया^४ वचनीयदोष निद्रा च जित्वा नृपतेश्च रक्षान्^५ ।

स एष सूर्योदयमन्दरश्मि क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जात ॥ १ ॥

मम दोष इति भावः । दत्त्वेति । [निशाया वचनीयदोष चौर्यादिक स्याच्चेन्निशया एव दोष इत्येवरूप दत्त्वा निद्रा जित्वा अवधय नृपते रक्षान् रक्षापुरुषाश्च जित्वा तद्दृष्टि परिहृत्येत्यर्थः । स एवाह क्षपाक्षयान्निशावसानान् सूर्योदयेन मन्दा रश्मय तेज पराक्रमश्च यस्य स सूर्योदयविगतप्रभ चन्द्र इव जातोऽस्मि ।

१ चेटी २ किं अत्तअ ३ विण्णवि० ४ निशाया ५ रक्षान्

VAS --Girl, I wish to avoid incurring the ridicule of my ends

MAD --It couldn't be so, my lady, for we women always act in accordance with the wishes of our friends' hearts

THE FIRST MAID--(*Approaching*) Mistress, the mother says--" A veiled (*i.e.* closed) carriage is ready (waiting) at the side door, so you should go "

VAS --Wench, has the noble Charudatta sent for me ?

THE MAID--Mistress, (it is one) who has sent, along with the carriage, an ornament worth ten thousand gold-pieces

VAS --But *who* is he ?

THE MAID--He is the self same King's brother-in law, Samsthanaka

VAS --(*Angrily*) Get away ! Don't you talk like that again !

THE MAID--Pardon, mistress, pardon ! I was sent with (such) a message

VAS. --It is the message itself that I am angry with !

THE MAID--Then what shall I say to the mother ?

VAS --Say this--" If you wish that I should live, I should never again be asked to do such a thing by mother "

THE MAID--As you wish (*Exit*)

(*Entering*)

SARVILAKA--

Having cast on the night the slur of censure, having conquered sleep, and having got the better of the King's watchmen, here have I become devoid of lustre (*i.e.* power) at sunrise, like the moon at the close of the night (1)

उपजातिश्छन्द] ॥ १ ॥ य इति । [य कश्चित् त्वरितगति त्वरया गच्छन्त मा निरीक्षते । तथा च सभ्रान्न चकित यथा तथा स्थित द्रुतमुपसर्पात । त सर्व अन्तरात्मा दूषित सजातशङ्क तुलयति मदोषशङ्किगिब सभावयतीत्यर्थ । मनुष्यो हि स्वदोषं शङ्कितो भवति । अथान्तरन्यासोऽलंकार । ग्रहविणी वृत्तम्] ॥ २ ॥ परिजनेति । [परिजनकथायामासक्त कश्चिन्नर समुपेक्षित । तस्य गृह न प्रविष्टमित्यर्थ । नारी नाथ यस्य नायाधिष्ठित पुरुषाभावात् । तद्विवर्जित त्यक्तम् । नरपतिबले नगररक्षिबले समीपमागते । गृहदारुवन्निश्चल स्थितम् । एवंप्रायं व्यवमित- भूतैः निशा दिवसीकृता जाग्रता एव नीता । हरिणी वृत्तम्] ॥ ३ ॥ मदनमिति ।

अपि च ।

यः कश्चिन्नरित्पार्ति^१ निरीक्षते मा
सभ्रान्तं द्रुतम्पसर्पति स्थित वा ।
त सर्वं तुल्यति द्विषिनोऽन्तरात्मा^२
स्वैर्बोधिर्भवति हि शङ्कितो मनुष्य ॥ २ ॥

मया खलु मदनिकाया कृते साहममनुष्ठितम् ।

परिजनकथासक्त कश्चिन्नर सम्पुर्णक्षत
कथञ्चदपि गृह नारीनाथ निरीक्ष्य बिर्बाजितम् ।
नरपतिबले पाश्चायाते स्थित गृह्यारुव-
द्वयवसितशतैरेवधायैनिशा दिवसीकृता ॥ ३ ॥

(इति परिक्रामति)

वसन्तसेना — चेष्टि इम तावच्चित्रफलक मम शयनीये स्थापयित्वा तालवृन्त
गृहीत्वा लघ्वागच्छ । (हञ्जे इम दाव चित्तफलक मम समणीए ठाविअ तालवेण्टअ
गेण्हिअ लहु^३ आअच्छ ।)

मदनिका — यदार्थाऽऽज्ञापयति । (इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।) (ज
अज्जआ आणवेदि ।)

शविलक — इद वसन्तसेनाया गृहम् । तद्यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य) क्व
न मया मदनिका द्रष्टव्या ।

(तत प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका ।)

शविलक — (दृष्ट्वा ।) अये इय मदनिका ।

मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति येयम् ।

मम हृदयमनङ्गवह्निस्तप्त भृशमिव चन्दनशीतल करोति ॥ ४ ॥

मदनिके ।

मदनिका — (दृष्ट्वा ।) आश्चर्यम् । कथं शविलक । शविलक स्वागत
ते । कुत्र त्वम् । (अम्मो । कथं सव्विलओ । सव्विलअ साअद दे । कहिं तुमम् ।)
शविलक — कथयिष्यामि ।

(इति सानुरागमन्योन्य पश्यत ।)

[गुणैः सौन्दर्यादिभिर्मदनमपि विशेषयन्ती सातिशयं कुर्वती । येयमनङ्गवह्निस्तप्त
कामानलस्तप्त मे हृदयं भृशं चन्दनशीतलमिव करोति । पुष्पिताग्रा छन्दः] ॥ ४ ॥

[अभुजिष्यामन्येन केनाप्यभोग्याम् । कलत्रवत्स्वगृहस्था स्वाधीनामित्यर्थः । यद्वा

१ गति २ तान्तरात्मा. २ मदनिके मद०

Moreover—

Whoever stares closely at me as I walk rapidly, or approaches me quickly as I stand in a state of distraction,—my suspicious mind internally treats all such persons equally, for it is one's own faults that fill a man with apprehension (2)

It was, indeed, for Madanika's sake that I undertook a risky adventure

In some place I had to let go a man who was busy talking to his servants, in another I passed by a house seeing that it was inhabited by women (only), and (sometimes) I had to stand like a wooden pillar of a house when a posse of the King's watchmen came near me By hundreds of acts, mostly like these, I turned the night into day (3)

(*Walks about*)

VAS —Girl, just take this painting-board and place it on my bed, then come back here quickly with a fan

MAD —As the mistress commands. (*Exit with the board*)

SAR —Here's Vasantasena's house. Well, then, let me go in (*Entering*) Where, possibly, can I find Madanika)?

(*Then enter MAD with a fan in her hand*)

SAR —(*Seeing*) Ah! Here's Madanika!—

—This is she, who, excelling even Madana by the excellence (of her charms), looks as if she were Rati herself in bodily form She renders my heart, heated by the fire of Love, exceedingly cooled as it were with sandal paste (4)

O Madanika!

MAD —(*Seeing*) Ah! What! Here's Sarvilaka! You are welcome, Sarvilaka! What brings you here?

SAR —I'll just tell you

(*They lovingly cast glances at each other*)

अकिंकरीम् । स्वतन्त्रामित्यर्थः ।] स्वाधीनामिति यावत् । मम छन्दो ममाभि-
लाषः । दारिद्र्येणेति । दारिद्र्योपहतेन तथाऽपि त्वयि स्नेहस्त्वस्नेहेनानुगतेन ।
अनुरागवतेत्यर्थः । साहसं चौर्यरूपम् ॥ ५ ॥ साहसे जीवितानपेक्षवर्मणि । न
खल्वाचरितम् । अपि त्वाचरितमेव । नो मुष्णामीति । [धनार्थी अहं विप्रस्व
ब्राह्मणस्य स्वस्वामिकं ब्रूयम् । अथो अथ वा यज्ञायंमभ्युद्धृतं पृथङ्निहितं काञ्चन

वसन्तसेना—चिरयति मदनिका । तत्कुत्र नु खलु मा । (गवाक्षकेन दृष्ट्वा ।) कथमेषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयमाणा तिष्ठति । यथाऽतिस्निग्धया निश्चल-दृष्ट्याऽऽपिबन्तीवैत निप्यायति तथा तर्कयामि एष स जन एताभिश्चान्यभुजिष्या कर्तुम् । तद्रमता रमताम् । मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु । न खल्वाकारिष्यामि । (चिरञ्चिदमदणिजा । ता कर्हि णु वखु मा । कथं एसा केनावि पुरिस्सकेण सह मन्तवन्ती चिठ्ठिदि । जथा अदिसिणिद्धाए णिच्चलदिट्ठीए आगिवन्ती विअ एद निज्जाअदि तथा तक्केमि एसो सो जणो एद इच्छदि अभुजिस्स कादुम् । ता रमदु रमदु । मा कस्सावि पीदिच्छेदो भोदु । ण वखु सदाविस्सम् ।)

मदनिका—शर्विलक कथय । (सम्बिलअ कथेहि ।)

शर्विलक — (साशङ्क^१ दिशोऽवलोकयति ।)

मदनिका—शर्विलक किं निन्दम् । सशङ्क इव लक्ष्यसे । (सम्बिलअ किं णेदम् । ससङ्को विअ लक्खीअसि ।)

शर्विलक —वक्ष्य त्वा किञ्चिद्रहस्यम् । तद्विप्रिक्तमिदम् ।

मदनिका—अथ किम् । (अथ इ ।)

वसन्तसेना—कथं परमरहस्यम् । तन्न श्रोष्यामि । (कथं परमरहस्यम् । ता ण सुणिस्सम् ।)

शर्विलक —मदनिके किं वसन्तसेना मोक्षयति त्वा निष्क्रमेण ।

वसन्तसेना—कथं मम सम्बन्धिनी कथा । तच्छ्रोष्याम्यनेन गवाक्षेणापवारित-गरीरा । (कथं मम सम्बन्धिणी कथा । ता सुणिस्स दमिणा गववस्सेण ओवारिदसरीरा ।)

मदनिका—शर्विलक भणिता मयाऽऽर्या । तदा भणति—यदि मम च्छन्द-स्तदा विनाऽर्थं सर्वं परिजनमभुजिष्य करिष्यामि । अथ शर्विलक कुतस्त एतावा-न्विभव येन मामार्यासकाशान्मोचयिष्यसि । (सम्बिलअ भणिता मए अज्जआ । तदो भणादि—जइ मम छन्दो तदा विणा अत्थ सव्व परिजण अभुजिस्स करइस्सम् । अथ सम्बिलअ कुदो दे एत्तिओ विह्वो जेण म अज्जआसआसादो मोआइस्ससि ।)

शर्विलक —

दारिद्र्येणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।

अथ रात्रौ मया भीरु त्वदर्थे साहसं कृतम् ॥ ५ ॥

वसन्तसेना—प्रसन्नाऽस्याकृतिः । साहसकर्मतया पुनरुद्वेजनीया । (पसण्णा से आकिदी । साहसकम्मदाए उण उव्वेअणीआ ।)

मदनिका—शर्विलक स्त्रीकल्यवर्तस्य कारणनोभयमपि सशये विनिक्षिप्तम् ।
(सञ्चल्लभ इत्थीकल्लवत्तस्स कारणेण उहअ पि ससए विणिक्खत्तम् ।)

शर्विलक—किं किम् ।

मदनिका—शरीर चारित्र च । (सरीर चारित्त च ।)

शर्विलक—अपण्डिते, साहसे श्री प्रतिवसति ।

मदनिका—शर्विलक अखण्डितचारित्रोऽसि । तन्न खलु त्वया मम कारणा-
त्साहस कुर्वताऽत्यन्तविरुद्धमाचरितम् । (सञ्चल्लभ अखण्डितचारित्तो सि । ता ण
खु ते मम कारणादो साहस करन्तेण अच्चन्तविरुद्ध आचरिदम् ।)

शर्विलक—

नो मुष्णाभ्यबला विभूषणवतीं फुल्लामिवाह लतां

विप्रस्व न हरामि काञ्चनमथो यत्तार्थमभ्युद्धतम् ।

घाभ्युत्सङ्गत हरामि न तथा बाल धनार्थो बन्धि-

त्कार्याकार्यविचारिणी मम मतिश्चोर्व्येऽपि नित्य स्थिता ॥ ६ ॥

तद्विज्ञाप्यता वसन्तसेना—

अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निमित्त ।

अप्रकाशो^१ ह्यलकारो मत्स्नेहाद्वार्यतामिति ॥ ७ ॥

मदनिका—शर्विलक अप्रकाशोऽलकार । अयं च जन इति द्वयमपि न युज्यते ।
तदुपनयं तावत् । पश्याम्येनमलंकारम् । (सञ्चल्लभ अप्पकाशो अलकारओ^२ । अअ
च जणो त्ति दुवेवि ण जुज्जदि । ता उवणेहि दाव । पेक्खामि एद अलकारअम् ।

शर्विलक—इदमलकरणम् । (इति साशङ्क समर्पयति ।)

मदनिका—(निरूप्य ।) दृष्टपूर्वं इवायमलकार । तद्गुणं कुतस्त एष ।
(दिट्ठपुरुव्वो विअ अअ अलकारओ । ता भणेहि कुदो दे एसो ।

शर्विलक—मदनिके किं तवानेन । गृह्यताम् ।

मदनिका—(सरोषम् ।) यदि मे प्रत्ययं न गच्छसि तर्त्तिकनिमित्तं मा
निष्क्रिणासि । (जइ मे पच्चअ ण गच्छसि ता किणिमित्तं म णिक्कणासि ।)

शर्विलक—अयि प्रभाते मया श्रुतं श्रेष्ठिचन्द्रे यथा सार्थवाहस्य चारु-
दत्तस्येति ।

(वसन्तसेना मदनिकां च भूर्छां नाटयत ।)

मलकारधारणमसंभाव्यमिति भावः । 'सप्रमाणव्यवहारकारिजनशिरोमणि' इति
लक्ष्मी । अपिरनुनये । 'अयं जनः शर्विलकः' इति प्राचीनटीका । तन्न बुद्धयते ।
वेद्यात्वे वसन्तसेनाया निभूतसंगतमित्यभिप्रायः । विषादेति । [विषादेन खेदेन सस्त

MAD —Sarvilaka, for the sake of the trifling thing (called) woman, you have (now) placed both these in jeopardy—

SAR —What two things ?

MAD —Your body (i e life), and your character

SAR —You ignorant girl, fortune abides in adventure (favours the brave)

MAD —Sarvilaka, you have hitherto been of blameless (i e uninjured) character So (may I hope that) when for my sake you committed that crime, you did nothing which was very objectionable ?

SAR —

I do not rob a woman with ornaments on, looking like a creeper in blossom, I do not steal a Brahmana's wealth, nor gold collected for the purpose of a sacrifice, so, too, I never, during my search after money, rob a child lying on a nurse's lap (Thus) my mind has always been given to the discrimination of what is right and wrong, even in the act of committing a theft (6)

So please request Vasantasena (in these words) —

“ Please wear in secret, out of love for me, this ornament which looks as if it had been (specially) manufactured to the (exact) measure of your body ” (7)

MAD —Sarvilaka, an ornament (to be worn) in secret, and this person (i e the courtesan Vasantasena to wear it)— both these are inconsistent. So bring it to me, please, I shall have a look at the ornament

SAR —Here's the ornament (*Gives it to her, hesitatingly*),

MAD —(*Inspecting it*) This ornament looks like one seen before. Se tell me where you got it from ?

SAR —Madanika, what have you to do with it ? Take it.

MAD —(*Angrily*) If you don't trust me, then why do you want to ransom me ?

SAR —Well, I heard it in the morning in the merchants' square that it belonged to the merchant Charudatta

(Both Vas and Mad act swooning)

शबिलक —मदनिके समाश्वसिहि^१ । किमिदानी त्व

विषावन्नस्तसर्वाङ्गी सभ्रमभ्रान्तलोचना ।

नीयमानाऽभुजिष्यात्व^२ कम्पसे नान्कम्पसे ॥ ८ ॥

मदनिका—(समाश्वस्य ।) साहसिक न खलु त्वया मम कारणादिदमकार्यं कुर्वता तस्मिन्नोहे कोऽपि व्यापादितः परिक्षतो वा । (साहसिञ्ज ण न्खु तुए मम कारणादो इम अकज्ज करन्तेण तस्सि गेहे कोवि वावादिदो परिक्षदो वा ।)

शबिलक —मदनिके भीते सुप्ते न शबिलकः प्रहरति । तन्मया न कश्चिद् व्यापादितो नापि परिक्षतः ।

मदनिका—सत्यम् । (सञ्चम् ।)

शबिलक —सत्यम् ।

वसन्तसेना—(सज्जा लब्ध्वा ।) आश्चर्यम् । प्रत्युपजीविताऽस्मि । (अम्महे । पच्चुवजीविदम्हि ।)

मदनिका—प्रियम् । (पिअम् ।)

शबिलक —(सेष्यम् ।) मदनिके किं नाम प्रियमिति ।

त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं

सद्वृत्तपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।

रक्षामि^३ मन्मथविपन्नगुणेऽपि^४ मान

मित्रं च मा व्यपदिशस्यपरं च यासि ॥ ९ ॥

(साकूतम् ।)

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहादुःखा ।

निष्फलत्वमलं यान्ति वेदयाविहगभक्षिता ॥ १० ॥

अयं च सुरतज्वालः कामाग्निं प्रणयेन्धनः ।

नराणां यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ११ ॥

वसन्तसेना—(सस्मितम् ।) अहो अस्यास्थान आवेगः । (अहो से अत्थाणे आवेओ ।)

शबिलक —सर्वथा—

अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति ।

धियो हि कुवन्ति तथैव नार्यो भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥ १२ ॥

गलितं सर्वमङ्गं यस्य सा । सभ्रमेण भयेन चित्तवृत्त्यनवस्थानेन वा भ्रान्ते लोचने यस्या सा । अभुजिष्यात्वमदासीत्वम् । नीयमाना भुजिष्यात्वमिति वा पदच्छेदः ।]

१ समा० समा०. २ माना भुजि०, भुजिष्या त्व ३ वक्ष्यामि ४ अद्य.

SAR --Madanika, compose yourself ! Why do you now,

Quake and do not show compassion to me, when you are being freed from bondage, (you), with all your limbs drooping in despair, and your eyes rolling in agitation !

MAD --(*Recovering*) You rash fellow, I hope you didn't kill or wound anybody in that house, when you committed this foul deed for my sake ?

SAR --O Madanika, Sarvilaka strikes not a person who is afraid, nor one who is asleep So (you may rest assured that) I neither killed nor wounded anybody.

MAD --Really

SAR --Really

VAS --(*Regaining consciousness*) Wonderful ! I am (now) restored to life again !

MAD.—It is pleasant news to me !

SAR --(*Jealously*) Madanika, what do you mean by saying it is pleasant news ?

Although born in a family with its ancestors all men of righteous conduct, still I committed a sinful deed, my heart being dominated by love for you But, although my virtues have perished through my passion, still I do preserve my (sense of) honour You call me a friend, and yet at the same time you run after another (lover) ! (9)

(*Significantly*)

In this world, the fine trees in the form of nobly-born youths having their whole wealth for their fruit, are completely divested of their fruit when devoured by the birds in the form of courtesans (10)

And this fire of Love has amorous sports for its flames and affection for its fuel, wherein are offered as oblations men's youths and riches (11)

VAS --(*smilingly*) Oh ! His excitement is quite out of place (ungrounded)

SAR --In every way,

Senseless are those men, I esteem, who trust in women or in riches, for riches as well as women move about as tortuously as female snakes (12)

स्त्रीषु न रागं कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियं परिभवन्ति ।

रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु^१ हातव्या ॥ १३ ॥

सुष्ठु खल्विदमुच्यते—

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-

विश्वासयन्ति पुरुषं न तु^२ विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन ।

वेद्या श्मशानसुसना^३ इव वर्जनीया ॥ १४ ॥

अपि च ।

समुद्रवीचीव चलस्वभावा सध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागा ।

स्त्रियो ह्येतार्था^४ पुरुषं निरर्थं^५ निष्पीडितालक्तकवत्यजन्ति ॥ १५ ॥

स्त्रियो नाम चपला —

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा^६ अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति^७ ।

अन्यत्र मृच्छन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥ १६ ॥

सूक्तं खलु कस्यापि —

न पर्वताग्रे नलिनीं प्ररोहं न गदंभा वाजिधुरं वहन्ति ।

यथा प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो न वेशजाता^८ शुच्यस्तथाऽङ्गना ॥ १७ ॥

आ दुरात्मन् चारुदत्तहतकं अयं न भवसि । (इति कतिचित्पदानि गच्छति^९ ।)

मदनिका—(अञ्चले गृहीत्वा ।) अयि असबद्धभाषक असमावनीये कुप्यसि ।

(अइ असबद्धभासअ असभावणीए कुप्पसि ।)

शबिलक — कथमसमावनीयं नाम ।

मदनिका—एष खल्वलकार आर्यासबन्धी । (एतो न्खु अलकारओ अज्ज-
आकेरओ ।)

शबिलक — तत किम् ।

मदनिका—स च तस्यार्यस्य हस्ते विनिक्षिप्तः । (स च तस्स अज्जस्स हत्थे
विणिक्खित्तो^{१०} ।)

शबिलक — किमर्थम् ।

मदनिका—(कर्णे ।) एवमिव । (एव्व विअ ।)

॥ ८ ॥ त्वविति । [सद्वृत्तं येषां ते सद्वृत्ता । सद्वृत्ता पूर्वपुरुषा यस्मिंस्तस्मिन्कुले
प्रसूतोऽप्यहं त्वत्स्नेहबद्धहृदयोऽकार्यं करोमि । कामातुरोऽन्यस्य मानं न रक्षति । अहं
तु कामातुरोऽपि रक्षामीत्याह । व्यपदिशसि बाह्यतो दर्शयसि ।] मन्मथेन विपन्नो गुणो

१ नु २ च ३ स्मशान ४ हितार्था ५ निपी० ६ त्वन्य ७ आह्वयन्त्यं ।
८ याता ९ ददाति १० विनिक्खित्तो

(Undue) love should not be shown to women , women disrespect a man who is (over-) attached to them Only that woman should be loved who is herself in love , but one whose heart is cold should be let alone (13)

It is indeed truly observed

“ These women (harlots) laugh, and weep too, for money, they make a man confide in them, but themselves never trust him Therefore, a man of high birth and good character should avoid courtesans, like, flowers (Or, jasmynes) in cremation-grounds ” (14)

“ Of an unstable nature like the waves of the ocean, and exhibiting *raga* (passion—redness) for a short time like the ridges of clouds in the evening, women, having taken a man’s money, abandon him, when he is penniless, like (a ball of) *alaktaka* (red lac,) with all its colour squeezed out ” (15)

Indeed women, who are fickle,

Having fixed upon one man in their heart, invite another by their glances, they pour an effusion of joy (or, intoxicating caresses) on a third one, while they carnally desire quite another still (16)

Indeed, it has been truly said by some one that—

“ The lotus-plant grows not on mountain-top, asses bear not the yoke of horses, nor do grains of barley, when sown, yield a crop of rice, (and) similarly, women born in the courtesans’ quarter can never be pure ” (17)

O you villain, accursed Charudatta ! Here you cease to exist !
—(*Walks a few steps*)

MAD —(*Catching him by the hem of his cloak*) You utterer of nonsense, you have got angry at what is inconceivable

SAR —How inconceivable, pray ?

MAD —This ornament, indeed, belongs to her ladyship

SAR —What of that ?

MAD —And it was kept as a deposit with that gentleman.

SAR — For what purpose ?

MAD —(*In his ear*) It was like this

अस्य । ईदृशोऽपि देहं रक्षामि । मदनिकार्थचौर्याहरणेन हीनगुणत्वं व्यक्तम् ।
[“ मन्मथेत्यादिना देहमिति पाठे ध्वनिः । देहं स्वीयं रक्षामि कामपीडितोऽप्यहमिति
१०

शर्विलक — (सर्वैलक्ष्यम् ।) भो कष्टम् ।

छायार्थ^१ ग्रीष्मसतप्तो यानेवाह समाश्रित ।

अजानता मया सैव पत्रे शाखा वियोजिता ॥ १८ ॥

वसन्तसेना—कथमेषोऽपि सतप्यत एव । तदजानतैतेनैवमनुष्ठितम् । (कथं एसी वि सतप्यदि ज्जेव । ता अजानन्तेण एदिणा एव्व अणुचिट्ठिदम् ।)

शर्विलक — मदनिके किमिदानी युक्तम् ।

मदनिका—अत्र त्वमेव पण्डित । (इत्थं तुम ज्जेव पण्डितो ।)

शर्विलक — नैवम् । पश्य ।

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिता ।

पुरुषाणां तु पाण्डित्यं^२ शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥ १९ ॥

मदनिका—शर्विलक यदि मम वचन श्रूयते तदा तस्यैव महानुभावस्य प्रतिनियतय । (सव्विलअ जइ मम वअण सुणीअदि ता तस्स ज्जेव महानुभावस्स पडिणिज्जादेहि ।)

शर्विलक — मदनिके यद्यसौ राजकुले मा कथयति^३ ।

मदनिका—न चन्द्रादातपो भवन्ति । (न चन्दादो आदवो होदि ।)

वसन्तसेना—साधु मदनिके साधु । (साहु मदणिए साहु ।)

शर्विलक — मदनिके ।

न खल मम विषाद साहसेऽस्मिन्भय वा

कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोगुणास्त्वम् ।

जनयति मम वेद^४ कुत्सित कर्म लज्जा

नृपतिरिह शठाना मादृशा किं नु^५ कुर्यात् ॥ २० ॥

तथाऽपि नीतिविरुद्धमेतत् । अन्य उपायश्चिन्त्यताम् ।

वाच्यार्थ । परकीयमपि देह रक्षामि नो चेत्प्रहरेयमिति व्यङ्ग्यम् ” इति ल दी] ॥ ९ ॥ [परपुरुषानुरक्ता मदनिकेति शङ्कमान शर्विलक वेश्याजन निन्दति-इहेति । इह अस्मिञ्जगति सर्वाणि स्वानि धनान्येव फलानि सन्त्येषा ते सर्वस्व-फलिन । ‘ अत इनिठनौ ’ इति मत्वर्थे इति । कुलपुत्रा एव महाद्रुमास्ते वेद्या एव विहगास्तैर्भक्षिता अल निष्फलत्वं यान्ति । हृतसर्वस्वा भवन्तीति भाव । समस्तवस्तु-विषय सावयव रूपकमलकार] ॥ १० ॥ अयमिति । [अयं कामरूपाग्नि सुरतमेव ज्वाला यस्य तथा । प्रणयोऽनुराग एव इन्वन यस्य तादृश अस्ति । यत्र यस्मिन्नराणां यौवनानि धनानि च हूयन्ते । ‘ अत्र विशेषणयो समस्त व्यस्त विशेषे सावयवरूप-मलकार ’ इति ल० दी०] ॥ ११ ॥ [अस्थाने अयुक्ते अकारणे इति यावत् ।

१ छायार्थी २ शास्त्रेणैव ३ कथयिष्यति. ४ चेद ५ न.

SAR —(*With shame*) Ah ! Alas !

That branch (of a tree), to which I had resorted for shade when suffering from summer's heat,—that very branch has been despoiled of its foliage by me, in my ignorance (18)

VAS —How now ! Even he is pained ! So he must have done it in ignorance

SAR —O Madanika, what is now proper (to be done) ?

MAD —As to that matter you yourself are clever enough (to know)

SAR —Nay, say not so See

These women, as is well known, are forsooth clever by their very nature, while cleverness has to be taught to men by means of the Sastras (19)

MAD —Sarvilaka, if you will listen to (i e follow) my advice, then restore this to that same high personage

SAR —Madanika, what if he were to inform against me at the royal palace ?

MAD —Heat comes not from the Moon

VAS —Well said, Madanika, well said !

SAR —O Madanika,

For this my adventure I do not indeed feel sorrow nor fear — Why do you then narrate to me that good man's virtues ?—Does this ignoble deed produce any shame in me ?— And what can the king do to rogues like me ? (20)

Still, this is against policy (So) think of (some) other way

कामप्रतिधाते क्रोध शक्तस्याशक्तस्य तु विषाद इति शास्त्रात्कुद्ध शर्विलको वेश्या-
जन निर्भर्त्स्य स्त्रीमात्रमिदानी निर्भर्त्सयति । इति ल० दी० ।] अपण्डिता इति ।
[भुजङ्गकन्या भुजङ्गचस्तासामिव परिसर्पणानि वक्राणि त्वरितानि च चलनानि ।
उपजाति छन्द ॥ १२ ॥ स्त्रीष्विति । राग प्रीति । परिभवन्ति विगणयन्ति ।
विरक्तभावा स्नेहशून्यान्त करणवृत्ति । हातव्या त्याज्या । आर्या छन्द ॥ १३ ॥
स्त्रीजन निन्दन्नेव विशेषेण वेश्या निन्दति] एता इति । [—इमशाने सुमना पुष्पाणि ।
जात्यैकवचनम् ।] सुमनस पुष्पवृत्तेरेकवचनान्तताऽपि । यथा—‘अप्रत्याख्येये दधिसुम-
नसी’ इति [प्राचीनप्रयोगात् । अथ वा] ‘सुमना मालनी लता’ ‘सुमना मालती-
जाति’ इत्यमरोक्ते । ता यथा इमशानवतिनी न कोऽपि स्पृशति तद्वत् । वर्जनीया ।
क्रियादोपकोपमयो ससृष्टि ।] वचनभेदेऽपि सुतामनुद्वेजकत्वाददुष्टत्वमुपमाया ।

मदनिका—सोऽयमपर उपाय । (सो अअ अवरो उवाओ ।)

वसन्तसेना—क खत्वपर उपायो भविष्यति । (को वखु अवरो उवाओ ह्रुविस्सदि ।)

मदनिका—तस्यैवार्यस्य सबन्धी भूत्वैतमलकारमार्याया उपनय । (तस्स ज्जेव अज्जस्स केरओ भविअ एद अलकारअ अज्जआए उवणेहि ।)

शर्विलक—एव कृते किं भवति ।

मदनिका—त्व तावदचोर सोऽप्यार्योऽनृण । आर्यया स्वकोऽलकार उपगतो भवति । (तुम दाव अचोरो सो वि अज्जो अरिणो । अज्जआए सक अलकारअ उवगद भोदि ।)

शर्विलक—नन्वतिसाहसमेतत् ।

मदनिका—अयि उपनय । अन्यथाऽतिसाहसम् । (अइ उवणेहि । अण्णघा अदिसाहसम् ।)

वसन्तसेना—साधु मदनिके साधु । अभुजिष्ययेव मन्त्रितम् । (साहु मदनिए साहु । अभुजिस्साए विअ मन्तिदम् ।)

शर्विलक—

मयाऽऽप्ता महती बद्धिर्भवतीमनुगच्छता ।

निशाया नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्गदशंक ॥ २१ ॥

मदनिका—तेन हि त्वमस्मिन्कामदेवगेहे मूर्तक तिष्ठ यावदार्यायै तवागमन निवेदयामि । (तेण^१ हि तुम इमस्सि कामदेवगेहे मुहुत्तअ चिट्ठ जाव अज्जआए तुह आगमण णिवेदेमि ।)

शर्विलक—एव भवतु ।

मदनिका—(उपसृत्य ।) आर्ये एष खलु चारुदत्तस्य सकाशाद्ब्राह्मण आगत । (अज्जए एसो वखु चारुदत्तस्स सआसादो बम्हणो आअदो ।)

वसन्तसेना—हज्जे तस्य सबन्धीति कथं त्वं जानासि । (हज्जे तस्स केरअ त्ति कथं तुम जाणासि ।)

मदनिका—आर्ये आत्मसबन्धिनमपि न जानामि । (अज्जए अत्तणकेरअ वि ण जाणामि ।)

वसन्तसेना—(स्वगत सशिरकम्पं विहस्य ।) युज्यते । (प्रकाशम् ।) प्रविशतु । (जुज्जदि । पविसदु ।)

मदनिका—यदार्याऽऽज्ञापयति । (उपगम्य ।) प्रविशतु शर्विलक । (ज अज्जआ आणवेदि । पविसदु सच्चिलओ ।)

MAD —Then here's another way—

VAS —What may that other way possibly be ?

MAD —Be a person connected with that same gentleman, and take this ornament to her ladyship

SAR —If I do so, what would come of it ?

MAD —In the first place, you will be no thief, while that gentleman, too, will be out of debt, and her ladyship would get back her own ornament

SAR —Why, this is very risky !

MAD —My dear fellow, take it to her, if you don't, ~~that~~ would be very risky !

VAS —Noble, Madanika, noble ! You have spoken like a gentlewoman (*lit* one who is not a slave) !

SAR —

By following you, I have obtained excellent wisdom When at night the moon is not visible, it is hard to find a guide (who would point out the way) (21)

MAD —Then please wait for a short while in this Cupid's temple, while I shall announce your arrival to her ladyship

SAR —So be it !

MAD —(*Approaching*) Lady, here has come a Brahmana from Charudatta

VAS —Girl, how do you know that he belongs to Charudatta ?

MAD —Lady, do I not know my own connexions ?

VAS —(*To herself, shaking her head and smiling*) Properly said ! (*Aloud*) Let him come in

MAD —As your ladyship commands (*Approaching*) Sarvilaka, you may come in

वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १४ ॥ [समुद्रवीचीवेति । वीची तरङ्ग । मुहूर्त राग अनुराग रक्तिमा च यासा यस्या च । निरर्थ निर्द्रव्यम् । उपजातिवृत्तम् ॥ १५ ॥ चपला चञ्चला । चपला विद्युत एवेति रूपकञ्चन । अन्यमिति । हृदयेन कृत्वा अभिसंधाय । तस्मिन्मनो निवेश्येति यावत् । मदप्रसेक आनन्दसदोह वीर्यसिञ्चन च । क्रियादीपकम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥ न पर्वतेति । नलिनी गभीरनीरोद्भवा कमलिनी । वाजिन धुर वाजिधुरमश्वाह्या धुरमित्यर्थ । अत्र ल० दी०—पञ्च प्राचीनम् । अत एवोक्त सूक्त कस्यापीति । विलक्षणमिदं छन्द । प्रथमपादे द्वादशा-

शबिलक — (उपसृत्य । सवैलक्ष्यम् ।) स्वस्ति भवत्यै ।

वसन्तसेना—आर्य वन्दे । उपविशत्वार्य । (अञ्ज वन्दामि । उवविसदु अञ्जो ।)

शबिलक —सार्थवाहस्त्वा विज्ञापयति—जर्जरत्वाद्गृहस्य दूरक्ष्यमिदं भाण्डम् । तद्गृह्यताम् । (इति मदनिकाया समर्प्य प्रस्थित ।)

वसन्तसेना—आर्य ममापि तावत्प्रतिसदेश तत्रार्यो नयतु । (अञ्ज ममावि दाव पडिसदेस तर्हि अञ्जो णेदु ।)

शबिलक —(स्वगतम् ।) कस्तत्र यास्यति । (प्रकाशम् ।) क प्रतिसदेश ।

वसन्तसेना—प्रतीच्छत्वार्यो मदनिकाम् । (पडिच्छद्दु अञ्जो मदणिअम् ।)

शबिलक —भवति न खल्ववगच्छामि ।

वसन्तसेना—अहमवगच्छामि । (अह अवगच्छामि ।)

शबिलक —कथमिव ।

वसन्तसेना—अहमार्यचारुदत्तेन भणिता—य इममलकारक समर्पयिष्यति तस्य त्वया मदनिका दातव्या । तत्स एवैता ते ददातीत्येवमार्येणावगन्तव्यम् । (अहं अञ्जचारुदत्तेण भणिदा—जो इम अलकारअ ममप्पइस्सदि तस्स तुए मदणिआ दादव्वा । ता सो ज्जेव एद दे देदित्ति एव्व अञ्जेण अवगच्छिदव्वम् ।)

शबिलक —(स्वगतम् ।) अये विज्ञातोऽहमनया । (प्रकाशम् ।) साधु आर्यचारुदत्त साधु ।

गुणेष्वेव हि कर्तव्यं प्रयत्नं पुरुषं सदा ।

१गुणैर्युक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणं सम ॥ २२ ॥

अपि च ।

गुणेषु यत्नं पुरुषेण कार्यं न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।

गुणप्रकर्षाद्बुद्धेन १शभोरलङ्घ्यमुत्तलङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥ २३ ॥

वसन्तसेना—कोऽत्र प्रवहणिक । (को एत्य पवहणिओ ।)

(प्रविश्य सप्रवहण ।)

चेत् —आर्ये सज्ज प्रवहणम् । (अञ्जए सज्ज पवहणम् ।)

वसन्तसेना—हञ्जे मदनिके सुदृष्टा मा कुरु । दत्ताऽसि । आरोह प्रवहणम् । स्मरसि माम् । (हञ्जे मअणिए सुदिठ म करेहि । दिण्णासि । आरुह पवहणम् । सुम्मेसि मम् ।)

मदनिका—(रुदती ।) परित्यक्ताऽस्म्यार्यया । (इति पादयो पतति ।) (परिच्वत्तेमिह ३ अञ्जआए ।)

SAR —(*Approaches, with embarrassment*) Hail to your ladyship !

VAS —Sir, I salute you Please be seated

SAR —The merchant (Charudatta) sends this message —
“ On account of the dilapidated state of my house, it is difficult to guard this casket So please take it back ” (*He gives it to Madanika, and starts to go*)

VAS —Sir, you should carry back to him a counter-message from me, too

SAR —(*To himself*) Who is going there ? (*Aloud*) What is the counter-message ?

VAS —Your honour should take Madanika (with you)

SAR —Lady, I do not understand (this)

VAS —But I do

SAR —What do you mean ?

VAS —I was told by noble Charudatta that I was to give Madanika to him who would hand over to me that ornament So you may understand that he himself is bestowing her on you

SAR —(*To himself*) Ah ! I have been found out by her !
(*Aloud*) Excellent, noble Charudatta, excellent !

Men should always make an effort to acquire virtues A virtuous person, poor though he may be, cannot be the equal of (*i e* is superior to) persons who are rich, but not virtuous (22)

Moreover—

An effort should be made by man to acquire virtues, for there is nothing that is exceedingly unattainable by means of them (Thus) the Moon, on account of the excellence of his merits, came to occupy Siva's head which is (otherwise) inaccessible (23)

VAS —Is there any driver here ?

(*Entering with a carriage*)

A SERVAT—Your ladyship, the carriage is ready !

VAS —Girl Madanika, look at me very well You are given away Mount the carriage, and remember me

MAD —(*Weeping*) Your ladyship has abandoned me !
(*She falls at her feet*)

वसन्तसेना—सप्राप्त त्वमेव वन्दनीया सवृत्ता । तद्गच्छ । आरोह प्रवहणम् ।
स्मरसि माम् । (सपद तुम उज्ज्व वन्दनीया सवृत्ता । ता गच्छ । आरोह प्रवहणम् ।
सुमरेसि मम् ।)

शबिलक—स्वस्ति भवत्यै । मदनिके ।

सुदृष्ट क्रियतामेष शिरसा वन्द्यता जन ।

यत्र ते दुर्लभ प्राप्त वधूशब्दावगुण्ठनम् ॥ २४ ॥

(इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तु प्रवृत्त ।)

(नेपथ्ये ।)

क कोऽत्र भो । राष्ट्रिय समाज्ञापयति—एष खल्वार्यको गोपालदारको
राजा भविष्यतीति सिद्धादेशप्रत्ययपरित्रस्नेन पालकेन राज्ञा घोषादानीय^१ घोरे
बन्धनागारे बद्ध । तत स्वेषु स्वेषु स्थानेष्वप्रमत्तैर्भवितव्यम् ।

शबिलक—(आकर्ष्य ।) कथ राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्यको मे बद्ध ।
कलत्रवाश्चास्मि सवृत्त । आ. कष्टम् । अथ वा ।

द्वयभिदमतीव लोके प्रिय नराणा सुहृच्च वनिता च ।

सप्रति तु सुन्दरीणा शतादपि सुहृद्विशिष्टतम ॥ २५ ॥

भवतु अवतरामि । (इत्यवतरति ।)

मदनिका—(सान्त्वयन् बद्ध्वा ।) एव न्विदम् । तत्पर नयतु मामार्यपुत्र
समीप गुरुजनानान् । (एव णेदम् । ता पर णेदु म अज्जउत्तो समीव गुरुअआणम् ।)

शबिलक—साधु प्रिये साधु अस्मचित्तसदृशमभिहितम्^२ । (चेदमुद्दिश्य) ।
भद्र^३ जानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्योदवसितम् ।

चेद—अथ किम् । (अध इ ।)

शबिलक—तत्र प्रापय प्रियाम्^४ ।

चेद—यदार्य आज्ञापयति । (ज अज्जो आणवेदि ।)

मदनिका—यथाऽऽर्यपुत्रो भणति । अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम् ।
(इति निष्क्रान्ता ।) (जघा अज्जउत्तो भणादि । अप्पमत्तण दाव अज्जउत्तेण
होदव्वम् ।)

शबिलक—अहमिदानी ।

ज्ञातीन्विटान्स्वभुजविक्रमलब्धवर्णा^५

नराजापमानकुपिताश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

उत्तेजयामि सुहृद परिमोक्षणाय

योगधरायण इवोदयनस्य राज्ञ ॥ २६ ॥

VAS—Now you yourself have become worthy of salutation
(by others) So go and ascend the car And remember me

SAR—Good bye, madam ! O Madanika,

Take a good view of her ladyship and bow to her with (bent)
head, from whom you have obtained the addition (*lit* the veil)
of the title of ' a bride ' which is hard to obtain (24)

(*Mounts the carriage along with Madanika, and starts to go*)

(*Behind the scenes*)

Who is there ? (Listen) The chief of the police orders •
“ King Palaka, alarmed on account of his belief in the prophecy
of a seer (Siddha) that Aryaka, a cowherd's son, would be the
king, has now brought him from his hamlet and confined him in
a dreadful dungeon So you should all watch carefully at your
respective stations ”

SAR—(*Listening*) What ! King Palaka has arrested my
dear friend Aryaka, and here I have just got a wife ! Oh ! Bad.
luck ! Or rather—

In this world, these two things are exceedingly dear to men,
viz a friend and a wife, but now (the circumstances are such
that) the friend has become more important than even a hundred
fair wives. (25)

All right I'll get down (*Gets down*)

MAD—(*Tearfully, folding her hands*) It is just so Well,
then let my lord send me now to my elders

SAR—Good, my dear, well said ! You have spoken just
what is in accord with my mind ! (*To the servant*) My good
fellow, do you know the house of Rebhila, the merchant ?

THE SERVANT—Yes

SAR—Take my wife there.

THE SERVANT—As your honour orders

MAD—As my lord says But my lord should be careful
(*Exit*)

SAR—Now I will—

Incite (to rebellion) kinsmen (mine and Aryaka's), the city
rakes, men that have won fame through the valour of their own
arms (*i e* free lances), and such servants of the King as have
been alienated through being insulted by him,—(all) for the
release of my friend (Aryaka), just as Yaugandharayana did
(incite people) for the release of king Udayana (26)

अपि च ।

प्रियसुहृदमकारणे गृहीत
रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कै ।
सरभसमभिपत्य मोक्षयामि
स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कबिम्बम् ॥ २७ ॥

(इति निष्क्रान्त ।)

(प्रविश्य ।)

चेट — आर्ये दिष्टया वर्षसे । आर्यचारुदत्तस्य सकाशाद्ग्राह्य आगत ।
(अज्जए दिट्ठिआ वडढसि । अज्जचारुदत्तस्स सआसादो बम्पणो आअदो ।)

वसन्तसेना—अहो रमणीयताऽद्य दिवसस्य । तद्वज्जे मादरं बन्धुलेन सम
प्रवेगयैनम् । (अहो रमणीअदा अज्ज दिवसस्स । ता हज्जे सादर बन्धुलेण सम
पवेसेहि णम् ।)

चेटी—यदाप्यऽऽज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (ज अज्जआ आणवेदि ।)
(विदूषको बन्धुलेन सह प्रविशति ।)

विदूषक — आश्चर्यं भो । तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन राक्षसराजो रावण
पुष्पकेण विमानेन गच्छति । अहं पुनर्ब्राह्मणोऽकृततपश्चरणक्लेशोऽपि नरनारीजनेन
गच्छामि । (ही ही भा तवच्चरणक्लेशविनिर्जितेन रक्खसराजो रावणो
पुष्पकेण विमाणेण गच्छदि । अहं उण बह्मणो अकिदतवच्चरणक्लेशो वि
णरणारीजणेणं गच्छामि ।)

चेटी—प्रेक्षतामार्योऽस्मदीय गेहद्वारम् । (पेक्खदु अज्जो अम्हकेरक गेह-
दुआरम् ।)

क्षराणि द्वितीये एकादशाक्षराणि च सन्ति । प्रथमपादे जतजभ एते गणा लभ्यन्ते
द्वितीये तु जतजगल इति । उत्तरार्धं तु वशस्थ छन्दः । ॥ १७ ॥ [एवमिव चारुदत्त-
स्याकिञ्चनतया भोगस्य भूरिषनसाध्यत्वादयमलकारो न्यासमिवेण तस्य हस्ते विनि-
क्षिप्त इति सकेतार्थः । अप्रस्तुतवृत्तान्तं प्रस्तुतवृत्तान्तमुपपादयन्नाह—इति ल० दी०]
छायार्थमिति । [ग्रीष्मसतप्तोऽहं यामेव शाखा छायायार्थं समाश्रित सैव । पत्रै
छायाहेतुभिः । अप्रस्तुतप्रशंसाकारः] ॥ १८ ॥ स्थियो ह्येति । निसर्गादिशिक्षयैव ।
शास्त्रैरेवोपदिश्यते शास्त्राध्ययनादेव जायते ॥ १९ ॥ नेति । [अस्मिन्साहसे
चौर्यरूपे । तस्य साधोर्गुणान्किमर्थं कथयसि येनाह प्रतिनिवृत्त्यालकारः तस्मै
प्रत्यर्पयिष्यामि । इदं कुत्सितं कर्म मम लज्जा जनयति वा । मादृशाना शठाना
सर्वा युक्तीर्जानतामित्यर्थः । किं नु कुर्यात् । न किमपि । मालिनी वृत्तम्] ॥ २० ॥
अथ निजपतित्वेनैवमाह—तुम दावेति । इदानीं ब्राह्मणभायार्त्वेनेति भावः ।

Moreover—

My dear friend, who has been arrested causelessly by the wicked enemies, feeling alarmed in their minds, I will release by a sudden onset, as if he were the lunar orb lying in the jaws of Rahu. (27) (*Exit*)

(*Entering*)

A SERVANT—Lady, fortune smiles on you ! A Brahmana has come from the noble Charudatta

VAS—Oh ! How charming is this day ! So, girl, bring him in with (due) respect, attended by one of the bastard pages

THE MAID—As your ladyship commands (*Exit*)

(*Enter Vidushaka, attended by a bastard-page*)

VID—Oh ! Wonder ! Ravana, the king of the Rakshasas, used to travel by the aerial car, Pushpaka, which he had conquered by means of (the merit born of) the pain he suffered in practising penance But here I, a Brahmana, am moving about, attended by a number of men and women, although I have suffered no pain due to the practice of penance.

THE MAID—Sir, please look at this entrance to our abode

[अभुजिष्येव यथा कलत्र मन्त्रयति तथा मन्त्रितमित्यर्थः । ल० दी०] मयेति । भवतीमनुगच्छताऽनुवर्तमानेन । नष्टचन्द्राया तिमिराच्छादिनायामित्यर्थः । कार्याकार्यपर्याकुलत्वे सतीति यावत् ॥ २१ ॥ अत्तणकेरव वीति चारुदत्तस्यानुचरत्वं स्वीकृत्य व्रते । दूरस्थ रक्षिन् दुःशकम् । गुणेष्वेवेति । गुणेषु गुणोपार्जने । गुणयुक्तो नर दरिद्राऽपि अगणै ईश्वरै धनिकै न सम । ततोऽप्यधिक इति भावः ॥ २२ ॥ गुणेष्विति । गुणानामप्राप्यतममत्यन्तमलम्भ्यम् । गुणवद्भिः सर्वमेव सुखेन लभ्यते इत्यर्थः । [गुणप्रकर्षाद्गुणाधिक्यात् । उङ्नि पातीति उडुप चन्द्र तेन अलङ्घ्य केनापि लङ्घयितुमशक्य शम्भो उत्तमाङ्ग शिर लङ्घितमाक्रान्तम् । अत्र गुणप्रकर्षादुडुपकृत-शिवशिरोलङ्घनरूपेण विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । उपेन्द्र-वज्रा वृत्तम्] ॥ २३ ॥ [त्वमेव वन्दनीयेति—तवेदानीमभुजिष्यात्वेन वधूत्वं प्राप्तम् । अस्माकं तु कोटिपति वेऽपि एकपतित्वेऽपि वेश्यापदवाच्यतैवेति भावः । इति ल० दी०] सुदृष्ट इति । [एष जन वसन्तसेना । यत्र यस्या सकाशात् । वधूशब्दादगुण्ठन वधू-शब्दरूपमवगुण्ठनमावरणम् । केनाप्यनवलोकनत्वरूपमित्यर्थः ।] यत्र ते इति । हेता-वाधाराविवक्षया 'यत्र' इति सप्तमी । कर्तुं शेषत्वविवक्षया 'ते' इति षष्ठी ॥ २४ ॥ [राष्ट्रे अधिकृतो राष्ट्रिय । 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' इति घ । सिद्ध त्रकालिक-यथार्थज्ञानवान् । तस्यादेशे प्रत्ययो विश्वासस्तेन परित्रस्त तेन । घोषाद्व्रजात् ।]

विदूषक — (अवलोक्य^१ । सविस्मयम् ।) अहो सलिलसिक्तमाजितकृत-
 हरितोपलेपनस्य विविधसुगन्धिकुसुमोपहारचित्रलिखितभूमिभागस्य गगनतलाव-
 लोकनकौतूहलदूरोन्नामितशीर्षस्य दोलायमानावलम्बितैरावणहस्तभ्रमायितमल्लिका-
 दामगुणालकृतस्य समुच्छ्रितदन्तिदन्ततोरणावभासितस्य महारत्नोपरागोपशोभिना
 पवनबलान्दोलनाललचञ्चलाग्रहस्तेन 'इत एहि' इति व्याहरतेव मा सौभाग्य-
 पताकानिवहेनोपशोभितस्य तोरणध्वजस्तम्भवेदिकानिशिप्तसमुल्लसद्भरितचूत-
 पल्लवललामस्फटिकमङ्गलकलशाभिरामोभयपार्श्वस्य महासुरवक्षस्थलदुर्भेद्यवज्र-
 निरन्तरप्रतिबद्धकनकपाटस्य दुर्गतजनमनोरथायासकरस्य वसन्तसेनाभवनद्वारस्य
 सश्रीकता । यत्सत्य मध्यस्थस्यापि जनस्य बलादृष्टिमाकारयति । (अहो सलिल-
 सिक्तमज्जिदकदिहरिदोवलेवणस्स विविहसु^२अन्विकुसुमोवहारचि^३त्तलिहिदभूमिभाअस्स
 गअणतलाअलोअणकोदूहलदू^४रुणामिदसीस्स दोलाअमाणावलम्बिदैरावणहत्थअभमा
 इदमल्लिआदामगुणालकिदस्स समुच्छ्रि^५ददन्तिदन्ततोरणावभासिदस्स महारअणोव-
 राओवसोहिणा पवनबलन्दोलणाललन्तचञ्चलाग्रहत्थेण 'इदो एहि' ति वाहरन्तेण
 विअ म सोहगपडाआणिवहेणोवसोहिदस्स तोरणध्वरन्त्यम्भवेदिआणिकित्तसमुल्ल-
 सन्तहरिदचूदपल्लवललामफटिहमङ्गलकलसाभिरामोहअपास्सस्स महासुरवक्षस्थल-
 दुर्भेज्जवज्जणिरन्तरपडिबद्धकणअकवाडस्स दुग्गदजणमणोरहाआसकरस्स वसन्त-
 सेणाभवणदुआरस्स सस्सिरीअदा । ज सच्च मज्झत्थस्स वि जणस्स बलाहि^६ट्ठि
 आआरेदि ।)

द्वयमिति । [मप्रति सुहृदा विपत्ते कार्यकाले समुपस्थिते । विशिष्टतमस्यैव रक्षण-
 स्यात्यावश्यकत्वादिनि भाव । आर्या छन्द] ॥ २५ ॥ उदवसित गृहम् । ज्ञातीनिति ।
 [यौगधरायण तन्नामक प्रधानसचिव उदयनस्य राज्ञ वत्सराजस्य इव सुहृद
 आयकस्य परिमोक्षणाय बन्धनागारान्मुक्त्यर्थं ज्ञातीन् बन्धून् विटान् स्वभुजविक्रमेण
 लब्धो वर्णं यशं यैस्तादृशान्वीरपुरुषान् । तथा राज्ञा पालकेन कृतापमानेन
 कुपितान् । विरक्तानिति यावत् । नरेन्द्रभृत्यानुत्तेजयामि राज्ञ पालकस्योच्छेदार्थं
 प्रोत्साहयिष्यामि । पुरा किल कौशाम्बीनृपो वत्सराज उज्जयिनीपतिना चण्डसेनेन
 केनापि मिषेण गृहीत्वा कारागारे निक्षिप्तस्तत्सचिवेन यौगधरायेण प्रकृतिकोपमुत्पाद्य
 बन्धनान्मोचित इति कथासरित्सागरकथाऽत्रानुसन्धेया । उपमापरिकरावलकारौ ।
 वसन्ततिलक वृत्तम्] ॥ २६ ॥ प्रियेति । [अकारण कारणभावेऽपि असाधुभि
 आहिता आत्मनि शङ्का आर्यको राजा भविष्यतीति यैस्तै । स्वयमेव भीतै गृहीत
 प्रियसुहृद आर्यक मरभस सवेग समभित्त्य शत्रून्भियात्य मोचयामि राहुमुखे स्थित

१ विलोक्य २ सुअन्ध कुसुमचित्त. ३ चित्तलिदभूपिआ० (चित्रितभूमिका०)

४ तलालोअण (तलालोकन) ५ णमिद ६ समुद्धद ७ णिअजेज

VID — (*Looks, admiringly*) Oh ! How beautiful is this gate of Vasantasena's mansion ! It is besprinkled with waters swept, and then besmeared with greenish cow-dung Its floor space is attractively (*but* diversely) decorated with the offerings of various kinds of sweet-smelling flowers It has raised its top to a great height, as if out of curiosity to have a sight of the celestial regions It is adorned with a string of a (huge) garland of jasmine flowers which is tossing about and hanging down from it, making one mistake it for the trunk of (Indra's elephant) Airavata It is splendidly decked with a lofty arch of ivory It is decorated with a number of auspicious banners, which look lovely with the lustre of costly jewels, whose finger-like tips are tremulously shaking as they are tossed about by the force of the wind, and which thus seem to be as it were beckoning me to get in Both its sides are rendered attractive by auspicious crystal-jars which are kept on the pedestals of the pillars supporting the archway, and which are charming on account of the green mango-leaves placed gracefully therein Its golden panels are thickly set with diamonds, and are as hard to break open as the chest of a big demon It tortures the desires of indigent persons To tell the truth, it forcibly arrests the eye even of an indifferent looker-on (like me)

शशिबिम्बमिव । पुष्पिताग्रा छन्द] ॥ २७ ॥ बन्धुलेन । [बन्धुलस्त्वसतीसुत ' इत्यमर] अत्रैवाङ्के पञ्चमप्रकोष्ठके [पञ्चमप्रकोष्ठकवर्णने] ' परगृहललिता ' (४।२८) इत्यादि बन्धुलक्षण करिष्यते । ही ही भो इति विस्मये । तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन स्वाधीनेन । पुष्पकेण विमानविशेषेण । अकृततपश्चरणक्लेश । नरयुक्ता नारी नरनारी सोद्वाहिका यस्य । पुष्पकमपि सा नरनारी सीतारूपा उद्धहनीया यस्ये- दृशम् । शब्दच्छलेन साम्यम् । अहो वसन्तसेनाभवनदारस्य सश्रीकता । किभूतस्य । [आदौ सलिलेन सिक्त पश्चान्माजित च कृत हरितोपलेपन यस्य तस्य । [कृत- हरितोपलेपनस्य । कृतगोमयोपलेपनस्येत्यर्थात् । [विविधानि च तानि सुगन्धीनि कुसुमानि च तेषामपहारै चित्र यथा तथा लिखित भूमिभागो यस्य । ०लोकने कौतूहले तेन दूरोन्नामित शीर्षं येन तस्य ।] उच्छ्रायप्रकर्षपरमेतत् । [दोलाय- मान य अवलम्बित ऐरावण ऐरावनस्तस्य हस्त शुण्डा तस्य भ्रमायित भ्रम- मागत मल्लिकादामगुण मल्लिकाकुसुममाला तेनालकृतस्य । महारजनोपरागेति पाठे महारजन कुसुम्भ तस्योपराग रञ्जन तैरुपशोभते इति तेन । पवनबलेन या आन्दोलना तथा ललत् चलदत् एव चञ्चल अग्न एव हस्तो यस्य तेन । सौभाग्याय सौभाग्यलक्षणा वा याः पताकास्तासा निवहेन । तोरणस्य धरण धारण तदर्थं

चेटी—एत्वेतु । इम प्रथम प्रकाष्ठ पविशत्वार्यं (एदु एदु । इम पढम पओट्ठ पविसदु अज्जो ।)

विदूषक — (प्रविश्यावलोक्य^१ च ।) आश्चर्यं भो । इहापि प्रथमे पकोष्ठे शशिशङ्खमृणालसच्छाया विनिहितचूणमुष्टिपाण्डुरा विविधरत्नप्रतिबद्धकाञ्चन-सोपानशोभिता प्रासादपङ्क्तयोऽवन्म्विनमक्तादामभि स्फटिकवातायनमुखचन्द्र-निर्घ्यायन्तीवोज्जयिनीम् । श्रोत्रिय इव सुखोपविष्टो निद्राति दीवारिक । सदधना कलमौदनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति वायसा बलिं सुधामवर्णतया । आदिशतु भवनी । (ही ही भो । इध वि पढमे पओट्ठे ससिसङ्खमृणालसच्छायाओ विणिहिद-चूणमुष्टिपाण्डुराओ विविहरअणगडिबद्धकञ्चगसोवाणसोहिदाओ पासादपन्तिओ^२ ओलम्बदमुत्तादामेहि फटिहवादाअणमहचन्दहि णिज्जाअन्ती विअ उज्जणिम् । सोत्तिओ विअ सुहावविट्ठो णिहाअदि दोवारिओ । सदाहणा कलमोदणेण पलाहिदा ण भक्खन्ति वायसा बलिं सुधासवण्णादाए । आदिसदु भोदी ।)

चेटी—एत्वेत्वार्यं । इम द्वितीय प्रकाष्ठ पविशत्वार्यं (एदु एदु अज्जो । इम दुदिए पओट्ठ पविसदु अज्जो ।)

विदूषक — (प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यं भो । इहापि द्वितीये प्रकाष्ठे पर्यन्तोपनीनयवसबुसकवलसुपुष्टास्तैलाभ्यक्तविषाणा बद्धा प्रवहणवलीवर्दा । अय-मन्यतरोऽवमानित इव कुलीनो दीर्घं निश्वासिति सैरेभ । इतश्चापनीनयुद्धस्य मल्लस्येव मर्द्यते ग्रीवा मेषम्य । इत इतोऽपरेषामश्वाना केशकल्पना क्रियन् । अयमपर पाटच्चर इव दृढबद्धो मन्दुराया शाखामृग । (अन्यतोऽवगोक्य ।) इतश्च कूच्युततैलमिश्र पिण्ड हस्ती प्रतिग्राह्यते मात्रपुरुषै । आदिशतु भवनी । (ही ही भो । इध वि दुदिए पओट्ठे पज्जन्तोवणीदजवसबुमकवलसुपुष्टा तेल-वमज्झिदविसाणा^३ बद्धा पवहणवइल्ला । अअ अण्णदरो अवमाणिदो विअ कुलीणो दीह णीससदि सेरिहो । इदो अ अवणीदजुज्झस्स मल्लस्स विअ महीअदि गीवा मेसस्स । इदो इदो अवराण अस्साण केसकप्पणा करीअदि । अअ अवरो पाडच्चरो विअ दढबद्धो मन्दुराए साहामिओ । इदो अ कूरच्चुअनेल्लमिस्स पिण्ड हत्थी पडिच्छावीअदि मत्थपुरिसेहि । आदिसदु^४ भोदी ।)

स्तम्भौ तयो वेदिका तस्या निक्षिप्तौ निहिनी च तौ । समल्लसन्त च ते हरिताश्च चूतपल्लवा आम्रपल्लवास्तै ललामौ स्फटिकनिर्मितौ मङ्गलकलशौ ताभ्यामभिरामौ उभयपार्श्वौ यस्य । महासुरवक्ष स्थलवद् दुर्भेद्य वज्रै हीरकै निरन्तर प्रतिबद्ध प्रयुप्त कनककपाट यस्य तस्य । दुर्गत दरिद्र जन । आयासकरस्य द्रव्याभावाद-लभ्यत्वात् । आकारयत्याकर्षति ।] प्रथमप्रकोष्ठवर्णनम्—[शशिशङ्खमृणाल-सच्छाया शशिशङ्खमृणालै समाना छाया कान्तिर्येषा ते । विविधै रत्नै प्रतिबद्धानि

१ दृष्ट्वा च २ वन्तिओ ३ विसाणबद्ध ४ आदेसेदु

THE MAID—Come, come (this way) please enter this first quadrangle

VID —(*Entering and looking about*) Oh ! Wonderful ! Here, too, in this first quadrangle, are rows of balconies resembling in colour the moon, or conches, or lotus-stalks, which are whitened with handfuls of chunam powder laid over them (as paint), which are adorned with golden stars inlaid with various kinds of gems, and which seem to be, as it were, gazing down fixedly on Ujjayini with their moon-like faces in the form of the crystal windows from which pearlstrings ore dangling Here the door-keeper is comfortably sleeping, lying at ease like a learned Brahmana ! The crows, though enticed by means of *Kalama* rice mixed with curds, do not eat the oblations, they being of the same colour as chunam-paint (and therefore indistinguishable from it)—Please direct me (further), madam

THE MAID—Come, sir, come (this way), please enter this second quadrangle

VID —(*Entering and looking about*) Oh ! Wonderful , Here, too, in this second quadrangle, there are tied the carriage oxen, fattened on the mouthfuls of grass and corn husks that are placed before them, and having their horns anointed with oil Here's one buffalo, snorting (*lit* emitting deep sighs) like a high-born man when slighted Here they are rubbing the neck of a ram as if he were a wrestler, after the fight is over And here in this direction they are dressing the hair of some horses Here's a monkey, fastened in its stable securely like a thief (*Looking in another direction*) And here an elephant is being fed by the keepers with balls of boiled rice mixed with ghee—Please direct me (further), madam

खचितानि काञ्चनस्य सोपानानि तै शोभिता । अवलम्बितानि मुक्तादामानि येषु
तै स्फटिकवानायनान्येव मुखचन्द्रारतै । निधायन्तीव पश्यन्तीव । कलमोदनेन
शाल्योदनेन ।] [पयन्तेषु उपनीतानि यवसानि तृणानि बुसानि धान्यत्वचश्च तेषा
कवलै सुपुष्टा ।] इह सैरिभो महिष । [केशकल्पना केशसज्जना । केशाना मस्कार
इत्यर्थ । “ कूरेति भक्नेत्यर्थ । तल्लेति घृतेत्यर्थ । मात्रेति महामात्रेत्यर्थ । ” इति
ल० दी० ।] पाटच्चर इव चौर इव । इतोऽपि भक्ततैलघृतमिश्रपिण्ड ग्राह्यते हस्ती
हस्तिपकपुरुषै । [कुलपुत्रा. गर्भेश्वरा । पाशकपीठे मञ्चे इति ल० दी० । यद्वा
शारीपटे ।] पुस्तक कामशास्त्रम्येत्यर्थः । स्वार्थीनम । ‘सारितम्’ इति पाठे प्रसारित-

चेटी—एवेत्वार्यं । इम तृतीय प्रकोष्ठ प्रविशत्वार्यं । एदु एदु अज्जो । इम तइअ पओठ्ठ पविसदु अज्जो ।)

विदूषक — (प्रविश्य दृष्ट्वा च ।) आश्चर्यं भो । इहापि तृतीये प्रकोष्ठे इमानि तावत्कुलपुत्रजनोपवेशननिमित्तं विरचितान्यासनानि । अथवाचित पाशक-पीठे तिष्ठति पुस्तकम् । एतच्च मणिमयसारिकासहितं पाशकपीठम् । इमे चापरे मदनसधिविग्रहचतुरा विविधवर्णिकाविलिप्तचित्रफलकाग्रहस्ता इतस्तत् परिभ्रमन्ति गणिका वृद्धविटाश्च । आदिशतु भवती । (ही ही भो । इध वि तइए पओठ्ठे इमाइ दाव कुलउत्तजणोववेशणनिमित्तं विरचिदाइ आसणाइ । अद्धवाचिदो 'पास-अपीठे चिट्ठइ पोत्थओ । एसो अ 'मणिमयसारिआसहिदो पासअपीठो । इमे अ अवरे मअणसधिविग्रहचतुरा विविधवर्णिआविलिप्तचित्तफलहअगहत्था इदो तदो परिभ्रमन्ति गणिआ वुड्ढविडा अ । आदिसदु भोदी ।)

चेटी—एवेत्वार्यं । इम चतुर्थं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यं (एदु एदु अज्जो । इम चउठ्ठ पओठ्ठ पविसदु अज्जो ।)

विदूषक — (प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यं भो । इहापि चतुर्थे प्रकोष्ठे युवतिकरताडिता जलधरा इव गम्भीरं नन्दन्ति मृदङ्गाः । क्षीणपुण्या इव गगनात्तारका निपतन्ति कास्यतालाः । मधुकरविरुतमिव मधुरं वाद्यते वशः । इयमपरेष्वर्पणयकुपित-कामिनीवाङ्मारोपिता कररुहपरामर्शेन सार्यते वीणा । इमा अपरा कुसुमरसमत्ता इव मधुकुर्योऽनिमधुरं प्रगोता गणिकादारिका नर्त्यन्ते नाट्यं पाठयन्ते समृद्धारम् । अपवर्णिना गवाक्षेषु वानं गृह्णन्ति सलिलगर्ग्यं । आदिशतु भवती । (ही ही भो । इध वि चउठ्ठे पओठ्ठे जुवदिकरताडिता जलधरा विअ गम्भीरं नन्दन्ति मुदङ्गा^१ हीणपुण्याओ^२ विअ गअणादो तारआओ णिवडन्ति कमतालाः । महुअरविरुअ^३ विअ महुअर वज्जदि वसो । इअ अवरा ईसाप्पणअकुविदकामिणी विअ अङ्कारोविदा कररुहपरामर्शेण सारिज्जदि वीणा । इमाओ अवराओ कुसुमरसमत्ताओ विअ महुअरिओ अदिमहुअर पगीदाओ गणिआदारिआओ णच्चोअन्ति णट्ठअ पठीअन्ति ससिङ्गारओ । ओवगिगदा गवक्खेमु वाद गेण्हन्ति सलिलगगरीओ । आदिसदु भोदी ।)

मित्यर्थः । 'स्वाधीनमकृत्रिमम्' इति प्राचीनटीका । [मदनसबन्धी य सधि परस्पराभ्यासयनं विग्रहं प्रणयकलहश्च तत्र चतुरा । विविधा वर्णिका नीलपीतादयो वर्णास्तैः विलिप्ता कृतलेख्या चित्रफलका अग्रहस्ते येषां ते ।] विविधवर्णिकाविलिप्त

१ वासपीठे (व्यासपीठे) । २ साहीणमणि० (स्वाधीनमणि०) ३ मुरआ (मुरजा) ४ क्षीण ५ विरुअमहुअ (विरुतमधुर)

THE MAID—Come, sir, come (this way), please enter this third quadrangle

VID —(*Entering and looking about*) On ! Wonderful ! Here, too, in this third quadrangle, are these seats, duly arranged, for the use of well born youths There is a half read volume lying on a gaming-table Here's this gaming table with chessmen made of precious stones And here are these courtesans and aged gallants, wandering in all directions, who are skilled in managing love unions and love quarrels, carrying in their hands (*lit* fingers) picture-boards covered with paintings in various colours —Please direct me (further), madam

THE MAID—Come, sir, come (this way), please enter this fourth quadrangle

VID —(*Entering and looking about*) Oh ! wonderful ! Here, too, in this fourth quadrangle, the tabors struck by the hands of ladies are sounding deeply like clouds, cymbals of bell metal beating time are falling (with a flash), like the stars from heaven when their merit is exhausted, and bamboo-pipes are being sweetly played upon, (sounding) like the hum of bees Here's a lute which, after being placed on the lap like a maiden angered in jealous love, is being played upon (stroked) with the touch of the nails (fingers) Here are some courtesan-girls singing very sweetly, like female bees intoxicated with the honey of flowers who are being taught to dance and made to learn a drama full of erotic sentiment And water jars, turned upside down, are kept suspended in the windows to receive the (cooling) breeze — Please direct me (further), madam

चित्रफलक वहमाना । गम्भीर धीरम् । निपतन्ति वैदग्ध्यवादानादेव निपान । मधु-
कराभिरुतमिव । [अपरस्या ईर्ष्या अनुरागासहिष्णुनया प्रणयकुपिता कामिनीव ।
कररुहपराभर्षणेन नखाग्राघातेन । कामिनीपक्षे स्पर्शनेन] । ' गणिकादारिका वेश्या-
विशेषा ' इतिगुणपताकायामुक्तम् । [नर्त्यन्ते नृत्य शिक्ष्यन्ते ।] नाटयन्ते नाटयम् ।
पाठयन्ते सङ्गार । अपवर्गिता अवलम्बिता । सलिलगर्ग्यं [पात्रविशेषा] । एतच्च
जनानां पानार्थम् । हिङ्गुतैलगन्ध आ समन्ताद्वरति । [महानस पाकस्यानम् ।]
अधिक रोमाञ्चयति [उ सुकयतीति वाऽर्थः । भुज्यते अनेनेति भोजनम् । करणे
ल्युट् । व्यञ्जनमिति व्युत्पत्तेः । अतो न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । इति ल० दी०
भोजन करणे ल्युटि व्यञ्जनादिवचन । पटच्चरमिव जीर्णवस्त्रमिव [पेशी मास-
पिण्डीम् ।] छेद्यपट्टमनेकाधारशोणिताभ्यामुपहतस्वात् । रूपिदारओ । रूपशब्दः ।

चेटी—एत्वेत्वार्यं । इम पञ्चम प्रकोष्ठ प्रविशत्वार्यं । (एदु एदु अज्जो । इम पञ्चम पओट्ठ पविसदु अज्जो ।)

विदूषक —(प्रविश्य दृष्ट्वा च ।) आश्चर्यं भो । इहापि पञ्चमे प्रक-
 ष्ठेऽयं दरिद्रजनलोभोत्पादनकर आहरत्यपवितो हिङ्गुतैलगन्ध । विविधसुगन्धि-
 धूमोद्गारैर्नित्यं मत्ताप्यभानं निश्वासितो महानसः द्वारमुखं । अधिकमुत्सुकायते
 मा माध्यमानवहुविभक्ष्यभोजनगन्ध । अयमपरः पटच्चरमिव हतपशूदरपेशि
 धावति रूपिदारक । बहुविधाहारविकारमुपसाधयति मूपकार । बध्यन्ते मोदका
 पच्यन्तेऽपूपका । (आत्मगतम् ।) अपीदानीमिह वर्धितं भुङ्क्ष्येति पादोदकं लप्स्ये ।
 (अन्यतोऽवलोक्य ।) इतो गन्धर्वाप्सरोगणैरिव विविधालंकारशोभितैर्गणिकाजनै-
 बन्धुलैश्च यत्सत्यं स्वर्गायत एतद्गोहम् । भो के यूयं बन्धुला नाम । (ही ही भो ।
 इध वि पञ्चमे पओट्ठे अअ दलिद्दजणलोहुप्पादणअरो आहरइ उवच्चिदो हिङ्गु-
 तेतलगन्धो । विविहमुरहिधूमगारोहि णिच्च सताविज्जमाण णीपमदि विअ मङ्गाणस
 दुवारमुहेहि । अधिअ उमुसावेदि^१ म साहिज्जमाणबहुविहभक्खभोऽणगन्धो । अअ^२
 अवरो पडच्चर विअ पोट्ठि धोअदि रूपिदारओ । बहुविहाहारविआर उवमाहेदि
 सूवआरो । बज्जन्ति मोदआ पच्चन्ति अपूवआ । अवि दाणिं इह वड्ढिअ भुञ्जन्ति
 पादोदकं लहिस्सम् । इदो^३ गन्धव्वच्छरगणेहि^४ विअ विविहालंकारमोहिदेहि गणि-
 आजणेहि बन्धुलहि अ ज सच्च सग्गीअदि^५ एद गोहम् । भो के तुम्हे बन्धुला णाम ।)

बन्धुला —वयं खलु

परगृहललिताः पराश्रपुष्टाः परपुरुषैर्जनिताः पराङ्मनासु ।

परधननिरता गुणेष्ववाच्या गजकलभा इव बन्धुला ललाम^६ ॥ २८ ॥

विदूषक —आदिशतु भवती । (आदिसदु भोदी ।)

चेटी—एत्वेत्वार्यं । इम पष्ठ प्रकोष्ठ प्रविशत्वार्यं । (एदु एदु अज्जो । इम^१ छठ्ठ पओट्ठ पविसदु अज्जो ।)

पशुवचनस्तद्योगाद्रूपी खट्टिकस्तस्य दारकं पुत्रं । यद्वा रूपी रूपसघस्तस्य दारकं
 शूद्रकं । खट्टिक एव । यत्र मासं छिद्यते तं पदं धावति प्रक्षालयति । अपीदानीमहं
 भोक्तुं पादोदकं लप्स्ये । 'वर्धितम्' इति पाठे 'व्यञ्जनादिसामग्र्योपचितं वर्धितकम्'-
 इति पूर्वटीका । परगृहेति । [परगृहे ललिता पालिता ।] गुणेष्ववाच्या ।
 अनभिधानीयगुणा इत्यर्थः । 'ऋणेषु' इति पाठे ऋणेष्ववाच्या ऋणमेवावसीय
 सर्वरश्मिमुह्यामह इत्यर्थः । ललामो विलसाम् । 'लल विलासे' भौवादिकः । अनु-
 प्रासानुरोधेनानयोदैक्यम् । 'ललामा' इति पाठे श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ २ ॥ [कर्मणा
 कार्येण चित्रघटनयेत्यर्थः । निर्मितानि तोरणानि ।] वस्तुविशेषे निक्षिप्तानि प्रसा-

१ ओआसावेदि २ इदो अ ३ सुर ४ सग्गाअदि ५ ललामा . ६ एद

THE MAID—Come sir, come (this way), please enter this fifth quadrangle

VID —(*Entering and looking about*) Oh ' Wonderful ' Here, too, in this fifth quadrangle, there pervades an over powering odour of asafoetida and oil, exciting the appetite of a poor person The kitchen, being always heated (pained) is sighing, as it were, through its mouths in the shape of its doors, sending forth effusions of fragrant smoke of different kinds The smell of the many varieties of edibles and condiments that are being prepared is exciting me (i e) my appetite) very much Here is this butcher's boy washing the entrails of a killed animal, looking like (a piece) of an old garment The cook is preparing various kinds of different eatables *modakas* are being made and *apoopas* fried (*To himself*) Oh, how I long I should be offered here water for my feet, with a request to eat to my heart's content ' (*Looking in another direction*) To tell the truth, this mansion in this spot, with its bastards and courtesan folk adorned with different kinds of ornaments, looks as if it were heaven itself, with its crowds of Gandharvas and Apsarasas—Sirs, who are you that go by the name of ' *Bandhulas* ' ?

THE BASTARDS—We are, indeed,

Bandhulas (bastards), that sport about like the cubs of elephants, being reared in other people's houses, fed on others' food, begotten by other men upon stranger-women, enjoying others' riches, and possessing no (particular) merits to speak of (28)

VID —Please direct me (further), madam,

THE MAID—Come, sir, come (this way), please enter this sixth quadrangle

रितानीन्द्रायुधस्थानकमिव दर्शयन्ति । नीलरत्नेष्वारोपितानीन्द्रायुधमिव दृश्यन्ते इत्याशयः । प्रवालककर्कतरौ मणिविशेषौ । जातरूपै सुवर्णै । लोहितसूत्रैर्ग्रथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि । शाणे वृष्यन्ते प्रवालानि । शोष्यन्ते ओल्लविदमवतारिता आदिता वा कुङ्कुमप्रस्तरा । ' प्रस्तर कुङ्कुमाधारश्चर्मपुट ' इत्याहुः । सालीअदि आर्दीक्रियते । सेलज्जअ कस्तूरिका । दाल्यवद्वेधकत्वात् । आज्यमिव भृगमदवात् । इमेऽप्येऽवज्ञातपुत्रदारविता मनुष्या [आसवकरकैश्चषकै आपीना मदिरा यै] आसवकरकेणापीतमदिरा गणिकाजनैर्यै मुक्तास्ते वाट पिबन्ति । अयमर्थः— मद्यपानभाण्डेनापीतमद्या अनादृतनिजपरिवारास्त्यक्तान्यकर्तव्या अत एव तत्रै-

विदूषक — (प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यं भो । इहापि षष्ठे प्रकोष्ठेऽमूनि तावत्सुवणरत्नानां कर्मतोरणानि नीलरत्नविनिक्षिप्तानीन्द्रायुधस्थानमिव दर्शयन्ति । वैदूर्यमौक्तिकप्रवालकपुष्परागेन्द्रनीलकर्कोतरकपञ्चरागमरकतप्रभृतीन् रत्नविशेषानन्योन्यं विचारयन्ति शिल्पिनः । बध्यन्ते जातरूपैर्मणिक्क्यानि । घटयन्ते सुवर्णलकाराः । रक्तसूत्रेण ग्रथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि । घृष्यन्ते धीरवैदूर्याणि । छिद्यन्ते शङ्खाः । शार्णधूष्यन्ते प्रालकाः । शोष्यन्ते आर्द्रकुङ्कुमप्रस्तराः । सार्यन्ते कस्तूरिकाः । विशेषेण घृथ्यते चन्दनरसः । सयोज्यन्ते गन्धयुक्तयः । दीयते गणिकाकामुकानां^१ सकपूरं ताम्बूलम् । अवलोक्यते सकटाक्षम् । प्रवर्तते हासः । पीयते चानवरतं ससीत्कारमदिरा । इमे चेडा इमाश्चेटिका इमेऽपरेऽवधीरितपुत्रदारवित्ता मनुष्या आसवकरकापीतमदिरैर्गणिकाजनैर्ये मुक्तास्ते पिबन्ति । आदिशतु भवति । (ही ही भो । इध वि छट्टे पओट्टे अमु दाव सुवण्णरअणाण कम्मतोरणाह्णीरलअणविणिक्खिताइ इन्दाउहट्ठाण विअ दरिसअन्ति । वेदुरिअमोत्तिअपवालअपुष्फराअइन्दणीलक्केतरअपउमराअमरगअपहुदिआइ रअणविसेसाइ अण्णोण्ण विचारेन्ति सिप्पिणो । बज्झन्ति जादरूवेहि मणिक्काइ । घडिज्जन्ति सुवण्णालकाराः । रत्तसुत्तेण गत्थीअन्ति मोत्तिआभरणाइ । घसीअन्ति धीर वेदुरिआइ । छेदीअन्ति सङ्खा । साणिज्जन्ति पवालआ । मुक्खविअन्ति ओल्लविदकुङ्कुमपत्थरा । सालीअदि सेलज्जअम् । विस्साणीअदि चन्दणरसो । सजोईअन्ति गघजुत्तीओ । दीअदि गणिआकामुकाण सकप्पूर तम्बोलम् । अवलोईअदि सकडक्खअम् । पअट्टदि हासो । पिवीअदि अ अणवरअ समिक्कार मइरा । इमे चेडा इमा चेडिआआ इमे अवरे अवधीरिदपुत्तदारवित्ता मणुम्सा आमवकरआणीदमदिरेहि गणिआजणेहि जे मुक्का ते पिअन्ति । आदिसदु भोदी ।)

चेटी—एत्वेत्वार्यं । इम सप्तम प्रकोष्ठे प्रविशत्वार्यं । (एदु एदु अज्जो । इम सत्तम पओट्ट पविसदु अज्जो ।)

विदूषक — (प्रविश्यावलोक्य च ।) आश्चर्यं भो । इहापि सप्तमे प्रकोष्ठे सुहिल्ष्टविहगवाटीसुखनिषण्णान्यन्योन्यचुम्बनपराणि मुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि । दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण इव सूक्तं पठति पञ्जरशुकः । इयमपरा

वात्यन्तमवस्थानां गणिकाभिर्ये मुक्ता नि सारिता इत्युक्तं ते पुरुषा वारवार पुन पुनर्मद्यमेव पिबन्ति । मदिराया अवारितसत्रत्वमुक्तम् । इह सप्तमे प्रकोष्ठे सुहिल्ष्टाया विहङ्गपाल्या (—वाट्या) कपोतपालिकायाम् । सूक्तमूकसमुदायम् । शोभनोक्तं च यथा स्यादेवम् । [कुम्भदासीव कुट्टिनीव ।] परपुष्टा कोकिला । आलम्बिता नागदन्तेषु गृहभित्तिस्थदारविशेषेषु । नागदन्तका इति प्रकृष्टौ कः ।

VID —(*Entering and looking about*) Oh ! Wonderful ! Here, too, in this sixth quadrangle, these architectural arches, made of jewels set in gold, and embossed on (a background of) blue gems (sapphires), exhibit as it were a spot full of rain bows Goldsmiths are consulting one another as regards various kinds of jewels, such as lapis lazuli, pearls, corals, topazes, sapphires, cat's-eyes, rubies, emeralds, etc Rubies are being set in gold, golden ornaments are being manufactured, pearl-ornaments are being strung on threads of red silk, lapis lazuli are being gently polished, conches are being cut, and corals are being ground on whetting stones Layers of wet saffron-paint are exposed for drying, musk is being moistened, sandal-juice is being made up Betel-rolls with camphor are being offered to the lovers of the courtesans, side glances are being cast, laughter is going on, and wine is being incessantly drunk with sounds of merriment Here are drinking these men servants, these maid-servants, and also these men who have forsaken their children, wives and property, and are left (to themselves) by the courtesans who have (gone away, having) drunk wine from liquor cups —Please direct me (further) madam

THE MAID—Come, sir, come (this way), please enter this seventh quadrangle

VID —(*Entering and looking about*) Oh ! Wonderful ! Here, too, in this seventh quadrangle, pairs of pigeons are enjoying happiness, perched comfortably in snug dove-cots and busy in kissing each other The parrot in its cage, fed on curds and rice, is reciting a Vedic hymn, like a Brahmana whose belly is filled with rice and curds

कपिञ्जला गौरास्तित्तिरय । प्रेष्यन्ते पञ्जरकपोता । योद्धुमित्यर्थात् । इतस्ततो विविधमणिविचित्रित इवाय सहचरीसहित सहर्ष नृत्यन्वविकिरणसतप्त पक्षात्क्षेपैर्विजयतीव प्रासाद गृहमयूर । चन्द्रपादाश्चन्द्रकिरणा । [वृद्धमहलका वृद्धभ्रेष्ठा इत्यर्थः । इति ल दी] प्रसारणक दत्त गणिकाभिर्नातापक्षिसमूहे । [एत्वार्थः । अत्र एवेति न वीप्सा । प्रकोष्ठमर्यादासमाप्तेरभ्यन्तरगृहस्यागतत्वेन गन्तव्यस्य प्रकोष्ठान्तरस्य विरहाच्चेति ध्येयम् । इति ल० दी०] पट्टप्रच्छदप्रावृत्तोऽधिकतर-मत्यद्भुतपुनरुक्तालकारालकृत । मा तावदिति । आर्या । विततायामिव अमेध्य इवेति पाठान्तरे इत्यर्थः । अनभिगम्योऽनभिगमनीय ॥ २९ ॥ पुष्पप्रावारकप्रावृत्ता [सूक्ष्मसूत्रपुष्पाणि कृत्रिमाणि यत्र भवन्ति स पुष्पपट इति प्रसिद्धः । इति ल० दी०]

समानगालः प्रसरेव गृहदामी अधिक कुरकुरायते मदनसारिका । अनेकफलरसा-
 न्वादप्रह्लादकण्ठः कुम्भदासीव कज्जति परपुष्टा । आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जर-
 परपरा । योज्यन्ते लावका । अलाप्यन्ते कपिञ्जला । प्रेष्यन्ते पञ्जरकपोता ।
 इतस्ततो विविधमणिचित्रित इवाय सहर्ष नृत्यन्वविकिरणसतप्त पक्षोन्धैर्विधुनतीव
 प्रासाद गृहमधूर । (अन्यतोऽत्रलोक्य ।) इतः पिण्डीकृता इव चन्द्रपादा पदगति
 शिक्षमाणानीव कामिनीना पश्चान्परिभ्रमन्ति राजहर्षसमिथुनानि । एतेऽपर वृद्ध-
 महल्ला इवेतस्ततः सचरन्ति गृहसामा । आवचर्य भो । प्रसारण कृत गणिकाया
 नानापक्षिसमूहै । यत्सम्य खलु नन्दनवनमिव मे गणिकागद प्रतिभासते । आदिशतु
 भवती । (ही ही भो । इध वि मत्तमे पओट्ठे सुमिलिट्ठविहङ्गवाडीसुहणिसण्णाइ
 अण्णोणचुम्बणपराइ सुह अण्भवन्ति पारावदामिहुणः । दहिभत्तपूरिदोदरो बम्हणो
 विअ सुत्त पढदि पञ्जरसुओ । इअ अवरा समाणपालद्वपसरा विअ घरदामी'
 अधिअ कुरकुरायदि मदनसारिका । अणेअफलरसास्मादपन्हुट्ठकण्ठा कुम्भदासी
 विअ कूअटि परपुट्ठा । आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरम्पराओ । जोधीअन्ति
 लावका । आलवीअन्ति कविञ्जला । पेसोअन्ति पञ्जरकवोदा । इतो तदो विविह-
 मणिचित्तिलिदो विअ अअ महरिस णच्चन्तो रविविरणसतप्त पक्खुक्खेवेहि विभुवेदि
 विअ पासाद घरमोरो । इदो पिण्डीविदा विअ चन्द्रपादा पदगदि मिक्खन्ता'
 विअ कामिणीण पच्छादो परिब्रमन्ति राजहसमिहुणा । एदे अवरे बुड्ढमहल्ला
 विअ इदो तदो सचरन्ति घरसारसा । ही ही भो । पमारणअ किद गणिआए
 णाणापक्खिसमूहेहि । ज सच्च क्खु णन्दणवण विअ मे गणिआघर पडिभासदि ।
 आदिसदु' भोदी ।)

चेटी—एत्वार्य । इममष्टम प्रकोष्ठ प्रविशत्वार्य । (एदु' अज्जो । इम
 अट्टम पओट्ठ पविसदु अज्जो ।)

विदूषक — (प्रविश्यावलोक्य च ।) भवति क एष पट्टप्रावारकप्रावृतोऽधिक-
 तरमत्यद्भुतपुनरुत्तालकारालकृतोऽङ्गभङ्गं परिस्खलन्नितस्ततः परिभ्रमति । (भोदि
 को एसो पट्टप्रावारअपाउदो अधिअदर अच्चब्भुदपुणरुत्तालकारालकिदो अङ्गभङ्गेहि
 परिकखलन्तो इदो तदो परिब्रमदि ।)

चेटी—आर्य एष आर्याया भ्राता भवति । (अज्ज एसो अज्जआए' भादा
 भोदी ।)

विदूषक — कियत्तपश्चरण कृत्वा वसन्तसेनाया भ्राता भवति । अथ वा ।
 मा तावद्यद्यप्येष उज्ज्वल स्निग्धश्च सुगन्धश्च ।
 तथाऽपि इमं शानवीथ्या जात इव चम्पकवृक्षोऽनभिगमनीयो लोकस्य ॥ २९ ॥

१ गृहदासी. २ पट्ट (प्रपुष्ट) ३ परउ-वु-ट्ठा ४ सिक्खन्ति ५ सार-
 साओ ६ क्खु एद ७ आदेसेदु ८ एदु एदु ९ आए अअ

And this talking thrush is chattering lustily like a house maid that has gained ascendancy on account of the consideration shown to her. The cuckoo is cooing like a procuress, with her throat delighted by having tasted the juice of numerous fruits. Rows of cages are suspended from pegs. Quails are incited to fight, part-mages are being made to talk, caged pigeons are being set upon (each other) while this domestic peacock, looking as if decked with various kinds of gems, is, as it were, fanning the (whole) mansion heated with the sun's rays with the flutter of his tail, as he dances about joyfully hither and thither (*Looking in another direction*). He & there pairs of royal swans, looking as if they were the moon's rays rolled up (into that shape), are walking behind lovely damsels, as though learning their gait (*the movement of feet*). And here these tame cranes are moving here and there, like aged eunuchs. Oh! Wonderful! An extensive scene is presented by the courtesan's collection of various kinds of birds! To tell the truth, this mansion of the courtesan appears to me like the Nandana garden (of Indra)!—Please direct me (further), madam

THE MAID—Come, sir, please enter this eighth quadrangle

VID —(*Entering and looking about*) Girl, who is this person clad in a silken cloak and gorgeously decked with a superfluity of very wonderful ornaments, moving about haltingly and with distortions of the body?

THE MAID—Sir, this is her ladyship's brother

VID —How much penance has a person to practise to become Vasantasena's brother? Or rather,—

I must not (think highly of him) For, although he is gaily dressed, gentle, and well-perfumed, still he is to be shunned by the people, just like a *Champaka* tree growing in the enclosure of a cremation-ground, although it may be bright (with blossoms), attractive, and sweet-smelling (29)

पादाभा लक्षिता । 'करट्ट' इति पाठे अशीचाभ्यवहरणप्रयुक्तकरट्टब्राह्मणवत् । तत्किमितिमा प्रवश्येत्यादि । अन्यथा अनेन द्वारेणास्या गृहे न प्रवेश स्यादित्याशय । एषा स्वत्वस्माक माता चातुर्थिकेन ज्वरविशेषेण पीडयते । तेनेदृशी दशेत्युक्तम् । [चतुर्थे अहनि भव चातुर्थिक । 'कालाट्ठज्' इत्यनेन ठज् । 'ठस्येक' इतीकादेश ।]

(केतिअ तवच्चरण कदुअ वसन्तसेणाए भादा भोदि । अथ वा ।

मा दाव जड वि एमो उज्जलोसिणिद्धो अ गुअन्धो अ ।

तह वि ममाणवीधीए जादो दिअ चरूपअरुक्खो अणहिगमणिओ लोअरस ॥)

(अन्यतोऽवलोक्य ।) भवति एषा पुन का पुष्पप्रावारकप्रावृतोपानद्युगलनक्षिप्त-
तैलचिक्कणाभ्या पादाभ्यामुच्चासन उपविष्टा तिष्ठति ।

(भोदि एसा उण का फुल्लपाव्वाअपाउदः उवाणहजुअलणिविद्यत्तनेल्लचिक्कणेहि
पादेहि उच्चासणे उवविट्ठा चिट्ठदि ।)

चेटी—आर्य एषा खल्वस्माकमायाया माता । (अज्ज एमाक्खु अम्हाण
अज्जआए अत्तिआ ।)

विदूषक —अहो अम्या कपर्दकडाकिन्या उदरविस्तार । तत्किमेता प्रवेश्य
महादेवमिव द्वारशोभेह गृहे निमिता । (अहो से कवट्टडाइणाए' पोट्टवित्थारो ।
ता कि एद पवेसिअ महादेव विअ दुआरसोहा इह घरे णिमिदा ।)

चेटी—हताश मैवमुपहसास्माक मातरम् । एषा खलु चातुर्थिकेन पीडयते ।
(हदास मा एव्व उवहस अम्हाण अत्तिअम् । एसा क्खु चाउत्थिएण पीडिअदि ।)

विदूषक —(सपरिहासम् ।) भगवश्चातुर्थिक एतेनोपकारेण मामपि
ब्राह्मणमालोक्य । (भअव चाउत्थिए एदिणा उवआरेण म पि बम्हण आलोएहि ।)

चेटी—हताश मरिष्यसि । (हदास मरिस्ससि ।)

विदूषक —(सपरिहासम् ।) दास्या पुत्रि वरमीदृश शूनपीनजठरो मृत एव ।

सीधुसुरासवमत्ता एतावदवस्था गता हि माता ।

यदि त्रियतेऽत्र माता भवति शृगालसहस्रपर्याप्ता ॥ ३० ॥

भवति कि युष्माक यानपात्राणि वहन्ति । (दासीएधीए^१ वर ईदिसो शूनपीनजठरो
मुदो ज्जेव ।

^१सीधुसुरासवमत्तिआ एआवत्थ गदा हि अत्तिआ ।

जइ मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि मिआलसहस्सपज्जत्तिआ ॥^२

भोदि कि तुम्हाण जाणवत्ता वहन्ति ।)

चेटी—आर्य न हि न हि । (अज्ज ण हि ण हि ।)

सपरिहासम् । शूनपीनजठरो शूनमुच्छून पीन महाभोग जठर अरय स । सीधुसुरा-
सवेत्यादि । उपजातिविशेष । सीधुसुरासबा मदिराविशेषा । ['सीधुरिक्षुरसै
पक्कैरपक्कैरासव भवेत्' इति माधव ।] एतावदवस्थामापन्नपीनत्वरूपा गता यदि
त्रियतेऽत्र मृता भवति शृगालाना पर्याप्तिका सौहित्यम् ॥ ३० ॥ [युष्माक यान-

१ करट्ट (अपवित्र). २ आ दासी० ३ सोधु ४ ज्जत्तिआ (यात्रा)

(*Looking in another direction*) Girl, and who is this woman occupying a lofty seat, clad in a garment embroidered with flowers with her oil greasy feet thrust into a pair of shoes ?

THE MAID—Sir, she is the mother of our mistress.

VID—Oh ! How great is the expanse of the belly of this ugly she ghoul ! What, then, was the beautiful entrance of this house constructed after she was set up here, as is done with a (huge) idol of Siva ?

THE MAID—You knave, you mustn't jeer at our mother in this fashion She is suffering from a quartan fever

VID—(*With a burst of laughter*). Holy quartan fever, look thou also upon me, a Brahmana, with such a favour !

THE MAID—You wretch, you will die then !

VID —(*Jestingly*) Thou slave-born wench, better is a fat and bloated belly like this dead !

The mother has been reduced to such a condition, having intoxicated herself with spirits, liquors and wines If the mother were now to die, she would provide sufficient food for a thousand jackals ! (30)

Girl, have you any sailing vessels going abroad (for trade) ?

THE MAID—Sir, no, not at all

पात्राणि पीतादीनि वाणिज्यार्थं वहन्ति किम् । अन्यथा कथमीदृशी सपदिति भाव ।]
उद्वाहकेनाजितविभवस्यैव परमियान्विस्तारो भवतीति प्रष्टुरभिप्राय । [परिच्छेद
एकदेश । ' परिच्छदो विस्तार ' इति ल० दी०] [अच्छरीतय सम्यक्प्रकारा
कुसुमप्रस्तारा पुष्पोद्गमा येषा ते । निर्गतमन्तर येषा ते निरन्तरा पादपा युवति-
जनजघनानुरूपप्रमाणा इत्यर्थ । पट्टनिर्मिता दोला पट्टदोला । सुवर्णानि चम्पकानि
हरिचन्दनकुसुमानि वा । यूथिकादयः पुष्पविशेषा ।] सर्वकुसुमप्रस्तारा पट्टदोला ।
लघूकरोतीव नन्दनवनस्य सश्रीकत्वम् । [सध्यायने सध्यावदाचरति ।] एष इत्यादि ।
गाथा । [घना लोहितपङ्क्तस्य रुधिरकर्दमस्य] चर्चा यस्य स ॥ ३१ ॥ गुणैति ।
[गुणा संगीतज्ञान कलापाटवमित्यादयः कृत्रिमा ते एव प्रवाला पल्लवा यस्य
तम् । विनय एव प्रशाखा मुख्यशाखा यस्य तम् । विश्रम्भ सर्वलोकानां विश्वास
एव मूल यस्य तम् । महनीय पूज्यत्व यश इत्यर्थ एव पुष्प यस्य तम् ।
स्वगुणै सहजै गुणै दयादाक्षिण्यकुलशीलादिभि फलै आढ्य सपन्नम् । एवविधं
साधु चारुदत्त एव वृक्षस्त सुहृद एव विहङ्गा पक्षिणस्ते सुखमाश्रयन्ति अपि ।
भवादृशास्त यथापूर्वं सेवन्ते किमित्यर्थ । रूपकमलकार । उपजातिद्वन्द्व] ।

बिदूषक—किं वाऽत्र पृच्छथते । युष्माकं खलु प्रेमनिर्भरपले मदनसमुद्रे स्तननिभजघनाभ्येव यानपात्राणि मनोहराणि । एव वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्तमन्द-
प्रकोष्ठ भवन प्रेक्ष्य यन्मन्य जानाम्येकस्थमिव त्रिविष्टप दृष्टम् । प्रससितं नास्ति
मे वाग्विभव । किं तावद्गणिकागृहस्थं वा कुबेरभवनपरिच्छेद इति । कुत्र
युष्माकमार्या । (किं वा एत्थं पृच्छिअदि । तुम्हाणं वल्लु पेम्भणिम्मलजले मवण-
समुद्रे त्थणणिअम्बजहणा उजेव जाणवत्ता पणहरणा । एव वसन्तसेनाए बहुवृत्तान
अट्टपओट्ठ भवण पेविअ ज सच्च जाणामि एकत्थ विअ निविट्ठअ दिट्ठम् ।
पसमिदु णत्थि मे वाआविहवो । किं दाव गणिआघरो अहं वा कुबेरभवनपरिच्छेदो
त्ति । कहि तुम्हाणं अज्जआ ।)

चेटी—आर्य एषा वृक्षवाटिकाया तिष्ठति । यत्प्रविशत्वार्य । (अज्ज एसा
रखवाडिआए चिट्ठदि । ता पविमदु अज्जो ।)

बिदूषक—(प्रविश्य दृष्ट्वा च ।) आश्चर्यं भो । अहो वृक्षवाटिकाया
सश्रीकता । अच्छरीति कुसुमप्रस्तारा रोपिता अनेकपादपा निरन्तरपादपतलनिर्मिता
युवतिजनजघनप्रमाणा पट्टदोला सुवर्णयूथिकाशोभालिकामालतीमलिकानवमालिना-
कुरवकातिमुत्कप्रभृति कुसुमै स्वयं निपतितैर्यत्स्य लघूकरोतीव नन्दनयनस्य
सश्रीकताम् । (अत्यन्तऽत्रलोच्य ।) इतश्च उदयत्सूर्यसमप्रभं कमलरत्नोत्पले
सध्यायत इव दीपिका । अपि च ।

एषोऽशोकवृक्षो नवनिर्गतकुसुमपल्लवो भाति ।

सुभट इव समरमध्ये घनलोहितपङ्कचचिक ॥ ३१ ॥

भवतु । तत्कुत्र युष्माकमार्या । (ही ही भो । अहो रखवाडिआए सस्सिरोअदा ।
अच्छरीदि कुसुमपत्थारा रोविदा अणअपादवा निरन्तरपादवतलणिम्मिदा जुवदि-
जणजहणप्पमाणा पट्टदोला सुवण्णजूधिआसेहालिआमालईमलिआणोमालिआ-
कुरवआअदिमोत्तअप्पहुदि कुसुमेहि सअ णिवडिदेहि ज सच्च लहुकरेदि विअ
णन्दणवणस्स सस्सिरीअदम् । इदो अ उदअन्तमूरसमप्पहेहि कमलरत्तोप्पलेहि
सझाअदि विअ दीहिआ । अवि अ ।

एसो असोअवुच्छो णवणिग्गअकुसुमपल्लवो भादि ।

सुभटो व्व समरमज्जे घणलोहिदपङ्कचचिकको ॥

भोदु । ता कहि तुम्हाणं अज्जआ ।)

चेटी—आर्य अवनमय दृष्टिम् । पश्यार्याम् । (अज्ज ओणामेहि दिट्ठिम् ।
पेवख अज्जअम् ।)

बिदूषक—(दृष्ट्वा उपसृत्य ।) स्वस्ति भवत्यै । (सोत्थि भोदीए ।)

१ परिच्छदो २ अच्छरीअकुसुमा जत्थ रोविदा (आश्चर्यकुसुमा यत्र
रोपिता) ३ निरन्तरम् ४ जव० ५ कुरवआ ६ णिग्गम (निर्गम) ।

VID.—Or rather, why ask a question in this matter ? (For) surely, in this ocean of your passion having affection for its pure waters, your breasts, hips and buttocks are themselves the charming sailing vessels ! To tell the truth, having thus seen this mansion of Vasantasena with its eight quadrangles and its numerous appurtenances, I feel I have, as it were, seen the three worlds brought together in one spot I have not the power of speech to praise it (as it deserves), whether (it should be called) a courtesan's house, or a portion of Kubera's palace Where is your mistress ?

THE MAID—Sir, here she is, in this garden, may your honour enter

VID —(*Entering and looking about*) Oh ! Wonderful ! How beautiful is this garden ! Numerous trees have been planted here, that have put forth ample blossoms in a very charming manner There is a silken swing, hung, beneath thickly growing trees, and big enough to accommodate ladies' hips To tell the truth, the garden throws into the back ground as it were the beauty of (Indra's) Nandana garden, by means of the flowers that have spontaneously dropped down, of the *Champaka*, the *Yuthika*, the *Sephalika*, the *Malati*, the *Mallika*, the *Navamalika*, the *Kurabaka*, the *Atimukta* and other plants (*Looking in another direction*) And here this oblong well looks like (red) twilight as it were, owing to the lilies and the red lotuses (blooming therein), whose lustre resembles that of the rising sun Moreover—

Here this Asoka tree, having recently put forth blossoms and foliage, looks like a brave warrior in the thick of the battle, amply splashed all over with clotted blood (31)

Well, where is your mistress ?

THE MAID—Sir, bring down your eyes, and you'll see her ladyship

VID —(*Seeing her and approaching*) My greetings, madam !

॥ ३२ ॥ अथ किम् अनुमती । राअवत्थहारी वार्त्तिक शौण्डीर्यणाशयमहत्त्वेन ।
[हीनकुसुमादिति दारिद्र्य गताच्चारुदत्ताद्रत्नावलीरूपस्यालकारस्य प्राप्तिरित्यर्थ ।
अकाले दुर्दिन मेघध्वान्त सूर्यकिरणरोधकारि मेघमण्डलमित्यर्थ उन्नमति आवि-
र्भवति ।] उदयन्तिवति । [वर्षं वृष्टि । अविरतमविश्रान्तम् । दयिताभिमुखेन प्रिय-
गमनोत्सुकेन ॥ ३३ ॥ अत्र चारुदत्तानुराग परमार्थ । अत्र चेटीवचनेन वसन्तसेना-
वाक्येन च अव्यवहितमेव पञ्चमाङ्कादौ वर्षतुवर्णनावतार सूच्यते इति ल०दी० ।]

इति मदनिकाप्रदानो नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

वसन्तसेना—(सस्कृतमाश्रित्य ।) अये मैत्रेयः । (उत्थाय ।) स्वागतम् ।
इदमासनम् । अत्रोपविश्यताम् ।

बिदूषक —उपविशतु भवति । (उपविसदु भोदी ।)

(उभावुपविशत ।)

वसन्तसेना—अपि कुशल सार्धवाहपुत्रस्य ।

बिदूषक —भवति कुशलम् । (भोदी कुशलम् ।)

वसन्तसेना—आर्य मैत्रेय अपीदानी

गुणप्रवाल विनयप्रशास्त्र विश्रम्भमूल महनीयपुष्पम् ।

त साधुवृक्ष स्वगुणे फलाढ्य सुहृद्विहङ्गा सुखमाश्रयन्ति ॥ ३२ ॥

बिदूषक —(स्वगतम् ।) सुष्ठूपलक्षित दुष्टविलासिन्या । (प्रकाशम् ।) अथ
किम् । (सुट्ठु उवलक्खिद दुट्ठविलासिणीए । अथ इ ।)

वसन्तसेना—अये किमागमनप्रयोजनम् ।

बिदूषक —शृणोतु भवती । तत्रभवाश्चारुदत्त. शीर्षेऽञ्जलिं कृत्वा भवती
विज्ञापयति । (सुणादु भोदी । तत्तभव चारुदत्तो सीसे अञ्जलिं कदुअ भोदिं
बिण्णवेदि ।)

वसन्तसेना—(अञ्जलिं बद्ध्वा ।) किमाज्ञापयति ।

बिदूषक —मया तत्सुवर्णभण्ड विश्रम्भादात्मीयमिति कृत्वा द्यूते हारितम् ।
स च सभिको राजवार्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति । (मए त सुवर्णभण्डअ
विस्सम्भादो अत्तणकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारिदम् । सो अ सहिओ रामवत्थहारी^१ ण
जाणिअदि कहिं गदो त्ति ।)

चेटी—आर्ये दिष्ट्या वर्षसे । आर्यो द्यूतकर सबृत्त (अज्जए दिट्ठआ
वड्ढसि । अज्जो जूदिअरो सबुत्तो ।)

वसन्तसेना—(स्वगतम् ।) कथं चोरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारित-
मिति भणति । अत एव काम्यते । (कथं चोरेण अवहिदं पि सोण्डीरदाए जूदे हारिदं
त्ति भणादि । अदो ज्जेव कामीअदि ।)

बिदूषक —तत्तस्य कारणाद्गृह्णातु भवतीमा रत्नावलीम् । (ता तस्स
कारणादो गेण्हदु भोदी एदं^२ रअणावलिम् ।)

वसन्तसेना—(आत्मगतम् ।) किं दर्शयामि तमलकारम् । (विचिन्त्य ।)
अथ वा न तावत् । (किं दसेमि त अलकारअम् । अथ वा ण दाव ।)

१ राआवत्थआरी (राजापथ्यकारी). २ इम (इमा).

VAS.—(*Speaking in Sanskrit*) Oh ! Here's Maitreya ! (*Getting up*) Welcome sir ! Here's a seat, pray be seated here

VID —You (too) may sit down

(*Both sit down*)

VAS —Is the merchant's son (Charudatta) all well ?

VID —Madam, he is well

VAS —Sir, Maitrey, do now

The birds in the form of friends happily resort to that tree in the form of a good man ?—the tree which has accomplishments for its foliage, modesty for its principal branches, (popular) trust for its root, and fame for its flowers, and which is richly endowed with fruits in the form of merits ? (32)

VID (*To himself*). The roguish blonde has observed acutely !
(*Aloud*) Yes, (so they do)

VAS —Now, what may be the object of your visit ?

VID —May madam listen ! His honour Charudatta, placing his folded hands on his head, begs to say—

VAS —(*Folding her hands*) —What does he command ?

VID —“ I lost that golden casket at gambling, in the confident belief that it belonged to me And I do not know where that gambling-master, the King's emissary, is gone (at present) ”

THE MAID—I congratulate you, madam ! His honour has turned a gambler !

VAS—(*To herself*) How ! Although it was stolen by a thief, still he says, out of his magnanimity, that it was lost at play ! Hence it is that I love him !

VID —“—So in exchange for that, your ladyship may kindly accept this jewel necklace ”

VAS —(*To herself*) Shall I show him that ornament ?
(*Considering*) Or rather, not so soon

विदूषक—किं तावन्न गृह्णाति भवत्येता रत्नावलीम् । (किं दाव न गेण्हदि भोदी एद रअणावलीम् ।)

वसन्तसेना—(विहस्य^१ सखीमुखं पश्यन्ती ।) मैत्रेय कथं न ग्रहीष्यामि रत्नावलीम् । (इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति । स्वगतम् ।) कथं हीनकुसुमादपि सहकारपादपान्मकरन्दबिन्दवो निपतन्ति । (प्रकाशम् ।) आर्यं विज्ञापय तं द्युतकरं मम वचनेन^२ चारुदत्तम्—अहमपि प्रदोष आर्यं प्रेक्षितुमागच्छामीति । (मित्ते^३ कथं न गेण्हिस्स रअणावलीम् । कथं क्षीणकुसुमादो वि सहआरपादवादो मअरन्दबिन्दवो निवडन्ति । अज्ज विण्णवेहि तं जूदिअरं मम वअणेण अज्जचारुदत्तम्—अहं पि पदोसे अज्ज पेक्खिदु आअच्छामि^४ ति ।)

विदूषक—(स्वगतम् ।) किमन्यत्तत्र गत्वा ग्रहीष्यति । (प्रकाशम् ।) भवति भणामि । (स्वगतम् ।)—निवर्ततामस्माद्गणिकाप्रसङ्गादिति । (इति निष्क्रान्तः ।) (किं अण्णं तहिं गदुअं गेण्हिस्सदि । भोदि भणामि ।—णिअत्तीअदु इमादो गणिआपसङ्गादो ति ।)

वसन्तसेना—चेटि गृहाणैतमलकारम् । चारुदत्तमभिरन्तु गच्छाव । (हज्जे गेण्ह एद अलकारअम् । चारुदत्तं अहिरिमिदु गच्छम्ह ।)

चेटी—आर्ये पश्य पश्य । उन्नमत्कालदुर्दिनम् । (अज्जए पेक्ख पेक्ख । उण्णमदि अकालदुर्दिणम् ।)

^१वसन्तसेना—

उदयन्तु नाम मेधा भवतु निशा वर्षमविरत पततु ।

गणयामि नैव सर्वं दयिताभिमुखेन हृदयेन ॥ ३३ ॥

चेटि हारं गृहीत्वा लब्धागच्छ । (हज्जे हारं गेण्हिअ लहु^५ आअच्छ ।)

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

^६मदनिकाशविलको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

१ इदं नास्ति क्वचित् २ आगमिस्समिति ३ अस्मात्परं—संस्कृतमाश्रित्य इत्यधिकं क्वचित्, ४ लहु लहु, ५ मृच्छकटिके ०टिकप्रकरणे चतु०.

VID —What then ? Is not your ladyship disposed to accept this jewel-necklace ?

VAS —(*Laughs, looking at the face of her Maid*) O Maitreya, how shall I not accept the jewel necklace (*Taking it keeps it by her side, and to herself*) How ! Even from the mango-tree denuded of all blossoms there still do fall drops of honey ! (*Aloud*) Sir, please tell the worthy Charudatta, the gambler, in my name, that I too shall be visiting him this evening

VID —(*To himself*) What other thing will she get by going there ? (*Aloud*) Lady, I will tell him (*To himself*) —That he should refrain from having anything to do with this courtesan. (*Exit*)

VAS.—Girl, keep this ornament We shall (now) go to sport in the company of Charudatta

THE MAID—Lady, look, look here, an untimely storm is gathering (in the sky)

VAS —

Let clouds gather as they will, let it turn night, (or) let rain fall incessantly With my heart yearning for my beloved, I care not for all of them (33)

Girl, take a garland and come quickly

(*Exeunt Omnes*)

End of the Act IV, Styled

‘ Madanika and Sarvilaka ’

पञ्चमोऽङ्कः ।

(नत प्रविशत्यासनस्थ सोत्कण्ठचारुदत्त ।)

चारुदत्त — (ऊर्ध्वमवलोक्य ।) उन्नमत्यकालदुर्दिनम् । यदेतत्

आलोकितं गृहशिखण्डिभिरुत्कलापै-

र्हसैयियासुभिरपाकृतमुन्मनस्कैः^१ ।

आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरिक्ष-

मुत्कण्ठितस्य हृदयं च समं रुणद्धि ॥ १ ॥

अपि च ।

मेघो जलाद्रमहिषोदरभृङ्गनीलो

विद्युत्प्रभारचितपीतपटोत्तरीयः ।

आभाति सहतबलाकगृहीतशङ्ख

खं केशवोऽपरं इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥ २ ॥

पूर्वाङ्केऽङ्कावतारेणैव सूचितस्य प्रकरणनायकस्य प्रवेशः । * [अत्राङ्के तावदासमाप्तिं वर्षर्तुवर्णनं चारुदत्तेन वसन्तसेनाया च विटेन च यथायथं क्रियते । तदिदं वसन्तसेनाचारुदत्तयोरन्योनानुरागोद्दीपनविभावत्वेनावतरतीति ध्येयम् इति ल० दी० ।] [अधुना पूर्वाङ्कान्ते सूचितं वसन्तसेनाया अभिसारिकावेषेण चारुदत्ताभिसरणमुपक्षेप्तुं पूर्वाङ्कान्तसूचितस्य नायकस्य प्रवेशं निर्दिशति-ततः प्रविशतीत्यादिना । सोत्कण्ठं वसन्तसेनाविषयकोत्कण्ठासहितं इत्यर्थः । इत आरभ्याङ्कसमाप्तिं यावदगर्भसंधिः ।] आलोकितमिति । [उद्गतं कलापो येषां तै उत्कलापै उन्नमित-बर्हे गृहशिखण्डिभि आलोकितम् । उन्मनस्कै उत्कण्ठितै यियासुभि मानसं मरो

* अस्मात्परं—तथा चोक्तम्—‘प्रवेशश्चूलिका चैव तथा विष्कम्भकोऽपरः । अङ्कावतारोऽङ्कमुखमर्थोपक्षेपपञ्चकम् ॥’ इति । प्रवेशयतीति प्रवेशः । पचाद्यच् । प्रवेशको ष्वलन्त उच्यते । अधमपात्रप्रयोज्यं प्रवेशकः । तदुक्तम्—‘भृत्यवर्ग-कथावच्च कर्तव्यस्तु प्रवेशकः । अन्तर्जवनिकासस्थैस्तथा मागधबन्दिभिः ॥ अर्थोप-क्षेपेण यत्र क्रियते सा हि चूलिका ॥ विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः सकीर्ण एव च । गूढो मध्यमपात्रेण सकीर्णो मध्यमावमै ॥’ इति ॥—इत्यधिको ग्रन्थ-ष्टीकायामुपलभ्यमानोऽप्यनुपयोगित्वान्नात्र निवेशितः ।

अपि च ।

केशवगात्रदयाम् कुटिलबलाकावलीरचितशङ्ख ।

विद्युद्गुणकौशेयश्चक्रधर इवोन्नतो मेघ ॥ ३ ॥

एता निषिक्तैरजतद्रवसनिकाशा

धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्य ।

विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणवृष्टनष्टा—^२

शिखिन्ना इवाम्बरपटस्य दशा पतन्ति ॥ ४ ॥

ससक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हस्तैः प्रडीनैरिव

व्याविद्धैरिव मीनचक्रमकरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छ्रितैः ।

तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मेषैः समभ्युद्यतैः

पत्रच्छेदधमिवेह भाति गगनं विश्लेषितैर्वायुना ॥ ५ ॥

एतत्तद्वृत्तराष्ट्रचक्रसदृशं^३ मेघान्धकार नभो

हृष्टो गर्जति चातिदपितबलो दुर्योधनो वा शिखिः ।

अक्षद्युतजितो युधिष्ठिर इवाम्बान^४ गत कोकिलो

हृसा सप्रति पाण्डवा इव वनावज्ञातचर्या^५ गता ॥ ६ ॥

(विचिन्त्य ।) चिर खलु कालो मंत्रेयस्य वसन्तसेनाया मकाश गतस्य । नाद्या-
प्यागच्छति ।

छन्द ॥ ३ ॥ एता इति । निषिक्त स्त्रावित य रजतद्रव तस्य सदृश्य ०द्रव-
सनिकाशा । जलदोदरेभ्य जवेन वेगेन पतिता । विद्युदेव प्रदीपशिखा तथा क्षण
दृष्टा पञ्चान्नष्टा । एता धारा वर्षादकस्येति शेषः । शिखिन्ना अम्बरमेव पट तस्य
दशा अग्राणीव पतन्ति । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ४ ॥ ससक्तैरिति । ससक्तै
अन्योन्य मिलितै चक्रवाकमिथुनै इव । प्रडीनै उत्पतितै हर्म्यै इव । व्याविद्धै
समुद्रक्षोभादितस्तत उक्षिप्तै मीनचक्रै मकरैश्च । प्रोच्छ्रितै ऊर्ध्व गतै हर्म्यै इव ।
एतादृशै तैस्तै बहुविधै आकृतिविस्तरै अनुगतै प्राप्तानेकाकृतिविस्तरैरिति यावत् ।
समभ्युद्यतै वायुना विश्लेषितैश्च मेषै इह एतद्भूतलोर्ध्वभागे गगन पत्रच्छेद्यमिव
पत्रच्छेदैर्घटित चित्रमालेख्यमिव भाति । उपमालकार । शार्दूलविश्रीडित छन्दः ।
प्रडीनैरिति कर्मणि क्त । व्याविद्धैर्भ्रान्तैः चक्र समूहः । पत्रस्य छन्द खण्डन
विचल यत्र चित्रे तत्पत्रच्छेद्य चित्रम् । तदिव गगनं शोभते ॥ ५ ॥ एतदिति ।
[मेषैरन्धकारो यस्मिन् तद् एतन्नभः । तत्प्रसिद्ध धृतराष्ट्रचक्र कौरवकटक तेन
सदृशम् । 'सादृश्य चानयोराभूवियन्मण्डलमन्धकारकारित्वेन विनष्टचन्द्रार्कतया च
बोध्यम्' इति ल० दी० । ०वक्त्रं इति पाठे धृतराष्ट्रवक्त्रे दृष्टिशून्यत्वादन्ध-

१ विद्युद्गुण २ नष्टदृष्टा.—दृष्टा . ३ विश्लेषित . ४ वक्त्र ५ वारण्य . ६ चर्य .

Moreover—

There rises forth a cloud, dark like the body of Vishnu, forming an appearance of conches by means of the crooked lines of cranes, and having the (yellow) silken mantle in the form of the streaks of lightning,—as though it were Vishnu (*lit* the discus-bearer) himself, (who is called Kesava and is dark bodied, who wields a conch white and shaped like a curved line of cranes, and who wears a silken garment made of threads bright like streaks of lightning) (3)

Here these streams of water, resembling (downpours of) molten silver, dropped rapidly from the interiors of clouds, fall, like the rent hems of the garment of the sky, seen for a moment in (the light of) the flame of the lamp of lightning, and then lost (to view) (4)

This sky looks as if it had been adorned with decorative paintings (of leafy lines), owing to the high-soaring clouds, scattered by the wind, and assuming various expansive shapes (some) resembling thronging couples of *Chakravaka* birds, (some) flying swans, (some) alligators and fish-swarms thrown about pell-mell, and (some) lofty mansions (5)

Here is this sky, darkened with clouds, that resembles the army of the Kauravas (producing a darkness like that of the clouds) This peacock, greatly flushed with the pride of his vigour, is shouting in glee, like Duryodhana whose army was mightily proud The cuckoo has ceased cooing, like Yudhishtira taking to the path (of the forest) when conquered at dice-play And, on account of the (muddy) water, the swans have now gone off to dwell in an unknown place, like the Pandavas living incognito after leaving the forest (6)

(*Reflecting*) It is a long time since Maitreya went to Vasantasena How is it that he does not come even now ?

कार । नभसि सूर्यचन्द्रमसोरिति सादृश्यम् । अतिदपित बल सार यस्य स शिखी मयूर । अतिदपित बल सैन्य यस्य स दुर्योधन वा इव । वा शब्द इवार्थे । गर्जति । अक्षयूते जित युधिष्ठिर अध्वान वनमार्गमिव कोकिल अध्वान ध्वनि-
राहित्य गत । सप्रति हसा वनात् जलाद्धेतो पाण्डवा वनादरण्यवासादिव अज्ञात-
चर्या गता । मानस सरो गता अदृश्या अभवन्नित्यर्थः ।] घृतराष्ट्रवक्त्रसदृश
नष्टचन्द्रार्कत्वात् । वा इवार्थे । शिखी मयूर । वनादिति त्यबलोपे कर्मणि पञ्चमी ।

(प्रविश्य)

विदूषक — अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च यतो न कथाऽपि कृताऽन्या ।
 अनेकधा स्नेहानुसार भणित्वा किमप्येवमेव गृहीता रत्नावली । एतावत्या ऋद्ध्या
 न तयाऽहं भणित — आर्यं मैत्रेय विश्रम्यताम् । मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्य-
 तामिति । तन्मा तावद्वास्या पुत्र्या गणिकाया मुखमपि द्रक्ष्यामि । (सनिर्वेदम् ।)
 सुष्ठु खलूच्यते—अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी अवञ्चको वणिक् अचौर^१ सुवर्णकार
 अकलहो ग्रामसमागम अलुब्धा गणिकेति दुष्करमेते सभाव्यन्ते । तत्प्रियवयस्य
 गत्वाऽस्माद्गणिकाप्रसङ्गाश्रितवर्नयामि । (परिक्रम्य दृष्ट्वा ।) कथं प्रियवयस्यो वृक्ष-
 वाटिकायामुपविष्टस्तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि । (उपमृत्य ।) स्वस्ति भवते । वर्धता
 भवान् । (अहो गणिआए लोभो अदक्खिणदा अ जदो ण कथा वि किदा अण्णा ।
 अणेकहा^२ सिणेहाणुसार भणिअ किं पि एअमेअ गहिदा रअणावली । एत्तिआए
 ऋद्धीए ण तए अहं^३ भणिदो—अज्ज मित्तेअ वीसमीअदु । मल्लकेण^४ पाणीअ पि
 पिबिअ गच्छीअदुत्ति । ता मा दाव दासीएघीआए गणिआए मुहं पि पेक्खिस्सम् ।
 सुट्ठुक्खु वुच्चदि—अकन्दसमुत्थिता पउमिणी अवञ्चओ वाणिओ अचोरो सुवण्ण-
 आरो अकलहो ग्रामसमागमो अलुब्धा गणिआ ति दुक्कर एदे सभावीअन्ति । ता
 पिअवअस्स गदुअ इमादो गणिआपसङ्गादो णिवत्तावेमि । कथं पिअवअस्सो खल-
 वाडिआए उवविट्ठो चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि । सोत्थि भवदे^५ । वड्ढदु भवम् ।)
 चारुदत्त — (विलोक्य ।) अये सुहृन्मे^६ मैत्रेय प्राप्त । वयस्य स्वागतम् ।
 आस्यताम् ।

विदूषक — उपविष्टोऽस्मि । (उवविट्ठो^६ म्हि ।)

चारुदत्त — वयस्य कथय तत्कार्यम् ।

विदूषक — तत्खलु कार्यं विनष्टम् । (तं क्लृ कज्ज विणट्टम् ।)

चारुदत्त — किं^७ तया न गृहीता रत्नावली ।

विदूषक — कुतोऽस्माकमेतावद्भ्रागधेयम् । नवनलिनकोमलमञ्जलिं मस्तके
 कृत्वा प्रतीष्टा । (कुदो अम्हाण एत्तिअ^८ भाअधेअम्^९ । णवणलिणकोमल अञ्जलिं
 मत्थए कदुअ पडिच्छिआ ।)

चारुदत्त — तर्कि ब्रवीषि विनष्टमिति ।

विदूषक — भो कथं न विनष्टं यदभुक्तपीतस्य चौरैरपहतस्याल्पमूल्यस्य
 सुवर्णभाण्डस्य कारणाच्चतु समुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता । (भो कथं ण विणट्ट
 अ अभुत्तपीदस्स चोरेहि अवहिदस्स अप्पमुल्लस्स सुअण्णभण्डअस्स कारणादो
 चदुस्समुद्सारभूदा रअणमाला हारिदा ।)

१ अणाअरेण ज्जेव अभणिअ किं पि एअमेअ इ (अनादरेणैवाभणित्वा किमप्ये-
 वमेव इ) २ एव पि ३ गल्ल० ४ भो ते. ५ कथं सु० ६ विट्ठोमिह ७ किं न
 ८ एत्तिआ. ९ भागधेआ

(*Entering*)

VID — Oh, the greed and the want of courtesy of that courtesan, that she did not even talk about anything else ! She spoke variously about something in a manner befitting her affection and thus accepted the jewel necklace With all that wealth she did not say to me—“ Sir Maitreya, rest yourself (here), you may depart after you have drunk water at least, in a cup ” Never then shall I so much as even look at the face of that slave born harlot ! (*Sorrowfully*) Truly do they say “ A lotus plant that grows without a root, a tradesman that does not cheat, a goldsmith that doesn't steal, a village meeting that is without a quarrel, and a courtesan that is not avaricious,—these are hard to be found (or conceived) ” So I'll go to my friend and dissuade him from this his attachment to that courtesan (*Walking about and observing*) How ! Here's my dear friend sitting in the garden Well, I'll approach him (*Approaching*). My greetings to you ! May you prosper !

CHAR.—(*Seeing*) Ah ! My friend Maitreya has come ! Welcome, friend ! Pray be seated

VID —I have taken my seat

CHAR —Friend, tell me about that business

VID —Well, that business has failed !

CHAR —What, did she not accept that jewel-necklace ?

VID —Whence could we have so much luck ! She took it, placing on her head her folded hands delicate like fresh water-lilies.

CHAR —Then how do you say that the business failed ?

VID —Friend, how has it not failed, since you have given away the jewel necklace, the very essence (as it were) of the four oceans, in exchange for a golden casket of (comparatively) little value, that we neither ate nor drank, and that was stolen by thieves ?

वन प्राप्येत्यर्थं ॥ ६ ॥ पाठादन्तरे—नैव कथा कथं हारितमलकारभाण्डमित्यादिका नैव कथानुसार. कुतोऽस्या रत्नावल्या भाव इत्यादिक । मल्लको भाजनविशेष । तन्मा तावत् । यद्भोजनार्थमपि न तथा भणितोऽहम् । चोरैरेवापहृतस्य । यमिति । [तु २९ श्लो. द्रष्टव्य] ॥ ७ ॥ बहुप्रत्यवायात् बहव प्रत्यवाया दोषा यत्र तस्मात् ।

चारुदत्त — वयस्य मा मेवम्^१ ।

य समालम्ब्य विद्वास न्यासोऽस्मासु तथा कृत ।

तस्यैतन्महतो भूल्य^२ प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ ७ ॥

विदूषक — भो वयस्य एतदपि मे द्वितीय सतापकारण यत्सखीजनदत्तसङ्गया पटान्तापवारित मुखं कृत्वाहमुपहसितं तदहं ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि—निवर्त्येनामात्माऽस्माद्बहुप्रत्यवायाद्गणिकाप्रसङ्गात् । गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टेव लेष्टुका दुस्त्रेण पुनर्निराक्रियते । अपि च भो वयस्य गणिका हस्ती कायस्थो भिक्षुश्चाटो रासभश्च यत्रैते निवसन्ति तत्र दुष्टा अपि न जायन्ते । (भो वयस्स एदं पि मे दुदिअ^३ सतावकारणं जं सहीअणदिणसण्णाए पडन्तोवारिदं^४ मुहं कदुअ अहं उवह्मिदो^५ । ता अहं बम्हणो भविअ दाणिं भवन्तं सीसेण पडिअ विण्णवेमि—णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआप-सङ्गादो । गणिआ णाम पादुअन्तरप्पविट्ठा विअ लेठ्ठुआ दुस्त्रेण उणं णिराकरी-अदि । अवि अ भो वयस्स गणिआ हत्थी काअत्यओ भिक्खु चाटो रासहो अ जहिं एदे णिवसन्ति तहिं दुट्ठा वि ण जाअन्ति ।)

चारुदत्त — वयस्य अलमिदानीं सर्वं^६ परिवादमुक्त्वा । अवस्थयैवास्मि निवारितः । पश्य ।

वेगं करोति तुरगस्त्वरितं प्रयातुं

प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा वहन्ति ।

सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चला स्वभावा

खिन्नास्ततो^७ हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ ८ ॥

अपि च वयस्य ।

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता धनहार्यो ह्यसौ जनः ।

(स्वगतम् ।) न गुणहार्यो ह्यसौ जनः (प्रकाशम् ।)

वयमर्थे परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया ॥ ९ ॥

विदूषक — (अधोऽवलोक्य । स्वगतम् ।) यथैष ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्चितं तथा तर्कयामि मया विनिवार्यमाणस्याधिकतरं वृद्धाऽस्थोत्कण्ठा । तत्सुष्ठु खल्वेव-मुच्यते—कामो वाम इति । (प्रकाशम् ।) भो वयस्य भणितं च तथा—भणं चारुदत्तमद्य प्रदोषे मयाऽत्रागन्तव्यमिति । तत्तर्कयामि रत्नावल्याऽपरितुष्टाऽपरयाचितुमागमिष्यतीति । (अथा एसो उद्धं पेक्खिअ दीहं णिस्ससदि तथा तक्केमि मए विणवारिअन्तस्य अधिअदरं वड्ढिदा से उक्कण्ठा । ता सुट्ठु क्खु एव्व वूच्चदि—कामो वामो ति । भो वयस्स भणिदं अ ताए—भणेहि चारुदत्तं अज्ज पओसे मए एत्थ आअन्तव्व ति । ता तक्केमि रअणावलीए अपरितुट्ठा अवरमणिदु आअमिस्सदि ति ।)

१ मेवम् पश्य. २ मौल्य. ३ दुदिअस०. ४ पडन्ताववारिदं ५ ०सिदोम्हि
६ सर्वपरि०. ७ तदा.

CHAR — Nay, friend, say not so !

This price is being paid, (not for that ornament, but) for that high trust, by relying on which she kept that deposit with us (7)

VID.—O friend, I have this another reason, too, for being angry, inasmuch as she made a sign to her maid, and, veiling her face with the end of her garment, she laughed derisively at me. So I, being a Brahmana, now bow to you with my bent head and request you that you should turn yourself away from this affair with that courtesan, which is full of many pitfalls. A courtesan is just like a pebble got inside a shoe, that is got rid of afterwards with great difficulty. Moreover, O friend, a courtesan, an elephant, a Kayastha (a scribe), a mendicant, a spy and a donkey,—where these dwell, there not even villains can flourish.

CHAR.—Friend, now you need no longer give vent to all these strictures, I am warded off (from that pursuit) by my condition itself. See.

A (wearied) horse puts on speed to go quickly, but his legs do not move to that extent for want of vigour. (Similarly), the volatile desires of a man wander everywhere (i.e. aspire to everything), but, weary (at failure), they afterwards enter once more (i.e. lie dormant) in his bosom. (8)

Moreover, friend,—

Whoever has riches, will have that lady, for she is to be bought with money.

(To himself) No, she is surely to be bought with merits !
(Aloud) —

But riches have left me, she therefore is, of course, left by me (9)

VID — (Looking down, to himself) Since he is looking upward and sighing deeply, I conclude that his passion must have become still more inflamed as I tried to dissuade him. So it has been truly said that “ Love is perverse ” (Aloud) O friend, she also said “ Tell Charudatta that I shall visit him there this evening. ” So I guess that not being satisfied with that jewel necklace, she is coming to demand something in addition.

चाटो क्षुद्रविषयभोक्ता । न जायन्ते बृद्धिं गच्छन्ति । वेगमिति । [तुरगस्त्वरितं प्रयातुं वेगं करोति किं तु प्राणव्ययात् शक्तिक्षयात् तस्य चरणा तथा वेगानुरूपं न

चारुदत्त — वयस्य आगच्छतु । परितुष्टा यास्यति ।

चेद — (प्रविश्य ।) अवेत मानवा ।

यथा यथा वषट्यभ्रखण्ड तथा तथा तिस्यति पृष्ठचर्म ।

यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम् ॥ १० ॥

(प्रहस्य ।)

वक्ष बादयामि सप्तच्छिद्रं सुशब्दं वीणा बादयामि सप्ततन्त्रो नदन्तीम् ।

गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुम्बुरुनारिदो वा ॥ ११ ॥

आज्ञप्तोऽस्म्यार्यया वसन्तसेनया—कुम्भीलकं गच्छ त्वं समागमनमार्यचारुदनस्य निवेदयेति । तद्यावदार्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । (परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्ट्वा ।) एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति । एषोऽपि स दुष्टबटुकः । तद्यावदुपसर्पामि । कथमाच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकायां । भवतु । एतस्य दुष्टबटुकस्य सज्ञां ददामि । (इति लोष्टगुटिका^१ क्षिपति ।) (अवेधं माणहे ।

जघा जघा वरशदि अब्रखण्डे तथा तथा तिस्रदि पुटिचम्मे ।

जघा जघा लगदि शीदवादे तथा तथा वेवदि मे हलक्के^२ ॥

वक्ष वाए शत्तच्छिद् शुगद् वीणं वाए शत्तन्ति णदन्ति ।

गीअ गाए गद्दहश्शाणुलूअ के मे गाने तुम्बुलू णालदे वा ॥

आणतस्मिह अज्जआए वणन्तशेणाए—कुम्भीलका गच्छ तुम मम आगमनं अज्जचारुदत्तस्य निवेदेहि त्वि । तां जाव अज्जचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । एषो चालुदत्तो वृक्षवाडिकायां तिष्ठति । एषो वि शो दुष्टबटुके । तां जाव उपशप्पेमि । कथं ठक्किदे दुवाले वृक्षवाडिकायां । भोदु । एदस्स दुष्टबटुकस्स शण्णं देमि ।)

विदूषक — अये क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मा लोष्टकैस्ताडयति । (अए को दाणिं एसो पाआरवेट्टिदं विअ कइत्थं म लोट्टुकेहि ताडेदि^३ ।

चारुदत्त — आरामप्रासादवेदिकायां क्रीडन्नि पारावतं पातितं भवेत् ।

विदूषक — दास्या पुत्रं दुष्टपारावतं तिष्ठति यथावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वं मिव चूतफलमस्मात्प्रासादाद्भूमौ पातयिष्यामि । (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति ।) (दासीएपुत्तं^४ दुष्टपारावतं चिट्ठं चिट्ठं जाव एदिणा दण्डकट्ठेण सुपक्वं विअ चूतफलं इमादो पासादादो भूमौ पाडइस्सम् ।)

वहन्ति । पुरुषस्य चला स्वभावा मनोवृत्तयः सर्वत्र सर्वेषु विषयेषु यान्ति । ततः स्त्रिणा अलब्धकामत्वात्खेदं प्राप्ता पुन उत्पत्तिस्थानं हृदयमेव प्रविशन्ति । तत्रैव विलीयन्ते इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ ८ ॥ यस्येति । असौ जन गणिका वसन्तसेना ॥ ९ ॥ [कामो वाम इति । तदुक्तं रामायणे—‘ वामं कामो मनुष्याणां

CHAR —Friend, let her come She will go satisfied

CHETA—(*Entering*) Listen, (all) people !

The more the bank of clouds rains, the more wet does the skin of my back become, and the more the cold wind beats, the more does my heart quake (10)

(*Laughing loudly*)

I can play upon the loud sounding flute with seven holes and (also) upon the resounding lute with seven strings I can sing songs just like an ass What is Tumburu or Narada as compared to me, in singing ? (11)

I am ordered by her ladyship Vasantasena —“ Kumbhilaka, go and inform the worthy Charudatta of my arrival ” So I'll go to the house of the noble Charudatta (*Walks about, entering and seeing*) Here is Charudatta, seated in his garden Here, too, is that rascally fellow Well, then, I'll approach them How ! The gate of the garden is closed ! Never mind, I'll make a sign to this rascally chap (*Throws lumps of mud*)

VID —Ah ! Who is this here that is now pelting me with clods, as if I were a *Kaputtha* tree enclosed within a fence ?

CHAR —Perhaps (a clod) might have been let fall by the pigeons playing on the terrace of the garden house

VID—You slave-born wretch of a pigeon, you just wait till with this wooden staff I fell you on the ground from off this house, as if you were a ripe mango-fruit ! (*Lifts his wooden staff and runs*)

यस्मिन्किल निबध्यते । जने तस्मिन्ननुक्रोश स्नेहश्च किल जायते ॥' इति ।]
अवेत अवगच्छत मानवा । यथा यथेति । उपेन्द्रवज्रया श्लोक । अन्नखण्ड [मेघ-
शकल मेघसमहो वा ।] तिभ्यति आर्द्राभवति पृष्ठचर्म ॥ १० ॥ वशमिति ।
उपजातिविशेष । पादत्रय जगतीजात्या । चतुर्थ पाद शालिन्या । सप्तच्छिद्र सप्त-
रन्ध्रम् । को मे तुल्यस्तुम्बुरुनारदो वा ॥ ११ ॥ [तत्पातनार्थम् । आरामप्राका-
रेति । आराम उपवन तद्गतप्राकारवेष्टित प्राचीरपरिवृत] कपित्थ कपित्थवृक्ष-
फलार्थमिव । [प्रासादम्य वेदिकायाम् । तपस्वी वराक । वृद्धरङ्क वृद्धभिक्षुः ।]
इन्द्रमहकामुक काक । ' इन्द्रमहकाकपोदओ [०काकपोतक] विअ ' इति पाठो
व्यक्तार्थ एव । [कान्तमभिसरतीत्यभिसारिका । उज्ज्वलवेषत्व वेद्यात्वात् ।
तदुक्त—' विचित्रोज्ज्वलवेषा तु चलन्नूपुरनि स्वना । प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽ-

चारुदत्त — (यज्ञोपवीत^१ आकृष्य ।) वयस्य उपविश । किमनेन । तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पारावत ।

चेट — कथं पारावत पश्यति । मा न पश्यति । भवतु । अपरया लोष्ट-
गुटिकया पुनरपि ताडयिष्यामि । (तथा करोति ।) (कथं पारावत पेक्षति । अण
पेक्षति । भोदु । अवराए लोट्टगुडिकाए पुणो वि ताडइस्सम् ।)

विदूषक — (दिशोऽवलोक्य^२ ।) वथ कुम्भीलक । तद्यावदुपसर्पामि । (उप-
सृत्य । द्वारमुद्वाट्य ।) अरे कुम्भीलक प्रविश । स्वागतं ते । (कथं कुम्भीलको ।
ता जाव उवसण्णामि । अरे कुम्भीलक पविश । साअद दे ।)

चेट — (प्रविश्य ।) आर्यं वन्दे । (अञ्जं वन्दामि ।)

विदूषक — अरे कुत्र त्वमीदृशे दुर्दिनेऽप्यकार आगतः (अरे कहिं तुम ईदिसे
दुद्धिणे अन्वआरे आअदी ।)

चेट — अरे एसा सा । (अले एसा शा ।)

विदूषक — कैपा का । (का एसा का ।)

चेट — एसा सा । (एसा शा ।)

विदूषक — किमिदानीं दास्यापुत्र दुर्भिक्षकाले वृद्धरक इवोर्ध्वक इवासा-
यसे—एसा सा सेति । (किं दाणिं दासीएपुत्ता^३ दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्को विअ
उद्धक सासाअसि—एसा सा सेति ।)

चेट — अरे त्वम्पीदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे—का केति ।
(अले तुम पि दाणिं इन्द्रमहकामुको विअ सुट्ठु किं काकाअसि—का केति ।)

विदूषक — तत्कथय । (ता कहेहि ।)

चेट — (स्वगतम् ।) भवतु । एव भणिष्यामि । (प्रकाशम् ।) अरे प्रश्न
ते दास्यामि । (भोदु । एव्व भणिष्यम् । अले पण्ह दे दइस्सम् ।)

विदूषक — अहं ते मस्तके पादं दास्यामि । (अहं दे मुण्डे गोडं दइस्सम् ।)

चेट — अरे जानीहि तावत्तेन हि कस्मिन्काले चूता मुकुलिता भवन्ति ।
(अले जाणाहि दाव^४ तेण हि कश्चि काले चूआ मौलेन्ति ।)

विदूषक — अरे दास्यापुत्र ग्रीष्मे । (अरे दासीएपुत्ता गिन्हे ।)

चेट — (सहासम् ।) अरे न हि नहि । (अले ण हि ण हि ।)

विदूषक — (स्वगतम् ।) किमिदानीमत्र कथयिष्यामि । (विचिन्त्य ।)
भवतु । चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि । (प्रकाशम् ।) अरे मुहूर्तं तिष्ठ । (चारुदत्त-
मुपसृत्य ।) भो वयस्य प्रक्ष्यामि तावत्कस्मिन्काले चूता मुकुलिता भवन्ति । (किं
दाणिं एत्थं कहिस्सम् । भोदु । चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सम् । अरे मुहुत्तं चिठ्ठ । भो
वअस्स पुच्छिस्स दाव कस्सि काले चूआ मौलेन्ति ।)

CHAR —(*Holding him by his sacred thread*) Sit down, friend, why do you bother yourself with him ? Leave that poor pigeon alone, who is in the company of his mate

CHETA—How ! He is looking at the pigeon, and not at me ! Well, I'll again strike him with another lump of mud (*Does so*).

VID —(*Looking in all directions*), Ah ! It is Kumbhilaka ! Well then, I'll go to him. (*Approaching and opening the door*) Well, Kumbhilaka, come in, you are welcome

CHETA—(*Entering*). Sir, I salute you !

VID.—Where have you come, man, on such a rainy day, and in darkness ?

CHETA—You see, she is here

VID —What ' she ' (you mean) ? What ' she ' ?

CHETA—*She* See ? *She* !

VID —You son-of-a-slave, what makes you now hiss forth ' she-see-she, ' like an old beggar in famine-time ?

CHETA—Eh, why do you too now shout out--' what, what ' (*ka, ka*), regularly like a greedy crow (*crowing*) during Indra's festival ?

VID —All right. Tell me

CHETA—(*To himself*) Well, I'll speak thus (*Aloud*) Eh, I'll set a puzzle to you !

VID —And I'll set my foot on your head !

CHETA—Oh, all right ! Then just find out in what season the mango-trees blossom.

VID --You son-of-a-slave, in the *Grishma* (summer) season ?

CHETA—(*Laughing*) Ah, no ! no !

VID —(*To himself*) What answer then should I make here ? (*Pondering*) Well, I'll go to Charudatta and ask him (*Aloud*) Eh, you wait awhile. (*Approaching Charudatta*) O friend, let me just ask you in what season the mango trees blossom

भिसरेद्यदि ॥ ' इति] अपश्नेति । [रतिसमये लज्जा तस्या प्रणयिनी प्रीति-
मती रतिक्षेत्रे क्रीडामूढौ एव रङ्गे प्रियं पथिकसार्थैरनुगता सलील गच्छन्ती]
एषा वसन्तसेनेति सनिकर्षेण । अपस्या पद्मरहिता श्रीलक्ष्मीः अनङ्गस्य कामस्य

चारुदत्त —मूर्खं वसन्ते ।

विदूषक —(चेटमुपगम्य ।) मूर्खं वसन्ते । (मुखं वसन्ते ।)

चेट —द्वितीय ते प्रश्न दास्यामि । सुसमृद्धानां ग्रामाणां का रक्षा करोति ।
(दुदिअ दे पणं दइशम् । शुशभिद्धाणं ग्रामाणं का लक्खअं कलेदि ।)

विदूषक —अरे रथ्या । (अरे रच्छा ।)

चेट —(सहासम् ।) अरे न हि न हि । (अले ण हि ण हि ।)

विदूषक —भवतु । सशये पतितोऽस्मि । (विचिन्त्य ।) भवतु । चारुदत्त
पुनरपि प्रक्ष्यामि । (पुनर्निवृत्य चारुदत्तं तथैवोदाहरति ।) (भोडु । ससए
पडिदोमिह । भोडु । चारुदत्तं पुणो वि पुच्छिस्सम् ।)

चारुदत्त —वयस्य सेना ।

विदूषक —(चेटमुपगम्य ।) अरे दास्या पुत्र सेना । (अरे दासीएपुत्ता सेणा ।)

चेट —अरे द्वे अप्येकस्मिन्कृत्वा शीघ्रं भण । (अले दुवे वि एक्कश्चिंशं कदुअं
शिग्वं भणाहि ।)

विदूषक —सेनावसन्ते । (सेणावसन्ते ।)

चेट —ननु परिवृत्य भण । (णं पलिवत्तिअं भणाहि ।)

विदूषक —(कायेन परिवृत्य ।) सेनावसन्ते । (सेणावसन्ते ।)

चेट —अरे मूर्खं बटुकं पदे परिवर्तय । (अले मुखं बडुका^१ पदाइ पलि-
वत्तावेहि ।)

विदूषक —(पादौ परिवर्त्य ।) सेनावसन्ते । (सेणावसन्ते ।)

चेट —अरे मूर्खं अक्षरपदे परिवर्तय । (अले मुखं अक्खलपदाइ पलि-
वत्तावेहि ।)

विदूषक —(विचिन्त्य ।) वसन्तसेना । (वसन्तसेणा ।)

चेट —एषा साऽऽगता । (एषा शा आअदा ।)

विदूषक —तद्यावच्चारुदत्तस्य निवेदयामि । (उपसृत्य ।) भो चारुदत्त
घनिकस्त आगत । (ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि । भो चारुदत्तं घणिओ
दे आअदो ।)

चारुदत्त — कुतोऽस्मत्कुले घनिक ।

विदूषक —यदि कुले नास्ति तद्द्वारेऽस्ति । एषा वसन्तसेनाऽऽगता । (जइ
कुले णत्थि ता दुवारे अत्थि । एसा वसन्तसेना आअदा ।)

चारुदत्त —वयस्य किं मा प्रतारयसि ।

विदूषक —यदि मे वचने न प्रत्येषि तदेन कुम्भीलकं पृच्छ । अरे दास्या पुत्र
कुम्भीलकं उपसर्प । (जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि ता एदं कुम्भीलअं पृच्छ । अरे
दासीएपुत्ता कुम्भीलअं उवसप्प ।)

CHAR.—In *Vasanta* (Spring), you fool !

VID —(*Going to Cheta*) In *Vasanta* (Spring), you fool !

CHETA—I'll set you another puzzle —Who affords protection to prosperous villages ?

VID —Eh, *Rathya* (military cars).

CHETA—(*Laughs*). Ah, no ! no !

VID —Oh ! well, I have fallen into doubt (*Pondering*). Never mind, I'll again ask Charudatta. (*Again goes back and asks Charudatta as before*).

CHAR —Friend, *Sena* (the army)

VID —(*Approaching Cheta*) You son of-a-slave, *Sena* (the army)

CHETA—Now put the two together and repeat it quickly.

VID —*Sena-vasante* !

CHETA—No, say it turned around

VID —(*Bodily turning around*) *Sena-vasante* !

CHETA—You foolish fellow, turn the *padas* (words)

VID —(*Turning his padas, i e feet*) *Sena-vasante* !

CHETA—You idiot, turn the *padas* (words) formed by those letters !

VID —(*Pondering*) *Vasanta-sena* !

CHETA—Here she has arrived !

VID —Well, I'll just go and tell Charudatta. (*Approaching*). Sir Charudatta, a *Dhanika* (rich person—creditor) has come to see you !

CHAR —Why should a *Dhanika* (creditor) visit my house ?

VID —If not in your house, the *Dhanika* (rich person) is at your door Here's *Vasantasena* come (to see you) !

CHAR —Why do you deceive me friend ?

VID —If you don't believe what I say, then ask this *Kumbhila* —You son of a-slave, *Kumbhila*, come here !

ललित सुकुमार प्रहरणम् । कुलस्त्रीणां शोकं तासां पतीनां चित्ताकर्षकत्वेन
विश्लेषणादिति भावः । मदन एव वरवृक्षस्तस्य कुसुमम् । अस्तीति शेषः । माला-
पकमलकारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १२ ॥ गर्जन्तीति । विद्युक्ताश्च ता वनिताश्च
तासां हृदयानुकारा ब्रूया इत्यर्थः । शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा मेघा गर्जन्ति ।

चेष्ट — (उपसृत्य ।) आर्यं वन्दे । (अञ्ज वन्दामि ।)

चारुदत्त — भद्र स्वागतम् । कथय सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना ।

चेष्ट — एषा साऽऽगता वसन्तसेना । (एषा सा आअदा वसन्तसेना ।)

चारुदत्तः — (सहर्षम् ।) भद्रं न कदाचित्प्रियवचनं^१ निष्कलीकृतं मया ।

तद्गृह्यता पारितोषिकम् । (इत्युत्तरीयं प्रयच्छति ।)

चेष्ट — (गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम् ।) यावदायाया निवेदयामि । (इति निष्क्रान्तः ।) (जाव अञ्जजाए निवेदेमि ।)

विदूषक — भो अपि जानासि किंनिमित्तमीदृशे दुर्दिन आगतेति । (भो अवि जानासि किंनिमित्तं ईदृशे दुर्दिने आअदेति ।)

चारुदत्त — वयस्य न सम्यगवधारयामि ।

विदूषक — मया ज्ञातम् । अल्पमूल्या रत्नावली बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डमिति न परितुष्टाऽपरं याचिनुमागता । (मए जाणिदम् । अप्पमुल्ला रअणावली बहुमुल्ल सुअण्णभण्डअ त्ति ण परितुष्टा अवरं मग्गिदु आअदा ।)

चारुदत्त — (स्वगतम् ।) परितुष्टा यास्यति ।

(ततः प्रविशत्युज्ज्वलाभिसारिकावेषेण वसन्तसेना सोत्कण्ठा
छत्रधारिणी विटश्च ।)

विट — (वसन्तसेनामुद्दिश्य ।)

अपचा श्रीरेषा प्रहरणमनङ्गस्य ललित

कुलस्त्रीणां शोको भदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।

सलीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी

रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता ॥ १२ ॥

वसन्तसेने पश्य पश्य ।

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा

मेघा विपुक्तवनिताहृदयानुकारा ।

एषा रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः

ख बीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥ १३ ॥

अपि च ।

पङ्कजिलम्पुखा पिबन्ति सलिलं धाराहता दद्भुरा

कण्ठमुञ्चति बर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।

सत्यास कुलदूषणैरिव जनैर्मैवैर्दूतश्चन्द्रमा

विद्युन्मोचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र सतिष्ठते^१ ॥ १४ ॥

CHETA—(*Approaching*) Sir, I salute you !

CHAR—Welcome, my good man, tell me, has Vasantasena really come ?

CHETA—Here she has come, our Vasantasena

CHAR—(*Joyfully*). My good fellow, I have never let a welcome announcement go by without bestowing a reward So take this reward (*Gives his upper garment*)

CHETA—(*Takes it and bows, with delight*) Well, I'll tell her ladyship (*Exit*)

VID—Sir, do you know for what purpose she has come on such a rainy day ?

CHAR—Friend, I can't quite understand it

VID—But I do Not being satisfied, as the necklace is of small value and her golden casket more valuable she has come to demand something in addition !

CHAR.—(*To himself*) She shall go away fully satisfied.

(*Then enter love sick Vasantasena brilliantly attired as an Ablasarika, accompanied by her Umbrella bearer and by Vita*)

VITA—(*With reference to Vasantasena*)

She is the goddess Lakshmi, without the lotus (in her hand), she is the lovely weapon or the bodiless one (Cupid), She is the (cause of) grief to high born (chaste) ladies and she is the flower of the excellent tree in the form of Love Exhibiting bashfulness at the time of amorous sports she is followed by hosts of gallants wandering after her, as she walks gracefully over the stage in the form of Love's field (12)

See, Vasantasena, see !

With their forms hanging low on the peaks of mountains, and resembling (in colour) the (darkened) hearts of ladies in separation, the clouds are thundering, whose roar makes the peacocks start up suddenly, so that the sky is fanned (by their opened tails) as though by jewelled fans (13)

And also—

The frogs, pelted by rain-showers, and with their mouths besmirched with mud, are drinking water; the impassioned peacock lets loose his voice, & e shrieks loudly, the *nipa* tree (with its red blossoms) glows like a bright lamp, the clouds have taken off (& e obscured) the moon, like rakes (*lit* disgracers of family) taking to the life of a *Samnyasin*, while the lightning stays not in one (fixed) spot, like a woman born of a low family (14)

वसन्तसेना—भाव सुष्ठु ते भणितम् । एषा^१ हि । (भाव सुष्ठु दे भणितम् ।)

मूढे निरन्तरपयोधरया मयैव
कान्त सहाभिरमते यदि किं तवात्र ।

मां गजितैरिति^२ मृदुविनिवारयन्ती
मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशासपत्नी ॥ १५ ॥

बिट—भवतु । एव तावत् । उपालभ्यता तावदियम् ।

वसन्तसेना—भाव किमनया स्त्रीस्वभावदुर्विदग्धयोपालब्धया^३ । पश्यतु भाव ।

श्रेया वर्षन्तु गर्जन्तु मृच्छन्त्वशनिमेव वा^४ ।

गणयन्ति न शीतोष्ण रमणाभिमुखा स्थिय ॥ १६ ॥

बिट—वसन्तसेने पश्य पश्य । अयमपर.

पवनचपलवेग स्थूलधाराशरीर
स्तनितपटहनाद^५ स्पष्टविद्युत्पताक ।

हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रो १७ ॥

वसन्तसेना—एव न्विदम् । तत्कथमेषोऽपि । (एव णेदम् । ता कथ
एसो अवरो^६ ।)

एतैरेव यदा गजेन्द्रमलिनैराध्मातलम्बोदरै-

गजैर्द्वि सतडिद्वलाकशबलैर्मेघैः सशल्य वन ।

तत्किं प्रोषितभर्तृबध्यपटहो^७ हा हा हताशो वक

प्रावृट् प्रावृडिति ब्रवीति शठधो क्षार क्षते प्रक्षिपन् ॥ १८ ॥

येषा रवेण रव श्रुत्वा सहसा उत्पतितं मयूरैः मणिमयैस्तालवृन्तैरिव खमाकाश
वीज्यते इत्युत्प्रेक्षा । वसन्ततिलक वत्तम् ॥ १३ ॥ पङ्क्तिं । पङ्क्तेन कर्दमेन किल्ल
मुख एषा ते पङ्ककविलम्बमुखा धाराहता दर्दुरा भेका सलिल पिबन्ति । समदनः
बहिण मयूर कण्ठ मुञ्चति मुक्तकठ रीति । नीप कदम्बवृक्ष प्रदीपायते आरक्त-
कुङ्कुमभरेण प्रदीप इवाचरति । कुलदूषणैः जनैः सन्यास इव मेघैः चन्द्रमा वृत ।
नीचकुलोत्पन्ना युवतिरिव विद्युदेकत्र न सतिष्ठते । शार्दूलविक्रीडित छन्द ॥ १४ ॥
'कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः' इति भरतोक्त्यनुसारेण वसन्त-
सेनायाः संस्कृतोक्तिः ।] मूढे इति । मूढे इति वसन्तसेनायाः साक्षेपसंबोधनम् ।
[यदि निरन्तरा पयोधरा यस्या सा तथा सान्द्रमेघया । निरन्तरौ सुश्लिष्टौ पयो-
धरौ स्तनौ यस्यास्तथा च । मयैव सह कान्त अभिरमते तर्हि अत्र तव किम् ।

१ (संस्कृतमाश्रित्य ।) एषा २ रपि ३ दग्धोपा० ४ च. ५ दयिताभि०
६ स्वनित ७ अवरो (संस्कृतमाश्रित्य). ८ तडित्पताक. ९ बद्ध

VAS—Sir, you have described correctly See, here this—
Co-wife in the form of the night is blocking my path in anger,
forbidding me now and again with its thundering, as though saying—“You foolish woman, what business have you here when your lover sports with me alone, possessing plump *payodhara*s (breasts—clouds) ? ” (15)

VITA—Yes, it is as you say You may therefore scold her,

VAS—Sir, what is the use of scolding her who is obstinate as is women's nature ? And sir, observe—

Let the clouds pour in torrents, thunder or shoot forth lightning, women who go to (meet) their lovers do not mind cold or heat (16)

VITA—See, Vasantasena, see ! This other—

Cloud, having its speed augmented by the breeze, discharging a stream of arrows in the form of big torrents, with its rumbling serving as the beat of drums, and displaying banners in the form of lightning, seizes (& e obscures) the cluster of the moon's rays, in the sky, like a king receiving from an enemy, weak in valour, large tributes in the latter's capital,—(a king) having movements rapid like those of the wind, discharging streams of arrows like big torrents, with sounds of drums like the rumbling of clouds, and displaying banners like lightning (17)

VAS—So it is But then how is it that here this another—

Wicked crane, with villainous intentions, and serving as the drum that sounds the doom of ladies whose husbands have gone on a journey, is also crying ‘ *Pravrit, Pravrit* ’, (Rain, Rain), sprinkling salt on their wounds (as it were), when their minds are already tortured by these thundering clouds dark like big elephants, with their interiors swollen and hanging low, and variegated with cranes and with lightning flashes ? (18)

इति कुपिता इव गर्जितै मुहु मां निवारयन्ती निशासपत्नी मार्गं रुणद्धि । वसन्त-
तिलक वृत्तम् ।] पयोधरो मेघ स्तनी च ॥ १५ ॥ मेघा इति । [रमणाभिमुखा
प्रियाभिगामिन्य] ॥ १६ ॥ अयमपर इति शत्रो पुनर्मध्य इत्यर्थात् । पवनेति ।
[पवनेन चपल वेगो यस्य स । पक्षे पवनवत् चपलो वेगो यस्य । स्थूला धारा एव
शरीरा यस्य । पक्षे स्थूलधारा इव शरीरा यस्य । स्तनित गर्जितमेव पटहनाद
यस्य । पक्षे स्तनितवत्पटहनादो यस्य । स्पष्टा विद्युदेव विद्युदिव च पताका यस्य ।
स मेघ खे शशाङ्कस्य करसमूह किरणजाल हरति । मन्दवीर्यस्य शत्रो पुरमण्ये
करसमूह राजदेयद्रव्यमिव । रूपकानुप्राणिता उपमालकारः । श्लेषः । मालिनी-

बिट — वसन्तसेने एवमेतत् । इदमपर पश्य ।

बलाकापाण्डुरोष्णीष बिद्युदुत्क्षिप्तचामरम् ।

मत्तवारणसारूप्य कर्तुकाममिवाम्बरम् ॥ १९ ॥

वसन्तसेना—भाव पश्य पश्य । (भाव पेक्ख पेक्ख^१ ।)

एतैराद्र्तमालपत्रमलिनैरापीतसूर्यं नभो

वल्मीका शरताडिता इव गजा सीदन्ति धाराहता ।

बिद्युत्काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसचारिणी

ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हता^२ ॥ २० ॥

बिट — वसन्तसेने पश्य पश्य ।

एते हि बिद्युद्गुणबद्धकक्षा गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्त^३ ।

शक्राजया वारिधरा सधारा^४ गां रूप्यरज्ज्वेव^५ समुद्धरन्ति ॥ २१ ॥

अपि च पश्य ।

^६महावाताध्मातैर्महिषकुलनीलैर्जलधरै-

श्चलैर्विद्युत्पक्षेजलधिभिरिवान्त प्रचलितै ।

इय गन्धोद्दामा नवहरितशष्पाङ्कुरवती^७

धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥ २२ ॥

वसन्तसेना—भाव एषोऽपर । (भाव एसो अवरो ।)

छन्द] ॥ १७ ॥ एतैरिति । [यदा गजेन्द्रवन्मलिनै । श्यामै । आध्मातानि अत एव लम्बानि उदराणि येषां तै । आध्माता शब्दायमानाश्च ते लम्बोदरा स्वरूपविस्तार-वन्तश्चेति कमधारय — इति ल० दी० । गर्जद्भिः सतडिद्बलाकैः शबलैः मेघैः मनःसशल्यसवेदनमित्यर्थः । तत्तदा प्रोषितभर्तृणां विरहिणीनामित्यर्थः । वध्यपटहं विपत्ति-सूचकं पटहं ।] प्रोषितभर्तृशब्दात् 'न नित्यं समासान्तः' इति न 'नद्युतश्च' इति कप् । [हताशः शठधीः वञ्चकः बकः क्षते क्षारः सिञ्चन् इव हा हा प्रावृट् प्रावृट् इति ब्रवीति । शार्दूल० छन्दः ॥ १८ ॥ बलाकेति । बलाका बकपङ्क्तिरेव पाण्डुरोष्णीषो यस्य । पक्षे बलाकावत्पाण्डुर उ० । विद्युदेव पक्षे बिद्युदिव उत्क्षिप्तचामर यस्य । तादृग्म्बरमत्तवारणसारूप्यकर्तुकाममिव भातीति शेषः । रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षालकारः ॥ १९ ॥ एतैरिति । एतैः आद्राणि यानि तमालपत्राणि तद्वन्मलिनैः नीलैः मेघैः नभःआपीतनिगीर्णपिहित इत्यर्थः । सूर्यं यस्मिन् तथा भूतम् । मेघैः धाराहता वल्मीका शरताडिता गजा इव सीदन्ति । बिद्युत् प्रासादसचारिणी काञ्चनदीपिकेव रचिता । दुर्बलभर्तृका वनिता इव ज्योत्स्ना प्रोत्सार्य हता । शार्दूल०

१ पेक्ख (संस्कृतमाश्रित्य ।) २ हता ३ अतिद्र० ४ सरागा ५ रूपः ६ वातोद्ध्मा ७ शस्य

VITA—So it is, O Vasantasena ! But see this another thing -

The sky, having a white head-dress in the form of the cranes, and waving *chowries* in the form of lightning-flashes, is, as it were, desirous of imitating the appearance of an infuriated elephant (whose head-dress is white like cranes and who has waving *chowries* on his head that resemble lightning-flashes) (19)

VAS —See, sir, see !

By these clouds, dark like the wet leaves of the *tamala* tree, the sun has been completely hidden (*lit* drunk up) in the sky, the ant-hills, beaten with the torrential rains, crumble down, like elephants cowering down when struck by arrows, lightning is made to move through the mansions like a golden lamp, and the moon-light, like the wife of an imbecile husband, has been taken away (obscured) after being forcibly seized (20)

VITA—See, Vasantsena, see !

These clouds pouring torrents of rain with their sides girt by streaks of lightning, and rushing against each other, like elephants round whose arm-pits are fastened lightning—like chains (made of gold), are, as it were, lifting up the earth with silver chains, at the command of Indra (their lord) (21)

And see also—

By the clouds, thundering in the strong gale, dark like a herd of buffaloes, and moving about like oceans in the sky on their wings in the form of lightning, this earth, emitting a strong odour, and covered with the blades of new green grass, is pierced with the sharp falling showers, as if with arrows made of jewels (22)

VAS —Sir, here this another—

वृत्तम् ॥ २० ॥ एत इति । एते विद्युद्गुणेन विद्युन्लतया पक्षे विद्युदिव गुण रज्जुस्तेन बद्धा कक्षा मध्यभाग मध्यबन्धन वा येषां ते विद्युद्गुणबद्धकक्षा । अन्योन्यमभिद्रवन्त गजा इव सधारा वारिधरा शक्राज्ञया गा मही रूपरज्ज्वा समुद्धरन्ति इव । उपमोत्प्रेक्षयोः ससृष्टि । उपजातिच्छन्द ॥ २१ ॥ महावातेति । महावातं आघमाता शब्दिता । 'आघमात शब्दिते दग्धे' इति मेदिनी । तै महिष-कुलवल्लीलं चले । विद्युन् एव पक्षा येषां तै । अन्त गगनमध्ये प्रचलितै जलधिभि इव स्थितै जलधरै कर्तृभि । गन्धेन नववर्षजलसेकजनितमृद्गन्धेन उद्दामा गन्धेन मदेनोद्दामा च नवाना हरिताना शष्पाणामङ्कुरास्तद्वती इय धरा धारापातै मणिमयशरै भिद्यते इव इत्युत्प्रेक्षा । शिखरिणीछन्द ।] शष्पाङ्कुरा सलग्न-

एहोहीति शिखण्डिना पटुतर केकाभिराक्रन्दित.

प्रोड्डीयेव^१ बलाकया सरभस^२सोत्कण्ठमालिङ्गित ।

हसैरुज्झितपङ्कजैरतितरा सोद्वेगमुद्वीक्षित

कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघ समत्तिष्ठति^३ ॥ २३ ॥

विट — एवमेतत् । तथा हि पश्य^४ ।

निष्पन्दीकृतपद्मषण्डनयन^५ नष्टक्षपावासर

विद्युद्भिर्क्षणनष्टदृष्टतिमिर^६ प्रच्छादिताशामुखम् ।

निश्चेष्ट स्वपितीव सप्रति पयोधारागृहान्तर्गत

स्फीताम्भोधरधामनैकजलदच्छत्रापिधान जगत् ॥ २४ ॥

वसन्तसेना—भाव एव न्विन्दम् । तत्पश्य पश्य । (भाव एव्व ण्णेदम् । ता पेक्ख पेक्ख^७ ।)

गता नाश तारा उपकृतमसाधाविव जने

वियुक्ता कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभ ।

प्रकामान्तस्तप्त त्रिदशपतिशस्त्रस्य शिखिना

द्वीभीत मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥ २५ ॥

अपि च पश्य ।

उल्लमति नमति वर्षति गर्जति मेघ करोति तिमिरौघम् ।

प्रथमश्रीरिव पुरुष करोति रूपाण्यनेकानि ॥ २६ ॥

विट — एवमेतत् ।

विद्युद्भिर्ज्वलतीव सविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतं

महिन्द्रेण विवल्गतीव धनुषा 'धाराशरोद्गारिणा ।

विस्पष्टाशनिनि स्वनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलै-

नीलै सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम्^८ ॥ २७ ॥

वसन्तसेना—

जलधर निर्लज्जस्त्व यन्मा दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् ।

स्तनिनेन भीषयित्वा धाराहस्तै परामृशसि ॥ २८ ॥

शरतुल्या ॥ २२ ॥ एहोहीति । [शिखण्डिना केकाभि पटुतर यथा तथा एहि एहि इति आक्रन्दित आहूत । बलाकया बलाकमालया सरभस प्रोड्डीय सोत्कण्ठ-मालिङ्गित इव स्थित । हसै. उज्झितपङ्कजै त्यक्तकमलै अतितरा सोद्वेग-मुद्वीक्षित । एष अपर मेघ. दिश अञ्जनवन्मेचका श्यामा कुर्वन् समुत्तिष्ठति ।

१ प्रोत्थायेव २ सोद्गाढ ३ उत्तिष्ठते, समुज्जृम्भते ४ पश्य पश्य ५ खण्ड ६ दृष्टनष्ट ७ पेक्ख (संस्कृतमाश्रित्य ।) ८ शतो० ९ धूमाय०

Cloud is rising forth, darkening the quarters as if with (black) collyrium, very loudly welcomed by the cries of peacocks shouting ' come, come ', ardently and lovingly embraced, as it were, by the cranes flying up, and looked at with very great distress by the swans that have left the lotus-beds (23)

VITA—So it is And also mark —

The (whole) world is now sleeping motionless, as it were, lying in the inside of the mansion formed by the torrents of water , its eyes in the from of lotus clusters are rendered motionless, it has lost (all consciousness of) night and day, owing to the lightning-flashes, the darkness therein momentarily disappears and becomes visible again , its face in the form of the quarters is veiled, and it has a covering (*lit* umbrella-like) canopy of numerous clouds in the spacious sky, the abode of clouds (24)

VAS —Sir, it is as you say, and again also observe —

The stars have vanished (become invisible), like the good done to a bad person, and the (moonless) quarters do not look charming, like women separated from their husbands I think the sky itself, being intensely heated within by the fire of the weapon (the thunderbolt) of Indra, the lord of gods, is liquefied, and so is falling down in the form of water (25)

And also mark—

The cloud now rises, now descends, now pours (its showers), now thunders, and now produces a mass of darkness,—thus it puts on manifold appearances, like a man getting wealth for the first time (*i e* an upstart) (26)

VITA—So it is

The sky is ablaze, as it were, on account of the lightning-flashes, it laughs aloud, as it were, owing to hundreds of cranes, it is dancing, as it were, on account of Indra's (rain—) bow, discharging arrows of water-torrents, it is shrieking, as it were, owing to the loud clap of thunder, it is reeling, as it were, because of the gales, and it is emitting (curling) smoke, as it were, on account of the throng of dark and snake like clouds (27)

VAS —

You are shameless, O cloud, since you frighten me, who am going to the house of my beloved, with your thunder, and touch me with your hands in the form of streams (28)

भो शक्र ।

किं ते ह्यहं पूर्वरतिप्रसक्ता यत्त्वं नदस्यम्बुर्दासहनादे ।
न युक्तमेतत्प्रियकाङ्क्षिताया मार्गं निरोद्धुं मम वर्षपातै ॥ २९ ॥

अपि च ।

यद्वदहत्याहेतोर्भूषा वदसि शक्र गौतमोऽस्मीति ।
तद्वन्ममापि दुःखं निरपेक्षं^१ निवार्यतां जलद ॥ ३० ॥

अपि च ।

गर्जं वा वर्षं वा शक्र मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।
न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥ ३१ ॥
यदि गर्जति वारिधरो गर्जंतु तन्नाम निष्ठुरा पुरुषा ।
अयि^२ विद्युत्प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ ३२ ॥

विट --भवति अलमलमुपालम्भेन । उपकारिणी तवेयम् ।

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जु
शैलस्य मूर्ध्नि निहितेव सिता पताका ।
आखण्डलस्य^३ भवनोदरदीपिकेय-
माख्याति ते प्रियतमस्य हि सनिवेशम् ॥ ३३ ॥

वस्तन्तसेना--भाव एवम् । तदेवैतद्गेहम् । (भाव एवम् । तज्जेव एदं गेहम् ।)

विट --सकलकलाभिज्ञाया न किञ्चिदिह^४ तदोपदेष्टव्यमस्ति । तथाऽपि स्नेहं
प्रलापयति । अत्र प्रविश्य कोपोऽत्यन्तं न कर्तव्यम् ।

यदि कुप्यसि नास्ति रति कोपेन विनाऽथ वा कुत काम ।
कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥ ३४ ॥

भवतु । एव तावत् । भो भो निवेद्यतामार्थचारुदत्ताय ।

एषा फुल्लकदम्बनीपसुरभौ काले घनोद्भासिते
कान्तस्यालयमागता समदना हृष्टा जलाद्रालका
विद्युद्धारिदगर्जितैः सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
पादौ नूपुरलग्नकर्दमधरौ^५ प्रक्षालयन्तो स्थिता ॥ ३५ ॥

समुत्तिष्ठते इति पा^६ 'उदोऽनूध्वं कर्मणि' इत्यात्मनेपद चिन्त्यम् । उत्प्रेक्षालकारः ।
शार्दूल० वृत्तम् ॥ २३ ॥ निष्पन्दीति । सप्रति निष्पन्दीकृतानि पद्मषण्डान्येव नयनानि
यस्य तत् । नष्टा क्षपा वासरश्च यस्मिस्तत् । विद्युद्भिः क्षर्णं नष्टं पश्चाद्दृष्टं
तिमिरं यस्मिस्तत् । प्रच्छादितानि पिहितानि आशा दिश एव मुखानि यस्य तत् ।
पयोधारा एव गृहं तस्यान्तर्गतं स्फीते अम्भोधराणां धामनि निवासे गगने नैके

O Indra !

Was I ever before attached to you amorously, that you are thundering (at me) with the lion like roars of clouds ? It is not proper that you should block my path with downpours of rain, when I am yearning for (the company of) my beloved (29)

Moreover —

Just as, O Indra, you (being love smitten) falsely said that you were Gautama, for the sake of Ahalya, so I too am suffering the pangs (of love) , therefore, O you who are indifferent (to my pain), please draw off (your obstructing) clouds (30)

Moreover—

You may thunder O Indra, or pour down showers, or send down hundreds of thunderbolts you cannot stop women who have started to meet their lovers (31)

If the cloud thunders, well, let him do so, for men are (known to be) cruel But, O Lightning, how is it that even you, (who are a woman), cannot understand the sufferings of (young) women ? (32)

VITA--Madam, enough, enough of upbraiding her, she has laid you under an obligation

For, like a slippery gold chain on the chest of the (dark) Airavata, or like a white flag planted on the top of a mountain, this lightning, which is (as it were) the lamp illuminating the interior of Indra's abode (i e the sky), points out to you the residence of your lover (33)

VAS --Sir, it is as you say, here is that same house

VITA--Since you have mastered all the arts, there is nothing on which you need advice in this matter Still, my affection prompts me to speak When you go in here, you must not show too much anger

If you get angry, there is no (scope for) love , but again, whence could there be (charming) love without anger ? (So) you may get angry and anger him too, (but at the same time) you should be pacified and also pacify your lover (34)

Well, so much for that--Who is there ? Please inform the worthy Charudatta --

" Here she, full of love and joy, and with her hair dripping with water, has come to the house of you, her lover, desirous of seeing you, at a time rendered charming by the clouds and fragrant with the *Kadamba* and the *Nipa* trees in bloom, terrified though she was by lightning and the clap of thunder, she is (now) busy washing her feet which are covered with mud that has stuck to her anklets " (35)

चारदत्त — (आकर्ण्य) वयस्य ज्ञायता किमेतदिति ।

विदूषक — यद्भवानाज्ञापयति । (वसन्तसेनामुपगम्य सादरम् ।) स्वस्ति भवत्यै । (ज भव आणवेदि । सोत्थि भोदीए ।)

वसन्तसेना — आर्यं वन्दे । स्वागतमार्यस्य । (विट प्रति ।) भाव एषा छत्र-धारिका भावस्यैव भवतु । (अज्ज वन्दामि । साअद अज्जस्स । भाव एसा छत्त-धारिआ भावस्स ज्जेव भोदु ।)

विट — (स्वगतम् ।) अनेनोपायेन निपुण प्रेषितोऽस्मि । (प्रकाशम् ।) एव भवतु । भवति वसन्तसेने ।

साटोपकूटकपटानृतजन्मभूमे

शाठ्यात्मकस्य रतिकेलिकृताल्यस्य

वेश्यापणस्य^१ सुरतोत्सवसंग्रहस्य

^१दाक्षिण्यपण्यसुखनिष्क्रयसिद्धिरस्तु ॥ ३६ ॥

(इति निष्क्रान्तो विट ।)

वसन्तसेना — आर्य मैत्रेय कुत्र युष्माक द्यूतकर । (अज्ज मित्तेअ कहि तुम्हाण जूदिअरो ।)

विदूषक — (स्वगतम् ।) आश्चर्यं भो द्यूतकर इति भणन्त्याऽलकृत प्रिय-वयस्य । (प्रकाशम् ।) भवति एष खलु शुष्कवृक्षवाटिकायाम् । (ही ही भो जूदि-अरो त्ति भणन्तीए अलकिदो पिअवअस्सो । भोदि एसो खलु सुखखखवाडिआए ।

वसन्तसेना — आय का युष्माक शुष्कवृक्षवाटिकोच्यते । (अज्ज का तुम्हाण सुखखखवाडिआ वच्चदि ।)

विदूषक — भवति यत्र न खाद्यते न पीयते । (भोदि जहि ण खाईअदि ण पीईअदि ।)

अनेके जलधरा एव छत्र तदेव अपिधान यस्य तत् । जगत् निश्चेष्ट स्वपिति इव । उत्प्रेक्षालकार । शार्दूल० छन्द ॥ २४ ॥ गता इति । असाधौ जने उपकृतमिव तारा अदर्शन गता । कान्तेन वियुक्ताः स्त्रिय इव दिश चन्द्रेण वियुक्ता न राजन्ति । त्रिदशपतिरिन्द्रस्तस्य शम्भ्रस्य वज्रस्य शिखिना अग्निना प्रकाममन्त-स्तप्तमत एव द्रवीभन गगन जलरूपेण पतति इति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्धे उपमालकार । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २५ ॥ उन्नमतीति ॥ प्रथमा प्रथम प्राप्ता श्रीः येन स पुरुष इव मेघ अनेकानि रूपाणि करोति आकारान्प्रकटयति । तदेव प्रतिपादयति उन्नमतीत्यादिना । कारकदीपकोपमयो ससृष्टि । आर्या छन्द ॥ २६ ॥

CHAB—(*Listening*) Friend, find out what this is

VID —As your honour commands (*Approaching Vasantasena, respectfully*) I greet you, madam !

VAS —Sir, I salute you ! You are well seen ! (*To Vita*) Sir, let this umbrella-bearer be for you only (*Let me take her away with you*)

VITA—(*To himself*) She has cleverly dismissed me by means of this plan ! (*Aloud*) All right. Lady Vasantasena

May you achieve success in easily disposing of your courtesy (to your lover), which is the commodity offered for sale in the market of a courtesan's profession, which is the birth place of hypocrisy, deceit, treachery and falsehood, which consists of perfidy, wherein love sports have made their home, and where the stock in-trade consists of the festival of union (36)

(*Exit*)

VAS —Sir Maitreya, where is that gambler of yours ?

VID —(*To himself*) Oh ! Wonderful ! By calling him a gambler, she has complimented my dear friend (*Aloud*). Lady, here he is, in the garden of dried-up trees

VAS —Sir, what is that which you describe as your ' garden of dried up trees ' ?

VID —Lady, it is a place wherein one can neither eat nor drink !

विद्युद्भिरिति । अम्बर विद्युद्भिर्ज्वलति इव । हासस्य कविसमयसिद्धश्चेतत्वादाह—
बलाकाशतै उच्चै विहसति इव । धारा एव शरास्तानुद्भिरिति इति धाराशरोद्गारि
तेन माहेन्द्रेण धनुषा विवल्गति प्रस्फुरति इव । विस्पष्ट स्फुट प्रतीयमान य
अशनिनि स्वन तेन रसति उच्चैर्विक्रोशति इव । अनिलै आवृणोति भ्रमति इव ।
जलधरै हेतुभि नीलै अहिभि कृष्णसर्पै सान्द्र धूपायति धूपवदाचरति धूमित
भवति इति । धूमायति इति पाठे धूमवद्भवतीत्यर्थ । मालो प्रेक्षा । शार्दूल०
छन्द ॥ २७ ॥ जलधरेति । हे जलधर त्व निर्लज्ज । यत् यत् दयितस्य वेदम
गच्छन्ती मा स्तनितेन गजितेन भीषयित्वा धारा एव हस्तास्तै परामृशसि
स्पृशसि ॥ २८ ॥ किमिति । किमह ते पूर्व रत्या सभोगेन प्रसक्ता सबद्धा
आसमिति शेष । यद् यस्मात्त्व अम्बुदाना सिंहनादै नदसि । प्रियेण चारुदत्तेन
काङ्क्षिताया प्रियकाङ्क्षिताया ; यद्वा काङ्क्षित प्रियो यया सा प्रियकाङ्क्षिता ।
परनिपात । तस्य मम एतद् मार्ग निरोद्धु निराधन न युक्तम् ॥ २९ ॥] यद्वदिति ।

(वसन्तसेना स्मित करोति ।)

विदूषक --तस्मात्प्रविशतु भवती । (ता पविसदु भादी ।)

वसन्तसेना --(जनान्तिकम् ।) अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् । (एत्थं पविसिअ किं मए भणितव्वम् ।)

चेटी--द्यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोष इति । (जूदिअर अवि सुहो दे पदोसोत्ति ।)

वसन्तसेना--अपि पारयिष्यामि । (अवि पारइस्सम् ।)

चेटी--अवसर एव पारयिष्यति । (अवसरो ज्जेव पारइस्सदि ।)

विदूषक --प्रविशतु भवती । (पविसदु भादी ।)

वसन्तसेना--(प्रविश्योपसृत्य च । पुष्पैस्ताडयन्ती ।) अयि द्यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोष । (अइ जूदिअर अवि सुहो दे पदोसो ।)

चारुदत्त --(अवलोक्य ।) अये वसन्तसेना प्राप्ता । (सहर्षमुत्थाय ।) अयि प्रिये ।

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रत

सदा च मे निश्वासतो गता निशा ।

त्वया समेतस्य विशाललोचने

ममाद्य शोकान्तकर प्रदोषक ॥ ३७ ॥

तत्स्वागतं भवत्यै । इदमासनम् । अत्रोपविश्यताम् ।

विदूषक --इदमासनम् । उपविशतु भवती । (इदं आसनम् । उपविशतु भादी ।)

(वसन्तसेना^१ऽऽसीना । ततः सर्वे उपविशन्ति ।)

चारुदत्त --वयस्य पश्य पश्य ।

वर्षादिकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।

एकं स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थ ॥ ३८ ॥

तद्वयस्य क्लिप्ते वाससी वसन्तसेनाया । अन्ये प्रधानवाससी^२समुपनीयेतामिति ।

हे शक्र [यद्वद् अहत्याहेतोः अहत्याप्राप्त्यर्थं] यथा अहत्याया अप्राप्तिदुःखेन गौतमोऽस्मीत्यसत्यं ब्रूये । हे निरपेक्ष परपीडानभिज्ञ तद्वन्ममापि दुःखं जानीहीत्यर्थात् । ततः किं कर्तुमुचितमित्याह--[जलद] निवार्यता [निषिध्यताम्] । प्रियभवनगमनं प्रति विरोधकत्वादित्याशयः ॥ ३० ॥ गर्जनि । [हे शक्र गर्जं वा इ० । दयितं प्रति प्रस्थिता । स्त्रियो रोद्धुं न शक्या हि ॥ ३१ ॥ यदीति । यदि वारिधरो मेघः गर्जति तत् गर्जतु नाम । यतः पुरुषा निष्ठुराः । अयि विद्युत् त्वमपि प्रमदा सत्यपीत्यर्थः ।

१ नाटकेनासीना २ सर्वे उप०. ३ समुपा०

(*Vasantasena smiles*)

VID —So, you may enter it

VAS —(*Aside, to her Maid*) What am I to say on entering it ?

THE MAID—"O gambler do you find the evening delightful ?

VAS —Shall I be able to say it ?

THE MAID—The occasion itself will lend you strength

VID —Please enter, madam

VAS —(*Entering and approaching, striking him with flowers*)
O gambler, do you find the evening delightful ?

CHAR—(*Seeing*) Ah ! *Vasantasena* has come ! (*Joyfully getting up*) My darling

My evenings always pass in wakefulness, and my nights too have always been passed in sighing But to day, O lady with elongated eyes, the evening has put an end to my grief, since I am now united with you ! (37)

So I welcome you, here's a seat, pray be seated here

VID —Here's a seat, your ladyship should sit down

(*Vasantasena takes a seat, then all seat themselves*)

CHAR —Friend, see, see !

By the *Kadamba* flower which is hanging from the tip of her ear and is dripping rain-water, one of her breasts is besprinkled (with water), as though it were a royal prince being crowned as heir apparent (38)

Well, friend, *Vasantasena's* garments are wet, let another pair of excellent garments be brought (for her)

प्रमदानां दुःखं न जानासि येन दृष्टिग्रहणमोक्षाम्या गमनविघ्नं करोषि ॥ ३२ ॥
ऐरावतोरसीति । हि यस्मात् ऐरावतोरसि चला सुवर्णरज्जु इव । शैलस्य मूर्ध्नि
निहिता सिता धवला पताका इव । आखण्डलस्य इन्द्रस्य भवनोदरदीपिका इव ।
इयं विद्युत् ते प्रियतमस्य उपस्थितं सनिवेशं आख्याति प्रकाशेन दर्शयति ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥ यद्वीति । यदि कुप्यसि कुपितैव तिष्ठसीत्यर्थः । तर्हि
रति रतिमुखमित्यर्थः । नास्ति । अथ वा कोपेन विना कामं कुतः । ईर्ष्याकृतकोपेन
विना शृङ्गाररसोत्थं सुखं नास्तीत्यर्थः । अतः त्वं कुप्य कान्तं च कोपयेत्याह ॥
आर्या ॥ ३४ ॥ एषेति । फुल्लैः कदम्बैः नीपैः च सुरभौ सुगन्धौ मनोज्ञौ वा घनैः
उद्भासिते शोभिते काले समदना सकामा हृष्टा । जलेन आर्द्रा अलका केशा यस्या

विदूषक — यद्भवानाज्ञापयति । (ज भव आणवेदि ।)

चेटी — आर्यं मैत्रेय तिष्ठ त्वम् । अहमेवार्यां शुश्रूषयिष्यामि । (तथा करोति ।)
(अज्ज मित्तेअ चिट्ठ तुमम् । अह ज्जेव अज्जअ सुस्सुसइस्सम् ।)

विदूषक — (अपवारितकेन ।) भो वयस्य पृच्छामि तावत्तत्रभवती किमपि ।
(भो वअस्म पुच्छामि दाव तत्थभोदि कि पि ।)

चारुदत्त — एव क्रियताम् ।

विदूषक — (प्रकाशम् ।) अथ किनिमित्त पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके
दुर्दिनान्धकार आगता भवती । (अध किणिमित्त उण ईदिसे पणठुचन्दालाए 'दुद्दिण-
अन्धआरे आअदा भोदी ।)

चेटी — आर्यं ऋजुको ब्राह्मण । (अज्जए उज्जुओ^१ बम्हणो ।)

वसन्तसेना — ननु निपुण इति भण । (ण णिउणोत्ति भणाहि ।)

चेटी — एषा खल्वर्येव प्रष्टुमागता — कियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यमिति । (एसा
क्खु अज्जआ एव्व पुच्छिदु आअदा — केत्तिअ ताए रअणावलीए मूल त्ति ।)

विदूषक — (जनान्तिकम् ।) भो भणित मया यथाऽल्पमूल्या रत्नावली
बहुमूल्य सुवर्णभाण्डम् । न परितुष्टाऽपर याचितुमागता । (भो भणिद मए जघा
अप्पमुत्ता रअणावली बहुमुत्त सुवर्णभण्डअम् । ण परितुष्टा अवर मग्गिदु आअदा ।)

चेटी — सा खल्वार्ययाऽऽत्मीयेति भणित्वा द्यूते हारिता । स च सर्भिको राज-
वार्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति । (सा क्खु अज्जआए अत्तणकेरकेत्ति भणिअ जूदे
हारिदा । सो अ सहिओ राअवत्थहारी^३ ण जाणीअदि कहि गदो त्ति ।)

विदूषक — भवति मन्त्रितमेव मत्र्यते । (भोदि मन्तिद ज्जेव मन्तीअदि ।)

चेटी — यावत्सोऽन्विष्यते तावदिदमेव गृहाण सुवर्णभाण्डम् । (इति दर्शयति ।)
(जाव सो अण्णेसीअदि ताव एद ज्जेव गेण्ह सुवर्णभण्डअम् ।)

(विदूषको विचारयति ।)

चेटी — अतिमात्रमार्यो निध्यायति । तर्कि दृष्टपूर्वं ते । (अदिमेत्त अज्जो
णिज्झाअदि । ता किं दिट्ठपुरव्व दे ।)

विदूषक — भवति शिल्पकुशलतयाऽवबध्नाति दृष्टिम् । (भोदि सिप्पकुसलदाए
ओबन्धेदि दिट्ठिम् ।)

चेटी — आर्यं वञ्चितोऽसि दृष्ट्या । तदेवेद सुवर्णभाण्डम् । (अज्ज वञ्चिदोसि
दिट्ठीए । त ज्जेव एद सुवर्णभण्डअम् ।)

१ दुद्दिणे २ उज्जुओ (उज्ज्वल), उज्जुओ (ऋजुज्जु). ३ राआवत्थहारी
(राजापथ्यकारी) राआवच्छहारी (राजावश्यकारी)

VID —As your honour commands

THE MAID—Sir, Maitreya, you need not go I shall wait upon her ladyship myself (*Does accordingly*)

VID —(*Aside, to Charudatta*) Friend, I want to ask her ladyship about something

CHAR—Do so

VID —(*Aloud*) Well, now, for what purpose has your ladyship come here in such darkness of a rainy day when the moonlight has vanished ?

THE MAID—Lady, how simple is this Brahmana !

VAS —Say, rather, ' clever ' !

THE MAID—This our lady has come to ask this ' What is the price of that jewel-necklace ? '

VID —(*Aside, to Charudatta*) Sir, it was already said by me that the jewel-necklace was of little value, and the golden casket of greater value, she was not satisfied with that and has come to ask for something else

THE MAID—For, it was lost by our mistress at gambling, believing (*but saying*) that it was her own And it cannot be discovered where that gaming-master, the King's emissary, has gone

VID —Madam, you are simply repeating what I myself said to you !

THE MAID—So, while we are looking for him, you may receive this golden casket (in exchange) (*She shows it*)

(*The Vid remains in deep thought*)

THE MAID—Your honour is gazing at it very fixedly What then, was it ever seen by you before ?

VID —Madam, it captivates my eyes by its skilled craftsmanship

THE MAID—Sir, your eyes are deceiving you ! It is that very same golden casket !

सा । विद्युद्भिः वारिदगर्जितं च सचकिता भीता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी । कान्तस्य आलयमागता वसन्तसेना नूपुरलग्नकर्दमधरौ पादौ प्रक्षालयन्ती स्थिता इति निवेद्यतामिति सवन्ध । शार्दूल० छन्दः ॥ ३५ ॥ सादोपेति । आटोपो दम्भ [तेन सहित साटोप] कूट माया कपट छद्म अनृत मृषाभाषणम् । निह्ववप्राकट्य-

विदूषक—(सहर्षम्^१ ।) भो वयस्य तदेवेद सुवर्णभाण्ड यदस्माक गूहे चौरैरपहृतम् । (भो वयस्स त ज्जेव एद सुवण्णभण्डं ज अम्हाण गेहे चोरेहि अवहदम् ।)

चारुदत्त — वयस्य ।

योऽस्माभिश्चिन्तितो ध्याज कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।

स एव प्रस्तुतोऽस्माक किं तु सत्य^२ विडम्बना ॥ ३९ ॥

विदूषक — भो वयस्य सत्य शपे ब्राह्मणेन । (भो वयस्स सच्च सवामि बह्माणेण ।)

चारुदत्त — प्रिय न प्रियम्^३ ।

विदूषक — (जनान्तिकम् ।) भो पृच्छामि ननु कुत इद समासादितमिति ।
(भो पुच्छामि ण कुदो एद समासादिद त्ति ।)

चारुदत्त — को दोष ।

विदूषक — (चेट्या कर्णे ।) एवमिव । (एव विअ ।)

चेटी — (विदूषकस्य कर्णे ।) एवमिव । (एव विअ ।)

चारुदत्त — किमिद कथ्यते । किं वय बाह्या ।

विदूषक — (चारुदत्तस्य कर्णे ।) एवमिव । (एव विअ ।)

चारुदत्त — भद्रे सत्य तदेवेद सुवर्णभाण्डम् ।

चेटी — आर्यं अथ किम् । (अज्ज अथ इ ।)

चारुदत्त — भद्रे न ^४कदाचित्प्रियनिवेदन निष्फलीकृत मया । तद्गृह्यता पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । (इत्यनङ्गुलीयक हस्तमवलोक्य लज्जा नाटयति ।)

वसन्तसेना — (आत्मगतम् ।) अत एव काम्यसे । (अदो ज्जेव कामीअसि ।)

चारुदत्त — (जनान्तिकम् ।) भो कष्टम् ।

भेदात्कूटकपटयोर्भेद । एतेषा जन्मभूमे । [शाठ्य धौर्त्य आत्मा यस्य तस्य । रतिकेलिभि शृङ्गारक्रीडाभि कृतालयस्य कृताश्रयस्य । सुरतमेव उत्सवस्तस्य सग्रह यत्र तस्य] वेश्यापणो वेश्याव्यवहार [तस्य] । व्यञ्जकस्येत्यर्थ । [दाक्षिण्येन यत्पण्यसुख तस्य निष्क्रयसिद्धि अस्तु । वसन्त० वृत्तम् ।] दाक्षिण्यपण्यप्रधान निष्क्रयो मूल्यम् ॥ ३६ ॥ सदेति । [सदा मम जाग्रत० प्रदोष निशामुख याति । निश्चसत त्वद्विरहवेदनानुरत्वादिति भाव । निशा गता । जातावेकवचनम् । प्रदोषा निशाश्च व्यतीता । हे विशाललोचने अद्य त्वया समेतस्य मम प्रदोषक शोकान्तकर शोकस्य नाशकर । अद्य रात्रि सुखेन यास्यतीति भाव । वशस्थ वृत्तम् ॥ ३७ ॥ वर्षोदकमिति । [वर्षोदकमुदगिरता क्षरता श्रवणान्ते कर्णान्ते विलम्बते असौ तेन कदम्बेन कदम्बपुष्पेण यौवराज्यस्थ नृपसुत इव एक स्तन अभिविक्त । उपमा ।

१ सहर्षं जनान्तिकम् २ सत्य ३ प्रिय न ४ कदाऽपि

VID —(*Joyfully*) O friend, this is that very same golden casket that was stolen by the thieves from our house !

CHAR —Friend,

The very device that was thought of (employed) by us for returning that deposit is now being used against us But is it really true, or only a mockery ? (39)

VID —O friend, it is true,—I swear by my Brahmanahood !

CHAR —It is gratifying, highly gratifying to me !

VID —(*Aside, to Cha'r*) Sir, I'll ask her as to whence they obtained it

CHAR —(There is) no harm (in that)

VID —(*Whispering in the Maid's ear*) Was it like that ?

THE MAID—(*Whispering in the Vid's ear*) It was like that

CHA'R —What is this that is being communicated ? Am I an outsider (i e to be excluded from the communication) ?

VID —(*Whispering in Char's ear*) It was like this

CHA'R —My good girl, is it really that very same golden casket ?

THE MAID—Noble one, just so

CHA'R —Girl, I have never allowed a welcome announcement to go unrewarded So, then, please accept this ring as a reward (*Seeing his hand ringless, he exhibits shame*)

VAS —(*To herself*) Hence it is that you are loved (by me) !

CHA'R —(*Aside, to the Vid*) Alas, Oh !

आर्या वृत्तम् ॥ ३८ ॥ प्रधानवाससी उत्कृष्टवस्त्रे । प्रनष्ट चन्द्रलोको यस्मिन् ।
ऋजुक सरल अनागरिक इत्यर्थः । [अन्विष्यते सभिकः ।] निधायति निरूपयति ।
य इति । [न्यासस्य न्यासीकृतभाण्डस्य प्रतिक्रिया प्रत्यर्पणं कर्तुं अस्माभिः यो
व्याजः अपदेशः चिन्तितः स एव व्याजः अस्माकं प्रस्तुतः । किं तु सत्यं अथ वा
विडम्बना] स एव व्याजो विडम्बनाऽस्माकं प्रस्तुतः आरब्धः ॥ ३९ ॥ अथ वा सत्य-
मेवेदम् । अथ वेति प्रकरणात्प्रतीयते । [धनैरिति । धनं वियुक्तस्य नरस्य लोके जीवितेन
किम् । आदित एव तावत् यस्य प्रतीकारे निरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति कोपे
प्रतिकर्तुं प्रसादे चोपकर्तुं सममर्थतया तयोर्वैयर्थ्यमित्यर्थः । इति ल० दी०] ॥ ४० ॥
पक्षेति । [पक्षाभ्यां विकलः पक्षविकलः गतपक्षः पक्षी । उद्धृता दष्ट्रा यस्य स
उद्धृतदष्ट्रः सर्पश्च एतत्सर्वं लोके नुत्यम् ॥ ४१ ॥] शून्यैरिति । [दरिद्रा
पुरुषा शून्यं गृहं तोयरहितं कूपं शीर्णं तत्र भिश्च समा खलु ।] यद् यतो यस्मा-
ददृष्टपूर्वस्य जनस्य सगमेनोत्तरलतया वर्तमानस्वदन्यविस्मृतानां विस्मरणवता पुसा

धनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनावित^१ एव तावत् ।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात्कोपप्रसादा विफलीभवन्ति^२ ॥४०॥

अपि च ।

पक्षविकलश्च पक्षी शुष्कश्च तरु सरश्च जलहीनम् ।
सर्पश्चोदधृतवष्ट्रस्तुल्य^३ लोके दरिद्रश्च ॥४१॥

अपि च^४ ।

शून्यगृहे खलु समा प्ररुषा दरिद्रा
कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णे ।
यद्दृष्टपूर्वजनसगमविस्मृताना^५—
मेव भवन्ति विफला परितोषकाला ॥ ४२ ॥

विदूषक—भो अलमतिमात्र सतापितेन । (प्रकाश सपरिहासम् ।) भवति
समर्प्यता मम स्नानशाटिका । (भो अल अदिमेत्त सतप्पिदेण^६ । भोदि समप्पीअदु
ममकेरिआ ण्हाणसाडिआ ।)

वसन्तसेना—आर्यं चारुदत्त युक्तं न्विदमनया रत्नावल्येन जन तुल्यितुम् ।
(अज्ज चारुदत्त जुत्त ण्णेद इमाए रअणावलीए इम तुलइदुम् ।)

चारुदत्त — (सविलक्षस्मितम् ।) वसन्तसेने पश्य पश्य ।

क श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मा^७ तुल्यिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥ ४३ ॥

विदूषक — चेति किं भवत्येहैव स्वप्तव्यम् । (हज्जे किं भोदिए इध ज्जेव
सुविदव्वम् ।)

चेटी — (विहस्य ।) आर्यं मैत्रय अतिमात्रमिदानीमृजुमात्मानं दर्शयसि ।
(अज्ज मित्तेअ अदिमेत्त दाणि उज्जअ अत्ताणअ दसेसि ।)

विदूषक — भो वयस्य एष खत्वपसारयन्निव सुखोपविष्ट जन पुनरपि विस्ता-
रिवारिधाराभि प्रवृष्ट पर्जन्य । (भो वअस्स एसो वखु ओसारअन्तो विअ सुहो-
वविठ्ठ जण पुणावि वित्थारिवारिधाराहि पविठ्ठो पज्जण्णो ।)

चारुदत्त — सम्यगाह भवान् ।

अमूर्हि भित्त्वा^८ जलदान्तराणि पङ्कान्तराणोव मृणालसूच्य ।

पतन्ति चन्द्रव्यसनाद्विमुक्ता^९ दिवोऽश्रुधारा इव वारिधारा ॥ ४४ ॥

[परितोषकाला एव विफला भवन्ति । वसन्त० वृत्तम्] ॥४२॥ मत्सबन्धिनी स्नान-
शाटिका। तुल्यितु लुब्धालुब्धजिज्ञासया बहुमूल्याया रत्नावल्या अल्पमूल्यसुवर्णभाण्डस्य

१ जीवितैरा० २ विफला भ०, ३ तुल्य ४ च वयस्य ५ विस्मिताना०
६ सकथिदेण, ७ तुल० ८ भित्त्वा ९ वियुक्ता

In this world, to a man who has lost his money, of what use is his very life in the first place ?—Since he is unable (suitably) to counter-act, both his anger and his favour remain ineffectual (40)

Again—

A bird maimed of its wings, a dried-up tree, a lake without water, a cobra with its fangs pulled off; and a pauper all these are on the same level, in this world (41)

And also—

Poor men are, indeed, like houses that are tenantless, wells devoid of water, and trees that are shrivelled, since, as they forget (their penniless condition) in the company of their (beloved) acquaintances (*lit* persons seen before), the moments of their gratification thus prove fruitless (42)

VID.—Sir, do not grieve too much (*Aloud, laughingly*) Madam, please return my bathing-garment

VAS —Sir, Charudatta, was it indeed fair of you to test (the worth of) this person (myself) by that jewel necklace ?

CHA'R —(*With an embarrassed smile*) Mark, Vasantasena, mark !

Who would have believed the real fact ? Every one would have lightly thought of me For, in this world, inglorious poverty is always prone to be suspected (43)

VID —Girl, are you going to sleep in this very place ?

THE MAID—(*Laughing*) Sir Maitreya, you are now showing yourself exceedingly simple, indeed !

VID —O friend, here now the rain has begun to fall again, in torrential showers of water, as if wishing to drive away people comfortably seated.

CHA'R —You have observed truly

For, here are falling these showers of water, breaking through the cloud spaces, like the spires of lotus stalks (piercing) through the intervening mud, as though they were the showers of tears shed by the sky owing to the calamity that has befallen the Moon (44)

कृते[प्रत्यर्पणेन परीक्षितु इदं युक्तं न । नाहमर्थलुब्धेति भावः ।] क इति । व्याख्यातपूर्वोऽयं ३५० २४ श्लो०] ॥४३॥ अमूरिति । [हि अमू वारिधारा मृणालसूच्य विसाग्राणि पङ्कान्तराणि इव जलदान्तराणि भित्त्वा चन्द्रस्य प्रियस्य व्यसनाद् आवरणरूपसकटात्

अपि च ।

चाराभिरार्यजनचित्तसुनिर्मलाभि-

श्चण्डाभिरर्जुनशरप्रतिकर्कशाभि ।

मेघा स्रवन्ति बलदेवपटप्रकाशा

शक्रस्य मौक्तिकनिश्चानमिबोद्गिरन्त ॥ ४५ ॥

प्रिये पश्य पश्य ।

एतं पिष्टतमालवर्णकनिर्भरालिप्तमम्भोधरं

ससक्तैरुपजीवित सुरभिभि शीतं प्रदोषानिलै ।

एवाऽम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता

रक्ता कान्तमिवाम्बर प्रियतमा विद्युत्समालिङ्गति ॥ ४६ ॥

(वसन्तसेना शृङ्गारभाव नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति ।)

चारुदत्त — (स्पर्शं नाटयन्प्रन्यालिङ्ग्य ।)

भो मेघ गम्भीरतर नद त्व त्व प्रसादात्स्मरपीडित मे ।

सस्पर्शरोमाञ्चितजातराग कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम् ॥ ४७ ॥

विदूषक — दास्या पुत्र दुर्दिन अनाय इदानीमसि त्व यदत्रभवती विद्युता भीषयसि । (दासीएपुत्त दुहिण अणज्जो दाणि सि तुम ज अत्तभोदि^१ विज्जुआए माआवेसि ।)

चारुदत्त — वयस्य नार्हस्युपालब्धम् ।

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधार शतह्रदा स्फुरतु ।

अस्मद्विषबुल्लभया यदहं प्रियया गतं ॥ ४८ ॥

अपि च वयस्य ।

। खन्यानि तेषां खलु जीवितानि ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।

आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ते ॥ ४९ ॥

विमुक्ता 'दवो नायिकाया अश्रुधारा इव पतन्तीति उत्प्रेक्षा । उपजातिर्वृत्तम्' ॥ ४४ ॥ [धाराभिरिति । बलदेवपटप्रकाशा बलरामवस्त्रसदृशा नीला इत्यर्थः । मेघा आर्यजनचित्तसुनिर्मलाभि चण्डाभि तीव्राभि अर्जुनशरप्रतिकर्कशाभि धाराभि शक्रस्य मौक्तिकनिधि मुक्ताममूह उद्गिरन्त इव स्रवन्ति । उपमोत्प्रेक्षयोः ससृष्टिः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ४५ ॥ एतैरिति । पिष्टतमालवर्णकनिर्भरं पिष्टतमालपत्राणां यद्वर्णं किलेपनं तसदृशं नीलं अम्भोधरं आलिप्तम् । ससक्तैः सुरभिभि शीतं प्रदोषानिलैः उपजीविनः अम्बरं अम्भोदसमागमे प्रणयिनी स्वच्छन्दः स्वेच्छयैव

And again—

The clouds, looking (dark) like the garments of Balarama, and pouring down in showers which are very pure like the mind of a noble (Arya) person, and which, being fierce, are hard (i. e. terrible) like Arjuna's shafts as if they are pouring forth Indra's collection of pearls (45)

See, beloved, see —

Here this red lightning dreaming to be united with the clouds, has appeared of its own will and is embracing the sky, like a beloved mistress (who, being in love, desires union with her lover at the advent of clouds and goes to him of her own will) embracing her lover,—the sky which (like a lover) is covered (lit anointed) with these clouds resembling the paint of (the juice of) crushed *tamala* leaves and which is fanned by the continual, fragrant and cool breezes of the evening (46)

(Vasantasena, displaying the emotion of love, embraces Charudatta)

CHĀ'R —(Displaying the pleasure of her touch, and embracing her in return)

Roar still louder, (cloud !) (For) by your favour this body of mine, suffering the anguish of love, has become as though it were (full of) *Kadambari* notes, with its hair risen on end and its passion inflamed by (Vasantasena's) touch (47)

VID —You rainy day son of a slave, you are, indeed, an ungentlemanly fellow, since now you are frightening her ladyship with the lightning !

CHĀ'R —Friend, you should not reruko it.

Let the storm, pouring showers continually, last for a hundred years (if it pleases), and (so) let the lightning flash (too), for (owing to them) I have been embraced by this beloved lady, (otherwise) inaccessible to persons like me (48)

And moreover, O friend,

Blessed, indeed, are the lives of those who closely press, against their own bodies, the bodies, wet and cooled by rain-water, of their mistresses come to their house (of their own accord) (49)

अभ्यागता रक्ता एषा विद्युत् अम्बर प्रियतमा कान्तमिव समालिङ्गति । शार्दूल०
वृत्तम् ॥ ४६ ॥ भो मेघेति । भो मेघ त्व गम्भीरतर नद । स्मरपीडित मे गार्ग

प्रिये वसन्तसेने ।

स्तम्भेषु प्रचलितवेदिसचयान्त

शीर्णत्वाकथमपि धार्यते वितानम् ।

एषा च स्फुटितसुधाद्रवानुलेपा-

त्सविलम्बा सलिलभरेण चित्रभित्ति ॥ ५० ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये इन्द्रधनु । प्रिये पश्य पश्य ।

विद्युज्जिह्वेनेद महेन्द्रचापोच्छ्रितायतभुजेन

जलधरविवृद्धहनुना विजृम्भितमिवान्तरीक्षेण^१ ॥ ५१ ॥

तदेहि^२ अम्यन्तरमेव प्रविशाव । (इत्युत्थाय परिक्रामति^३ ।)

तालीषु तार विटपेषु मन्द्र^४ शिलासु^५ रूक्ष सलिलेषु चण्डम् ।

सगीतवीणा इव ताडयमानास्तालानुसारेण पतन्ति धारा ॥ ५२ ॥

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

^६दुर्दिनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

तव प्रसादात् वसन्तसेनाप्रापणरूपात् सस्पर्शेन रोमाञ्चित जातरोम उत्पन्नसभोगा-
भिलाष च कदम्बपुष्पत्वमुपैति । काव्यलिङ्गनिदर्शनालकारौ । उपजातिश्छन्दः] ॥ ४७ ॥
वर्षेति । [अविरता अविच्छिन्ना धारा यस्मिंस्तद अविरतधार दुर्दिन वर्षशतमस्तु ।
शतह्रदा स्फुग्नु ।] यदहमस्मद्विषदुर्लभया दरिद्रस्य वेश्यावाप्त्यसम्भवात् । [प्रियया
परिष्वक्त आलिङ्गित ॥ ४८ ॥ धन्यानीति । ये पुमांस गृहमागताना कामिनीना
मेघोदकशीतलानि आर्द्राणि गात्राणि आत्मन गात्रेषु परिष्वजन्ते तेषा जीवितानि
धन्यानि खलु । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४९ ॥ स्तम्भेष्विति । स्तम्भेषु प्रचलित शिथिलित
इत्यर्थः । य वेदिसचय तस्य अन्त यावत् शीर्णत्वाद्वितान कथमपि धार्यते उपरि
ध्रियते । एषा च चित्रभित्ति स्फुटितसुधाद्रवानुलेपात् सलिलभरेण वर्षोदकाधिक्येन
सविलम्बा अत्यार्द्रा । प्रहर्षिणी वृत्तम् ।] प्रकृतिच्छन्दसा । वितान चन्द्रातप ॥ ५० ॥
विद्युदिति । [विद्युदेव जिह्वा यस्य तेन । महेन्द्रचापमेव उच्छ्रितौ आयतौ च भुजौ
यस्य तेन । जलधर एव विवृद्धा हनुर्यस्य तेन । अन्तरीक्षेण विजृम्भित जृम्भाप्रदान

१ अन्तरि; २ क्रामत, अस्मात्पर-प्रिये पश्य, पश्य पश्य ३ मन्द्र ४ रुक्ष
५ इति मृच्छकटिकाया, मृ०प्रकरणे दु०

Dear Vasantasena,

The canopy, as it is torn, is with great difficulty supported on the pillars, as the ends of their close-bricked pedestals have been loosened And this painted wall, owing to its chunam paint being cracked, is thoroughly drenched by the torrent of water (50)

(*Looking upwards*) Ah ! Here's a rain bow ! See, my dear, see !

The sky has here given a yawn as it were, with (*it* exhibiting) its tongue in the form of the lightning, its uplifted long arms in the shape of (Indra's) rain bow, and an expansive chin in the form of the clouds (51)

Come, then, let us enter the inside (*Gets up and walks about*)

Shrilly on the *tala* leaves, rumbling on the branches, harshly on stones and fiercely on the waters,—thus do the showers fall, resembling lutes played upon in musical concerts to the keeping of time (52)

(*Exeunt Omnes*)

Thus ends Act V Styled

' A STORMY DAY '

कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा ।] आर्या । अनया च वेतालादिभयानकरूपवर्णनम् ॥ ५१ ॥
तालीष्विति । [तालीषु तालीपत्रेषु तार विटपेषु शाखासु मन्द्र शिलासु रूक्ष सलिलेषु
चण्ड तुमुलस्वनम् । एव ताड्यमाना सगीतवीणा इव धारा तालानुसारेण पतन्ति ।
उपमा । उपजातिच्छन्द ॥ ५२ ॥]

इति दुर्दिनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥

पष्ठोऽङ्कः ।

(तत प्रविरुति चेटी ।)

चेटी—कथमद्याप्यार्या न विबुधने । भवतु । प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।
(इति नाट्येन परिक्रामति ।) (कथ अज्ज वि अज्जआ ण विबुज्जदि । भोदु ।
पविमिअ पडिबोधइस्सम् ।)

(तत प्रविशत्याच्छादितशरीरा प्रमुक्ता वसन्तसेना ।)

चेटी—(निरूप्य ।) उत्तिष्ठतूत्तिष्ठत्वार्या । प्रभात सवृत्तम् । (उत्त्वेदु
उत्पेदु अज्जआ । पभाद सवृत्तम् ।)

वसन्तसेना—(प्रतिबुध्य^१ ।) कथ रात्रिरेव प्रभात सवृत्तम् । (कथ रति
ज्जेव पभाद सवृत्तम् ।)

चेटी—अस्माकमेतत्प्रभातम् । आर्याया पुना रात्रिरेव । (अम्हाण एसो
पभादो । अज्जआए उण रति ज्जेव ।)

वसन्तसेना—चेटि कुत पुनर्युष्माक धूतकर । (हज्जे कहि उण तुम्हाण
जूदिअरो ।)

चेटी—आर्ये वर्धमानक समादिश्य पुष्पकरडक जीर्णोद्यान गत आर्यचारुदत्त ।
(अज्जए वड्डमाणअ समादिमिअ पुष्पकरण्डअ जिणुज्जाण गदो अज्जचारुदत्तो ।)

वसन्तसेना—किं समादिश्य । (किं समादिमिअ^२ ।)

चेटी—योजय रात्री प्रवहण वसन्तसेना गच्छत्विति । (जोएहि रादीए
पवहण वसन्तसेना गच्छदु त्ति ।)

वसन्तसेना—चेटि कुत्र मया गन्तव्यम् । (हज्जे कहि मए गन्तव्वम् ।)

चेटी—आर्ये यत्र चारुदत्त । (अज्जए जहि चारुदत्तो ।)

वसन्तसेना - (चेटी पारग्वज्ज ।) चेटि सुष्ठु न निध्यातो रात्री । तदद्य
प्रत्यक्ष प्रेक्षिष्य । चेटि किं प्रापिष्टा इमिहाभ्यन्तरन्तु गालकम् । (हज्जे सुट्ठु ण
निज्झाइदा रादीए । ता अज्ज पचवक्क पेक्खिस्सम् । हज्जे किं पविट्ठा अह इह
अव्वन्तरच्चदुस्सालम् ।)

चेटी—न केन मयन्तरच्चु गालकम् । मयज्जनम्यापि हृदयं प्रविष्टा । (ण
केवल अव्वन्तरच्चदुस्सालम् । सज्जज्जणस्म वि हिअअ पावट्ठा ।)

वसन्तसेना—अपि सन यत्र चारुदत्तस्य परिजन । (अवि मतप्पदि चारु-
दत्तस्म परिअणो ।)

१ प्रमुच्य २ सदिसिअ (सदिश्य) समामादिअ ३ अपर्यस्त (अपर्याप्त) (टी०)

चेटी—सतप्स्यति । (सतप्तिस्सदि ।)

वसन्तसेना—कदा । (कदा ।)

चेटी—यदाऽऽर्या गमिष्यति । (जदो अज्जआ गमिस्सदि ।)

वसन्तसेना—तदा मया प्रथमं सतप्तव्यम् । (सानुनयम्^१ ।) चेटी गृहाणेमा रत्नावलीम् । मम भगिन्या आर्याधूतायै गत्वा समर्पय । वक्तव्यं च—अहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी तदा युष्माकमपि । तदेवा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली । (तदो मए पढम सतप्पिदव्वम् । हज्जे गेण्ह एद रअणावलिम् । मम बहिणिआए अज्जाधूदाए गदुअ समप्पेहि । भणिदव्वं च—अहं सिरिचारुदत्तस्स गुण-णिज्जिदा दासी तदा तुम्हाणं पि । ता एसा तुह ज्जेव कण्ठाहरणं होदु रअणावली ।)

चेटी—आर्यो कोपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत् । (अज्जए कुपिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव ।)

वसन्तसेना—गच्छ । न कोपिष्यति । (गच्छ । न कुपिस्सदि ।)

चेटी—(गृहीत्वा ।) यदार्याज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।) आर्यो भणत्यार्या धूता—आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता । न युक्तं ममैतां ग्रहीतुम् । आर्यपुत्र एव ममाभरणविशेष इति जानातु भवती । (ज अज्जआ आणवेदि । अज्जए भणादि अज्जा धूदा—अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादीकिदा । न जुत्तं मम एदं गेहिदुम् । अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदी ।)

(ततः प्रविशति दारकः गृहीत्वा रदनिका ।)

रदनिका—एहि वत्स शकटिकया क्रीडाव । (एहि वच्छ सअडिआए कीलम्ह ।)

दारक—(सकरुणम् ।) रदनिके किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया । तामेव सौवर्णशकटिकां देहि । (रदणिं किं मम एदां मट्ठिआसअडिआए । तं ज्जेव सोवण्णसअडिअं देहि ।)

रदनिका—(सनिर्वेदः निश्चयः ।) जातं कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः । तातस्य पुनरपि ऋद्ध्या सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि । तद्यावद्विनोदयाम्येनम् । आर्याया वसन्तसेनाया समीपमुपसर्स्यामि । (उपसृत्य ।) आर्यो प्रणमामि । (जादं कुदो अम्हाणं सुवण्णववहारो । तादस्य पुणो वि रिद्धीए सुवण्णसअडिआए कीलिस्ससि । ता जाव विणोदेमि णम् । अज्जआए वसन्तसेणाए समीव उव-सप्पिस्सम्^२ । अज्जए णमामि ।)

वसन्तसेना—रदनिके स्वागतं ते । कस्य पुनरयं दारकः । अनलकृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम् । (रदणिं साअदं दे । कस्स उणं अअं दारओ । अणलकिदसरीरो वि चन्दमुहो आणन्देदि ममं हिअम् ।)

THE MAID—They will feel distressed

VAS —When ?

THE MAID—When your ladyship will depart

VAS —Then I shall be the first to be distressed ! (*Persuasively*) Girl, take this jewel necklace and go and give it to my sister, the worthy Dhuta And sap to her (in my name) —“ I am a slave, of his honour Charudatta, bought by his merits, and so I am of you also Let, therefore, this pearl-necklace be (worn as) an ornament round the neck by you ”

THE MAID—Madam, but Charudatta would get angry with her ladyship !

VAS —Go, he won't be angry

THE MAID—(*Takes it*) As your ladyship orders (*Goes out and again enters*) Madam, her ladyship Dhuta says — “ This is given to you by my husband as (a mark of) his favour So it would not be right for me to take it And please be it known to you that my husband himself is my best ornament ”

(*Then enter Radanika, with Charudatta's Son*)

RAD — Come, dear, we shall play with this little cart

THE SON—(*Crying*) O Radanika, what do I care for this small clay-cart ? Give me that same golden cart.

RAD —(*Sighing dejectedly*) Child, whence can we handle gold now ? When prosperity will come to your papa again, then you will play with a golden cart — Let me in the meanwhile (try to) amuse him (& divert his attention) I'll go into the presence of her ladyship Vasantasena (*Approaching*) Madam, I salute you !

VAS —Welcome to you, O Radanika ! Well, whose son is this ? The moon-faced one gladdens my heart, even though his body is unadorned with ornaments

सत्यम् । बालहस्ताभ्या सुवर्णपूर्णा शकटिका दारक च स्वयं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।
उद्धाटितपक्षद्वारकम् । ही ही इत्यकस्मात्स्मरणविषये । जाणत्यलके यानास्तरणकम् ।
णस्साकडुआ नासिकारज्ज्वा दुसहा । अतोऽतिक्रम सभाव्यते ‘णस्साकडुआ’
इत्यपि पाठ । तत्र नस्यकटुका इत्यर्थ । बइल्ला बलीवर्दा । झूतपलायित इव
झूतकर सभिकमिव मा दृष्ट्वा प्रच्छादितशरीर । एतेनार्यकस्य पलायनमुप-
क्षिप्तम् । एआई तवस्सी एकाकी वराक । एशे आम्दे इति चक्रपरिवर्त्तिदानार्थम् ।

रदनिका—एष खन्धार्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनो नाम । (एसो वलु अज्ज-
चारुदत्तस्स पुत्तो राहसेणा णाम ।)

वसन्तसेना—(वाहू प्रसार्य ।) गृहि मे पुत्रक आलिङ्ग । (इत्यङ्क उपवेश्य ।)
 अनुकृतमनेन पित्र रूपम् । (गृहि मे पुत्रं आलिङ्ग । अणुविद अणेन पितृणो
 रूपम् ।)

रदनिका-तं केशवम् अप शीलमपि तदयामि । एतेनार्यचारदत्त आत्मान
विनोदयति । (ए अयं रूपः तत्र मि तद्वक्त्रे । एदिणा अज्जचारदत्तो अत्ताअण
विणोदेदि ।)

वमन्तमेता—अथ १३ निमित्तमप्य रादिति । (अथ विणिमित्त एमो रोअदि ।)

रदनिका—एतेन प्रतिपादितार्थादारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम् । तेन च मानीता । तत पुनस्त्वा पञ्चमो मयेय मृत्काशकटिका कृत्वा दत्ता । ततो भगनि--रदनिके कि ममेतया मृत्काशकटिकया । तामेव सुवर्णशकटिका दहीति । (एदिणा पट्वेसिगहदइदार्-केरिआए सुवर्णशकटिकाए कीलितम् । तेण अ साणीदा । तदो उण त मग्गन्तस्स मए इअ मट्ठिआसअडिआ कदुअ दिण्णा । तदो भणादि--दणिए कि मम एदाए मट्ठिआसअडिआए । त ज्जेव सुवर्णशकटिकाए दहि ति ।)

वसन्तसेना--हा धिक् हा धिक् । अयमपि नाम परमपत्या सत्पत्ये । भगवन्कृतान्त पुष्करपत्रमतिजलबिन्दुसदृशं क्रोडसि त्वं पुरुषभागधेयै । (इति सान्ना ।) जात मा र्दिह । गान्ध्याकटिकया क्रीडिष्यसि । (हृद्धी हृद्धी । अथ पि नाम परमपत्या सत्पति । भव कान्त पोखरवत्पण्डितजलबिन्दुसरिरेहिं कीलमि तुमं गुरिमभागेरेहि । जाद मां रोद । सोवणमअडिआए कीलिस्समि ।)

दारक -रदनिके कैषा । (रदणिए का ऐसा ।)

वसन्तमेना -- पितृस्ने गणनिजिता दासी । (पितृणां द गुणणिजिता दासी ।)

खनिका ज्ञान व्याप्ता ते जनना भवन्ति । (जाद अज्जजा दे जणणी भादि ।)

दारक - ररावो अलाक, त्व मणनि । पवरमाकमार्या जननी तत्किमर्थ-
मलकृता । (रराणि मलज तम मणायि । जद जम्हाण अज्जआ जणणी ता कीस
अलकिदा ।)

[illegible]

HAD —He is the son of the worthy Charudatta, Rohasena-
by name

VAS — (*Stretching forth her arms*) Come, my child, embrace me! (*Seating him on her lap*) He resembles his father in his beauty.

RAD —Not only in beauty, but I think in character, too
The noble Charudatta finds recreation in his company

VAS—And for what reason is he crying?

RAD — He was playing with a small golden cart belonging to the son of a gentleman (*lit* head of a house) who lives next door. And that was taken away by him. Then, as he asked for it again, I made this clay cart and gave it to him. Thereupon he says—"O Radanika, what do I care for this small clay-cart! Give me that same golden one."

VAS—Oh, alas ! Oh, alas ! He, too, should be distressed at (the sight of) other people's wealth ! O divine Fate, you do indeed sport with the fortunes of men, resembling (as evanescent as) the drops of water fallen on lotus leaves ! (*Tearfully*) Child, do not cry, you will play with a cart of gold

THE SON—O Radanika who is this lady ?

VAS —A slave of your father, bought by his merits

RAD —Child, her ladyship is your mother

THE SON—Radanika, you are telling a lie, (for) if her ladyship is my mother, then why has she put on ornaments ?

VAS—Child, with your innocent lips you are saying something most touching (*Gesticulates taking off the ornaments, weeping*) Now here I have become your mother! So please take these ornaments, and get a golden cart made (out of them)

अतोऽपि च शकारलाघवमुक्तमित्यवधेयम् । भारवत सभारमित्यर्थः । मत्वर्थीयः ।
गोणा गावः । परिब्रह्मो बन्धनभेदादपगतः । हित्वेति । [महान्त नरपतिना बन्धन
कारागृहेऽवरोधे नरपतिबन्धनमपदेशो यस्याः सा नरपतिबन्धनापदेशा या व्यापत्ति
तत्सबन्धि यद् व्यमन दुःख सकटं वा तदेव महान्वन्तं हित्वा । पादाग्रस्थित
निगडस्य एकपाशस्तं कर्षतीति तथा स न वह बन्धनात्प्रवृष्टः गज इव भ्रमामि ।
प्रहृषिणी वृत्तम् ॥ १ ॥ विशसनं वधस्यानभूते । माग्णाय इति वा । ' निमित्ता-
त्कर्मयोगे ' इति स्पष्टमी । गृहागरे कारागृहं । आग्रे इति । यदि मे भाग्यानि ।
राज्यप्राप्तिरूपं भाग्यमित्यर्थः । तत् । गज इव अत्र ॥ ४७ ॥ पाशं तेन राज्ञः बन्ध-

दारक —अपेहि । न ग्रहीष्यामि । रोदिषि त्वम् । (अवेहि । न गेण्हस्सम् । रोदसि तुमम् ।)

वसन्तसेना—(अश्रूणि प्रमृज्य ।) जात न रोदिष्यामि । गच्छ । क्रीड । (अलकारैर्मृच्छकटिकं पूरयित्वा ।) जात कारय सौवर्णशकटिकाम् । (जाद न रोदिस्सम् । गच्छ । कील । जाद कारेहि सोत्रणसअडिअ ।)

(इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका ।)

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढ ।)

चेट —रदनिके रदनिके निवेदयार्यायै वसन्तसेनायै—अपवारित^१ पक्षद्वारके सज्ज प्रवहणं तिष्ठति । (लदणिए लदणिए णिवेदेहि अज्जआए वसन्तसेनाए—ओहालिअ पक्खदुआरए सज्ज पवहणं चिष्टदि ।)

(प्रविश्य ।)

रदनिका—आर्ये एष वर्धमानको विज्ञापयति—पक्षद्वारे सज्ज प्रवहणमिति । (अज्जए एसो वड्ढमाणओ विण्णवेदि—पक्खदुआरए सज्ज पवहणं ति ।)

वसन्तसेना—चेटि तिष्ठतु मुहूर्तकम् । यावदहमात्मानं प्रसाधयामि । (हृज्जे चिट्ठु मुहुत्तअम् । जाव अहं अत्ताणअं पसाधेमि ।)

रदनिका—(निष्क्रम्य ।) वर्धमानकं तिष्ठ मुहूर्तकम् । यावदार्याऽऽत्मानं प्रसाधयति । (वड्ढमाणओ चिट्ठु मुहुत्तअम् । जाव अज्जओ अत्ताणअं पसाधेदि ।)

चेट —ही ही भो । मयाऽपि यानास्तरणं विस्मृतम् । तद्यावद्गृहीत्वाऽऽगच्छामि । एतौ नासिकारज्जुकटुकौ बलीवर्दौ । भवतु प्रवहणेनैव गतागतिं करिष्यामि । (इति निष्क्रान्तश्चेट ।) (ही ही भो । मए वि जाणन्थलके विशुमलिदे । ता जाव गेण्हअ आअच्छामि । एदे णशालज्जुकडुओ बड्ढला । भोदु । पवहणेण ज्जेव गदागदि कलिस्सम् ।)

वसन्तसेना—चेटि उपनय मे प्रसाधनम् । आत्मानं प्रसाधयिष्यामि । (इति प्रसाधयन्ती स्थिता ।) (हृज्जे उवणेहि मे पसाहणम् । अत्ताणअं पसाधेस्सम् ।)

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढ ।)

नाग इव सयमितोऽस्मि बद्धोऽस्मि । देवी देवसबन्धिनी सिद्धिं लङ्घयितुं न शक्या च । बन्धनं न भाव्यार्थप्रतीकार इति भावा । तथापि गम्यो नृप सर्वेषां सेव्यो हि राजा । बलवता सह कं विरोधो वैरम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २ ॥ इदमिति । [इदं गृहं भिन्नं विशिष्टसन्धिबन्धनमित्यर्थः । महाकपाटं अदत्तं दण्डं अगंला यस्य तथा विशीर्णं सन्धिं फलकसयोगो यस्य तथाभूतश्च । ध्रुव नूनमय

THE SON—Get away ! I won't take them ! You are weeping !

VAS —(*Wiping her tears*) Child, I will not cry Go and play (*Fills the clay-cart with her ornaments*) Child, get a golden cart made (out of these)

(*Exit Radanika, with the Son*)

(*Entering, mounted on a chariot*)

CHETA—Radanika, O Radanika ! Please tell her ladyship Vasantsena, that the covered car is ready at the side-door

(*Entering*)

RAD —Madam, here this Vardhamanaka announces that the carriage is ready at the side-door

VAS —Girl, let it wait for some time, in the meanwhile I shall get through my toilet

RAD —(*Going out*) Vardhamanaka, wait awhile, until her ladyship has finished her toilet.

CHETA—Ah, yes ! I too have forgotten the carriage cushions So in the meanwhile, I'll just (go and) come back with them But these bullocks are restive because of their (new) nose-rope. Well, I'll go and come back in the car itself

(*Exit Cheta*)

VAS —Bring me my toilet things, girl I'll get through my toilet (*Remains engaged in dressing*)

(*Entering, mounted on a car*)

कुटुम्बी गृहस्वामी व्यसनाभिभूता दारिद्र्यचोपहृता दशा प्रपन्न सन् मम तुल्य-
भाग्य मत्सदृशभागधेयो वर्तते । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३ ॥ भवेदिति । इदं विषम-
शीलं विसदृशस्वभावै न च अधिगतम् । गोष्ठी समाजस्तस्य यान भवेत् । अथ वा
वधूसयान स्त्रीवाहन तस्या अभिगमनायोपस्थित भवेत् । वा अथ वा प्रवरजनयोग्यं
सद्विधिवशाद्दैवबलाद्वहिनैतव्य भवेत् । विविक्तत्वात्परिजनादिराहित्यात् शून्य मम
खलु दैवविहितं दैवप्रापितं भवेत् । सदेहालकार । शिखरिणी वृत्तम्] ॥ ४ ॥
किमित्यादि । गाथा । [किं विश्रद्धा असरब्धा गच्छथ । य स गोपालदारको बद्ध
स नरपतिहृदयं च बन्धनं चापि सम युगपदेव भित्त्वा व्रजति] ॥ ५ ॥ पुरस्थिमे
पूर्वस्मिन् । [प्रतोलोद्गारे रथ्यामुखे । पूर्वनगरद्वारे इत्यर्थः ।] आगच्छतेति । गाथा-
पञ्चकम् । [विश्वस्ता सुविश्रब्धा आगच्छत । लघु द्रुत कुरुत कार्यं । निर्वहन्त] ॥ ६ ॥
उद्यानेष्विति ॥ ७ ॥ रे रे इति ॥ ८ ॥ कस्याष्टम इति । भणोति । [युगम् ।
अष्टमं जन्मराशितोऽष्टमराशिस्थः । एवमुत्तरत्रापि । भार्गवग्रह शुक्रः । भूमिसुतो

स्थावरक घेट—आज्ञप्तोऽरम रजश्यान्कसम्यानेन—स्थावरक प्रवहणं गृहीत्वा पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यान त्वरितम गच्छति । भवतु । तत्रैव गच्छामि ।—वहत बलीबद्धो बहतम् । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कथं ग्रामशकटै रद्दो पार्श्वं । किमिदानीमत्र करिष्यामि । (सातोपम् ।) अरे रे अपसरत अपसरत । (आकर्ण्य ।) किं भणथ—एतत्कस्य पवणमिति । एतद्राजश्यालकसंस्थानस्य प्रवहणम् । तच्छीघ्रमपसरत । (अवलोक्य ।) कथमेवोऽपर सभिकमिव मा प्रेक्ष्य सहसैव घृतपलायित इव घृतकरोऽपवार्यात्मानमन्यतोऽपक्रान्त । तत्क पुनरेव । अथ वा किं ममैतेन । त्वरितं गमिष्यामि । अरे रे ग्राम्या अपसरत अपसरत । किं भणथ—मुहूर्तं कतिष्ठ । चक्रपरिवृत्तिं देहीति । अरे रे राजश्यालकसंस्थानस्याहं शूरश्चक्रपरिवृत्तिं दास्यामि । अथ वैष एकाको तपस्वी । तदेव करोमि । एतत्प्रवहणमार्थं चारुदत्तस्य वृक्षवाटिकाया पक्षद्वारके स्थापयामि । (इति प्रवहणसंस्थाप्य ।) एषोऽस्म्यागत । (इति निष्क्रान्त ।) (आणत्तमिह लाभशालअशठाणेण—आबलआ पवहणं गेण्हअ पुप्फकलण्डअ जिण्णुज्जाण तुलिद आबच्छेहि त्ति । भोदु । तर्हि ज्जेव गच्छामि ।—वहध बइल्ला बहध । कथं ग्रामशअलेहि लुद्धे मग्गे । किं दाणं एत्थ कलइश्शम् । अले ले ओशलध ओशलध । किं भणाध—एशे कश्शकेलके पवहणे त्ति । एशे लाभशालअशठाणकेलके पवहणम् । ता शिग्घ ओशलध । कथं एशे अवले शहिअ विअ म पेक्खिअ शहश ज्जेव जूद-पलाइदे विअ जूदिअले ओहालिअ अत्ताणअ अण्णदो अवक्कन्ते । ता को उण एशे । अथ वा किं मम एदिणा । तुलिदं गमिश्शम् । अले ले गामेलुआ ओशलध ओशलध । किं भणाध—मुहुत्तअ चिट्ठ । चक्कपलिवट्ठिं देहिंति । अले ले लाभशालअशठाणकेलके हगे शूले चक्कपलिवट्ठिं दइश्शम् । अथ वा एशे एआई तवश्शे । ता एव्व कलेमि । एदं पवहणं अज्जचालुदत्तश्शं रुक्खवाडिआए पक्खदुआलए णावेमि । एशे मिह आअदे ।)

चेटी—आर्ये नेमिशब्द इव श्रूयते । तदागत प्रवहणम् । (अज्जए नेमिसद्दो विअ सुणीअदि । ता आअदो पवहणो ।)

वसन्तसेना—चेटि गच्छ । त्वरते मे हृदयम् । तदादिश पक्षद्वारम् । (हज्जे गच्छ । तुवरदि मे हिअम् । ता आदेसेहि पक्खदुआलम् ।)

चेटी—एत्वेत्वार्या । (एदु एदु अज्जआ ।)

वसन्तसेना—(परिक्रम्य ।) चेटि विश्राम्य त्वम् । (हज्जे वीसम तुमम् ।)

चेटी—यदार्थाऽज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (ज अज्जआ आणवेदि ।)

वसन्तसेना—(दक्षिणाक्षिस्पद सूचयित्वा प्रवहणमधिरुह्य च ।) किं न्विद स्फुरति दक्षिण लोचनम् । अथ वा चारुदत्तस्यैव दर्शनमनिमित्तं प्रमाजंयिन्नति । (किं ण्णदं फुरदि दाहिणं लोअणम् । अथ वा चारुदत्तस्स ज्जेव दसणं अणिमित्तं पमज्जइस्सदि ।)

STHA'VARAKA CHETA—Samsthanaka, the King's brother-in-law, has ordered me—"Sthavaraka, take the car and come quickly to the old garden, *Pushpaka-mandala* ' Well, then, I'll just go there—Speed on, bullocks, speed on! (*Driving on and observing*) How! The village carts have blocked the road! Now, what shall I do here? (*Haughtily*) You there get out, get out (of the way)! (*Listening*) What do you ask—"Whose car is that"? This is the car of Samsthanaka, the King's brother-in-law! So get out (of the way) quickly! (*Seeing*) How! Here's a person who, on seeing me, suddenly concealed himself and made off in another direction, like a gambler, (who is) running away from the game, (making off) at the sight of the gambling-master! So who may he be? Or, what have I to do with him? I'll go on quickly You there, yokels, get out, get out (of my way)! What do you say—"Stop awhile, and give a turn to this wheel"? Eh, you! Am I, the brave (servant) of Samsthanaka, the King's brother-in-law, to help you to a twist of the wheel? Or rather, he is alone, poor chap So I'll manage thus I'll stop this car near the side-door of the garden of the noble Charudatta (*Stopping the car accordingly*) Here I am coming! (*Exit*)

THE MAID—Madam, a sound like that of the rims (of wheels) is heard So the carriage must have come

VAS—Maid, go, my mind is in a hurry, so tell me (the way to) the side door

THE MAID—Come (this way), madam, come!

VAS—(*Walking about*) Girl, you may (now) retire

THE MAID—As your ladyship orders. (*Exit*)

VAS—(*Showing that her right eye throbs, and mounting the car*)

Why, I wonder, does this right eye of mine throb? Or, rather the sight of Charudatta himself will dispel (all) evil omens!

मङ्गल । जीवो गुरु । सूर सूर्यस्तत्सुत शनि । एते ग्रहा उक्तस्थानस्थिता
अत्यन्तानिष्टा जीवितापहा । गोपालदारकमपहरत कस्य मृत्युरुपस्थित इत्यर्थः ।
अष्टमसूर्यफल मरणम् । चतुर्थचन्द्रफल कुक्षिरोग । षष्ठशुक्रफल बुद्धिहानि । पञ्चम-
मङ्गलफल क्षति । षष्ठगुरुफल शोक शत्रुपीडा च । नवमशनैश्चरफलमथनाश ।
अत्र बादरायण—'हुतबहभयमारश्चन्द्रज सौख्यमुग्र अनहरणमथाकिर्भागिर्वश्चार्थ-
लाभम् । मरणमथ पतङ्ग स्थाननाश सुरेज्य सृजति निघनसस्थो नेत्ररोग च चन्द्र ।

(प्रविश्य ।)

स्थावरक चेद — अपसारिता मया शकटा । तथावद्गच्छामि । (इति नाट्येनाधिरुह्य चालयित्वा । स्वगतम् ।) भारवत्प्रवहणम् । अथ वा चक्रपरिवर्तनेन परिश्रान्तस्य भारवत्प्रवहण प्रतिभासते । भवतु । गमिष्यामि । — यात गावौ यातम् । (ओशालिदा मए शअडा । ता जाव गच्छामि । भालिके पवहणे । अथ वा चक्कपलिवट्टिआए पलिशन्तश्श भालिके पवहणे पडिभासेदि । भोडु । गमिश्शम् । — जाध गोणा जाध ।)

(नेपथ्ये ।)

अरे रे दीवारिका अप्रमत्ता स्वेषु स्वेषु गुल्मस्थानेषु भवत । एषोऽज्ज गोपालदारको गुप्ति भङ्क्त्वा गुप्तिपालक व्यापाद्य बन्धन भित्त्वा परिभ्रष्टोऽप-
क्रामति । तद्गृह्णीत गृह्णीत । (अरे रे दीवारिका अप्रमत्ता सएमु सएमु गुम्मट्टाणेषु
होथ । एसो अज्ज गोवालदारओ गुत्तिअ भञ्जिअ गुत्तिवालअ वावादिअ बन्धण
भेदिअ परिभ्रष्टो अवक्कमदि । ता गेण्हध गेण्हध ।)

(प्रविश्यापटीक्षेपेण सभ्रान्त एकचरणलग्ननिगडोऽवगुण्ठित

आर्यक परिक्रामति ।)

चेद — (स्वगतम् ।) महान्नगर्या सभ्रम उत्पन्न । तत्त्वरित त्वरित
गमिष्यामि । (इति निष्क्रान्त ।) (महन्ते णळलीए शभमे उप्पण्णे । ता तुलिद
तुलिद गमिश्शम् ।)

आर्यक —

हित्वाऽह नरपतिबन्धनापदेश-

व्यापत्तिव्यसनमहार्णव^१ महान्तम् ।पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी^२

प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनाद्भ्रमामि ॥ १ ॥

भो अह खलु सिद्धादेशजनितपरित्रासेन राज्ञा पालकेन घोषादानीय विशसने
गूढागारे बन्धनेन बद्ध । तस्माच्च प्रियसुहृच्छविलकप्रसादेन बन्धनात्परिभ्रष्टोऽस्मि ।
(अश्रूणि विसृज्य ।)

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधो

यद्वन्यनाग इव सयमितोऽस्मि तेन ।

दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितु न शक्या

गम्यो नृपो बलवता सह को विरोध ॥ २ ॥

तत्कुत्र गच्छामि मन्दभाग्य । (विलोक्य ।) इदं कस्यापि साधोरना-
वृतपक्षद्वार गेहम् ।

१ महाहर्ण २ पाशकर्षम्.

(*Entering*)

STHAVARAKA CHETA—I have cleared off these (blocking) carts. So then I'll proceed (*Shows that he mounts and drives, to himself*) The vehicle is heavy ! Or rather, it appears heavy to me as I have been fatigued with turning that wheel All right I'll proceed — Push on, bullocks, push on !

(*Behind the curtains*)

O you (all) gate-keepers ! Keep a vigilant watch at your respective guard posts ! For now this cowherd's son (Aryaka) has broken through the prison by killing his jailor , he has cut his chains, and has given us the slip, he is escaping ! So capture him, do capture him !

(*Then enter with a toss of the curtain in great hurry, A'ryaka, veiled, and with a chain still clinging to one foot , he walks about*)

CHETA — (*To himself*) There has sprung up a great commotion in the city So I'll go very quickly. (*Exit*)

ARYAKA—

Like an elephant that has broken loose from his tying-post, I am (now) wandering about, dragging the one remaining fetter of the chain clinging to the forepart of my foot, having escaped from the terrible great ocean of the calamity of death (commonly) called ' the king's prison ' (1)

Oh ! I was forsooth brought from the cowherd's hamlet by king Palaka, frightened by the prophecy of a seer, and was then kept bound with a chain in a secret death-dealing dungeon And I have (now) escaped from that imprisonment by the favour of my dear friend, Sarvilaka (*Shedding tears*)

If I do possess (future) good luck, then what fault is it of mine, that he should have imprisoned me, as one does a wild elephant ? And moreover, one cannot oppose the workings of Destiny (But still), the king is one to whom all pay homage , what hostility can there be against (such) a powerful person ? (2)

So then, where shall I, the unlucky one, go ? (*Seeing*) Here is the house of some good man, with its side-door open !

सूक्ष्मा शास्त्रविबोधिकामपि धिय मूढा करोत्यङ्गिरा घोरा दुःखपरपरा दिनकर
कुक्ष्यामय चन्द्रमा । सौम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां रोगक्षय भार्गवो भौम
शत्रुभय चतुर्थभवने सौरिश्च वित्तक्षयम् ॥ स्थिताः षष्ठे राशौ दिनकरमहीजाकृतनया

इदं गृहं भिन्नमवत्तवण्डो^१ विशीर्णसंधिश्च महाकपाट ।

ध्रुव कुटुम्बी व्यसनाभिभूता दशां प्रपन्नो मम तुल्यभाग्य ॥ ३ ॥

तदन्नं तावत्प्रविश्य तिष्ठामि ।

(नेपथ्ये ।)

यात गावौ यातम् । (जाध गोणा जाध ।)

आर्यक — (आकर्ण्य ।) अये प्रवहणमित एवाभिवर्तते ।

भवेद्गोष्ठीयान न च विषमशीलैरभिगत

वधूसयान वा तदभिगमनोपस्थितमिदम् ।

बहिर्नैतव्यं वा प्रवरजनयाग्यं विविचशा

द्विविक्तत्वाच्छून्यं मम खलु भवेद्दंबविहितम् ॥ ४ ॥

(ततः प्रवहणेन सह प्रविश्य ।)

वर्धमानक चेष्ट — आश्चर्यम् । आनीतं मया यानास्तरणम् । रदन्तिके निवेदयार्यायै वसन्तसेनार्यै—अवस्थित सज्जं प्रवहणमधिरुह्य पुष्पकरण्डकं जाणो-
च्चान गच्छत्वार्या । (हीमाणहे । आणीदे मए जाणत्थलके । लदणिए णिवेदेहि
अज्जआए वशन्तशेणाए—अवत्थिदे सज्जे पवहणे अहिलुहिंअ पुष्पकलण्डअ जिण्णु-
ज्जाण गच्छदु अज्जआ ।)

आर्यक — (आकर्ण्य ।) गणिकाप्रवहणमिदम् । बहिर्यानि च । भवतु ।
अधिरोहामि । (इति स्वैरमुपसपति ।)

चेष्ट — (श्रुत्वा ।) कथं नूपुरशब्दः । तदागता खल्वार्या । आर्ये इमौ
नासिकारज्जुकटुकी बलीवर्दौ । तत्पृष्ठत एवारोहत्वार्या । (कध णेउलसद्दे । ता
आअदा क्खु अज्जआ । अज्जए इमे णसालज्जुकडुआ बइल्ला । ता पिट्ठदो^१
ज्जेव आलुहुदु अज्जआ ।)

(आर्यकस्तथा करोति ।)

चेष्ट — पादोत्फालचालितानां नूपुराणां विश्रान्तः शब्दः । भारान्त्रान्तं च
प्रवहणम् । तथा तर्कयामि साप्रतमार्ययाऽऽरूढया भवितव्यम् । तदगच्छामि ।—यात
गावौ यातम् । (इति परिक्रामति ।) (पादोत्फालचालिदाणं णेउलाणं वीशन्तो
सद्दो । भलवकन्ते अ पवहणे । तथा तक्केमि शपद अज्जआए आलूहाए होदन्वम् ।
ता गच्छामि ।—जाध गाणा जाध ।)

(प्रविश्य ।)

वीरक — अरे रे अरे जय जयमान चन्दनक-मङ्गल-पुष्पभद्र-प्रमुखा ।

किं गच्छथ विश्वब्धा यः स गोपालदारको बद्धः ।

भित्त्वा समं व्रजति नरपतिहृदयं च बन्धनं चापि ॥ ५ ॥

This house is in ruins, and this big panel of its gate has no belt fixed to it, and is cracked at its joints. Surely this householder, whose fortunes resemble mine, must have been (recently) reduced to a wretched (i.e. penniless) condition ! (3)

(*Behind the curtains*)

Push on, bullocks, push on !

ARYAKA—(*Listening*) Ah ! A carriage is coming in this very direction !

Can it be the carriage of a picnic-party, not occupied by ill-natured people ? Or perhaps it is a bride's carriage, arriving to take her away. Or by good luck, it is to be taken outside (the city), intended for some high personage. As it is unattended I fervently hope that it may be empty, sent unto me by my good luck ! (4)

(*Then entering with the chariot*)

VARDHAMA NAKA CHETA—Fine ! I have brought those carriage-cushions. O Radanika, tell her ladyship Vasantasena, that she may get into the carriage which stands (here) ready, and proceed to the old garden *Pushpakarandaka*.

ARYAKA—(*Listening*) This carriage belongs to a courtesan, and it is to go outside (the city). All right, I'll mount it (*Approaches gently*)

CHETA—(*Hearing*) How ! These are anklets jingling ! So her ladyship must have come—Madam, these bullocks are restive on account of their (new) nose rope. So you should mount it from the back.

(*Aryaka does accordingly*)

CHETA—The jingling of the anklets shaken by the movement of the feet has (now) ceased, and the carriage has become heavy. So I take it that her ladyship must have now mounted. So then I'll proceed—Speed on, bullocks, speed on ! (*Drives on*)

(*Entering*)

VIRAKA—Ho, there ! You, Jaya, Jayamana Chandanaka, Mangala Pushpabhadra, and the rest !

How is it that you are walking about at ease ? That cowherd's son who was put in jail,—he is escaping, having simultaneously broken the heart of the king and his chains ! (5)

अरे पुरस्तात्प्रतोलीद्वारे तिष्ठ त्वम् । त्वमपि पश्चिमे त्वमपि दक्षिणे
त्वमप्युत्तरे । योऽप्येष प्राकारखण्ड एनमधिरुह्य चन्दनेन सम गत्वाऽवलोकयामि ।
एहि चन्दनक एहि । इतस्तावन् ।

(अरे रे अरे जअ-जअमाण-चन्दणअ-मङ्गल फुल्लभइ-प्पमुहा ।

किं १अच्छव वीसद्धा जो सो गोवालदारओ बद्धो ।

भैत्तूण सम वच्चइ णरवइहिअअ अ बन्धण चावि ॥

अले पुरत्थिमे पदोलीदुआरे चिट्ठ तुमम् । तुम पि पच्छिमे तुम पि दक्खिणे
तुम पि उत्तरे । जो वि एसो पाआरखण्डो एद अहिरुहिअ चन्दणेण सम गदुअ
अवलोकामि । एहि चन्दणअ एहि । इदो दाव ।)

(प्रविश्य सभ्रान्त ।)

चन्दनक — अरे रे वीरक-विशत्य भीमाङ्गद-दण्डकालक दण्डशूर प्रमुखा ।

आगच्छत विश्वस्तास्त्वरित यतध्व लघु कुरुत ।

लक्ष्मीयेन न राज्ञ प्रभवति गोत्रान्तर गन्तुम् ॥ ६ ॥

(अरे रे वीरअ-विसल्ल-भीमङ्गअ दण्डकालअ-दण्डसूरप्पमुहा ।

आअच्छव वीसत्था तुरिअ जत्तेह लहु करेण्णाह ।

लच्छी जेण ण रण्णो पहवइ गोत्तन्तरं गन्तुम् ॥)

अपि च ।

उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यामापणे घोषे ।

त तमन्वेषयत त्वरितं शङ्का वा जायते यत्र ॥ ७ ॥

रे रे वीरक किं किं दर्शयसि भणसि तावद्विश्रब्धम् ।

भित्त्वा च बन्धनक क स गोपालदारक हरति ॥ ८ ॥

कस्याष्टमो दिनकर कस्य चतुर्थश्च वर्तते चन्द्र ।

षष्ठश्च भार्गवग्रहो भूमिसुत पञ्चम कस्य ॥ ९ ॥

भण कस्य जन्मषष्ठो जीवो नवमस्तथैव सूरसुत ।

जीवति चन्दनके क स गोपालदारक हरति ॥ १० ॥

(अवि अ ।

उज्जाणेषु सहासु अ मग्गे णअरीअ आवणे घोसे ।

त त जोहह तुरिअ सङ्का वा जाअए जत्थ ॥

रे रे वीरअ किं किं दरिसेसि भणाहि दाव वीसद्धम् ।

भैत्तूण अ बन्धणअ को सो गोवालदारअ हरइ ॥

Eh, you, stand at the eastern gate of the main street ! And you, too, at the western,—and you at the southern,—and you at the northern ! And this part of the rampart here,—to the same I'll go and mount, and observe (the place around) in the company of Chandanaka Come, Chandanaka, come ! This way, here !

(*Entering, in excitement*)

CHANDANAKA—Ho, there ! Viraka, Visalya, Bhimangade, Dandakalaka, Dandasura, and the rest of you !

Come confidently, strive quickly and make haste, so that Royalty will be unable to move to another family ! (6)

And moreover—

In gardens, in gambling saloons, on roads, in the city, in markets, and in stables,—quickly search every person about whom you may have a suspicion ! (7)

Oh, O Viraka ! What—what do you want me to see ? You may speak without hesitation Who is he that is rescuing that cowherd's son, having cut asunder his fetters ? (8)

Who has the Sun in the eighth mansion (in his horoscope) ? —or the Moon in the fourth, or the planet Venus in the sixth, or Mars, the son of the Earth, in the fifth ? (9)

Say, who has Jupiter in the sixth mansion of his birth-horoscope, or Saturn, the son of the Sun, in the ninth ? Who is he that is rescuing that cowherd's son, while Chandanaka is alive ? (10)

बुधश्चन्द्रश्चैव प्रचुरधनधान्यानि ददति । समृद्धिं शत्रूणां मनसिजविषादं सुरगुरु-
भृगुर्नाशि कुर्याद्युवतिष्ठतवैरं च परमम् ॥ दौर्भाग्यं शशलाञ्छनं क्षितिसुतश्चोद्विग्नतां
चेतसं ' इत्यादि । ' धर्मस्थाने दिनकम्सुतो नाशमर्थस्य कुर्यात् ' इत्यादि । अत्र पृथ्वी-
धरोक्तश्लोकाशां सम्यक्तया नोपलभ्यन्ते इति न निवेशिता । ते बृहत्संहिताया
द्रष्टव्या ॥ ९ ॥ १० ॥ अपहरतोत्यादि । गाथा । खुटितं छिन्नबन्ध इत्यर्थे प्राकृतम्
॥ ११ ॥ अपवारितमित्यादि । गाथा । उद्धाटितं प्रवहणम् । एव तावद्विचारय कस्य
कुत्र वा प्रवसितं प्रवहणमिति ॥ १२ ॥ कस्तमिति । द्वावेवेति । गाथाद्वयम् । [गुणा-
नामरविन्दं कमलमधनं इव निवासस्थानम् । यद्वा गुणा अरविन्द इव यस्य । शीलस्य
मृगाङ्कं चन्द्रमिव स्थितम् । आपन्नानां विपद्ग्रस्तानां शरणमागतानां वा मोक्षं दुःख-
मुक्तिस्थानम् । यद्वा] आपन्नदुःखस्य मोक्षो यतस्तत् चतुःसागरसारकं रत्नम् । [तिलक

कस्मट्टमो दिणभरो कस्स चउत्थो अ वट्टए चन्दो ।
छट्ठो अ भग्गवग्गहो भूमिमुओ पञ्चमो कस्स ॥
भण कस्स जम्मछट्ठो जीवो णवमो तहेअ सूरसुओ ।
जीअन्ते चन्दणए को सो गोवालदारअ हरइ ॥)

वीरक — भट चन्दनक ।

अपहरति' कोऽपि त्वरित चन्दनक शपे तव हृदयेन ।
यथाऽर्धोदिनदिनकरे गोपालदारक खुटित १ ॥ ११ ॥

(नड चन्दणआ ।

अटहरइ कोवि तुरिअ चन्दणअ मवामि तुज्ज हिअएण ।
जह अट्टइददिणअरे गोवालअदारओ खुडिदा ॥)

चेट — यात गावौ यातम् । (जाय गोणा जाय ।)

चन्दनक — (द्ष्ट्वा ।) अरे रे पश्य पश्य ।

अपवारित प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य ।
एतत्तावद्विचारय कस्य कुत्र प्रोषित प्रवहणमिति ॥ १२ ॥

(अरे रे पेक्ख पेक्ख ।

ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्जेण राअमग्गसस ।

एद दाव विआरह कस्स कहि पवसिओ पवहणोत्ति ॥)

वीरक — (अवलोक्य ।) अरे प्रवहणवाहक मा तावदेतत्प्रवहणं वाहय ।
कस्यैतत्प्रवहणम् । को वेहारूढ । कुत्र वा व्रजति । (अरे पवहणवाहआ मा दाव
एव पवहणं वाहेहि । कस्सकेरक एद पवहणम् । को वा इध आरूढो । कहि वा
वज्जइ ।)

चेट — एतत्खलु प्रवहणमार्यचारदत्तस्य । इहार्या वसन्तसेनाऽऽरूढा । पुष्प-
करण्डक जीर्णाद्यान् क्रीडितुं चारदत्तस्य नीयते । (एषे वखु पवहणे अज्जचालुदत्ताह-
केलके । इध अज्जआ वशन्तशेणा आलूढा । पुष्पकरण्डअ जिणुज्जाण कीलिदु
गलुदत्तइश णीअदि ।)

वीरक — (चन्दनकमुपसृत्य ।) एष प्रवहणवाहको भणति — आर्यचारदत्तस्य
प्रवहणम् । वसन्तसेनाऽऽरूढा । पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यान् नीयत इति । (एसो
पवहणवाहओ भणादि — अज्जचालुदत्तस्स पवहण । वशन्तशेणा आलूढा । पुष्प-
करण्डअ जिणुज्जाण णीअदि ति ।)

चन्दनक — तद्गच्छतु । (ता गच्छतु ।)

वीरक — अनवलोकित एव । (अणवलोइदो उज्जेव ।)

VIRAKA—Soldier Chandanaka !

I swear by your heart, O Chandanaka, that someone must be carrying off that cowherd's son, for he was found missing when the sun was just half risen (11)

CHETA—Push on, bullocks, push on !

CHAND—(*Seeing*) Eh, there ! Just see--see !

A closed carriage is being driven along the middle of the high road, so just inquire to whom it belongs, and where it is going (12)

VIRAKA—(*Seeing*) You, driver of the car, just stop driving that carriage ! To whom does it belong ? And who is seated inside ? And whither is it going ?

CHETA—Well, this carriage belongs to the noble Charudatta Her ladyship Vasantasena is seated within And she is being taken to the old garden *Pushpakarandaka*, for sporting with Charudatta

VIRAKA—(*Approaching* Chandanaka) This carriage-driver says that the car belongs to the noble Charudatta, that Vasantasena is inside, and that she is being taken to the old garden *Pushpakarandaka*

CHAND —Then allow it to go

VIRAKA—Without being inspected at all ?

भूतो अलकारभूतौ । धर्मनिधि पुण्यैकसचयः] ॥ १३ ॥ १४ ॥ जानामीति । गाथा ।
[राजकार्ये राज्ञ प्राप्ते कार्ये कर्तव्यत्वेनोपस्थिते ।] प्राप्ते चेति चकार. पुनरर्थे ॥ १५ ॥
एकेति ॥ १६ ॥ तन्त्रिलश्चिन्तापर । भीमस्येति । [भीमस्य शस्त्र विना बःहुभ्या-
मेव युध्यमानस्य ।] व्यायच्छत परपरिभव कुर्वत ॥ १७ ॥ त्यजतीति ॥ १८ ॥
पत्ररथ पक्षी । शाकुनिकस्य पक्षिणा हन्तु । भीताभयेति । गाथा । भीतेभ्य. अमय-
प्रदान ददत परोपकारे निरतस्य ॥ १९ ॥ परिभूता रथाधिरोहणेन घषिता । सभ्रमे-
त्यादि । गाथा । [त्वमपि धीरोऽपि । सभ्रमेण भयव्याकुलतया घर्घर कण्ठो यस्य ।]
यत्त्व जातोऽसि ॥ २० ॥ [कर्णाटकलह मिथ्याकलह तस्य प्रयोग करोमि ।]
जानन्नपीति । गाथा । [शीलविभवेन मम शीलस्य विभवेन औन्नत्येन] ॥ २१ ॥
सजा ददातीति जात्युचितक्रियाभिनय । शीर्णेत्यादि । गाथा [शीर्णं शिलातलं
क्षुरादितेजनशिलाखण्ड हस्ते यस्य स शीर्णशिलातलहस्त । पुरुषाणा कूर्च-
ग्रन्थिसंस्थापन सम्यक्स्थापक । अन्ते पर्यायेण नापितजातिर्दक्षिता] ॥ २२ ॥
जातिस्तवेति । गाथा । [करटकस्य बाह्यविशेषस्य भ्राता । अत्र चर्माविगुण्ठित-

चन्दनक —अथ किम् । (अध इ ।)

वीरक —कस्य प्रत्ययेन । (कस्स पच्चएण ।)

चन्दनक —आयचारुदत्तस्य । (अज्जचारुदत्तस्स ।)

वीरक —क आय्यचारुदत्त का वा वसन्तसेना येनानवलोकित व्रजति । (को^१ अज्जचारुदत्तो का वा वसन्तसेना जेण अणवलोइद वच्चदि ।)

चन्दनक —अरे आय्यचारुदत्त न जानासि न वा वसन्तसेनाम् । यद्यार्यचारुदत्त वसन्तसेना वा न जानासि तदा गगने ज्योत्स्नासहित चन्द्रमपि त्व न जानासि ।

कस्त गुणारविन्द शीलमृगाङ्कु जनो न जानाति ।

आपङ्कुस्समोक्ष चतु सागरसार रत्नम् ॥ १३ ॥

द्राक्ष्ये वृक्षनीयाबिह मेगया तिलकभूतौ च ।

आर्या वसन्तसेना धम्ममिधिवारुदत्तश्च ॥ १४ ॥

(अरे अज्जचारुदत्तं ण जाणासि ण वा वसन्तसेणम् । जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तसेणिअ वा ण जाणासि ता गअणे जोण्हासहिद चन्द पि तुम ण जाणासि ।

को तं गुणारविन्द शीलमिअङ्कु जणो ण जाणादि ।

आवण्णदुक्खमोक्ख चउसाअरसारअ रक्षणम् ॥

दो ज्जेव^२ पूअणीआ इह णअरीए तिलअभूदा अ ।

अज्जा वसन्तसेना धम्मणिही चारुदत्तो अ ॥)

वीरक —अरे चन्दनक ।

जानामि चारुदत्त वसन्तसेना च सुष्ठु जानामि ।

प्राप्ते च राजकार्ये पितरमप्यह न जानामि ॥ १५ ॥

(अरे चन्दनका ।

जाणामि चारुदत्त वसन्तसेण अ सुट्ठु जाणामि ।

पत्ते अ राअकज्जे पिदर पि अह ण जाणामि ॥)

आर्यक —(स्वगतम् ।) अय मे पूर्ववैरी । अय मे पूर्वबन्धु । यत ।

^३एककार्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।

विवाहे च चिताया च यथा हुतभुजोर्द्वयो ॥ १६ ॥

चन्दनक —त्व तन्त्रिल सेनापती राज्ञ प्रत्ययित । एतौ धारितौ मया बलीवर्दौ अवलोकय । (तुम तन्त्रिलो सेणावई रण्णो पच्चइदो । एदे धारिदा मए बइल्ला अवलोएहि ।)

वीरक —त्वमपि राज्ञ प्रत्ययितो बलपति । तस्मात्त्वमेवावलोकय । (तुम पि रण्णो पच्चइदो बलवई । ता तुम ज्जेव अवलोएहि ।)

CHAND —Yes Why not ?

VIRAKA—Trusting whom ?

CHAND —The noble Charudatta

VIRAKA—Who is the noble Charudatta or Vasantasena, that it is to go uninspected ?

CHAND —Ah ! Don't you know the noble Charudatta, nor Vasantasena ? If you don't know the noble Charudatta, nor Vasantasena, then you don't know even the moon in the sky, with its light !

What person does not know that Charudatta, whose virtues are like (१ e , as charming as) lotuses, whose character is like (१ e , as attractive as) the moon, who relieves the misery of the affected, and who is (as it were) a jewel, the essence of the four oceans ? (१३)

In this city only two persons deserve to be honoured, and are an ornament to it, viz , her ladyship Vasantasena, and Charudatta, the store of righteousness (१४)

VIRAKA—O Chandanaka !

I know Charudatta, and I know Vasantasena, too, quite well But, when the king's business is to be done, I don't know even my own father ! (१५)

ARYAKA—(To himself) This person (Viraka) must have been my past enemy, and this one (Chandanaka) my past friend, since—

Although appointed to discharge the same function, these two do not behave in the same manner, just like the two fires, the one at a wedding and the other at a funeral (१६)

CHAND —You are an investigating officer in the army, trusted by the king I have held these bullocks , you may (therefore) inspect

VIRAKA—You, too, are an officer in the army, trusted by the king So you may inspect yourself

वाद्याना मातापितृत्वाद्यारोपणेन भङ्गचन्तरेण चर्मकारजातिरुक्ता ।] ॥ २३ ॥
अये इति । [पुंसो दक्षिणबाहुस्पन्द सौभाग्यसूचक] ॥ २४ ॥ अत्रेति । [प्रत्ययिता
राज्यलाभेन सिद्धादेशे जातविश्वासा । लुब्ध द्रव्यगृध्रु] सन्न भणामि ॥ २५ ॥

चन्दनक — मयाऽवलोकित त्वयाऽवलोकित भवति । (मए अवलोइद तुए अवलोइद भोदि ।)

बीरक — यत्त्वयाऽवलोकित तद्राज्ञा पालकेनावलोकितम् । (ज तुए अवलोइद त रण्णा पालएण अवलोइदम् ।)

चन्दनक — अरे उन्नमय धरम् । (अरे उण्णामेहि वुरम् ।)

(चेष्टस्तथा करोति ।)

आर्यक — (स्वगतम् ।) अपि रक्षिणो मावलोकयन्ति । अशस्त्रश्चास्मि मन्दभाग्य । अथ वा ।

भीमस्यानुकरिष्यामि बाहु शस्त्र भविष्यति ।

वर व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥ १७ ॥

अथ वा साहसस्य नावदनवसर ।

(चन्दनको नाट्येन प्रवहणमारुह्यावलोकयति ।)

आर्यक — शरणागतोऽस्मि ।

चन्दनक — (सस्कृतमाश्रित्य ।) अभय शरणागतस्य ।

आर्यक —

त्यजति किल त जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च ।

भवति च सदोपहास्यो य खलु शरणागत त्यजति ॥ १८ ॥

चन्दनक — कथमार्यको गोपालदारक इयेनवित्रासित इव पत्ररथ शाकुनि-कस्य हस्ते निपतित । (विचिन्त्य ।) एषोनपराध शरणागत आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमारुढ प्राणप्रदस्य म आर्यशविलकस्य मित्रम् । अन्यतो राजनियोग । तत्कि-मिदानीमत्र युक्तमनुष्ठातुम् । अथ वा यद्भुवतु तद्भुवतु । प्रथममेवाभय दत्तम् ।

भीताभयप्रदान ददत परोपकाररसिकस्य ।

यदि भवति भवतु नाशस्तथाऽपि खलु लोके गुण एव ॥ १९ ॥

(सभयमवतीर्य ।) दृष्ट आर्य — (इत्यर्थोक्ते^१ ।) न, आर्या वसन्तसेना । तदेषा भणति — युक्त न्विद सदृश न्विद यदहमार्यचारुदत्तमभिसर्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता । (कथ अज्जओ गोवालदारओ सेणवित्तासिदो विअ पत्तरहो साउणिअस्स हत्थे णिवडिदो । एसो अणवराधो सरणाअदो अज्जचारुदत्तस्स पवहण आरुढो पाणप्पदस्स मे अज्जसव्विलअस्स मित्तम् । अण्णदो राजणिओओ । ता किं दाणि एत्थ जुत्त अणुचिट्ठिदुम् । अथ वा ज भोदु त भोदु । पढम ज्जेव अभअ दिण्णम् ।

भीदाभयप्रदान दत्तस्स परोवआररसिअस्स ।

जइ होइ होउ णासो तर्हाव हु लोए गुणो ज्जेव्व ॥

दिट्ठो अज्जो — ण, अज्जआ^२ वसन्तसेणा । तदो एसा भणादि — जुत्त ण्णेद सरिस्स ण्णेद ज अह अज्जचारुदत्त अहिस्सरिदु गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता ।)

CHAND —If I inspect, would it be as good as being inspected by you ?

VIRAKA—What is inspected by you is (as though it were) inspected by king Palaka himself

CHAND —You there, raise up the yoke !

(Cheta does so)

ARYAKA—(*To himself*) Would the guards find me out ? Unlucky that I am, I am without weapons, too ! Or rather—

I shall imitate Bhīma , my arm shall be my weapon ! It is better to die fighting, rather than in chains, as a prisoner (17)

Or rather, this is no time for rash enterprise

(Chandanaka gesticulates mounting the carriage, and looks in)

ARYAKA—I seek your protection, Sir !

CHAND —(*Speaking in Sanskrit*) Safety to one who seeks protection !

ARYAKA—

Whoever deserts a person that seeks his protection, he is forsaken by the goddess of success, by his friends, and by all his relatives , and he is always exposed to derision (everywhere) (18)

CHAND —How ! The cowherd's son Aryaka has, like a bird frightened by (*i e* flying from) a hawk, fallen into the hands of a fowler ! (*Reflecting*) [On one hand] this innocent man, seeking my protection and riding in the noble Charudatta's carriage, is the friend of the worthy Sarvilaka, who (once) saved my life. And on the other hand there is my official duty So now, what is the right thing to do under these circumstances ? Or rather, come what may I have already promised him freedom from fear

If ruin befalls a man who, intent on obliging others, promises safety to a frightened person, why, let it befall , but all the same, in the world it would be (regarded as) a righteous deed. (19)

(*Getting down in fear*) I have seen him—(*Leaving it half-said*)—no, her ladyship Vasantasena And she says—“ Is it proper, is it becoming, that I should be insulted on the high road while going to meet the noble Charudatta ? ”

वन्दन इति । तथा यदीत्यादि । राज्यप्राप्तिरूप ॥ २६ ॥ अभयमित्यादि । आर्या । ॥ २७ ॥ विरोधिदो विरोधित । पुत्रभ्रातृप्रभृतिभि सहित । तमार्यकमेव ।

इति प्रवहणविपर्यासो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

वीरक — चन्दनक अत्र मे सशय समुत्पन्न । (चन्दनआ एत्थ मह ससओ समुत्पण्णो ।)

चन्दनक — कथ ते सशय । (कथ दे ससओ ।)

वीरक —

सभ्रमघर्घरकण्ठस्त्वमपि जातोऽसि यस्त्वया भणितम् ।

दृष्टो मया खल्वार्य पुनरप्यार्य वसन्तसेनेति ॥ २० ॥

अत्र मेऽप्रत्यय ।

(सभ्रमघर्घरकण्ठो तुम पि जादो सि ज तुए भणितम् ।

दिट्ठो मए क्खु अज्जो पुणो वि अज्जा वसन्तसेनेति ॥

एत्थ मे अप्पच्चओ ।)

चन्दनक — अरे कोऽप्रत्ययस्तव । वम दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिण । खश-
खत्ति खड खड्ठु विड-कर्णाट-कर्ण-प्रावरण-द्राविड-चोल-चीन-बर्बर-खेर-खान-मुख-
मधुघात-प्रभृतीना म्लेच्छजातीनामनेकदेशभाषाभिज्ञा यथेष्ट मन्त्रयामहे दृष्टो दृष्टा
वा । आर्य आर्य वा (अरे को अप्पच्चओ तुह । वअ दक्खिणत्ता अब्वत्ताभासिणो ।
खस-खत्ति खड खड्ठु विलअ-कण्णाट-कण्ण-प्पावरणअ-दविड-चोल-चीण-बर्बर-खेर-
खान मुख मधुघाद पट्टाण मिलिच्छजादीण अणेअदेसभासाभिण्णा जहेट्ठ मन्ताम
दिट्ठो दिट्ठा वा अज्जो अज्जआ वा^१ ।)

वीरक — नन्वहमपि प्रलोकयामि । राजाज्ञैषा । अह राज्ञ प्रत्ययित । (ण
अह पि पलोएमि । राजअण्णा एसा । अह रण्णो पच्चइदो ।)

चन्दनक — तत्किमहमप्रत्ययित. सवुत्त । (ता कि अह अप्पच्चइदो सवुत्तो ।)

वीरक — ननु स्वामिनियोग । (ण समिणिओओ ।)

चन्दनक — (स्वगतम् ।) आयगोपालदारक आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधि-
रुह्यापक्रामतीति यदि कथ्यते तदाऽऽर्यचारुदत्तो राज्ञा शास्यते । तत्कोऽत्रोपाय ।
(विचिन्त्य ।) कर्णाटकलहप्रयोग करोमि । (प्रकाशम् ।) अरे वीरक मया
चन्दनकेन प्रलोकित पुनरपि त्व प्रलोकयसि । कस्त्वम् । (अज्जगोवालदारओ
अज्जचारुदत्तस्स पवहण अट्ठिहिअ अवक्कमदित्ति जइ कहिज्जत्ति तदो अज्ज-
चारुदत्तो रण्णा सासिज्जइ । ता को एत्थ उवाओ । कण्णाटकलहप्पओअ कलेमि ।
अरे वीरअ मए चन्दनकेण पलोइद पुणो वि तुम पलोएसि । को तुमम् ।)

वीरक — अरे त्वमपि क । (अरे तुम पि को ।)

चन्दनक — पूज्यमानो मान्यमानस्त्वमात्मनो जाति न स्मरसि । (पूइज्जन्तो
माणिज्जन्तो तुम अप्पणो जादि ण सुमरेसि ।)

वीरक — (सक्रोधम् ।) अरे का मम जाति । (अरे का मह जादी ।)

चन्दनक — को भणतु । (को भणउ ।)

वीरक — भणतु । (भणउ ।)

१ अस्मात्पर ' किं शब्दविचार । स्त्रीपुनपुसकव्याख्यानमप्रस्तुतम् ' इत्य० ए० पु० ।

VIRAKA—Chandanaka, a suspicion has arisen in my mind about this.

CHAND —How is it that you entertain a suspicion ?

VIRAKA—

Your voice sounded hoarse with nervousness when you said ‘I have seen him,’ and immediately again, ‘her ladyship Vasantsasena’ (20)

So I can’t believe (you) in this matter

CHAND —Ah, why should you not believe me ? We natives of the south speak indiscriminately We are conversant with the various dialects of different countries, as spoken by the Mlechchha (barbarian) tribes, such as Khasa, Khatti, Khada, Khadaththa, Vida, Karnata, Karna, Pravarana, Dravida, Chola, China, Barbara, Khera, Khana, Mukha, Madhughata, and the others and we speak as we please, saying either ‘I have seen *him*’, or ‘I have seen *her*’ (i e without distinction of gender)

VIRAKA—Still, let me also inspect, (for) such is the king’s order, and I have the king’s trust

CHAND —What, then, have I become one who is *not* trusted (by the king) ?

VIRAKA—Still, there’s the king’s order

CHAND —(*To himself*) If it were to get reported that the worthy cowherd’s son escaped by riding in the carriage of the noble Charudatta, then our noble Charudatta would be punished by the king So, what is the remedy in this matter ? (*Pondering*). I shall stir up a quarrel after the manner of the people in Karnataka (*Aloud*) You, Viraka, are you going to re-inspect what has been inspected by *me*, Chandanaka ? Wko are you, eh ?

VIRAKA—Ho ! And who are *you* ?

CHAND —Honoured and respected as you are, you don’t (now) remember your lineage

VIRAKA—(*Angrily*) Ho ! And what (do you think) is my lineage ?

CHAND —Who can say ?

VIRAKA—Speak

चन्दनक —अथ वा न भणामि । (अह वा ण भणामि ।)

जानन्नपि खलु जातिं तव च न भणामि शीलविभवेन ।

तिष्ठतु समैव मनसि किं च कपित्थेन भग्नेन ॥ २१ ॥

(जाणन्तो वि हु ज जादिं तुज्झ अ ण भणामि सीलविहवेण ।

चिट्ठउ महच्चिअ मणे किं च कइत्थेण भग्गेण ॥)

वीरक —ननु भणतु भणतु । (ण भणउ भणउ ।)

(चन्दनक सज्ञा ददाति ।)

वीरक —अरे किं न्विदम् । (अरे किं ण्णेदम् ।)

चन्दनक —

शीर्णशिलातलहस्त पुरुषाणा कूर्चग्रन्थिसस्थापन ।

कतरीव्यापृतहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जाति ॥ २२ ॥

(मिण्णमिलाअलहत्थो पुरिसाण कुच्चगण्ठिसंठवणो ।

कत्तरिबाबुदहत्थो तुम पि सेणावई जादो ॥)

वीरक —अरे चन्दनक त्वमपि मान्यमान आत्मनो जातिं न स्मरसि । (अरे चन्दनका तुम पि माणिज्जन्तो अप्पणाकेरिक् जादि ण सुमरेसि ।)

चन्दनक —अरे का मम चन्दनकस्य चन्द्रविशुद्धस्व जाति । (अरे का मह चन्दनकस्म च दविसुद्धस्स जादी ।)

वीरक —को भणतु । (को भणउ ।)

चन्दनक —भणतु भणतु । (भणउ भणउ ।)

(वीरको नाट्येन सज्ञां ददाति ।)

चन्दनक —अरे किं न्विदम् । (अरे किं ण्णेदम् ।)

वीरक —अरे शृणु शृणु ।

जातिस्तव विशद्धा माता भेरी पिताऽपि ते पटह ।

दुर्मुख करटकभ्राता त्वमपि सेनापतिर्जाति ॥ २३ ॥

(अरे सुणाहि मुणाहि ।

जादी तुज्झ विसुद्धा मादा भेरी पिदा वि दे पडहो ।

दुस्सुह करडअभादा तुम पि सेणावई जादो ॥)

चन्दनक —(सक्रोधम् ।) अहं चन्दनकरचर्मकार । तत्प्रलोकय प्रवहणम् । (अहं चन्दनका चम्मारओ । ता पलोएहि पवहणम् ।)

वीरक —अरे प्रवहणवाहक परिवर्तय प्रवहणम् । प्रलोकयिष्यामि । (अरे पवहणवाहा पडिवत्तावेहि पवहणम् । पलोइस्सम् ।)

(चेटस्तथा करोति । वीरक 'प्रवहणमारोडुमिच्छति । चन्दनक सहसा' केशेषु गृहीत्वा पातयति पादेन ताडयति च ।)

CHAND.—I'd rather *not* speak of it

Although I know what your lineage is, I do not speak it out, owing to the loftiness of my character. Let it (therefore) remain in my mind What is the good of breaking open a *Kaputtha* fruit ?
(21)

VIRAKA—Nay, speak, out with it !

(*Chandanaka makes signs [indicative of his caste]*).

VIRAKA—Ho ! What is that ?

CHAND —

(Once) you held in your hand a broken piece of (whet-) stone, trimming the scrubby beards of men, your fingers busy with the scissors And (now) you have become an officer in the army ! (22)

VIRAKA—You, Chandanaka, you too, the honoured one, don't remember your own parentage

CHAND —Ho ! What is the parentage of *me*, Chandanaka, who am as pure as the moon ?

VIRAKA—Who can say ?

CHAND —Speak, out with it !

(*Viraka gesticulates and makes signs*)

CHAND —Ho ! What is that ?

VIRAKA—Listen, man, listen !

Your parentage is most pure (indeed) ! Your mother was a kettle drum, your father was a drum, and you had a tambourine for your brother, O you ugly faced one ! And (now) you have become an officer in the army ! (23)

CHAND —(*Angrily*) Am I, Chandanaka, a shoe-maker ? Very well, Inspect the carriage

VIRAKA—You there, driver of the carriage, turn it back ! I am going to inspect it

(*Cheta does accordingly* *Viraka is about to mount the carriage* *Chandanaka suddenly seizes him by the hair, throws him down, and kicks him*)

वीरक — (सक्रोधमुत्थाय ।) अरे अहं त्वया विद्वस्तो राजाज्ञं कुर्वन्सहसा केशेषु गृहीत्वा पादेन ताडित । तच्छृणु रे अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्ग न कल्पयामि तदा न भवामि वीरक । (अरे अहं तुए विसत्थो रात्राणतिं करेन्तो सहसा केसेसु गेण्हिअ पादेन ताडिदो । ता सुणु रे अहिअरणमज्जे जइ दे चउरङ्ग ण कप्पावेमि तदो ण होमि वीरओ ।)

चन्दनक — अरे राजकुलमधिकरण वा व्रज । किं त्वया शुनकसदृशेन । (अरे राअउल अहिअरण वा वच्च । किं तुए सुणअसरिसेण ।)

वीरक — तथा । (इति निष्क्रान्त ।) (तह ।)

चन्दनक — (दिशोऽवलोक्य ।) गच्छ रे प्रवहणवाहक गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति तदा भण—चन्दनकवीरकाम्यामवलोकित प्रवहण व्रजति । आर्ये वसन्तसेने इदं चाभिज्ञानं ते ददामि । (इति खड्गं प्रयच्छति ।) (गच्छ रे पवहणवाहआ गच्छ । जइ को वि पुच्छेदि तदो भणेसि—चन्दनअवीरएहि अवलोइद पवहण वच्चइ । अज्जे वसन्तसेणे इमं च अहिण्णाण दे देमि ।)

आर्यक — (खड्गं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम् ।)

अये शस्त्रं मया प्राप्तं स्पन्दते दक्षिणे भुज ।

अनुकूलं च सकलं हन्तं सरक्षितो ह्यहम् ॥ २४ ॥

चन्दनक — आर्ये ।

अत्र मया विज्ञप्ता प्रत्ययिता चन्दनकमपि स्मरसि ।

न भणाम्येष लुब्ध स्नेहस्य रसेन ब्रूम ॥ २५ ॥

(अज्जए ।)

एत्थं मए विण्णविदा^१ पच्चइदा चन्दणं पि सुमरेसि ।

ण भणामि एसं लुद्धो णेहस्स रसेण^२ बोल्लामो ॥

आर्यक —

चन्दनं चन्द्रशीलादयो देवादद्य सुहृन्मम ।

चन्दनं भो स्मरिष्यामि सिद्धादेशस्तथा यदि ॥ २६ ॥

चन्दनक —

अभयं तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविश्च चन्द्रश्च ।

हत्वा शत्रुपक्षं शुम्भनिशुम्भौ यथा देवी ॥ २७ ॥

(अभयं तुहं देउ हरो विण्हू बम्हा रवी अ चन्दो अ ।

हत्तूण सत्तुवक्ख सुम्भणि सुम्भे जघा देवी ॥)

VIRAKA—(*Getting up in rage*). You fellow, you have suddenly seized me by the hair and kicked me, while I, the trusted (officer of the King), was executing the royal command Ho ! Just listen (to what I say). If I don't see you drawn and quartered in the court of law, then I shall cease to be (called) Viraka !

CHAND — Oh go to the King's palace or to the law-Court ! What do I care for you, (who are) like a dog ?

VIRAKA—All right (*Exit*)

CHAND —(*Looking in all directions*). Go, go away, O carriage-driver ! And, if any one inquires, you should say that the carriage was inspected and allowed to pass by Chandanaka and Viraka And, madam Vasantsena, I'll give you this token (*Hands over his sword*)

ARYAKA—(*Takes the sword, joyfully, to himself*)

Oh ! I have obtained a weapon My right arm throbs Everything is (therefore going to be) favourable to me Oh ! I am saved ! (24)

CHAND—Madam,

I hope you'll remember Chandanaka, now that I have spoken to you and shown that I am to be trusted I do not say this out of greed, but out of a feeling of affection (25)

ARYAKA—

Chandanaka, possessing a noble nature like (*as attractive as*) the moon, has to day become my friend, by good luck Well, Sir, I'll remember Chandanaka, if the prophecy of the seer ever comes true (26)

CHAND —

May Siva, Vishnu, Brahma, the Sun and the Moon, (all) grant you safety, after killing all the followers of your foe, just as the goddess Parvati, after killing Sumbha and Nisumbha (granted safety to the gods) (27)

(चेट प्रवहणेन निष्क्रान्तः ।)

चन्दनक — (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) अरे निष्क्रमतो मम प्रियवयस्य-
शविलक पृष्ठत एवानुलग्नो गत । भवतु । प्रधानदण्डधारको वीरको राज-
प्रत्ययकारो विरोधित । तद्यावदहमपि पुत्रभ्रातृपरिवृत एतमेवानुगच्छामि ।
(इति निष्क्रान्तः ।) (अरे णिक्कमन्तस्स मे पिअवअस्सो सव्विलओ पिट्ठदो ज्जेव
अणुलग्नो गदो । भोदु । पघाणदण्डधारओ वीरओ राअपच्चअभारो विरोधिदो ।
ता जाव अहपि पुत्तभादुपडिबुदो एद ज्जेव अणुगच्छामि ।)

इति 'प्रवहणविपर्ययो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

(*Exit Cheta with the carriage*)

CHAND —(*Looking towards the curtain*) Ah ! As he left, my dear friend Sarvilaka too has gone, following just close at his back Well, I have made an enemy of Viraka, the chief of the police, who is the King's confidant So, then, I also will follow him, together with my sons and brothers (*Exit*).

Thus ends Act VI., styled

' The Exchange of the Carriages '

सप्तमोऽङ्कः ।

(तत प्रविशतो चारुदत्तो विदूषकश्च ।)

विदूषक — भो पश्य पश्य पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानस्य सश्रीकताम् । (भो पेक्ख पेक्ख पुष्पकरण्डअजिण्णुज्जाणस्स सस्सिरीअदाम् ।)

चारुदत्त — वयस्य एवमेतत् । तथा हि ।

वणिज इव भान्ति तरव यण्यानीव स्थितानि कुसुमानि ।

शुल्कमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषा प्रविचरन्ति ॥ १ ॥

विदूषक — भो इदमसस्काररमणीय शिलातलमुपविशतु भवान् । (भो इम असक्काररमणीअ सिलाअल उवविसदु भवम् ।)

चारुदत्त — (उपविश्य ।) वयस्य चिरयति वर्षमानक ।

विदूषक — भणितो मया वर्षमानक — वसन्तसेना गृहीत्वा लघु लघ्वा-
गच्छेति । (भणितो मए वड्डमाणओ—वसन्तसेणिअ गेण्हिअ लहु लहु आअच्छ त्ति ।)

चारुदत्त — तर्त्तिक^१ चिरयति ।

किं यात्यस्य पुर शनैः प्रवहण तस्यान्तर मार्गते

भग्नेऽक्षे परिवर्तन प्रकुरुते छिन्नोऽथ वा प्रग्रह ।

^२वर्त्मन्तोऽज्झितदारुवारितगतिमार्गान्तर याचते

स्वैर प्रेरितगोयुग^३ किमथ वा स्वच्छन्दमागच्छति ॥ २ ॥

(प्रविश्य गुप्तार्यकप्रवहणस्थ ।)

चेद — यात गावो यातम् । (जाध गोणा जाध ।)

आर्यक — (स्वगतम् ।)

नरपतिपुरुषाणा दर्शनाद्भूतभीत

सनिगडचरणत्वात्सावशेषापसार ।

अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु^४ याने

परभूत इव नीडे रक्षितो वायसीभि ॥ ३ ॥

अहो नगरात्सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि^५ । तत्किमस्मात्प्रवहणादवतीर्य वृक्षवाटिका-
गहनं प्रविशामि । उताहो प्रवहणस्वामिनं पश्यामि । अथ वा कृत वृक्षवाटिका-
गहनेन । अभ्युपपन्नवत्सलं खलु तत्रभवानार्यचारुदत्तं श्रूयते । तत्प्रत्यक्षीकृत्य
गच्छामि ।

ACT VII

(*Then enter Charudatta and Vidushaka*)

VID — Oh, just observe the beauty of this old Pushpakarandaka garden !

CHAR — Friend, it is as you say For,

The trees appear like merchants, the flowers stand out like the articles for sale, and the bees are wandering about, as if they were the men collecting the toll (1)

VID — Sir, you may sit down on this stone slab which is charming without any (artificial) decoration.

CHAR — (*Having seated himself*) Friend, Vardhamanaka tarries long !

VID — Vardhamanaka was told by me to come very quickly with Vasantasena

CHAR — Then why is he tardy ?

Can it be that another carriage is passing slowly in his front, and he is seeking room to pass it ? Or, the axle being broken, is he replacing it by another ? Or have the reins snapped ? Or, is he waiting to have the road cleared, his path being blocked by logs of wood lying in the middle of the road ? Or can it be that he is driving his two bullocks slowly, and is coming (in a leisurely fashion) as he pleases ? (2)

(*Entering with carriage, with Aryaka concealed therein*)

CHETA — Push on, bullocks, push on !

ARYAKA — (*To himself*)

Greatly frightened at the sight of the king's officers, and with my escape yet not fully effected owing to the chain still clinging to my foot, I am moving on, having mounted the good man's vehicle without the fact being known, and (thus) resembling a cuckoo reared by the female crows in their nest (3)

Oh ! I have come far away from the city ! So, then, shall I get down from this carriage and enter this dense grove of trees ? Or shall I (remain and) see the master of the carriage ? Or rather, let me not think of the dense grove of trees It is reported that his honour the noble Charudatta is kind towards those who seek his help So I'll leave after I have seen him personally

स तावदस्माद्वचसनान्नवोत्थित^१ निरीक्ष्य साष् समुपैति निर्वृतिम् ।
शरीरमेतदगतमोदृशी दशा धृत मया तस्य महात्मनो गुणै ॥ ४ ॥

चेट — इदं तदुद्यानम् । यावदुपसर्पामि । (उपगृत्य ।) आर्यं मैत्रेय । (इमं तं उज्जाणम् । जाव उवशप्पामि । अज्ज मित्तेअ ।)

विदूषक — भो प्रियं ते निवेदयामि । वर्धमानको मन्त्रयते । आगतया वसन्तमेनया भवितव्यम् । (भो पिअ दे णिवेदेमि । वड्ढमाणओ मन्तेदि । आगदाए वसन्तसेणाए होदव्वम् ।)

चारुदत्त — प्रियं न प्रियम् ।

विदूषक — दास्या पुत्रं किं चिरायितोऽसि । (दासीएपुत्ता किं चिरइदोसि ।)

चेट — आर्यं मैत्रेय मा कुप्य । यानास्तरणं विस्मृतमिति कृत्वा गतागतिं कुर्वन्चिरायितोऽस्मि । (अज्ज मित्तेअ मा कुप्प । जाणत्यलके विशुमलिदे त्ति कदुअ गदागदि कलेन्ते चिलइदेमिह ।)

चारुदत्त — वर्धमानकं परिवर्तय प्रवहणम् । सखे मैत्रेय अवतारय वसन्तसेनाम् ।

विदूषक — किं निगडेन बद्धावस्या पादौ येन स्थय नावतरति । (उत्थाय प्रवहणमुद्घाटय ।) भो न वसन्तसेना वल्लभसेन खल्वेष । (किं णिअडेण बद्धा से गोडा जेण सअ ण ओदरेदि । भो ण वसन्तसेणा वसन्तसेणो क्खु एसो ।)

चारुदत्त — वयस्य अलं परिहासेन । न कालमपेक्षते स्नेहः । अथ वा स्वयमेवावतारयामि । (इत्युत्तिष्ठति ।)

आर्यक — (दृष्ट्वा ।) अये अयमेव प्रवहणस्वामी । न केवलं श्रुतिरमणीयो दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त रक्षितोऽस्मि ।

चारुदत्त — (प्रवहणमधिरुह्य दृष्ट्वा च ।) अये तत्कोऽयम् ।

करिकरसमबाहुं सिंहपीनोन्नतासं

पृथुतरसमवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः ।

कथमिदमसमानं प्राप्तं एवविधो यो

बहति निगडमेक^२ पादलग्नः महात्मा ॥ ५ ॥

तत^३ को भवान् ।

आर्यक — शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि ।

चारुदत्त — किं घोषादानीयं योऽसौ राज्ञा पालकेन बद्धः ।

आर्यक — अथ किम् ।

That good man will surely be gratified to see me, recently liberated from this calamity It was owing to the virtues of that high-souled person that I saved this body of mine reduced to such a plight. (4)

CHETA --This is that garden So I'll go near (*Approaching*)
Sir Maitreya !

VID --Oh ! I have good news for you ! Vardhamanaka is calling So Vasantasena must have arrived

CHAR --It is welcome (news) to me, welcome, indeed !

VID --You son-of-a slave, why are you (so) late ?

CHETA--Sir, Maitreya, don't be angry , I was delayed as I had to go back and return, because of my having forgotten the carriage-cushions

CHAR --Vardhamanaka, turn the carriage round Friend Maitreya, you may help Vasantasena to get down.

VID --Have her feet been tied by chains, that she cannot get down herself ? (*Getting up and opening the carriage*) Oh ! This is not Mistress Vasantasena ! Here's Mister Vasantasena !

CHAR --Friend, away with joking , (for) love brooks no delay Or rather, I'll myself help her to alight (*He gets up*)

ARYAKA-- (*Seeing*) Oh ! Here is the owner of the carriage himself ! He is charming not only to hear about, but also to look upon ! Oh ! I am saved !

CHAR --(*Mounting the carriage and seeing*) Oh ! who, then, may this person be ?

Having arms (huge) like the trunk of an elephant, shoulders plump and lofty like those of a lion, a chest very broad and even, and eyes reddish and restless,—how did this high souled person, of such (noble) appearance, come to such a state, not befitting (his dignity), viz that he should be wearing a chain clinging to his foot ? (5)

Well, then, who may you be ?

ARYAKA—I am Aryaka a cowherd by birth, seeking your protection !

CHAR --What, the same that was brought by king Palaka from the hamlet of cowherds and imprisoned ?

ARYAKA—None else

चारुदत्त —

विधिनैवोपनीतस्त्व चक्षुर्विषयमागत ।

अपि प्राणानह जह्या न तु त्वा शरणागतम् ॥ ६ ॥

(आर्यको हर्षं नाटयति ।)

चारुदत्त — वर्धमानक चरणान्निगडमपनय ।

चेष्ट — यदार्थं आज्ञापयति । (तथा कृत्वा^१ ।) आर्यं अपनीतानि निगडानि ।

(ज अञ्जो आणवेदि । अञ्ज अवणीदाइ णिगलाइ ।)

आर्यक — स्नेहमयान्यन्यानि दृढतराणि दत्तानि^२ ।

विदूषक — सगच्छस्व निगडानि । एषोऽपि मुक्त । साप्रत वयं व्रजिष्याम ।

(सगच्छेहि णिगडाइ । एसो वि मुक्को । सपद अम्हे वजिस्सामो ।)

चारुदत्त — धिक्शान्तम्^३ ।

आर्यक — सखे चारुदत्त अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहणं पारुढं तत्क्षन्तव्यम् ।

चारुदत्त — अलकृतोऽस्मि^४ स्वयग्राहप्रणयेन भवता ।

आर्यक — अभ्यनुज्ञातो भवता गन्तुमिच्छामि ।

चारुदत्त — गम्यताम् ।

आर्यक — भवतु । अवतरामि ।

चारुदत्त — सखे नावतरितव्यम् । प्रत्यग्रापनातसयमनस्य भवतोऽलघुसचारा^५ गति । सुलभपुरुषसचारेऽस्मिन्प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति । तत्प्रवहणेनैव गम्यताम् ।

आर्यक — यथाऽऽह भवान् ।

चारुदत्त —

क्षेमेण व्रज बान्धवान्

आर्यक —

ननु मया लब्धो भवान्बाधव

चारुदत्त —

स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता

आर्यक —

स्वात्माऽपि विस्मर्यते ?

वणिज इति । [पण्यानि विक्रेयवस्तूनि ।] शुल्कं राजदेयम् ॥ १ ॥ अस-
क्कारमिति । अकृत्रिम स्वभावत एवेत्त्वर्थं । किमिति । [तस्य अन्तरं गमनायाव-
काशम् । अक्षे कूबरारुये । परिवर्तनं विनिमयम् । प्रग्रहं रश्मिम् । वर्तमान्ते अध्वप्राप्ते

१ करोति २ लग्नानि, ३ धिक् । धिक् । शान्तं पापम् ४ ग्रह ५ ० सवारा,
लघुस०

CHAR —

Fate itself brought you here, as you (thus) came within the range of my sight. I will abandon my life even, but not you who seek my protection (6)

(*Aryaka gesticulates delight*)

CHAR — Vardhamanaka, remove the chain from his foot

CHETA—As your honour orders (*Does accordingly*) Sir, the fetters are removed

ARYAK —But other and finer ones, made of love, have been put on !

VID —Take up those fetters He has been set free , let us (therefore) now take our departure

CHAR —Fie ! Not so quick !

ARYAKA—Friend Charudatta, it was out of affection (for you) that I got in in this chariot of yours , so kindly forgive it

CHAR —I am honoured (*lit* adorned) by you by thus voluntarily showing your love

ARYAKA—I wish to go now, with your permission

CHAR —Yo can go.

ARYAKA—All right , I'll get down

CHAR —Friend, do not get down As your fetters have been only just recently removed, you will not be able to walk with a quick gait While the carriage would (also) create confidence in this locality, where the officers are moving about in large numbers So you should travel in the carriage just as before

ARYAKA—As your honour says

CHAR —

Go to your relatives in safety

ARYAKA—

Well, I have just acquired a relative in your honour

CHAR —

I should be remembered by you during the course of conversation

ARYAKA—

Can I forget my own self ? (*Or, then I shall forget my own self*)

उज्जितानि दारुणि तै वारिता गतिर्यस्य । कर्मान्तेति पाठे] कर्मान्तो राजादीना
नियोगविशेष । तत्सबन्धिनि धर्मे त्यक्तकाष्ठानि तै प्रतिरुद्धगमन ॥ २ ॥

चारुदत्त —

त्वा रक्षन्तु पथि प्रयान्तममरा

आर्यक —

सरक्षितोऽहं त्वया

चारुदत्त —

स्वैर्भाग्यं परिरक्षितोऽसि

आर्यक —

ननु हे तत्रापि हेतुर्भवान् ॥ ७ ॥

चारुदत्त — यदुद्यते^१ पालके महन्नी रक्षा न वर्तते तच्छीघ्रमपक्रामतु भवान् ।

आर्यक — एव पुनर्दर्शनाय । (इति निष्क्रान्तः ।)

चारुदत्त —

कृत्वा^२ वैनं मनुजपतेमहद्वचलीक

स्थातु हि क्षणमपि न प्रशरतमस्मिन् ।

मैत्रेय^३ क्षिप निगड पुराणकूपे

पश्येयु क्षितिपतयो हि चारवृष्टया ॥ ८ ॥

(वामाक्षिस्पन्दन सूचयित्वा ।) सखे मैत्रेय वसन्तसेनादर्शनोत्सुकोऽयं जनः पश्य ।

अपश्यतोऽद्य ता कान्ता वाम स्फुरति लोचनम् ।

अकारणपरित्रस्त हृदय व्यथते मम ॥ ९ ॥

तदेहि । गच्छाव (परिक्रम्य ।) कथमभिमुखमनाभ्युदयिक श्रमणकदर्शनम् ।

(विचार्य ।) प्रविशत्वयमनेन पथा । वयमप्यनेनैव पथा गच्छामः । (इति निष्क्रान्तः ।)

^४ इत्यार्यकापहरण नाम सप्तमोऽङ्कः ।

नरपतीति । [निगडेन शृङ्खलया सहितं चरणं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।]
सावशेषं किंचिदवशिष्टं अपसारो निर्गमो यस्य । कोकिलपक्षे नरपतिपुरुषा
शाकुनिका । सनिगड इव । सनिगडो बाल्यान्मन्दगमनं यानेऽधिखण्डोऽनवस्थितः ।
काकस्त्रीरक्षितकोकिल उपमानम् । [मालिनी वृत्तम्] ॥ ३ ॥ [अभ्युपपन्नेषु
आश्रितेषु वत्सलः ।] स इति । [स साधुः अस्मात् । व्यसनाद्राजनिग्रहस्थात्
नबोत्थितः मा निरीक्ष्य निर्वृतिं सुखं समुपैति तावत् ।] चन्दनकेन रक्षितत्वात् ।
[वशस्थं वृत्तम्] ॥ ४ ॥ करोति । [करिणं करं शृणुदादण्डं तेन समो बाहू
यस्य । सिंहस्यैव पीनी उन्नती च असौ यस्य । पृथुतरमतिविपुलं समं च वक्षो
यस्य स । ताम्रे लोले आयते च अक्षिणी यस्य स । य एवविधो महात्मा
इदं असमानमनुरूपं पादलग्नमेकं निगडं कथं वहति । मालिनी वृत्तम् [॥ ५ ॥

१ यत्लोद्यते, यत्नेनो०...रक्षा वर्तते २ (दृष्ट्वा ।) मैत्रेय ३ मृच्छकटिका-
यामा०, ०कारूपे प्रकरणे.

CHAR —

May the gods guard you as you travel along the road !

ARYAKA—

(Rather) it is you who have guarded me !

CHAR —

You were guarded by your own good luck

ARYAKA—

Still, Sir, your honour was the cause even of that (7)

CHAR — Since there can be no great protection (safety)
(for a culprit) when Palaka is up and exerting himself, you
should quickly make good your escape

ARYAKA—So (I'll go, hoping) to meet again (*Exit*)

CHAR —

It is undesirable to linger here even for a moment (more),
since we have thus committed a very grave offence against the
king O Maitreya, throw that chain in that old well, (for) kings
can see (such things) through the eyes of their spies (8)

(*Showing that his left eye throbs*) Friend Maitreya, this
person (i e myself) is eager to get a sight of Vasantasena
Mark —

As I haven't seen that beloved of mine to-day, my left eye is
throbbing, and my heart feels uneasy, frightened without any
(apparent) cause (9)

So, come . let us go (*Walking about*) How ! Just before
me I see a Buddhist mendicant, a sight of evil omen ! (*Reflecting*).
Let him come in by this path , while we shall depart by this
(other) path (*Exit*)

*Thus ends Act VII , styled
' The Escape of Aryaka '*

अलघुर्मन्द सचारो यत्र । लघुरिति पाठे अल्प । क्षमेणेति । अत्र चारुदत्तार्यक-
योस्तरोत्तरेण अष्टखण्डे श्लोकः । [एवमुपकृतवास्त्व विस्मर्यसे चेन्मया स्वात्माऽपि
विस्मर्यते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्] ॥ ७ ॥ पालके राजनि रक्षक एव वा ।
रक्षणे महानभिनिवेश इत्यर्थः । कृत्वेति । [मनुजपते राज एव महत् व्यलीकम-
प्रिय कृत्वा अस्मिन्देसे इ० । निगडमार्यकपादादपनीतम् । चारुदृष्ट्या यत चार-
चक्षुष राजान । तदुक्तम्— ' चारै पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ' इति ।
प्रहर्षिणी वृत्तम्] ॥ ८ ॥ अपश्यत इति ॥ ९ ॥ [अभ्युदय उत्कर्ष प्रयोजन-
मस्याभ्युदयिकम् । ' प्रयोजनम् ' इति ठञ् । नाभ्युदयिकमनाभ्युदयिकमनिष्टफलम् ।
' काषायीगुडतक्रपङ्कविषवाकुब्जा न दृष्टा शुभा ' इत्युक्ते ।] श्रमणको भिक्षु ।
अशकुनपरपरा च चारुदत्तवसन्तसेनयोरनिष्टस्याग्रे भविष्यत सूचनाय

इत्यार्यकापवाहनो नाम सप्तमोऽङ्कः ।

अष्टमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यार्द्राचीवरहस्तो भिक्षु ।)

भिक्षु — अज्ञा कुरुत धर्मसचयम् ।

सयच्छत निजोदर नित्य जागृत ध्यानपटहेन ।

विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसचित्त धर्मम् ॥ १ ॥

अपि च । अनित्यतया प्रेक्ष्य केवल तावद्धर्मिणा शरणमस्मि ।

पञ्चजना येन मारिता स्त्रियं^१ मारयित्वा ग्रामो रक्षित ।

अबलश्च चण्डालो मारितोऽवश्य स नर स्वर्गं गाहते ॥ २ ॥

शिरो मुण्डित तुण्ड मुण्डित चित्त न मुण्डित किमर्थं^२ मुण्डितम् ।

यस्य पुनश्च चित्त मुण्डित साधु सुष्ठु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥ ३ ॥

गृहीतकषायोदकमेतच्चीवर यावदेतद्राष्ट्रियश्यालकस्योद्याने प्रविश्य पुष्करिण्या प्रक्षाल्य लघु लघ्वपक्रमिष्यामि । (परिक्रम्य तथा करोति ।)

(अज्ञा^३ कलेष धम्मशचअम् ।

शजम्मध^४ णिअपोट णिच्च जग्गेष ज्ञाणपडहेण ।

विशमा इन्दिअचोला हलन्ति चिलशच्चिद धम्मम् ॥

अवि अ । अणिच्चदाए पेक्खिअ णवल^५ दाव धम्माण शलणम्मिह ।

पञ्चजण जेण मालिदा इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे ।

अबले अ^६ चण्डाल मालिदे अबस^७ शे णले शग्ग गाहदि ॥

शिल मुण्डिदे तुण्ड मुण्डिदे चित्त ण मुण्डिदे कीश मुण्डिदे ।

जाह उण अ चित्त मुण्डिदे शाहु शुट्ठु शिल ताह मुण्डिदे ॥

गिहिकशाओदए एशे चावले जाव एद लश्ठिअशालकाहकेलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहु लहु अवक्कमिस्सम् ।)

[अथ पूर्वाङ्कान्तसूचित भिक्षु प्रवेश्य तदनु शकारस्यापि प्रवेश प्रवहण-विपर्ययेण राष्ट्रियशकटमभिरूढाया वसन्तसेनया सकट वर्णयितुं प्रस्तौति ।] सयच्छतेति । गाथा । [निजोदर सयच्छत केवलमुदरपरायणा मा भवतेत्यर्थ । ध्यानमेव पटहस्तेन जागृत । अज्ञाननिद्रामग्ना मा भवतेत्यर्थ । विषमा दुर्ग्राह्या

१ अविद्या २ कुत, कि ३ अज्जा (आर्या) ४ सजयमध णिअमुदल णिच्च जगलध ५ णवल (नर). ६ क-क्क (टी०) ७ अबस वि.

(नेपथ्ये ।)

शकार — तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक तिष्ठ । (चिष्ट ले दुष्टशमणका चिष्ट ।)

भिक्षु — (दृष्ट्वा सभयम् ।) आश्चर्यम् । एष स राज्यशालसंस्थानक आगत । एकेन भिक्षुणाऽपराधे कृतेऽन्यमपि यत्र यत्र भिक्षु पश्यति तत्र तत्र गामिव नासिका विद्ध्वापवाहयति । तत्कुत्राशरणं शरणं गमिष्यामि । अथ वा भट्टारक एव बुद्धो मे शरणम् । (ही अविद माणहे । एशे शे लाशालशठाणे आअदे । एक्केण भिक्षुणा अवलाहे किदे अण्ण पि जहि जहि भिक्षु पेक्खदि तहि तहि गोण विअ णास विन्धिअ ओवाहेदि । ता कहि अशरणे शरण गमिस्सम् । अथ वा भट्टालके ज्जेव बुद्धे मे शरणे ।)

(प्रविश्य सखड्गेन विटेन सह ।)

शकार — तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक तिष्ठ । आपानकमध्यप्रविष्टस्येव रक्त-मूलकस्य शीर्षं ते भङ्क्ष्यामि । (इति ताडयति ।) (चिष्ट ले दुष्टशमणका चिष्ट । आवाणअमज्झपविष्टस्स विअ लत्तमूलअस्स शीश दे मोडइस्सम् ।)

विट — काणेलीमात न युक्त निर्वेदधृतकाषाय^१ भिक्षु ताडयितुम् । तत्कि-मनेन । इदं तावत्सुखोपगम्यमुद्यान^२ पश्यतु भवान् ।

अशरणशरणप्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाणचारुकर्म ।

हृवयमिव दुरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोषधोगवम् ॥ ४ ॥

भिक्षु — स्वागतम् । प्रसीदतूपासक । (शाश्वदम् । पशीददु उवाशके ।)

शकार — भाव पश्य पश्य । आक्रोशति माम् । (भावे पेक्ख पेक्ख । आवक्रोशदि मम् ।)

विट — किं ब्रवीति ।

शकार — उपासक इति मा भणति । किमहं नापित । (उवाशके त्ति म अणादि । किं हग्गे णाविदे ।)

विट — बुद्धोपासक इति भवन्त स्तौति ।

शकार — स्तुहि श्रमणक स्तुहि । (धुणु शमणका धुणु ।)

भिक्षु — त्वं धन्यस्त्व पुण्य । (तुम धण्णे तुम पुण्णे ।)

शकार — भाव धन्य पुण्य इति मा भणति । किमहं चार्वाक कोष्टक कुम्भकारो वा । (भावे धण्णे पुण्णे त्ति म भणादि । किं हग्गे शलावके कोष्टके कोम्भकाले वा ।)

विट — काणेलीमात ननु धन्यस्त्व पुण्यस्त्वमिति भवन्त स्तौति ।

शकार — भाव तत्किमर्थमेष इहागत । (भावे ता कीश एशे इध आगदे ।)

(*Behind the curtain*)

SAKARA—Stop, stop, you rascally mendicant !

THE MENDICANT—(*Seeing, with fright*) Alack-a day !
Here comes that king's brother-in-law, Samsthanaka Since
a certain mendicant once happened to offend him, wherever now he
sees any mendicant, the same or another, he bores a hole through
his nose, as if he were a bullock, and then drives him away
So whom shall I approach for help, helpless that I am ? Or rather,
Lord Buddha himself will be my refuge !

(*Entering, with Vita, armed with a sword*)

SAK —Stop, stop, you rascally mendicant ! I'll break your
head, like that of a red radish brought in the midst of a drinking
party (*He beats him*)

VITA—Bastard, it is not right to strike a mendicant who
has put on red robes owing to his being weary of the world
So, why bother about him ? Please glance at this garden, pleasant
to visit

Noble deeds are done in it by the sylvan trees, which are
both the refuge and the joy of homeless persons It lies unguard-
ed (*it is free of access*), like the heart of wicked persons (which
is unchecked in its licence), like a newly acquired kingdom, it is
one to be enjoyed without the restraint of conquest (possession).(4)

THE MENDICANT—Welcome ! Be kind, O *Upasaka* (wor-
shipper of Buddha) !

SAK —Mark, friend, mark, he is calling me names

VITA—What does he say ?

SAK --He calls me an *Upasaka* Am I then a barber ?

VITA—He is praising you by describing you as a worshipper
of Buddha.

SAK —Praise, O mendicant, praise !

THE MENDICANT—You are *dhanya* (blessed), you are
punya (holy)

SAK —Friend, he calls me *dhanya* and *punya* Am I a mate-
rialist, or a watering trough, or a potter ?

VITA—Bastard, he is forsooth praising you by saying that
you are blessed and are holy

SAK --Well, friend, ~~why~~ has he come here ?

भिक्षु — इदं चीवरं प्रक्षालयितुम् । (इदं चीवरं ^१पक्खालिदुम् ।)

शकार — अरे दुष्टश्रमणक एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरपुष्प-
करण्डोद्यानं दत्तं यत्र तावच्छूनका शृगालाः पानीयं पिबन्ति । अहमपि प्रवरपुरुषो
मनुष्यको न स्नामि । तत्र त्वं पुष्करिण्यां पुराणकुलित्थयूषसवर्णान्युग्रगन्धीनि
चीवराणि प्रक्षालयसि । तत्त्वामेकप्रहारिकं करोमि । (अले दुष्टश्रमणका एषो मम
बहिणीवदिणा शब्बुज्जाणाणं पवले पुप्फकलण्डुज्जाणे दिण्णे जहि दाव शृणुहका
शिआला पाणिअ पिअन्ति । हग्गे वि पबलपुलिशे मणुइशके ण ण्हाआमि । तहिं तुम
पुक्खलिणीए पुलाणकुलुत्थजूशशवण्णाइ^२ उदशगन्धिआइ^३ चीवलाइ पक्खालेशि ।
ता तुम एकपहालिअ कलेमि ।)

विट — काणेलीमात तथा तर्कयामि ^४यथाऽनेनाविरप्रव्रजितेन भवितव्यम् ।

शकार — कथं भावो जानाति । (कथं भावे जाणादि ।)

विट — किमत्र ज्ञेयम् । पश्य ।

अद्याप्यस्य^५ तथैव केशविरहाद्गौरी ललाटच्छवि

कालस्याल्पतया च चीवरकृतं स्कन्धे न जातं किञ्च ।

नाभ्यस्ता च कषायवस्त्ररचना दूरं निगूढान्तरो^६

वस्त्रान्तश्च पटोच्छ्रयात्प्राशेथिलं स्कन्धे न सतिष्ठते ॥ ५ ॥

भिक्षु — उपासक एवम् । अचिरप्रव्रजितोऽहम् । (उवाशके एवम् ।
अचिलपव्वजिदे हग्गे ।)

शकार — तत्किमर्थं त्वं जातमात्र एव न प्रव्रजत । (इति ताडयति ।)
(ता कीश तुम जातमेत्तकं^७ ज्जेव ण पव्वजिदे ।)

भिक्षु — नमो बुद्धाय । (नमो बुद्धश ।)

विट — किमनेन ताडितेन तपस्विना । मुच्यताम् । गच्छतु ।

शकार — अरे तिष्ठ तावद्यावत्सप्रधारयामि । (अले चिष्टं दाव जाव
शपघालेमि ।)

विट — केन सार्धम् ।

शकार — आत्मनो हृदयेन । (अत्तणो हृदकेण ।)

[चीवरं शाक्यभिक्षुप्रावरणम् ।] ही अविदं माणहे इति विस्मयस्खेदे । आपानकं
पानगोष्ठी । पिबन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् । रक्तमूलकस्य शीर्षमिव । मद्यपा पत्र-
मयमग्नभागमपनीयं मूलकमुपदशीकुर्वन्ति । [कषायेण लोहितद्रव्यविशेषेण रक्तं
काषायम् । ' तेन रक्तं रागात् ' इत्यण् । निर्वेदाद्वैराग्येण धृतं काषायं येन तम् ।]

१ पक्खालिदु २ शबलाइ ३ उद्दुश (उग्र), उगगबिस्सगन्धि०. ४ तेनाविर०
५ अद्याप्यस्य ६ अन्तरवस्त्रान्त (टी०) ७ मेत्तक

THE M --To wash this garment

SAK --Eh, you rascally mendicant, this *Pushpakarandaka* garden was given to me by my sister's husband, as being the best of all gardens Dogs and jackals drink water here I, too, the best of mortals, and a man, do not bathe here And here, in this lotus pond, you are washing those horribly stinking garments, having a colour like the broth of old *Kulitha* grain So I'll kill you with one blow !

VITA--Bastard, I guess that he must have but recently turned an ascetic

SAK --Friend, how do you know ?

VITA--What is there to be known ? See --

Even now, having shorn his hair, the complexion of his forehead is bright-red as before And, as only a short time has elapsed, on his shoulder no scar is produced by his ascetic robe Moreover, he is not yet (sufficiently) practised in wearing his brown garments, and the end of his garment, which is very loose on account of the bagginess of the cloth, and which completely hides the middle part of his body, does not sit well on his shoulder (5)

THE M --It is as you say, O Upasaka ! I have but recently turned a monk

SAK --Then why did you not become a monk the moment you were born ? (*Beats him*)

THE M --My bow to Buddha !

VITA--What is the use of beating this poor fellow ?
Leave him, let him go

SAK --Eh, just wait till I hold a consultation

VITA --With whom ?

SAK --With my heart

अशरणेति । [अशरणानां गृहाद्याश्रयरहितानां शरणमाश्रयस्तेन प्रमोदभूतैः आनन्द-
रूपैर्जितैः । वनतरुभिरुद्यानवृक्षैः क्रियमाणं चारुं मनोहरं कर्म यस्मिन् तत् ।
दुरात्मना त्वादृशामिति ध्वनिः । हृदयमिव अगुप्तं प्रकटमनियन्त्रितप्रवेशं च ।
पुनश्च] अनिजितमनात्ममात्कृतम् । [अत उपभोग्यं च सर्वैरिति शेषः । सर्वोप-
भोग्यत्वाद्भिक्षुः प्रवेशो न निषेध्य इत्यर्थः । मालोपमालकारः । पुष्पिताग्रा

विट — हन्त न गत ।

शकार — पुत्रक हृदय भट्टारक पुत्रक एष श्रमणकोऽपि नाम किं गच्छतु किं तिष्ठतु । (स्वगतम् ।) नापि गच्छतु नापि तिष्ठतु । (प्रकाशम् ।) भाव सप्रधारित मया हृदयेन सह । एतन्मम हृदय भणति । (पुत्तका^१ हडक्का भट्टके पुत्तके एशे शमणके अवि णाम किं गच्छदु किं चिष्टदु । णावि गच्छदु णावि चिष्टदु । भावे शपधालिद मए हटक्केण सह । एशे मह हडक्के भणादि ।)

विट — किं ब्रवीति ।

शकार — माऽपि गच्छतु मापि तिष्ठतु । माऽप्युच्छवसितु माऽपि नि श्वसतु । इहैव झटिति पतित्वा म्रियताम् । (मावि गच्छदु मावि चिष्टदु । मावि ऊशशदु^२ मावि णोशशदु । इध उज्जेव झत्ति^३ पडिअ मलेदु ।)

भिक्षु — नमो बुद्धाय । शरणागतोऽस्मि । (णमो बुद्धश्च । शलणागदेस्मि ।)

विट — गच्छतु ।

शकार — ननु समयेन । (ण शमएण ।)

विट — कीदृश समय ।

शकार — तथा कर्दम प्रक्षिपतु यथा पानीय पकाविल न भवति । अथ वा पानीय पुञ्जीकृत्य कर्दमे क्षिपतु । (तथा कर्दम फेलदु जघा पाणिअ पङ्काइल ण होदि । अथ वा पाणिअ पुञ्जीरुदुअ कर्दमे फेलदु ।)

विट — अहो मूर्खता ।

विपर्यस्तमनश्चेष्टे शिलाशकलवर्धभ्रि ।

मासवृक्षैरिय मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुधरा ॥ ६ ॥

(भिक्षुर्नाटयेनाक्रोशति ।)

शकार — किं भणति । (किं भणादि ।)

विट — स्तौति भवन्तम् ।

शकार — स्तुहि स्तुहि । पुनरपि स्तुहि । (थुणु थुणु । पुणो वि थुणु ।)

(तथा कृत्वा निष्क्रान्तो भिक्षु ।)

विट — वाणेलीमात पश्योद्यानस्य शोभाम् ।

अमी हि वक्षा फलपुष्पशोभिता कठोरनिष्पन्दलतोपवेष्टिता^४ ।

नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिता नरा^५ सदा इव यान्ति निर्वृतम् ॥ ७ ॥

वृत्तम्] ॥ ४ ॥ नापिन । स ह्युपासको दृष्ट इत्याशय । गलावक्रश्वावाक । [स हि वनमहनीति धन्य । केवलमर्थकामपर । ' अनित्यानि शरीराणि ऋण कृत्वा घृत पिबेत् ' इति तस्यापदश ।] काष्ठकमिष्टकादिरचित [निपान यत्र पशव पानोय पिबन्ति ।] एकप्रहारवन्त करोमि । एकप्रहारेण मारणोक्तवाक्य प्रयोग ।

१ पुत्तका २ ओशशदु (उपविशतु) ३ झत्ति अ ४ निष्य द ५ नर

VITA—Oh ! He hasn't (yet) gone !

SAK —O my child, my heart, my master my child ! Should this mendicant be allowed to go, or should he be made to stay ?
(To himself) He should neither go nor stay (Aloud) Friend, I have consulted my heart This is what my heart says —

VITA—What does it say ?

SAK —He shall neither go nor stay ! He shall neither breathe in nor breathe out ! He shall immediately fall down here and die !

THE M —My bow to Buddha ! I seek your protection !

VITA—Let him go

SAK —Yes, but on one condition

VITA—What sort of condition ?

SAK —He should throw mud in water in such a manner that the water does not turn muddy Or else, he should collect the water in a heap and throw it in the mud

VITA—What folly !

This earth is bent (i e groaning) under the weight of fools, whose thoughts and deeds are all perverse, whose bodies are simply like (so many) pieces of stones, and who are merely growths (lit trees) of flesh (6)

(The Mendicant gesticulates cursing)

SAK —What is he saying ?

VITA—He is praising you

SAK —Praise, praise, do praise me once again

(The Mendicant does accordingly and exit)

VITA—Bastard, see the beauty of this garden —

These trees, guarded by watchmen under the king's orders, decked with fruits and flowers, and encircled by full-grown, motionless creepers, are enjoying happiness, like men in the company of their wives (7)

अद्यापीति । गौरी ललाटे शोभा [तथैव गृहस्थाश्रमस्थितस्यैव] भवति । किणु सवर्षजो व्रणाकारः । वरत्रकपायीकरणं न शीलितम् । [दूरं निगूढमन्तरं शरीरभागो येन स तथा । पटस्योच्छ्रयाद्देव्याद्विशालतया वा प्रक्षिपितं अमस्थितं] वस्त्रान्तं स्कन्धे न सतिष्ठत । न पुमकत्वं चिन्त्यम् । निगूढमवकाशो यस्य तत् । सकाचित् प्रदेशमित्यर्थः । [काव्यालङ्घनसमुच्चयालंकारी । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्] ॥ ५ ॥ तपस्विना वराकेण । हृदकेन हृदयेन । न गतस्तर्हि न गमिष्यतीत्यर्थः । पङ्काविलं कलुषमिति यावत् । विपर्यस्तेति । [विपर्ययना विपरीता लोकाविरुद्धा मनश्चेष्टा

शकार — सुष्ठु भावो भणति ।

बहुकुसुमविचित्रिता च भूमि कुसुमभरेण विनामिताश्च वृक्षा ।
द्रुमशिखरलतावलम्बमाना पनसफलानीव वानरा ललन्ति ॥ ८ ॥

(शुष्टु भावे भणादि ।

बहुकुसुमविचित्तिदा अ भूमी कुसुमभरेण^१ विणामिता अ रुक्खा ।
द्रुमशिखरलताअलम्बमाणा पणशफला विअ वाणला ललन्ति ॥)

वित — काणेलीमात इव शिलातलमध्यास्यताम् ।

शकार — एषोऽम्यासित । (इति वितेन सहोपविशति ।) भाव अद्यापि
ता वसन्तसेना स्मरामि । दुर्जनवचनमिव हृदयान्नापसरति । (एषे स्मिह आशिदे ।
भावे अज्ज वि त वसन्तशेणिअ शुमलामि । दुज्जणवअण विअ हडक्कादो ण
ओशलदि ।)

वित — (स्वगतम् ।) तथा निरस्तोऽपि स्मरति ताम् । अथ वा ।

स्त्रीभिर्विमानिताना कापुरुषाणा विवर्धन्ते मदन ।

सत्पुरुषस्य स एव तु^२ भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥ ९ ॥

शकार — भाव काऽपि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य प्रवहण गृहीत्वा लघु
लघ्वागच्छेति । अद्यापि नागच्छतीति चिरमस्मि बुभुक्षित । मध्याह्ने न शक्यते
पादाभ्या गन्तुम् । तत्पश्य पश्य ।

नभोमध्यगत सूरौ दुष्प्रेक्ष कुपितवानरसदृक्ष ।

भूमिर्दृढसतप्ता हतपुत्रशतेव गान्धारी ॥ १० ॥

(भावे का वि वेला थावलकचेडश्श भणितश्श पवहण गेप्पिहअ लहु लहु
आअच्छे त्ति । अज्ज वि ण आअच्छदि त्ति चिलमिह बुभुक्खिदे । मज्झण्हे ण
शक्कीअदि पादेहिं गन्तुम् । ता पेक्ख पेक्ख ।

णहमज्जगदे शूले दुप्पेक्खे कूविदवाणलशलच्छे ।

भूमी दडशतत्ता^३ हदपुत्तशदेव्व गन्धाली ॥)

वित — एवमेतत् ।

छायाः निद्रायते गोकुल

तृष्णं च निद्रायते पनसफलपय सारसम् ।

सतापावतिशङ्कितेन नगरीमार्गे नरैः सेव्यते

तप्ता भूमिमपास्य च प्रवहण मन्ये क्वचित्सस्थितम् ॥ ११ ॥

मनोव्यापारो एषा तै । यद्वा विपर्यस्ते मन चेष्टा च येषा तै । शिलाशकलानि
पाषाणखण्डा इव वर्ष्मणि शरीराणि येषा तै । मासस्य वृक्षा इव तै । मूर्खे इय

SAK —My friend has spoken truly

The ground is picturesque owing to the numberless flowers (fallen thereon); the trees are bent down with the load of blossoms, and the monkeys, hanging from the branches at the tops of the trees, look as graceful as *panasa* fruits (8)

VITA—Bastard, here's a stone slab, please sit down

SAK —Here I seat myself (*He sits down, and so does Vita*)
Friend, even now I remember that Vasantasena Like the words of a wicked man, she does not leave my mind

VITA—(*To himself*) Although he was spurned in that (contemptuous) manner, he still remembers her ' Or rather —

In the case of low persons, their passion waxes stronger if they are spurned by women, but in the case of a good man, the same becomes milder, or even disappears altogether (9)

SAK —Friend, a long time has passed since I asked the Cheta, Sthavaraka, to come here very quickly with the carriage He hasn't yet arrived And I have been feeling hungry long since It is now noon, and I cannot walk with my legs Just mark, mark —

The sun, occupying the middle of the sky, is difficult to gaze upon, like an enraged monkey And the ground is extremely hot, like Gandhari (suffering great anguish) when her hundred sons were all killed (10)

VITA—So it is

The herd of bullocks is sleeping under shade, letting fall their mouthfuls of grass And the wild deer, suffering from thirst, are drinking the water of the lake, hot though it is Men are not walking on the roads of the city, being exceedingly afraid of the heat I think (therefore) that the carriage must have halted somewhere (on its way), leaving off the heated track (11)

वसुधरा । भाराक्रान्ता भारनिपीडिता ।] ॥ ६ ॥ आक्रोशति जुगुप्सते । अमा इति ।
[अमी फलपुष्पशोभिता कठोरा निष्पन्दा निश्चलाश्च ता लताश्च ताभिः ॥ कठोर
निर्दय निष्पन्द निश्चल च यथा तथा इति वा । उपवेष्टिना आलिङ्गिता वृक्षा नृपाज्ञया
रक्षिजनेन पालिता सदारा नरा इव निर्वृतिं सुखं यान्ति । वगस्य वृत्तम् ॥ ७ ॥
बहुकुसुमेत्यादि । [बहुभिः नानावर्णैः कुसुमैः विचित्रिता भूमिः । वृक्षा विनामिता
विनाम प्रापिता । इमाणां शिखरलताभ्यः शिखरशाखाभ्यः अवलम्बमाना वानरा
पनसफलानीव ललन्ति शोभन्ते ।] पुष्पिताग्नाच्छन्दः । एक्खा वृक्षाः । ललन्ति विहरन्ति

शकार — भाव ।

शिरसि मम निलीनो भाव सूर्यस्य पाद
शकुनिखगविहङ्गा वक्षशाखासु लीना ।
नरपुरुषमनुष्या उष्णदीर्घ इवसन्तो
गृहशरणनिषण्णा आतप निर्वहन्ति ॥ १२ ॥

भाव अद्यापि स चेटो नागच्छति । आत्मनो विनोदननिमित्त किमपि गास्यामि ।
(इति गायति ।) भाव भाव श्रुत त्वया यन्मया गीतम् । (भावे ।
शिलशि मम^१ णिलीणे भाव शुज्जश पादे शउणिखगविहङ्गा लुक्खशाहाशु लीणा ।
णलपुलिशमणुइशा उष्णदीह शशन्ता घलशलणणिशण्णा आदव णिव्वइन्ति ॥
भावे अज्ज वि शे चेडे णाअच्छदि । अत्तणो विणोदणणिमित्त कि पि गाइशम् ।
भावे भावे शुद तुए ज मए गाइदम् ।)

बिट — किमुच्यते । गन्धर्वो^२ भवान् ।

शकार — कथ गन्धर्वो न भविष्यामि ।

हिङ्गुज्ज्वला जीरकभद्रमुस्ता वचाया ग्रन्थि सगुडा च शुण्ठी ।
एषा मया सेविता गन्धयुक्ति कथ नाह मधुरस्वर इति ॥ १३ ॥

भाव पुनरपि तावदगास्यामि । (तथा^३ करोति ।) भाव भाव श्रुत त्वया यन्मया
गीतम् । (कथ गन्धर्वे ण भविशम् ।

हिङ्गुज्जले जीलकभद्रमुस्ते वचाह गण्ठी शगुडा अ शुण्ठी ।

एशे मए शेविद गन्धजुत्ती कथ ण हग्गे मधुलइल्लेत्ति ॥

भावे पुणो वि दाव गाइशम् । भावे भावे शुद तुए ज मए गाइदम् ।)

बिट — किमुच्यते । गन्धर्वो भवान् ।

शकार — कथ गन्धर्वो न भवामि ।

हिङ्गुज्ज्वल दत्तमरीचचूर्णं व्याघारित तैलघृतेन मिश्रम् ।

भुक्त मया पारभृतीयमास कथ नाह मधुरस्वर इति ॥ १४ ॥

भाव अद्यापि चेटो नागच्छति । (कथ गन्धर्वे ण भवामि ।

हिङ्गुज्जले दिण्णमरीचचुण्णे वग्घालिदे तेलघिण्ण^४ मिशे ।

भुत्ते मए पालहुदीअमशे कथ ण हग्गे मधुलइल्लेत्ति ॥

भावे^५ अज्जवि चडे णाअच्छदि ।)

बिट — स्वस्थो भवतु भवान् । मप्रत्येवागमिष्यति ।

॥ ८ ॥ स्त्रीभिरिति । [स्त्रीभि विमानिताना अवज्ञया तिरस्कृताना कापुरुषाणाम-
पीराणा मदन काम वर्धते । मृदु स्ववश, भवति विनश्यति वा] ॥ ९ ॥
नभोमध्येत्यादि । गाथा । [सूर सूर्य । सतप्ता भूमिरातपेन गान्धारी शोकेन ।]

१ मह २ गन्धर्वोऽसि. ३ इति तथा. ४ ०घिएहि ५ भावे भावे

SAK —Friend,

O friend, the rays of the sun have rested on my head, birds, feathered creatures, and sky-rangers are sheltering among the branches of the trees, and men, persons and people, heaving hot and deep sighs, are passing (the period of) the sun's heat by remaining in their houses and homes (12)

Friend, still that Cheta hasn't come I'll sing something to amuse myself (*He sings*) Friend, friend, did you hear what I sang ?

VITA—Why describe it ? You are (verily) a Gandarva !

SAK —How should I not be a Gandharva ?

Cumin seed and nut-grass mixed (*lit* brightened) with asafoetida, and a piece of orris-root with ginger and treacle,—this fragrant mixture I have taken, How, then, shall I not be sweet-voiced ? (13)

Friend, I'll sing once again (*Does so*) Friend, friend, did you hear what I sang ?

VITA—What to say of it ? You are (verily) a Gandharva !

SAK —How should I not be a Gandharva ?

I have eaten cuckoo's flesh, seasoned with asafoetida, with black pepper powder added to it, fried in ghee, and besprinkled with oil and clarified butter How, then, shall I not be sweet-voiced ? (14)

Friend, still the Cheta hasn't arrived !

VITA—You need not be anxious, he'll come just now

गान्धारी दुर्योधनादिपुत्रशतमाता ॥ १० ॥ छायास्विति । [प्रतिमुक्त मुखात्यक्ता शष्पस्य कवला प्रासा येन तत् । गोकुलं गोसमूह । सरम इव सारसम् । 'तस्येदम् इति अण् । सतापात्सूर्यस्य प्रचण्डातपादतिशङ्कितं भीतं । अपास्य हित्वा । क्वचित्प्रच्छाये, देशे । स्वभावोक्तिः । शार्दूल० छन्दः] ॥ ११ ॥ शिरसीति । मालिन्या श्लोकः । [गृहमेव शरणं रक्षितुं तत्र निषण्णा । यद्वा गृहं शरणमिति पुनरुक्ता शकारोक्तत्वाच्च दोषाय । निर्वहन्ति यापयन्ति] ॥ १२ ॥ हिङ्गुज्ज्वलेति । उपजातिच्छन्दसा । [वचा उग्रगन्धाभिधा ओषधिः । 'वेखण्ट' इति भाषायाम् । गन्धयुक्तिः गन्धद्रव्ययोजना] ॥ १३ ॥ हिङ्गुज्ज्वलमिति । [हिङ्गुना उज्ज्वलम् । दत्त निक्षिप्त मरीचचूर्णं यस्मिन् । व्याघारित घृताक्तम् । तैलघृतेन मिश्रमिति विरुद्धार्थं पुनरुक्तं च । परभूत एव पारभूतः कोकिलस्तस्येव पारभूतीयम्

(तत् प्रविशति प्रवहणाधिरूढा वसन्तसेना चेटश्च)

चेट —भीतं खल्वहम् । माध्याह्निक सूर्यं । मेदानी कुपितो राजश्यालक-
सस्थानको भविष्यति । तत्त्वरितं वहामि ।—यात गावौ यातम् । (भीदे क्व
हृगे । मज्झण्हिके शुज्जे । मा^१ दाणिं कुविदे लाअशालशठाणे हुविस्सदि । ता
तुल्लिद वहामि ।—जाध गोणा जाध ।)

वसन्तसेना—हा धिक् हा धिक् । न खलु वर्धमानकस्याय स्वरसयोग । किं
न्विदम् । किं नु खल्वार्यचारुदत्तेन वाहनपरिश्रम परिहरताऽन्यो मनुष्योऽन्यत्प्रवहण
प्रेषितं भविष्यति । स्फुरति दक्षिण लोचनम् । वेपते मे हृदयम् । शून्या दिशः ।
सर्वमेव विसृष्टुल पश्यामि । (हृदी हृदी । ण क्व वड्ढमाणअस्स अअ सरसजोओ ।
किं ण्णेदम् । किं णु क्व अज्जचारुदत्तेन वाहनपरिस्सम परिहरन्तेण अण्णो मणुस्सो
अण्ण पवहण पेसिद भविस्सदि । फुरदि दाहिण लोअणम् । वेवदि मे हिअअम् ।
सुण्णाओ दिसाओ । सव्व ज्जेव विसृष्टुल पेक्खामि ।)

शकार —(नेमिषोषमाकर्ण्यं ।) भाव भाव आगत प्रवहणम् । (भावे
भावे आगदे पवहणे ।)

विट —कथं जानासि ।

शकार —किं न पश्यति भाव । वृद्धशूकर इव घुरघुरायमाण लक्ष्यते । (किं
ण पेक्खदि भावे । बुड्ढशूअले विअ घुलघुलाअमाणे लक्खीअदि ।)

विट —(दृष्ट्वा ।) साधु लक्षितम् । अयमागत ।

शकार —पुत्रक स्थावरक चेट आगतोऽसि । (पुस्तका^२ थावलका चेडा
आगदे सि ।)

चेट —अथ किम् । (अघ इ ।)

शकार —प्रवहणमप्यागतम् । (पवहणे वि आगदे ।)

चेट —अथ किम् । (अघ इ ।)

शकार —गावावप्यागतौ । (गोणा वि आगदे ।)

चेट —अथ किम् । (अघ इ ।)

शकार —त्वमप्यागत । (तुम पि आगदे ।)

चेट —(सहासम् ।) भट्टारक अहमप्यागत । (भट्टके अह पि आगदे ।)

शकार —तत्प्रवेशय प्रवहणम् । (ता पवेशेहि पवहणम् ।)

चेट —कतरेण मार्गेण (कदलेण मग्गेण ।)

शकार —एतेनैव प्राकारखण्डेन । (एदेण ज्जेव पाआलखण्डेण^३ ।)

(*Then enter Vasantasena riding in the carriage, and Cheta*)

CHETA—I am rather afraid The sun is in the middle of the sky, I hope the royal brother-in-law, Samsthanaka, won't be getting angry now ! Let me, therefore, drive quickly—Push on, bullocks, push on !

VAS —Oh, alas ! Oh, alas ! This is surely not the voice of Vardhamanaka ! What may it mean ? Could it be that the worthy Charudatta, not wishing to weary the bullocks, has sent another driver and a different carriage ? My right eye throbs, my heart quakes, and all the quarters look void I see everything turned upside down !

SAK —(*Hearing the sound of the wheels*) Friend, friend, the carriage has arrived !

VITA—How do you know ?

SAK —Don't you notice it, friend ? It appears to be croaking, like an old hog

VITA—(*Seeing*) You marked correctly Here he comes !

SAK —Sthavaraka, my servant, my son, have you come ?

CHETA—I have

SAK —And the car also has come ?

CHETA—By all means

SAK —And the bullocks, too, have come ?

CHETA—Certainly

SAK —And you, too, have arrived ?

CHETA—(*With a laugh*) Master, I, too, have arrived !

SAK —Then bring the carriage in

CHETA—By what path ?

SAK —Along this broken part of the wall

वृद्धाच्छ ' इति छ । मास भुक्तम्] ॥ १४ ॥ किं न प्रेक्षते भाव । घुरघुरेत्यव्यक्तशब्दानुकरणम् । अव्यक्त शब्द कुर्वाणो लक्ष्यते । पगालखण्डेण प्राकारखण्डपथेनैव प्रवेशय । दैवगत्या तु न भग्न प्रवहणमित्याह—कथं न भग्नमिति । ण छिण्णा लज्जू ण मला गोणा इति वक्तव्ये शकारोक्तत्वाद्भ्रमणम् । मम गुरु । गुरुरित्यतिमान्यत्वपरम् । एव त्वं प्रेक्ष्यसे । [प्रेक्ष्यसे मयेति शेषः सादरक आदरयुक्तः । अभ्यन्तरको रहस्येऽभ्यन्तरीकृतः । पुरस्करणीयः समाननीयः ।] मूशे खज्जे इति विपरीतोक्तिः शकारवाक्यत्वात् । अवन्तयेत्यादि । [पथि मार्गे वर्षेण धारा-

चेट — भट्टारक वृषभौ म्रियेते । प्रवहणमपि भज्यते । अहमपि चेटो म्रिये ।
(भट्टके गोणा मलेन्ति । पवहणे वि भज्जेदि । हग्गे वि चेडे मलामि ।)

शकार — अरे राजश्यालकोऽहम् । वृषभौ मृतौ अपरौ क्रेप्यामि । प्रवहण
भग्नमपर कारयिष्यामि । त्व मृत अन्य प्रवहणवाहको भविष्यति । (अले लाअ-
शालके हग्गे । गोणा मले अवले किणिशम् । पवहणे भग्गे अवल घडाइशम् । तुम
मले अण्णे पवहणवाहके हुविशदि ।)

चेट — सर्वमुपपन्न भविष्यति । अहमात्मीयो न भविष्यामि । (शव्व उववण
हुविशदि । हग्गे अत्तणकेलके ण हुविशम् ।)

शकार — अरे सवमपि नश्यतु । प्राकारखण्डेन प्रवेशय प्रवहणम् । (अले
शव्व पि णइशदु । पाआलखण्डेण पवेशेहि पवहणम् ।)

चेट — विभज्यस्व रे प्रवहण सम स्वामिना विभज्यस्व । अन्यत्प्रवहण
भवतु । भट्टारक गत्वा निवेदयामि । (प्रविश्य ।) कथ न भस्नम् । भट्टारक एत-
दुपस्थित प्रवहणम् । (विभज्ज^१ ले पवहण शम धामिणा विभज्ज । अण्णे पवहणे
भोदु । भट्टके गदुअ विणेदेमि । कथ ण भग्गे । भट्टके एशे उवत्थिदे पवहणे ।)

शकार — न च्छिन्नौ वृषभौ । न मृता रज्जव । त्वमपि न मृत । (ण
छिण्णा गोणा । ण मला लउजू । तुम पि ण मले ।)

चेट — जय किम् । (अध इ ।)

शकार — भाव आगच्छ । प्रवहण पश्याव । भाव त्वमपि मम गुरु परम-
गुरु । प्रेक्ष्यसे सादरकोऽभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति । त्व तावत्प्रवहणमय-
तोऽधिरोह । (भाव आअच्छ । पवहण पेक्खामो । भावे तुम पि गुलु पलमगुलु ।
पेक्खीअशि शादलके अब्भन्तलकेत्ति पुलक्कलणीएत्ति^२ । तुम दाव पवहण अग्गदो
अहिलुह ।)

विट — एव भवतु । (इत्यारोहति ।)

शकार — अथ वा तिष्ठ त्वम् । तव पितृसबन्धि^३ प्रवहण येन त्वमग्रतोऽधि-
रोहसि । अहं प्रवहणस्वामी । अग्रत प्रवहणमधिरोहामि । (अध वा चिष्ट तुमम् ।
तुह^४ बप्पकेलके पवहणे जेण तुम अग्गदो अहिलुहसि । हग्गे पवहणशामी । अग्गदो
पवहण अहिलुहामि ।)

विट — भवानेव^५ ब्रवीति ।

शकार — यद्यप्यहमेव भणामि तथाऽपि तवैष आचारोऽधिरोह भट्टारकेति
भणितुम् । (जइ वि हग्गे एव्व भणामि तथा वि तुह एशे आदले अहिलुह
भश्ठकेत्ति भणितुम् ।)

१ विभज्ज विभज्ज २ पुक्कलणीआ (पुष्कलनीय) ३ पितु प्रव० इति
क्वचिच्छाया, ४ तहप्पके (तव सबन्धि) ५ भवानेव

CHETA—Master, the bullocks will die, the carriage will be smashed, and I, too, your servant, shall die

SAK —Well, I'm the king's brother-in-law ! If the bullocks die, I'll buy others, if the carriage is smashed, I'll get another built, and if you die, I'll find another carriage-driver

CHETA—That would all be right, but then I shall cease to be my own self !

SAK —Eh, you, let everything perish, (but) bring in the carriage along the broken part of the wall

CHETA—Break, thou carriage, go to pieces along with the master ! Let there be another carriage I'll go to the master and inform him (to that effect) (*Entering*) How, It is not broken ! Master, here is come your carriage !

SAK —Are not the bullocks snapped, and the reins dead, and you too have not perished ?

CHETA—That's so

SAK —Friend, come, we shall inspect the carriage Friend, you are my preceptor, my most revered preceptor I look upon you with respect, as one to be treated with confidence and honour So you should get into the carriage before me

VITA—So be it (*He goes to mount*)

SAK —Or rather, you stand aside Is it your father's carriage (as it were) that you get in before me ? I am the master of the carriage, and I therefore shall go in first

VITA—But your honour said so (*he* asked me to do it)

SAK —Even though I did say so, still it would have been proper etiquette on your part to say—“ Master, please get in (first yourself) ”

सारेण ताडितानि अक्षीणि येषां ते वर्षतडिताक्षा अत एव अवनतशिरस
वृषभा इव अवनतशिरसः शीघ्रं प्रयाम । सदसि सभाया गौरवमात्मनि बहु-
मानं प्रियं यस्य तस्य मम चक्षुः कुलजनदर्शनकातरं कुलस्त्रीविलोकनभीरुः हि ।
सामान्यस्त्रीदर्शनं त्वदुष्टमिति ध्वनिः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ १५ ॥ [ऊषर-
क्षेत्रे क्षारभूमी ।] बुद्धचेडे निन्दितश्चोत् । ‘ वृद्धश्चोत्त्रेपाह्म इत्यावाचकः ।
अकारणात् ’ इति पूर्वटीका । अक्षिभ्यां भक्ष्यते दन्तैः प्रेक्ष्यते । शकारवाक्यत्वा-
द्विपरीतोक्तिः । शरदिति । [शरच्चन्द्रप्रतीकाशः शरदिन्दुधवलः पुलिनान्तरे सैकत-
प्रदेशे शेते इति तद् हसम् । वसन्तसेना रूपादिगुणसपन्नं चारुदत्तं विहाय मूर्खं

विट —आरोहतु भवान् ।

शकार —एष साप्रतमधिरोहामि । पुत्रक स्थावरक चेट परिवर्तय प्रवहणम् ।
(एषे शपद अहिलुहामि । पुत्तका थावलका चेडा पलिवत्तावेहि पवहणम् ।)

चेट —(परावर्त्य^१) अधिरोहतु भट्टारक । (अहिलुहदु भट्टालके ।)

शकार —(अधिरुह्यावलोक्य च शङ्का^२ नाटयित्वा त्वरितमवतीर्य विट कण्ठेऽवलम्ब्य ।) भाव भाव मृतोऽसि मृतोऽसि । प्रवहणाधिरूढा राक्षसी चौरा वा प्रतिवसति । तद्यदि राक्षसी तदोभावपि मुषितौ । अथ चौर तदोभावपि खादितौ । (भावे भावे मलेशि मलेशि । पवहणाधिरूढा लक्ष्मणी चोले वा पडिवशदि । ता जइ लक्ष्मणी तदो उभे वि मूशे । अध चोले तदो उभे वि खज्जे ।)

विट —न^३ भेतव्यम् । कुतोऽत्र वृषभयाने राक्षस्या^४ सचार^५ । मा नाम ते मध्याह्नार्कतापच्छिन्नदृष्टे^६ स्थावरकस्य सकञ्चुका^७ छाया दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना ।

शकार —पुत्रक स्थावरक चेट जीवसि । (पुस्तका^८ थावलका चेडा जीवेशि ।)

चेट —अथ किम् । (अध इ ।)

शकार —भाव प्रवहणाधिरूढा स्त्री प्रतिवसति । तदवलोक्य । (भावे पवहणाधिरूढा^९ इत्थिआ^{१०} पडिवशदि ता^{११} अवलोएहि ।)

विट —कथ स्त्री ।

अवनतशिरस प्रयाम शीघ्र पथि वृषभा इव वर्षताडिताक्षा ।

मम हि सदसि गौरवप्रियस्य कुलजनदर्शनकातर हि चक्षु ॥ १५ ॥

वसन्तसेना—(सविस्मयमात्मगतम् ।) कथ मम नयनयोरायासकर एव राजश्याल । तत्सशयिताऽस्मि मन्दभाग्या । एतदिदानी मम मन्दभागिन्या ऊषर-क्षेत्रपतित इव बीजमुष्टिनिष्फलमिहागमन सवृत्तम् । तत्किमत्र करिष्यामि । (कथ मम नयनयोरायासकरो ज्जेव राअसालओ । ता ससइदम्हि मन्दभाआ । एसो दाणिं मम मन्दभाइणीए ऊसरक्खेत्तपडिदो विअ बीअमुट्टी निष्फलो इव आगमणो सवुत्तो । ता किं एत्थ करइस्सम् ।)

शकार —कातर खल्वेष वृद्धचेट प्रवहण नावलोकयति । भाव आलोक्य प्रवहणम् । (कादले क्व एषे बुद्धचेडे^{१२} पवहण नावलोक्यति । भावे आलोएहि पवहणम् ।)

विट —को दोष । भवतु । एव तावत् ।

१ परावृत्य २ त्रासं ३ न भेतव्य न भेत० ४ राक्षससचार ५ अवसर
६ खिन्न ७ सकूर्चकाम् ८ पुस्तका, पुत्तका ९ पवहणाहि (प्रवहणान्त) .
१० इत्थिआ ११ अतो पलोएहि १२ बुद्धखोडे

VITA—(Well, then), let your honour get in

SAK —Here now I'll mount it Sthavaraka, my servant, my son, turn the car around

CHETA—(*Having turned it around*) May master mount it.

SAK —(*Mounts and looks in , shows fear, quickly dismounts, and clings to the neck of Vita*) Friend, friend, you're dead, you're dead ! There is a demoness or a thief seated inside the car So, if she is a demoness, then we are stolen, both of us , and if it is a thief, then we are gobbled up, both of us !

VITA—Don't you fear How can a demoness come to occupy this bullock-cart ? May it not be that your eyes being dazzled with the heat of the mid-day sun, there arose this hallucination on your seeing the shadow of Sthavaraka, with the cloak on ?

SAK —Sthavaraka, my servant, my son, are you alive ?

CHETA—Yes, I am

SAK —Friend, there is a female seated inside the carriage You had better see it

VITA—What ! A woman ?

Let us pass away quickly by the road, with bent heads, like bullocks whose eyes are dazzled by the falling rain drops , for the eyes of me, to whom esteem in public assemblies is dear, are afraid to gaze upon high born ladies (15)

VAS --(*With surprise , to herself*). What ! Here is the same royal brother-in-law, who is an eyesore to me ! Then indeed I am in peril, I, the unlucky one ! Now this visit of my unlucky self here has turned out fruitless, like a handful of seed sown in saline soil So what shall I do here ?

SAK —This old fellow, Cheta, is a coward , he won't peep in the carriage Friend, you look into it

VITA--Where's the harm ? All right so be it

शकार कथमुपस्थितेत्यथ । अप्रस्तुतप्रशसालकार सारूप्यनिबन्धन ॥ १६ ॥ पूर्वमिति । [पूर्व प्रथमाङ्के शकारानुगमने मानाद्राजश्यालमवज्ञाय सप्रति जननी-वशान्मात्राज्ञानुरोधाद् द्रव्यार्थे आगतेति शेषः । अगौण्डीर्यमनोदार्य कृपणमतित्व-मिति यावत् । तत्स्वभाव यम्य तेन वेशभावेन आगताऽसीति मन्यते] ॥ १७ ॥ भक्षिखदे भक्षितः । विपरीतोक्तिः पूर्ववत् । अथ वेत्यतल्लथाविति । शृगाला उड्डीयन्त इत्यादि चतुष्टयमपक्रमम् । [धुर्याणां प्रवहणबलीवर्दयोः । सामान्याभिप्रायः

शकार — कथं शृगाला उड्डयन्ते वायसा व्रजन्ति । तद्यावद्भावोऽक्षिभ्यां
भक्ष्यते दन्तैः प्रेक्ष्यते तावदहं पलायिष्ये । (कथं शिआला उड्डयन्ति वायसा
व्रजन्ति । ता जाव भावे अक्खीहिं भक्खीअदि दन्तेहिं पेक्खीअदि ताव हम्मो
पलाइस्सम् ।)

विट — (वसन्तसेना दृष्ट्वा । सविषादमात्मगतम् ।) कथमये मृगी व्याघ्र-
मनुमरति । भो कष्टम् ।

शरच्चन्द्रप्रतीकाश पुलिनान्तरशायिनम् ।

हृसी हस परित्यज्य वायस समुपस्थिता ॥ १६ ॥

(जनान्तिकम् ।) वसन्तसेने न युक्तमिदं नापि सदृशमिदम् ।

पूर्वं मानादवज्ञाय द्वयार्थं जननीवशात् ।

वसन्तसेना — न । (इति शिरश्चालयति ।) (ण ।)

विट —

‘अशौण्डीर्यं स्वभावेन वेशभावेन मन्यते ॥ १७ ॥

न नूक्तमेव मया भवती प्रति — ‘सममुपचर भद्रे सुप्रिय चाप्रिय च ।’

वसन्तसेना — प्रवहणविषयसिनागता शरणागतास्मि । (पवहणविपज्जासेन
आगता । सरणागदम्हि ।)

विट — न भेतव्यं न भेतव्यम् । भवतु । एनं वञ्छयामि । (शकारमुपगम्य ।)
काणेलीमानं सत्यं राक्षस्येवात्र प्रतिवसति ।

शकार — भाव भाव यदि राक्षसी प्रतिवसति तत्कथं न त्वां मुष्णाति । अथ
चोर तदा किं त्वं न भक्षितः । (भावे भावे जइ लक्खसी पडिबसादि ता कीश ण
तुम मूशेदि । अध^२ चोले ता किं तुम ण भक्खिदे^३ ।)

विट — किमनेन निरूपितेन । यदि पुनरुद्यानपरपरया पञ्चुयामेव नगरी-
मुज्जयिनीं प्रविशामि तदा को दापः स्यात् ।

शकार — एव कृते किं भवति । (एव किं दे किं भोदि ।)

विट — एव कृते व्यायामं सेवितो धुर्याणां च परिश्रमः^४ परिहृतो भवति ।

शकार — एव भवतु । स्थावरकं चेत् नयं पवहणम् । अथ वा तिष्ठति तिष्ठ ।
देवतानां ब्राह्मणानां चाग्रतश्चरणेन गच्छामि । नहिं नहिं । प्रवहणमधिरुह्य गच्छामि ।
यत्नं दूरतो मां प्रेक्ष्य भणित्यन्ति — एषः स राष्ट्रियश्यालो भट्टारको गच्छति । (एव
भादु । याअलआ चेडा णेह पवहणम् । अब वा चिइत्तं चिइत्तं । देवदाणं बह्माणां च
अगं दो चलणेण गच्छामि । ण हिं ण हिं । पवहणं अहिं लुहिं गच्छामि जेण दूलादो
मं पेक्खिअं भणित्थन्ति — एशो शे लइत्तिअशाले भइत्तलके गच्छदि ।)

१ अशौण्डीर्यं २ अध वा ३ खज्जे (खादितं) ४ भ्रम

SAK —How ! The jackals are flying about in the sky and the crows scampering along ! So I'll run away before my friend is eaten up with eyes and gazed upon with teeth !

VITA—(*Seeing Vasantasena, sorrowfully, to himself*) Ah ! How is it that the doe is following a tiger ! Oh, alas ,

Leaving the male swan, resplendent like the autumnal moon, and reclining on a stretch of (white) sand, the female swan has taken herself to a crow ! (16)

(*Aside, to Vasantasena*) O Vasantasena, this is neither proper nor becoming

Having first proudly spurned him, you're now come at the bidding of your mother, for the sake of money —

VAS —No ! (*She nods her head*)

VITA—

Then I think (you came) owing to the profession of a courtesan being characterized by absence of generosity (i e by a desire for money) (17)

Why, I did (formerly) say to you—" O good maiden, serve equally one much coveted by you and one disliked by you "

VAS —I came owing to an interchange of carriages I beseech your protection !

VITA--Be not afraid, be not afraid --All right, I will deceive him (*Approaching Sakara*) Bastard it is true, there's actually a demoness inside

SAK --Friend, friend, if there's a demoness, then how has she not stolen you ? And if a thief, then how haven't you been devoured ?

VITA—What is the good of discussing that ?—Well, now, if we enter the city of Ujjayini going on foot, through the row of orchards, then what is the harm (in that) ?

SAK --If we do so, what good would it do ?

VITA—If we do so, we get exercise and avoid giving trouble to the bullocks

SAK —So be it Sthavaraka, my servant, take away the carriage Or rather, stay—stay Am I to walk on foot before (i e. in the presence of) the deities and the Brahmanas ? No, no ! I'll mount the carriage and go, so that, seeing me from afar, they will say — ' Here goes our master, the king's brother in law "

विट — (स्वगतम् ।) दुष्कर विषमौषधीकर्तुम्^१ । भवतु । एव तावत् ।
(प्रकाशम् ।) काणेलीमात एषा वसन्तसेना भवन्तमभिसारयितुमागता ।

वसन्तसेना—शान्त पापम् । शान्त पापम् । (सन्त^२ पावम् । सन्त पावम् ।)

शकार — (सहर्षम् ।) भाव भाव मा प्रवरपुरुष मनुष्य वासुदेवकम् ।
(भावे भावे म पबलपुलिश^३ मणुश्श वाशुदेवकम् ।)

विट — अथ किम् ।

शकार — तेन ह्यपूर्वा श्री समापादित । तस्मिन्काले मया रोषिता । साप्रत
पादयो पतित्वा प्रसादयामि । (तेण हि अपुव्वा शिली शमाशादिदा । तश्च काले
मए लोशाइदा^४ । शपद पादेशु पडिअ पशादेमि ।)

विट — साध्वभिहितम् ।

शकार — एष पादयो पतामि । (इति वसन्तसेनामुपसृत्य ।) मात अम्बिके
शृणु मम विज्ञप्तिम् ।

एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे

हस्ताञ्जलि दशनखे तव शुद्धदन्ति ।

यत्तव मयाऽपकृत मदनातुरेण

तत्क्षामिताऽसि वरगात्रि तवास्मि दास ॥ १८ ॥

(एषे पादेशु पडेमि । अत्तिके अम्बिके शृणु मम विष्णत्तिम् ।

एषे पडामि^५ चलणेशु विशालनेत्रे हस्ताञ्जलि दशनहे^६ तव शुद्धदन्ति ।

ज त मए अवकिद मदणातुलेण^७ त खम्मिदाशि वलगत्ति तव म्हि दाशे ॥)

वसन्तसेना—(सक्रोधम् ।) अपेहि । अनार्य मन्त्रयसे । इति पादेन ताडयति ।
(अवेहि । अणज्ज मन्तेसि ।)

शकार — (सक्रोधम् ।)

यच्चुम्बितमम्बिकामातृकाभिर्गत न देवानामपि यत्प्रणामम् ।

तत्पातित पादतलेन मुण्ड वने शृगालेन यथा मृताङ्गम् ॥ १९ ॥

अरे स्थावरक चेत् कुत्र त्वयैषा समासादिता ।

(जे चुम्बिदे अम्बिकमादुकेहि गदे ण देवाणं^८ वि जे पणामम् ।

शे पाडिदे पादतलेण मुण्डे वणे शिआलेण जघा मुदङ्गे^९ ॥

अले थावलआ चेडा कहि तुए एसा शमाशादिदा ।)

१ ओष० २ शन्त ३ पुलिशम्णु० ४ लोशायिदा ५ पडेमि ६ दशनह
७ मदणाउलेन ८ देवाणं ९ मिदङ्गे,

VITA—(*To himself*) It is difficult (& e impossible) to convert poison into medicine All right Let it be thus (*Aloud*) Bastard, here's Vasantasena, come to you of her own accord, as an *abhisarika*

VAS —Heaven forbid—heaven forbid !

SAK —(*Joyfully*) Friend, friend, has she come to *me*, the great man, a human being, (another) Krishna ?

VITA—Yes

SAK —Then I have attained unprecedented good fortune ! On that occasion I had angered her : now I'll fall at her feet and reconcile her

VITA—You have spoken well !

SAK —Here I'll fall at her feet (*Approaching Vasantasena*) Mother, mamma, listen to my request —

Here I prostrate myself at your feet, O you with large eyes, O pearly-toothed one, I place my folded hands on the ten nails of your feet —O beautiful-limbed damsel, I beseech your forgiveness for whatever ill I, tormented by love, did towards you I am your slave ! (18)

VAS—(*Angrily*) Get away, you are speaking wickedly. (*Strikes him with the foot*)

SAK —(*Wrathfully*).

This head of mine, which was caressed by my mother and mamma, and which did not bow even to the gods, has been struck down (by her) with her foot, as a jackal treats a carcass in the jungle (19)

You, Sthavaraka, my slave, where did you come across her ?

बहुवचनम् ।] देवदाण अगदो गच्छामि । न हि न हीति न्यायविरुद्धम् । [विपमोषधीकर्तुं दुर्जनमानुकूल्येन परिवर्तयितुमित्यर्थः । वासुदेव इव वासुदेवक तम् । ' इवे प्रतिष्ठितौ ' इति इवार्थे कन् ।] एष पतामीत्यादि । [हे विशालनेत्रे एषोऽहं तव चरणयो पतामि । हे शुद्धदन्ति शुद्धा दन्ता यस्या तत्सबुद्धिः । तव दश नखे चरणयो दशसु नखेषु हस्ताञ्जलिं करोमीति शेषः । मदनातुरेण कामपीडितेन मया यत्तव अपकृतं तत् क्षामिताऽसि तदर्थं क्षमा याचिताऽसि । हे वरगान्नि तव-

चेद — भट्टक ग्रामशकटै रुद्धो राजमार्गं । तदा चारुदत्तस्य वृक्षवाटिकाया प्रवहणं स्थापयित्वा तत्रावतीर्य यावच्चक्रपरिवृत्तिं करोमि तावदेषा प्रवहणविपर्ययसि-
नेहारूढेति तर्कयामि । (भट्टके ग्रामशकटैर्ह लुद्धे लाभमग्ने । तदो चालुदत्तश्च
लुक्ख शडिआए पवहण थाविअ तहि ओदल्लिअ जाव चक्कपलिवट्टिअ कलेमि ताव
एशा पवहणविपज्जाशेण' इह आलूढेति तत्केमि ।)

शकार — कथं प्रवहणविपर्ययसिनागता । न मामभिसारयितुम् । तदवतरावतर
मदीयात्प्रवहणात् । त्वं तं दरिद्रसार्थवाहपुत्रकमभिसारयसि । मदीयौ गावौ बाहयसि ।
तदवतरावतर । गर्भदास्यवतरावतर । (कथं पवहणविपज्जाशेण^१ आगता । न म
अहिशालिदुम् । ता ओदल ओदल ममकेलकादो पवहणादो । तुम तं दलिद्वस्थवाह-
पुत्तक^२ अहिशालेशि । ममकेलकाइ गोणाइ वाहेशि । ता ओदल ओदल । गम्भदाशि
ओदल ओदल ।)

वसन्तसेना — तमार्यचारुदत्तमभिसारयसीति यत्सत्यमलकृताऽऽस्यमुना वच-
नेन । साप्रत यद्भवतु तद्भवतु । (तं अज्जचारुदत्तं अहिसारेसिति जं सच्च
अलकिदम्हि इमिणा वअणेण । सपदं जं भोदु तं भोदु ।)

शकारः—

एताभ्यां ते दशनखोत्पलमण्डलाभ्यां

हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।

कर्षामि ते वरतनु निजयानका

त्केशेषु बालिदयितामिव यथा जटायु ॥ २० ॥

(एदेहि दे दशनहुप्पलमण्डलेहि

हस्तेहि^३ चाटुशतताडनलम्पडेहि ।

कर्षामि^४ दे वलतणु णिअजाणकादो

केशेषु बालिदइअ वि जहा जडाऊ^५ ॥)

दास अस्मि । वसन्ततिलकम् ।] ॥ १८ ॥ यच्चुम्बितमिति । [यदम्बिकया मात्रा
चुम्बितम् । यदेवानामपि प्रणामं न गतं तान्न प्रणतम् । तन्मे मुण्डं शिरं वन-
शृगालेन मृताङ्गं शवशरीरमिव पादतलेन पातितम् । अम्बिकामातृभिरिति पुनरुक्तं
सर्वत्र पुल्लिङ्गबहुवचनत्वं च शकारवचनत्वादित्यवसेयम् ।] उपजात्या । ये चुम्बिता
मातृकांम्बिकाभिर्गता न देवानामपि ये प्रणामम् । ते पातिता पादतलेन मुण्डा वने
शृगालेन यथा मृदङ्गा ॥ मातृका इति स्वार्थे क । मुण्डा इति बहुवचनमप्य-
नर्थकम् ॥ १९ ॥ [गर्भदासि जन्मत एव दासि । अतः कस्ते गर्व इति भावः ।]

१ विपलट्टणेण (विपर्ययेण), २ पलिवट्टणेण (परिवर्तनेन). ३ पुत्तहक ४ हत्थेहि
५ वड्डामि, वट्टामि ६ हणूमे (हनुमान्)

CHETA—Master, the highway was blocked by the rustic carts I therefore stopped my car near Charudatta's garden ; and while I got down there and was giving a turn to the wheels (of another's cart), she must have got in by mistaking our carriage for her own , so I infer

SAK —What ! She came owing to an interchange of carriages, and not to meet me (as her lover) ! Then get down, get down from my carriage ! You are going to meet that penniless son of a merchant (i e, Charudatta), and you make my bullocks carry you ! Ah, get down, get down ! You born servant-maid, get down !

VAS —To tell the truth, I feel honoured by these words (of his), viz that I am going to meet that worthy Charudatta Now whatever must happen, let it come

SAK —

Seizing you by the hair with these two hands of mine, which are decked with a row of lotuses in the form of their ten nails, and which were yearning to pat you to the accompaniment of hundreds of fond words, I shall (forthwith) drag down your lovely body from my carriage, just as Jatayu did the wife of Vali (20)

ताभ्यामित्यादि । वसन्ततिलकच्छन्दसा । सबिन्दो पाक्षिकगुरुत्वात् एदेहि हत्थेहि इत्यनयोर्लघुत्वम् । [दश नखा एव उत्पलमण्डल ययोस्ताभ्याम् । चाटुशतेन प्रिय-वचनशतेन यत्ताडनं तत्र लम्पटाभ्यामुत्सुकाम्भ्याम् । एताभ्या हस्ताभ्या ते वरतनु केशेषु गृहीत्वा निजयानकात्कर्षामि । यथा इव ।] कर्षयामि दे त्वाम् । वरतनु निजयानकात्केशेषु वालिदयितामिव यथा केशेषु जटायुराकुण्ठवान् । पाठान्तरे हनूमा-नित्यर्थः । [ते ते इति यथा इव इति च पुनरुक्तम् । वालिदयिताया जटायुना कर्षणा-भावात्] व्याहृतोपम चेदम् । [शकारोक्तित्वेन चमत्कृतिमत्] ॥ २० ॥ अग्राह्या इति । [गुणसमन्विता सौन्दर्यादिगुणोपेता । दृष्टान्तालकारः] ॥ २१ ॥ योऽसौ सोऽद्यैतस्या इत्यादि । ततः साप्रत मारयाम्येनाम् । यद्यच्छस्येत्यादि । उपजाति-च्छन्दसा । प्रावारक प्रच्छन्द सूत्रशतैर्ग्रथितम् । [यदि डच्छसि मत्त इति शेषः ।] मत्स्य च खादितुम् । बृह बृह चुक्कु बृह बृहति इत्यनुकरणम् ॥ २२ ॥ बालामिति । [वेदया तथाऽपि अवेशसदृशः । कुलस्त्रीजनोचित इत्यर्थः । प्रणयोप-चार यस्याः । धनलोभविरहादिति भावः । अनागस निरपराधमेना यदि घातयामि । केनोद्धुपेन प्लवेन । तरिष्ये अत्रात्मनेपद चिन्त्यम् । वसन्त० वृत्तम् ।]

बिट —

अप्राह्या मूर्धजेऽवता स्त्रियो गुणसमन्विता ।
'न लता' पल्लवच्छेदमहन्त्युपवनोद्भवा' ॥ २१ ॥
तदुत्तिष्ठ त्वम् । अहमेनामवतारयामि । वसन्तसेने अवतीर्यताम् ।
(वसन्तसेनाऽवतीर्यकान्ते स्थिता ।)

शकार — (स्वगतम् ।) योऽसौ मम वचनावमानेन तदा रोषाग्निं
सधुक्षितोऽद्यैतस्या पादप्रहारेणानेन प्रज्वलित । तत्मापन्न मारयाम्येनाम् । भवतु ।
एव तावत् । (प्रकाशम् ।) भाव भाव ।

यदीच्छसि लम्बदशाविशाल प्रावारक सूत्रशतैर्युक्तम् ।
मास च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं चुह चुह चुक्कु चुह चुह इति ॥ २२ ॥
(जे शे मम वअणावमाणेण तदा लोशग्गी शधुक्खिदे अज्ज एदाए पादप्पहालेण
अणेण पज्जलिदे । त शपद मालेमि णम् । भोदु । एव्व दाव । भावे भावे ।
जदिच्छशे लम्बदशाविशाल पावालअ शुतशदेहि जुत्तम् ।
मश च खादु तह तुष्टिं कादु चुह चुह चुक्कु चुह चुहति ॥)

बिट — तत किम् ।

शकार — मम प्रिय कुरु । (मम पिअ कलेहि ।)

बिट — बाढ करोमि वर्जयित्वा त्वकार्यम् ।

शकार — भाव अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति । राक्षसी काऽपि नास्ति । (भावे^६
अकज्जाह गन्धे वि णत्थि । लक्खशी कवि णत्थि ।)

बिट — उच्यता तर्हि ।

शकार — मारय वसन्तसेनाम् । (मालेहि वसन्तशेणिअम् ।)

बिट — (कर्णो पिपाय ।)

बाला स्त्रिय च नगरस्य^१ विभूषण च

वेश्यामवेशसदृशप्रणयोपचाराम् ।

एनामनागसमह यवि धातयामि

केनोद्भुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ॥ २३ ॥

शकार — अहं त उडुप् दास्यामि । अन्यच्च विविक्त उद्यान इह मारयन्त
कस्त्वा प्रेक्षिष्यते । (अहं ते भेडक दइशम् । अण्ण च विवित्ते उज्जाणे इअ
मालन्त को तुम पेक्खिअशदि ।)

१ नु. २ लता. २ त्युपवनोद्भवा ३ न्तुपव० ४ त्वहमेनाम् ५ चुहति
६ भावे भावे ७ नरलोकवि. ८ एडकम्

VITA—

Ladies like these, who are accomplished, should not be seized by the hair, for, the creepers growing in orchards deserve not to have their foliage lopped off (21)

So you may stand off, I'll help her to dismount O, Vasantasena, please get down

(Vasantasena dismounts and stands in one corner)

SAK —(To himself) That fire of my anger, which was kindled on that occasion when she spurned my suit, has to day been inflamed by this her insult of) kicking So I'll now kill her All right, I'll (proceed) in this way (Aloud) Friend, friend !

If you desire (to wear) a large cloak, with long fringes and having hundreds of tassels, and to dine upon flesh and derive satisfaction (therefrom), (munching) with the sounds *chuhoo-chuhoo, chukku, chuhoo chuhoo*,— (22)

VITA—Then what ?

SAK —Do what I wish

VITA—Very well I'll do it, but excepting an execrable [sinful] deed (that cannot be done).

SAK —Friend, there is not even the remotest trace of the job being such as [being difficult] cannot be done There is no demoness whatever in it

VITA—Speak out, then (what it is)

SAK —Kill Vasantasena !

VITA—(Closing his ears)

If I kill her who is young, a woman, and an ornament of our city, and who, although a courtesan, bestows her love in a manner unlike that of the courtesans' quarter, and who is (withal) innocent, then with what boat shall I cross the river of the next world ? (23)

SAK —I will give you a boat And moreover, in this deserted garden, who would see you killing her ?

अवेशसदृशेति । अवेद्यापाठकोचितमकृत्रिमम् ॥ २३ ॥ [एकडमिति पाठे भेषम् । परलोकनदीतरणायेति शेषः ।] विवित्ते विजने । पश्यन्तीति । [अयमिति गगन-स्थितसूर्यस्य हस्तेन निर्देशः । अनिल वायुः । सुकृतदुष्कृतयोः पुण्यपापकर्मणो

विट —

पश्यन्ति मा दश दिशो वनदेवताश्च
बन्धश्च दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
वर्मानिलौ च गगन च तथाऽन्तरात्मा
भूमिरस्य सुकृतदुष्कृतसाक्षिभूता ॥ २४ ॥

शकार — तेन हि पटान्तापवारिता कृत्वा मारय । (तेन हि पडन्तोवाल्लिङ्गं कदुअ मालेहि ।)

चेट — मूर्ख अपध्वस्तोऽसि ।^१

शकार — अधर्मभीतरेष वृद्धशृगाल । भवतु । स्थावरक चेटमनुनयामि । पुत्रक स्थावरक चेट सुवर्णकटकानि दास्यामि । (अधम्मभीलू एशे बुड्डकोले^२ । भीदु । थावलअ चेड अणुणेमि । पुदथका^३ थावलका चेडा शोवणखड्डुआइ^४ दइशम् ।)

चेट — अहमपि परिधास्यामि । (अह पि पहिलिशम् ।)

शकार — सौवर्णं ते पीठक कारयिष्यामि । (शोवण दे पीठक कालइशम् ।)

चेट — अहमप्युपवेक्ष्यामि । (अह पि उवविशिशम् ।)

शकार — सर्वं त उच्छिष्ट दास्यामि । (शव्व दे उच्छिष्ट दइशम् ।)

चेट — अहमपि खादिष्यामि । (अह पि खाइशम् ।)

शकार — सर्वचेटाना महत्तरक कारयिष्यामि । (शव्वचेडाण^५ महत्तलक कलइशम् ।)

चेट — भट्टक भविष्यामि । (भट्टके^६ हुविशम् ।)

शकार — तन्मन्यस्व मम वचनम् । (ता मण्णेहि^७ मम वअणम् ।)

चेट — भट्टक सर्वं करोमि वर्जयित्वाऽकार्यम् । (भट्टके शव्व कलेमि वज्जिअ अकज्जम् ।)

शकार — अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति । (अकज्जाह गन्धे वि णत्थि^८ ।)

चेट — भणतु भट्टक । (भणादु भट्टके ।)

शकार — एना वसन्तसेना मारय । (एण वशन्तसेणिअ मालेहि ।)

चेट — प्रसीदतु भट्टक । इय मयाज्जार्येणार्या प्रवहणपरिवर्तनेनानीता । (पशीददु भट्टके । इअ मए अणज्जेण अज्जा पवहणपलित्तणेण आणीदा ।)

१ वलित (वलिता). २ धिक्कृत ३ खोले (शृगाल) ४ पुत्तका. ५ खण्डाई ६ पीठके ७ भट्टक ८ चेड "ण ९ भट्टके. १० माणेहि (मानय). ११ णस्ति.

VITA—

The ten quarters are seeing me, and the sylvan deities, and the moon, and this sun with his brilliant rays, and Dharma (Righteousness), and Wind, and the sky, and the internal soul, and also the Earth, the witness to all holy and unholy acts (24)

SAK —Then put your cloak over her, and kill her

VITA—Fool, you are damned !

SAK —This old jackal is afraid of (committing) sin All right, I'll persuade my servant Sthavaraka Sthavaraka, my slave, my son, I'll give you golden bracelets

CHETA—And I will put them on

SAK —I'll get a golden seat made for you

CHETA—And I will sit (on it)

SAK —I'll give you all the leavings of my food

CHETA—And I will eat them

SAK —I'll make you the head of all my servants

CHETA—Master, I will become (the head)

SAK —Then do my bidding,

CHETA—Master, I will do everything, excepting such as cannot be done

SAK —There is no trace of impossibility about it

CHETA—Let my master speak out (what it is)

SAK —Kill this Vasantasena ?

CHETA—Please, master [don't ask me that] this noble lady was brought here by my unworthy self owing to an interchange of cars

साक्षिभूता प्रत्यक्षद्रष्ट्री । एतल्लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वत्र योज्यम् ॥ २४ ॥
खड्गुवाइ बाहुवलयविशेषान् । पीठके पीठम् । उच्छिष्टअ भोजनावशिष्टम् ।
येनेति । [येन कर्मणा अहं भागवेयदोषै दुर्भाग्यदोषै गर्भदास आजन्मसेवक
विनिर्मितोऽस्मि तत्कर्म ईदृशकर्मणा अधिकं न क्रेष्यामि संपादयिष्यामि । तेनाकार्यं
परिहरामि] ॥ २५ ॥ अपीति । [एष परिभूता निकृष्टा दशा यस्य तथा अपि दरिद्र
प्रेष्य सेवकोऽपि परत्र परलोके फल पुण्यकर्मण इति यावत् इच्छति । अस्य भर्ता तु
न । तस्माद्ये अकारसदृशा अद्य असदृशं कर्म पापादि असदृशमयोग्यं पुरुष वा वर्ध-
यन्ति सदृशं पुण्यं कर्म योग्यं पुरुष वा त्यजन्ति ते कथमिव नाशं न यान्ति । यास्य-

शकार —अरे चेट तवापि न प्रभवामि । (अले^१ चेडा तवावि ण पहवामि ।)

चेट —प्रभवति भट्टक शरीरस्य न चारित्र्यस्य । तत्प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टक । विभेमि खत्वहम् । (पहवदि भट्टके^२ शलीलाह ण चालिताह । ता पशीदतु पशीदतु भट्टके । भाआमि क्खु अहम् ।)

शकार —त्व मम चेटो भूत्वा वस्माद्विभेषि । (तुम मम चेडे भविअ कश्श भाआशि ।)

चेट —भट्टक परलोकान् । (भट्टके पललोअश्श ।)

शकार —क स परलोक । (के शे पललोए ।)

चेट —भट्टक मुकृतदुष्कृतस्य परिणाम । (भट्टके शुकिददुक्किदश्श पलिणामे ।)

शकार —कीदृश मुकृतस्य परिणाम । (केलिशे^३ शुकिदश्श पलिणामे ।)

चेट —यादृशो भट्टको बहुसुवर्णमण्डित । (जादिशे भट्टके बहुसुवर्णमण्डिते ।)

शकार —दुष्कृतस्य कीदृश । (दुक्किदश्श केलिशे ।)

चेट —यादृशोऽहं परपिण्डभक्षको भूत । तदकार्यं न करिष्यामि । (जादिशे हग्गे पलपिण्डभक्खके^४ भूदे । ता अकज्ज ण कलइश्शम् ।)

शकार —अर न मारयिष्यसि । (इति बहुविव ताडयति ।) (अले ण मालिश्शशि ।)

चेट —ताडयतु भट्टको मारयतु भट्टक । अकार्यं न करिष्यामि ।

येनास्मि गम्भदासो विनिर्मितो भागधेयदोषं ।

अधिकं च न क्रेष्यामि तेनाकार्यं परिहरामि ॥ २५ ॥

(पिष्टदु^५ भट्टके मालेदु भट्टके । अकज्ज ण कलइश्शम् ।)

जेणमिह गम्भदाशे विणिम्मिदे भाअधेअदोशोहि ।

अहिअ च ण कीप्पिश्श^६ तेण^७ अकज्ज पलिहलामि ॥

वसन्तसेना—भाव शरणागतताऽस्मि । (भाव शरणागतमिह ।)

विट —काणेलीमात मर्षय मर्षय । साधु स्थावरक साधु ।

अप्येष^८ नाम परिभूतदशो^९ दरिद्र

प्रेष्य परत्र फलमिच्छति नास्य भर्ता ।

तस्मादमी कथमिवाह्यं न यान्ति नाश

ये वर्षयन्त्यसदृश सदृशं त्यजन्ति ॥ २६ ॥

१ अले अले, २ भट्टके ३ कीलिशे, कीशिदे ४ पुष्टके, पुट्टके ५ पिठुदु, विठुदु, ६ कीप्पिश्श ७ तेण ८ अप्येष्सा ९ दश

SAK —You, slave, have I no mastery even over you ?

CHETA—Your honour is the master of my body, but not of my morals So please, master, excuse me, I am verily afraid

SAK —Being *my* servant, of whom are you afraid ?

CHETA—Of the next world, master

SAK —What is that 'next world' ?

CHETA—Master, it is the consequence of one's good and bad acts

SAK —Of what kind is the consequence of good acts ?

CHETA—(To be) like my master, adorned with many golden ornaments

SAK —And of what sort (is the consequence) of bad acts ?

CHETA —(To be) like me, who have become an eater of others' food So I will not do an unholy deed

SAK —Aye, you won't kill her ? (*He beats him in a variety of ways*)

CHETA—The master may beat me or kill me, but I won't do an unholy deed

Since I am made a born slave by the faults of my luck, I shall not buy any further (store of evil luck), and for this reason I refrain from committing a sinful deed (25)

VAS —Sir, I beseech your protection !

VITA—Bastard, forbear, forbear ! Good, Sthavaraka, good !

Even this penniless man, in such a miserable condition, and a menial, desires reward in the next world, but not so his master Then why do such persons not meet with instant ruin, who multiply unworthy deeds and never do a worthy one ? (26)

न्यवेत्यर्थ । वमन्ततिलक वृत्तम्] ॥ २६ ॥ रन्ध्रेति । [कृतान् विधि रन्ध्रानुसारी छिद्रानुवर्ती विषमो विपरीतकारी च यद् यस्मात्कारणाद् । अस्य चेतस्य । शप स्पष्टम् । उपजातिच्छन्द] ॥ २७ ॥ कस्मात् बिभेमि । अपि तु न कस्मादप्येत्यर्थ । अपवारके । गृहविशेष इत्यर्थ । परिकर काष्ठ इति प्रसिद्धम् । सर्वकालमित्यादि । वैरिको वैरी । स्वार्थे क ॥ २८ ॥ शण्णा उपदेश । एद विटम् । कथमह एव बृहतो मल्लकप्रमाणात् । समुद्रप्रमाणादिति वक्तव्ये मौख्यान्मल्लकप्रमाणतया कुल-मुपमिनोति । ' मल्लिका पत्रपुटिका तया कुलस्य महस्व मौख्यादुपमिनोति ' इति प्राचीनटीका । किं कुलेनेति । [कुलेन उपदिष्टेन कथितेन किं किं प्रयोजनम् ।

अपि च ।

रुध्रानुमारी विषम कृतान्तो यदस्य दास्य तव चेश्वरत्वम् ।

श्रिय त्वदीया यद्य न भुङ्क्ते यदेतदाज्ञा न भवान्करोति ॥ २७ ॥

शकार — (स्वगतम् ।) अधर्मभीरुको वृद्धशृगाल । परलोकभीरुरेष गर्भदास । अहं राष्ट्रियश्याल कस्माद्विभेमि वरपुरुषमनुष्य । (प्रकाशम् ।) अरे गर्भदास चेत् गच्छ त्वम । अपवारके प्रविश्य विश्रान्त एकान्ते तिष्ठ । (अधर्म-भिलुए^१ बुड्ढखोडे । पल्लोअभीलू एशे गव्वदाशे । हग्गे लश्चिअशाले कश्श भाआमि वलपुलिशमणुश्शे । अले^२ गव्वदाशे चेडे गच्छ तुमम् । ओवलके पविशिश वीशन्ते एअन्ते चिश्च ।)

चेट — यद्भट्टक आज्ञापयति । (वसन्तसेनामुपसृत्य ।) आर्ये एतावान्मे विभव (इति निष्क्रान्त ।) (ज भट्टके आणवेदि । अज्जए एत्तिके मे विहवे ।)

शकार — (परिकर बध्नन् ।) तिष्ठ वसन्तमेने तिष्ठ । मारयिष्यामि । (चिश्च वसन्तशेणिए चिश्च । मालइश्शम् ।)

विट — आ ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि^३ । (इति गले गृह्णाति ।)

शकार — (भूमौ पतति ।) भावो भट्टक मारयति । (इति मोहं नाटयति । चेतना लब्ध्वा ।)

सर्वकाल मया पुष्टो मासेन च घृतेन च ।

अद्य कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिक कथम् ॥ २८ ॥

(विचिन्त्य ।) भवतु । लब्धो मयोपाय । दत्ता वृद्धशृगालेन शिरश्चालनसज्ञा । तदेत प्रेष्य वसन्तसेना मारयिष्यामि । एव तावत् । (प्रकाशम् ।) भाव यत्त्व मया भणित तत्कथमहमेव वृहत्तरं मल्लकप्रमाणं कुलैर्जातोऽकार्यं करोमि । एवमेत-दङ्गीकारयितुं मया भणितम् । (भावे^४ भट्टक मालेदि ।

शब्दकाल मए पुष्टे^५ मशेण अ घिएण अ ।

अज्ज कज्जे शमुप्पण्णे जादे मे वैलि^६ए^६ कथम् ॥

भोदु । लब्धे मए उवाए । दिण्णा बुड्ढखोडेण शिरश्चालणशण्णा । ता एद पेशिअ वशन्तशेणिअ मालइश्शम् । एव्व दाव । भावे ज तुम^७ मए भणेदि त कथ हग्गे एव्व वड्ढकेहि मल्लकप्पमाणेहि^८ कुलेहि जादे अकज्ज कलेमि । एव्व एद अङ्गीकलावेदु^९ मए भणिदम् ।)

विट —

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति सुतरा स्फीता सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमा^{१०} ॥ २९ ॥

१ भीलू (भीरु) २ अले अले ३ व्यति ४ भावे भविअ ५ पुष्टे ६ वैलिए ७ तुमे ८ गल्लक, ०पमाणहि ९ कालीवेदु, कालिदु १० कण्टक

Moreover—

Providence, ever searching for weak points is unjust, since slavery is his (Sthavaraka's) lot and mastery yours and since he does not enjoy your wealth and you are not made to do his bidding. (27)

SAK —(*To himself*) The old jackal is afraid of unrighteousness and this born slave is afraid of the next world But I am the king's brother in-law, an aristocratic gentleman ! Whom do I fear ? (*Aloud*) You born slave, Cheta, you go away Getting into a secluded spot, you wait there, enjoying rest in solitude

CHETA—As the master orders (*Approaching Vasantasena*) Lady, only thus far lay my power (*Exit*)

SAK —(*Girding up his loins*) Stay, Vasantasena, stay I am going to kill you !

VITA—Ah, will you kill her in my presence ? (*He seizes him by the neck*)

SAK —(*Falls on the ground*) My friend is killing (me), the master (*Shows that he faints, regaining consciousness*)

I have always fattened him on meat and ghee, but now that a business has arisen (to be done), how is it that he has turned my enemy ? (28)

(*Reflecting*) Well I have found the remedy The old jackal has given me a warning by shaking my head So I'll (first) send him away and then kill Vasantasena I'll (proceed) in this way (*Aloud*) Friend, as to what I said to you, how can I, born in such a very large family, of the size of a *mallaka* (cup), ever do such a wicked deed ? I spoke (in that fashion) simple to force her into compliance with my proposal

VITA—

Why talk of one's family, since in such matters it is a man's character that makes him (what he is) ? Even thorny trees grow exceedingly large in a fertile field (29)

न किंचिदित्यथ । अत्र अकार्यकरणे शीलमेव कारणम् । यत सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमा स्फीता सप्ररूढा भवन्ति । एव महाकुलेऽपि दुष्कृतकारिणो भवन्ति ॥ २९ ॥
अस्मदिति । [वसन्तसेना शौण्डीर्यभावात्स्वाभिमानात् अस्मत्समक्ष न युक्तमिदं
नापि सदृशमिदमिति मया पूर्वोक्तत्वात् मूर्खं न भजेत सेवेत । तस्माद् विविक्त

शकार — भाव एषा तवाग्रतो लज्जते । न मामङ्गीकरोति । तद्गच्छ ।
स्थावरकचेतो मया ताडितो गतोऽपि । एष प्रपलाय्य गच्छति । तस्मात्त गृहीत्वाऽऽ-
गच्छतु भावः । (भावे एषा तव अग्रतो लज्जाग्रदि । ण म अङ्गीकलेदि । ता
गच्छ । थावलअचेडे मए पिडिटदे गदे वि । एशे' पलाइअ गच्छदि । ता त
गेण्हूअ आअच्छदु^१ भावे ।)

विट — (स्वगतम् ।)

अस्मत्समक्ष हि वसन्तसेना शौण्डीर्यभावान्न भजेन मूर्खम् ।

तस्मात्करोम्येष विविक्तमस्या विविक्तविश्रम्भरसो हि काम ॥ ३० ॥

(प्रकाशम् ।) एव भवतु । गच्छामि ।

वसन्तसेना — (पटान्ने गृहीत्वा ।) ननु भणामि शरणागताऽस्मि । (ण
भणामि शलणागदम्हि ।)

विट — वसन्तसेने न भेतव्य न भेतव्यम् । काणेलीमात वसन्तसेना तव
हस्ते न्यास ।

शकार — एवम् । मम हस्त एषा न्यासेन तिष्ठतु । (एवम् मम हस्ते एषा
णाशेण चिष्टदु^२ ।)

विट — सत्यम् ।

शकार — सत्यम् । (शच्चम् ।)

विट — (किञ्चिद्गत्वा ।) अथ वा मयि गते नृशसो हन्यादेनाम् । तदपवारित-
शरीर पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । (इत्येकान्ते स्थित ।)

शकार — भवतु । मारयिष्यामि । अथ वा कपटकापटिक एष ब्राह्मणो वृद्ध-
शृगाल कदाऽप्यपवारितशरीरो गत्वा शृगालो भूत्वा कपट करोति । तदेतस्य
वञ्चनानिमित्तमेव तावत्करिष्यामि । (कुमुमावचय कुर्वन्नामात्म मण्डयति ।) बाले
बाले वसन्तसेने एहि । (भोदु । मालइशम्^३ ।) अथ वा कवडकावडिके एशे बम्हणे
बुड्डखोडे कदावि ओवालिदशल्ले गडिअ शिआले भविअ हुल्लुभुल्लि कलेदि । ता
एदइश वञ्चनाणिमित्त एव्व दाव कलइशम् । वाशू वाशू वसन्तसेणिए एहि ।

विट — अये कामी सवृत्त । हल्ल निर्वृतोऽस्मि । गच्छामि । (इति
निष्क्रान्त ।)

शकार —

सुवर्णक वदामि प्रिय वदामि पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन ।

तथाऽपि मा नेच्छासि शुद्धदन्ति किं मेवक कष्टमया मनुष्या ॥ ३१ ॥

(शुवर्णअ देमि पिअ वदेमि पडेमि शीशेण 'सवेष्टणेण ।

तथा वि म णेच्छसि शुद्धदन्ति किं शेवअ कष्टमया मनुइश ॥)

SAK —Friend, she feels bashful in your presence, and (therefore) does not accept me So you should take yourself off The slave Sthavaraka, whom I beat, has already gone (See),—here he goes away running. So please (catch him and then) come back with him

VITA—(*To himself*)

Vasantasena would not accept this fool in my presence, out of a sense of pride So I'll just secure privacy for her (by going away) for love becomes enjoyable (*or, gains flavour*) only through the confidence born of privacy (30)

(*Aloud*) All right. I'll go

VAS—(*Seizing him by the hem of his cloak*) I repeat, sir, that I beseech your protection !

VITA —Fear not, fear not, O Vasantasena ! Bastard, let Vasantasena remain a pledge in your hands

SAK —Yes Let her remain in my hands as a pledge (*also, to perish*).

VITA—Honestly !

SAK —Honestly

VITA—(*Going a little distance*) Or rather, this wicked fellow might kill her when I am gone So I'll conceal myself and just observe what he intends to do. (*He remains in a corner*)

SAK —Well, (now) I'll kill her Or rather, this cunning rascally Brahmana, this old jackal, might perhaps go and hide himself, and behaving like a fox might cheat me So I'll just do this to deceive him (*He collects some flowers and decorates himself*) Girl, girl, Vasantasena, come !

VITA—Oh ! He has turned a gallant ! Ah ! Now I feel at ease I'll go now (*Exit*)

SAK —

I give you gold, speak caressingly, and fall down (at your feet) with my head having the turban on. Still, O damsel with pure teeth, why don't you desire to accept me as your servant ? Men, alas, have to suffer anguish ! (31)

विजन करोमि । हि यत विविक्ने यो विश्रम्भस्तेन रसो रागो यत्र तथाभूत काम भवति । अर्थान्तरन्यास । उपजातिच्छन्द ॥ ३० ॥ नाशेण न्यासेन विनाशेन च ।

वसन्तसेना—कोऽत्र सदेह^१ । (अवनतमुखी^२ 'खलचरित' इत्यादि श्लोकद्वय पठति ।)

खलचरितं निकृष्टं जातदोषं

कथमिह मां परिलोभसे घनेन ।

सुचरितचरितं विशुद्धदेहं

न हि कमलमच्युता परित्यजन्ति ॥ ३२ ॥

यत्नेन सेवितव्यं पुरुषं कुलशीलवान्दरिद्रोऽपि ।

शोभा^३ हि पणस्त्रीणां सदृशजनसमाश्रयकाम ॥ ३३ ॥

अपि च । सहकारपादपं सेवित्वा न पलाशपादपमङ्गीकरिष्यामि । (को एत्य सदेहो । अवि अ । सहआरपादव सेविअ ण पलासपादव^४ अङ्गीकरिस्सम् ।)

शकार—दास्यापुत्रि दरिद्रचारुदत्तक सहकारपादपं कृतं । अहं पुन पलाशो भणितः । किंशुकोऽपि न कृतः । एव त्वं मह्यं गाली ददत्यद्यापि तमेव चारुदत्तकं स्मरसि । (दाशीएधीए दलिद्दचालुदत्तके^५ शहआलपादवे कडे । हग्गे उण पलाशे^६ भणिदे । किंशुके वि ण कडे । एव्व तुम मे गालिं देन्ती अज्जवि त ज्जेव चालुदत्तकं शुमलेशि ।)

वसन्तसेना—हृदयगत एव किमिति न स्मर्यते । (हिअअगदो ज्जेव किंति ण सुमरीअदि ।)

शकार—अद्यापि ते हृदयगत त्वां च सममेव मोटयामि । तद्दरिद्रसार्थवाहक-मनुष्यकामुकिनि तिष्ठ तिष्ठ । (अज्ज वि दे हिअअगद तुम च शम ज्जेव मोडेमि । ता दलिद्दशत्थवाहअमणुशकामुकिणि^७ चिष्ट चिष्ट^८ ।)

वसन्तसेना—भण भण पुनरपि भण श्लाघनीयान्येतान्यक्षराणि । (भण भण पुणो वि भण^९ सलाहणिआइ एदाइ अक्खराइ ।)

शकार—परित्रायता दास्यापुत्रो दरिद्रचारुदत्तकस्त्वाम् । (पलित्ताअडु^{१०} दाशीएपुत्ते दलिद्दचालुदत्तके तुमम् ।)

वसन्तसेना—परित्रायते यदि मां प्रेक्षते । (परित्ताअदि जदि म पेक्खदि ।)

शकार—

किं स शक्रो वालिपुत्रो महेन्द्रो रम्भापुत्र कालनेमि सुबन्धु ।

रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुश्चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कु ॥ ३४ ॥

अथ वैसेऽपि त्वां न रक्षन्ति ।

१ सस्कृतमाश्रित्यावनः २ शोभा पण्य०. ३ पलाश. ४ दत्तके ५ पडाशे. ६ शट्टुवाह, शत्तवाह ७ चिट्टु चिट्टु. ८ भण । सला० ९ पडिअत्तदु

VAS —What doubt is there about that ?

(With face bent down she recites these two verses, beginning
'You man of evil deeds' &c)

You man of evil deeds, you wretch ! Full of sin that you are, why do you tempt me with money, in this matter ? For the bees never abandon a lotus of graceful actions and pure (beautiful) form (32)

An effort should be made to serve a man of (good) family and (virtuous) character, even though he may be in reduced circumstances For, love for a worthy personage constitutes the glory of courtesans (33)

Moreover, having resorted to the mango-tree, I shall not betake myself to the *Palasa* tree

SAK —You slave-born maid, you've called that penniless Charudatta a mango-tree, while me you have described as a *Palasa*, and not even as a *Kimsuka* ! You, who have been thus calling me names,—still you remember that same Charudatta ?

VAS —When he is enshrined just in my heart, why should he not be remembered ?

SAK —Now I'll crush you, and him who is still stationed in your heart, both together ! So wait, O you who love that penniless merchant-man, wait !

VAS —Speak, speak, speak out once more those charming syllables !

SAK —Now let that slave-born penniless Charudatta save you (if he can) !

VAS —He will save me if he will see me !

SAK —

What ! Is he Indra, the great Indra, the son of Vali, or Kalanemi, the son of Rambha, or Subadhu, or King Rudra, or Jatayu, the son of Drona, or Chanakya, or Dhundhumara, or Trisanku ? (34)

Or why ? Even these can't save you !

कपटेन चरतीति कापटिकः । कपटेषु कापटिक वञ्चकाग्रणीरित्यर्थः । सुवर्णक-
मिति । [सवेष्टनेन सोष्णीषेण । शुद्धदन्ति तथाऽपि मा सेवक किं नेच्छसि ।
मनुष्या कष्टमया खलु । केचित् किं शे वञ इति पदच्छेद कृत्वा ' किं ते वय

चाणक्येन यथा सीता मारिना भारते युगे ।

एव त्वा मोटयिष्यामि जटापूरिब द्रौपदीम् ॥ ३५ ॥

(इति ताडयितुमुद्यत ।)

(किं शे शक्ये वालिपुत्ते महिन्दे लम्भापुत्ते कालणेशी शुबन्धू ।

लुहे लाञ्छा दोणपुत्ते जडाऊ चाणक्ये वा धुन्धुमाले तिशङ्कु ॥

अथ वा एदे वि दे ण लक्खन्ति ।

चाणक्येण जघा शीदा मालिदा भालदे जुए ।

एव्व दे मोडइशामि जडाऊ विअ दोव्वदिम् ॥)

वसन्तसेना—हा मात कुत्रासि । हा आर्यचारुदत्त एष जनोऽस्तपूर्णमनोरथ एव विपद्यते । तदूर्ध्वमाक्रन्दयिष्यामि । अथ वा वसन्तसेनोर्ध्वमाक्रन्दतीति लज्जनीय खल्वेतत् । नम आर्यचारुदत्ताय । (हा अत्ते कहिं सि । हा अज्जचारुदत्त एसो जणो असपुण्णमणोरथो ज्जेव विवज्जदि । ता उद्ध अक्कन्दइस्सम् । अथ वा वसन्तसेना उद्ध अक्कन्दति त्ति लज्जणीअ वल्लु एदम् । णमो अज्जचारुदत्तस्स ।)

शकार—अद्यापि गर्भदासी तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति । (इति कण्ठे पीडयन् ।) स्मर गर्भदासि स्मर । (अज्जवि गम्भदाशी^१ तइश ज्जेव पावस्स णाम गेण्णदि । शुमल गम्भदाशि शुमल ।)

वसन्तसेना—नम आर्यचारुदत्ताय । (णमो अज्जचारुदत्तस्स ।)

शकार—अत्रियस्व गर्भदासि अत्रियस्व । (नाट्येन कण्ठ निपीडयन्मारयति ।) (मल गम्भदाशि मल ।)

(वसन्तसेना मूर्छिता निश्चेष्टा पतति ।)

शकार—(सहर्षम् ।)

एता दोषकरण्डिकामविनयस्यावासभूतां खला

रक्ता तस्य किलागतस्य रमणे कालागतामागताम् ।

किमेष समुदाहरामि निजक बाह्वो शूरस्व

नि श्वासाऽपि अत्रियतेऽम्बा समृता सीता यथा भारते ॥ ३६ ॥

(एद दोशकलण्डिअ^२ अविणअइशावाशभूद खल

लत्त तइश किलागदइश लमणे कालागद आअदम् ।

किं एशे समुदाहलामि णिअअ बाहूण शूलत्तण^३

णीशाशे वि मलेइ^४ अम्ब शुमला शीदा जघा भालदे ॥)

१ ०दाशि ..गेण्हसि. २ कलण्डिअ. ३ शूलवक्षण ४ मले इअ अ समला (अत्रियते इय च समृता)

Just as in the Bharata age Sita was killed by Chanakya, so I'll kill you like Jatayu (killing) Draupadi ! (35)

(*He is about to strike her*).

VAS —O mother, where are you ? O noble Charudatta, this person is now dying, with her desires still unfulfilled ! Now I will cry out loudly (*i. e.* for help) Or no, it would be surely a disgrace that Vasantasena should be crying aloud—Bow to the noble Charudatta !

SAK —Still the born slave is calling out the name of that same villain ! (*He seizes her by the throat*). Remember, thou born slave, remember !

VAS —Bow to the noble Charudatta !

SAK —Die, thou born slave, die ! (*Gesticulates strangling her and killing her*)

Vasantasena faints and falls down senseless)

SAK —(*Gleefully*)

(I have killed) that wicked girl, who was a repository of faults and a dwelling place of immodesty, and who, full of love, came to sport with that Charudatta, who had come here, her end being near But why am I thus describing the valour of my arms ? The poor woman dies even when deprived of her breath, so as never to rise again, as did Sita in the Bharat (age) (36)

काष्ठमया मनुष्या ' इति च्छायामिच्छन्ति । ते वय काष्ठमया पुरुषा न तु परमार्थतः इति व्याख्यान्ति च । उपजातिवृत्तम् ।] किं सेवका कष्टमया मनुष्या । ॥ ३१ ॥ खलचरितेति । [हे खलचरित दुष्टचरित हे निकृष्ट अवम । इति सबो-
धनद्वयम् । जातदोष उत्पन्नपाप इह मा कथं धनेन परिलोभसे विलोभयसि ।
सुचरित चरित आह्लादकरत्वादि यस्य तत्सुचरितचरित विशुद्धदेह भास्वरशरीर
कमल मधुपा न परित्यजन्ति हि । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसया चारुदत्त न परित्यजामीति
सूचितम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ।] ॥ ३२ ॥ यस्नेनेति । कुलशीलवान् पुरुष द-
द्रोऽपि यस्नेन सेवितव्य । सदृशजन अनुरूपपुरुष समाश्रयो यस्य तादृश काम
पण्यप्रधाना स्त्रिय पणस्त्रिय वेश्या तासां शोभा हि भूषणावह खलु । आर्या]
॥ ३३ ॥ पलाशपदेन राक्षसोऽप्यभिवीर्यते । [पल मासमश्नातीति ।] गालि देन्ती
साक्षेप वदन्ती इति देशीति चिरतनटीका । किं स शक्र इति । शक्रवरीविशेषच्छन्दसा
श्लोक । [स चारुदत्त किं शक्र वालिपुत्र महेन्द्र । अत्र शक्र महेन्द्र इति पुन-
रुक्त वालिपुत्र इति आगमविरुद्धम् । अथ वा रम्भापुत्र कालनेमि सुबन्धु ।

इच्छन्त मा नेच्छन्ति गणिका रोषेण मया मारिता
 हून्धे पुष्पकरण्डक इति सहसा पाशेनोत्थासिता ।
 सेवावञ्चिते भ्राता मम पिता मातेव सा द्रौपदी
 योऽसौ पश्यति नन्दश व्यवयित पुत्रस्य शूरत्वम् ॥ ३७ ॥
 भवतु । ३. प्रत वृद्धशृगाल आगमिष्यतीति ततोऽपसृत्य तिष्ठामि । (तथा करोति ।)
 (इच्छन्त मम नेच्छति' ति गणिखा लोशेण^१ मे मालिदा
 शृण्णे पुष्पकलण्डके ति गहशा पाशेन उत्ताशिदा ।
 सेवावञ्चिद भादुके मम पिता मादेव सा द्रोपदी
 जे नो पेक्खदि पेदिग ववशिद पुत्ताह शूलतणम् ॥
 भोदु शपद^२ बुद्धल्लोडे आगमिष्सादित्ति ता ओशल्लिअ चिस्सामि ।)

(प्रविश्य चेटेन सह ।)

बिट —अनुनीतो मया स्थावरकश्चेत् । तत्तावत्काणेलीमातर पश्यामि ।
 (परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये मार्ग एव पादयो^३ निषण्णित । अनेन च पतता स्त्री
 व्यापादिता । भो पाप किमिदमकार्यमनुष्ठित त्वया । तवापि पापिन पतनात्स्त्री-
 वधदर्शनेनातीव पातिता वयम् । अनिमित्तमेतत् । यत्सत्य वसन्तसेना प्रति शङ्कित
 मे मन । सर्वथा दवता^४ म्यस्ति करिष्यान्ति । (शकारमुपसृत्य ।) काणेलीमात
 एव मयाऽनुनीत स्थावरकश्चेत् ।

शकार —भाव स्वागत ते । पुत्रक स्थावरक चेत् तवापि स्वागतम् । (भावे
 शाब्द दे । पुस्तका^५ थावलका चेडा तवापि शाब्दम् ।)

चेट —अथ कि । (अथ इ ।)

बिट —मदीय न्यासमुपनय ।

शकार —कीदृशो न्यास । (कीदृशो णाशे ।)

एवमितरत्रापि आगमविरुद्ध यथायथमूहम् । कालजेमि असुरविशेष । सुबन्धु
 कवि । धुन्धुमार त्रिशङ्कुश्च राजविशेषौ । शालिनी वृत्तम् ॥ ३४ ॥ चाणक्येन-
 त्थादि । भारते युगे भारतावच्छिन्ने समये । [मोटयिष्यामि मारयिष्यामि] ॥ ३५ ॥
 [ऊर्ध्वमुच्चैः स्वरेण । निश्चेष्टा चञ्चनवलनादिरहिता ।] एतामिति । खला
 दुर्जनस्वभावाम् । तस्य चारुदत्तस्य रमणे सभोगनिमित्त कालागतामागताम् ।
 काला कृष्णाम् । [दोषाणा करण्डिका पेटिका अविनयस्य आवासभूता खला
 रक्ता आगतस्य अथ वा अगतस्य गतिरहितस्य दुर्गतस्येत्यर्थ । तस्य चारु-
 दत्तस्य रमणे रमणार्थ कालागता कालप्राप्ता तथा आगताम् एताम् हतवा-

१ नेच्छसि २ पाशेन ३ सपद. ४ पादयोर्नि० ५ दर्शनादतीव ६ देवता ..
 करिष्यति ७ पश्यका, पुत्तका

बिट — बसन्तसेना ।

शकार — गता । (गडा ।)

बिट — नव ।

शकार — भावस्यैव पृष्ठत । (भावश्च ज्जेव पिष्टदो ।)

बिट — (सवितर्कम् ।) न गता खलु सा तया दिशा ।

शकार — त्व कतमया दिशा गत । (तुम कदमाए दिशाए गडे^१ ।)

बिट — पूर्वया दिशा ।

शकार — साऽपि दक्षिणया गता । (शा वि दक्षिणाए गडा ।)

बिट — अह दक्षिणया ।

शकार — साऽप्युत्तरया । (शा वि उत्तराए ।)

बिट — अत्याकुल कथयसि । न शुध्यति^२ मेऽन्तरात्मा । तत्कथय सत्यम् ।

शकार — शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्या पादाभ्याम् । तत् सस्थापय हृदयम् । एषा मया मारिता । (शवामि भावश्च शीश अत्तणकेलकेहि पादेहि । ता शठावेहि हिमअम् । एषा मए मालिदा ।)

बिट — (सविषादम् ।) सत्य त्वया व्यापादिता ।

शकार — यदि मम वचने न प्रत्ययसे तत्पश्य प्रथम राष्ट्रियश्यालसंस्थानस्य शूरत्वम् । (इति दर्शयति ।) (जइ मम वचने न पत्तिआअशि ता पेक्ख पढम लक्षितअशालशठाणाह शूलत्तणम् ।)

बिट — हा हतोऽस्मि मन्दभाग्य । (इति मूर्छित पतति ।)

शकार — ही ही । उपरतो भाव । (ही ही । उवलदे भावे ।)

चेट — समाश्वसितु समाश्वसितु भाव । अविचारित प्रवहणमानयतैव मया प्रथम मारिता । (शमश्शशदु शमश्शशदु भावे । अविचालिअ पवहण आणन्तेण ज्जेव मए पढम मालिदा ।)

बिट — (समाश्वस्य सकरुणम् ।) हा वसन्तसेने ।

वाक्त्रिण्योवकबाहिनी बिगलिता याता स्वदेश रति-

र्हा हाऽलकृतभूषणे सुवचने क्रीडारसोद्भासिनि^३ ।

हा सौजन्यनवि प्रहासपुलिने हा भावशामाश्रये^४

हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणि सौभाग्यपण्याकर ॥ ३८ ॥

(सास्रम् ।) कष्ट भो कष्टम् ।

VITA—Vasantasena

SAK —She's gone !

VITA—Where ?

SAK —Just immediately after you (*lst* at your back)

VITA—(*Surmisingly*) Surely, she couldn't have gone in that direction !

SAK —In what direction did you go ?

VITA—In the east

SAK —Well, she went towards the south !

VITA—I went to the south !

SAK —She went to the north !

VITA—You are telling something in great agitation (*or, what is extremely contradictory*) My mind does not feel at ease (*entertains a doubt*) So tell (*me*) the truth

SAK —I swear it by your head and by my feet So compose your heart I killed her !

VITA—(*Sorrowfully*) You have really killed her ?

SAK —If you don't believe in my words, then observe this first exploit of Samathanaka, the king's brother-in-law ! (*Shows [her body]*)

VITA—Alas, I am undone, unlucky that I am ! (*Swoons and falls down*)

SAK —Ho, ho ! My friend has breathed his last !

CHETA—Compose yourself, sir, compose yourself ! It was really I who first killed her by thoughtlessly bringing that carriage here

VITA—(*Coming to himself, mournfully*) O Vasantasena !

The river of the water in the form of innocence is dried up. Love has departed to its original home ! Alas, alas ! O you who were an adornment of your ornaments, you with that sweet face, you that shone with your fondness for amorous sports ! You that were the river of goodness, with laughter for the sandy bank, the refuge of persons like me ! Alas, alas ! The market of passion, the treasure-house of merchandise of beauty, is now pulled down ! (38)

(*Tearfully*) Alas, Oh, alas !

किं नु नाम भवेत्कार्यमिव येन त्वया कृतम् ।

अपापा पापकल्पेन नगराश्चीनिपातिता ॥ ३९ ॥

(स्वगतम् ।) अये कदाचिदय पाप^१ इदमकार्यं मयि सक्रामयेत् । भवतु । इतो गच्छामि । (इति परिक्रामति ।)

(शकार उपगम्य धारयति ।)

बिट —पाप मा^२ मा स्प्राक्षी । अल त्वया । गच्छाम्यहम् ।

शकार —अरे वसन्तसेना स्वयमेव मारयित्वा मा दपयित्वा कुत्र पलायमे । साप्रतमीदृशोऽहमनाथ प्राप्त । (अले वशन्तशेणिअ शअ उजेव मालिअ म दूशिअ कहि पलाअशि । शपद ईदिशे हग्गे अणावे पाविदे ।)

बिट —अपध्वस्तोऽसि ।

शकार —

अर्थं शत ददामि सुवर्णक ते कार्षापिण ददामि सवोडिक ते ।

एष दोषस्थान पराक्रमो मे सामान्यको भवतु मनुष्यकाणाम् ॥ ४० ॥

(अत्थ शद देमि सुवण्णअ^३ दे कहावण देमि शवोडिअ^४ दे ।

एशे दुशट्ठण पलक्कमे^५ मे शामाण्णए भोदु मणुक्काणाम् ॥)

बिट —धिक् । तवैवास्तु ।

बिट —शान्त पापम् । (शान्त पावम् ।)

(शकारो हसति ।

बिट —

अप्रीतिर्भवतु^६ विमुच्यतां हि हासो

धिक्प्रीतिं परिभवकारिकामनार्थम् ।

मा भूच्च त्वयि मम सगत कदाचि-

दाच्छिन्न धनुरिव निर्गुण त्यजामि ॥ १ ॥

शकार —भाव प्रसीद प्रसीद । एहि । नलिन्या प्रविश्य क्रीडाव । (भावे पशीद पशीद । एहि । गलिणीए पविशिय कीलेम्ह ।)

सौजन्यस्य नदि । हा मादृशामाश्रये आश्रयमूते । हा हा सौभाग्यमेव पश्य विक्रय-
वस्तुजात तस्य आकर. खनि मन्मथस्य कामस्य विपणि पश्यवीथिका नश्यति ।
शार्दूल० वृत्तम् ॥ ३८ ॥ किं न्विति । [किं नु नाम तत्कार्यं भवेद्येनेद त्वया कृतम् ।

१ पापमिद २ मा ३ सुवण्णअ ४ शवेडिअ ५ फलक्कमे (फलक्रम) .
६ स्वलतु

What indeed could be the purpose for which you committed this deed ? The sinless beauty of this city has been felled by you who are almost an embodiment of sin (wickedness) (39)

(*To himself*) Ah, this wicked fellow might perhaps shift on me (the guilt of) this criminal deed All right, I'll leave this place. (*Walks about*)

(*Sakara approaches and holds him*)

VITA—You sinner, don't touch me ! I have had enough of you ! Let me go !

SAK—Ah you ! Having yourself killed Vasantasena, where do you escape now, putting the guilt on me ? Now I have been rendered so very helpless

VITA—Oh, go to the devil !

SAK—

I will give you money to the extent of a hundred gold coins ; I will give you a *karshapana*,* together with a *vodi* * Let this my exploit, which is the abode of (i e of the nature of) crime, be common to all persons (i e do not disclose my name) (40)

VITA—Fie ! Let it belong to you alone

CHETA—Heaven forbid !

(*Sakara laughs*)

VITA—

Let there be absence of joy (on your part, i e feel sorry), give up this laughter, fie upon your friendship which is humiliating and dishonourable ! May I never come in contact with you again ! I cast you off, who are without *guna* (virtue), like a broken bow (without *guna*-string) (41)

SAK—Friend, please be not angry Come, we'll descend into this lotus-pool and sport (in its waters)

पापकल्पेन पापादीपन्यूनैः । अपापा नगरस्य श्री शोभा त्वया निपातिता ।]
॥ ३९ ॥ हे पाप हे पापसकल्प । अयं शतमिति । [ते शत सुवर्णमर्थं ददामि । वोढी
पणचतुर्थांशं तत्सहितं सवोडिकं कार्षापणं षोडशपणात्मकं सुवर्णं ते ददामि ।]
वोढी विंशतिकपदकं गौडं प्रसिद्धं । तच्चतुष्टयं पणं । ते षोडश कार्षापणं कृद्वापण
इत्येके । साधारणो भवतु । [उपजातिर्वृत्तम्] ॥ ४० ॥ अम्रीतिरिति । [अम्रीति

* Names of different coins

विट —

अपतितमपि तावत्सेवमान भवन्त
पतितमिव जनोऽय मन्यते सामनार्यम् ।
कथमहमनुयायां त्वा हतस्त्रीकमेन
पुनरपि ^१नगरस्त्रीशङ्कितार्थाक्षिदृष्टम् ॥ ४२ ॥

(सकरुणम् ।) वसन्तसेने ।

अन्यस्यामपि जातो मा वश्या भूस्त्व हि सुन्दरि ।
चारित्र्यगुणसपन्ने^३ जायेथा विमले कुले ॥ ४३ ॥

शकार — मदीये पुष्पकरण्डकजीर्णोद्याने वसन्तसेना मारयित्वा कुत्र पलायसे ।
एहि । मम आवुत्तस्याग्रतो व्यवहार देहि । (इति धारयति^३ ।) (ममकेलके^४
पुष्पकलण्डकजिण्णुज्जाणे वशन्तशेणिअ मालिअ कहि पलाअशि । एहि । मम
आवुत्तश अगगदो ववहाल^५ देहि ।)

विट — आ तिष्ठ जाल्म । (इति खड्गमाकर्षति^६ ।)

शकार — (सभयमपसृत्य ।) किं रे भीतोऽसि । तद्गच्छ । (किं ले
भीदेशि । ता गच्छ^७ ।)

विट — (स्वगतम् ।) न युक्तमवस्थातुम् । भवतु । यत्रार्यशविलकचन्दनक-
प्रभृतय सन्ति तत्र गच्छामि । (इति निष्क्रान्त ।)

शकार — निधन गच्छ । अरे स्थावरक पुत्रक कीदृश मया कृतम् । (निघण
गच्छ । अले थावलका पुस्तका^८ कीलिशे मए कडे ।)

चेट — भट्टक महदकार्यं कृतम् । (भट्टके^९ महन्ते अकज्जे कडे ।)

शकार — अरे चेट किं भणस्यकार्यं कृतमिति । भवतु । एव तावत् । (नाना-
भरणान्यवतार्य ।) गृहाणेममलकार मया तावद्दत्तम् । यावत्या वेलायामलकरोमि
तावती वेला मम । अन्यदा तव । (अले चेडे किं भणाशि अकज्जे कडेत्ति । भोदु ।
एव्व दाव । गेण्ह एद अलकारअ मए ताव दिण्ण । जेत्तिके वेले अलकलेमि तेत्तिक
वेल मम । अण्ण तव ।)

चेट — भट्टक एवंते शोभन्ते । किं ममैतै । (भट्टके^{१०} ज्जेव एदे शोहन्ति ।
किं मम एदेहि ।)

शकार — तद्गच्छ । एतौ वृषभौ गृहीत्वा मदीयाया प्रासादबालाग्रप्रतोलि-
काया तिष्ठ यावदहमागच्छामि । (ता गच्छ । एदाइ गोणाइ गेण्हिअ ममकेलकाए
पाशादबालगपदोलिकाए^{११} चिश्ठ जाव हग्गे आअच्छामि ।)

चेट — यद्भट्टक आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्त ।) (ज भट्टके आणवेदि ।)

१ रक्षी २ चारित्र्य ३ ताडयति ४ केरके ५ ववहाले ६ कर्षयति. ७ गच्छ.
८ चन्दनप्रभू०. ९ पुत्तका, पुत्थका १० भट्टके ११ पडोलिआए

VITA—

The people (of this city) consider me as if degraded and wicked (*or*, sinful) while serving you even when you had not fallen (so low as now) How, then, can I still follow you, who have now killed a woman, and who will again be fearfully looked at with half closed eyes by the women of this city ? (42)

(*Sorrowfully*) Vasantasena !

O fair one, may you never become a courtesan in your next birth, O you possessed of the excellences of character, may you be born in a pure family ! (43)

SAK —Where are you now escaping, having killed Vasantasena in my old Pushpakarandaka garden ? Come, you must make your deposition before my brother-in-law (the king) ! (*Seizes him*)

VITA—Ah, just wait, you villain ! (*Draws his sword*)

SAK —(*Moving off in fear*). What, are you afraid ? Well, you may go

VITA—(*To himself*) It is not desirable to stay here (longer) All right, I will go to the place where there are the worthy Sarvilaka, Chandanaka, and others (*Exit*)

SAK —Go to perdition ! Well, Sthavaraka my son, what sort of a deed have I done ?

CHETA—Master, you have committed a most heinous crime !

SAK —What, you slave, what do you say ? —That I committed a crime ? All right, (I will manage) thus (*Takes off many ornaments*) Take these ornaments, which I hand over to you They are mine during the time that I have to decorate myself, on other occasions they shall be yours

CHETA —These look well on my master's own body, of what use are they to me ?

SAK —Well, then, be off, take away those bullocks and stay in the aisle of the elephant corniced upper terrace of my palace, until I come there

CHETA—As my master orders (*Exit*)

अनुताप दुःख बा भवतु । हासो विमुच्यता हि । परिभवकारिका अनायासी प्रीति
षिक् । त्वयि मम सगत कदाचिदपि मा भूत् । आच्छिन्न शत्रुणा विध्वस्त निर्गुण
विगतज्य धनुरिव निर्गुण दयादिगुणरहित त्वा त्यजामि । प्रह्विणी वृत्तम्] ॥४१॥
[नलिन्या दीपिकायाम् । नलानि सन्त्यस्यामिति नलिनी ।] अपतितमपीति ।

शकार — आत्मपरित्राणे भावो गतोऽदर्शनम् । चेदमपि प्रासादबालाग्र-
प्रत्तोलिकाया निगडपूरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि । एव मन्त्रो रक्षितो भवति ।
तद्गच्छामि । अथ वा पश्यामि तावदेनाम् । किमेषा मृताऽथ वा पुनरपि मार-
यिष्यामि । (अवलोक्य ।) कथं सुमृता । भवतु । एतेन प्रावरकेण प्रच्छादयाम्ये-
नाम् । अथ वा नामाङ्कित एष । तत्कोऽप्यार्यपुरुषः प्रत्यभिज्ञास्यति । भवतु ।
एतेन वातालीपुञ्जितेन शुष्कपर्णपुटेन प्रच्छादयामि । (तथा कृत्वा विचिन्त्य ।)
भवतु । एव तवत् । साप्रतमधिकरणं गत्वा व्यवहारं लेखयामि यथाऽर्थस्य कारणा-
त्सार्यवाहकचार्तदत्तकेन मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेक्ष्य वसन्तसेना व्यापा-
दितेति । (अल्पलिप्ताग्रे भावे गदे अदशनम् । चेद वि प्रासादबालगपदोलिकाए
णिगलपूलिदं कदुअ थावडइशम् । एव्वं मन्ते लक्खिदे भोदि । ता गच्छामि । अथ
वा पेक्खामि दाव एदम् । किं एशा मला आदु पुणो वि मालइशम् । कथं शुमला ।
भोदु । एदिणा पावालगणं पच्छादेमि णम् । अथ वा णामङ्किदे एशे । ता के वि
अज्जपुलिगे पच्चहिजाणेदि । भोदु । एदिणा वातालीपुञ्जिदेण शुक्खपणपुडेण
पच्छादेमि^१ । भोदु । एव्वं दाव । सपदं अविललणं गच्छिअं ववहालं लिहावेमि
जहा^२ अत्थइशं कालणाढो शत्थवाहचालुदत्ताकेण^३ ममकेलं पुष्पकलण्डकं जिणु-
ज्जाणं पवेशिअं वशन्तशेणिआं वावादिदेति ।)

चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम् ।

नगर्यां विशुद्धायां पशुघातमिव दारुणम् ॥ ४४ ॥

(चालुदत्तविनाशाय कलेमि कवडं णवम् ।

णअलीए विशुद्धाए पशुघादं व्व^४ दालुणम् ॥)

भवतु । गच्छामि । (इति निष्क्रम्य दृष्ट्वा । समयम् ।) अविदं मादिके । येन
येन गच्छामि मार्गेण तेनैवैष दुष्टश्रमणको गृहीतकषायोदकं चीवरं गृहीत्वाऽऽ-
गच्छति । एषं मया नासां छित्त्वा बाह्वितं कृतवैरं कदाऽपि मां प्रेक्ष्यैतेन मारितेति
प्रकाशयिष्यति । तत्कथं गच्छामि । (अवलोक्य ।) भवतु । एतमर्बपतितं प्राकार-
खण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि । (भोदु । गच्छामि । अविदं मादिके । जेण जेण गच्छामि
मग्गेण तेण ज्जेव एशे दुष्टशमणके गहिदकशाभोदकं चीवलं आअच्छदि । एशे मए
णशि^५ च्छिदिअं वाहिदे किदवेले कदावि म पेक्खिअं एदेण मालिदेति पआशइशदि ।
तां कथं गच्छामि । भोदु । एव अद्वपडिदं पावालखण्डं उल्लङ्घिअं गच्छामि ।)

[अपतितमपि भवन्तं सेवमानं मां अयं जनः अनार्यं पतितमिव मन्थते । एव सति
हस्तस्त्रीकं पुनरपि नगरस्त्रीभिः शङ्कितं समयं यथा स्यात्तथा अर्धाक्षिभिः अर्धो-

१ णिअल० २ पशुघा ३ जहा ४ शत्रुवाहउत्तचा० ५ च. ६ णशितअ
(नासारज्जवा), णशि च्छिअ (नसिच्छित्त्वा)

SAK —My friend has made himself scarce to save his own skin Now this slave also I am going to put in fetters and keep (imprisoned) in the elephant corniced terrace room of my palace Thus my secret will be kept safe Now let me go, or no—first let me have a look at her, whether she is dead or whether I shall have to kill her again (*Observing*) How! She is quite dead! Well, now, I'll cover her up with this cloak But, no,—this is marked with my name so some gentleman might recognize it. All right, I'll cover her up with this lot of dried leaves which have been heaped together by the gusts of wind (*Does so, etc.*), Well I'll now proceed in this way I shall forthwith go to the law-court and file a written charge that the merchant Charudatta enticed Vasantasena into my old garden, Pushpa-karandaka, and killed her for the sake of her money

I'll invent a new fraud, for the destruction of Charudatta, horrible like the slaughter of an animal (i.e. a cow) in a holy city (44)

All right, I'll depart (*Goes out and sees, with fear*) Alack-a day! By whatever path I (try to) leave, by that same path I find this rascally Buddhist mediant coming in, with his garment dyed with red-coloured water He is inimical towards me, as I had bored a hole through his nose and turned him out, seeing me, perhaps he might give out that it was I who killed her So how shall I leave? (*Seeing*) Yes I'll jump over this half fallen broken wall, and take myself off

न्मीलितनेत्रै दृष्ट त्वामहं कथमनुयायाम् । मालिनी वृत्तम्] ॥ ४२ ॥ अन्यस्या
मिति । [हे सुन्दरि त्वमन्यस्या जाती आगामिनि जन्मनि अपि वेश्या मा भू ।
हे चारित्र्यमेव गुणस्तेन सपत्ने सुशीले विमले निर्दोषे कुले जायेथा] ॥ ४३ ॥
आवृत्तश्च भगिनीपते । व्यवहार विचारम् । निघन गच्छ त्वमिति विट प्रति ।
आत्मपरित्राणे आत्मरक्षार्थम् । प्रासादबालाग्रप्रतोलिकाया प्रासादोपरिगृहविशेष
इति पश्चाद्वाख्यातम् । निगलपूरित अतिगुरुबन्धनोक्तिरियम् । प्रावारेण प्रच्छद-
पटेन । णामङ्किदे नामाङ्कित वसन्तसेनाया इति शकारस्य वेति लिखिताक्षरः ।
तथा कृत्वा । पूर्वोक्तेन स्थगिता कृत्वेत्यर्थः । चारुदत्तेति । [चारुदत्तस्य विनाशाय
वधाय नव कपट मार्या करोमि रचयिष्यामि । विशुद्धाया नगर्या दारुण पशुघात-
मिव । गोवधमिव] ॥ ४४ ॥ अविद मादिके समयविस्मये । नश्चित्य नासारज्ज्वा
बाधित । एषोहमित्यादि । गाथा । [एषोऽहं लङ्कानगर्या गगने भूम्या पाताले
हनूमच्छिखरे महेन्द्र इव त्वरितत्वरितो गच्छन्नस्मि ।] भूमौ पाताले हनूमच्छिखरा-

एषोऽहं त्वरितत्वरितो लङ्कानगयां गगने गच्छन् ।

भूम्यां पाताले हनूमच्छिखर इव महेन्द्र ॥ ४५ ॥

(एषो म्हि तुलिदतुलिदे लङ्काणअलीए गअणे गच्छन्ते ।

भूमीए पाआले हणूमसिहले विअ महेन्दे ॥)

(इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्यापटीक्षेपेण^१ सबाहकः ।)

भिक्षु — प्रक्षालितमेतन्मया चीवरखण्डम् । किं नु खलु शाखाया शुष्कं करिष्यामि । इह वानरा विलुम्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् । धूलीदोषो भवति । तत्कुत्र प्रसार्यं शुष्कं करिष्यामि । (दृष्ट्वा ।) भवतु इह वातालीपुञ्जिते शुष्कपत्र-सचये प्रसारयिष्यामि । (तथा कृत्वा ।) नमो बुद्धाय । (इत्युपविशति ।) भवतु । धर्माक्षराण्युदाहरामि । (' पञ्चजण जेण मालिदा ' (८।२) इत्यादि पूर्वोक्त पठति । अथ बाऽल ममेतेन स्वर्गेण । यावत्तस्या वसन्तसेनाया बुद्धोपासिकाया प्रत्युपकारं न करोमि यया दशाना सुवर्णकानां कृते द्यूतकराभ्यां निष्क्रीतस्तत् प्रभृति तया श्रौतमिवात्मानमवगच्छामि । (दृष्ट्वा ।) किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छ्वसति । अथ वा । (पक्खालिदे^२ एषो मए चीवलखण्डे । किं नु खलु शाहाए शुक्खावइश्शम् । इध वाणला विलुम्पन्ति । किं नु खलु भूमीए । धूलीदोशे होदि । ता कहि पशालिअ शुक्खावइश्शम् । भोदु । इध वादालीपुञ्जिदे^३ शुक्खवत्तसचए पशालइश्शम् । णमो बुद्धइश्श । भोदु । धम्मक्खलाइ उदाहलामि । अथ वा अल मम एदेण शग्गेण । जाव ताए वसन्तसेणिआए बुद्धोवाशिआए पच्चुवकालं ण कलेमि जाए दशाणं शुवण्णकाणं किदे जूदिअलेहि णिक्कीदे तदो पहुदि ताए कीदं विअ अत्ताणअ अवगच्छामि । किं नु खलु पर्णोदले शमुश्शदि । अथ वा ।)

वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन स्तिमितानि पत्राणि ।

एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पत्राणीव स्फुरन्ति ॥ ४६ ॥

(वातादवेण तप्ता चीवलतोएण तिमिमिदा पत्ता ।

एदे विधिण्णपत्ता मण्णे पत्ता विअ फुलन्ति^४ ॥

(वसन्तसेना सज्ञा लब्ध्वा हस्तं दर्शयति ।)

भिक्षु — हा हा शुद्धालकारभूषितं स्त्रीहस्तो निष्क्रामति । कथम् । द्वितीयोऽपि हस्तः । (बहुविधं निर्वर्ण्य ।) प्रत्यभिज्ञानामीवैत हस्तम् । अथ वा किं विचारेण । सत्यं स एव हस्तो येन मेऽभयं दत्तम् । भवतु । पश्यामि । (नाट्येनोद्घाटय दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च ।) सैव बुद्धोपासिका । (हा हा शुद्धालकालभूषिदे इत्थि-आहत्थे णिक्कमदि । कथम् । दुदिए वि हत्थे । पच्चभिआणामि विअ एदं हत्थम् । अथ वा किं विचालेण । शच्च शे ज्जेव हत्थे जेण मे अअअ दिण्णम् । भोदु । पेक्खइश्शम् । शा ज्जेव बुद्धोवाशिआ ।)

१ पटाक्षेपेण. २ पच्छाडिदे ३ पुञ्जिदेशु. ४ सचएषु स्फुरन्ति

Here I go with very great speed, like (the monkey) Mahendra going to the city of Lanka, through the sky, over the earth, through the nether regions, and over the summit of (the mountain) Hanumat (45) (*Exit*)

(*Entering, with a toss of the curtain, Samvahaka, now appearing as*)

A BUDDHIST MENDICANT—I have washed this piece of cloth What, shall I dry it by hanging it on the branch (of some tree) ? Here the monkeys might make off with it Shall I then spread it over the ground ? (There) it would be spoiled by the dust So, where shall I spread it for drying ? (*Seeing*) All right, I'll spread it here on this heap of dry leaves collected together by the gusts of wind (*Does so*) Bow to Buddha ! (*Sits down*) Well, now, let me recite holy words (*He recites the verses beginning with 'That man most surely attains heaven' &c, which he had repeated before*) Or no—I have had enough of this (*seeking after*) heaven, so long as I do not requite the obligations of that Vasantasena, the devotee of Buddha, who bought me off from those two gamblers by paying ten gold-pieces. From that time I consider myself as having been purchased by her [as a slave]. (*Seeing*) Ha ! What may this be, that is heaving inside these leaves ? Or rather —

I think that these leaves are throbbing as they were (first) heated by the hot breezes and (then) moistened by the water of my garment, (the leaves which) resemble wings (of birds) with their feathers extended (46)

(*Vasantasena regains consciousness and puts forth her hand*).

THE M —Ha ! What ! A woman's hand is coming out, adorned with fine ornaments ! What ! Another hand, too ! (*Observes it variously*) I seem to recognize this hand Or why what doubt can there be ? Surely it is that same hand which granted me safety (: a freedom) ! Well, I will see (*Gesticulates uncovering it, observing and recognizing*) It is she, that same devotee of Buddha !

दिव महेन्द्र । महेन्द्रशिखरादिव हनूमानिति वक्तव्ये शकारोक्तत्वाद्विपरीतम् ।
'अट्टअ' इति पाठे अष्टकशिखरादित्यर्थं । व्याहृतोपममिद तावत् ॥ ४५ ॥ तथेति
प्रसायं । तदो पट्टुदि निष्क्रयप्रभृति । बातातपेनेति । गाथा । बातातपेन तप्तानि
चीवरतोयेन तिम्मितत्वमाद्र्वं प्राप्तानि । तिम्मिदा इति भावप्रधानो निर्देश । एतानि

(वसन्तसेना पानीयमाकाङ्क्षति ।)

भिक्षु—कथमुदकं याचते । दूरे च दीधिका । किमिदानीं करिष्यामि ।
भवतु । एतच्छीवरमभ्या उपरि गालयिष्यामि । (तथा करोति ।) (कथं उदकं
मग्नयेति । दूरे च दिग्धिशा । किं दाणि एषः कलदृशम् । भोदु । एदं चीवलं शे
उपलि गालदृशम् ।)

(वसन्तसेना सज्जा लब्ध्वोत्तिष्ठति । भिक्षु पटान्तेन वीजयति ।)

वसन्तसेना—आर्यं कस्त्वम् । (अज्ज को तुमम् ।)

भिक्षु—किं मां न स्मरति बुद्धोपासिका दशसुवर्णनिष्कीतम् । (किं मं न
शुमलेदि बुद्धोवाशिआ दशसुवर्णनिष्कीदम् ।)

वसन्तसेना—स्मरामि । न पुनर्यथाऽऽर्यो भणति । वरमहमुपरतैव । (सुम-
रामि । न उण जथा अज्जो भणादि । वरं अहं उवरदा ज्जेव ।)

भिक्षु—बुद्धोपासके किं निवदम् । (बुद्धोवाशिआ किं ण्णेदम् ।)

वसन्तसेना—(सनिर्बेदम् ।) यत्सदृशं वेशभावस्य । (जं सरिसं वेसभावस्म ।)

भिक्षु—उत्तिष्ठतूत्तिष्ठतु बुद्धोपासिकेता पादपसमीपजाता लतामवलम्ब्य ।
(इति लतां नामयति^१ ।) (उट्ठेदु उट्ठेदु बुद्धोवाशिआ एदं पादपसमीपजादं
लदं ओलम्बिअ ।)

(वसन्तसेना गृहीत्वोत्तिष्ठति ।)

भिक्षु—एतस्मिन्विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठति । तत्र समाश्वस्तमना
भूत्वोपासिका मेहं गमिष्यति । तच्छनैः शनैर्गच्छतु बुद्धोपासिका । (इति परि-
क्रामति । दृष्ट्वा ।) अपसरत आर्या अपसरत । एषा तरुणी स्त्री एष भिक्षुरिति
शुद्धो ममैव धर्मः ।

विस्तीर्णं प्राप्तं प्रसारितं यत्र तानि पत्राण्येव स्फुरन्ति विजृम्भन्ते । [विस्तीर्णपत्रा
प्रसारितपक्षा मध्ये पत्रा पक्षिण इव स्फुरन्ति । इति ल० दी०] ॥ ४६ ॥ शुद्ध
केवलं कटकादि एवालकरणं यत्र स । दीधिका वापी । गालयिष्यामि जलसेकार्थम् ।
वरं मनागिष्टम् । हस्तेति । [स खलु मनुष्यः । यो हस्ते हस्तेन वा सयत अकार्या-
न्निर्वर्तितहस्तः । मुखसयत असत्यवाक्यादेर्निवृत्तः । इन्द्रियसयत कामान्निवर्तिते-
न्द्रियवृत्तिः । तस्य राजकुलं किं करोति । धर्मनिष्ठस्य तस्य न काऽपि भीतिरिति
भावः । तस्य हस्ते परलोको निश्चलः ध्रुवः] ॥ ४७ ॥

इति मोदनो नापाष्टमोऽङ्कः ।

(*Vasantasena shows a desire for water*)

THE M —How ! She asks for water ! And the well is far off !
What shall I now do about this ? All right, I will let this garment
drip over her (*Does so*).

(*Vasantasena regains consciousness and rises* *The Mendicant*
fans her with the hem of his cloak).

VAS —Sir, who may you be ?

THE M —What, does not your ladyship, the worshipper of
Buddha, remember me (whom you) purchased with ten gold-
pieces ?

VAS —I do remember (now) But it isn't as you say —It
were far better that I was dead !

THE M —O worshipper of Buddha, what may this be ?

VAS —(*With dejection*) What befits the profession of a
courtesan

THE M —Please stand up, O worshipper of Buddha, stand
up, by supporting yourself with this creeper growing near this
tree (*Bends down the creeper*)

(*Vasantasena seizes it and stands up*).

THE M —In this *Vihara* (convent) hard by, there dwells
(a nun), sister of mine by faith You, the devotee (of Buddha)
should recover the composure of your mind in that place, and
then go home So, please walk very slowly, O worshipper of
Buddha ! (*Walks about, seeing*) Make way, worthy sirs, make
way ! Here's a young lady, and here's a mendicant , (still) this
is my righteous (holy) duty

हस्तसयतो मुखसयत इन्द्रियसयत स खलु मनुष्य ।

किं करोति राजकुल तस्य परलोको हस्ते निश्चल ॥ ४७ ॥

(एदर्शि^१ विहाले मम धम्मबहिणिआ चिट्ठदि । तहिं शमदशशिदमणा
भविअ उवाशिआ गेह गमिदशदि । ता शेण शेण गच्छदु बुद्धोवाशिआ । ओशलध^२
अज्जा ओशलध । एसा तलुणी इत्थिआ एसो भिक्खु त्ति शुद्धे मम एसो धम्मे ।

हत्थशजदो^३ मुह्शजदो इन्दियशजदो शे क्खु माणुशे ।

किं कलेदि लाअउले तदश पललोओ^४ हत्थे णिच्चले ॥)

इति वसन्तसेनामोटनो^५ नामाष्टमोऽङ्कः ।

१ एत्थ शिराविहाबले (अत्र श्रावकगृहे) २ ओशलध ओशलध ३ शजद-दे
मुह्शजद-दे इन्दियशजद दे. ४ पललोअ ५ ०सेनामारण नाम, इति मृच्छकटि
काया वस०

He is (really to be called) a man who is restrained (in the use of) his hands, his mouth, and his senses What can the king's (law—) court do to him ? The next world lies firmly (grasped) in his hand, (47)

(*Exeunt Omnes*)

Thus ends Act VIII , styled
' The Killing of Vasantasena '

नवमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति शोधनकः ।)

शोधनक — आज्ञप्तोऽस्म्यधिकरणभोजकै — अरे शोधनक व्यवहारमण्डप गत्वाऽऽसनानि सज्जीकुर्विति । तद्यावदधिकरणमण्डप सज्जितुं गच्छामि । (परि-
क्रम्यावलोक्य च ।) एषोऽधिकरणमण्डपः । एषः प्रविशामि (प्रविश्य समाज्यासन-
माधाय ।) विविक्त कारितो मयाऽधिकरणमण्डपः । विरचितानि मयाऽऽसनानि ।
तद्यावदधिकरणिकानां पुनर्निवेदयामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कथमेष राष्ट्रिय-
श्यालो दुष्टदुर्जनमनुष्य इति एवागच्छति । तद्दृष्ट्वपथं परिहृत्य गमिष्यामि ।
(इत्येकान्ते स्थितः ।) (आणत्तमिह अधिकरणभोजकैर्हं — अरे सोहणमा व्यवहार-
मण्डप^१ गदुअ आसणाइ सज्जीकरेहि त्ति । ता जाव अधिकरणमण्डप सज्जिदु
गच्छामि । एद अधिकरणमण्डपम् । एस^२ पविसामि । विविक्त कारिद मए अधि-
करणमण्डपम् । विरइदाइ मए आसणाइ । ता जाव अधिकरणआण उण णिवेदेमि ।
कथ एमो रट्ठिअस्सालो दुदुदुज्जणमणुस्सो इदो एव्व आअच्छदि । ता दिट्ठिपथ
परिहरिअ गमिस्सम् ।)

(ततः प्रविश्यत्युज्ज्वलवेषधारी शकारः ।)

शकार —

स्नातोऽहं सलिलजलैः पानीयैश्चानुपवनकानने निषण्णः ।

नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्व इव सुविहितैरङ्गकैः ॥ १ ॥

पण्हादेह^३ सलिलजलेहिं पाणिएहिं उज्जाणे उववणकाणणे णिशण्णे ।

णालीहिं शह जुवदीहिं इस्तिआहिं गन्धर्वे^४ सुविहिदेहिं अङ्गकेहिं ॥)

[अधिक्रियते विवादाद्यन्त्रेत्यधिकरण तस्य भोजयन्ति पालयन्तीति भोजका
प्रभवस्तैः । व्यवहारो विवाद तस्य मण्डपः । 'परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रति-
पत्तिषु । वाक्यान्त्यायाद्वधवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥' इति मिताक्षरा ।] अधिकरणे
न्यायविवादविषये नियुक्तत्वात्तदेषामस्ति । 'अतः इति ठनौ' इति ठन् । अपवादो दोष-
वाच्येति यावत् । स्नातोऽहमिति । प्रहर्षिणीच्छन्दसा । जलेहिं जुवदीहिं सुविहिद-
एहिं इत्यत्र स्वानुस्वाराणामप्यन्त्याक्षराणां लाघवम् । छन्दोनुरोधात् । स्नातोऽहं
सलिलजलैः स्वच्छैः । पाठान्तरे पानीयैः । नारीभिर्युवतीभिः स्त्रीभिः सह उद्याने

१ मण्डप सज्जिदु गच्छेत्ति ता गच्छामि २ ता प० ३ पण्हादोह ४ गन्धर्वेहिं
सुविहिदएहिं, गन्धर्वे विअ सुहिदेहिं, गन्धर्वो सुवि०

ACT IX

(Then enter Sodhanaka the beadle)

SODHANAKA—The officers of the law court have ordered me : “ O Sodhanaka, go to the judicial hall and see that the seats are ready ” So then I will just go to the judicial chamber to make them ready (*Walking about and seeing*) Here is the court of justice I will just enter it (*Enters, sweeps it and arranges the seats*) I have swept the court-hall clean and arranged the seats So I will now go and report (the same) to the judges (*Walks about, seeing*) How now ! Here's that wicked fellow, villain and rogue, the King's brother-in-law, coming in this very direction ! So I will (first) keep out of the range of his sight and then go (*He stands aside in a corner*)

(Then enter Sakara, dressed in gaudy attire)

SAK —

I have bathed with water, fluids and liquids, and sat in orchards, gardens and groves in the company of ladies, damsels and women, like a Gandharva having well-shaped (or, well-decorated) limbs (1)

उपवनकानने निषण्ण इति विपर्यस्य योजना । गन्धर्व इव सुविहितैरङ्गकैर्लक्षितः ।
'गन्धर्वेहि' इति पाठे तृतीया प्रथमार्थे रूपकं च । पौनरुक्त्यादि शकारोक्तत्वात्
॥ १ ॥ क्षणेनेति । उपेन्द्रवज्रया । हगे इत्यत्र एकारस्य लघुत्वम् । छन्दोनुरोधात् ।
एतच्छत्रकमुष्टिक पावालबन्ध इत्येके । क्षणेन ग्रन्थिः । पाठान्तरे वृष्टिका । क्षण-
जूलिका मे क्षणेन बाला क्षणकुन्तला वा । जनिकाज्वलिकयोर्विशेषः (?) । 'चित्ते
ण जित्तो' इति पाठे चित्रं न चित्रं यतोऽहं राजश्याल इति व्याख्येयम् । राजश्याल
त्वेन मयि सर्वं सभाव्यते इति भावः ॥ २ ॥ [विषग्रन्थ्यभ्यन्तरे प्रविष्टः कीटो यथा
विषतापमसहमानं बहिर्निर्गमनार्थं रन्ध्रं मार्गयते तथा स्वनाशपरिहारायोपायं मार्ग-
माणनं मया लब्धं उपाय इत्यर्थः । श्रेष्ठी वणिक् । अलकरणादिपरीक्षणघनगणनाद्यर्थं
लोकरञ्जनार्थं च तस्याधिकरणे नियोगः । तदुक्तं कात्यायनेन—'कुलशीलवयो-
वृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः । वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥' इति ।
कायस्थो व्यवहारलेखक व्यवहारदर्शी । 'व्यवहारं प्रतिज्ञोत्तरसशयहेतुपरामर्श-
प्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मकः' इति मिताक्षरा । तस्य पराधीनतया अधिप्रत्ययिसाक्ष्या-

क्षणेन ग्रन्थि क्षणजूटको मे क्षणेन बाला क्षणकुन्तला वा ।

क्षणेन मुक्ता क्षणमूर्ध्वचूडाश्चित्रो विचित्रोऽह राजश्याल ॥ २ ॥

अपि च । विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेनान्तर मार्गमाणेण प्राप्त मया महदन्तरम् । तत्कम्येद कृपणचेष्टित पातयिष्यामि । (स्मृत्वा ।) आ स्मृत मया । दरिद्रचारुदत्तस्येद कृपणचेष्टित पातयिष्यामि । अन्यच्च । दरिद्र खलु स । तस्य सर्वं सभाव्यते । भवतु । अधिकरणमण्डप गत्वाऽग्रतो व्यवहार लेखयिष्यामि यथा चारुदत्तेन वसन्तसेना मोटयित्वा मारिता । नद्यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष मोऽधिकरणमण्डप । अत्र प्रविशामि । (प्रविश्यावलोक्य च ।) कथमासनानि दत्तानि तिष्ठन्ति । यावदागच्छन्त्यधिकरणभोजका तावदेतस्मिन्दूर्वाचित्वरे मुहूर्तमुपविश्य प्रतिपालयिष्यामि । (तथा स्थित ।)

(खणेन गण्ठी खणजूलके^१ मे खणेन बाला^२ खणकुन्तले वा ।

खणेन मुक्ते खण उद्धचूडे चित्ते विचित्ते हगे लाअशाले ॥

अवि अ । विशगण्ठिगम्भपविष्टेण विअ कीडएण अन्तलं मगमाणेण पाविद मए महदन्नलम् । ता कश्श एद किविणचेष्टित पाडइश्शम् । आ शुमलिद मए । दलिद्दचालुदत्तश्श एद किविणचेष्टित पाडइश्शम् । अण्णं च । दलिद्दे क्खु शे । तश्श शव्व शभावीअदि । भोदु । अधिअलणमण्डव गदुअ अगदो ववहाल लिहावइश्श जधा चालुदत्ताकेण वसन्तशेणिआ मोडिअ मालिदा । ता जाव अधिअलणमण्डव जजेव्व गच्छामि । एद त अधिअलणमण्डवम् । एत्थ पविशामि । कध आशणाइ दिण्णाइ चिष्टन्ति । जाव आअश्शन्ति अधिअलणमोइआ दाव एदश्शि दुव्वचत्तले^३ मुहुत्तअ उवविशिअ पडिवालइश्शम् ।)

शोधनक — (अन्यत परिक्रम्य । पुरो^४ दृष्ट्वा ।) एतेऽधिकरणिका आगच्छन्ति । तद्यावदुपसर्पामि । (इत्युपसर्पति ।) (एदे अविअरणिआ आअच्छन्ति । ता जाव उपसप्पामि ।)

(तत प्रविशति श्रेष्ठिकायस्थादिपरिवृतोऽधिकरणिक ।)

अधिकरणिक — भो भो श्रेष्ठिकायस्थौ ।

श्रेष्ठिकायस्थौ^५ — आज्ञापयत्वार्थं । (आणवेदु अज्जो ।)

अधिकरणिक — अहो व्यवहारपराधीनतया^६ दुष्कर खलु परचित्तग्रहणमधिकरणिकं ।

१ खण (क्षण) जूटिका. २ मे चञ्चलकुन्तले वा. ३ उच्चच० ४ पुरत
५ स्थादिभिः ६ आधिक०, एव सर्वत्र ७ तौ, उभौ. ८ हाराधी०

For one moment I have my hair knotted, in the next I wear it matted and bound up (like an ascetic) For one moment I have long, flowing tresses, in another curly hair One moment I keep them loose, in the next I have them rolled up on my crest (Thus) I am a picturesque and a wonderful brother-in-law of the king ! (2)

Moreover, I have found a broad way out, like a worm seeking a way, having got within the interior of the knotted root of a poisonous herb So on whom shall I shift this evil deed of mine ? (*Recollecting*) Yes, I remember it ' I'll lay (the blame of) this vile act on the penniless Charudatta ! Moreover, he is known to be poor, everything will be (believed as) possible in his case — All right I'll go to the court of justice and lodge a written complaint, before (anyone else has done so), that Charudatta strangled Vasantasena and murdered her So, then, I'll just repair to the law-court (*Walking about and observing*) Here's that law court ! I'll enter it (*Entering and looking on*) How ! They have kept the seats ready arranged ! So, until the judges arrive, I'll sit down here for a while in this grassy quadrangle, and wait (*Stays accordingly*)

SO — (*Walking in another direction, looking before him*) Here the judges are coming ! So then I wil' approach them (*Draws near*)

(*Then enter a Judge, accompanied by a Sreshthin, a Kayastha, and others*)

THE JUDGE—Sirs, Sreshthin and Kayastha !

SR & K —We await your honour's commands !

THE JUDGE—See, it is verily difficult for judges to find what lies in the minds of others, as a judicial trial is dependent on (a number of) other matters

दीना युक्तिनिष्ठतया व्यवहापराधीनतया । परचित्तग्रहण परेवामधिप्रत्यर्थादीना चित्तम्य भावस्य ग्रहण यथार्थज्ञानम् ।] छलमिति । [पुष्पा व्यवहृतीर न्यायेन प्रत्यक्षादिप्रमाणादिना दूरीकृत विवर्जित छल सत्य कार्यमन्येनाच्छादितमसत्य च सत्यवत्कृत्वा कार्यमुपक्षिपन्ति निर्णयार्थमुपन्यस्यन्ति । रागाभिभूता स्वकार्यसपादन-प्रसक्त्याऽभिभूता अधिकरणे स्वय स्वान् दोषान् न कथयन्ति । तै पक्षापरपक्षाभ्या-मधिप्रत्यर्थावादाभ्या वधित बल येषा तै । उपचितैरित्यर्थ । दोषै नृप स्पृश्यते । यतो न्यायस्य स एव परमाधिष्ठानम् । तदुक्त मनुना—' अदण्डधान्दण्डयन्त्राजा

छन्न कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं
 स्वान्दोषान्कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूता स्वयम् ।
 तै पक्षापरपक्षवर्धितबलैर्दोषैर्नृप स्पृश्यते
 सक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरत ॥ ३ ॥

अपि च ।

छन्न दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृता
 स्वान्दोषान्कथयन्ति नाधिकरणे सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम् ।
 ये पक्षापरपक्षदोषसहिता पापानि सकुवते
 सक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरत ॥ ४ ॥

यतोऽधिकरणिक खलु—

शास्त्रज्ञ कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
 स्तुल्यो^१ मित्रपरस्वकेषु चरित^२ दृष्ट्वैव दत्तोत्तर ।
 श्लीबान्पालयिता शठान्वययिता धर्म्यो न लोभान्वितो
 द्वाभवि^३ परतत्त्वबद्धहृदयो^४ राज्ञश्च कोपापह ॥ ५ ॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—आर्यस्यापि नाम गुणे दोष इत्युच्यते । यद्येव तदा चन्द्रा-
 लोकेऽप्यन्धकार इत्युच्यते । (अज्जस्स वि णाम गुणे दोसो त्ति वुच्चदि । जइ एव
 ता चन्दालोए वि अन्वआरो त्ति वुच्चदि ।)

अधिकरणिक —भद्र शोधनक अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय ।

शोधनक —एत्वेत्वधिकरणभोजक एतु । (एदु एदु अधिअरणभोइओ एदु ।)
 (इति परिक्रामन्ति^५ ।)

शोधनक —अयमधिकरणमण्डप । तत्प्रविशन्त्वधिकरणभोजका । (एद
 अधिअरणमण्डवम् । ता पविसन्तु अधिअरणभोइआ ।)

(सर्वे च प्रविशन्ति ।)

अधिकरणिक —भद्र शोधनक वहिर्निष्क्रम्य ज्ञायता क क कार्यार्थीति ।

शोधनक —यदार्थ आज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य ।) आर्या अधिकरणिका
 भणन्ति—क क इह कार्यार्थीति । (ज अज्जो आणवेदि । अज्जा अधिअरणिआ
 भणन्ति—को को इह कज्जत्थी ति ।)

दण्डघातश्चैवाप्यदण्डयन् । अयसो महदाप्नोति नरक चाविगच्छति ॥^१ इति । न्याय-
 दर्शिनस्तु को लाभ इत्याह—सक्षेपात् सारत । किं बहुनेत्यर्थ । द्रष्टु प्राङ्गिवाकस्य
 अपवाद निन्दा एव सुलभ । गुण प्रशंसालाभस्तु दूरत एव । न सुखलभ्य इत्यर्थ ।

१ ल्योऽमित्र. २ चरिते दृष्टे च ३ द्वाभ्या वै ४ तन्त्र ५ क्रामति

People (the contending parties) bring up (for trial) transactions which are (the whose real character is) hidden and far removed from justice . Themselves swayed by self interest, they never tell in the court their own faults . (So) the king incurs the blame (for the failure of justice), whose intensity is augmented by (the contentions of) one party as well as the other . In short, nothing but odium is commonly to be got by a judge, appreciation but seldom (falling to his lot). (3)

Moreover—

People, completely ignoring law, wrathfully complain of the offences (of others), but they never confess in the court their own faults . Even learned persons (counsels) who commit sin, sharing in the crimes of the contending parties, are verily lost . In short, blame is very easy for a judge to get, applause is far removed from him (seldom falls to his lot) (4)

Hence, a judge—

Should be learned in law, expert in tracing (the course of) fraud, eloquent, never losing his temper, equally impartial towards friends, strangers and relatives, giving his decision only after (carefully) investigating the facts , a protector of the weak , a terror to the rogues righteous , free from greed even when the means exist for him (to take bribes), sincerely bent in his mind on (discovering) the real truth, and able to avert the anger of the king (5)

SR & K —Can they speak of merits as faults, even in your honour's case ? If so, then they would say that there is darkness even when there is moonlight

THE J —Sodhanaka, my good man, point out the way to the court of justice

SO —Please come, come , step (this way), your worship !

(*They walk about*).

SO —Here is the court of justice . So may the officers enter

(*Then all enter*)

THE J —Sodhanaka, my good man, just go out and ascertain who there are that desire to present cases (to-day).

SO —As your worship orders. (*Going out*) Gentlemen, the judges ask, who are here that desire to present cases ?

शकार — (सहर्षम् ।) उपस्थिता अधिकरणिका । (साटोप परिक्रम्य ।)
अह वरपुरुषो मनुष्यो वासुदेवो राष्ट्रियश्यालो राजश्याल कार्यार्थी । (उवत्थिए
अधिअलणिए । हगो वलपुलिशे मणुशे वाशुदेवे लश्टिअशाले लाअशाले कज्जत्थी ।)

शोधनक — (ससभ्रमम् ।) हन्त प्रथममेव राष्ट्रियश्याल कार्यार्थी । भवतु ।
आर्यं मुहूर्तं तिष्ठ । तावदधिकरणिकाना निवेदयामि । (उपगम्य ।) आर्या एष
खलु राष्ट्रियश्याल कार्यार्थी व्यवहारमुपस्थित । (हीमादिके पढम ज्जेव रट्टिअ-
सालो कज्जत्थी । भोदु । अज्ज मुहुत्त चिट्ठ । दाव अधिअरणिआण निवेदेमि ।
अज्जा एसो खलु रट्टिअसालो कज्जत्थी व्यवहार उवत्थिदो ।)

अधिकरणिक — कथम् । प्रथममेव राष्ट्रियश्याल कार्यार्थी । यथा सूर्योदय
उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति । शोधनक व्याकुलेनाद्य व्यवहारेण भवि-
तव्यम् । भद्र निष्क्रम्योच्यताम् — गच्छाद्य न दृश्यते तव व्यवहार इति ।

शोधनक — यदार्यं आज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य शकारमुपगम्य ।) आर्यं
अधिकरणिका भणन्ति — अद्य गच्छ । न दृश्यते तव व्यवहार । (ज अज्जो
आणवेदि । अज्ज अधिअरणिआ भणन्ति — अज्ज गच्छ । ण दीशदि तव व्यवहारो ।)

शकार — (सक्रोधम् ।) आ किं न दृश्यते मम व्यवहार । यदि न दृश्यते
तदाऽऽवृत्त राजान पालक भगिनीपति विज्ञाप्य भगिनी मातर च विज्ञाप्यैतमधि-
करणिक दूरीकृत्यात्रान्यमधिकरणिक स्थापयिष्यामि । (इति गन्तुमिच्छति ।)
(आ किं ण दीशदि मम व्यवहार । जइ ण दीशदि तदो आवुत्त लाआण पालअ
बहिणीवदि विण्णविअ बहिणि अत्तिक च विण्णविअ एद अधिअलणिअ दूले फेलिअ
एत्थ अण्ण अधिअलणिअ ठावइशम् ।)

शोधनक — आर्य राष्ट्रियश्याल मुहूर्तं तिष्ठ । तावदधिकरणिकाना निवेद-
यामि । (अधिकरणिकमुपगम्य ।) एष राष्ट्रियश्याल कुपितो भणति — (इति
तदुक्त भणति) । (अज्ज रट्टिअशालअ मुहुत्तअ चिट्ठ । दाव अधिअरणिआण
निवेदेमि । एसो रट्टिअशालो कुविदो भणादि — ।)

अधिकरणिक — सर्वमस्य मूर्खस्य सभाव्यते । भद्र उच्यताम् — आगच्छ ।
दृश्यते तव व्यवहार ।

शोधनक — (शकारमुपगम्य ।) आर्य अधिकरणिका भणन्ति — आगच्छ ।
दृश्यते तव व्यवहार । तत्प्रविशत्वार्थं । (अज्ज अधिअरणिआ भणन्ति — आअच्छ ।
दीसदि तव व्यवहारो । ता पविसदु अज्जो ।)

समुच्चयालकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३ ॥ [उक्तमेवार्थं किंचिद्विशिष्य
पुनराह — छन्नमिति । न्यायेन दूरीकृता वजिता, कुपिता पुरुषा छन्न गूढ दोष

SAK —(*Joyfully*) The judges have arrived ! (*Walking forth arrogantly*). Here am I, the best of men, a gentleman, (another) Krishna (as it were), the king's brother-in-law, the brother-in-law of the king, who want to present a case !

SO —(*In flurry*) Ah ! At the very commencement here's the royal brother in law desiring to present a case ! All right Sir, please wait awhile, so that I will just announce (your presence) to the judges (*Going to them*) Gentlemen, here is this king's brother-in-law come to the court, who wishes to present a case

THE J —How ! At the very commencement there is the king's brother in-law wanting to present a case ! It is just like an eclipse at sunrise, foretelling the death of some great man ! Sodhanaka, the hearing of cases to-day will prove troublesome ! Go out, my good man, and say to him that he might go away, as his suit can't be heard to-day

SO —As Your Honour orders (*Going out and approaching Sakara*) Sir, the judges say that you might go away as your suit won't be heard to day.

SAK —(*Wrathfully*) What, ho ! My suit won't be heard ? If it be not heard, then I will inform my brother in law, the king Palaka, who is my sister's husband, and I will tell my sister and my mother, and I'll have this judge removed and another appointed in his place (*He is about to leave*)

SO —Sir, royal brother-in law, stay awhile, so that I will just inform the judges (of what you have said) (*Approaching the Judge*) Our royal brother-in-law here says in anger—(*Repeats what was said by him*)

THE J —Everything is possible in the case of that fool My good man, say to him that he might come in, and that we will look into his suit

SO —(*Approaching Sakara*) Sir, the judges say that you might come in, and that they will look into your suit Please, sir, you may therefore go in

परकीयस्य अधिकरणे उदाहरन्ति । स्वान् दोषान् अधिकरणे न कथयन्ति । ये सन्त पक्षापरपक्षदोषसहिता पापानि सकुर्वन्ते ते ध्रुव नष्टा । शेष व्याख्यातम्] ॥ ४ ॥
[अथाधिकरणिकस्वरूपमाह । अधिकरणिक खलु एव स्यात्—शास्त्रज्ञ इत्यादि ।

शकार — प्रथम भणन्ति न दृश्यते साप्रत दृश्यत इति । तन्नाम भीतभीता अधिकरणभोजका । यद्यदहं^१ भणिष्यामि तत्तत्प्रत्याययिष्यामि । भवदु । प्रविशामि । (प्रविश्योपसृत्य ।) सुमुखमस्माकं युष्माकमपि सुखं ददामि न ददामि च । (पढम^२ भणन्ति ण दीशदि सपद दीशदि ति । ता णाम् भीदभीदा अघिअलणभोइआ । जेत्तिअ हग्गे भणिश्श तेत्तिअ पत्तिआवइश्शम् । भोदु । पविशामि । शुशुह अम्हाण तुम्हाण पि शुह देमि ण देमि अ ।)

अधिकरणिक — (स्वगतम् ।) अहो स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिन । (प्रकागम ।) उपविश्यताम् ।

शकार — आ आत्मीयैषा भूमि । तद्यत्र मह्यं रोचते तत्रोपविशामि । (श्रेष्ठिन प्रति ।) एष उपविशामि । (शोभनक प्रति ।) नन्वत्रोपविशामि । (इत्यधिकरणिकमन्तके हस्तं दत्त्वा ।) एष उपविशामि । (इति भूमानुपविशति ।) (आ अत्तणकेलका शे भूमी । ता जहिं मे रोअदि तहिं उवविशामि । एश उवविशामि । ण एत्थ उवविशामि । एश उवविशामि ।)

अधिकरणिक — भवान्कार्यार्थी ।

शकार — अथ किम् । (अघ इ ।)

अधिकरणिक — तत्कार्यं कथय ।

शकार — कर्णे कार्यं कथयिष्यामि । एव बृहति मल्लकप्रमाणस्य कुलेऽहं जातः । (कण्ठे कज्जं कथयिष्यामि । एव वड्डके मल्लकप्रमाणमाणाहं कुले हग्गे जादे ।)

राजश्वशुरो मम पिता राजा तातस्य भवति जामाता ।

राजश्यालोऽहं ममापि भगिनीपती राजा ॥ ६ ॥

(लाअशशुले मम पिता लाआ तादश्श होइ जामादा ।

लाअशिश्याले हग्गे ममापि बहिणिवदी लाआ ॥)

अधिकरणिक — सर्वं ज्ञायते ।

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरा स्फीता सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः^३ ॥ ७ ॥

तदुच्यता कार्यम् ।

शास्त्रज्ञ धर्मशास्त्रवित् । कपटस्य वादिप्रतिवादिकृतस्यानुसारे अनुगमने । यथार्थज्ञाने इयर्थं । कुशल । वक्ता अवगतार्थप्रतिपादनसमर्थः । न च क्रोधन क्रोधशीलः । मित्रपरस्वकेषु मित्रशत्रुस्वजनेषु तुल्यं समदर्शनः । पक्षपातरहित इति यावत् । चरितं व्यवहारिणामिति शेषः । दृष्ट्वा सम्यग्विचार्य एव दत्तोत्तर उत्तरदायी ।

१ यावदहं भणिष्यामि तावत्प्रत्येव्यन्ते २ ही पढम भणादि ३ कण्टक.

SAK —First they say that they wouldn't look into it, and now that they would So, obviously, the judges must have got mightily frightened ! Whatever I'll say, the same I'll compel them to accept as true Very well, I'll go in (*Entering and approaching*). I am doing very well ! As to you, I can give or not give you happiness (as I please) !

THE J —(*To himself*) Oh ! Even when presenting a complaint, his usual habits do not leave him (*lit* are firm with him) ! (*Aloud*) Pray seat yourself

SAK.—Ah ! This place belongs to me , so I'll sit where I like ! (*To the Sreshthin*) I'll sit here ! (*To Sodhanaka*) No, I'll sit here ! (*Then placing his hand on the head of the Judge*) I'll sit here ! (*Thereupon he sits on the ground*)

THE J.—So you wish to lodge a complaint ?

SAK —Yes

THE J.—Then tell us what it is.

SAK —I will whisper my business in your ear I am born in a very big family, of the size of a *mallaka* (cup)

My father is the king's father-in law , the king is the son-in-law of my father I myself am the king's brother-in law , while the king is the husband of my sister. (6)

THE J —All that is known (to us)

Why describe one's family, since one's own character itself is the determining factor herein ? Even thorny trees grow exceedingly large in a good soil (7)

So describe your business

क्लीबान्दुर्बलान् पालयिता । शठान् व्यथयिता तेषा निग्रहात्पीडाकारी । घमदिनपेतो घर्म्य । न लोभान्वित । द्वाभवि द्वाहपाय. तस्य भाव सत्त्व तस्मिन्सति । परतस्त्वे अग्निप्रत्यर्थिनो याथार्थ्यज्ञाने बद्धहृदय आहितमति । राज्ञश्च वस्तुनो यथार्थस्वरूप-कथनेन सदुपदेशेन च कोपापह कोपमपहन्तीति तथोक्त । गार्दूल० छन्द ॥ ५ ॥ [यदुक्त 'सक्षेपादपवाद एव सुलभ' तदुद्दिष्ट्याह—आर्यस्यापि नाम गुणे दोष इति ।] [उपराग राहुणा सूर्यस्य चन्द्रस्य वा ग्रास । व्याकुलेन विक्षोभितेन ।] आ. क्रौवे । आवुत्त भगिनीपतिम् । आवुत्तमित्यादावुक्त्वा पुनर्भगिनीपतिमिति पुनरुक्तम् । युष्माक सुख ददामि न ददामि । शकारोक्तेर्व्याकुलता । मल्लक पात्रविशेषः । राजश्वशुर इत्यादि । गाथा ॥ ६ ॥ किं कुलेनेत्यादि । [अष्टमाङ्के २९ तम पद्य द्रष्टव्यम्] ॥ ७ ॥ एतेन यदुक्त भवति तदाह—अपराद्धस्यापि न मे किमपि

शकार—एव भणामि । अपराद्धस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनीपतिना परितुष्टेन मे क्रीडितुं रक्षितुं सर्वोद्यानानां प्रवर पुष्प-
करण्डकजीर्णोद्यानं दत्तम् । तत्र च प्रेक्षितुमनुदिवसं शुष्कं कारयितुं शोधयितुं पुष्टं
कारयितुं लूनं कारयितुं गच्छामि । दैवयोगेन पश्यामि न पश्यामि वा स्त्रीशरीरं
निपतितम् । (एव भणामि । अवलद्वाहं विण अ मे किं पि कलइशदि । तदो
तेण बहिणीवदिणा परितुष्टेण मे कीलिदुं लक्खिदुं शब्बुज्जाणाणं पवले पुष्प-
कलण्डकजिण्णुज्जाणे दिण्णे । नहिं च पेक्खिदुं अणुदिअहं शोशावेदुं शोधावेदुं
पोशावेदुं लुणावेदुं गच्छामि । देव्वजोएण पेक्खामि ण पेक्खामि वा इत्थिआशलीलं
णिवडिदम् ।)

अधिकरणिक—अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति ।

शकार—अहो अधिकरणिकभोजका किमिति न जानामि ता तादृशी
नगरमण्डनं काञ्चनशतभूषणम् । केनापि कुपुत्रेणार्थकरयवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्प-
करण्डकजीर्णोद्यानं प्रविश्य बाहुपाशबलान्कारेण वसन्तसेना मारिता । न मया ।
(इत्यर्थोक्ते मुखमावृणोति ।) (हहो अधिअलणभोइआ किंति ण जानामि त
तादिशि णअलमण्डणं काञ्चनशतभूषणिअ । केण वि कुपुत्तेण अत्यकलवत्तश्श
कालणादो शुण्णं पुष्पकलण्डकजिण्णुज्जाणं पविशिअ बाहुपाशबलकालेण वसन्त-
शेणिआ मालिदा । ण मए ।)

अधिकरणिक—अहो नगररक्षिणा प्रमाद । भो श्रेष्ठिकायस्थौ न मयेति
व्यवहारपदं प्रथममभिलिख्यताम् ।

कायस्थ—यदार्य आज्ञाप्यति । (तथा कृत्वा ।) आर्यं लिखितम् । (ज
अज्जो आणवेदि । अज्ज लिहिदम् ।)

शकार—(स्वगतम् ।) हीमादिके । उत्तरायमाणेनेव पायसपिण्डारकेणाद्यं
मयाऽऽत्मैव निर्मागितं । भवतु । एव तावत् । (प्रकाशम् ।) अहो अधिकरण-
भोजका ननु भणामि मयैव दृष्टा । किं कोलाहलं कुरुत । (इति पादेन लिखितं^१
प्रोज्झति ।) (हीमादिके । उत्तलाअन्तेण विअ पाअशपिण्डालकेण अज्ज मए अत्ता
एव्व णिण्णाशिदो । भोदु । एव्व दाव । अहो अधिअलणभोइआ ण भणामि मए
ज्जेव्व दिट्ठा । किं कोलाहलं कलेष ।)

अधिकरणिक—कथं त्वया ज्ञातं यथा खल्वर्थनिमित्तं बाहुपाशेन व्यापादिता ।

शकार—हहो नूनं शूनशूनया मोघस्थानया ग्रीवालिकया नि सुवर्णकैराभरण-
स्थानैस्तर्कयामि । (हहो णूनं शूणशूणाए^१ मोघट्ठाणाए^१ ग्रीवालिआए णिशु-
वण्णकेहि आहलणट्ठाणेहि तक्केमि ।)

श्रेष्ठिकायस्थौ—युज्यत इव । (जुज्जदि विअ ।)

१ लिखनं २ परिशूणाए. (परिशून्यया) ३ मोटणाए (मोटनया)

SAK —I will just tell you (But understand that) he (i e the king) won't do anything to me even if I am guilty ! Well, that brother-in law of mine, being pleased with me bestowed upon me the old garden *Pushpakarandaka*, the best of all gardens, for sport as well as for custody And I daily go there, to look after it, to see that it is (properly) drained, and swept, and growing luxuriantly, and trimmed (as necessary) As fate would have it, I saw therein—or no, I didn't see—the body of a woman lying (dead) on the ground

THE J — And could you discover who that dead woman was ?

SAK —O you judges, how could it be that I shouldn't recognize that lady, so well-known, the adornment of our city and wearing hundreds of ornaments ? Vasantasena, who was enticed into the old *Pushpakarandaka* garden, when it was deserted, was killed by some villainous fellow for the sake of filthy lucre after having forcibly strangled her with the noose of his arms , but not by me—(*Leaving it half said, he covers his mouth*)

THE J —What negligence on the part of the city's police ! O Sreshthin and Kayastha, first write down the words ' *Not by me*' as part of the plaint

K --As your worship orders (*Does so*) Sir, I have written it

SAK —(*To himself*) Hang it all ! I have to-day simply brought ruin on my own self, like the beggar gulping down the hot *payasa* (milk preparation) in a hurry Never mind , I will (proceed) in this way (*Aloud*) O judges, what I was saying was that it was by me that she was seen Why do you make such a fuss about it ? (*With his foot he rubs out what was written*)

THE J —How do you know that she was killed for her money, and with the noose of arms ?

SAK.—Well, surely, I could guess it from her neck, which was very much swollen, and bare in the place (where an ornament is worn), and also from her limbs (*lit* places on her body) where ornaments are worn, but which were devoid of golden ornaments

SR & K --It seems quite plausible

करिष्यति । जीर्णेति विशेषणं विजितत्वख्यापनार्थम् । तत्र च प्रेक्षितुमित्यत्र तत्रेति करणाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्तदित्येवार्थः [न गच्छामीति पूर्वोक्तविरुद्धशकार-

शकार — (स्वगतम् ।) दिष्ट्या प्रत्युज्जीवितोऽस्मि । अविद मादिके ।
(दिष्टिआ पच्चुजीविदम्हि । अविद मादिके ।)

श्रेष्ठिकायस्थौ — भो कमेण व्यवहारोऽवलम्बते । (भो क एसो व्यवहारो
अवलम्बदि ।)

अधिकरणिक — इह हि द्विविधो व्यवहार ।

श्रेष्ठिकायस्थौ — कीदृश । (केरिसो ।)

अधिकरणिक — वाक्यानुसारेण अर्थानुसारेण च । यस्तावद्वाक्यानुसारेण स
खत्त्वर्थिप्रत्यर्थिभ्यः^१ । यश्चार्थानुसारेण स चाधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्य ।

श्रेष्ठिकायस्थौ — तद्वसन्तसेनामातरमवलम्बते व्यवहार । (ता वसन्तसेना-
मातर अवलम्बदि व्यवहारो ।)

अधिकरणिक — एवमिदम् । भद्र शोचनक वसन्तसेनामातरमनुद्वेजयन्नाह्वय ।

शोचनक — तथा^२ । (इति निष्क्रम्य गणिकामात्रा^३ सह प्रविश्य ।)

एत्वेत्वार्या । (तथा । एदु एदु अज्जा ।)

वृद्धा — गता मे दारिका मित्रगृहमात्मना यौवनमनुभवितुम् । एष पुन-
र्दार्षायुर्भणति — आगच्छ । अधिकरणिक आह्वयति । तन्मोहपरवशमिवात्मानमव-
गच्छामि । हृदय मे प्रकम्पते । आर्य आदिश मह्यमधिकरणमण्डपस्य मार्गम् ।
(गदा मे दारिका मित्तघरअ अत्तणो जोव्वण^४ अणुभविदुम् । एसो उण दीहाऊ
भणादि — आगच्छ । अधिअरणिओ सद्देवि । ता मोहपरवस विअ अत्ताअण अव-
गच्छामि । हिअ मे थरथरेदि । अज्ज आदेसेहि मे अधिअरणमण्डवस्स मग्गम् ।)

शोचनक — एत्वेत्वार्या । (एदु एदु अज्जा ।)

(उभौ परिक्रामत ।)

शोचनक — एषोऽधिकरणमण्डप । अत्र प्रविशत्वार्या । (एद अधिअरण-
मण्डवम् । एत्थ पविसदु अज्जा ।)

(इत्युभौ प्रविशत ।)

वृद्धा — (उपसृत्य ।) सुख युष्माक भवतु भावमिश्राणाम् । (सुह तुम्हाण
भोदु भावमिस्साणम् ।)

अधिकरणिक — भद्रे स्वागतम् । आस्यताम् ।

वृद्धा — तथा । (इत्युपविष्टा ।) (तथा ।)

शकार — (साक्षेपम् ।) आगताऽसि वृद्धकुट्टिनि आगताऽसि । (आगदाशि
बुद्धकुट्टणि^५ आगदाशि ।)

अधिकरणिक — अये त्व किल वसन्तसेनाया^६ माता ।

१ अर्थं प्रत्यर्थेभ्यः २ तथेति नि० ३ गणिकाया ४ जोव्वणसुह ५ कुट्टिनि,
कुट्टिणिआ ६ सेनामाता

SAK —(*To himself*) Most fortunate ! I feel I have obtained a new lease of life ! Heigh ho !

SR & K —Sir, on whom does (the investigation of) this suit depend ?

THE J —Well, in law the complaints are of two kinds

SR & K —What are they ?

THE J —One depending on arguments (*or, oral statements*) and the other on actual facts The one which depends on argument is (to be settled) by the plaintiff and the defendant (arguing against each other) And what depends on facts is to be decided by the Judge with the help of his own wisdom

SR & K --So, then, this case depends on the mother of Vasantasena (giving evidence)

THE J —That's so Sodhanaka, my good man, please call Vasantasena's mother (here), without frightening her

SO —Yes (*Goes out and comes in with the courtesan's mother*) Come, come (this way), madam !

THE OLD LADY—My daughter has gone to her friend's house to enjoy her youth But this long-lived gentleman says that I am to go (with him) as the Judge calls me Therefore I feel as though a faintness is overpowering me, and my heart trembles (with fear) Sir, kindly show me the way to the law-court

SO —Come, come (this way), madam

(*Both walk about*)

SO —This is the law-court May madam enter it

(*Thereupon both go in*)

THE OLD LADY—(*Approaching*) May you be happy, worthy sirs !

THE J —Welcome, good lady ! Please take a seat

THE O L —Yes (*Sits down*)

SAK —(*Abusively*) So you have come, you old bawd, have you ?

THE J —Madam, are you the mother of Vasantasena ?

वचनत्वात् । बाहुपाशबलात्कारेण । व्रणशून्यत्वाद्वलवद्बाहुपीडनेन ।] न मयेति तस्य बोध्यत्वेन व्यवहारपदम् । [हीमादिके इति खेदे भये वा । उत्तरायमाणेन त्वरया

बृद्धा—अथ किम् । (अथ इ ।)

अधिकरणिक—अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता ।

बृद्धा—मित्रगृहम् । (मित्रघरम् ।)

अधिकरणिक—किनामघेय तस्या मित्रम् ।

बृद्धा—(स्वगतम् ।) हा विक् हा धिक् । अतिलज्जनीय खल्वेतत् । (प्रकाशम् ।) जनस्य पृच्छनीयोऽयमर्थो न पुनरधिकरणिकस्य । (हृद्धी हृद्धी । अदिलज्जणीय क्व एदम् । जणस्स पृच्छणीओ अअ अत्थो ण उण अधिअरणिअस्स ।)

अधिकरणिक—अल लज्जया । व्यवहारस्त्वा पृच्छति ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—व्यवहार पृच्छति । नास्ति दोष । कथय । (व्यवहारो पृच्छति । गत्थि^१ दोसो । कथेहि ।)

बृद्धा—कथ व्यवहार । यद्येव तदा शृण्वन्त्वार्यमिश्रा^२ । स खलु सार्थ-
दाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य तनय सुगृहीतनामघेय आर्यचारुदत्तो नाम
श्रेष्ठिचत्तरे प्रतिवसति । तत्र मे दारिका यौवनसुखमनुभवति । (कथ व्यवहारो ।
जइ एव्व ता सुणन्तु अज्जमिस्सा । सो क्वु सत्थवाहविणअदत्तस्स णत्तिओ
साअरदत्तस्स तणओ सुगहिदणामहेओ^३ अज्जचारुदत्तो णाम सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि ।
तहि मे दारिआ जोव्वणसुह अणुभवदि ।)

शकार—श्रुतमार्ये । लिख्यन्तामेतान्यक्षराणि । चारुदत्तेन सह मम विवादः ।
(शुद अज्जेहि । लिहीअन्तु एदे अक्खला । चालुदत्तेण शह मम विवादे ।)

श्रेष्ठिकायस्थौ—चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोष । (चारुदत्तो मित्तो त्ति
णत्थि दोसो ।)

अधिकरणिक—व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—एवमिव । (एव विअ ।)

अधिकरणिक—घनदत्त वसन्तसेनाऽऽर्यचारुदत्तस्य गृह गतेति लिख्यता
व्यवहारस्य प्रथम पाद । कथमार्यचारुदत्तोऽप्यस्माभिराह्वययितव्य । अथ वा
व्यवहारस्तमाह्वयति । भद्र शोधनक गच्छ । आर्यचारुदत्त स्वैरमसभ्रान्तमनुद्विग्न
सादरमाह्वय प्रस्तावेन—अधिकरणिकस्त्वा द्रष्टुमिच्छतीति ।

शोधनक—यदार्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्त । चारुदत्तेन सह प्रविश्य
च ।) एत्वेत्वार्य । (ज अज्जो आणवेदि । एदु एदु अज्जो ।)

चारुदत्त.—(विचिन्त्य ।)

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।

यत्सत्यमिदमाह्वानमवस्थामभिशङ्कते ॥ ८ ॥

(सवितर्कं स्वगतम् ।)

THE O L —Yes

THE J —And where has Vasantasena gone now ?

THE O L —To the house of her friend

THE J —What is her friend's name ?

THE O L —(*To herself*) Oh, fie ! Oh, fie ! This is truly very shameful ! (*Aloud*) This thing may be asked by a (common) person, but not by a judge !

THE J —Do not feel any shame , it is a legal necessity that is asking you

SR & K —It is a legal necessity that is putting the question. There is no harm (in telling) (So) please answer

THE O L —What, a legal necessity ! If so, then may you gentlemen hear ! He is that well-known grandson of the merchant Vinayadatta, and the son of Sagaradatta, who is called the worthy Charudatta, and whose name it is auspicious to invoke,—he who dwells in the merchants' quarter With him my daughter is enjoying the pleasures of youth !

SAK —You have heard, gentlemen ! Write down these words (of hers) My complaint is against Charudatta !

SR & K —There is no harm in (the mere fact) that Charudatta should be her friend

THE J —This suit (now) depends on Charudatta (giving evidence)

SR & K —So it does.

THE J —Dhanadatta, write down, as the first portion of this case, that Vasantasena went to the house of the worthy Charudatta How now ! We have to summon even the worthy Charudatta ! Or rather, it is the law that calls him (and not we) Sodhanaka, my good man, go and respectfully summon the worthy Charudatta (here), gently, without hurry, and without alarming him, telling him—' the judge wishes to see you '

SO —As Your Worship orders (*Exit Then entering with Charudatta*) Come, sir, come (this way) !

CHAR —(*Thoughtfully*)

To tell the truth, this summoning of me, who am very well known to the King as regards my character and lineage, bespeaks a suspicion (on his part) owing to my (present) condition (of poverty) (8)

(*Reflecting To himself*)

ज्ञातो नु^१ किं स खलु पन्थनविप्रयुक्तो
 यागागत^२ प्रवहणेन मयाऽपनीतः ।
 चारेक्षणस्य नृपते क्षुतिमागतो वा
 येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ॥ ९ ॥

अथ वा किं विचारितेन । अधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । भद्र शोधनक अवि-
 करणस्य^३ मार्गमादेशय ।

शोधनक — एत्वेत्वार्यं । (एदु एदु अज्जो ।)
 (इति परिक्रामत ।)

चारुदत्त — (सशङ्कम् ।) तत्किमपरम् ।

रूक्षस्वर वासति^४ वायसोऽयममात्यभृत्या शुहुराह्वयन्ति ।
 सम्य च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य ममानिभित्तानि हि खेदयन्ति ॥ १० ॥

शोधनक — एत्वेत्वार्यं स्वैरमसभ्रान्तम् । (एदु एदु अज्जो सैर असभन्तम् ।)
 चारुदत्त — (परिष्कम्प्याग्रतोऽवलोक्य च ।)

शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा ।
 मयि चोदयते वाम चक्षुर्धोरमसशयम् ॥ ११ ॥

(पुनरन्यतोऽवलोक्य ।) अथे कथमय सर्प ।

मयि विनिहितदृष्टिर्भिन्ननीलाञ्जनाभ
 स्फुरितचित्तजिह्व शुक्लदष्ट्राक्षतुष्क ।
 अभिपतति सरोषो जिह्विताध्मातकुक्षि-
 भुञ्जगपतिरय मे मागमाक्रम्य सुप्त ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वं निष्क्रामता पायसपिण्डारकेण पायसान्नेन इव । शूनशूनया अतिशोयवत्या ।
 मोघस्थानया ग्रीवेयाद्यलकारहरणाद्विक्तस्थानया । ग्रीवैव ग्रीवालिङ्का ।] अविद
 मतिके इत्याश्वासे । [वाक्यानुलोपादिविप्रत्ययिनोस्तत्साक्षिणा च वचनानुलोपात् ।
 अर्थानुसारेण वाक्यविप्रतिपत्तौ विषयस्वरूपबोधनेन निर्णयः ।] अनुद्वेजयन दुहितृ-
 मृत्युवातीकथनेनोद्विग्नमकुर्वन् । अर्थो न पुनरधिकरणिकानामिति वेद्यापति-
 रूपतया ज्ञानेन शिष्टानां लज्जाकरत्वादिति भावः । धनदत्तेति कायस्थसंबोधनम् ।
 स्वैर स्वच्छन्दम् । असभ्रान्त सभ्रमशून्यम् । परिज्ञातस्येति । अवस्थामोदशी-
 दशाम् ॥ ८ ॥ ज्ञात इति । [स मार्गागत आर्यक प्रवहणेन मयाऽपनीत अपवाहित

१ हि किं नु. २ मार्गं गत. ३ णमण्डपस्य ४ वासति ५ चक्षुर्वोर
 ६ विनिहत.

Could it be that the King found out that Aryaka, whom I met in the road as he was escaping from custody, was sent off by me in my carriage, or did he, having spies for his eyes, come to hear of him (as being helped by me), that I am now marching thus as if I were an accused person ? (9)

Or rather, why should I think over that ? I will forthwith repair to the law-court Sodhanaka my good man, show the way to the court

SO —Come, sir, come (this way)

(*They walk about*)

CHAR —(*With apprehension*). And what is this next ?

The crow is shrieking in a harsh voice, the ministerial servants are calling out for me repeatedly, and my left eye is throbbing violently These evil omens make me (very) anxious ! (10)

SO —Come, sir, come (this way), gently and without hurry.

CHAR —(*Walking about and looking before him*) This crow (here) seated on a withered tree, and facing the sun, is casting his left eye at me There is no doubt that a dire calamity is to befall me (11)

(*Again looking in another direction*) Ah ! How is it that here is a snake !

This huge snake, who was lying asleep across my path with his coiled and swollen belly, is now darting at me in rage, with his eyes fixed on me, (his body) looking (dark) like powdered antimony, with his quivering tongue stretched out, and possessing four white fangs. (12)

नृपते ज्ञात किम् । अथ वा चारा ईक्षण यस्य तस्य श्रुतिमागतो वा । येनाहमेव-
मभियुक्त अपराधित्वेन दूषित इव प्रयामि । वसन्ततिलक वृत्तम्] ॥ ९ ॥ ह्क्षति ।
'शास्त्रं वासृ शब्दे' । भ्वादि । आत्मनेपदानित्यत्वाच्च परस्मैपठम् । [वायसो ह्क्षस्वर
वासति शब्द करोति । ललादीक्षितास्तु 'वासति' इति पठित्वा चञ्चुपुटमुद्रास्य
विरोति इति व्याख्यान्ति । वायसस्य कर्कशाराव. महाभयद । तदुक्त वराहमिहि-
रेण—'दारुणनादस्तरुकोटारोगपो वायसो महाभयद' इति । अमात्यानामत्राधि-
करणकाना भृत्या मुहुराह्वयन्ति । सव्य वाम च नेत्र प्रसह्य बलवत्स्फुरन्ति ।
पुसा वामनेत्रस्फुरणमनिमित्तमनिष्टमूचकम् । एतानि अनिमित्तानि मम मा खेद-

अपि चेदम् ।

स्खलति चरण भूमौ न्यस्त न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयन वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।
शकुनिरपरश्चाय तावद्विरौति हि नैकश
कथयति महाघोरं मृत्यु न चात्र विचारणा ॥ १३ ॥

सर्वथा देवता स्वस्ति करिष्यन्ति ।

शोणनम् — एतेनैवार्थः । इममधिकरणमण्डपं प्रविशत्वायं (एदु एदु अज्जो ।
इमं अविज्जरणमण्डपं पविमहु अज्जो ।)

आरुदत्त — (प्रविशति । समन्तादवलोक्य ।) अहो अधिकरणमण्डपस्य परा
श्री । इह हि —

विष्णासक्कनत्तिपण्णमन्त्रिमलिलं दूतोमिश्रङ्खाकुलं
पर्यन्तस्थितं रात्रिक्रमकरं नागाश्वहिंसाश्रयम् ।
नानापाशकण्डूभिरिचितं कायस्य सर्पास्पदं
नीलक्षुण्णत्वं च राजकरणं हिंस्रं समुद्रायते ॥ १४ ॥
भवतु । (प्रविशन्निशरोधानमभिर्नाय सविनर्कम् । अहह इदमपरम् ।
सद्य मे स्पन्दते क्षणविरौति वायसस्तथा ।
पन्था सर्पणं रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु देवत ॥ १५ ॥
तावत्प्रविशामि । (इति प्रविशति ।)

अधिकरणिक — अयमसौ आरुदत्त । य एष —

घोणोक्षतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं
नैतद्विभाजनमकारणदूषणानाम् ।
नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु
न ह्याकृति सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥ १६ ॥

यन्ति । ममेति द्वितीयाथे कमण शेषत्वविवक्षया पष्ठी । उपजाति] ॥ १० ॥
शुष्केति । [ध्वाङ्क्ष काक शुष्कवृक्षस्थितस्तथा आदित्याभिमुखं सन् मयि घोरं
वामं चक्षुः असशयं यथा तथा चोदयते प्रेरयति । महाभयसूचकमेतत् । तदुक्तं बृह-
त्संहिताया — 'छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदं कलहं शुक्रद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे । ऐन्द्रादिदिगवलोक्य
सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः । राजभयचोरबन्धनकलहा स्युः पशुभयं चेति ॥'
इति] ॥ ११ ॥ [अपरमपशकुनमाह — मयीति । भिन्नं सम्पन्नमृदितं यन्त्रीलाञ्छनं
तस्येव आभा यस्य स । स्फुरिता वितता जिह्वा यस्य स । शुक्लं दष्ट्राचतुष्कं

१ महामृत्युं घोरं २ चारु ३ हिंसा ४ वासक ५ रचित, रुचिरम् ६ भवतः
७ देवता ८ विभाजनः ।

And moreover, there's this —

My foot planted on the ground slips, and yet the earth is not very wet (muddy) My (left) eye throbs, and so does my left arm, again and again And here again is this another bird (crow or vulture) uttering frequent cries All this indicates most terrible death there's no doubt about it (13)

May the gods grant welfare in all ways !

SO —Come, sir, come (this way) May your honour enter this law court

CHAR —(*Entering , looking on all sides*) Oh the supreme grandeur of the court of justice ! For here—

Owing to its cruel elements, this royal court of justice looks like an ocean , it has water in the shape of the ministers deeply engaged in thought , it is full of waves and conches in the form of the envoys (or, advocotes) , it has within its environs sharks and alligators in the form of the spies, it is the abode of ferocious animals in the form of elephants and horses, it is thronged with *Kanka* birds in the form of the litigants shouting various complaints, it is the resort of serpents in the form of the *Kayasthas* (writers) , and it has its shores cut in by [the rivers in the form of] politics (rules about the conduct of cases) (14)

Well (*Trying to enter , gesticulates that his head strikes against the door Reflecting*) Alack-a day ! Here's another (additional ill omen) !

My left eye throbs, and the crow is crying, and just now my way was blocked by that snake May good betide me through fate ! (15)

Let me then get in (*Enters*)

THE JUDGE—Here's that Charudatta, he who—

[Possesses] a face having a prominent nose and eyes with large corners Such a face, surely, could never be the abode of having crimes wantonly attributed to it For in the case of elephants, bullocks, horses and men, the form is never without a corresponding excellence of conduct (16)

यस्य स । मे मार्गमाक्रम्य सुप्त अयं भुजगपतिं कृष्णसर्पं सरोषं जिह्मि-
तवक्त्रोक्त आत्मात वायुपूरितं कुक्षिर्यस्य तथा । मयि विनिहितदृष्टिं अभिपतति ।
एतदपि महाभयसूचकम् । उक्त्वा च बृहत्सहिताया—‘ फणिनोऽभिमुखान्मोक्षरिसङ्ग-

चारुदत्त — भो अधिकृतेभ्य स्वस्ति । हहो नियुक्ता अपि कुशल भवताम् ।

अधिकरणिक — (ससभ्रमम् ।) स्वागतमार्यस्य । भद्र शोचनक आर्य-
स्यासनमुपनय ।

शोचनक — (आसनमुपनीय ।) एतदासनम् । अत्रोपविशत्वार्य । (एव
आसनम् । एत्थ उवविसदु अज्जो ।)

(चारुदत्त उपविशति ।)

शकार — (सक्रोधम् ।) आगतोऽसि रे स्त्रीघातक आगतोऽसि । अहो
न्याय्यो व्यवहार अहो धर्म्यो व्यवहार यदेतस्मै स्त्रीघातकायासन दीयते ।
(सगर्वम् ।) भवतु । ननु दीयताम् । (आगदेशि ले इत्थिआघादआ आगदेशि ।
अहो णाए ववहाले अहो धम्मे ववहाले ज एदाह इत्थिआघादकाह आशणे दोअदि ।
भोदु । ण दीअदु ।)

अधिकरणिक — आर्यं चारुदत्त अस्ति भवतोऽस्या आर्याया द्रहित्रा सह
प्रसक्ति प्रणय प्रीतिर्वा ।

चारुदत्त — कस्या ।

अधिकरणिक — अस्या । (इति वसन्तसेनामातर दर्शयति ।)

चारुदत्त — (उत्थाय ।) आर्ये अभिवादये ।

वृद्धा — जात चिर मे जीव । (स्वगतम् ।) अयं स चारुदत्त । सुनिक्षिप्त
खलु दारिकया यौवनम् । (जाद चिर मे जीव । अअ सो चारुदत्तो । सुनिक्षिप्त
खलु दारिआए जोव्वणम् ।)

अधिकरणिक — आर्यं गणिका तव मित्रम् ।

(चारुदत्तो लज्जा नाटयति ।)

कथयति बन्धवघात्ययं च यातु. ' इति स्वभावोक्ति । मालिनी वृत्तम्] ॥ १२ ॥
स्खलतीति । [भूमौ न्यस्त चरणं स्खलति । न च मही आर्दतमा अत्यन्तमाद्री ।
एतदपि अनिष्टसूचकम् । तदुक्तं वसन्तराजेन — 'स्वपादयानस्खलनं नृपाणां भङ्गं
बन्धविद्यानपलायनं च । द्वाराभिघाताध्वगशस्त्रपाता प्रस्थानविघ्नं कथयन्ति यातु ॥'
इति । नयनं वाममित्यर्थात् । स्फुरति । वामो बाहुश्च मुहुः विकम्पते अयमपर-
पूर्वोक्तादन्यं गृध्रादि शकुनिं तावन्नैकं वारं वारं विरोति विकटं शब्दायते ।
एतत्सर्वं महाघोरं मृत्युं कथयति । अत्र विचारणा न च । हरिणी वृत्तम्] ॥ १३ ॥
चिन्तासक्तैति । चिन्तामार्गे [चिन्तायां कार्यार्थपर्यालोचने आसक्ता] निमग्नाश्च
मन्त्रिण एव सलिलानि यत्र । दूत आह्वयको गतागतनियुक्तो वीरश्च गृहपुरुषः ।
[दूता एव ऊर्मयं शङ्खाश्च । यद्वा ऊर्म्यूढा शङ्खा तैः आकुलम् ' चारा प्रणिष्य
एष नैत्रा मकराश्च यत्र । नागा गजाश्च अश्वाश्च नागाश्वा ते एव हिंसा तेषा-

CHAR.—My greetings to the Judges ! Well, assessors, how do you do ?

THE J —(*Hurriedly*). Welcome to you, noble sir ! Sodhanaka, my good man, bring a seat for the noble one.

SO —(*Bringing a seat*) Here's a seat. Please, sir, be seated on it

(*Charudatta sits*)

SAK —(*Angrily*) Oh ! You have come, have you, you woman-killer ! Oh, how very fair, how very righteous, is this legal procedure, that a seat should be offered to this woman-killer ! (*Haughtily*) Never mind, let him have it.

THE J —Sir Charudatta, have you any close acquaintance with, or affection, or love, for the daughter of this worthy lady ?

CHAR —Of what lady ?

THE J —Of this one, here (*Points out the mother of Vasantasena*)

CHAR —(*Rising*) Madam, I bow to you !

THE OLD LADY—May you live long, my son ! (*To herself*) Here's that Charudatta ! Verily my daughter has most fittingly bestowed her youth !

THE J —Sir, the courtesan is your friend ?

(*Charudatta betrays shame*)

माश्रयमावासभूतम् । नागानां पादतलेन वध्यविनाशार्थं अश्वानां च झटिति सदेश-
हरणाद्यर्थं तत्र स्थापितत्वात् हिंस्रसाम्यम् ।] नाना बहुप्रकारा [ये वाश्यन्ते इति
वाशका अनेकधा शब्दायमाना अग्निप्रत्यग्निजना ते एव] शब्द कुर्वन्तो ये कङ्क-
पक्षिणस्तै रचित [निचित] व्याप्तम् । पर्यन्तेषु स्थिता अशुभसूचकत्वेन तेषां सम-
वधानमुक्तम् । अन्विषक्षे तु व्यक्तमेव । 'पक्ष' इति पाठे तेषां पक्षाणां रचितम् ।
नानाक्रमणिकया निर्मितभेदो यत्रेत्यर्थः । कङ्को मांसाद. पक्षिविशेषः । । कायस्थाः
एव सर्पा तेषां स्वभावकौटिल्यादसूयापरत्वात् प्राणहरराजशासनलेखनाद्वा सर्प-
साम्यम् । तेषामास्पद स्थानम् । नीतिभि नदीभिरिव क्षुण्णतटम् । एवविष राज्ञ.
करण न्यायाधिकरण समुद्रायते । समुद्रवद् दुष्प्रवेश्यमित्यर्थः । 'कर्तुं क्यङ्—'
इत्यनेन क्यङ् । रूपकोपमयो सकर । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्] ॥ १४ ॥ सव्य-
मिति । [अरमासु दैवत भागधेयादेव स्वस्ति अस्तु] ॥ १५ ॥ घोणेति । घोणा
उन्नता यत्र घोणया वा उन्नतमुत्कृष्टम् । अपाङ्गो विशालो यत्र । [तादृशे नेत्रे
यस्य । यद्वा अपाङ्गयो विशाले नेत्रे यस्य तत् ।] एतेन नेत्रविशालत्वमुक्तम् ।

शकार —

लज्जया भीरुतया वा चारित्रमलीक निगूहितुम् ।

स्वय मारयित्वाऽर्थकारणादिदानी गूहति न तद्धि भट्टक ॥ १७ ॥

(लज्जाए भीलुदाए वा चालित्त अलिण्णिगूहिदुम् ।

शअ मालिअ अत्थकालणा दाणि गूहिदि ण त हि भट्टके ॥)

श्लेष्ठिकायस्थौ—आर्य चारुदत्त भण । अल लज्जया । व्यवहार खल्वेष ।
(अज्ज चारुदत्त भणाहि । अल लज्जाए । ववहारो क्खु एसो ।)

चारुदत्त —(सलज्जम् ।) भो अधिकृता मया कथमीदृश वक्तव्य यथा
गणिका मम मित्रमिति । अथ वा यौवनमत्रापराध्यति न चारित्र्यम्^१ ।

अधिकरणिक —

व्यवहार सविघ्नोऽयं त्यज लज्जा हृदि स्थिताम् ।

ब्रूहि सत्यमल धैर्यं छलमत्र न गूह्यते ॥ १८ ॥

अल लज्जया । व्यवहारस्त्वा पृच्छति ।

चारुदत्त —अधिकृत^२ केन सह मम व्यवहार ।

शकार —(साटोपम् ।) अरे मया सह व्यवहार^३ । (अले मए शह ववहाले ।)

चारुदत्त —त्वया सह मम व्यवहार सुदु सह ।

शकार — अरे स्त्रीघातक ता तादृशी रत्नशतभूषणा वसन्तसेना मारयित्वा
साप्रत कपटकापटिको भूत्वा निगूहसि । (अले इशियआघादआ त तादिशि
लअणशदभूषणिअ वशन्तसेणिअ मालिअ शपद कवडकावडिके भविअ णिगूहेशि ।)

[एवविघमेतन्मुखमकारणदूषणानां अकारणेन हटेन दूषणानां भाजनं न भवति हि ।
यत नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु आकृति रम्याकार सुसदृश आकारसदृश
रमणीय वृत्तं न विजहाति त्यजति । सुरूपाकृतिर्गुणविस्वादिनी न भवतीति भावः ।
वसन्ततिलक वृत्तम्] ॥ १६ ॥ प्रसक्ति [सङ्ग सपत्नी वा] प्रणयो रागानुबन्ध
प्रीति स्नेहमात्रम् । लज्जयेत्यादि । वैतालीयम् । एह इति सविन्दुविकारो लघुः
छन्दोनुलोपात् । लज्जया भीरुतया च लक्षितः । त्वमित्यर्थात् । कुत एवमित्याहुः
स्वयं मारयित्वाऽर्थनिमित्तमिदानीं गूह्याति न नष्टके । अपि तु नष्ट एव । 'नष्टके'
इत्यपि पाठः । [अर्थकारणात् स्वयं वसन्तसेना मारयित्वा लज्जया भीरुतया वा
अलीक चरित्रं निगूहितुं यतसे इति शेषः । किं तु भट्टक राजा पालक अधिकरणिको
वा तत्र गूहति हि । 'अलीको निगूहतु' इति पाठः साधीयान्] ॥ १७ ॥ व्यवहार
इति । [अयं व्यवहारः सविघ्नः । हृदि स्थिता लज्जा त्यज । सत्यं ब्रूहि । धैर्यं-

चारुदत्त — असबद्ध खल्वसि ।

अधिकरणिक — आर्यं चारुदत्तं अलमनेन । ब्रूहि सत्यम् । अपि गणिका तव मित्रम् ।

चारुदत्त — एवमेव ।

अधिकरणिक — आर्यं वसन्तसेना वव ।

चारुदत्त — गृहं गता ।

श्रेष्ठिकायस्थौ — कथं गता कदा गता गच्छन्ती वा केनानुगता । (कथं गदा कदा गदा गच्छन्ती वा केन अनुगता ।)

चारुदत्त — (स्वगतम् ।) किं प्रच्छन्नं गतेति ब्रवीमि ।

श्रेष्ठिकायस्थौ — आर्यं कथय । (अञ्जं कथेहि ।)

चारुदत्त — गृहं गता । किमन्यद्ब्रवीमि ।

शकार — मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्यार्थनिमित्तं बाहुपाशबला-
त्कारेण मारिता । अये सांप्रतं वदसि गृहं गतेति । (ममकेलकं पुष्पकलण्डक-
जिष्णुज्जाणं पवेशिअ अत्थणिमित्तं बाहुपाशबलकालेण मालिदा । अये शपदं
वदसि घलं गदेति ।)

चारुदत्त — आ असबद्धप्रलापिन् ।

अभ्युक्षितोऽसि सलिलैर्न बलाहकानां

चावाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तराले ।

मिथ्यैतदाननमिव भवतस्तथा हि

हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति ॥ १९ ॥

अधिकरणिक — (जनान्तिकम् ।)

तुलनं चात्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम् ।

ग्रहणं चानिलस्येव^१ चारुदत्तस्य वृषणम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम् ।) आर्यचारुदत्तं खल्वसौ कथमिदमकार्यं^२ करिष्यति । (' बोणा—
(१।१६) इत्यादि पठति ।)

शकार — किं पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते । (किं पक्षवादेण व्यवहारे
दीशदि ।)

उद्धृतरत्नत्वात् । अनपेक्षितानि दानशोण्डत्वान्मुक्तहस्तानि धनानि दत्तानि । स
श्रेयसा एकनिधिं महात्मा धनार्थं अवीरजुष्टं कृपणसेवितं पापं कथं करिष्यति ।
अवीरजुष्टम्^३ इति पाठे वैरिभिरप्यसेवितमित्यर्थः । वसन्त० वृत्तम्] ॥ २२ ॥

CHAR —You are surely talking nonsense !

THE J —Noble Charudatta, never mind him Tell us the truth. Is that courtesan your friend ?

CHAR —That's so

THE J —Well, where is Vasantasena (at present) ?

CHAR —She has gone home

SR & K —How did she go ? When did she go ? And who accompanied her when she went ?

CHAR —(*To himself*) What ! Shall I say that she went unobserved ?

SR & K —Sir tell it (please).

CHAR —She went home What more should I tell ?

SAK —You enticed her to my old *Pushpakarandaka* garden and killed her for her money by forcibly strangling her with the noose of your arms Ah and now you say that she went home ?

CHAR —Ah, you, talker of nonsense !

You are not thoroughly wetted by the waters of the clouds in the sky like the tips of the wings of a *chasha* bird, (and still your face is darkened, without any cause) What you assert is false For, this face of yours loses its lustre like the lotus in winter. (19)

THE J —(*Aside, to the assessors*)

Imputing a crime to Charudatta is like weighing the Himalaya mountain, or like crossing the ocean (by swimming), or like capturing the wind (20)

(*Aloud*) He is, indeed the ' noble ' Charudatta ! How would he do this evil deed ? (*Repeats the verse beginning ' A face having a prominent nose ' &c*)

SAK —What ! Are you investigating this case with (such) partialty ?

पादेत्यादि । गाथा । पादप्रहारेण परिभव आक्रम स एव विमानना तया बद्ध-
गुरुकवैरस्य । अनुशोचमानस्येय कथमपि रात्रि प्रभाताऽपगतता मम ॥ २३ ॥
एष इति । [भो इति खेदे । एष निर्मला ज्योत्स्ना यस्य स निर्मलज्योत्स्न शशी ।
निदोषश्चारुदत्त इत्यर्थः । कलुषायते आविल भवति । अपवादेन दुष्यति इत्यर्थः ।
रूपकातिशयोक्तिः ।] ॥ २४ ॥ गतोति । [इदं चारुदत्तवृत्तं यथा यथा निपुण

अधिकरणिक —अपेहि^१ मूर्ख ।

वेदार्थान्प्राकृतस्त्व वदसि न च ते जिह्वा निपतिता^२
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं^३ न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।
दीप्ताग्नौ पाणिमन्त क्षिपसि स^४ च ते दग्धो भवति नो
चारित्र्याच्चारुदत्त चलयसि^५ न ते देह हरति भू ॥ २१ ॥

आर्यच्चारुदत्त कथमकार्यं^६ करिष्यति ।

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमाश्रये
दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि ।
स श्रेयसा कथमिवैकनिधिर्महात्मा
पाप करिष्यति धनार्थमवीरजुष्टम्^७ ॥ २२ ॥

वृद्धा^८—हताश यस्तदानीं न्यासीकृत सुवर्णभण्ड रात्रौ चौरैःपहृतमिति तस्य
कारणाच्चतु समुद्रसारभूता रत्नावली ददाति स इदानीमर्थकल्यवर्तस्य कारणा-
दिदमकार्यं करोति । हा जाते एहि मे पुत्रि । (इति रोदिति ।) (हदास जो
तदाणि णासाकिद सुवर्णभण्डं रत्ति चोरेहि अवहिद त्ति तस्स कारणादो चदु-
स्समुद्रसारभूद रअणावलि देदि सो दाणि अत्थकल्लवत्तस्स^९ कारणादो इम अकज्ज
करेदि । हा जादे एहि मे पुत्ति ।)

अधिकरणिक —आर्य चारुदत्त किम्सौ पद्म्या गता उत प्रवहणेनेति ।

चारुदत्त —ननु मम प्रत्यक्ष न गता । तन्न जाने किं पद्म्या गता उत
प्रवहणेनेति ।

(प्रविश्य सामर्षं ।)

वीरक —

पादप्रहारपरिभवविमाननावद्धगुरुकवैरस्य ।

अनुशोचत इय कथमपि रात्रि प्रभाता मे ॥ २३ ॥

तद्यावदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि । (प्रवेष्टकेन ।) सुखमार्यमिश्राणाम् ।

(पादप्पहारपरिभवविमाणणावद्धगरुअवेरस्म^{१०} ।

अण्णसोअन्तस्स इय कथ पि रत्ती पभादा मे ॥

ता जाव अधिअरणमण्डव उवसप्पामि । सुह अज्जमिस्साणम् ।)

अधिकरणिक —अये नगररक्षाधिकृतो वीरक । वीरक किमागमनप्रयोजनम् ।

१ अपेहि २ निपतति ३ सेऽर्को ४ न च ते तत्क्षण दह्यतेऽसौ ५ छलयसि
६ कथमयम० ७ ०मवैरि० ८ अस्मात्प्राक्-शकार-किं पक्वत्वादेण ववहाली
दीशदि ९ अत्थकारणादो. १० लद्ध (लब्ध)

THE J —Begone, you fool !

You, a low cast fellow, are explaining the sense of the Vedas, and (yet) your tongue does not fall off ! You are gazing at the sun at mid day, and (still) your eyes are not suddenly struck blind ! You are putting your hand inside the blazing fire, and (yet) that hand of yours is not burnt ! You are depriving Charudatta of his good name, and (still) the Earth does not (yawn and) gulp down your body ! (21)

How can the noble Charudatta do an evil deed ?

He who left only the mass of waters in the ocean (which was the repository of jewels), and gave away undreamt quantities of money,—how can that high-souled person, the unique abode of all noble qualities, commit, for the sake of money, a crime that is committed only by mean persons ? (22)

THE OLD L —You wretch ! He who, on that occasion, gave a jewel-necklace, the essence (as it were) of the four oceans, in return for the golden ornaments deposited with him because they were stolen at night by thieves,—would he now commit this evil deed for the sake of filthy lucre ? oh, my daughter ! Come (to me), my daughter ! (*weeps*)

THE J —Worthy Charudatta, did she go walking or in a carriage ?

CHAR —Well, she did not leave in my presence So I do not know whether she went walking or in a carriage

(*Entering enraged*)

VIRAKA—

Nursing a bitter hatred (towards Chandanaka) for humiliating me with the insult of striking me with foot, as I lay (awake) brooding over it all this night, it has somehow dawned (23)

So, then, let me just repair to the law court (*Entering*) Good day, gentlemen !

THE J —Ah, (here's) Viraka, the officer appointed to keep guard over the city Well, Viraka, what brings you here ?

सूक्ष्मतया विचार्यते विमृश्यते तथा तथा सकटमकुशलपरिणामि एव दृश्यते । अहो व्यवहारनीतय व्यवहारन्याया सुमन्ना सुसहता । [सुसन्ना व्यवहारनीतय इति सामान्यविशेषभावेन विशेषणम् । [मे मतिस्तु पङ्कगता गौ इव सीदति । न तु उत्थातुं शक्नोति । निर्दोषमपि चारुदत्त मोक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । वशस्थ वृत्तम्]

बीरक — ही ही बन्धनभेदनसभ्रम आर्यकमन्वेषयन् अपवारित प्रवहण
 व्रजतीति विचार कुर्वन्नन्वेषयन् अरे त्वयाऽप्यालोकित मयाऽप्यालोकितव्यमिति
 भणन्नेव चन्दनमहत्तरकेण पादेन ताडितोऽस्मि । एतच्छ्रुत्वाऽऽर्यमिश्रा प्रमाणम् ।
 (ही ही बन्धनभेक्षणसभमे अज्जकं अण्णेसन्तो ओवाडिद पवहण वच्चदि त्ति विचार
 करन्तो अण्णेसन्तो अरे तुए वि आलोइदे मए वि आलोइदव्वो त्ति भणन्तो ज्जेव्व
 चन्दनमहत्तरएण पादेण ताडिदो म्हि । एद सुणिअ अज्जमिस्सा पमाणम् ।)

अधिकरणिक — भद्र जानीषे कस्य तत्प्रवहणमिति ।

बीरक — अस्यार्यचारुदत्तस्य । वसन्तसेनाऽऽरूढा पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यान
 क्रीडितु नीयत इति प्रवहणवाहकेन कथितम् । (इमस्स अज्जचारुदत्तस्स । वसन्तसेणा
 आरूढा पुष्पकरण्डकजिण्णज्जाण कीलिदु णीअदि त्ति पवहणवाहएण कहिदम् ।)

शकार — पुनरपि श्रुतमार्ये । (पुणो वि शुद अज्जेहि^१ ।)

अधिकरणिक —

एष भो निर्मलज्योत्स्नो राष्ट्रजा प्रस्यते शशी ।

जल कूलावपातेन प्रसन्न कलुषायते ॥ २४ ॥

बीरक पश्चादिह भवतो न्याय द्रष्टव्यम् । य एषोऽधिकरणद्वार्यश्वस्तिष्ठति तमेन-
 मारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डकोद्यान दृश्यतामस्ति तत्र काचिद्विपन्ना^२ स्त्री न वेति ।

बीरक — यदार्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्त । प्रविश्य च ।) गतोऽस्मि
 तत्र । दृष्ट च मया स्त्रीकलेवर श्वापदैर्विलुप्यमानम् । (ज अज्जो आणवेदि ।
 गदो म्हि त्तिहि । दिट्ठ च मए इत्थिआकलेवर सावदेहि विलुप्पन्तम् ।)

श्रेष्ठिकायस्थौ — कथं त्वया ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति । (कथं तुए जाणिद
 इत्थिआकलेवर त्ति ।)

बीरक — सावशेषैः केशहस्तपाणिपादैरुपलक्षित मया । (सावसेसेहि केसहत्थ-
 पाणिपादैहि उवलक्खिद मए ।)

अधिकरणिक — अहो विग्वैषम्यं लोकव्यवहारस्य ।

यथा यथेदं निपुणं विचार्यते तथा तथा सकटमेव दृश्यते ।

“अहो सुसन्ना व्यवहारनीतयो मतिस्तु गौ पङ्कगतेव सीवति ॥ २५ ॥

चारुदत्त — (स्वगतम् ।)

यथैव पुष्पं प्रथमे विकाशे समेत्य पातु मधुपा पतन्ति ।

एव मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ २६ ॥

अधिकरणिक — आर्यचारुदत्त सत्यमभिधीयताम् ।

VIR —Oh ! Oh ! While I was hunting for Aryaka in the tumult following his escape from prison, I grew suspicious about a closed carriage that was passing along, and was going to search it; but then, just as I said—‘ Oh, although you have inspected (the carriage) I too wish to inspect it,’ I was kicked by captain Chandanaka. Having heard this, may your honours decide (what to do)

THE J —Well, my good man, do you know to whom that carriage belonged ?

VIR —To this gentleman, the worthy Charudatta (And) the carriage-driver said that Vasantsena was inside, and that she was being taken to the old garden *Pushpakarandaka* for sporting (with him)

SAK —You have (now) once more heard it (the same story), gentlemen !

THE J —

Alas, here is the moon, shedding a pure light, being eclipsed by Rahu ! The clear water is being rendered muddy by the falling in of the banks ! (24)

Viraka, we'll look into this complaint of yours afterwards (For the present) just mount this horse which is standing outside near the entrance to the court, and go to the *Pushpakarandaka* garden and see if there is any woman lying dead there, or not

VIR —As Your Honour orders (*Exit Then entering again*) I have just been there Well, I *did* see a woman's corpse that the jackals (*lit* beasts) were eating up

SR & K —How did you know that it was a woman's corpse ?

VIR —I found it out by the remains (portions) of the hair, arms, hands and legs (that were uneaten)

THE J —Oh, fie upon the intricacy of wordly transactions ! (Or, how difficult is the investigation of law-suits !)

The more carefully is the (case) looked into, the darker it appears Alas ! The points of law (proof) are very clear (*lit* well connected), but my judgment finds it difficult to proceed (*lit* sinks), like a cow in a quagmire (25)

CHAR —(*To himself*)

Just as, at its first blooming the bees come in swarm to a flower to suck its honey, so, in times of calamity, a man's troubles multiply when there are weak points (26)

THE J —Noble Charudatta, tell the truth

चारुदत्त —

कुण्डात्मा परगुणमत्सरी मनुष्यो
रागान्ध परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।
किं यो यद्वदति सृषैव जातिदोषा-
त्तद्ग्राह्य भवति न तद्विचारणीयम् ॥ २७ ॥

अपि च ।

योऽहं लता कुसुमितामपि पुष्पहेतो-
राकृष्य नैव कुसुमावचय करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घं
केशे प्रगृह्य^१ रुदतीं प्रमदा निहन्मि ॥ २८ ॥

शकार — हहो अधिकरणभोजका किं यूयं पक्षपातेन व्यवहारं पश्यत
येनाद्याप्येष हताशचारुदत्त आसने धार्यते । (हहो अधिअलणभोइआ किं तुम्हे
पक्खवादेण ववहाल पेक्खध उज्जेण अज्ज वि एशे हताशचालुदत्ते आशणे धालीअदि ।)

अधिकरणिक — भद्रं शोधनक एव क्रियताम् ।

(शोधनकस्तथा करोति ।)

चारुदत्त — विचार्यताम् । भो अधिकृता^२ विचार्यताम् । (इत्यासनादवतीर्य
भूमौ पविशति ।)

शकार — (स्वगतम् । सहर्षं नतित्वा ।) ही अनेन मया कृतं पापमन्यस्य
मस्तके निपतितम् । तद्यत्र चारुदत्त उपविशति तत्राहमुपविशामि । (तथा कृत्वा ।)
चारुदत्त पश्य पश्य माम् । तद्भूणं भणं मया मारितेति । (ही अणेण मए कडे पावे
अण्णइश मस्तके निवडिदे । ता जहि चालुदत्ताके^३ उवविशदि तहिं हग्गे उवविशामि ।
चालुदत्ता पेक्ख पेक्ख मम् । ता भणं भणं मए मालेदि ति ।)

चारुदत्त — भो अधिकृता । ('कुण्डात्मा-' (१।२७) इति पूर्वोक्तं पठति ।
सति श्वासम् स्वगतम् ।)

सैत्रेय भो किमिदमद्य ममोपघातो

हा ब्राह्मणि^४ द्विजकुले विमले प्रसूता ।

हा रोहसेन न हि पश्यसि मे विपतिं

मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥ २९ ॥

प्रेषितश्च मया तद्वार्तान्वेषणाय सैत्रेयो वसन्तसेनासकार्शं शकटिकानिमित्तं च तस्य
प्रदत्तान्यलंकरणानि प्रत्यर्पयितुम् । तत्कथं चिरयते ।

१ विगृह्य २ अधिकृते ३ चालुदत्ते ४ ब्राह्मणी निजकुले ५ परिव्यस०.

CHAR —

Whatever a person, who is evil-souled, jealous of another's virtues, blinded by passion, and desirous of ruining another, tells falsely here (: e , in the law-court), through the evil bent of his very nature,—is all that to be accepted (as true) ? Is it not to be investigated ?* (27)

Moreover :—

I, who do not even bend down a flowering creeper for plucking its blossoms, and never gather its flowers thus,—how could that I ever kill a weeping woman, seizing her by her long tresses having the (dark) shine of bees' wings ? (28)

SAK —You judges, do you conduct your proceedings with partiality, that you allow this wretch, Charudatta, to occupy a seat even now ?

THE J —Sodhanaka, my good man, do as he says

(Sodhanaka does accordingly)

CHAR —Consider, O judges, consider (what you are doing !)
(He then leaves his seat and sits on the bare ground)

SAK —(To himself Dancing in joy) Heigh-ho ! By this the sinful deed done by me has fallen on another's head ! So I'll sit where Charudatta sat (Does so). Charudatta, look, look at me ! Say, then, say that you killed her !

CHAR —Sirs, judges ! (Repeats what he had said before, viz ' Whatever a person who is evil souled ', &c Then heaving a sigh, to himself)

O Maitreya, what is this (going on) ? It will end to-day in my destruction ! O my wife, born in a spotless Brahmana family ! O Rohasena ! you do not certainly see my calamity ! You are ever cheerful, calamities being far off (from us), but it is in vain (that you do so) (29)

I have sent Maitreya to get news of Rohasena, and also to Vasantasena, to return to her the ornaments given by her to him for (making) a golden toy-cart (out of them) But why is he late ?

* Or, that should not be accepted as true , it should be considered

(तत प्रविशति गृहीताभरणो विदूषक ।)

विदूषक —प्रेषितोऽभ्यार्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाश तत्रालकरणानि गृहीन्वा यथा—आर्य मैत्रेय वसन्तसेनया वत्सो रोहसेन आत्मनोलकारेणालकृत्य जननी-सकाश प्रेषित । अस्या आभरण दातव्य न पुनर्गृहीतव्यम् । तत्समर्पयेति । तद्यावद्वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । (परिक्रम्य अवलोक्य च । आकाशे ।) कथं भावरेभिल । भो भावरेभिल किंनिमित्तं त्वमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे । (आकर्ण्य ।) किं भणसि—प्रियवयस्यश्चारुदत्तोऽधिकरणमण्डप आहूत इति । तन्न खल्वल्पेन कार्येण भवितव्यम् । (विचिन्त्य ।) तत्पश्चाद्वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि । अधिकरणमण्डपं तावद्गमिष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) अयमधिकरणमण्डपः । तद्यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।) सुखमधिकरणभोजकानाम् । कुत्र मम प्रियवयस्य । (पेसिदोमिह अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेनामआसं तर्हि अलकरणाइ गेण्हिअ जघा-अज्जमित्तेअ वसन्तसेनाए वच्छो रोहसेणो अत्तणो अलकारेण अलकरिअ जणणीसआस पेसिदो । इमस्स आहरण दादव्व ण उण गेण्हिदव्वम् । ता समप्पेहि त्ति । ता जाव वसन्तसेनासआम उज्जेव्व गच्छामि । कथं भावरेभिलो । भो भावरेभिल किंनिमित्तं तुम उव्विगो उव्विगो विअ लक्खीअसि । किं भणसि—पिअवअस्सो चारुदत्तो अधिअरणमण्डवे सदाइदो त्ति । ता ण हु अप्पेण कज्जेण होदव्वम् । ता पच्छा वसन्तसेनासआसं गमिस्सम् । अधिअरणमण्डव दाव गमिस्सम् । इदं अधिअरणमण्डवम् । ता जाव पविसामि । मुहु अधिअरणभोइआणम् । कहिं मम पिअवअस्सो ।)

अधिकरणिक् —नन्वेष तिष्ठति ।

विदूषक —वयस्य स्वस्ति ते । (वयस्स सोत्थि दे ।)

चारुदत्त — भविष्यति ।

विदूषक —अपि क्षेम ते । (अवि वखेम दे ।)

चारुदत्त —एतदपि भविष्यति ।

विदूषक —भो वयस्य किंनिमित्तमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे । कुतो वाऽऽहूत । (भो वयस्स किंनिमित्तं उव्विगो उव्विगो विअ लक्खीअसि । कुदो वा सदाइदो ।)

चारुदत्त —वयस्य ।

मया खलु नृशसेन परलोकमजानता ।

स्त्री रतिर्वाऽविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३० ॥

विदूषक —किं किम् । (किं किम् ।)

चारुदत्त —(कर्णे ।) एवमेवम् ।

(Then enter Vidushaka, carrying the ornaments)

VID —The worthy Charudatta has sent me to Vasantasena, to go to her place, with the ornaments, saying—" Worthy Maitreya, Vasantasena sent dear Rohasena to his mother, after adorning him with her own ornaments It was all right for her to give those ornaments, but not (for us) to accept them So please return them (to her) " So, then, I'll just go to Vasantasena (*Walking about and observing, in the Void*) How ! Here is friend Rebhila ! Ho, sir Rebhila, why do you look as if you were exceedingly distressed ? (*Listening*) What do you say ?—that my dear friend Charudatta has been summoned to (appear in) the law-court ? Ah, then, surely, it could not have been on any ordinary business ! (*Pondering*) Well, I'll go to Vasantasena afterwards Let me first proceed to the law-court (*Walking about and looking on*) Here is the court of justice, let me then enter it (*Entering*) Hail to you, judges ! Where is my dear friend ?

THE J —Here he is !

VID —Friend, happiness to you !

CHAR —That will be

VID —(Why), I hope you are all right ?

CHAR —That, too, will be

VID —O friend, why are you looking as if you were extremely distressed ? And why have you been summoned here ?

CHAR —Friend,

Verily, by me, who am cruel and ignorant of (the existence of) the next world, a woman,—or rather, Rati herself, without any distinction, The rest this person will tell (30)

VID —What, what is it ?

CHAR —(*Whispering in his ear*) Thus, like this

॥ २५ ॥ यथैवेति । [यथा एव प्रथमे विकासे विकासारम्भे एव पुष्प लक्षणया तन्मकरन्द पात् मधुपा भ्रमरा समेत्य सघात कृत्वा पतन्ति । एव मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेषु सत्सु अनर्था बहुलीभवन्ति विपुला भवन्ति । उपमाप्रस्तुत-प्रशसाल्कारौ । उपजातिवृत्तम् ॥ २६ ॥ दुष्टेति । [इहास्मिन्नधिकरणे य नर दुष्टात्मा परगुणेषु मत्सरोऽस्यास्तीति मत्सर्यमर्षेण रागान्ध परं हन्तुकामबुद्धि जातिदोषात् हीनजातित्वात् मृषैव यद्वदति तत् किं ग्राह्य भवति । नैवेत्यर्थ । तत्

विदूषक — क एव भणति । (को एव भणादि ।)

चारुदत्त — (सज्ञया शकार दर्शयति^१ ।) नन्वेव तपस्वी हेतुभूत कृतान्तो मा व्याहरति ।

विदूषक — (जनान्तिकम् ।) एव किमर्थं न भण्यते गृह गतेति । (एव कस्य न भणीअदि गेह गदे ति ।)

चारुदत्त — उच्यमानमप्यवस्थादोषान्न गृह्यते ।

विदूषक — भो भो आर्या येन तावत्पुरस्थापनविहारारामदेवालयतडाग-
कूपयूपैरलकृता नगर्युज्जयिनी सोऽनीशोऽर्थकल्यवर्तकारणादीदृशमकार्यमनुतिष्ठतीति ।
(सक्रोधम् ।) अरे रे कुलटापुत्र राजश्यालसस्थानक उच्छुद्धखलक कृतजनदोषभण्ड
बहुसुवर्णमण्डितमर्कटक भण भण ममाग्रत । य इदानी मम प्रियवयस्य कुसुमिता
माधवोलतामप्याकृष्य कुसुमावचय न करोति कदाचिदाकृष्टतया पल्लवच्छेदो
भवतीति स कथमीदृशमकार्यमुभयलोकविरुद्ध करोति । तिष्ठ रे कुट्टनीपुत्र तिष्ठ ।
यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन मस्तक ते शतखण्ड करोमि । (भो भो
अज्जा जेण दाव पुरट्ठावणविहारारामदेउलतडागकूवजूवेहि^२ अलकिदा णअरी
उज्जइणी सो अणीसो अत्यकल्लवत्तकारणादो एरिस अकज्ज अणुचिट्ठिदि ति ।
अरे रे काणेलीसुदा राअइशालसठाणआ^३ उस्सुइखलआ किदजणदोसभण्डआ बहु-
सुवण्णमण्डिदमक्कडआ भण भण मम अगदो । जो दाणिं मम^४ अवअम्सो
कुसुमिद माधवीलद पि आकिट्ठिअ^५ कुसुमावचअ ण करेदि कदा वि आकिट्ठिदाए
पल्लवच्छेदो भोदि ति सो कध एरिम अकज्ज उहअलोअविरुद्ध करेदि । चिट्ठ
रे कुट्टणिपुत्ता चिट्ठ । जाव एदिणा तव हिअअकुडिलेण दण्डअठ्ठेण मत्थअ दे
सदखण्ड करेमि ।)

शकार — (सक्रोधम् ।) शृण्वन्तु शृण्वन्त्वार्यमिश्रा । चारुदत्तेन सह मम
विवादो व्यवहारो वा । तत्किमर्थमेष काकपदशीर्षमस्तको मम शिर शनखण्ड
करोति । मा तावत् । रे दास्या पुत्र दुष्टबटुक । (शृणन्तु शृणन्तु अज्जमिइशा ।
चालुदत्ताकेण सह मम विवादे ववहले वा । ता कीश एशे काकपदशीशमस्तका
मए शिले शदखण्डे कलेदि । मा दा । ले दाशीएपुत्ता दुट्टबडुका ।)

(विदूषको दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्त पठति । शकार सक्रोधमन्थाय ताडयति ।
विदूषक प्रतीप ताडयति । अन्योन्य ताडयत । विदूषकस्य कक्षादेशादाभरणानि^६
पतन्ति ।)

किं न विचारणायम् । अपि तु सदसद्वेति विमशनीयमेव । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥
योऽहमिति । [योऽहं कुमुमान्यस्या सजानानि अमी कुमुमिना ता लता पुष्पहंतो
आकृष्य इ० । साऽहं भ्रमरपक्षयोरिव हवि कान्तिर्यस्य तस्मिन्भ्रमरवन्नीले केशे

VID —Who says so ?

CHAR.—(*Points out Sakara by a sign*) Why, this poor fellow, who has been the instrument of the god of Death says so of me !

VID —(*Aside, to Charudatta*) Why don't you tell them that she went home ?

CHAR —Although told it is not believed in, owing to my poverty (*lit* the fault of my condition)

VID —O you gentlemen ! He who adorned this city of Ujjayini by founding suburbs, and by means of monasteries, gardens, temples, tanks, wells, and sacrificial posts —would he, because he is poor, commit such an evil deed for the sake of filthy lucre ? (*Wrathfully*) Oh, you, a whore's son, royal brother-in law, Samsthanaka, a lost libertine, you scoundrel imputing crimes to people, you monkey decked with numerous golden ornaments, say it in *my* presence ! This dear friend of mine, who does not even bend down the *madhavi* creeper in bloom and thereby gather flowers, for fear that perchance its leaves might get torn (off the stalk) when it is bent,—how could he commit such an evil deed, despicable in both the worlds ? Wait, you son of a bawd, just wait ! I will just break your head into a hundred pieces with this wooden staff, which is as crooked as your heart !

SAK —(*Angrily*) Listen, listen, ye gentlemen ! It is with Charudatta that I have a quarrel, or a suit Why then should this crow-foot pated fellow break my head into a hundred pieces ? You can't do it, you elave born, knavish Brahmana !

(*Vidushaka raises his wooden staff and repeats what he had said before Sakara gets up in anger, and beats him Vidushaka beats Sakara in return They both beat each other The ornaments drop down from under Vid's arm pit*)

प्रगृह्य बलाद् गृहीत्वा रुदती प्राणत्राणार्थं क्रोशन्ती प्रमदा कथं निहन्मि । न हन्यामेव । वसन्ततिलकं वृत्तम्] ॥ २८ ॥ अथ मित्रभार्यापुत्रान् बुद्धचुपस्थापिता-
नुद्दिश्याह—मैत्रेयेति । [भो मैत्रेय किमिदम् । अद्य ममोपघातं विनाशं प्राप्तम् ।
हा इति खेदे । ब्राह्मणि त्वं विमले द्विजकुले प्रसूताऽसि । अतः तव पत्युरीदृशो
विनाशस्तेऽनुचित इति भावः । हा रोहसेन मे प्राणविपत्तिं न पश्यसि हि नैव
जानासि । परं दूरम् । अज्ञातमिति यावत् । च तद् व्यसनं च तेन नित्यं नन्दसि
किं तु तन्निश्चयः । परेण श्रेष्ठेन व्यसनेन उपस्थितपितृघातरूपेणोपलक्षितस्त्वमिति

शकार — (तानि गृहीत्वा दृष्ट्वा ससाध्वसम् ।) पश्यन्तु पश्यन्त्वार्या । एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलकारा । (चारुदत्तमुद्दिश्य ।) अस्यार्थकल्यवर्तस्य कारणादेशा मारिता व्यापादिता च । (पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जा । एदे क्खु ताए तवशिशणीएकेलका अलकाला । इमश्श अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो एशा मालिदा वावादिदा अ ।)

(अधिकृता सर्वेऽधोमुखा स्थिता ।)

चारुदत्त — (जनान्तिकम् ।)

अयमेवविधे काले दृष्टो भूषणविस्तर ।

अस्माक भाग्यवैषम्यात्पतित पातयिष्यति ॥ ३१ ॥

विदूषक — भो किमर्थं भूतार्थो न निवेद्यते । (भो कीस भूदत्थ ण णिवेदीअदि ।)

चारुदत्त — वयस्य ।

दुर्बल नृपतेश्चक्षुर्नैतत्तत्त्व निरीक्षते ।

केवल वदतो दैन्यमश्लाघ्य मरण भवेत् ॥ ३२ ॥

अधिकरणिक — कष्ट भो कष्टम् ।

अङ्गारकविरुद्धस्य प्रक्षीणस्य बृहस्पते ।

ग्रहोऽयमपर पाश्वे धूमकेतुरिवोत्थित ॥ ३३ ॥

श्रेष्ठिकायस्थौ — (विलोक्य । वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य ।) अवहिता ताव दार्येद सुवर्णभाण्डमवलोकयतु तदेवेद न वेति । (अवहिदा दाव अज्जा एद सुवण्णभण्डअ अवलोएदु सो ज्जेव एसो ण वेत्ति ।)

बृद्धा — (अवलोक्य ।) सदृशमेतत् । न पुनस्तत् । (सरिसो एसो । ण उण सो ।)

शकार — आ बृद्धकुट्टुनि अक्षिभ्या मन्त्रित वाचा मूकितम् । (आ बुद्ध-कुट्टुणि अक्खीहि मन्तिद वाआए मूकितम् ।)

बृद्धा — हताश अपेहि । (हदाश अवेहि ।)

श्रेष्ठिकायस्थौ — अप्रमत्त कथय तदेवैतन्न वेति । (अप्रमत्त कधेहि सो ज्जेव एसो ण वेत्ति ।)

परेण केवलेन व्यसनेन बाल्योचितक्रीडनेन इति च केचिद्वाख्यान्ति । वसन्त-तिलक वृत्तम् ॥ २९ ॥ मयेति । [परलोकमजानता नृशसेन घातुकेन मया खलु स्त्री सामान्या योषित् वा अथ वा अविशेषेण रति स्वरूपेण कामप्रिया वा मूर्तिमती प्रीतिर्वा । हतेति वक्तुमसमर्थ आह—शेषमिति । एष शकार ।] ॥ ३० ॥ [तपस्वी शौच्य । कृतान्त विधि । मम दुर्देवमित्यर्थ । पुरस्थापन पुरा-

SAK —(*Picking them up and looking at them, showing fear*)
Look, gentlemen look ! These are verily the ornaments of that
poor girl ! (*Pointing to Charudatta*). For the sake of this filthy
lucre he strangled and killed her !

(*The officers all bend down their faces*).

CHAR —(*Aside, to Vid*)

This group of ornaments, seen at such a time, and dropped
(from your person) owing to my ill-luck, will ruin me (31)

VID —Well, why don't you tell them the truth ?

CHAR —Friend,

The royal eye is weak, and it cannot perceive the truth in
this matter If I were to tell, it would be (simply) humiliation,
and there would be inglorious death (32)

THE J —Alas, Oh, alas !

By the side of Jupiter, powerless and opposed by Mars, there
has appeared this another planet, like a comet (33)

SR & K —(*Observing, and addressing Vasantasena's mother*)
Madam, please just inspect these golden ornaments carefully,
(and find out) if they are the same or not

THE OLD L —(*Seeing*) They are similar, but they are
not the same

SAK —Ha ! You old bawd, your eyes have spoken, if your
tongue has concealed it !

THE O L —Off with you, you wretch !

SR & K —Please answer, without making any mistake,
whether these are the same or not

वसिष्ठि । पुरनिर्माणमिति यावत् । विहारा सौगतावसथा । आरामा उपवनानि ।
यूप कृतस्य यज्ञस्य चिह्नभूतं अनीश दग्धता गतोऽपि । उच्छृङ्खलक स्वैरवृत् ।
कृतजनदोषश्चासौ भण्डश्चेति विशेषणसमाप्तं । कुट्टनीपुत्र असतीपुत्र । अयमिति ।
[एवविधे काले दोषारोपसमये अस्माकं भाग्यवैषम्याद्विरे वक्रतया पतितं अयं
भूषणविस्तर आभरणममूहं दृष्ट्वा मां पातयिष्यति] ॥ ३१ ॥ दुर्बलमिति । [नृपते
चक्षुः अघिकरणादिरूपं दुर्बलमर्थस्य याथार्थ्यग्रहणासमर्थम् । एतत् चक्षुः तत्त्वं न
निरीक्षते । बहिः प्रमाणान्येवाश्रयते इत्यर्थः । अतः वदत परमार्थवादिन दैन्यमेव
केवलं निश्चितम् । अश्लाघ्यं मरणं च भवेत् ।] ॥ ३२ ॥ अङ्गारकेति । [अङ्गारको
मङ्गलग्रहः विरुद्धो यस्य तस्य । यद्वा अङ्गारकेण विरुद्धस्य । प्रक्षीणस्य क्षीणबलस्य
अथ वा नीचस्थानस्थितत्वाद्दुर्बलस्य । बृहस्पतेः सौम्यग्रहस्य पार्श्वे अयमलकार-
पातोऽपरो घूमकेतुरिवोत्थितः । एकदेशविवर्तिना वाक्याद्योपमालकारः] ॥ ३३ ॥

वृद्धा—आर्यं शिल्पिकुशलतयाऽवदध्नाति दृष्टिम् । न पुनस्तत् । (अज्ज सिप्पिकुसलदाए ओबन्धेदि दिट्ठिम् । ण उण सो ।)

अधिकरणिक — भद्रे अपि जानास्येतान्याभरणानि ।

वृद्धा—तनु भणामि न खलु न खल्वनभिज्ञात । अथ वा कदाऽपि शिल्पिना घटितो भवेत् । (ण भणामि ण हु ण हु अणभिजाणिदो^१ । अह वा कदा वि सिप्पिणा घडिदो भवे ।)

अधिकरणिक — पदय श्रेष्ठिन् ।

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नून

रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य ।

दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गं

सादृश्यमेव कुतहस्ततया च दृष्टम् ॥ ३४ ॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—^१आर्यं चारुदत्तीयान्येतानि । (अज्ज चारुदत्तस्स केरकाइ एदाइ ।)

चारुदत्त — न खलु न खलु ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—तदा कस्य । (ता कस्स ।)

चारुदत्त — इहात्रभवत्या दुहितु ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—कथमेतानि तस्या वियोग गतानि । (कथ एदाइ ताए विओअ गदाइ ।)

चारुदत्त — एव गतानि । आ इदम् ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—आर्यं चारुदत्त अत्र सत्य वक्तव्यम् । पदय पश्य ।

सत्येन सुखं खलु लभ्यते सत्यालापे न भवति पातकम् ।

सत्यमिति द्वे अप्यक्षरे मा सत्यमलीकेन गूह्य ॥ ३५ ॥

(अज्ज चारुदत्त एत्थं सच्च वत्तव्वम् । पेक्ख पेक्ख ।

सच्चेण सुहं ऋखु लब्भइ सच्चांलावे ण होइ पावम् ।

सच्चं त्ति दुवे वि अक्खरा मा सच्चं अलिण्ण गूहेहि ॥)

चारुदत्त — आभरणान्याभरणानीति न जाने । किं त्वस्मद्गृहादानीतानीति जाने ।

शकार — उद्यानं प्रवेश्य प्रथमं मारयसि । कपटकापटिकतया माप्रतं निगूहसि । (उज्जाणं पवेशिअ पढमं मालेशि । कवडकावडिआए । सपदं णिगूहेसि ।)

अधिकरणिक — आर्यं चारुदत्तं मत्पमभिधीयताम् ।

१ अण्णदो अहं कदापि (अन्यतोऽपि कदाऽपि) २ चारुदत्तस्य ।

THE O L—Sir, owing to the workman's skill, they captivate my sight, but they are not the same

THE J—Madam, do you recognize these ornaments ?

THE O L—I say that I do not, I do not, indeed They are not recognized by me Or perhaps they might have been made by the same workman

THE J—See, Sreshthin —

Surely different articles (ornaments) resemble each other in form and beauty which are imparted by human art For all workmen copy the model which they have seen, and perfect resemblance itself is seen on account of their skilled handiwork (34)

SR & K—Then they belong to the noble Charudatta

CHAR—No, surely not !

SR & K—Then to whom do they belong ?

CHAR—To the daughter of this worthy dame here

SR & K—How did they come to be separated from her person ?

CHAR—They did in this way Oh, this—

SR. & K—Sir Charudatta, you should tell the truth in this matter For see, see—

Verily, happiness is got by (telling) the truth By telling the truth one does not incur sin *Sa* and *Tya* (Truth) only two syllables (*akshara*) are these, but they are imperishable (*akshara*) Do not hide the truth by telling a lie (35)

CHAR—I don't know this much fuss about ornaments, I only know that they were brought (here) from my house

SAK—First you kill her by enticing her into the garden, and now you hide it by your deceitful canning !

THE J—Noble Charudatta, please tell the truth

वस्त्वन्तराणीति । [कृत्रिमस्य कार्येण निर्वृत्तस्य रूपस्य भूषणगुणस्य अलंकार-
सौष्टवस्य दस्त्वन्तराणि सदृशानि नूनं भवन्ति । हि शिल्पिवर्गं कारुजं दृष्ट्वा
क्रियामनुकरोति । अतः शिल्पिवर्गस्य कृतहस्ततया हस्तकौशलेन इति हेतुना सादृश्य
शिल्पकौशलमेव दृष्टम् । काव्यलिङ्गमलंकारः । वसन्ततिलकम् वृत्तम्] ॥ ३४ ॥
एव आ इद एवमिद स्मर्यते । सत्येनेत्यादि । वैयालीयम् । सत्येन सत्याश्रयणेन ।
सत्यालापे । सत्यमालापयतीति क्विपि सत्यालापः । तत्र । न भवति पापकम् ।

इदानीं सुकुमारेऽस्मिन्नि शङ्कु^१ कर्कशा कशा ।
तव गात्रे पतिष्यन्ति सहास्माक मनोरथे ॥ ३६ ॥

चारुदत्त —

अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते ।

यदि सभाव्यते पापमपापेन च किं मया ॥ ३७ ॥

(स्वगतम् ।) न च मे वसन्तसेनाविरहितस्य जीवितेन कृत्यम् । (प्रकाशम् ।)
भो किं बहुता ।

मया किल^२ नृशमेन लोकद्वयमजानता^३ ।

स्त्रीरत्न^४ च विशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३८ ॥

शकार — व्यापादिता । अरे त्वमपि भण मया व्यापादिनेति । (वावादिदा ।
अले तुम पि भण मए वावादिदेत्ति ।)

चारुदत्त — त्वयैवोक्तम् ।

शकार — शृणुत शृणुत भट्टारका एतेन मारिता । एतेनैव सशयश्छिन्न ।
एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य शारीरो दण्डो धार्यताम् । (शुणेष शुणेष भट्टारका एदेण
मालिदा । एदेण ज्जेव शशए छिण्णे । एदश्श दलिद्दचालुदत्तश्श शालीले दण्डे
वालीअहु ।)

अधिकरणिक — शोधनक यथाऽऽह राष्ट्रिय* । भो राजपुरुषा गृह्यतामय
चारुदत्त ।

(राजपुरुषा गृह्णन्ति ।)

बृद्धा — प्रसीदन्तु प्रसीदन्त्वार्यमिश्रा । ('जो तदारिणि .चोरेहि अवहि-
दत्ति . ' इत्यादि पूर्वोक्त पठति ।) तद्यदि व्यापादिता मम दारिका व्यापा-
दिता । जीवतु मे दीर्घायु । अन्यच्च । अथिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहार । अहमर्थिनी ।
तन्मुञ्चतैतम् । (पसीदन्तु पसीदन्तु अज्जमिस्सा । ता जदि वावादिदा मम दारिजा
वावादिदा । जीवतु मे दीहाऊ । अण्ण च । अत्थिपच्चत्थिण्ण ववहारो । अह
अत्थिणी । ता मुञ्चव एदम् ।)

शकार — अपेहि गर्भदासि गच्छ । किं तवैतेन । (अवेहि गम्भदासि गच्छ ।
किं तव एदिणा ।)

बृद्धा — हा जान हा पुत्रक । (इति रुदती निष्क्रान्ता ।) (हा जाद हा पुत्तअ ।)

शकार — (स्वगतम् ।) कृत मयैतस्यात्मन सदृशम् । साप्रत गच्छामि ।
(इति निष्क्रान्त ।) (कड मए एदश्श अत्तणो शलिशम् । शपद गच्छामि ।)

(For) now, most assuredly, the heavy lashes (of punishment) will fall on this delicate body of yours, and so, too, will our wishes (to acquit you as innocent fall to the ground (36)

CHAR.—

I who am born in a family of sinless persons have committed no sin But if sin is thought to be committed by me, then what avails my being sinless ? (37)

'To himself' And life is without purpose to me, now that I am separated (for ever) from Vasantasena (Aloud) Gentlemen what more need I say ?

As is said, by me who am cruel and know neither of the two worlds, a woman and especially a jewel (among women),

The rest this person will say (38)

SAK—"Was killed." Oh ! say you too—"By me (she) was killed "

CHAR —You yourself have said it !

SAK —Listen, gentleman, listen ! She was killed by him ! He himself has removed your doubt ! So let capital punishment be inflicted upon this penniless Charudatta.

THE J —Sodhanaka, (it shall be) as the King's brother-in-law says Well, guards, arrest this Charudatta !

(The guards arrest him).

THE OLD L —Be kind, gentlemen, please be merciful (Repeats what she had said before, viz " He who on that occasion because it was stolen by thieves " &c) So, if my daughter has been killed, well, she has been killed But let my long-lived one, Charudatta, live Moreover, a suit lies between the complainant and the defendant, and I am the (real) complainant (in this matter) So please release him

SAK —Get away, you born slave, off with you ! What have you to do with him ?

THE J —Madam, you may go (now) Guards, please show her out

THE O L —O my dear, my child ! (Exit weeping)

सत्यमिति द्वे अप्यक्षरे इति स्वरूपोक्ति । ' न भवति पापस्य निमित्तमिति यस्मात् ' इति प्राचीनटीका । अलीक कर्तुं । सत्यापेक्षया बहुक्षरमपीत्यर्थ । सत्य पूर्वोक्त-स्वरूपत्वाद्द्वयक्षरमपि कर्मभूतम् । मा निगूह्य मा सवृणु इति ॥ ३५ ॥ [गृहादा-

अधिकरणिक—आर्यं चारुदत्त निर्णये वयं प्रमाणम् । शेषं तु^१ राजा ।
तथाऽपि शोधनक विज्ञाप्यता राजा पालक —

अयं हि पातकी विप्रो न बध्यो मनुश्चरिवीत् ।

राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥ ३९ ॥

शोधनक—यवार्यं आज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । साक्षम् ।)
आर्यं गतोऽस्मि तत्र । राजा पालको भणति—येनार्थकल्यवर्तस्य कारणाद्वसन्तसेना
व्यापादिता तं तान्मेवाभरणानि गले बद्ध्वा डिण्डिमं ताडयित्वा दक्षिणमशान
नीत्वा शूले भङ्गतेति । यः कोऽप्यपर ईदृशमकार्यमनुतिष्ठति स एतेन सनिकार-
दण्डेन शास्यते । (ज अज्जो आणवेदि । अज्जा गदम्हि तर्हि । राआ पालओ
भणादि—जेण अत्थकल्लवत्तस्स कालदाणो वसन्तसेणा वावादिदा तं ताइ^३ ज्जेव
आहरणाइ गले बन्धिअ डिण्डिमं ताडिअ दक्खिणमसाण गइअ शूले भज्जेवत्ति । जो
को वि अवरो एरिस अकज्ज अणुचिट्ठदि सो एदिणा सणिआरदण्डेन सासीअदि ।)

चारुदत्त—अहो अविमृश्यकारी^५ राजा पालक । अथ वा ।

ईदृशो व्यवहाराग्नौ मन्त्रिभिः शरिपातिता ।

स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणा^६ दृशाम् ॥ ४० ॥

अपि च ।

ईदृशं श्वेतकाकीर्यं राज्ञः शामनदूषकं ।

अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥ ४१ ॥

सखे मैत्रेय गच्छ । मद्रवनादम्बामपश्चिममभिवादयस्व । पुत्रं च मे रोहसेन
परिपालयस्व ।

विदूषक—मूले छिन्ने कुत पाठ्यस्य पालनम् । (मूले छिन्ने कुदो पादवस्स
पालनम् ।)

चारुदत्त—मा मैवम् ।

नृणां लोकान्तरस्थानां देहप्रतिकृतिं सुत ।

मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम् ॥ ४२ ॥

नीतानि न तु पुष्पकरण्डकोद्यानादिति रहस्यम् ।] अतिकापटिकतया निगूहसि ।
इवानुमिति । कशा अश्वताडिनी । [ता पतिष्यन्ति । सत्यव्यापनार्थमिति भावः ।
अस्माकं मनोरथं तव दोषवारणरूपं] ॥ ३६ ॥ अपापानामिति । [यदि पापं
समाव्यते युष्माभिः । अपापेन मया किम् । युष्माकं निर्णय एव प्रमाणमित्यर्थः]
॥ ३७ ॥ मयेति । स्त्री रत्नमिव । उत्कृष्टा स्त्री ॥ ३८ ॥ अयमिति । [अयं विप्रः

१ एतन्नास्ति क्वचित् २ रक्षितं ३ तर्हि (तत्र) ४ अविवेको अविमृ००
५ श्रियम् ६ मम ७ अम्बा मम पश्चि०, अम्बामपि मम अभिवा० ८ लोकोत्तरः

SAK —(*To himself*) I have done to him something which is worthy of myself ! Now I'll go (*Exit*)

THE J —Sir Charudatta, we are authorized (merely) to give our decision (in a case), but the rest (i.e. the actual punishment) depends on the King Still, O Sodhanaka, let king Palaka be informed (in these words) —

“He is a sinner But Manu has laid down that a Brahmana is not to be killed, (so) he might be banished from this country together with all his property intact” (39)

SO —As Your Honour orders (*Goes out and again comes back, tearfully*) Gentlemen, I had gone there But king Palaka says—“Tie those very ornaments round the neck of him who killed Vasantasena for the sake of a paltry sum of money, and, beating the drum, take him to the southern burning ground and have him impaled there Whoever else commits a similar crime will be visited with this (same) punishment, accompanied by great disgrace”

CHAR —Ah ! How thoughtlessly has king Palaka acted ! Or rather—

It is but right that kings (*i.e.* the protectors of the earth) are reduced to pitiable plight, when pushed into such a fire of legal trials by their counsellors (40)

Also—

By such-like men (*i.e.* judges), who would even believe that a crow (which is black) is white, and who disgrace the king's (judicial) administration, thousands of sinless (innocent) persons are being, and have been, killed (41)

Friend Maitreya, please go, and at my request give, for the last time, my salute to my dear mother And please look after my son, Rohasena

VID —When the root itself is cut off, how can the tree be looked after ?

CHAR —Nay, say not so

The son is the physical substitute of persons who have departed to the other world So please bestow on Rohasena that very affection which you had for me (42)

पातकी स्थापितदोष हि । तथाऽपि विप्र न दध्य इति मनुब्रवीत् । तस्मादक्षतै
यथास्थितै विभक्तै सहास्माद्राष्ट्रास्तिवित्य विवामयितव्य । अत्र मनु — ‘न जातु
ब्राह्मण हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेन बहि कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥

विदूषक — भो वयस्य अह ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितान्प्राणा-
न्धारयामि । (भो वयस्य अह ते पिअवयस्यो भविअ तुए विरहिदाइ पाणाइ धारेमि ।)

चारुदत्त — रोहसेनमपि^१ तावद्दर्शय ।

विदूषक — एवम् युज्यते । (एवम् जुज्जदि ।)

अधिकरणिक — मद्र शोधनक अपसार्यतामय बटु^२ ।

(शोधनकस्तथा करोति ।)

अधिकरणिक — क कोऽत्र भो । चाण्डालाना^३ दीयतामादेश ।

(इति चारुदत्त विसृज्य^४ निष्क्रान्ता सर्वे राजपुरुषा ।)

शोधनक — इत आगच्छत्वार्यं । (इदो अगच्छदु अज्जो ।)

चारुदत्त — (सकरुणम् 'मैत्रेय भो किमिदमद्य' (१।२९) इत्यादि
पठति । आकाशे ।)

विषसलिलतुलाग्निप्राथिते मे विचारे

ऋक्षमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमद्य ।

अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मण मा निहसि

पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रं समेत ॥ ४३ ॥

अयमागतोऽस्मि ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

^५ इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः^६ ।

मीण्डद्य प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।' इति ॥ ३९ ॥ निकार
विप्रकार । अधिक्षेप इति यावत् । तेन सहित दण्ड तेन ।] ईदृश इति । [ईदृशे
व्यवहार एव अग्नि तस्मिन् । कुदृष्टव्यवहाररूपाग्नौ इत्यर्थः । मन्त्रिभि परिपातिता
महीपाला कृपणा दीना दशा गच्छन्ति इति स्थाने युक्त खलु ॥ ४० ॥ ईदृशै
रिति । [ईदृशै श्वेतकाकीयै श्वेत काक इति विततार्थं वाक्य श्वेतकाकीयम् । 'इवे
प्रतिकृतौ' इत्यधिकारस्थितेन 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्यनेन छप्रत्यय । तद्वा-
दिन श्वेतकाकीया विततार्थदर्शिनस्तै । शासनदूषकै । अधिकरणिकै । एनन्मनसि
कृत्वैवोक्त प्रथमाङ्के 'व्यवहारदुष्टना' इति । अपापानामनपराधिना सहस्राणि
हन्यन्ते हतानि च । 'श्वा च एत हरिणश्च काकश्च तत्सदृशै । सादृश्य च
स्वामिसेवापरत्वभयचकितत्वेऽङ्गितत्वात्सर्वोध्यम्' इति केचित् । उत्पातकल्पैरिति
पृथ्वीधर] ॥ ४१ ॥ नृणामिति । [लोकान्तरस्थाना मृतानाम् । सुत देहप्रतिकृति
स्वप्रतिनिधि तथा च श्रुति — 'सा जाया जाया भवति यदस्या जायते पुन' इति ।

१ मपि च २ बहि ३ चण्डा०, ४ विसर्ज्य ५ इति मृच्छकटिके प्र०,
०कटिकप्र०, ६ अङ्क समाप्त

VID.—O friend, shall I (be able to) support life separated from you, having been your dear friend (so long) ?

CHAR —At any rate, please let me have a sight of Rohasena

VID —Quite so, that is all right.

THE J —Well, Sodhanaka, let this fellow be removed (from here)

(Sodhanaka does so)

THE J —Ho ! Who is there ? Let orders be issued to the Chandalas

(Then exeunt all the officers leaving alone Charudatta)

SO —Sir, please come this way

CHAR —(Sorroufully recites the verse beginning ' O Mantreya, what is this to day ' etc Then in the vord)—

After my case had been investigated (decided), by means of (the ordeals of) poison, water, balance, and fire, then with justice you might have to-day ordered a saw to be used on this body of mine But as you are killing me, a Brahmana, relying simply on the words of my enemy, you will (surely) fall into hell, along with your sons and grandsons ' (43)

Here I am coming !

(Exeunt all)

Thus ends Act IX , styled

' The Trial '

‘अङ्गादङ्गात्सभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि न जीव शरद शतम् ॥’ इति च । ॥ ४२ ॥ विषसलिलेति । अथ विचारनिरपेक्ष नृपतिं हृदि स्वीकृत्य वदति । [विष विषपान सलिल सलिलमज्जन तुला तुलारोहण अग्नि अग्निधारणमित्येतै दिव्यै प्रार्थिते निर्णयार्हे इत्यर्थः । मे मम विचारे व्यवहार विमर्शः । इह मम शरीरे क्रकच वीक्ष्य दातव्यम् । अथ वा रिपुवचनात् गकार-वचनात् मा ब्राह्मण निहंसि अतः पुत्रपौत्रै समेत नरकमध्ये पतसि पतिष्यसि । अनेन भावि मरण सूच्यते । मालिनी छन्दः] विपादिपरीक्षाप्रार्थितेऽन्विष्टे । विचारे । क्रकच दातव्यम् । अहं नव्य ॥ ४३ ॥

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः ।

दशमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति ^१चाण्डालद्वयेनानुगम्यमानश्चारुदत्तः ।)

उभौ—

तत्किं न कलय कारणं नववधबन्धनयने निपुणौ ।
अचिरेण शीर्षच्छेदनशूलारोपेषु कुशलौ स्व ॥ १ ॥

अपसरताया अपसरत । एष आर्यचारुदत्तः —

दत्तकरवीरदामा गृहीत आवाभ्या वध्यपुरुषाभ्याम् ।
दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकः स्तोकः क्षयं याति ॥ २ ॥

(तत्किं न कलय कालं नववधबन्धनयने निपुणौ ।
अचिलेण ^२शीर्षच्छेदनशूलारोपेषु कुशलः ॥

ओशलध अज्जा ओशलध । एषो अज्जचारुदत्तः—

दिण्णकलवीलदामे गहिदे अम्हेहि वज्जपुल्लिसेहि ^३ ।
दीवे व्व मन्दणेहे थोअ थोअ खअ जादि ॥

चारुदत्तः — (सविषादम् ।)

नयनसलिलसिक्ता पाशुहक्षीकृताङ्ग ^४
पितृवनसुमनोभिर्वेष्टित मे शरीरम् ।
विरसमिह रटन्तो ^५ रक्तगन्धानुलिप्त
बलिभिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥ ३ ॥

[इतः समाप्तिः यावत्कार्यफलयोगरूपं निर्वहणसन्धिः । वसन्तसेनासञ्जालाभेन चारुदत्तस्य मोक्ष आर्यकस्य राज्यप्राप्तिः शर्विलकस्य सगमेन चारुदत्तस्य सर्वार्थ-सिद्धिश्चाङ्कस्य प्रतिपाद्यविषयः । तत्र तावद्वध्यभूमिं नीयमानस्य चारुदत्तस्य प्रवेशः प्रस्तूयते—ततः प्रविशतीत्यादिना । तत्र चाण्डालावन्योन्यं वदतः । तत्किमिति । तत्किमिति कारणं वधनिमित्तं न कलय विचारय । नव वध बन्धश्च तयोः । यद्वा नव वधाय बन्धस्तस्य नयने प्रापणे निपुणौ स्वः । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥ दत्तेति दत्तकरवीराणां दामं वध्यस्व क्व यस्य सः । आवाभ्या वधे नियुक्तं वध्यः । वध्यौ पुरुषौ वयपुरुषौ । यद्वा वध्यग्राहकौ पुरुषौ इति मध्यमपदलोपी समासः । ताभ्यां गृहीतः । मन्दस्नेहाऽल्पतैलो दीप इव स्तोकः स्तोकः क्षयं नाशं याति ॥ २ ॥

१ चाण्डालः २ अचिलेण ३ वज्ज ४ रक्षी ५ लगन्तः

ACT X.

(*Then enter Charudatta, accompanied by two Chandalas*).

BOTH—

What then ! Seek not the reason (It is this, that) we are experts in chaining and leading a recently condemned criminal to the gallows, and are skilled in cutting off his head or impaling him without loss of time (1)

Make way, gentlemen, make way ! Here's the worthy Charudatta—

On whom are put garlands of *karavira* flowers and who is in the custody of us two, his executioners, he is now slowly losing lustre, like a lamp with its oil exhausted (2)

CHAR —(*Mournfully*)

These crows, cawing harshly near by, are expecting to feed on my body as though it were an oblation,—my body which is drenched with tears, has its limbs soiled with dust, is covered with (garlands of) funeral flowers, and is besmeared with red sandal paste (3)

नयनेति । इह विरस कर्कश यथा तथा रटन्त शब्दायमाना वायसा नयनसलिलै-
रश्रुभिः सिकत पाशुना रथ्याधूत्या रूक्षीकृतानि अङ्गानि यस्य तत्तथा । पितृवन
श्मशानं तत्सबन्धिसुमनोभिः पुष्पमालाभिः वेष्टितं मे शरीरं बलिमिव परिभोक्तुं
तर्कयन्ति उत्प्रेक्षन्ते । मालिनी वृत्तम् ॥ ३ ॥ किमिति । [कालं कृतान्तं स एव
परशु तस्य धाराभिः छिद्यमानं सत्पुरुषम् । अपि च सुजना एव शकुनाः पक्षिणः
स्तेषामधिवासम् । पुरुष एव द्रुमः पुरुषद्रुमः । सज्जनानां छायाकर-वात्पुरुषद्रुमः ।
तमेतं किं पश्यतः ॥ ४ ॥ सवति । सर्वगात्रेषु विन्यस्तैर्दत्तैः रक्तचन्दनहस्तकैः
पञ्चाङ्गुलिचिह्नैः । हस्ता एव हस्तकाः । इवार्थे कन् । पिष्टचूर्णम् । पिष्टरज्जोभिः
अवकीर्णम् । ' पिष्टचूर्णाभ्यामवकीर्णं व्याप्तम् । पिष्टं तण्डुलानां चूर्णं निलानाम् '
इति लल्लादीक्षिताः । पिष्टचूर्णं श्यामनण्डुलचूर्णमिति पृथ्वीधरः । अहं पुरुषः सन्
पशुकृतः । अपशुः पशुयया सपद्यते तथा कृतः । पशुदेवतार्थं छागादिः ॥ ५ ॥
अमी इति । [अमी हि पौराः मदुपेतं मया प्राप्तमेतद्वचनं दृष्ट्वा मर्त्यं मनुष्य-
धर्माणं धिगस्तु इति उक्त्वा उपजातवाष्पा मां व्यसनान्द्रक्षितुमशक्नुवन्तः स्वर्गं
लभस्वेति वदन्ति ।] मदिति पञ्चम्येकवचनान्तकम् । मदुपगतमोदशमवस्थान्तरं

चाण्डालौ—अपसरतार्या अपसरत ।

किं पश्यथ छिद्यमान सत्पुरुष कालपरशुधाराभि ।

सुजनशकुनाधिवास सज्जनपुरुषद्रुममेतम् ॥ ४ ॥

आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ । (ओशलघ अज्जा ओशलघ ।)

(किं पेक्खथ छिज्जन्त शप्पुलिश कालपलशुधालाहि ।

शुअणशउणाधिवाश शज्जणपुलिशद्दुम एदम् ॥

आअच्छ ले चालुदत्ता आअच्छ ।)

चारुदत्त —पुरुषभाग्यानामचिन्त्या खलु व्यापारा यदहमीदृशी दशामनुप्राप्त ।

सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकै ।

पिष्टचूर्णाविकीर्णैश्च पुरुषोऽहं पशूकृत ॥ ५ ॥

(अग्रतो निरूप्य ।) अहो तत्रतम्य नराणाम् । (सकरुणम् ।)

अमी हि दृष्ट्वा ^१मदुपेतमेतन्मर्त्यं धिगस्तिवत्युपजातबाष्पा ^२ ।

अशक्नुवन्त परिरक्षितु मा स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति पौरा ॥ ६ ॥

चाण्डालौ—अपसरतार्या अपसरत । किं पश्यथ ।

इन्द्र प्रवाह्यमाणो गोप्रसव सक्रमश्च ताराणाम् ।

सुपुरुषप्राणविपत्तिश्चत्वार इमे न द्रष्टव्या ॥ ७ ॥

(ओशलघ अज्जा ओशलघ । किं पेक्खथ ।

इन्दे प्पवाहिअन्ते गोप्पसवे शकम ^३ च तालाणम् ।

शुप्पुत्तिशपाणविपत्ती चत्तालि इमे ण दट्ठ्वा ॥)

एक —अरे आहीत पश्य पश्य ।

नगरीप्रधानभूते वध्यमाने कृतान्ताज्ञया ।

किं रोदित्यन्तरिक्षमथ ^४वाऽनभ्र पतति वज्रम् ॥ ८ ॥

(हण्ड ^५ आहिन्ता पेक्ख पेक्ख ।

णअलीपघाणभूदे वज्झीअन्ते कदन्तअण्णाए ।

किं लुअदि अन्तलिक्खे अणब्भे पडदि वज्जे ॥)

द्वितीय —अरे गोह ।

दृष्ट्वेति वाऽर्थः ॥ ६ ॥ इन्द्र इत्यादि । गाथा । इन्द्र [इन्द्रध्वज] प्रवास्यमानो यद्वा प्रवाह्यमाण न द्रष्टव्य । ['उत्थापयेत्तूर्यैरवैः सर्वलोकस्य वै पूरः । रहो विसर्जयेत्केतु विगेषोऽयं प्रपूजने ॥ ' इति ।] गोप्रसवो [गोप्रसूतिः] निगतन च

१ भावाना २ अविचिन्त्या ३ मम देहमेत ४ खेदा ५ सक्रम, ६ अनभ्रे ७ हण्डे.

CH —Make way, gentlemen, make way !

Why should you look at this good man being hewn asunder by the edge of Death's axe, this tree in the shape of a righteous man, being the residence of birds in the form of virtuous persons ? (4)

Come, O Charudatta, come away !

CHAR —The workings of a person's destiny are verily inscrutable, since I have been reduced to such a condition

By the prints of (the extended) hand dipped in red-sandal paste, impressed over all my limbs and covered over with rice flour and sesamum-powder, I, a man, am turned into an animal (about to be slaughtered) (5)

(*Looking before him*) Oh, the commonsense of the people ! (*mournfully*)

Here these citizens, seeing the state to which I have now fallen, are saying ' Fie upon this moral lot,' with tears welling up (in their eyes), and being unable to save me, are blessing me with words ' May you go to heaven !' (6)

THE TWO CH —Make way, sirs, make way ! What are you seeing ?

The Indra pole being carried away, the delivery of a cow, the falling of a star, and the execution of a virtuous man,—these four ought not to be looked at ! (7)

ONE CH —Eh, Abinta see, see !

When the chief man of the city is about to be slain by the fiat of the Fate, is the sky weeping, or is the thunderbolt falling (even) though there are no clouds ? (8)

THE SECOND CH —O Goha

ताराणाम् । मत्पुरुषस्य प्राणविपत्तिर्नाश । चत्वार इमे न द्रष्टव्या ॥ ७ ॥ हण्डे इति नीचसंबोधने । नगरीत्यादि । गाथा । नगरीप्रधानभूते [चारुदत्ते] कृतान्ताज्ञया [विधिनियोगेन । यद्वा कृतान्तसदृशपालकाज्ञया । किं अन्तरिक्षं रोदिति अथ वा अनभ्र मेघरहितं तथा यथा वज्रं पतति ।] वध्यमाने नगरीप्रधानवधो वज्रं हवे-
त्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ न चेति । गाथा । स्त्रीसमूहमेघान्निपतति । नयनाम्बु कर्तुं ।
घाराभिः ॥ ९ ॥ वध्ये नीयमान इति । आर्या । वध्ये वध्यभूमिं नीयमाने । रेणु-
रथ्यातो नोन्नमति नोद्गच्छति ॥ १० ॥ एता इति । [एता हर्म्यगता स्त्रिय पुन-
वातायनार्धेन वातायनैकदेशेन विनिस्तृतानि आस्यामि यासां ता निर्गन्तवदना हा

न च रोदित्यन्तरिक्ष नैवान्न पतति वज्रम् ।
महिलासमूहमेघान्निपतति नयनाम्बु धाराभि ॥ ९ ॥

अपि च ।

वद्ये नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदत ।
नयनसलिलं सिक्तो रथ्यातो नोन्नतति रेणु ॥ १० ॥

(अले^१ गोहा ।

ण अ लुअदि अन्तलिक्खे णेअ अणवभे पडदि वज्जे ।
महिलासमूहमेहे निवडदि णअणम्बु धाराहि ॥

अत्रि अ ।

वज्जस्मि णीअमाणे जणश्श शव्वश्श लोदमाणश्श ।
णअणशल्लिलेहिं शित्ते लच्छादो ण उण्णमइ लेणू ॥)

चारुदत्त — (निरूप्य सकरुणम् ।)

एता पुनर्हस्यंगता स्त्रियो मा वातायनार्धेन विनि सृतास्या^२ ।

हा चारुदत्तस्यभिभाषमाणा बाष्प प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

चाण्डालौ—आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ । इद घोषणस्थानम् । आहत
डिण्डिमम् । घोषयत घोषणाम् । (आअच्छ ले चालुदत्ता आअच्छ । इम घोषण-
दूठाणम् । आहणध डिण्डिमम् । घोशेध घोषणम् ।)

उभौ—शृणुतार्या शृणुत । एष सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य
पुत्रक आर्यचारुदत्तो नाम । एतेन किलाकार्यकारिणा गणिका वसन्तसेनाऽर्थ-
कल्यवर्तस्य कारणाच्छून्य पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यान प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण
मारितेत्येष सलोप्त्रो गृहीत स्वयं च प्रतिपन्न । ततो राज्ञा पालकेन वयमाज्ञप्ता
एत मारयितुम् । यद्यपर ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति तमपि राजा पालक
एवमेव शास्ति । (शुणाध^३ अज्जा शुणाध । एशे शत्यवाहविणअदत्तश्श णत्थिके
शाअलदत्तश्श पुत्तके^४ अज्जचालुदत्ते णाम । एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ
वसन्तशेण अत्थकलवत्तश्श कालणादो शुण्ण पुप्फकलण्डअजिण्णुज्जाण पवेशिअ
बाहुपाशबलकालेण मालिदे त्ति एशे शलोत्ते गहिदे शअ अ पडिवण्णे । तदो लण्णा
पालएण अम्हे आणत्ता एद मालेदुम् । जदि अवले ईदिश उभअलोअविलुद्ध अकज्ज
कलेदि त पि लाआ पालए एव्व ज्जेव शाशदि ।)

चारुदत्त — (सनिर्वेद स्वगतम् ।)

चारुदत्तेति अभिभाषमाणा प्रणालीभिरिव स्थूलवाराभिरित्यर्थः । बाष्पमुद्गिरन्ति
उत्सृजन्ति । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११ ॥ [मखेति । मखाना यज्ञाना शतं परिपूत

The sky is not weeping, nor is the thunderbolt falling in the absence of clouds (But) these are the tears, flowing in torrents, from the clouds in the form of the assembled ladies (9)

Moreover —

As the condemned man is being led on, the dust does not rise up from the streets, being sprinkled over with the tears of all people who are weeping (10)

CHAR —(*Observing, mournfully*)

And these ladies in their mansions, putting forth their faces through the (lower) halves of the windows, are saying, with reference to me, ' Alas, O Charudatta ' and are shedding tears by conduits as it were (i e in profusion) (11)

THE TWO CH —Come, O Charudatta, come along ! Here's a proclamation station Beat the drum, and repeat aloud the proclamation !

BOTH—Listen gentlemen, listen ! This is the grandson of the merchant Vinayadatta, and the son of Sagaradatta, who is called the worthy Charudatta By him, who has done an evil deed, the courtesan Vasantasena was enticed into the old deserted *Pushpakarandaka* garden for the sake of a trifle, viz her money, and was there killed by being forcibly strangled with the noose of his arms, then he was caught with the booty, and himself also confessed (his crime) Thereupon King Palaka ordered us to slay him If anyone else commits a similar crime, which is good neither for this world nor for the next, him too King Palaka will condemn similarly (to death)

CHAR —(*With dejection, to himself*)

पवित्र मे गोत्रं पुरस्तात्पूर्वस्मिन्काले सदसि यज्ञमण्डपे निबिडानि घनानि चैत्यानि आयतनानि तत्र ब्रह्मणा वेदानां धौषै । चित्यस्य जयनीयस्याग्ने सबन्धिभिर्यै इति केचित् । उद्भासितम् । मरणदशाया वर्तमानस्य मम तद्गोत्रं पापं असदृशमनुष्यै नीचैश्चाण्डालै घोषणायामपराधप्रख्यापनस्थाने घुष्यते । मालिनी वृत्तम्] ॥ १२ ॥ उद्गीज्य उद्वेगं कृत्वा । शशीति । [शशिन चन्द्रस्य विमलमयूखा षवलकिरणा इव शुभ्रा दन्ता यस्यास्तत्सबुद्धि । सुरुचिरो य विद्रुम प्रवाल तत्सदृश अधरोष्ठो यस्यास्तादृशि । तव वदनोत्पन्नममृत निपीय अवशः परवशोऽहं अयशोरूपं विषं कथं पिबामि । विषमालकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ १३ ॥ एष इति । [एष चारुदत्त गुणा एव रत्नानि तेषां निधिः । सज्जनदुःखानामुत्तरण-

मल्लशतपरिपूत गोत्रमुद्धासित मे

सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषे पुरस्तात् ।

मम मरणदशाया वर्तमानस्य पापै-

स्तदसदृशमनुष्यैर्घुह्यते घोषणायाम् ॥ १२ ॥

(उद्दीज्य^१ कर्णो पिवाय ।) हा प्रिये वसन्तसेने ।

शशिविमलमयूखशुभ्रदन्ति^२ मुरुचिरविद्रुमसनिभाधरौष्ठि^३ ।

तव वदनभवामृत निपीय कथमवशो ह्यायशोविष पिवामि ॥ १३ ॥

उभौ—अपसरतार्या अपसरत ।

एष गुणरत्ननिधि सज्जनदुखानामुत्तरणसेतु ।

असुवर्ण मण्डनकमपनीयतेऽद्य नगरीत ॥ १४ ॥

अन्यच्च ।

सर्वं खलु भवति लोके लोक सुखसंस्थितानां चिन्तायुक्त ।

विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥ १५ ॥

(ओशलघ अज्जा ओशलघ

एशे गुणलअणणिही शज्जनदुक्खाण उत्तलणशेदू ।

अशुवण्ण मण्डणअ अवणीअदि अज्ज णअलीदो ॥

अण च ।

शब्दे क्वु होइ लोए लोए शुहशठिदाण तत्तिल्ले^४ ।

विणिवडिदाण^५ णलाण पिअकाली दुल्लहो होदि ॥)

चारुदत्त —(सर्वतोऽवलोक्य ।)

अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्रा^६ प्रयान्ति मे दूरतर वयस्या ।

परोऽपि बन्धु समसंस्थितस्य मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥ १६ ॥

चाडालौ—अपसारणं कृतम् । विविक्तो राजमार्गः । तदानयतैतं दत्तवध्य-
चिह्नम् । (ओशालणं किदम् । विवित्तं लाअमग्गम् । ता आणेध एदं दिण्णवज्झ-
चिण्हम् ।)

(चारुदत्तो नि स्वस्य 'मैत्रेय भो किमिदमद्य' (१।२९) इत्यादि पठति ।)

(नेपथ्ये ।)

हा तात हा प्रियवयस्य । (हा तात हा पिअवअस्स ।)

चारुदत्त —(आकर्ण्यं सकरुणम् ।) भो स्वजातिमहत्तरं इच्छाम्यहं भवतः
सकाशात्प्रतिग्रहं कर्तुम् ।)

My family, which was formerly sanctified by (the performance of) hundreds of sacrifices, and made illustrious by the chanting of Vedic hymns in crowded halls in sacrificial assemblies, is now being loudly named in the proclamation and polluted by (such) persons, unholy and quite different from them (my ancestors), as I am now a man condemned to death (12)

(*Shuddering and covering up his ears*) Oh, dear Vasantasena !

O you, with teeth white like the pure rays of the moon and with the lower lip resembling the beautiful coral, having drunk the nectar from your mouth, how can I, who am (so) helpless, (now) swallow the poison (in the form) of ignominy ? (13)

BOTH—Make way, sirs, make way !

This store of the jewels (or ocean) of virtues, (this) bridge for the good to cross (the ocean of) their miseries, (this) ornament, though not one of gold,—this person is to-day being taken away from the city (14)

Moreover —

Verily, in this world, all interest themselves in other persons when these (latter) are in easy circumstances But it is difficult to find one who will show kindness to men who have fallen (15)

CHAR —(*Looking on all sides*)

These friends of mine, covering up their faces with the ends of their garments, are going further away from me Even a stranger is (he behaves like) a relative towards a person in normal circumstances, but no one befriends a man whose circumstances are reversed (16)

THE TWO CH —We have turned away (the crowd) The high road is now clear So bring him up, with the signs of the condemned put on

(Charudatta sighs and recites the verse beginning ' O Maitreya, what is this to day ' &c)

(*Behind the curtain*)

Alas, father ! Alas, dear friend !

CHAR —(*Listening, mournfully*) O you, the chief of your caste, I wish to ask a favour at your hands

चाण्डालौ—किमस्माकं हस्तात्प्रतिग्रहं करोषि । (किं अम्हाणं हत्थादो पडिग्गहं कलेशि ।)

चारुदत्त —शान्तं पापम् । नापरीक्ष्यकारी^१ दुराचारं पालक इव चाण्डालः । तत्परलोकार्थं^२ पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये ।

चाण्डालौ—एव क्रियताम् । (एव कलीअदु ।)

(नेपथ्ये ।)

हा तात हा पित । (हा ताद हा आवुक् ।)

(चारुदत्त श्रुत्वा सकरुणं ' भो स्वजातिमहत्तरं ' इत्यादि पठति ।)

चाण्डालौ—अरे पौरा क्षणमन्तरं दत्तं । एष आर्यचारुदत्तः पुत्रमुखं पश्यतु । (नेपथ्याभिमुखम् ।) आर्य इत इत । आगच्छ रे दारक आगच्छ । (अले पउला^३ खण अन्तल देध । एशे अज्जचालुदत्ते पुत्तमुहं पेक्खदु । अज्ज इदो इदो । आअच्छ ले दालआ आअच्छ ।)

(ततः प्रविशति दारकमादाय विदूषकः ।)

विदूषक —त्वरता त्वरता भद्रमुख । पिता ते मारयितुं नीयते । (तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो । पिदा दे मारिदु णीअदि ।)

दारक —हा तात हा पित । (हा ताद हा आवुक् ।)

विदूषक —हा प्रियवयस्य कुत्र मया त्वं द्रष्टव्यः । (हा पिअवअस्स कहिं मए तुम पेक्खिदव्वो ।)

चारुदत्त —(पुत्रं मित्रं च वीक्ष्य ।) हा पुत्र हा मैत्रेय । (सकरुणम् ।) भो कष्टम् ।

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः ।

अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम्^४ ॥ १७ ॥

किं पुत्राय प्रयच्छामि । (आत्मानमवलोक्य^५ यज्ञोपवीतं दृष्ट्वा ।) आ इदं तावदस्ति मम च ।

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।

देवतानां पितॄणां च भागो येन प्रदीयते ॥ १८ ॥

(इति यज्ञोपवीतं ददाति ।)

सेतु उत्तरणसाधनम् । असुवर्णं मण्डनमद्यं नगरीतोऽपनीयते ॥ १४ ॥ सर्वं इति । लोके सर्वं खलु सुखसंस्थितानां सुखिनां चिन्तायुक्तं क्षेमचिन्तनपरं भवति । चिन्तापरं उपयुक्तं इत्यर्थं इति पृथ्वीधरः । विनिपतितानामापन्नानां नराणां प्रियकारी दुर्लभः

१ नापरीक्षितकारी. २ ०कार्थं ३ पउला जणा ४ भाजनम् ५ वीक्ष्य

THE TWO CH —What ! You would take a favour from our hands ?

CHAR.—Heaven forbid ! (Still), a Chandala is not like the ill behaved king Palaka, who acts without due investigation So, I request you for getting a (last) sight of my son's face, so that I might (easily) obtain heaven,

THE TWO CH --You may do so

(Behind the curtain)

Alas, Alas, father !

(Charudatta, hearing it, mournfully repeats—' O you the chief of your caste ' &c)

THE TWO CH —Ye citizens, make room for a moment Let this worthy Charudatta have a look at his son's face (Facing the curtain) Sir, (come) this way, in this direction ! Come, boy, come up here !

(Then enter Vidushaka with the boy)

VID —Make haste, my sweet-faced one, make haste , your father is being taken for being killed !

THE SON—Oh, papa ! Oh, father !

VID —Oh, dear friend ! Where shall I see you (again) ?

CHAR —(Seeing his son and his friend) Ah, my son ! Ah, Maitreya ! (Mournfully) Oh ! Alas !

Verily I shall have to remain thirsty for a long time in the next world , (for) very small, indeed, would be this libation of water offered to me after death (as the boy's hands are so small) (17)

What shall I bequeath to my son ? (Looking over his own body and seeing his sacred thread) Ah, yes ! Here's a thing which I do possess—

Which is an ornament to the Brahmanas, though not made of pearls or of gold, and through which oblations are offered to the gods and the manes (18)

(He hands over his sacred thread)

भवति ।] ॥ १५ ॥ [अमी हीति । अमी हि मे वयस्या वस्त्रान्तेन निरुद्ध सवृत वक्त्र यैस्तथा सन्त दूरतर प्रयान्ति । समसस्थितस्य सुखावस्थावस्थितस्य परोऽपि बन्धुर्भवति । उपजाति] ॥ १६ ॥ हा आनुक पितः । चिरमिति । [विपासित तृषित ।

चाण्डाल — आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ । (आगच्छ ले चालुदत्ता आगच्छ ।)

द्वितीय — अरे आर्यचारुदत्त निरुपपदेन नाम्नाऽऽलपसि । अरे पश्य ।

अभ्युदयेऽवसाने तथैव रात्रिदिवमहृतमार्गा ।

उद्दामेव किशोरी नियति खलु प्रत्येषितु याति ॥ १९ ॥

अन्यच्च ।

शुष्का व्यपदेशा अस्य किं विनमितमस्तकं न कर्तव्यम् ।

राहुगृहीतोऽपि चन्द्रो न वन्दनीयो जनपदस्य ॥ २० ॥

(अले अज्जचालुदत्त णिलुववदेण णामेण आलवेशि । अले पेक्ख' ।

अब्भुदए अवशाणे तहेअ^१ लत्तिदिव अहदमग्गा ।

उद्दामे व्व किशोली णिअदी व्वु पडिच्छिदु^२ जादि ॥

अण्ण च ।

शुक्खा ववदेशा^३ ओ किं विणमिअमत्थए^४ ण काअव्वम् ।

लाहुगहिदे वि चन्दे ण वन्दणीए जणपदस्स ॥)

दारक — अरे रे चाण्डालौ कुत्र मम पितरं नयथ । (अरे^५ रे चाण्डाला कहिं मे आवुक्क णेध ।)

चारुदत्त — वत्स ।

असेन बिभ्रत्करवीरमाला स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।

आघातमद्याहमनुप्रयामि शामित्रमालम्बुमिवाध्वरेज्ज ॥ २१ ॥

चाण्डाल — दारक ।

न खल्वावा चाण्डालौ चाण्डालकुले जातपूर्वावपि ।

येऽभिभवन्ति साधु ते पापास्ते च चाण्डाला ॥ २२ ॥

(दालआ

ण हु अम्हे 'चाण्डाला चाण्डालकुलम्मि जादपुव्वा वि ।

जे अहिभवन्ति शाहु ते पावा ते अ चाण्डाला ॥)

दारक — तत्किमर्थं भारयथ पितरम् । (ता कीस मारेध आवुक्कम् ।)

चाण्डाल. — दीर्घायु अत्र राजनियोगं खल्वपराध्यति न खल्वावाम् ।

(दीहाओ अत्त लाअणिओओ व्वु अवलज्झदि ण व्वु अम्हे ।)

१ पेक्ख पेक्ख २ तह अ (तथा च) ३ पडिक्खिदु (परीक्षितु) ४ वि वदेशा (अपि प्रदेशा) . ५ मत्थएण (मस्तकेन), पणमिअ मत्थके (प्रणम्य मस्तके) ६ अले ले ७ आलब्ध ८ चण्डाला

CH —Come, O Charudatta, come along !

THE SEC CH —Ah, you are calling the worthy Charudatta without his title (of *Arya*, 'the worthy') ? See, you !—

Unchecked in its course, like a female colt broken loose from the reins, Fate verily comes (thundering along) in pursuit of a man, by day and by night, in prosperity as well as in adversity (19)

Moreover—

Have his titles (noble appellations) become empty ? Should we not bow down our heads to him ? (We should) Does not the moon, though eclipsed by Rahu, deserve to be saluted by the people in general ? (20)

THE SON—Oh, you Chandalas, where are you taking my father ?

CHAR —Child !

Bearing the garland of *karavira* flowers round my neck, the iron spike on my shoulder and grief in my heart, I am to day going to the place of execution, like the goat (at a sacrifice being led) to the place of immolation for being killed (21)

CH —Boy !

Verily we are not (to be called) Chandalas, though we have been born in a Chandala family Those who persecute a virtuous man,—*they* are the sinners, and *they* the Chandalas (22)

SON—Then why are you killing my father ?

CH —My long-lived boy, it is the king's command that commits the wrong (is to blame), and not we two

इदं पुत्रदत्तं निवापोदकमेव भोजनमस्माकमत्यल्पमपर्याप्तं भविष्यति] ॥ १७ ॥
असौक्यकमिति । [असौवर्णमसुवर्णवटितम् । येन उपवीतेन प्राचीनोपवीतरूपेण]
॥ १८ ॥ निरुपपदेन आर्य इत्यादिविशेषणशून्येन । अभ्युदय इत्यादि । गाथा । [अवसाने
सपदुपरमे आपदि इत्यर्थः । तत्रैव रात्रिदिवमहतमार्गः । अव्याहतप्रसिक्ता इत्यर्थः ।
उद्दामा उच्छिन्नबन्धना किशोरी बालाश्वा इव नियतिर्देव खलु प्रत्येषितुं पुरुषमा-
क्रमितुं याति । प्रतीष्ट (इष्ट पुरुष) इति केचिच्छायामिच्छन्ति] ॥ १९ ॥ शुष्का
इत्यादि । गाथा । [अस्य चारुदत्तस्य व्यपदेशः शोभननामादयः किं शुष्का अनेनाप-
वादेन क्षीणा । अस्य विनमितमस्तकं किं न कर्तव्यम् । कर्तव्यमेव । राहुगृहीतश्चन्द्रो
जनपदस्य न वन्दनीय इति काकु । वन्दनीय एवेत्यर्थः ।] शुष्का अपि प्रदेशा अङ्गानि ।

दारक — व्यापादयत माम् । मुञ्चत पितरम् । (वावादेध मम् । मुञ्चध आवुकम् ।)

चाण्डाल — दीर्घायु एव भणश्चिर मे जीव । (दीहाओ एव भणन्ते चिल मे जीव ।)

चारुदत्त — (सास्त्र पुत्र कण्ठे गृहीत्वा ।)

इव तन्मनेहसर्वस्व सममाढ्यदरिद्रयो ।

^१अचान्दनमनौशीर हृदयस्थानुलेपनम् ॥ २३ ॥

(‘ असेन बिभ्रत्—’ (१०।२१) इत्यादि पुन पठति । अवलोक्य स्वगतम् । ‘ अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्रा ’ (१०।१६) इत्यादि पुन पठति ।)

विदूषक — भो भद्रमुखौ मुञ्चत प्रियवयस्य चारुदत्तम् । मा व्यापादयतम् । (भो भद्रमुहा मुञ्चध पिअवअस्स चालुदत्तम् । म वावादेध ।)

चारुदत्त — शान्त पापम्^२ । (दृष्ट्वा स्वगतम् ।) अद्यावगच्छामि । (‘ परोऽपि समसंस्थितस्य ’ (१०।१६) इत्यादि पठति । प्रकाशम् । ‘ एता पुनर्हर्म्यगता स्त्रियो माम् ’ (१०।११) इत्यादि पुन पठति ।)

चाण्डाल — अपसरतार्या अपसरत ।

किं पश्यथ सत्पुरुषमयशोवशेन प्रनष्टजीवाशम् ।

कूपे खण्डितपाश काञ्चनकलशमिव मज्जन्तम् ॥ २४ ॥

(ओशलध अज्जा ओशलध ।

किं पेक्खथ शप्पुलिश अजशवशेण प्पणट्टजीवाशम् ।

कूपे^३ खण्डितपाश काञ्चनकलशं विव डुब्बन्तम् ॥)

(चारुदत्त सकरुणम् ‘ शशिविमलमयूख—’ (१०।१३) इत्यादि पठति ।)

अपर — अरे पुनरपि घोषय । (अले पुणोवि घोशेहि ।)

(चाण्डालस्तथा करोति ।)

किं विनमितमस्तकेन अवनतशिरसा किं कर्तव्यम् । अस्य स्त्रीहणस्य लज्जया नतशिरसोऽपि न कुत्सेत्यर्थः । कुत एवमित्यत आह—राहुगृहीत इव चन्द्रो वन्दनीयो जनपदस्य । किंशब्द आवर्त्योभयोरर्धयोर्द्यौर्ज्य इत्याहु ॥ २० ॥ असेनेति । आघात अधिकरणवधस्थानम् । ‘ शमिता यज्ञे ’ इति पाणिने सूत्रम् । शमितुरिदं शमित्रम् । यज्ञे पशुघातस्थानम् । आलब्धोऽभिमन्त्रितः । मारित इत्येके । अज इवाहं प्रयामि । इन्द्रवज्रा वृत्तम्] ॥ २१ ॥ न खल्विति । जानपूर्वो अपि । जन्मना चाण्डालो न कर्मणेत्यर्थः । ते पापा इत्यनेन पालक शकारश्च लक्षितः] ॥ २२ ॥ इदमिति ।

१ अचन्दन २ पाप शान्त पापम् ३ कूबम् खण्डितपाश

SON—Kill me, and let my papa go !

CH —My long lived child, may you that speak thus (i e so nobly) live long !

CHAR —(*Embracing his weeping son around the neck*)

This is the all-in-all of love, equally accessible to both, the rich and the poor ! It is a soothing ointment (balm) to the heart, though containing neither sandal nor usira paste (23)

(*He again recites the verse beginning ' Bearing round my neck' &c, then he observes, and again repeats to himself the verse beginning ' And these with their faces covered up with the ends of their garments' &c*)

VID —You gentle ones, let go my dear friend Charudatta, and kill me (in his stead) !

CHAR —Heaven forbid ! (*Observing, to himself*), Now I learnt it ! (*He recites again ' Of one in happy circumstances' &c, then aloud—he recites again the verse beginning ' And these ladies in their mansions' &c*).

CH —Make way, sirs, make way !

Why should you throng to look at a virtuous man who has lost all hope of life owing to (i e in consequence of) ignominy (an infamous deed), like a golden jar sinking in a well when its rope is snapped ? (24)

Charudatta mournfully recites the verse beginning ' O you with teeth pure like the rays of the moon ' &c)

THE OTHER CH —Eh, proclaim it once more !

(*The Chandala does so*).

[इदं तत्पुत्रालिङ्गनजन्यं सुखं आढ्यं श्रीमान् दरिद्रश्च तयोः समं स्नेहसर्वस्वम् । अचान्दनं अनौशीरं उशीरजादन्यत् हृदयस्यानुलेपनम्] ॥ २३ ॥ किमिति । गाथा । अयशोवशेन वसन्तसेनाघातजन्यापवादात् । प्रनष्टा जीवाशा यस्य तं पुत्रम् । खण्डितं विच्छिन्नं पाशं रज्जुं यस्य तादृशं कूपं मज्जन्तम्] ॥ २४ ॥ प्राप्तं इति । [अहं व्यसनेन कृतामापज्जानतामनार्यां गह्व्यां दशां प्राप्तं । यत्रेदं जीवितावसानं मरणरूपं फलमपि । घोषणा मदपराधख्यापना । प्रहृषिणी वृत्तम्] ॥ २५ ॥ आक्रन्दामि विरौमि । बालाग्रप्रतिलीतं प्रासादभागादित्यर्थः । कोऽयमिति । [कालपाशस्थिते मृत्युगोचरे । द्रोणमेघं शस्यवृद्धिकरं पुष्करावर्तकाद्यन्यतमं मेघविशेषं । तदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे—' त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषितं क्रमात् । आवर्तं विद्धि

चारुदत्त —

प्राप्तोऽहं व्यसनकृता^१ दशमनार्या
यत्रेदं फलमपि जीवितावसानम्^२ ।
एषा च व्यययति घोषणा मनो मे
श्रोतव्यं यदिदमसौ मया^३ हृतेति ॥ २५ ॥
(तत् प्रविशति प्रासादस्थो बद्ध स्थावरक)

स्थावरक — (‘घोषणामाकर्ण्य सर्वैकलव्यम् ।) कथमपापश्चारुदत्तो व्यापाद्यते ।
अहं निगडेन स्वामिना बद्ध । भवतु । आक्रन्दामि । शृणुनार्या शृणुत । अस्तीदानी
मया पापेन प्रवहणपरिवर्तेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यान वसन्तसेना नीता । ततो मम
स्वामिना मा न कामयस इति कृत्वा बाहुपाशबलात्कारेण मारिता न पुनरेतेनार्येण ।
कथम् । विदूरतया न कोऽपि शृणोति । तत्किं करोमि । आत्मानं पातयामि ।
(विचिन्त्य ।) यद्येव करोमि तदाऽऽर्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु । अस्या
प्रासादबालाग्रप्रतोलिकात् एतेन जीर्णगवाक्षेणात्मानं निक्षिपामि । वरमहमुपरत
न पुनरेष कुलपुत्रविहगानां वासपादप आयचारुदत्त । एव यदि विपद्ये लब्धो मया
परलोको । (इत्यात्मानं पातयित्वा ।) आश्चयम् । नोपगतोऽस्मि । भग्नो मे दण्ड
निगड । तच्छाण्डालघोषं समन्विष्यामि । (दृष्ट्वापसृत्य ।) हं हो चाण्डालौ अन्तर-
मन्तरम् । (कथं अपावे चालुदत्ते वावादीअदि । हग्रे णिअलेण शामिणा बन्धिदे ।
भोदु । आक्रन्दामि । शुणाव अज्जा शुणाव । अत्थि दाणिं मए पावेण पवहण-
पडिवत्तेण पुप्फकलण्डअजिण्णुज्जाण वमन्तशेणा णीदा । तदो मम शामिणा म ण
कामेशिति कटुअ बाहुपाशबलकालेण मालिदा ण उण एदिणा अज्जण । कथम् ।
विदूरदाए ण को वि शुणादि । ता किं कलेमि । अत्ताणअ पाडेमि । जइ एव्व कलेमि
तदा अज्जचालुदत्ते ण वावादीअदि । भोदु । इमादो पाशादबालगपदोलिकादो
एदिणा जिण्णगवक्खेण अत्ताणअ णिक्खिवामि । वल हग्रे उवलदे ण उण एणे
कुलपुत्तविहगाण^४ वाशपादवे अज्जचालुदत्ते । एव्व जइ विवज्जामि लद्धे मए
पल्लोए । ही ही । ण उवलदम्हि । भग्रे मे दण्डणिअले । ता चाण्डालघोष
शमण्णेशामि । हहो चाण्डाला अन्तल अन्तलम् ।)

चाण्डालौ—अरे कोऽन्तर याचते । (अले के अन्तल मग्गेदि ।)

(चेष्ट ‘शुणाघ’ इति पूर्वोक्त पठति ।)

चारुदत्त —अये ।

कोऽयमेवविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।

अनावृष्टिहृते सस्ये द्रोणमेघ इवोदित^६ ॥ २६ ॥

भो श्रुत भवद्भि ।

न भीतो मरणादस्मि केवल दूषित यश ।

विशुद्धस्य हि मे मृत्यु पुत्रजन्मसम्भो भवेत् ॥ २७ ॥

अन्यच्च ।

तेनास्म्यकृतवरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।

शरेणैव^१ विषाक्तेन दूषितेनापि दूषित^२ ॥ २८ ॥

चाण्डालौ—स्थावरक अपि सत्य भणसि । (थावलक अवि शच्च^३ भणाशि ।)

चेट —सत्यम् । अहमपि मा कस्यापि कथयिष्यसीति प्रासादबालाग्रप्रतोलिकाया दण्डनिगडेन बद्ध्वा निक्षिप्त । (शच्चम् । हग्रे वि मा कवश वि कषइशशि ति पाशादबालाग्रपदोलिकाए दण्डणिअलेण बन्धिअ णिक्खित्ते ।)

(प्रविश्य ।)

शकार —(सहर्षम् ।)

मासेन तिक्ताम्लेन भक्त शाकेन सूप्तेन समत्स्यकेन ।

भुक्त मयाऽऽत्मनो गेहे शालीयकूरेण गुडौदनेन ॥ २९ ॥

(कर्णं दत्त्वा ।) भिन्नकास्यखड्गखणायाम्चाण्डालवाचाया स्वरसयोग । यथा चैष उद्गीतो वध्यडिण्डिमगब्द पटहाना च श्रूयते तथा तर्कयामि दरिद्रचारुदत्तको वध्य-स्थान नीयत इति । तत्प्रेक्षिष्ये । शत्रुविनाशो नाम मम महान् हृदयस्य परितोषो भवति । श्रुत च मया योऽपि किल शत्रु व्यापाद्यमान पश्यति तस्यान्यस्मि ज्ञानान्तरेऽक्षिरोगो न भवति । मया खलु विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनैव कीटकेन किमप्यन्तर मृगयमाणेनोत्पादितस्तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाश । साप्रतमात्मीयाया प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायामधिरुह्यात्मन पराक्रम पश्यामि ।

विषाक्तेन शरेण इव दूषिताऽस्मि] ॥ २८ ॥ मासेनेति । उपजातिच्छन्द । [मया आत्मनो गेहे तिक्ताम्लेन तिक्ताम्लरसोपेतं मासेन समत्स्यकेन शाकेन शालीय-कूरेण शाल्युत्पन्नेनाग्नेन गुडौदनेन सह भक्त भुक्तम् ।] तपश केन शालेर्भक्तेन गुडौदनेन ॥ २९ ॥ भिन्नकास्यवत्खड्गखणायाम् कटुस्वराया विकृतध्वन्याश्चाण्डालवाच स्वरसयोग । यथा चैष उत्खालित उद्गन पटहाना च शब्दस्तथा तर्क्ये । य शत्रु व्यापाद्यमान प्रेक्षते तस्याक्षिणी शीतलायेते । विषकण्डिकामन्यप्रविष्टेन इव कीटकेन । ही विस्मये । कथमित्यर्थ । एवढे एतावान्महान् । नवबलीवर्द इव नववृषभ इव मण्डिम । वृषभगब्द सभवनपि शकारभाषा-वाच्यकत । अपसरतेति । [तूष्णीका मौनिन । अविनय एव तीक्ष्णा निशित विपाण शृङ्ग यस्य स । दुष्ट बलीवर्द

Well, Sirs, have you heard (all that) ?

I am not afraid of death, only my fair name is tarnished [and this is what pains me] Death to me if (proved) pure (free from guilt) will be like (i e as welcome as) the birth of a son (27)

Moreover —

By that mean fellow (Sakara), whose enemy I never was and who is extremely narrow minded, I was charged with crime —though he himself was the criminal—as with a poison-besmeared arrow (28)

THE TWO CH —Sthavaraka, are you telling the truth ?

CHETA—(Yes), the truth And he also put me in chains linked together, and kept me, imprisoned in the elephant-corniced terrace of his palace, saying ' (now) you will not tell any one '

(*Entering*)

SAK —(*Gleefully*)

In my palace I have dined on rice, and meat seasoned with pungent and sour sauces, and vegetables, soup and fish, and rice-cakes and treacled rice (29)

(*Listening*) It seems to be the voice of a Chandala speaking, as it has the ring of cracked bell metal And, since this loud noise of drums and kettle drums beaten at the time of execution is heard, I guess that the penniless Charudatta is (now) being taken to the place of execution So I shall (go and) have a good look at it The destruction of an enemy, in sooth, affords my heart very great pleasure And I have heard that whoever witnesses the killing of an enemy will not suffer from any eye disease in his next birth I have indeed managed to bring about the ruin of that pauper Charudatta, after having sought a (broad) way out, like a worm stationed in the inside of the root of a poisonous herb Now I'll ascend to the elephant corniced upper terrace of my palace and (from there) witness my own exploit

शकार] ॥ ३० ॥ [लल्लादीक्षितास्तु सत्यकमपि इति पठित्वा ' प्रशस्त सत्य सत्यकम् । प्रशसाया कन् ' इति व्याख्यान्ति । विभव सामर्थ्यम्] । उत्तिष्ठेति । [भो पतित आपद्ग्रस्त य साधुजनस्तस्य अनुकम्पिन् निष्कारणोपगतबान्धव धर्मशील धार्मिक उत्तिष्ठ । त्वया मम मोक्षणाय सुमहान् यत्न कृतोऽपि यद्यपि कृत तथाऽपि देव न संवदति अनुकूलत्वेनानुवर्तते । त्वयाऽद्य किं न कृतम् । सर्वं

(तथा कृत्वा दृष्ट्वा च ।) ही ही एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य वध्य नीयमानम्यैता-
वाञ्छनममर्दं । यस्या वेलायामस्मादृश प्रवरो वरमानुषो वध्य नीयते तस्या वेलाया
कीदृशो भवेत् । (निरीक्ष्य ।) कथम् । एष म नवबलीवर्द इव मण्डितो दक्षिणा दिश
नीयते । अथ किनिमित्त मदीयाया प्रासादबालाग्रप्रतोलिकाया समीपे घोषणा निपत्तिता
निवारिता च । (विलोक्य ।) कथं स्थावरकश्चेदोऽपि नास्तीह । मा नाम तेनेतो
गत्वा मन्त्रभेद कृतो भविष्यति । तद्यावदेनमन्विष्यामि । (इत्यवतीर्योपसर्पति ।)

(मशेण तिवखामिलकेण भत्ते शाकेण शूपेण शमच्छकेण ।

भुत्त मए अत्तणअशश गेहे गालिइशकूलेण गुलोदणेण ॥

भिष्णकशखडखणाए चाण्डालवाआए शलगजोए । जघा अ एशे उक्खालिदे^१ वज्झ-
डिण्डिमशदे पडहाण अ शुणीअदि तथा तक्केमि दलिदृचालुदत्ताके वज्झट्ठाण
णीअदि त्ति । ता पेक्खिइशम् । शन्नुविणाशे णाम मम महत्ते हलवकइश पलिदोशे
होदि । शुद अ मए जे वि किल गत्तु वावादअन्त पेक्खदि तइश अण्णइश जम्मन्तले
अक्खिलोणे ण होदि । मए वखु विगगण्ठिगढमपविट्ठेण विअ कीडएण किं पि
अन्तल मग्गमाणेण उप्पाडिदे ताह दलिदृचारुदत्ताह विणाशे । शपद अत्तणकेलिकाए
पाशादबालगपदोलिकाए अहिलुहिअ अत्तणो पलवक्रम पेक्खामि । ही ही एदाह
दलिदृचालुदत्ताह वज्झ णीअमाणाह एवड्ढे^२ जणशमहे । ज वेल अम्हालिशे पबले
त्रलमणुइशे वज्झ णीअदि त वेल कीदिशे^३ भवे । कयम् । एशे शे णवबलदृके विअ
मण्डिदे दक्खिण दिश णीअदि । अथ किणिमित्त ममकेलिकाए पाशादबालगपदोलि-
काए शमीवे घोषणा णिवडिदा णिवालदा अ । कथं थावलके चेडे वि णत्थि इध ।
मा णाम तेण इदो गदुअ मन्त्रभेदे कडे भविइशदि । ता जाव ण अण्णेशामि ।)

चेट — (दृष्ट्वा ।) भट्टारका एष स आगत । (भट्टारका एशे शे आगदे ।)

चाण्डालौ —

अपसरत दत्त मार्गं द्वार पिघत्त भवन तूष्णीका ।

अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टबलीवर्द इत एति ॥ ३० ॥

(ओशलध देध मग्ग दाल ढक्केध होध तुण्हीआ ।

अविणअत्तिकखविशाणे दुटटवइल्ले इदो एदि ॥)

शकार — अरे अरे अन्तरमन्तर दत्त । (उपसृत्य ।) पुत्रक स्थावरक चेट एहि
गच्छाव । (अले अले अन्तल अन्तल देध । पुस्तका थावलका चेडा एहि । गच्छम्ह ।)

चेट — ही ही अनार्य वसन्तसेना मारयित्वा न परितुष्टोऽसि । साप्रत
प्रणयिजनकल्पपादपमार्यचारुदत्त मारयितुं व्यवसितोऽसि । (ही ही अणज्ज वशन्त-
शेणिअ मालिअ ण पलितुट्ठे शि । शपद पणइज्जणकप्पपादव अज्जचालुदत्त मालइदु
ववशिदेसि ।)

शकार — न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं व्यापादयामि । (ण हिलअणकुम्भ-
क्षलिस्से हग्गे इत्थिअ वावादेमि ।)

१ उक्खालिदे २ ऐशे वड्ढे (एष वृद्ध) . ३ कीदिश .

(*Does so, seeing*) Ha, ha ! There is so large a crowd of people when this beggar Charudatta is being taken to the execution ground, how large then would it be when a mighty high personage like myself would be taken to be executed ? (*Peering*) How ! Here he is, decked like a newly-trained bullock, being taken in the southern direction ! But why is it that the proclamation was made in the neighbourhood of the elephant corniced terrace of my palace, and stopped (suddenly) ? (*Observing*) How ! The slave Sthavaraka, too, is not to be seen here ! Could he have gone from this place and divulged the facts ? Let me then first seek him out

(*Descends and approaches*)

CHETA—(*Seeing him*) Gentlemen, here he comes !

CH —

Move off and make way ! Shut the doors and remain silent ! For here comes this mad bull having sharp horns (in the form) of his arrogant deeds ! (30)

SAK —Ho, there ! Make way, make way ! (*Approaching*) My son, Sthavaraka, my slave, come, let us be off !

CHETA —Oh, you villain ! You were not satisfied by the murder of Vasantasena, and (in addition) now you want to murder the noble Charudatta also, the wish granting tree of all supplicants !

SAK —Never shall I, who am like a pot filled with jewels (*i e* very rich), murder a woman (for the sake of her money) !

कृतमित्यर्थः । वसन्ततिलक वृत्तम्] ॥ ३१ ॥ आश्रममिति । [वत्स मातर गृहीत्वा अद्यैव आश्रम कस्यापि मुने तपोवन वा गन्तव्यम् । पुत्र पित्रदोषेण त्वमपि एवमहमिव मृत्यु मा गमिष्यसि] ॥ ३२ ॥ किं ओहृशशीत्यादि । गाथा । किम-
वहमसि हे ज्ञक पुरुष दृष्ट्वा दैवपर्यस्तम् । विदित न त्वमस्तीवत हे दुर्जन
कृतान्तदष्ट्रामापुरोहृपि (?) ॥ पराणेमि परानयामि व्यावर्तयामि । एताए एता-
वता । एवमेवेत्यर्थः । इदानीमित्येके । सङ्खलेन वध्यपट्टह्वादनदण्डेन प्राप्येति ।
[एतद्वचसनमेव महार्णवस्तत्र प्रपान प्राप्य । त्रामो भीति । जनापवाद वसन्त-
सेनावधायशोरूप स एव वल्लि] ॥ ३३ ॥ वज्रपालिआ बधपर्याय । वीरक इति
चाण्डालनाम । बन्ध खण्डेदि बन्धमाच्छिद्य प्रसरति । प्रभवतीति । प्रबलपुरुष
नयनिर्णेतार । तेषा वाक्यैर्भाग्यदोषाददूषितस्य यदि मे धर्म [पुण्यसचय] प्रभवति
तदा सुरपतिभवनस्था कदाचिज्जीवन्ती यत्र तत्र स्थिता वा सैव वसन्तसेनैव

सर्वे—अहो त्वया मारिता । नार्यं चारुदत्तेन । (अहो तु ए मारिदा । ण अज्जचारुदत्तेण ।)

शकार —क एव भणति । (के एव भणादि ।)

सर्वे—(चेतमुद्दिश्य ।) नन्वेष साधु (ण एसो साहू ।)

शकार —(अपवार्यं सभयम् ।) हन्त कथं स्थावरकश्चेत् सुष्ठु न मया सयत् । एष खलु ममाकार्यस्य साक्षी । (विचिन्त्य ।) एव तावत्करिष्यामि । (प्रकाशम् ।) अलीक भट्टारका । अहो एष चेट सुवर्णचोरिकया मया गृहीत-स्ताडितो मारितो बद्धश्च । तत्कृतवैर एष यद्भणति किं सत्यम् । (अपवारितकेन चेटस्य कटक प्रयच्छति । स्वैरकम् ।) पुत्रक स्थावरक चेट एतद्गृहीत्वाऽन्यथा भण । (अविदमादिके अविदमादिके कथं थावलके चेडे शुशु न मए शज्जे । एशे बखु मम अकज्जश शक्खी । एव दाव कलइशम् । अलीअ भट्टालका । हहो एशे चेडे शुवण्णचोलिआए मए गहिदे पिशिट्ठे मालिदे बद्धे अ । ता किदवेले एशे ज भणादि किं शच्चम् । पुस्तका^१ थावलका चेडा एद गेष्हिअ अण्णधा भणाहि ।)

चेट —(गृहीत्वा ।) पश्यत पश्यत भट्टारका अहो सुवर्णेन मा प्रलोभयति । (पेक्खध पेक्खध भट्टालका । हहो शुवण्णेण म पलोभेदि ।)

शकार —(कटकमाच्छिद्य ।) एतत्तत्सुवर्णक यस्य कारणान्मया बद्ध । (सक्तोऽवम् ।) हहो चाण्डाली मया खल्वेष सुवर्णभाण्डारे नियुक्त सुवर्णं चोरयन्मारितस्ताडित । तद्यदि न प्रत्ययेथे तदा पृष्ठं तावत्पश्यतम् । (एशे शे शुवण्णके जज्ज कालणादो मए बद्धे^२ । हहो चाण्डाला^३ मए बखु एशे शुवण्णभाण्डाले णित्ते शुवण्ण^४ चोलान्ते मालिदे पिशिट्ठे । ता जदि ण पत्तिआअध ता पिशिट्ठं दाव पेक्खध ।)

चाण्डालौ—(दृष्ट्वा ।) शोभन भणति । वित्तस्तश्चेत् किं न प्रलपति । (शोहण भणादि । वित्तं^५ चेडे किं ण प्पलवदि^६ ।)

चेट —हन्त ईदृशो दासभावो यत्सत्यं कमपि न प्रत्याययति । (सकरुणम् ।) आर्यं चारुदत्त एतावान्मे विभव । (इति पादयो पतति ।) (हीमादिके ईदिशे दासभावे ज शच्चं^७ कपि ण पत्तिआअदि । अज्जचालुदत्त एत्तिके मे विहवे ।)

चारुदत्त —(सकरुणम् ।)

उत्तिष्ठ भो पतितसाधुजनानुकम्पि-

स्निग्धकारणोपगतबान्धव धर्मशील ।

यत्नं कृतोऽपि सुमहान्मम मोक्षणाय

देव न सवदति किं न कृतं त्वयाऽह ॥ ३१ ॥

चाण्डालौ—भट्टक ताडयित्वैतं चेट निष्कासय । (भट्टके^८ पिट्ठिअ एद चेड णिक्खालेहि ।)

१ पुश्यका २ वद्धे ३ चाण्डाला ४ शुवण्ण ५ विडत्ते ६ प्पडवदि

७ सच्चं कपि (सत्यं कमपि न प्रत्याययते) ८ भट्टके

ALL—Oh, but she was murdered by *you*, and not by the worthy Charudatta !

SAK —Who says so ?

ALL —(*Pointing to Cheta*) Why, this good man !

SAK —(*Alarmed, to himself*) Hang it ! How is it that I failed to properly secure the slave Sthavaraka ? For he is the (sole) witness of my crime (*Pondering*) Well I'll manage it thus (*Aloud*) It is a lie, gentlemen ! For see, this slave was caught by me as he was stealing my gold, and beaten and cudgelled and imprisoned So, having become my enemy, whatever he tells you—could it be the truth ? (*Aside Gives a golden bangle to Cheta Whispering*) Sthavaraka, my son, my slave, take this and contradict what you have said (*lit speak otherwise*)

CHETA —(*Taking it*) Look, masters, look ! Oh, (here) he is tempting me with gold !

SAK —(*Snatching away the bangle*) Here's that golden ornament for which he was put in chains ! (*Angrily*) Oh you Chandalas, I really did beat and cudgel him as he was stealing my gold when appointed to guard my treasury And, if you don't believe me, you may just inspect his back.

CH —(*Seeing*) What he says is right What will a slave when exasperated (*lit. scorched*) not prattle ?

CHETA —Alas ! Slavery is such a (cursed) thing that nobody believes the truth (told by a slave) (*Mournfully*) Sir Charudatta, (only) thus far lay my power ! (*He prostrates himself at his feet*)

CHAR —(*Mournfully*)

Rise, O you who took pity on a fallen innocent man, who came to me as a disinterested friend, and who are righteous by nature Although you made a very great effort to set me free, Fate does not agree to it What is it that you have not done (for me) to day ? (31)

CH —Sir, thrash this slave and turn him out

स्वस्वभावेनात्मरूपतया मम कलङ्क व्यपनयतु । [मालिनी छन्द] ॥ ३४ ॥
गन्तव्यम् । तत्रैव मया मर्तव्यमित्यर्थः । अर्धामति । [दीर्घा उन्नतशरोरा गोमायव

शकार — निष्काम रे । (इति निष्कामयति^१ ।) अरे चाण्डाली किं विलम्बेथे मारयतमेतम् । (^२णिककम ले । अलेचाण्डाल किं विलम्बेव । मालेध एदम् ।)

चाण्डाली—यदि त्वरयसे तदा स्वयमेव मारय । (यदि तुवलशि ता शञ्ज्जव मालेहि ।)

रोहसेन —अरे चाण्डाली मा मारयतम् । मुञ्चन पितरम् । (अले चाण्डाला म मारेध । मुञ्चय आवुकम् ।)

शकार —सपुत्रमेवैत मारयतम् । (शपुत्त ज्जेव एद मालेध ।)

चारुदत्त —सर्वमस्य मूर्खस्य सभाव्यते । तद्गच्छ पुत्र मातु समीपम् ।

रोहसेन — किं मया गतेन कर्तव्यम् । (किं मए गत्तेण कादव्वम् ।)

चारुदत्त —

आश्रम^३ वत्स गन्तव्य गृहीत्वाऽद्यैव मातरम् ।

मा पुत्र पितृदोषेण त्वमप्येव^४ गमिष्यसि ॥ ३२ ॥

तद्वयस्य गृहीत्वैनं व्रज ।

विदूषक —भो वयस्य एव त्वया ज्ञात त्वया विनाऽहं प्राणान्धारयामीति । (भो वअस्स एव्व तुए जाणिद तुए विणा अह पाणाइ धारेमि त्ति ।)

चारुदत्त —वयस्य स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राणपरित्याग ।

विदूषक —(स्वगतम् ।) युक्तं त्विदम् । तथाऽपि न शक्नोमि प्रियवयस्य-विरहितं प्राणान्धर्तुमिति । तद्ब्राह्मण्यै दारकं समर्प्य प्राणपरित्यागेनात्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि । (प्रकाशम् ।) भो वयस्य परानयाम्येतं लघु । (इति सकण्ठग्रह^५ पादयो पतति ।) (जुत्त णेदम् ।) तथा वि ण सक्कुणोमि पिअवअस्स-विरहिदो पाणाइ धारेदु त्ति । ता बम्हणीए दारअ समप्पिअ पाणपरिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्स^६ अणुगमिस्सम् । भो वअस्स पराणेमि एदं लहुम् ।)

(दारकोऽपि रुदन्पतति ।)

शकार —अरे ननु भणामि सपुत्रकं चारुदत्तं व्यापादयतमिति । (अले ण भणामि शपुत्ताकं चालुदत्ताकं वावादेध त्ति ।)

(चारुदत्तो भयं नाटयति)

चाण्डाली—न ह्यस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिः यथा सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयतमिति । तन्निष्कामं रे दारकं निष्कामम् । (इति निष्कामयति ।) इदं तृतीयं घोषणास्थानम् । ताडयतं डिण्डिमम् । (पुनर्घोषयति ।) (ण हि अम्हाण ईदिशी लाआणत्ती जधा शपुत्तं चालुदत्तं वावादेध त्ति । ता णिककम ले दालआ णिककम् । इमं तद्दं घोषणट्टाणम् । ताडेध डिण्डिमम् ।)

१ निर्वासयति. २ णिश्शल (निस्सर) ३ आश्रमो वत्स गन्तव्य ४ त्वमप्यत्र-गमिष्यसि ५ ग्रहण. ६ वअस्समग्ग.

SAK —Here, off with you ! (*He drives him out*) Well, Chandalas, why do you delay ? Kill him !

CH —If you are in such a hurry, then you may kill him yourself !

ROH —O Chandalas, kill me, release my father !

SAK —Kill him together with his son !

CHA'R —Everything is possible in the case of this fool, so, my son, go to your mother

ROH —What am I to do by going away ?

CHAR —

Dear child, this very day you should go to (*reside in*) a hermitage (*in a forest*), along with your mother, lest you too, my son, fare similarly, through the crime of your father (32)

So, friend Maitreya, take him and go

VID —O friend, have you so known 't (*as to think*) that I could remain alive without you ?

CHAR —Friend, your life is in your own power, and it is not right for you to give it up

VID —(*To himself*) That is surely true, but still, I am unable to remain alive after being separated from my dear friend So, I will give this boy into his wife's care and myself follow my dear friend by giving up my life (*Aloud*) O friend, I shall immediately take him back (*He embraces him around the neck and falls at his feet*)

(*The boy, too, weeps and prostrates himself*)

SAK —Eh, do I not say that you should kill Charudatta along with his son ?

(*Charudatta exhibits alarm*)

CH —The king's order (*to us*) is not such (*to the effect*) that we should kill Charudatta along with his son Here, go away, boy, off with you ! (*They show him out*) Here's the third proclamation station Beat the drum ! (*They proclaim once more*)

शकार — (स्वगतम् ।) कथमेते न प्रत्ययन्ते पौरा । (प्रकाशम् ।) अरे चारुदत्त बटुक न प्रत्ययत एष पौरजन । तदात्मीयया जिह्वया भण मया वसन्त सेना मारितेति । (कथ एषे ण पत्तिआअन्ति पीला । हहो चालुदत्ता बडुका^१ ण पत्तिआअदि एषे पौलजणे । ता अत्तणकेलिकाए जीहाए भणाहि मए वसन्तसेणा मालिदेत्ति ।)

(चारुदत्तस्तूष्णीमास्ते ।)

शकार — अरे चाण्डाल मनुष्य न भणति चारुदत्तबटुक । तद्भूययतमनेन जर्जरवशखण्डेन शङ्खलेन ताडयित्वा ताडयित्वा । (अले चाण्डाल गोहे ण भणादि चालुदत्तबडुके^२ । ता भणावेध इमिणा जज्जलवशखण्डेन शङ्खलेन तालिअ तालिअ ।)

चाण्डाल — (प्रहारमुद्यम्य ।) भोश्चारुदत्त भण । (भो चालुदत्त भणाहि ।)

चारुदत्त — (सकरुणम् ।)

प्राप्यैतद्वचसनमहार्णवप्रपात^३

न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषाद ।

एको मा दहति जनापवादवह्नि-

र्वक्तव्य यदिह मया हता प्रियेति ॥ ३३ ॥

(शकार पुनस्तथैव ।)

चारुदत्त — भो भो पौरा । (' मया खलु नृशसेन ' (१।३०, ३८) इत्यादि पुन पठति ।)

शकार — व्यापादिता । (वावादिता ।)

चारुदत्त — एवमस्तु ।

प्रथमचाण्डाल — अरे तवात्र वध्यपालिका । (अले तव अत्त^४ वज्जपालिआ ।)

द्वितीयचाण्डाल — अरे तव । (अले तव ।)

प्रथम — अरे लेख कुर्व । (इति बहुविध लेखक कृत्वा ।) अरे यदि मदीया वध्यपालिका तदा तिष्ठतु तावन्मुहूर्तकम् । (अले लेखअ कलेम्ह । अले जदि ममकेलिका वज्जपालिआ ता चिट्ठु दाव मुहुत्तअम् ।)

द्वितीय — किनिमित्तम् । (किणिमित्तम् ।)

प्रथम — अरे भणितोऽस्मि पित्रा स्वर्गं गच्छता यथा—पुत्र वीरक यदि तव वध्यपालिका भवति मा सहसा व्यापादयसि वध्यम् । (अले भणिदो म्हि पिटुणा शग्ग गच्छन्तेण जधा—पुत्त वीरअ जइ तुह वज्जपालिआ होदि मा शहशा^५ वावादअशि वज्जम् ।)

१ बडुवका (बटुक ।) २ बडुवके, बुडुवडुके ३ महार्णव, ..प्रयात.
४ वज्जवाली. ५ शहशक्ति (सहसेति)

SAK —(*To himself*) How ! These citizens do not believe it ! (*Aloud*) Oh, Chrudatta, you fellow ! This multitude of citizens does not believe it So speak it with your own tongue—
“ I killed Vasantasena ”

(*Charudatta remains silent*)

SAK —Ho ! Chandala, man, this fellow, Charudatta, doesn't speak. So make him speak by repeatedly striking him with that broken piece of old bamboo, your drum-stick

CH —(*Raising his hand for a blow*) Speak, O Charudatta !

CHAR —(*Mournfully*)

Having fallen in this fathomless big ocean of calamity, I feel neither terror nor sorrow in my mind But only one thing, viz the fire of popular ignominy, burns me, when now I am asked to say—“ I killed my beloved ” (33)

(*Sakara again says as before*)

CHAR —Oh, ye citizens ! (*He recites again the verse beginning ' By my cruel self' &c*)

SAK —“ Was killed ”

CHAR —So be it !

THE FIRST CH —Oh, it is your turn to day to kill

THE SECOND CH —Oh, it is yours !

THE FIRST—Let us reckon by making a writing (*They write or draw lines in many ways*) Ah, if it is my turn, then let it stand over for a short while

THE SECOND—What for ?

THE FIRST—I was told by my father when about to depart to heaven, thus—“ Viraka, my son, whenever it will be your turn to kill, you should never kill the condemned man at once ”

शृगाला प्रतिवृत्त शूलादधोलम्बमानं कलेवर कर्षन्ति । अर्धमपि शूललग्नमट्टहासस्य
वेशो कालाट्टहासस्य रूपमिव तद्वद्भूषणमित्यर्थः । शूललग्न स्थितम्] ॥ ३५ ॥
उत्तिष्ठदिति ॥ ३६ ॥ आकृष्ट इति । उद्गीति । [सरोषमाकृष्ट मुष्टौ त्सरौ
मुष्टिना गृहीतोऽपि दारुणक भोषण अग्निसन्निभ निर्वर्तितसदृश खड्ग किमर्थं

द्वितीय — अरे किनिमित्तम् । (अले किणिमित्तम् ।)

प्रथम — कदाऽपि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा वध्य मोचयति । कदाऽपि राज्ञ पुत्रो भवति तेन वृद्धिमहोत्सवेन सर्ववध्याना मोक्षो भवति । कदाऽपि हस्ती बन्ध खण्डयति तेन सभ्रमेण वध्यो मुक्तो भवति । कदाऽपि राजपरिवर्तो भवति तेन सर्ववध्याना मोक्षो भवति । (कदावि कोवि साहू अत्थ दइअ वज्झ मोआवेदि । कदावि लण्णो पुत्ते भोदि तेण वद्धावेण^१ शव्ववज्झाण मोक्खे होदि । कदावि हत्थी बन्ध खण्डेदि^२ तेण सभमेण वज्झे मुक्के होदि । कदावि लाअअलिबत्ते होदि तेण शव्ववज्झाण मोक्खे होदि ।)

शकार — किं किं राजपरिवर्तो भवति । (किं किं लाअअलिपत्ते होदि ।)

चाण्डाल — अरे वध्यपालिकाया लेख कुर्व । (अले वज्झपालिआए लेक्खअ कलम्हे ।)

शकार — अरे शीघ्र मारयत चारुदत्तम् । (इत्युक्त्वा चेष्ट गृहात्स्वान्ते स्थित ।) (अले शिग्घ मालेध चालुदत्ताकम् ।)

चाण्डाल — आर्यं चारुदत्तं राजनियोगं खल्वपराध्यति न खलवावा चाण्डाली । तस्मै यत्स्मर्तव्यम् । (अञ्जं चालुदत्तं लाअणिओओ क्खु अवलज्झदि ण क्खु अम्हे चाण्डाला । ता शुमलेहि जं शुमलिदव्वम् ।)

चारुदत्त —

प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य

प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात्कथञ्चित् ।

सुरपतिभवनस्था^३ यत्र तत्र स्थिता^४ वा

व्यपनयतु कलङ्कः स्वस्वभावेन^५ सर्व^६ ॥ ३४ ॥

भो क्व तावन्मया गन्तव्यम् ।

चाण्डाल — (अग्रतो दर्शयित्वा ।) अरे एतद्दृश्यते दक्षिणश्मशानं यत्प्रेक्ष्य वध्या क्षतिं प्राणान्मुञ्चन्ति । पश्य पश्य ।

अर्धं कलेवरं प्रतिवृत्तं कर्षन्ति दीर्घगोमायव^७ ।

अर्धमपि शूललग्नं वेश इवाट्टहासस्य ॥ ३५ ॥

(अले एदं दीशदि दक्खिणमशाणं जं पेक्खिअ वज्झा क्षत्तिं पाणाइ मुञ्चन्ति । पेक्ख पेक्ख ।)

अद्वं कलेवलं पडिबुत्तं कट्टन्ति दीर्घगोमाया ।

अद्वं पि शूललग्नं वेशं विअ अट्टहासस्य ॥)

चारुदत्त — हा हतोऽस्मि मन्दभाग्य । (इति सावेगमुपविशति ।)

१ वद्धावएण. २ खुट्टति (छिनत्ति) ३ भुवनस्था ४ आस्थिता ५ स्वस्ति० ६ सैषा

THE SECOND—For what reason ?

THE FIRST—Perchance some kind gentleman might set the condemned man at liberty by paying a ransom Perhaps a son might be born to the king, and on account of that great joyous festival, all the condemned men may be released Perchance an elephant might break loose from his chains, and in that commotion the condemned criminal might escape Or sometimes there might be a change of kings, and then all the condemned men may be set at large

SAK —What, what's that ? A change of kings ?

CH —Eh, let us reckon by writing out our turns of killing

SAK —You there, kill Charudatta quickly ! (*Having said so he, with the Cheta, moves away and remains in a corner*)

CH —Noble Charudatta, it is verily the king's command that is guilty towards you, and not we, Chandalas So please think of whatever you have to think of

CHAR —

Although through ill luck I am somehow condemned (declared guilty) by the words of persons in high authority, still, if my righteousness possesses power, then let that very same (beloved of mine), residing in Indra's heaven,—or wherever she may be,—remove this stigma on me, by virtue of (with) her own (sweet) good nature (34)

Well, where am I to go now ?

CH —(*Pointing before him*) Well, here you observe this southern cemetery at whose very sight the condemned men at once (take fright and) die See, see—

Jackals with elongated bodies are pulling at the (lower) half of a corpse which is dangling there, while the other half still remains on the stake, like the (grinning) mask of loud laughter (35)

CHAR —Alas ! I am undone, unlucky that I am ! (*Sits down in agony*)

वरण्या पतित] ॥ ३७ ॥ सह्यवासिनीति । सह्य पर्वतविशेष । तत्रस्था दुर्गा
स्वकुलदेवता संबोधयति । का पुनरिति । गाथा । का पुनस्त्वरितमसे पतता
चिकुरभारेण [कुन्तलकलापेनोपलक्षिता एषा] व्याहरन्त्युत्थितहस्ता [ऊर्ध्वपाणि]

‘शकार —न तावद्गमिष्यामि । चारुदत्तक व्यापाद्यमान तावत्पश्यामि ।
(परिष्क्रम्य दृष्ट्वा ।) कथमुपविष्ट । (ण दाव गमिस्सम् । चालुदत्ताक वावाद-
अन्त दाव पेक्खामि । कथ उवविस्ते ।)

चाण्डाल —चारुदत्त किं भीतोऽसि । (चालुदत्ता किं भीदेशि ।)

चारुदत्त —(सहसोत्थाय ।) मूर्ख । (‘न भीतो मरणादस्मि केवल दूषित
यश ’ (१०।२७) इत्यादि पुन पठति ।)

चाण्डाल —आर्य चारुदत्त गगनतले प्रतिवसन्तौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते ।
किं पुनर्जना मरणभीरुका मानवा वा । लोके कोऽप्युत्थित पतति कोऽपि पतितोऽ-
प्युत्तिष्ठते ।

उत्तिष्ठत्पततो वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति ।

एतानि हृदये कृत्वा सधारयात्मानम् ॥ ३६ ॥

(द्वितीयचाण्डाल प्रति ।) एतच्चतुर्थं घोषणास्थानम् । तदुद्घोषयाव । (पुन-
स्तथैवोद्घोषयत ।) (अज्ज चालुदत्त गअणदले पडिवशन्ता चन्दशुज्जा वि विपत्ति
लहन्ति । किं उण जणा मलणभीलुआ माणवा वा । लोए कोवि उट्ठिदो पडिदि
कोवि पडिदोवि उट्ठेदि ।

उट्ठन्तपडन्ताह वशणपाडिआ शवस्स उण अत्थि ।

एदाइ हिअए कदुअ सधालेहि अत्ताणअ ॥

एद चउट्ठ घोषणट्ठाणम् । ता उग्घोशम्ह ।)

चारुदत्त —हा प्रिये वसन्तसेने । (‘ शशिविमलमयूख ’—(१०।१३)
इत्यादि पुन पठति ।)

(तत प्रविशति ससभ्रमा वसन्तसेना भिक्षुश्च ।)

भिक्षु —आश्चर्यम् । अस्थानपरिश्रान्ता समाश्वास्य वसन्तसेनिका नयन्ननु
गृहीतोऽस्मि प्रव्रज्यया । उपासिके कुत्र त्वा नेष्यामि । (हीमाणहे । अट्ठाण-
पलिस्सन्त शमस्साशिअ वशन्तशेणिअ णअन्ते अणुग्गहिदम्हि पव्वज्जाए । उवाशिके
कहि तुम णइस्सम् ।)

वसन्तसेना —आर्यचारुदत्तस्यैव गेहम् । तस्य दर्शनेन मृगलाञ्छनस्यैव कुमु-
दिनीमानन्दय माम् । (अज्जचारुदत्तस्स ज्जेव गेहम् । तस्स दसणेण मिअलाञ्छणस्स
विअ कुमुदिणिं आणन्देहि मम् ।)

भिक्षु —(स्वगतम् ।) कतरेण मार्गेण प्रविशामि । (विचिन्त्य ।) राज-
मार्गेणैव प्रविशामि । उपासिके एहि । अयं राजमार्गः । (आकर्ण्य ।) किं नु खल्वेष
राजमार्गे महान्कलकल श्रूयते । (कदत्तेण मग्गेण पविशामि । लाअमग्गेण ज्जेव
पविशामि । उवाशिके एहि । इमं लाअमग्गम् । किं णु क्खु एशे लाअमग्गे महन्ते
कलअले शुणीअदि ।)

SAK —I won't go just yet. Let me first see Charudatta being killed (*Walking about and seeing*) How ! He has sat down !

CH —Charudatta, are you afraid ?

CHAR —(*Getting up at once*) You fool ! (*He recites again the verse beginning ' I am not afraid of death, only my good name is soiled' &c*)

CH —Noble Charudatta, even the sun and the moon, who are denizens of heaven, are overtaken by calamity, what then of (common) people, men who are afraid of death ? In this world, any one who rises does fall, and one who falls does rise (again)

The dead body, rising and again falling, exhibits the manner of the casting off of a garment So, keeping these things in your mind, you should steel yourself.(against death) (36)

(*To the second Chandala*) Here's the fourth proclamation-station ! Let us, therefore, proclaim it aloud, (*They again proclaim as before*)

CHAR —Oh, my beloved Vasantasena ! (*He again recites the verse beginning ' O you with teeth pure like the rays of the moon' &c*)

(*Then enter in a hurry Vasantasena and the Bhikshu*)

BHIKSHU —Wonderful ! I am indeed blessed by my ascetic state, since I am leading (i. e. showing the way to) Vasantasena after having revived her who had swooned in an undesirable locality —O, worshipper of Buddha, where shall I take you ?

VAS —To the house of the worthy Charudatta, of course ! Kindly gladden me with his sight, like a night lotus with that of the moon !

BH —(*To himself*) By what route shall I proceed ? (*pondering*) I will go by the high road Come, O worshipper of Buddha ! Here is the high road (*Listening*) What, I wonder, might be the cause of this mighty uproar that I hear on the highway ?

इत एति । ' उच्छिद्वहत्या ' इति पाठे उच्छिद्वहस्तेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ [यज्ञवाट-
गतस्य यज्ञस्थानस्थितस्य ।] केयमिति । अमृद्यते उदगते । द्रोणवृष्टि द्रोणस्य
मेघस्य वृष्टि ॥ ३९ ॥ बसन्तसेनेति । [द्वितीया मृताया अन्या । उपजाति-
वृत्तम्] ॥ ४० ॥ किं न्विति । [जीवातुकाम्यया जीवदोषधेच्छया । जीवयितु

वसन्तसेना—(अग्रतो निरूप्य ।) कथं पुरतो महाजनसमूह । आर्यं जानीहि तार्वातिकं न्विदमिति । विषमभरक्रान्तेव वसुधरा एकवासोन्नतोऽज्जयिनीं वर्तते । (कथं पुरतो महाजनसमूहो । अज्जं जाणाहि दाव किं णेदं त्ति । विषमभरकन्ता विषं वसुधरा एवासांणदा उज्जइणी वट्टदि ।)

चाण्डाल—इदं च पश्चिमं घोषणास्थानम् । तत्ताडयत डिण्डिमम् । उद्धोषयत घोषणाम् । (तथा कृत्वा ।) भोश्चारुदत्तं प्रतिपालय । मा भै । शीघ्रमेव मार्यसे । (इमं अ पच्छिमं घोषणट्टाणम् । ता तालेध डिण्डिमम् । उग्गोशेव घोषणम् । भो चालुदत्तं पडिवालेहि । मा भाआहि । लहु उज्जेव मालीअसि ।)

चारुदत्त—भगवत्यो देवता ।

भिक्षु—(श्रुत्वा ससन्नम् ।) उपासिके त्वं किल चारुदत्तेन मारिताऽसीति चारुदत्तो मारयितुं नीयते । (उवागिके तुमं किल चालुदत्तेण मालिदासि त्ति चालुदत्तो मालिदुणीअदि ।)

वसन्तसेना—(ससन्नम् ।) हा धिक् हा धिक् । कथं मम मन्दभागिन्या कृतं आर्यचारुदत्तो व्यापाद्यते । भो त्वरितं त्वरितमादेशय मार्गम् । (हृद्धी हृद्धी । कथं मम मन्दभाइणीए किदे अज्जचालुदत्तो वावादीअदि । भो तुरिदं तुरिदं आदेसेहि मग्गम् ।)

भिक्षु—त्वरता त्वरता बुद्धोपासिकाऽऽर्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्वासयितुम् । आर्या अन्तरमन्तरं दत्तं । (तुवलदु तुवलदु बुद्धोवाशिका अज्जचालुदत्तं जीअन्तं शमइशासिदुम् । अज्जा अन्तं अन्तलं देध ।)

वसन्तसेना—अन्तरमन्तरम् । (अन्तरं अन्तरम् ।)

चाण्डाल—आर्यं चारुदत्तं स्वामिनियोगोऽपराध्यति । तस्मै यस्मैतव्यम् । (अज्जं चालुदत्तं शमिणिओओ अवलज्जदि । ता शुमलेहि जं शुमलिदव्वम् ।)

चारुदत्त—किं बहुना । (‘प्रभवति—’ (१०।३४) इत्यादि श्लोकं पठति ।)

चाण्डाल—(खड्गमाकृष्य ।) आर्यं चारुदत्तं उत्तानो भूत्वा समं तिष्ठ । एकप्रहारेण मारयित्वा त्वां स्वर्गं नयाव । (अज्जं चालुदत्तं उत्ताने भविअं समं चिट्ठं । एक्कप्पहालेण मालिअं तुमं शग्गं णेम्ह ।)

(चारुदत्तस्तथा तिष्ठति ।)

चाण्डाल—(प्रहर्तुमीहते । खड्गपतनं हस्तादभिनयन् ।) ही कथम् ।

आकृष्टं सरोषं मुष्टौ मुष्टिना गृहीतोऽपि ।

धरण्या किमर्थं पतितो दारुणकोऽशनिसनिभः खड्ग ॥ ३७ ॥

यथैतत्सवृत्तं तथा तर्कयामि न विपद्यत आर्यचारुदत्त इति । भगवति सह्यवासिनि प्रसीद प्रसीद । अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत्तदाऽनुगृहीतं त्वया चाण्डालकुलं भवेत् । (ही कथम् ।)

VAS —(*Peering before her*) How ! There's a big crowd of people in our front ! Sir, please just find out what it may be Ujjayini seems to have raised itself in one spot, as though the earth had become burdened with an uneven load !

CH —And here is the last proclamation station So, strike the drum and repeat aloud the proclamation ! (*Doing accordingly*) O Charudatta, get ready ! Do not fear, you will be quickly dispatched !

CHAR —Ye gods in heaven !

BH —(*Hearing it, excitedly*) O worshipper of Buddha ! Charudatta is being taken for being killed on a charge of having murdered you

VAS —(*In agitation*). Oh, alas ! Oh, alas ! How is it that the worthy Charudatta is being killed on account of me, the unlucky one ! Sir, please show me the way very quickly

BH —Make haste, O worshipper of Buddha, make haste and comfort the worthy Charudatta while he still lives ! Make way, sirs, make way !

VAS —Make room, make room !

CH —Noble Charudatta, it is our master's command that is guilty here So remember whatever you have to remember

CHAR —What more need I say ? (*Recites the verse beginning " Although I am deemed a sinner " &c*)

CH —(*Drawing his sword*) Noble Charudatta, lie flat and keep straight We will despatch you with one stroke and send you to heaven

(*Charudatta lies as asked*)

CH —(*Is about to strike, gesticulating that the sword drops from his hand*) Ha ! How's that ?

Although I fiercely drew it by its hilt and grasped it in my fist, why has the sword, terrible like the thunderbolt, fallen on the ground ? (37)

Since this has occurred, I infer that the worthy Charudatta won't be killed (after all) O divine Durga, thou that dwellest on the Sahya ? Have mercy ! If Charudatta happens to be saved, then forsooth the (whole) race of the Chandalas will have been blessed by you !

आळट्टिदे^२ शलांश मुट्ठीए मुट्ठिणा गहीदे वि ।

वलणीए कीश पडिदे दालुणके अशणिशणिहे खग्गे ॥

जघा एद सवुत्त तघा तक्केमि ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते त्ति । भवदि सज्जवाशिणि पशीद पशीद । अवि णाम चालुदत्तश्श मोक्खे भवे तदो अणुगहीद तुए चाण्डालउल भवे ।)

अपर — यथाज्ञप्तमनुतिष्ठाम् । (जघाणत्त अणुचिट्ठम्ह ।)

प्रथम — भवतु । एव कुर्व । (भोदु^१ । एव कलेम्ह ।)

(इत्युभौ चारुदत्त शूले समारोपयितुमिच्छत ।)

(चारुदत्त 'प्रभवति—' (१०।३४) इत्यादि पुन पठति ।)

भिक्षुर्वसन्तसेना च — (दृष्ट्वा ।) आर्या मा तावन्मा तावन् । आर्या एषाह मन्दभागिनी यस्या कारणादेष व्यापाद्यते । (अज्जा मा दाव मा दाव । अज्जा एसा अह मन्दभाइणी जाए कारणादो एसो वावादीअदि ।)

चाण्डाल — (दृष्ट्वा ।)

का पुनस्त्वरितमेषाऽसपत्ता चिकुरभारेण ।

मा मेति व्याहृत्युत्थितहस्तेत एति ॥ ३८ ॥

(का उण तुलिद एसा अशपडन्तेण चिउलभालेण ।

मा मेति वाहलन्ती उठ्ठिदहत्था^३ इदो एदि ॥)

वसन्तसेना — आर्यं चारुदत्तं किं न्विदम् । (इति पादयो पतति ।) (अज्ज चारुदत्तं किं ण्णेदम् ।)

भिक्षु — आर्यं चारुदत्तं किं न्विदम् । (इति पादयो पतति ।) (अज्ज चालुदत्तं किं ण्णेदम् ।)

चाण्डाल — (सभयमपसृत्य^४ ।) कथं वसन्तसेना । ननु खल्वावाभ्यां साकुर्वं व्यापादित । (कथं वसन्तसेना । ण क्खु अम्हेहिं शाहू ण वावादिदे ।)

भिक्षु — (उत्थाय ।) अरे जीवति चारुदत्त । (अले जीवदि चालुदत्ते ।)

चाण्डाल — जीवति वर्षशतम् । (जीवदि वरसशदम् ।^५)

वसन्तसेना — (सहर्षं ।) प्रत्युज्जीविताऽस्मि । (पच्चुज्जीविदम्ह ।)

चाण्डाल — तद्यावदेतद्वृत्तं राज्ञो यज्ञवाटगतस्य निवेदयाव । (ता जाव एद वृत्तं राइणो जण्णवाडगदश्श णिवेदेम्ह ।)

(इति निष्क्रामत ।)

SECOND CH —Let us do as we were ordered

FIRST CH —Certainly Let us do so

(*Thereupon both prepare to fix Charudatta on the stake*)

(*Charudatta again recites the verse beginning ' Although I am deemed a sinner' &c*)

BH & VAS —(*Observing*) Forbear, sirs, forbear'—Gentlemen here I am, that same unlucky woman for whose sake he is being killed !

CH—(*Seeing*)

And who may this lady be, with her ample tresses fallen over her shoulders, that is quickly coming in this direction, with her hand raised, and saying ' Forbear, forbear ' ? (38)

VAS —Noble Charudatta, what does this mean ? (*She falls on his breast*)

BH —Noble Charudatta, what may this be ? (*He falls at his feet*)

CH —(*Moving off in alarm*) How ! (*She is*) Vasantasena ! How very lucky that we did not kill an innocent person !

BH —(*Rising*) Man, does Charudatta live ?

CH —He lives a hundred years !

VAS —(*Joyfully*). I am restored to life again !

CH —So, then, let us first report this turn of events to the king who is in the sacrificial enclosure (*They start to go*)

मित्यर्थ । रूपानुरूपेण सदृशरूपेण] ॥ ४१ ॥ कुत इति । [बाष्पाम्बुधाराभि
पयोधरौ स्नपयन्ती । विद्याऽमृतसजीवनी विद्या ।] विद्या इतरेष्विविकतात्मज्ञानम्
॥ ४२ ॥ त्वदर्थमिति । [देह देह । ' कायो देह कञ्जीबपुमो ' इत्यमर । उपजाति-
वृत्तम् ॥ ४३ ॥ रक्तमिति । [वरस्य जामातु वस्त्रम् । यद्वा पट्टवस्त्रम् ।] वरस्य
यथा जामातुरिव । [पर्यायालंकार । वसन्ततिलक वृत्तम्] ॥ ४४ ॥ पूर्व्वेति ।
[प्रभविष्णुना सामर्थ्यवता । मनागीपत्] ॥ ४५ ॥ तेनापि । न एतद्व्यतिरिक्ते-
नान्येनेत्यर्थ । न प्रत्यभिजानाति । निर्वेद शान्ति वैषयिकेच्छानिवृत्ति । किमेत-
त्किमेतदिति शत्रूणा क्रूर कलकल । जयतीति । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तने । [वृषभ-
केतु शिव । षण्मुख कार्तिकेय क्रीञ्चशत्रु क्रीञ्चाख्यस्य दैत्यस्य हन्ता । तदुक्त —
' क्रीञ्चे क्रीञ्चो हतो दैत्य क्रीञ्चाद्रौ हेमकन्दरे । स्कन्देन युद्ध्वा सुचिर चित्रमायी
सुमायिना ' इति ।] तदनु जयति आत्मसात्करोति । [शुभ्र कैलास केतुरिव यस्या

शकार — (वसन्तसेना दृष्ट्वा , सत्रासम् ।) आश्चर्यम् । केन गर्भदासी जीवन प्रापिता । उत्क्रान्ता मे प्राणा । भवतु । पलायिष्ये । (इति पलायते ।)
(ह्रीमादिके । केण गम्भदासी जीवाविदा । उक्कन्ताइ मे पाणाइ । भोदु । पलाइशम् ।)

चाण्डाल — (उपसृत्य ।) अरे नन्वावयोरीदृशी राजाज्ञप्ति — येन सा व्यापादिता न मारयतमिति । तद्राष्ट्रियश्यालमेवान्विष्याव । (अले ण अम्हाण ईदिशी लाआणत्ती—जेण शा वावादिदा न मालेध त्ति । ता लट्टिअशालअ ज्जेव्व अण्णेशम्ह ।)

(इति निष्क्रान्ता ।)

चारुदत्त — (सविस्मयम् ।)

केयमभ्युद्यते^१ शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते मयि ।

अनावृष्टिहते सस्ये^२ द्रोणवृष्टिरिवागता^३ ॥ ३९ ॥

(अवलोक्य च ।)

वसन्तसेना किमिय द्वितीया समागता सैव दिव किमित्यम् ।

भ्रान्त मन पश्यति वा ममैना वसन्तसेना न मृताऽथ सैव ॥ ४० ॥

अथ वा ।

किं नु स्वगत्युत प्राप्ता भम जीवातुकाभ्यया^४ ।

तस्या रूपानुरूपेण किमुतान्येयमागता ॥ ४१ ॥

वसन्तसेना—(सास्त्रमुत्थाय पादयोनित्पत्य ।) आर्यं चारुदत्त सैवाह पापा यस्या. कारणादिय त्वयाऽमदृश्यवस्था प्राप्ता । (अज्ज चालुदत्त सा ज्जेव्व अह पावा जाए कारणादो इअ तुए असरिसी अवत्था पाविदा ।)

(नेपथ्ये ।)

आश्चर्यमाश्चर्यम् । जीवति वसन्तसेना । (इति सर्वे पठन्ति ।) (अच्चरिअं अच्चरिअम् । जीवति वसन्तसेना ।)

चारुदत्त — (आकर्ण्य सहपोत्थाय 'स्पर्शमुखमभिनीय निमीलिताक्ष एव हर्ष- गद्गदाक्षरम् ।) प्रिये वसन्तसेना त्वम् ।

वसन्तसेना—सैवाह मन्दभाग्या । (सा ज्जेव्वाह मन्दभाआ ।)

चारुदत्त — (निरूप्य सहषम् ।) कथं वसन्तसेनैव । (सानन्दम् ।)

कुतो बाष्पाब्जधाराभि स्नपयन्ती पयोधरी ।

मयि मृत्युवश प्राप्ते विश्वेव समुपागता ॥ ४२ ॥

१ केय समु० २ सस्ये ३ सम्यग्रनृष्टि ४ जीवानु ५ स-स-स्पर्शमुखनिमी. ६ स्नाप०.

SAK —(*Seeing Vasantasena, in alarm*) Heavens ! By whom was this born slave girl brought back to life ? Now my life has (as good as) ended ! Well, let me take to my heels (*He runs away*)

CH —(*Approaching*) On, the king's order to us was to this effect—" Kill him by whom she was murdered " So let us go in pursuit of the royal brother-in-law himself

(*Exeunt*)

CHAR —(*Full of wonder*)

While the weapon was raised and I was in the jaws of death, who is this lady that has come up, like a shower from the Drona cloud, (coming) on the crop withering owing to drought ? (39)

(*Then, having observed*)

Is this a second Vasantasena ? Or has that same (Vasantasena) thus come here from heaven ? Or is my wandering mind seeing her (in illusion) ? Or can it be that Vasantasena never died at all, and that this is the same ? (40)

Or again

Has she come back again from heaven with a desire to restore me to life ? Or is she some different lady, resembling her in appearance, that has come here ? (41)

VAS.—(*Tearfully rising, and falling at his feet*) Noble Charudatts, it is my own sinful self, for whose sake you were reduced to this unmerited plight !

(*Behind the Scenes*)

Wonder, oh, wonder ! Vasantasena is alive ! (*All repeat these words*)

CHAR —(*Hears, immediately rises, and exhibits pleasure at Vasantasena's touch Still keeping his eyes closed, and in a voice faltering in ecstasy*) Beloved mine, are you really Vasantasena ?

VAS —The very same, my own unlucky self !

CHAR —(*Observing, joyfully*) How ! She is Vasantasena and none else ! (*Delightedly*)

Bathing your breasts with the streams of the water of tears, whence did you come, like the divine (re-vivifying) lore, when I was in the grasp of Death ? (42)

प्रिये वसन्तसेने ।

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमान देह त्वयैव प्रतिमोचित मे ।

अहो प्रभाव प्रियसगमस्य मृतोऽपि को नाम पुनर्निधयेत ॥ ४३ ॥

अपि च । प्रिये पश्य^१ ।

रक्षत तदेव वरवस्त्रमिय च माला

कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च वध्यपटहृध्वनयस्तथैव

जाता विवाहपटहृध्वनिभिः समाना ॥ ४४ ॥

वसन्तसेना—अतिदक्षिणतया किं न्विद व्यवसितमार्येण । (अदिदक्खिणदाए किं ण्णेद ववसिद अज्जेण ।)

चारुदत्त —प्रिये त्व किल मया हतेति—

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता^२ तेन मनागस्मि निपातित ॥ ४५ ॥

वसन्तसेना—(कर्णा पिधाय ।) शान्त पापम् । तेनास्मि राजश्यालेन व्यापादिता । (मन्त पावम् । तेण म्हि राअसालेण वावादिता ।)

चारुदत्त —(भिक्षु दृष्ट्वा ।) अयमपि क ।

वसन्तसेना—तेनानार्येण व्यापादिता । एतेनार्येण जीव प्रापिताऽस्मि । (तेण अणज्जेण वावादिता । एदिणा अज्जेण जीवाविदम्हि^३ ।)

चारुदत्त —कस्त्वमकारणबन्धु ।

भिक्षु—न प्रत्यभिजानाति मामार्यं । अहं स आर्यस्य चरणसवाहचिन्तक सवाहको नाम द्यूतकरैर्गृहीत एतयोपासिकयाऽऽर्यस्यात्मीय इत्यलकारपणनिष्क्रीतोऽस्मि । तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यश्रमणकं सवृत्तोऽस्मि । एषाऽप्यार्या प्रदहणविषयसिन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्धान गता । तेन चानार्येण न मा बहु मन्यस इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता मया दृष्टा । (ण पच्चभिजानादि^३ म अज्जो । अहं सो अज्जइश चलणशवाहचिन्तए शवाहके णाम । जूदिअलेहि गहिदे एदाए उवाशिकाए अज्जइश केलके ति अलकालपणणिवकीदे म्हि । तेण अ जूदणिव्वेदेण शकशमणके शवुत्ते म्हि । एशावि अज्जा पवहणविपज्जाशेण पुष्पकलण्डकजिण्णुज्जाण गदा । तेण अ अणज्जेण ण म बहु मण्णेशि ति बाहुपाशबलकालेण मालिदा मए दिट्ठा ।)

सा ताम् । मालिनी वृत्तम्] ॥ ४६ ॥ हस्वेति । शेषभूता पुष्पदामायमानाम् । गुणभूतामिति केचित् । [व्यसनगतमापद्ग्रस्तम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम्] ॥ ४७ ॥

Beloved Vasantasena !

This body of mine, which was about to be destroyed on your account, was saved by yourself (from that fate) Oh, the power of union with one's beloved person ! (Else) who, being dead, could ever be brought back to life again ? (43)

And, O my dear, sec, moreover —

By the arrival of you, my beloved, that same red garment has become (like) a bridegroom's attire, and this garland decks me as though I were a bridegroom And similarly, these sounds of the drum of execution now resemble those of nuptial drums (44)

VAS —What is this that your noble self, in your extreme generosity, has brought on yourself ?

CHAR —Beloved, under a charge that you were killed by me,

I was very nearly put to death by that powerful enemy of mine, who had from the very beginning conceived a hatred (against me) and who is to fall in hell (45)

VAS —(*Closing her ears*) Heaven forbid ! It was that royal brother-in-law who killed me

CHAR —(*Seeing the Bhikshu*) And who is this, too ?

VAS —I was killed by that wicked man but this gentleman restored me to life

CHAR —Who are you, that (thus) befriended her disinterestedly ?

BH —Your worthy self does not recognize me I am that same person, named Samvahaka, employed as the Shampooer-of-the-feet of your noble self I was seized by gamblers, but this worshipper of Buddha bought me off giving an ornament as my ransom, simply because I belonged to your honour And through the disgust (which I then felt) for gambling, I turned a Buddhist mendicant This worthy lady had gone to the old *Pushpakarandaka* garden owing to an interchange of carriages, and she was forcibly strangled by that wicked fellow with the noose of his arms, because she didn't think highly of (i e love) him (Afterwards) I found her

हृत्वेति । [बलेन सुसैन्येन मन्त्रेण सुनयोपदेशेन च विहीन रिपु हत्वा । प्रकर्षा-
त्प्रभावातिशयात् । समग्रवसुधाया अविराज्य यस्मिन् तादृक् शत्रुराज्य बलारे
इन्द्रस्य राज्यमिव प्राप्तम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम्] ॥ ४८ ॥ विदधेति । [भो

(नेपथ्ये कलकल ।)

जयति वृषभकेतुदक्षयज्ञस्य हन्ता
 तदनु जयति भेता षण्मुख क्रौञ्चशत्रु ।
 तदनु जयति कृत्स्ना शुभ्रकलासकेतु
 विनिहतवरवेरो चाधको ग विशालाम् ॥ ४६ ॥
 (प्रविष्य गहना ।)

शविलक —

हत्वा त कुतूपमह हि पालक भो-
 स्तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्यक तम् ।
 तस्याज्ञा शिरसि निधाय शेषभूता
 मोक्ष्येह व्यसनगत च चारुदत्तम् ॥ ४७ ॥

हत्वा रिपु त बलमन्त्रहीन पौरान्समाश्वास्य पुन प्रकर्षात् ।
 प्राप्त समग्र वसुधाधिराज्य राज्यं बलारेखि^१ शत्रुराज्यम् ॥ ४८ ॥

(अग्रना निरूप्य ।) भवतु । अत्र तन भवितव्य यत्राय जनपदसमवाय । अपि
 नामायमारम्भ^२ क्षितिपतेरायकस्यायचारुदत्तस्य जीवितेन सफल स्यात् । (त्वरित-
 तरमुपसृत्य ।) अपयात जात्मा । (दृष्ट्वा सहर्षम् ।) अपि ध्रियते चारुदत्त सह
 वसन्तसेनया । *सपूर्णा^३ 'खल्वस्मत्स्वामिनो मनोरथा ।

दिष्ट्या भो व्यसनमहार्णवादपारा-
 दुत्तीर्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।
 नावेव प्रियतमया चिरात्त्रिरिक्षे
 ज्योत्स्नादद्य शशिनमिवोपरागमुक्तम् ॥ ४९ ॥

तत्कृतमहापातक कथमिवैनमुपसर्पामि । अथ वा मन्त्रार्जव शोभते । (प्रकाश
 मुपसृत्य बद्धाञ्जलि ।) आर्यं चारुदत्त ।

चारुदत्त — ननु को भवान् ।

दिष्ट्या मुदैवेन अपारात् व्यसन महार्णव इव तस्मान् । गुण रज्ज् तेन
 पक्षे गुणै धृतया सुशीलवत्या नावा इव प्रियतमया वसन्तसेनया उत्तीर्णमुद्धृत
 उपरागो राहुग्रासस्तस्मान्मुक्त ज्योत्स्नादद्य शशिनमिव आर्यचारुदत्त चिरात्
 निरीक्षे । उपमारूपकयो ससृष्टि । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४९ ॥ येनेति । [सोऽह
 कृत महापाप येन स । त्वामेवापकृतमेव] ॥ ५० ॥ आर्येकेनेति । [आर्यवृत्तेन

१ शत्रो २ वैरा ३ मन्त्रि, मित्र ४ आदय ५ सुरारे ६ नामारम्भ
 ७ सपूर्ण मनोरथ ८ सन्वग्म ९ इनाप ०

(*Approaching near the scene*)

Victory to the human race ! Victory to the destroyer of Daksha's sacrifice ! After that victory to the six-headed (Kashirika) the cleaver and the enemy of the Krauncha mountain ! And after that, victory to Aryaka, who has killed his mighty foe (and conquered) the whole vast expanse of the earth, saving the white Kailasa mountain for its (white) banner ! (46)

(*Entering suddenly*)

SARVILAKA—

Ye (citizens) ! Having killed that wicked king Palaka, and having immediately installed that Aryaka as sovereign of his kingdom, I have (reverently) received with (bent) head his command as if it was the cast-off garland of worship, and will (forthwith) release Charudatta who is in danger (47)

Having killed that enemy who lacked both strength and wise counsel, and having afterwards inspired confidence among the citizens through our (superior) prowess, we have acquired the whole enemy's kingdom, with sovereignty over the world, as if it were Indra's own kingdom ! (48)

(*Looking before him*) Yes He must be just there where this crowd of citizens is (to be seen) I hope that this enterprise of King Aryaka will be crowned with success by (the saving of) the life of the worthy Charudatta ! (*Walking very softly towards them*) Away, you rash people ! (*Observing joyfully*) Surely Charudatta is alive, and so is Vasantasena ! The heart's desire of my master is now fulfilled, indeed !

Aye ! By great good luck I am beholding after a long time, like the moon freed from eclipse and splendidly united with moonlight, (Charudatta) who has crossed the boundless and vast ocean of misfortune by the aid of his best beloved, possessing virtues and high moral character, as by means of a boat held fast by ropes and well steered (49)

But then, how possibly shall I approach him, as I have committed the great sin (of theft, in his house) ? Or why, straightforwardness is becoming on all occasions (*Coming forward before them, folding his hands*) Sir Charudatta !

CHAR—Ah, who are you ?

शविलक —

येन ते भवन भित्त्वा न्यासापहरण कृतम् ।

साऽहं कृतमहापापस्त्वामेव शरणं गतं ॥ ५० ॥

चारुदत्त — सखं मैवम् । त्वयाऽसौ^१ प्रणयं कृतं । (इति कण्ठे गृह्णाति ।)

शविलक — अन्यच्च ।

आर्यकेणार्यवृत्तेन कुलं^२ मानं च रक्षता ।

पशुवच्छज्जवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥ ५१ ॥

चारुदत्त — किम् ।

शविलक —

त्वद्यानं यं समारुह्य गतस्त्वा शरणं पुरा ।

पशुवद्वितते यज्ञे हतस्तेनाद्यं पालकः ॥ ५२ ॥

चारुदत्त — शविलक योऽसौ पालकेन घोषादानीयं निष्कारणं कूटागारे^३ बद्धं आर्यकनामा त्वया मोक्षितः ।

शविलक — यथाऽऽहं तत्रभवान् ।

चारुदत्त — प्रियं न प्रियम्^४ ।

शविलक — प्रतिष्ठितमात्रेण तव मुहुदाऽऽयकेणोज्जयिन्या^५ वेणातटे कुशावस्थया राज्यमनिस्सृष्टम् । तत्प्रतिमान्यतां प्रथमं मुहुत्प्रणयः । (परिवृत्य ।) अरे रे आनीयन्तामयं पापो राष्ट्रियशठः ।

(नेपथ्ये ।)

यथाऽऽज्ञापयति शविलकः ।

शविलक — आर्यं नन्वयमायको राजा विज्ञापयति—इदं गया युष्मद्गुणोपाजितं राज्यम् । तदुपयज्यताम् ।

चारुदत्त — अम्मदगुणोपाजितं राज्यम् ।

(नेपथ्ये ।)

अरे रे राष्ट्रियशयात्क एह्येहि । स्वम्याविनयस्य फलमनुभवः ।

(नतं प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितं पश्चाद्वाहुबद्धं शकारः ।)

यदातज्जोलेन । [यज्ञवाटा यज्ञस्थानम् । एतच्चापरिच्छिन्नजनममर्देन प्रमादस्थानम् । तेन मर्दाकटवध इति सूचयितुम् । [तत्र निष्ठतीति यज्ञवाटस्थः । पशुवच्छागतुन्यं हतः] ॥ ५१ ॥ त्वद्यानमिति । वितस्ते प्रमते यज्ञे पशुवत् ।

१ त्वया । २ कुलमानः । ३ गूढागारे, बन्धनन बद्धः । ४ प्रियं न । ५ वेणी ।

SAR —

I am that same man who broke into your house and stole that deposit, having committed that great sin, I now throw myself on your mercy ! (50)

CHAR — Friend, say not so ! It was a *kindness* which you did to me ! (*He embraces him by the neck*)

SAR — Moreover —

The wicked souled Palaka, who was staying in the sacrificial enclosure, was slaughtered like a (sacrificial) animal by Aryaka, of noble deeds, thus maintaining (the greatness of) his family and his honour (51)

CHAR — What !

SAR —

He who formerly drove in your chariot and threw himself on your mercy, has to day slain Palaka like a (sacrificial) animal, in the course of a sacrifice that was being performed (52)

CHAR — Sarvilaka (do you mean) that same person, named Aryaka, whom you helped to escape and who was brought by Palaka from his hamlet and imprisoned in a secret dungeon with out any cause ?

SAR — (It is) as your honour says

CHAR — Then it is gratifying (news) to me, gratifying indeed !

SAR — Immediately on his being enthroned in Ujjayini, your friend Aryaka has bestowed on you the kingdom of Kusavati on the banks of the Vena (river) So please honour (by your acceptance) this first request of your friend (*Turning round*) You there ! Bring here that sinful scoundrel, the royal brother in law !

(*Behind the Scenes*)

As Sarvilaka orders !

SAR — Sir, king Aryaka has indeed requested you in these words—“This kingdom was acquired by me through your goodness It is therefore at your disposal ”

CHAR — (What !) The kingdom was acquired through *my* goodness ?

(*Behind the Scenes*)

Come, you brother-in law of the king, come along ! Taste the fruit of your own evil deeds !

(*Then enter Sakara, led in by the guard with his hands tied behind him*)

शकार — आश्चर्यम् ।

एव दूरमतिक्रान्त उद्दाम इव गर्दभ ।

आनीत खट्वह बद्ध कुक्कुरोऽप्य इव दुष्कर ॥ ५३ ॥

(दिशोऽवलोक्य ।) समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियबन्ध । त कमिदानीमशरण
शरण व्रजामि । (विचिन्त्य ।) भवतु । तमेवाभ्युपपन्नशरणवत्सल गच्छामि ।
(इत्युपसृत्य ।) आर्यं चारुदत्त परित्रायस्व परित्रायस्व । (इति पादयो पतति ।)
(हीपादिके)

एवमद्वलमदिक्रान्ते उद्दामे विभ्र गद्गहे ।

आणीदे क्व हगे बद्धे हुडे अण्णे वव दुक्कले ॥

शमन्तदो उवठ्ठिदे एशे लसिटअबन्धे । ता क दाणिं अशलणे शलण वजामि ।
भोटु । त उजेव्व अब्भुववण्णशलणवच्छल^१ गच्छामि । अज्ज चालुदत्त पलित्ताआहि
पलित्ताआहि !)

(नेपथ्ये ।)

आर्यं चारुदत्त मुञ्च मुञ्च । व्यापादयावैतम् । (अज्ज चालुदत्त मुञ्च
मुञ्च । वावादेग्ग एदम् ।)

शकार — (चारुदत्त प्रति ।) भो अशरणशरण परित्रायस्व । (भो अशलण-
शलणे पलित्ताआहि ।)

चारुदत्त — (सानुकम्पम् ।) अहह अभयमभय शरणागतस्य ।

शबिलक — (सावेगम् ।) आ अपनीयतामय^२ चारुदत्तपाश्वर्त्तु । (चादहत
प्रति ।) ननूच्यता किमस्य पापस्यानष्टीयतामिति ।

आकर्षन्तु^३ सुवदन्तं स्वभि सखाद्यनामथ ।

शूले वा^४ तिष्ठतामेव पाटच्च^५ ककचेन वा ॥ ५४ ॥

चारुदत्त — किमह यद्ब्रवीमि तत्क्रियते ।

शबिलक — कोऽत्र सदेह ।

शकार — भट्टारक चारुदत्त शरणागतोऽस्मि । तत्परित्रायस्व तत्परित्रायस्व ।
यत्तव सदृश तत्कुरु । पुनर्नेदृश करिष्यामि । (भट्टारका चालुदत्त शलणागदे स्मि ।
ता पलित्ताआहि पलित्ताआहि । जं^६ तृणं शलिश त कलेहि । पुणो ण ईदिश
कलिशम् ।)

अथ पालक हत ॥ ५२ ॥ एवमिति । । उद्दाम छिन्नवन्त दूरमतिक्रान्त प । अनि
अह दुष्कर । दग्धं इत्यनं । कुक्कुर इव आनीत,] ॥ ५३ ॥ [राष्ट्रियं च

१ लक्षण (रक्षण) २ भो ३ आनयन् ४ तिष्ठन् ५ तुञ्ज

SAK —Wonderful !

Although I had escaped to such a long distance, like a donkey broken loose from his reins, I have indeed been brought back a captive, as if I were an untamed (wild) dog (53)

(*Looking in all directions*) The king's brother in-law is now surrounded on all sides by these guards So then, being helpless, whose protection shall I now seek ? (*Pondering*) Yes I will approach that very same person, who is kind to those that seek his protection (*So thinking, he goes fourth*) Noble Charudatta, save me ! save me ! (*He throws himself at his feet*)

(*Behind the Scenes*)

Let him off, Sir Charudatta, let him off ! We will kill him

SAK —(*To Charudatta*) Save me, sir, you who are the refuge of the helpless !

CHAR —(*Mercifully*) Oh, pity ! (I promise) safety to you who seek my protection ! You are safe !

SAR —(*Impatiently*) Oh ! Drag him off from Charudatta's side ! (*To Charudatta*) We'll, sir, tell us what should be done with this sinful wretch

Let them (Chandalas) bind him tight and drag him away And then, should he be devoured by dogs, or lie on the stake, or be cut up with a saw ? (54)

CHAR —Well, will you do what I tell ?

SAR —What doubt is there about that ?

SAK —Master, Charudatta, I beseech your protection ! So save me, Oh, save me ! Do what behoves you ! I will never again behave similarly !

बन्ध निरोद्धा पुरुषवर्गं] । आकर्षन्तिवति । [एन शकार सुबद्ध्वा चाण्डाला आकर्षन्तु । अय इवभि खाद्यता वा । क्रकचेन करपत्रेण] ॥ ५४ ॥ शत्रुरिति । [उपकारेण अनुग्रहेण हत कर्तव्यं । कृतापराधस्य शरणमागतस्य शत्रो प्राण-रक्षणमेव महान्दण्ड इत्यर्थं] ॥ ५५ ॥ पुरुषै सह निष्क्रान्त । अत्र ल० दीक्षिता— इत पर नीलकण्ठेनापुरि । 'नेपथ्ये कलकल । पुनर्नेपथ्ये—' इत्यारभ्याग्रे (पृ ४०२) 'शर्वि०—दिष्ट्या जीवितसुहृद्वर्ग आर्य । चारु०—युष्मत्प्रसादेन—' इत्यन्त समाप्य 'यत्सूयादयभयत कविनोचितपात्रमेलन न कृतम् । सुन्दरयुक्तिभिररचयदाचन्दन-कोक्ति नीलकण्ठस्तत् ॥' इति निजनिमिनिसूचिकामार्या विरच्य समापितोऽयमधिको ग्रन्थ इति ।] [महाराजप्रासादमार्यकप्रासादम्] । न महीति । [हे चान्चरिते

(नेपथ्ये पौरा ।)

व्यापादयतम् । किंनिमित्तं पातकी जीव्यते । (वावादेध । किंनिमित्तं पादकी जीवावीभदि ।)

(वसन्तसेना वध्यमाला चारुदत्तस्य कण्ठादपनीयं शकारस्योपरि क्षिपति ।)

शकार — गर्भदासीपुत्रि प्रसीद प्रसीद । न पुनर्मरियिष्यामि । तत्परित्रायस्व
(गर्भदासीवीए पशीद पशीद । ण उण मालइशम् । ता पलित्ताआहि)

शबिलक — अरे रे अपनयत । आर्यं चारुदत्तं आज्ञाप्यताम् — किमस्थं पापस्यानुष्ठीयताम् ।

चारुदत्त — किमहं यद्ब्रवीमि तत्क्रियते ।

शबिलक — कोऽत्र सदेह ।

चारुदत्त — सत्यम् ।

शबिलक — सत्यम् ।

चारुदत्त — यद्येव शीघ्रमयम् ।

शबिलक — किं हन्यताम् ।

चारुदत्त — न हि नहि । मुच्यताम् ।

शबिलक — किमर्थम् ।

चारुदत्त —

शत्रु कृतापराधं शरणमुपेत्य पादयोः पतितः ।

शस्त्रेण न हन्तव्यः —

शबिलक — एवम् । तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ।

चारुदत्त — न हि ।

उपकारहृतस्तु कर्तव्यः ॥ ५५ ॥

शबिलक — अहो आश्चर्यम् । किं करोमि । वदस्वार्थं^१ ।

चारुदत्त — तन्मुच्यताम् ।

शबिलक — मुक्तो भवतु ।

शकार — (आश्चर्यम् ।) प्रत्युज्जीवितोऽस्मि । (इति पुरुषं सह निष्क्रान्तं^१)
(हीमादिके । पञ्चुज्जीविदे हिम् ।)

(नेपथ्ये कलकल ।)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

एषाऽऽचारुदत्तस्य वधूरार्या धूता पदे वसनाञ्चले विलगन्त दारकमाक्षिपन्ती
बाष्पभरितनयनैर्जनैर्निवार्यमाणा प्रज्वलिते पावके प्रविशति । (एषा अज्जचालु-
दत्तस्स बहुआ अज्जा धूदा पदे वसणञ्चले विलगन्त दारअ आक्खवन्ती बाप्फ-
भरिदणअणेहि जणेहि णिवारिज्जमाणा पज्जलिदे पावए पविसदि ।

(*Behind the Scenes, the citizens speaking*)

Kill him ! Why is the sinner allowed to live ?

(*Vasantasena removes the garland, the badge of execution, from Charudatta's neck and throws it on Sakara*)

SAK — Daughter of a born slave-maid, have mercy ! I won't kill you again ! So please save me !

SAR — You there ! Take him away ! Noble Charudatta, please order what we should do with this sinful miscreant.

CHAB — Well, will you do as I tell ?

SAR — What doubt is there about that ?

CHAR — Really ?

SAR — Really,

CHAR — If so, then let him be quickly—

SAR — What, slain ?

CHAR — No, no,—*released* !

SAR — For what reason ?

CHAR —

If an enemy, having done evil, beseeches protection and throws himself at the feet, he should never be killed with weapons,—

SAR — Quite so, then he should be devoured by dogs ?

CHAR — No !

But he should be killed (so to say), by being smothered with kindness ! (55)

SAR — Oh ! Wonderful ! What shall I do ? Let your honour speak (further)

CHAR — So let him go !

SAR — (Well), let him be set free !

SAK — Bless me, I am restored to life again ! (*Exit with the guards*)

(*An uproar behind the Scenes*)

(*Again, behind the Scenes*)

Here this worthy dame Dhuta, wife of the noble Charudatta, is about to enter the blazing fire, (even) casting off her son who is clinging to her legs and to the hem of her garment, and even though she is being dissuaded by the people whose eyes are brimming with tears !

शबिलक — (आकर्ष्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) कथं चन्दनक । चन्दनक किमेतत् ।

चन्दनक — (प्रविश्य ।) किं न पश्यत्यार्य । महाराजप्रासादं दक्षिणेन महाञ्जनसमर्धो वर्तते । (‘एसा . . . इत्यादि पुनः पठति ।) कथितं च मया तस्यै यथा—आर्यं मा साहसं कुरुष्व । जीवत्यार्यं चारुदत्त इति । परं तु दुःखव्यापृततया कं शृणोति कं प्रत्ययते । (किं न पेक्षति अञ्जो । महाराजप्रासादं दक्षिणेन महन्तो जणसमर्धो वट्टदि । कविदं अमं तीए जवा—अञ्जे मा साहसं करेहि । जीवदि अञ्जवारुदत्तो त्ति । परं तु दुःखवावुडडाए को सुणेदि को पत्तिआएदि ।)

चारुदत्त — (सोद्वेगम् ।) हा प्रिये जीवत्यपि मयि किमेतद्वचनवसितम् । (ऊर्ध्वमवलोक्य दीर्घं निश्वास्य च ।)

न महीतलस्थितिसहानि भवच्चरितानि चारुचरिते यदपि ।

उच्यते तथाऽपि परलोकमुखं न पतिव्रते तव विहाय पतिम् ॥ ५६ ॥

(इति मोहमुपगतः ।)

शबिलक — अहो प्रमाद ।

त्वरया^२ सर्पेण तत्र मोहमार्योऽत्र चागतः ।

हा धिक्प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥ ५७ ॥

वसन्तसेना—समाश्वसित्वार्यं । तत्र गत्वा जीवत्यार्यम् । अन्यथाऽधीरत्वेनानर्थं सभाव्यते । (समस्ससिदु अञ्जो । तत्तं गडुअ जीवावेदु अञ्जाम् । अण्णवा अधीरत्तणेण अण्णत्थो सभावीअदि ।)

चारुदत्त — (समाश्वस्य सहसोत्थाय ।) हा प्रिये क्वासि । देहि मे प्रतिवचनम् ।

चन्दनक — इत इत आर्य । (इदो इदो अञ्जो ।)

(इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा धूता चेलाञ्चलमाकर्षन्विदूषकेणानुगम्यमानो रोहसेनो रदनिका च ।)

धूता—(सालम् ।) जातं मुञ्च माम् । मा विघ्नं कुरुष्व । विभेम्यार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनात् । (इत्युत्थायाञ्चलमाकृष्य पावकाभिमुखं परिक्रामति ।) (जादं मुञ्चेहि मम् । मा विघ्नं करेहि । भीआमि अञ्जउत्तस्स अमङ्गलाकर्णणादो ।)

रोहसेन — मातरार्ये प्रतिपालय माम् । त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धर्तुम् । (इति त्वरितमुपसृत्य पुनरञ्चलं गृह्णाति ।) (मादं अञ्जए पडिवालेहि मम । तुए विणा ण सक्कुणोमि^३ जीविदं घारेदुम् ।)

SAR — *Listening, looking towards the curtain*) How ! Here's Chandanaka ! Well, Chandanaka, what's this ?

CHAND — *(Entering)* What ! Has not your honour noticed ? There's a big crowd of people to the south of the royal palace *(He again repeats "Here this worthy dame Dhuta" &c)* And I said to her—"Madam, please do not act *(thus)* rashly, for the worthy Charudatta is alive" But when one is affected by grief, who will listen and who will believe ?

CHAR — *(In distress)* Oh, my dear, what is it that you have resolved upon, while I am still alive ? *(Looking upwards and heaving a deep sigh)*

O, you of noble character ! Although your deeds are such that the earth is not a fitting residence for them, still, O faithful wife, it is not proper on your part to enjoy the happiness of the next world, leaving your husband behind. (56)

(He falls in a swoon)

SAR — On what a mishap !

We ought to be proceeding thither *(to Dhuta)* quickly, but here his honour has swooned ! Alas ! Our efforts seem to come to naught in all directions ! (57)

VAS — Your honour should calm yourself ! You should go there and induce the worthy lady to live Otherwise, by *(such)* weakness, a disaster will probably befall !

CHAR — *(Coming to himself, getting up at once)* O, my dear, where are you ? Give me a reply !

CHAND — Come, sir, come *(this way)* !

(Thereupon all walk about)

(Then enter Dhuta as described, and Rohasena clinging to the skirts of her garment, and accompanied by the Vidushaka, and Radanika)

DHU. — *(Tearfully)* Leave me child ! Do not hinder me ! I am afraid *(to live longer)* lest I hear the evil tidings concerning my husband *(She gets up, frees her skirt, and walks towards the fire)*

ROH — O Mother, O Mamma ! Please wait for me, *(for)* I shall not be able to remain alive without you ! *(He swiftly approaches her and again seizes her skirts)*

विदूषक — भवत्यास्तावद्ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चिताधिरोहण पापमुदाहरन्ति ऋषयः । (भोदीए दाव बम्हणीए भिण्णत्तणेण चिदाधिरोहण पाव उदाहरन्ति रिसीओ ।)

धूता—वर पापाचरणम् । न पुनरायं पुत्रस्यामङ्गलाकर्णनम् । (वर पावा-चरणे^१ । ण उण अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकण्णणम् ।)

शविलक — (पुरोऽवलोक्य ।) आसन्नहुतवहाऽऽर्या । तत्त्वय्यंता त्वय्यंताम् ।
(चारुदत्तस्त्वरित परिक्रामति ।)

धृता—रदनिके अवलम्बस्व दारकम् । याजदह समीहिन करोमि । (रञ्जिए अलम्ब दारअ । जाव अह समीहिद करेमि ।)

चेटी—(सकरुणम् ।) अहमपि यथोपदेशिन्यस्मि भट्टिन्या । (अह पि जघोव-देसिणिम्हि भट्टिणीए ।)

धूता — (विदूषकमवलोक्य ।) आर्यस्तावदवलम्बताम् । (अज्जो दाव अवलम्बेदु ।)

विदूषक — (सावेगम् ।) समीहितमिदञ्चै प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽग्रे कर्तव्यम् । अतो भवत्या अहमग्रणीर्भवामि । (समीहिदसिद्धिए पउत्तेण बम्हणो अगगदो कादव्वो । अदो भोदीए अह अगगणी होमि ।)

धूता—कथं प्रत्यादिष्टाऽस्मि द्वाभ्याम् । (बालकमालिङ्ग्य ।) जान त्वमेव पर्यवस्थापयात्मानमस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते किं पनोरथै । (सनि-इवासम् ।) न खल्वार्यपुत्रस्त्वा पर्यवस्थापयिष्यति । (कथं पञ्चादितृम्हि दुवेहि । जाद तुम ज्जेव्व पज्जवट्ठावेहि अत्ताण अम्हाण तिलोदअदाणाअ । अदिक्कन्ते किं मणोरहेहि । ण क्खु अज्जउत्तो तुम पज्जवट्ठाविस्सदि ।)

चारुदत्त — (आकर्ण्य सहसोपसृत्य ।) अहमेव पर्यवस्थापयामि बालिशम्^१ ।
(इति बालकं बाहुभ्यामुत्थाप्य वक्षसाऽऽलिङ्गति ।)

धूता—(विलोक्य ।) आश्चर्यम् । आर्यपुत्रस्येव स्वरसयोगः । (पुनर्निपुण निरूप्य सहर्षम् ।) दिष्ट्याऽऽर्यपुत्र एवैष । प्रिय मे प्रियम् । (अम्महे । अज्जउत्तस्स ज्जेव्व सरसजोओ । दिट्ठिआ अज्जउत्तो ज्जेव्व एसो । पिअ मे पिअम् ।)

बालक — (विलोक्य सहर्षम् ।) आश्चर्यम् । तानो मा परिष्वजते । (धूता प्रति ।) आर्ये वर्षसे । तात एव मां पर्यवस्थापयति (इति प्रत्यालिङ्गति । (अम्मो । आवुको म परिस्सजदि । अज्जए वड्ढवीअसि । आवुको ज्जेव्व म पज्जवट्ठावेदि ।)

रमणीयवृत्ते यद्यपि भवत्या चरितानि सत्कृत्यानि महीतलस्थितिसहानि न । स्वर्गो-चिदान्येवेत्यर्थः । तथाऽपि हे पतिव्रते पतिं विहाय तव परलोकसुखं न उचितम् ।

VID —As for you, a Brahman lady, the sages have declared it a sin to mount the funeral pyre separately from (the corpse of) the husband

DHU —It is better to commit that sin, rather than hear the evil tidings about my husband !

SAR —(*Looking before him*) The good lady is just near the fire, so make haste, make haste !

(*Charudatta hastily walks up*)

DHU —O Radanika, please take care of the boy, so that I may do what I wish

THE MAID —(*mournfully*) I, too, am going to do what I have learnt from my mistress !

DHU —(*Looking at the Vidushaka*) You, sir, please look after the child

VID —(*With a pang*), Anybody setting about to accomplish his desire has to follow the lead of a Brahmana So I will precede your ladyship (in this matter)

DHU —How ! they both have refused my request ! (*Embracing the boy*) Child, you yourself should compose (take care of) yourself that you may offer to both of us the (obsequial) sesamum-mixed water Of what avail are one's desires, when a thing is past (: e the person concerned is out of reach) ? (*Sighing*) For your father will not indeed take care of you !

CHAR —(*Hearing it and coming up suddenly*). I myself will take care of my boy ! (*He lifts up the boy with his arms and clasps him to his breast*)

DHU —(*Seeing*) Wonderful ! It seems like the voice of my husband ! (*Again peering closely, joyfully*). Oh, good luck ! It is my lord himself ! It is gratifying to me, gratifying indeed !

THE BOY —(*Seeing, with delight*) Wonderful ! It is father who is embracing me ! (*To Dhuta*) Mamma, you are now happy ! It is father himself who is taking care of me ! (*He embraces him in return*)

प्रमिताक्षरा वृत्तम्] ॥ ५६ ॥ त्वरयेति । [तत्र त्वरया सर्वेषां गमन उचितम् । अत्र च आर्यो मोहमागत । हा धिक् सर्वतोमुख प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते] ॥ ५७ ॥ अहमेवेति । पर्यवस्थापनमाचार इति कृत्वा स्वयमेव क्षमोऽहमिति भाव

चारुदत्त — (धूता प्रति ।)

हा प्रेयसि प्रेयसि विद्यमाने कोऽय कठोरो व्यवसाय आसीत् ।

अम्भोजिनी लोचनमुद्रण किं भानावनस्तगमिते करोति ॥ ५८ ॥

धूता—आर्यपुत्र अत एव साऽचेतनेत्युच्यते (अज्जउत्त अदो ज्जेव सा अचेतणेति उच्चीअदि^१ ।)

विदूषक — (दृष्ट्वा सहर्षम् ।) आश्चर्यं भो एताभ्यामेवाक्षिभ्या प्रियवयस्य प्रेक्ष्यते । अहो मया प्रभाव यतो ज्वलनप्रवेशव्यवसायेनैव प्रियसमागम प्रापिता । (चारुदत्त प्रति ।) जयतु जयतु प्रियवयस्य । (ही ही भो एदेहि ज्जेव अच्छीहि पिअवअस्मो पेक्खीअदि । अहो सदीए पहावो जदो जलणप्पवेशव्वसाएण ज्जेव पिअसमागम पाविदा । जेदु जेदु पिअवअस्सो ।)

चारुदत्त — एहि मैत्रेय । (इत्यालिङ्गति ।)

चेटी—अहो सविधानकम् । आर्य वन्दे । (इति चारुदत्तस्य पादयो पतति ।)
(अहो सविधानम । अज्ज वन्दामि ।)

चारुदत्त — (पृष्ठे कर दत्वा ।) रदनिके उत्तिष्ठ । (इत्युत्थापयति ।)

धूता— (वसन्तसेना दृष्ट्वा ।) दिष्ट्या कुसलिनी भगिनी । (दिठ्ठिआ कुसलिणी बहिणिआ ।)

वसन्तसेना—अधुना कुसलिनी सवृत्ताऽस्मि । (अहुणा कुसलिणी सबुत्तम्हि ।)

(इत्यन्योन्यमालिङ्गति ।)

शबिलक — दिष्ट्या जीवितसुहृद्वर्ग आर्य ।

चारुदत्त — युष्मत्प्रसादेन ।

शबिलक — आर्ये वसन्तसेने परितुष्टो राजा भवती वधूशब्देनानुगृह्णाति ।

वसन्तसेना — आर्य कृतार्थाऽस्मि । (अज्ज कदत्थम्हि ।)

शबिलक — (वसन्तसेनामवगुण्ठय चारुदत्त प्रति ।) आर्य किमस्य भिक्षोः क्रियताम् ।^२

हा प्रेयसीति । [हा कष्ट हे प्रेयसि दायते प्रेयसि प्रियतरे मयि विद्यमाने कोऽय कठोर निष्ठुर व्यवसाय अग्निप्रवेशरूप आसीत् । भानो अनस्तगमिते कालेनास्तमप्रापिते अम्भोजिनी लोचनमुद्रण पद्ममकोच करोति किम् । न करो-येव । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५८ ॥ लब्धेति । [चारित्रस्य शुद्धि निष्कलङ्कता लब्धा । वसन्तसेना-मारणापवादपरिहारादिति भाव । एष शत्रु शकार । प्रोत्खातमुन्मूलितभराति-कुल येन स तथा । प्रियसुहृद्वर्गक राजा सन् अचला पृथ्वी शास्ति । इय प्रिया

१ चुम्बीअदि (चुम्ब्यते)

CHAR —(*To Dhuta*)

O my love ! What means this terrible attempt on your part while your dearest one (husband) still lived ? Does the sun-lotus-plant close its eyes (i e its flowers), while the sun has not set ? (58)

DHU —My lord, it is for that that it is described as inanimate,

(*Seeing, joyfully*) On ! Wonder ! With these self same eyes I am beholding my dear friend ! Oh, the might of a chaste wife ! By merely resolving upon immolating herself in the fire she has been united with her beloved husband ! (*To Charudatta*) Victory to my dear friend !

CHAR —Come, Maitreya ! (*Embraces him*)

THE MAID —Oh, the wonderful turn of events ! Sir, I salute you ! (*She falls at Charudatta's feet*)

CHAR —(*Laying his hand on her back*) Rise, O Radanika ! (*He helps her to rise*)

DHU —(*Seeing Vasantasena*) Good luck ! My sister is safe !

VAS —Now I am safe, indeed !

(*They both embrace each other*).

SAR —By good luck all your honour's friends are now safe !

CHAR —It is (rather) by your favour (that it is so)

SAR —Madam Vasantasena, the king is highly pleased (with you) and has graciously bestowed on you the title of a wedded wife !

VAS —Sir, my wishes are fulfilled !

SAR —(*Putting the veil on Vasantasena, to Charudatta*) Sir, what should be done for this Bhikshu ?

भूय पुन प्राप्ता । प्रियसुहृदि सगतः भवान्मम वयस्य जातः । किं चातिरिक्त उक्तेभ्योऽन्यत् लभ्य यदपरमधुनाऽहं भवन्तं प्रार्थये । सम्धरा वृत्तम्] ॥ ५९ ॥ काश्चिदिति । [विधि काश्चित् तुच्छयति । तुच्छान् रिक्तानित्यर्थः । करोति । काश्चित्प्रपूरयति काश्चिदुन्नतिं नयति । काश्चित्पातविधौ करोति । काश्चित्पुन आकुलान् सन्तबन्धतयाऽर्धभरितानेवावलम्बमानान् नयति । करोतीत्यर्थः । इमा लोकस्थितिं अन्योन्य प्रतिपक्षाणामुन्नत्यवनत्यादिना सहतिर्यस्या तादृशी बोधयन् । एष कृपयन्त्र वार्युद्धरणयन्त्र तस्य या घटिकास्तासां न्याय एकस्या अवोमज्जन मेकस्या रिक्तीभाव एकस्या जलपूरणमितिरूपं तत्र प्रसक्तं विवि. श्रीडात । अत्र

चारुदत्त — भिक्षो किं नव बहुमतम् ।

भिक्षु — इदमीदृशमनित्यत्व प्रेक्ष्य द्विगुणतरो मम प्रव्रज्याया बहुमानं सद्गुत् ।
(इम ईदिश अणिच्चत्तण पेक्खअ दिउणतल मे पव्वज्जाए बहुमाणे सत्तुस्स ।)

चारुदत्त — सखे दत्तोऽस्य निश्चयः । तत्पृथिव्या सर्वविहागेषु कुलपतिरयं क्रियताम् ।

शबिलक — यथाऽऽहार्यं ।

भिक्षु — प्रियं न प्रियम् । (पित्र णो पित्रम् ।)

वसन्तसेना — साप्रत जीवापित्ताऽस्मि । (सपद जीवादिदम्हि ।)

शबिलक — स्थावरकस्य किं क्रियताम् ।

चारुदत्त — 'सुवृत्तोऽदासो भवतु । ते चाण्डाला सर्वचाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनक^१ पृथिवीदण्डपालको भवतु । तस्य राष्ट्रियशालस्य यथैव^२ क्रिया पूर्वमासीद्वर्तमाने तथैवास्तु ।

शबिलक — एव यथाऽऽहार्यं । परमेन मुञ्च मुञ्च । व्यापादयामि ।

चारुदत्त — अभय शरणागतस्य । ('शब् कृतापराध —' (१०।५५) इत्यादि पठति ।)

शबिलक — तदुच्यता किं ते भूय प्रियं करोमि ।

चारुदत्त — अतः परमणि^३ प्रियमस्ति ।

लब्धा 'चारित्र्यशुद्धिश्चरानिधितित शत्रु'प्येष सुप्त

प्रोत्खातारातिमूल प्रियमुह्यच्चलामार्यं शारित राजा ।

प्राप्ता भूय प्रियेय प्रियमुह्यच्चलामार्यं मे वयस्यो

लभ्य किं चातिरिक्त यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ॥ ५९ ॥

समानार्थं पद्यं शाकुन्तले — 'यात्येकताऽस्तशिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतोऽश्न-
पुरं सरं एकतोऽर्कं । तेजोद्वयरयं युगपद्वचमनोदयाभ्यां लोको नियम्यत इवात्म-
दशान्तरेषु ॥' इति । निदर्शनालंकारः । शार्दूल० वृत्तम् ॥ ६० ॥ [भरतवाक्यं
नटवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तौ गृहीता भूमिका विहाय भरतता प्रतिपन्नेन नटेन
या आशीर्दीयते सा भरतवाक्यमित्युच्यते । यदाह भरत — 'अन्ते काव्यस्य नित्यत्वा-
त्क्रुयादिशिष्यमुत्तमाम्' इति] । क्षीरिण्य इति । [गावः क्षीरिण्यं प्रचुरदुग्धवत्य
सन्तु । भूमार्थं इति । वसुमती पृथ्वा सर्वं सपन्नं मस्य यस्यां तथा अस्तु । पर्जन्यः ।

१ सुवृत्त अ०, त्तोऽयमदा० २ चन्दनकस्य पृथ्वीदण्डपालकता । ३ यथैव क्रिया
पूर्वं वर्तमाना तथैवास्तु, . . वर्तमाने तथैवास्तु ४ उपकरोमि ५ परं प्रियं, परमस्त्रि
प्रियं ६ चारित्र्यं ७ बुद्धिं ८ दवनी

काश्चित्तुच्छयति^१ प्रपूरयति वा काश्चिन्नयत्युधति^२
 काश्चित्पातविधौ^३ करोति च पुन काश्चिन्नयत्याकुलान् ।
 अन्योन्य प्रतिपक्षसहतिनिमा लोकस्थिति बोधय-
 श्लेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधि ॥ ६० ॥
 तथापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम् ।)

क्षौरिण्य सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्वसपन्नसस्या^४
 पर्जन्य कालवर्षी सकलजनमनोनन्दिनो वान्तु वाता ।
 मोदन्ता जन्मभाज सततमभिमता ब्राह्मणा सन्तु सन्त
 श्रीमन्त पान्तु^५ पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्मनिष्ठाश्च^६ भूपा ॥ ६१ ॥

(इति निष्क्रान्ता सर्व ।)

सहारो^७ नाम दशमोऽङ्कः ।
 समाप्तं^८ मृच्छकटिकम् ।

मृच्छकटिकविवृतिरिय गणपतिचित्तान्तपारपर्यन्ता ।

पृथ्वीधरकृतिरुपनयतु सतोष कृतिसमुद्रे ॥

इति दशमोऽङ्कः ॥

१ दूषयति २ पान्. ३ शस्या. ४ पान्तु पृथ्व्या, पान्तु सर्वाप्रतिहत. ५ ब्रह्म
 ६ इति मृच्छकटिकाया सहो, इति मृच्छकटिकप्रकरणे सहारो ७ समाप्ता चेय
 मृच्छकटिका.

It empties some and fills others, some it raises up and others it causes to go down, while some it keeps in (anxious) suspense, thus bringing home to the people this course of the world which consists of opposites mutually meeting together, does Destiny play with all creatures, being bent upon following the maxim of " the water wheel and the buckets " (60)

Still, let there be this —

(*The Benediction*)

May cows yield (plenty of) milk, the earth produce all kinds of grains in abundance, the clouds shower rain in due season, and the winds blow so as to gladden the hearts of all people ! May all creatures always rejoice, the Brahmanas be ever respected, and the virtuous become rich And may righteous kings subdue their foes and govern the earth (justly) ! (61)

(*Eaeunt Omnes*)

Here ends Act X , styled

" THE CONCLUSION "

FINIS

मृच्छकटिकस्थसुभाषितसंग्रहः ।

1 Sentences

[Page

अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी अयञ्चको दणिक् अचौर सुवर्णकार अकलहो	
ग्रामसमागम अलुब्धा गणिकेति दुष्करमेते सभाव्यन्ते ।	180
अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च ।	118
अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदक भवति ।	90
अम्भोजिनी लोचनमुद्रण किं भानावनस्नगमिने करोति ।	402
अहो धिग्वैषम्य लोकव्यवहारस्य ।	334
अहो व्यवहारपराधीनतया दुष्कर खलु परचित्तग्रहणमधिकरणिकै ।	308
ईदृशो दासभावो यत्सत्य कमपि न प्रत्याययति ।	372
एते खलु दास्या पुत्रा अर्चकस्यवर्ता वरटाभीता इव गोपालदारका अरण्ये	
यत्र यत्र न खाद्यन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति ।	24
कामो वाम ।	182
किं हीनकुसुम सहकारपादप मधुकर्क्य पुन सेवन्ते ।	70
गगन्नले प्रतिवसन्तौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेने ।	380
गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टेव लेष्टुका दु खेन पुनर्निराक्रियते ।	182
गणिका हस्ती कायस्थो भिक्षुश्चाटो रासभश्च यत्रैते निवसन्ति तत्र दुष्टा	
अपि न जायन्ते ।	182
गुण खल्वनुरागस्य कारण न पुनर्बलाङ्कार ।	38
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ।	334
दरिद्रपुत्रसक्रान्तमना खलु गणिका लोकेऽयचनीया भवति ।	70
दुर्लभा गुणा विभवाश्च ।	90
दुष्कर विषमौषधीकर्तुम् ।	272
द्यूत हि नाम पुष्यस्यासिंहासन राज्यम् ।	78
द्रयमिदमतीव लोके प्रिय नराणां सुहृच्च वनिता च ।	152
न कालमपेक्षते स्नेह ।	246
न चन्द्रादातपो भवति ।	146
न पुष्पमोषमर्हत्युद्यानलता ।	34
न युक्त परकलत्रदर्शनम् ।	58
निशाया नष्टचन्द्राया दुर्लभो मार्गदर्शकः ।	148

परोऽपि बन्धु समसंस्थितस्य मित्रं न कश्चिद्विषमसंस्थितस्य ।	358
पुरुषभाग्यानामचिन्त्या खलु व्यापारा यदहमीदृशी	
दशामनुप्राप्त ।	354
पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्गृहेषु ।	62
बहुदोषा हि शर्वरी ।	64
मूले छिन्ने कुत पादपस्य पालनम् ।	348
लोके कोऽप्युत्थित पतति कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते ।	380
विविक्तविश्रम्भरसो हि काम ।	284
वीणा हि नामासमुद्रोत्थित रत्नम् ।	104
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ।	124, 208
सर्वत्रार्जवं शोभते ।	390
साहसे श्रीः प्रतिवसति ।	140
स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावच्चण्डो भवति ।	48
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्य ।	136

II — Slokas

अपाण्डतास्ते पुरुषा मता मे ये स्त्रीषु च इत्यादि ।	142
अभ्युदयेऽवसाने तथैव रात्रिदिवमहतमार्गं । इ०	362
अयं च सुरतज्वालः कामाग्निं प्रणयेन्धन । इ०	142
आत्मभाग्यक्षतद्रव्यं स्त्रीद्रव्येणानुकम्पित । इ०	128
आलाने गृह्यते हस्ती वाजी बल्गासु गृह्यते । इ०	52
इन्द्रं प्रवाह्यमाणो गोप्रसवः सक्रमश्च ताराणाम्	
सुपुरुषप्राणविपत्तिश्चत्वार इमे न द्रष्टव्याः ॥	354
इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः । इ०	142
एता हसन्ति च रुदन्ति च विस्तहेतोः इ०	144
कत्ताशब्दो निर्माणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य ।	
ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभ्रष्टराज्यस्य ॥	74
काश्चित्तुच्छयति एष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसवतो ब्रिबि ॥	406
किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।	
भवन्ति सुतरा स्फीता सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥	282, 314
कूष्माण्डी गोमयलिप्तवृन्ता न खलु भवति पूति ॥	56
गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किञ्चिद० इ०	150
गुणेष्वेव हि कर्तव्यं प्रयत्नः पुरुषैः सदा । इ०	150
छत्रं कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृत इ०	310

	Page
छन्न दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृता इ०	310
तपसा मनसा वाग्भि पूजिता बलिकर्मभि ।	
तुष्यन्ति शमिना नित्य देवता किं विचारितै ॥	24
त्यजति किल त जयश्रीर्जहति च इ०	334
दारिद्र्यं शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे इ०	42
दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये नसतिष्ठते इ०	42
दारिद्र्याद्दहियमेति ह्रीपरिगत प्रभ्रश्यते तेजस इ०	24
दारिद्र्यान्मरणार्था मरण मम रोचते न दारिद्र्यम् ।	
अल्पक्लेश मरण दारिद्र्यमनन्तक दुःखम् ॥	22
द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव दारा मित्र द्यूतेनैव ।	
दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥	80
धनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेन इ०	208
न पवंताग्रे नलिनीं प्ररोहनि न गर्दभा वाजिधुर वहन्ति । इ०	144
निवासश्चिन्ताया परपरिभवो वैरमपर इ०	24
पक्षविकलश्च पक्षी शृङ्गश्च तरु सर्पश्च जलहीनम्	
सर्पश्चोद्धृतदष्टस्तुल्य लोके दरिद्रश्च ॥	208
पञ्चजना येन मारिता अवश्य स नर स्वर्गं गाहते ॥	252
भीताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य । इ०	234
मा दुर्गतं इति परिभवो नास्ति कृतान्नस्य दुर्गतो नाम । इ०	48
य आत्मबलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्य । इ०	86
यथैव पुष्पं प्रथमे विक्राशे समेत्य पातु मधुपा पतन्ति ।	
एव मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥	334
यदा तु भाग्यक्षयपीडिता दशा नर इ०	58
वाप्या स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाश्रम इ०	36
विपर्यस्तमनश्चेष्टैः शिलाशकलवर्धभि । इ०	258
वेगं करोति तुरगस्त्वरितं प्रयातु इ०	182
शत्रुं कृतापराधं क्षरणमुपेत्य पादयो पतित ।	
शस्त्रेण न हन्तव्यं उपकारहतस्तु कर्तव्यं ॥	396
शिरो मुण्डितं तुण्डं मुण्डितं इ०	252
शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्निभम् ।	
मूर्खस्य दिशः शून्या सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥	10
शून्यैर्गृहैः खलु समा पुरुषा दरिद्रा इ०	208

सङ्ग नैव हि कश्चिदस्य कुरुते मन्ये निर्धनता प्रकाममपर षष्ठ महापातकम् ॥	42
सत्कारधन खलु सज्जन .	90
सत्य न मे विभवनाशकृताऽस्ति चिन्ता इ०	24
सत्येन सुख खलु लभ्यते सत्यालापे इ०	344
समुद्रवीचीव चलस्वभावा सध्याभ्रलेखेव इ०	144
सर्वं खलु भवति लोके लोक सुखसंस्थितानां .इ०	358
सस्यलम्पटबलीवर्दी न शक्यो वारयितु .इ०	102
सुव हि दु खान्यनुभूय शोभने धनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् । सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता घृत गरीरेण मृत स जीवति ॥	22
सुजन खलु कुभृत्यपालको धनहीनो इ० (III-I V L)	102
सुजन खलु भृत्यानुकम्पक इ०	102
स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिता । पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥	160
स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवधत मदन इ०	260
स्त्रीषु न रागं कार्यं इ०	144
हस्तसयतो मुखसयत . इ०	304

श्लोकार्थः

असेन बिभ्रत्करवीरमाला	१०१२१	अयं हि पातकी विजो	९१३९
अग्राह्या मूर्धजेष्वेता	८१२१	अयं च मुरतउज्जाल	४१११
अङ्गारकविरुद्धस्य	९१३३	अयं नव शरीरस्य	४१७
अत्र मया विज्ञप्ता	६१२५	अयमेवजिवे पात्रे	२१२१
अद्याप्यस्य तथैव	८१५	अयं पट सूत्रदरिद्रता	२१२०
अनया हि समालम्ब्य	३११५	अये शरणा नया प्राप्ता	६१२४
अन्धकारे पलायमाना	११३९	अर्थं तत ददामि	८१४०
अन्धस्य दृष्टिरिव	११४९	अर्थं ऋतेवर	१०११५
अन्य मनुष्य हृदयेन	४११६	अलं वतु शाउमिम	३१७
अन्यस्यापिमपि जाती या	८१४३	अवनतशिरसं प्रयाज	८११५
अन्यासु भित्तिषु मया	३११४	अवन्तिपुर्यां द्विज	११६
अवण्डितास्ते पुरुषा	४११२	अविज्ञातवसक्तेन	११२७
अपतितमपि सावत्सेन	८१४२	अक्षरणक्षरणप्रमोद	८१४
अपया श्रीरेषा	५११२	अमि सुतीक्ष्णो वलित	११३०
अपमयस बालकजन	२११८	असौ हि दत्त्वा तिमिरा	३१६
अपवारितं प्रवहण	६११२	अस्मत्समक्ष हि	८१३०
अपश्यतोऽद्य ता कान्ता	७१२	अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा	११२८
अपसरत दत्त मार्गं	१०१३०	आकर्षन्तु सुबद्धवैन	१०१५४
अपहरति कोऽपि त्वरित	६१११	आकृष्ट सरोष मुष्टौ	१०१३७
अपापानां कुले जाते	९१३७	आगच्छत विश्वस्तास्तत्वरित	६१६
अप्येष नाम परिभूत	८१२६	आत्मभाग्यक्षतद्रव्य	३१२७
अप्रीतिर्भवतु	८१४१	आयंकेणायंवृत्तेन	१०१५१
अभयं तव ददातु	६१२७	आलाने गृह्यते हस्ती	११५०
अभ्युक्षितोऽसि मलिलै	९११९	आलोकविशाला मे	११३३
अभ्युदयेऽवसाने	१०११९	आलोकित गृहशिखण्डिभि	५११
अमी हि दृष्ट्वा	१०१६	आश्रमं बत्स गन्तव्य	१०१३२
अमी हि वस्त्रान्ततिरुद्ध	१०११६	आहन्य सरोष त	२१२०
अमी हि वृक्षा फलपुष्प	८१७	इच्छन्त मा नेच्छतीति	८१३७
अमूर्हि भित्त्वा जलदान्तराणि	५१४४	इदं गृहं भिन्नमदत्त	६१३
अमौषितकमसौवर्णं	१०११८	इदं तस्मैहसर्वस्व	१०१२३

इदानीं सुकुमारेऽस्मि	१।३७	एष ते प्रणयो विप्र	१।४५
इन्द्र प्रबाह्यमाणो	१०।७	एष पतामि चरणयो	८।१८
इथ रङ्गप्रवेष्टेन	१।४२	एष भो निर्मलच्योत्सो	१।२४
इय हि निद्रा	३।८	एषा नाणकमोषिकाम	१।२३
इह सर्वस्वकालिन	४।१०	एषा फुल्लकदम्बनीप	५।३५
ईदृशे व्यषहारागनी	१।४०	एषाऽसि वयसो दर्पा	१।४०
ईदृशं ह्यतकाकीर्यै	१।४१	एषाऽसि वासु शिरसि	१।४१
उत्कण्ठितरथ हृदयानुगुणा	३।३	एषोऽशोकवृक्षो	४।३१
उत्तिष्ठत्यततो वसन	१०।३६	एषोऽह त्वरितत्वरित	८।४५
उत्तिष्ठ भो पतित	१०।३१	एहोहीति शिक्षिण्डना	५।२३
उत्त्रासिता गच्छत्यन्तिकान्मम	१।१९	ऐरावतोरसि चलेव	५।३३
उदयति हि शशाङ्क	१।५७	कत्ताशब्दो निनाणिकस्य	२।५
उदयन्तु नाम मेघा	४।३३	करिकरसमबाहु	७।५
उद्यानेषु सभासु च	६।७	क श्रद्धास्यति भूतार्थं	३।२४
उज्जमति नमति	५।२६	” ” ”	५।४३
उपरितलनिपातिते	३।२२	कस्त गुणारविन्द	६।१३
ऋग्वेद सामवेद	१।४	कस्य त्व तनुमध्ये	२।१६
एककार्यनियोगेऽपि	६।१६	कस्याष्टमो दिनकर	६।९
एतत्तद्धृत्तराष्ट्रचक्र	५।६	काश्चित्पञ्चयति	१०।६०
एतत्तु मा दहति	१।१२	का पुनस्त्वरितमेघा	१०।३८
एता पुनर्हृष्यगता	१०।११	काम नीचमिद वदन्तु	३।११
एता निषिक्तरजतद्रव	५।४	काम प्रदोषतिमिरेण	१।३५
एता दोषकरण्डिका	८।३६	कि यात्यस्य पुर	७।२
एताभिरिष्टकाभि	३।३०	कि यासि धावसि	१।१८
एताभ्या ते दशनखोत्पल	८।२०	कि यासि बालकदलीव	१।२०
एता हसन्ति च रुदन्ति	४।१४	कि स शक्रो बालपुत्रो	८।३४
एतेन मापयति	३।१६	कि कुलेनोपदिष्टेन	८।२९
एते हि विद्युद्गुण	५।२१	” ” ”	९।७
एतै पिष्टतमाल	५।४६	कि गच्छथ विश्रब्धा	६।५
एतैरार्द्रतमालपत्र	५।२०	कि ते ह्यह पूर्ववति	५।२९
एतैरेव यदा	५।१८	कि त्व कटीतटनिवे	१।२७
एव दूरमतिक्रान्त	१०।५३	कि त्व पदैर्मम	१।२२
एष गुणरत्ननिधि	१०।१४	कि त्व भयेन परिवर्तित	१।१७

किं नु नाम भवेत्कार्यं	८१३९	छायासु प्रतिमुक्तशष्प	८१११
किं नु स्वर्गात्पुनः प्राप्ता	१०१४१	जयति वृषभकेतु	१०१४६
किं पश्यथ छिद्यमान	१०१४	जलधर निर्लज्जस्त्व	५१२८
किं पश्यथ सत्पुरुष	१०१२४	जातिस्तव विशुद्धा	६१२३
किं भीमसेनो जमदग्नि	११२९	जानन्नपि खलु जाति	६१२१
कुतो बाष्पाम्बुधाराभि	१०१४२	जानामि चारुदत्त	६११५
कुत्र कुत्र सुमभिरु	२१४	जानामि न क्रीडिष्यामि	२१६
कुनाटक न रोचते	टि. पृ. १०२	ज्ञातीन्विटान्स्वभुज	४१२६
कृष्माण्डो गोमयलिप्तवृन्ता	११५१	ज्ञातो नु किं स खलु	९१९
कृत्वा शरीरपरिणाह	३१९	क्षणज्ज्ञणायमान	११२५
कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रय	९१२२	तत्किं न कलय कारण	१०११
कृत्वैव मनुजपतेर्मह	७१८	त तस्य स्वरसक्रम	३१५
केयमभ्युद्यते शस्त्रे	१०१३९	तपसा मनसा वाग्भि	१११६
केशवगात्रश्याम	५१३	तयोरिदं सत्सुरतो	११७
कोऽयमेवविधे काले	१०१२६	तरुणजनसहाय	११३१
क्षणेन ग्रन्थि क्षण	९१२	तालीषु तार विटपेषु	५१५२
क्षीरिष्य सन्तु गावो	१०१६१	तुलन चाद्रिराजस्य	९१२०
क्षेमेण व्रज बान्धवान्	७१७	तेनास्म्यकृतवैरेण	१०१२८
खलचरित निरुष्ट	८१३२	त्यजति किल त	६११८
गता नाग तारा	५१२५	त्रपुषस्य वृन्त तिकन	टि. पृ. १०२
गर्जति शैलशिखरेषु	५११३	त्रेताहृतसर्वस्व	२१९
गर्ज वा वर्ष वा शक्र	५१३१	त्वत्सनेहबद्धहृदयो हि	४१९
गुणप्रवाल विनयप्रशाख	४१३२	त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमान	१०१४३
गुणेषु यत्न पुरुषेण	४१२३	त्वद्यान य समारुह्य	१०१५२
गुणेष्वेव हि कर्तव्य	४१२२	त्वरया सर्पण तत्र	१०१५७
घोणोन्नत मुखमपाङ्ग	९११६	दत्तकरवीरदामा	१०१२
चन्दनश्चन्द्रशीलाढ्यो	६१२६	दत्त्वा निशाया वचनीय	४११
चाणक्येन यथा सीता	८१३५	दाक्षिण्योदकवाहिनी	८१३८
चारुदत्तविनाशाय	८१४४	दारिद्र्यं शोचामि	११३८
चिन्तासक्तनिमग्नमन्त्रि	९११४	दारिद्र्याः पुरुषस्य	११३६
चिर खलु भविष्यामि	१०११७	दारिद्र्याद्द्विहयमेति	११ ४
छन्न कार्यमुपक्षिपन्ति	९१३	दारिद्र्यान्मरणाद्वा	११११
छन्न दोषमुदाहरन्ति	९१४	दारिद्र्येणाभिभूतेन	४१५
छायार्थं ग्रीष्मसतप्तो	४११८	दिष्ट्या भो व्यसन	१०१४९

दीनाना कल्पवृक्ष	११४८	पक्षविकलश्च पक्षी	५१४१
दुर्बल नृपतेश्चक्षु	९१३२	पङ्कविलम्बमुखा	५११४
दुवर्णोऽसि विनष्टोऽसि	२११३	पञ्चजना येन मारिता	८१२
दुष्टात्मा परगुण	९१२७	पद्मव्याकाश भास्कर	३१२३
देश को नु जला	३१२२	परगृहललिता	४१२८
द्यूतेन तत्कृत मम	२११७	परिजनकथामकत	४१३
द्रव्य लब्ध द्यूतेनैव	२१८	परिज्ञातस्य म राज्ञा	९१८
द्वयमिदमतीव लोके	४१२५	पयङ्कग्रन्थिवन्वद्विगुणित	१११
द्वावेव पूजनीयाविह	६११४	पवनचपलवेग	५११७
द्विरदेन्द्रगतिश्चकोर	११३	पश्चन्ति मा दश दिशो	८१२४
धनैर्विद्युक्तस्य नरस्य	५१४०	पातु वा नीलकण्ठस्य	११२
धन्यानि तेषा खलु	५१४९	पादप्रहारपरिभव	९१२३
धाराभिरार्यजनचित्त	५१४५	पादेनैकेन गगने	२१११
धिगस्तु खलु दारिद्र्य	३११९	पूर्व मानादवज्ञाय	८११७
न खलु मम विषाद	४१२०	पूर्वानुबद्धवैरेण	१०१४५
न खत्वावा चाण्डालौ	१०१२२	प्रभवति यदि धर्मो	१०१३४
न गणयति पराभव	२१७	प्रविश गृहमिति प्रतोद्य	११५६
नगरीप्रधानभूते	१०१८	प्रसरसि भयविकलवा	११२४
न च रादित्यन्तरिक्ष	१०१९	प्राप्तोऽह व्यसनकृता	१०१२५
न पर्वताग्रे नलिनी	४११७	प्राप्यैतद्दृचसनमहार्णव	१०१३३
न भीतो मरणादस्मि	१०१२७	प्रियसुहृदमकारणे	४१२७
नभोमध्यगत सूरौ	८११०	बलाकापाण्डुराष्णीष	५११९
न महीतलस्थिति	१०१५६	बहुकुसुमविचित्रिता	८१८
नयनसलिलसिक्त	१०१३	बाला स्त्रिय च नगरस्य	८१२३
नरपतिपुरुषाणा	७१३	भण कस्य जन्मषष्ठो	६११०
त्रवबन्धनमुक्तयेव	२११	भवेद्गोष्ठीयान न च	६१४
निर्वल्कल मूलक	११५२	भाग्यानि मे यदि	६१२
निवासश्चिन्ताया	१११५	भीताभयप्रदान	६११९
निश्वासोऽस्य न शङ्कित	३११८	भीमस्यानुकरिष्यामि	६११७
निष्पन्दीकृतपद्मषण्ड	५१२४	भुजग इव गतौ	३१०१
नृणा लोकान्तरस्थाना	९१४२	भैक्षेणाप्यर्जयिष्यामि	३१२६
नृपतिपुरुषशङ्कित	३११०	भो मेघ गम्भीरतर	५१४७
नो मुष्णाम्यबला	४१६	मख शतपरिपूत	१०११२
		मदनमपि गुणै	४१४

मम मदनमनङ्ग	१।२१	येन ते भवन भित्त्वा	१०।५०
मया किल नृशसेन	९।३८	येनास्मि गर्भदासो	८।२५
मया खलु नृशसेन	९।३०	योऽस्माभिश्चिन्तितो	५।३९
मयाऽऽप्ता महती बुद्धि	४।२१	योऽह लता कुसुमिता	९।२८
मयि विनिहिनदृष्टि	९।१०	रक्त च नाम मधुर च	३।४
महावाताऽमातै	५।२२	रक्त तदेव वरवस्त्र	१०।४४
मासेन तिक्ताम्लेन	१०।२९	रन्ध्रानुसारी विषम	८।२७
मा तावद्यद्यप्येष उज्ज्वल	४।२९	रमय च राजबल्लभ	१।२६
मा दुर्गत इति	१।४३	राजमार्गो हि शून्योऽय	१।५८
मार्जार क्रमणे	३।२०	राजद्वशुरो मम पिता	९।६
मूढे निरन्तरपयोधरया	५।१५	रुक्मस्वर बाधति	९।१०
मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु	५।१६	रे रे वीरक किं किं	६।८
मेघो जलार्द्रमहिषोदर	५।२	लज्जया भीरुतया	९।१७
मैत्रेय भो किमिदमद्य	९।२९	लब्धा चारित्रशुद्धि	१०।५९
य समालम्ब्य विश्वास	३।२९	लिम्पतीव तमोऽङ्गानि	१।३४
" " " "	५।७	लेखकव्यापृतहृदय	२।२
य कश्चित्त्वरितगति	४।२	दश वादयामि सप्तच्छिद्र	५।११
य आत्मबल ज्ञात्वा	२।१४	बणिज इव भ्रान्ति तरव	७।१
यच्चुम्बितमम्बिका	८।१९	बन्धे नीयमाने जनस्य	१०।१०
यत्नेन सेवितव्य	८।३३	वर्षशतमस्तु दुर्दिन	५।४८
यथा यथा वर्षत्यभ्रखण्ड	५।१०	वर्षोदकमुद्गिरता	५।३८
यथा यथेद निपुण	९।२५	वसन्तसेना किमिय	१०।४०
यथैव पुष्प प्रथमे	९।२६	वस्त्वन्तराणि सदृशानि	९।३४
यदा तु भाग्यक्षय	१।५३	वातातपेन तप्तानि	८।४६
यदि कुप्यसि नास्ति	५।३४	वाप्या स्नाति विचक्षणो	१।३२
यदि गर्जति वारिधरो	५।३२	विचलति नूपुरयुगल	२।१९
यदि तावत्कृतान्तेन	३।२५	विद्युज्जिह्वेनेद	५।५१
यदि ब्रजसि पाताल	२।३	विद्युद्भिज्ज्वलतीव	५।२७
यदीच्छसि लम्बदशा	८।२२	विधिनैवोपनीतस्त्व	७।६
यद्वदहत्याहेतो	५।३०	विपर्यस्तमनश्चेष्टैः	८।६
यया मे जनित काम	१।५५	विभवानुगता भार्या	३।२८
य स्तब्ध दिवसान्त	२।१२	विषसलिलतुलाग्नि	९।४३
यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता	५।९	विषादलसस्तसर्वाङ्गी	४।८
यासा बलि सपदि	१।९	वेग करोति तुरग	५।८

वेदार्थान्प्राकृतस्त्व	९।२१	सभ्रमघर्धरकण्ठ	६।२०
वैदेश्येन कृतो भवेन्मम	३।२३	सर्वं खलु भवति	१०।१५
व्यवहार सविघ्नोऽय	९।१८	सर्वकाल मया पुष्टो	८।२८
गत्रु कृतापराध	१०।५५	सर्वगात्रेषु विन्यस्तै	१०।५
शरच्चन्द्रप्रतीकाश	८।१६	मव्य मे स्पन्दने	९।१५
शशिविमलमयूख	१०।१३	मरस्यलम्पटबलीवर्दो	३।२
शास्त्रज्ञ कपटानुसार	९।५	साटापकूटकपटानृत	५।३६
शिखा प्रदीपस्य	३।१७	सीधुमुरासवमत्ता	४।३०
शिरसि मम निलीनो	८।१२	सुख हि दुःखान्यनुभूय	१।१०
शिरो मुण्डित तुण्ड	८।३	सुजन खलु कुभृत्य	टि पृ १०२
शीर्णशिलातलहस्त	६।२२	सुजन खलु भृत्यानुकम्पक	३।१
शुष्कवृक्षस्थितो	९।११	मुदृष्ट क्रियतामेष	४।२४
शुष्का अपि व्यपदेशा	१०।२०	सुवणक ददामि प्रिय	८।३१
शून्यमपुत्रस्य गृह	१।८	साऽम्मद्विधाना प्रणयै	१।४६
शून्यैर्गृहै खलु समा	५।४२	स्खलति चरण भूमौ	९।१३
शूरो विक्रान्त	१।४७	स्तम्भेषु प्रचलितवेदि	५।५०
सयच्छत निजोदर	८।१	स्त्रियो हि नाम खल्वेता	४।१९
ससर्त्तैरिव चक्रवाक	५।५	स्त्रीभिर्विमानिताना	८।९
सकामाऽन्विष्यतेऽस्माभि	१।४४	स्त्रीषु न राग कार्यो	४।१३
सङ्ग नैव हि कश्चिदस्य	१।३७	स्नातोऽहं सलिलजलै	९।१
स तावदस्माद्व्यसना	७।४	हत्वा तं कुनृपमह	१०।४७
सत्कारधन खलु	२।१५	हत्वा रिपु तं बल	१०।४८
सत्यं न मे विभव	१।१३	हस्तसयतो मुखसयत	८।४७
सत्येन सुख खलु	९।३५	हा प्रेयसि प्रेयसि	१०।५८
सदा प्रदोषो मम	५।३७	हिङ्गूज्ज्वल दत्तमरीच	८।१४
समरव्यसनी प्रमाद	१।५	हिङ्गूज्ज्वला जीरक	८।१३
समुद्रवीचीव चल	४।१५	हित्वाऽहं नरपति	६।१

Index of Important Words

(The figures refer to the pages of this Edition)

अक्त	३६८	अभियुक्त	३२२
अक्ष	२४४	अभिसारय् (verb)	७०, २७२
अखण्डित	१४०	अभिमारिका	१९०
अग्रपक्ष	३३०	अभिसृ (verb)	२३४
अग्रहस्त	११७, १२०, १२४, १६०	अयित्	३१८, ३४६
अङ्गारक	३४२	अलि दक	१००
अङ्गीकारय् (verb)	२८२	अवचय	३३६
अट्टहास	३७८	अशनि	१९२
अतिसाट	३९२	अणित	२०
अधिकरण	५४, २९८	आकालिक	१७६
अधिकरणिक	३०६, ३०८	आकुश (verb)	२५४, २५८
अधिचण्डम्	४४	आखण्डल	१९८
अनभ्र	३५४	आगन्तुक	१२२
अनागत्	२७६	आघात	३६२
अनाभ्युदयिक	२५०	आजीविका	८८
अनुक्रोश	८८	आध्मात	३२२
अनुगुण	१०४	आषातक	२५०
अनबन्ध (verb)	१८	आम	११२
अनुविद्ध	४०	आमुख	२०
अनुसन्धा (verb)	९२	आय	८०
अनुसार	२६	आराम	३४०
अन्तरय् (verb)	८४	आर्जव	३९०
अन्तराल	३३०	आयमिश्र	७, १६, ४६, ३३२
अन्तरेण	३६	आलम् (verb)	३६२
अपटीक्षेप	९६	आलान	५२, ९६
अपध्वस्त	२७८, २९४	आलञ्चन	१२०
अपलप (verb)	१२६	आलोक	३८
अपवलिगत	१६०	आश्रुत	२९६, ३१२
अपवारक	२८२	आशाम् (verb)	१२
अपवारित	२२०	आहिण्ड (verb)	९२
अपवारितक	५८	आहिण्डक	८८
अपवाहय् (verb)	२५४	इन्द्र	३५४
अपदिचम	३४८	इन्द्रमह	१८६
अपावृत्त	८६	उच्छ्रय	३३२

उडुप	१५०, २७६	कर्केतरक	१६४
उत्कर	११२	कर्णाटकलह	२३६
उत्तरायमाण	३६	कर्नरी	२३८
उत्फाल	२२६	कलम	१६२
उत्सादित	९२	कलम	६२, १५८
उत्सुकाय् (verb)	१६२	कलहायित	८६
उत्स्वप्नाय् (verb)	११८	कलुषाय् (verb)	३३४
उदयन	१५२	कलेवर	३३४, ३७८
उदवमित	१५२	कल्पना	१५८
उद्गार	२०, १६२	कल्पय् (verb)	२४०
उद्धर्षण	८२	कल्पवर्त	२४, ८२, १४०, ३१६,
उद्दाम	३६२		३३२, ३४०, ३४२, ३४८ ३५६
उन्मनस्क	१७६	कशा	३४६
उपराग	३१२, ३९०	कशिका	३०
उपालम् (verb)	१९२	कष	११६
उपास् (verb)	१३०	कपाय	२५२
उपासक	२५४	काकली	१०४
उपामिका	३०२, ३८८	काणेलीमातृ	३८, २५४
उल्लम्बित	८०	कापटिक	२८४, ३२८, ३४४
उष्णीष	१९४	काम्या	११८, ३८६
ऊषर	२६८	कायस्थ	३१०, ३२४
एकप्रहारिक	२५६	काष्पिण	२९४
ऐरावण	१५६	कापाय	२५४
औशीर	३६४	किण	८२
ककुद	८	किशोरी	३६२
कङ्क	३२४	कुट्टय् (verb)	४८
कञ्चुक	२६८	कुण्डिका	९६
कट	८०, ८२	कुम्दिनी	३८०
कटक	९२, २७८, ३७२	कुम्भदासी	१६६
कत्ता	७४	कुरकुराय् (verb)	१६६
कनकशक्ति	११२, ११४	कुलपति	४०४
कपर्दकडाकिनी	१६८	कुशोलव	८
कपाट	२२६	कूटागार	३९२
क्पोतपालिका	५६	कूपयन्त्रघटिकान्याय	४०६
करटक	२३८	कर	१५८, ३६८
करण	६	कर्च	२३८
करण्डिका	२८८	कृतहस्त	३४४
करभ	६२	कृतान्त	१२६, २१८
करवीर	३५२, ३६२	कृष्णसार	१०
कराल	११२	केदार	६२

केशहस्त	३४, ४४	चान्दन	३६४
कोष्ठक	२५४	चार्वाक	२५४
कोशेय	१७८	चाष	३३०
क्रकच	३५०, ३९४	चिकुर	३८४
क्रोड	८२	चिरय् (verb)	२४४, ३३६
ख	१७६	चीवर	२५६
खडखण	३६८	चूडा	३०८
खटखटाय् (verb)	१०	चैत्य	३५८
खलीकृ (verb)	८०, ८४	चोदय् (verb)	३२२
खुटित	२३०	छन्द	१३८
खुण्टमोडक	९४	छल	३२८
गण्ड	७६, ९४	छागल	४६
गन्ध	२७६, २७८	जातरूप	१६४
गन्धगज	९४	जालम	२९६, ३९०
गन्धगुक्ति	२६२	जिह्मित	३२२
गर्गरी	१६०	जीव	२२८
गदभी	७२	जीवातु	३८६
गान्धर्व	१०४	जुष्ट	३३२
गाली	२८६	टङ्क	२८
गुडौदन	३६८	डुडुभ	१२०
गुप्ति	२२४	डुण्डुभ	१०८
गुल्म	२२४	ढक्का	७४
गुष्टि	१०४	तन्त्रिल	२३२
गृहपति	८८, २१८	तलित	५६
गोमायु	३७८	तार	१०६
ग्रीवालिका	३१६	तारतम्य	३५४
घर्घर	२३६	तालवृन्तक	९०
घूरघूराय् (verb)	२६४	तिम् (verb)	१८४
घोणा	८४, ३२४	तिमित	३००
घोष	१५२, ३९२	तिमिर	८
चक्रधर	१७८	तिलोदक	४००
चतुरङ्ग	२४०	नुच्छय् (verb)	४०६
चतु शालक	२०, ४४, १०८, ११०, २१४	तुण्ड	२५२
		तुलन	३३०
चतुष्पथ	२४, ६२	तुलय् (verb)	२०, १२४, १३६, २०८
चत्वर	७०, ९०, १४०, ३०८	तुलित	८६
चञ्चिका	१७०	त्रिविष्टप	१७०
चलाचल	९०	त्रेता	८०
चाट	१८२	दण्डपालक	४०४
चातुर्थिक	१६८	दधिशर	४६

दर्दुर	११६	न्यास	१२४, १२६, २८४
दशा	२७६	पक्षद्वार	४०, ४२, ८६, २२०, २२४
दीर्घिका	३०२	पटच्चर	१६२
दुर्दिन	१७४	पण	३८८
दुर्विदग्ध	१९२	पणव	११६
दुर्विनीत	९२	पणस्त्री	२८६
दूरक्ष्य	१५०	पत्रच्छेद्य	१७८
देवव्रत	११४	पत्ररथ	२३४
देहली	२०	पद्मव्याकोश	११४
जौवारिक	१५८, २२४	परत्र	२८०
द्रोण	३६६, ३८६	परानी (verb)	३७४
द्वाभवि	३१०	परामर्श	१६०
घनिक	८६, ९०, १८८	परामृश (verb)	९८
घारक	९२	परिच्छेद	१७०
धूपाय (verb)	१९६	परिणाह	११०
धूमकेतु	३४२	परिभव	३३२
धूर्तय (verb)	७८	परिवाद	१८२
ध (verb)	३४, ३८८	परिवर्ति	२२२
ध्वङ्क्ष	३२२	पर्यङ्क	६
नप्तृ	३५६	पलाश	२८६
नदित	८०	पशुबन्ध	४६
नस्य	१०४	पाटच्चर	१५८
नागदन्त	१६६	पाठ	७४
नाणक	३०, ७४	पायस	३१६
निकष	५२	पारभृतीय	२६२
निकार	३४८	पालिका	३७६
निद्राय (verb)	२६०	पावर	८०
निघनता	२४	पाशकपीठ	१६०
निध्याति	२१४	पिण्डारक	३१६
निध्यै (verb)	२०४	पितृवन	३५२
निर्गुण	२९४	पीठक	२७८
निर्मुच (verb)	११०	पुरस्तात्	१२८
निर्यातय (verb)	५४, ६०, ६२	पुरोभागिता	६६
निर्वृति	२४६	पुलिन	२७०, २९२
निर्वद	२५४	पुष्कर	१०, १२६, २१८
निवाम	३६०	पुष्करिणी	२५२
निष्कासय (verb)	३७२	पुस्तक	११६
निष्क्रय	१३८	पूर्णकुम्भ	११४
निष्क्रयण	१२०	पृष्ठानुपृष्ठिका	३६
निष्पन्द	१९६, २५८	पेशि	५६, १६२

प्रकाशनारी	१०८	भट्टारक	५६, ३४६
प्रकोष्ठ	१५८	भण्ड	३४०
प्रग्रह	२४४	भद्रपीठ	११८
प्रणाली	३५६	भद्रमुख	३६०, ३६४
प्रतिक्रिया	१२६	भाण्ड	११८, १२४
प्रतिग्रह	३५८	भावमिश्र	३१८
प्रतिग्राहक	११८	भास्कर	११४
प्रतिनिर्यातय (verb)	१४६	भास्करनन्दिन्	११४
प्रतिपालय् (verb)	३०८, ३९८	भुजिष्या	१३८, १४८
प्रतिपुरुष	११६	भूनार्थ	१२४, २०८
प्रतिवृत्त	३७८	भूमिका	६०
प्रतिवेशिन्	११४, २१८	भू मण्ड	११८
प्रतीष् (verb)	१२८, ३६२	भाजक	३०८, ३१४, ३३६
प्रतोलिका	२९६, २९८, ३६६, ३६८	मडमडाय (verb)	५६
प्रतोली	२२८	मध्यस्थ	१५६
प्रत्यय (verb)	३७२, ३७६, ३९८	मन्दुरा	१५८
प्रत्यथिन्	३१८, १४६	मन्द्र	२१२
प्रपात	३७६	मल्लक	२०, १८०, २८२
प्रभविष्णु	३८८	मल्लिका	१५६
प्रभू (verb)	२८०	महत्तर	२७८, ३५८
प्रवहण	१३४, २१४, २७८	महत्तरक	३३४
प्रवहणिक	१५०	महल्लक	१६६
प्रवाह्यमाण	३५४	महानस	१६२
प्रव्रज्या	३८०, ४०४	महाब्राह्मण	४८
प्रसक्ति	३२६	महामात्र	९६
प्रसाधन	२२०	महेन्द्र	३००
प्राकृत	३३२	मातृ	२४, २६, ४०
प्रातराश	१०	मात्रपुरुष	१५८
प्रावारक	२०, ५८	मूखना	१०६
प्रावृ (verb)	८०	मुण्ड	२७२
प्रेष्य	२८०	मृगाङ्क	९०, २३२
प्रोषित	१९२, २३०	मृच्छकटिक	२२०
फुरफुराय् (verb)	४६	मेचक	१९६
बन्धुल	१५४, १६२	मोटय् (verb)	२८६, २८८
बर्हिण	१९०	यज्ञोपवीत	११४
बलारि	३९०	यत्सत्यम्	३८
बलाहक	३३०	यानपात्र	१६८, १७०
बालाग्र	५६, २९६, २९८, ३६६, ३६८	यूप	३४०
ब्रह्मण्य	११४	यूष	२५६
भक्त	१६, ५६, ३६८	योगरोचना	११४

योगाचार्य	११४	वाशक	३२४
योगधरायण	१५२	विकाश	३३४
रक्षा	१३०, १८८	वितप्त	३७२
रङ्ग	८६	वितान	२१२
रट् (verb)	३५२	विदूर	३६६
रत्नषष्ठी	१२८	विपणि	२९२
रथ्या	१०, १८८, ३५६	विप्रतीप	७४, ८४
रस् (verb)	१९६	विमर्द	६
रसायन	१२	विरस	३५२
राजकरण	३२४	विरु (verb)	११६
राष्ट्रिय	१५२	विलुप (verb)	३००, ३३४
रूपिन्	१६२	विबल्ग (verb)	१९६
रोमन्थाय् (verb)	२०	विविक्त	२७६, २८४, ३०६, ३५८
लग् (verb)	१८८	विश्व	३६
लय	६	विशसन	२२४
लल (verb)	१६२, २६०	विशेषक	१०
लावक	१६६	विषग्रन्थि	३०८, ३६८
लासिका	३०	विषमशील	२२६
लुण्ठीकृत	८२	विषाण	१०६, १५८
लुप्तदण्डक	७६, ७८	विसृष्टुल	९२, ९८, २६४
लेष्टुका	१८२	विस्तीर्ण	११४
लोप्त्र	३५६	सिहस्त	९४
लोष्टक	११२, १८४	विहार	३४०
वश	११६	बीजय (verb)	१९०, ३०२
वञ्चना	६४	वृषभकेतु	३९०
वरटा	२४	वेश	३६, ३७८
वरण्डलम्बुक	१४	वेशिका	३०
वणक	१०, १४	वैवलत्रय	१२८
वर्णिका	१६०	वैशिकी	८
वर्ष्मन्	२५८	बोडी	२९४
वल्गा	५२	व्यलीक	२५०
वल्मीक	१९४	व्यवसाय	४०२
वसनपानिका	३८०	व्यवहार	५४, २९६, ३२०, ३२८
वसुमनी	४०६	व्याकुल	३१२
वह् (verb)	२२२	व्य धारित	२६२
वाट	३८४, ३९२	व्याज	२०६
वाटी	१६४	व्यायम (verb)	२३४
वाताली	२९८	शकटिका	२१६, ३३६
वापी	११४	शकुन	३५४
वाश् (verb)	३२२	शकुनि	३२४

शक्ति	७२	सस्था (verb)	४२, २५६
शङ्खल	३७६	सस्थापना	१०४
शतह्रदा	२१०	सक्रम	३५४
शप् (verb)	२०६, २३०, २९२	सगम् (verb)	३८, २४८
शबल	१९२	सच्छाय	१५८
शब्दापय् (verb)	१२६	सदृक्ष	२६०
शरण	२६२	सधि	११०, ११६
शाकुनिक	२३४	सध्याय् (verb)	१७०
शाखामृग	१५८	सपत्नी	१९२
शाटिका	२०८	सभिक	७२, ७८, १७२
शाटी	११८	समालम्ब	११४
शाण	१६४	समुदाय् (verb)	३२४
शापित	११८, १३०	सप्रयोग	११४, १२२
शामित्र	३६२	सर्वनीमुख	३९८
शालीय	३६८	सह्यवासिनी	३८२
शिरोघात	३२४	सारय् (verb)	१६०
शिल्प	११४	सारस	२६०
शिल्पिन्	३४४	सार्थवाह	८, ३८
शीलय् (verb)	८२	सिहनाद	१९८
शुष् (verb)	२९२	मुदृष्ट	१५०
शुल्क	२४४	मुधाद्रव	२१२
शून	३१६	सूत्रधारी	५४, ६०
शेफालिका	१७०	सूर	२६०
शेष	३९०	सैरिभ	१५८
शौच	१३०	सौप्तिक	११२
शौण्डीर	१२६, १७२	स्कन्दपुत्र	११२
शौण्डीर्य	१३०, २७०, २८४	स्पृष्टिका	१३०
श्रद्धा (verb)	१२४, २०८	स्फार	४२, ११८
श्रमणक	९४, २५०	स्फीत	२८२, ३१४
श्रेष्ठिन्	३०८	स्व	१४०
श्वेतकार्काय	३४८	स्वयग्राह	२४८
षण्ड	१९६	स्वरसयोग	४६, १०६, २६४, ३६८,
सवद् (verb)	३७२		४००
सवाहक	८८	स्वस्तिक	११४
सविधानक	१०, १४, ४०२	हस्तक	३५४
सवीत	६	हेन्ना	१०६

NOTES

ACT I

P. 7 Sanskrit writers generally introduce their works with a benediction (आशी), or a salutation to their favourite deity (नमस्क्रिया). In dramas this purpose is served by the Nandi, which is enjoined by Bharata (see com) as necessary for the removal of obstacles and thereby for the safe completion of the work undertaken. We find play-writers from Sudraka downwards, conforming to this rule of Bharata. Bhasa, Sudraka's predecessor, however, often dispenses with the Nandi probably treating it as the last part of the theatrical preliminaries (पूर्वरङ्ग) which are gone through behind the curtains. Thus the *Charudatta* opens at once with the stage direction ' नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ' Sudraka was a worshipper of Siva (see sl 4), and hence he has addressed both the stanzas of the Nandi to that deity. In the first sl, Siva is referred to as completely lost in abstract meditation, and so his *Samadhi* is invoked for granting protection. Sanskrit poets often address their prayer for protection to some act of, or some thing connected with, the deity, instead of to the deity directly. Cf the Nandi of *Mudr* (शाठ्यमन्त्राद्विभोर्व), *Mal - Madh* (वैनायक्य वदनविघ्नतय &c), *Ratna*, *Veni*. &c.

पर्यङ्क &c —The principal sentence is शमो शून्येक्षणः समाधिः च पातु, the genitives go with शमो पर्यङ्कः—more generally known as वीरासन, is one of the five principal postures (for these see our notes on *Ragh* XIII 52) assumed in the practice of Yoga. It consists in sitting down with the upper part of the body raised straight up perpendicularly, with one foot placed on the other thigh passing it through the knee-joint of that leg, and then placing the other foot on the other thigh. It is thus defined by Vasishtha—एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरणि मस्थितम् । इतरस्मिन्तथा चान्य वीरासनमुदाहृतम् ॥ (as quoted by Malli on *Ragh*. XIII 52)

ग्रन्थि—the placing of the feet thus crosswise being firmly held together, तस्य बन्धाय for keeping it fast य द्विगुणितस्य भुजगस्य आश्लेष तेन &c, see com आश्लेष—embrace, coiling round

Siva sat in the Virasana posture, and the serpent lay doubly coiled fast, round the squatting position of the body (the base of the hips and the knees) Mr Raddisastru contends that this is not the meaning of पर्वङ्गु here, he thinks it means योगपट्टक which means ' sitting up with the knees raised up by firmly fastening an upper garment round the back and the knees ' But this meaning does not suit here at all. If the serpent was fastened like a garment round the back and the knees, then we do not get the द्विगुणितभुजगःश्लेष, and the knees, also do not become सवीत (encircled) as the garment passes round and not over the knees. Again, this posture is not suited to Samadhi at all Patanjali defines an *asana* as शिरःसुखं, which Virasana is For Samadhi the body must be in a state of equipoise, such as is described by Kalidasa in his Kum see Kum III 15, and Bg VI. 11-13.

अन्तःप्राणावरोधः—The restraining within of the vital airs in the body so as to arrest their functions, suppression of breath. व्युपरत—coiled, suspended इन्द्रिय is derived as इन्द्रस्य आत्मन लिङ्ग करणेन कर्तुरनुमानात्, the sign (for inference) of the soul, fr. इन्द्र and aff (वच), see also Pan V 2 93 There are eleven *Indriyas*, the five organs of action, and the six organs of sense, मन कर्णौ तथा नेत्रे रसनं च त्वचा मह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥ Here the latter six are meant रद्ध—restrained or checked from outer perception These six senses naturally look out, they must be turned inside *Of* पराञ्चि खानि व्युत्पत्स्वय-भूतस्मात्पराक्यइयति नान्तरात्मन् । &c Kathop II 1. 1, see also the quotation from योगसागर given in the com Samkara so restrained the organs of sense that there was no perception of anything external For the compound, see com

आत्मन्यात्मानं—व्यपगतकरण is an adv modifying पश्यत . For the comp see com , करण is the same as इन्द्रिय Here करण is to be understood in the secondary sense of ' its function ' (व्यापार) All the 11 इन्द्रियs are meant here The Samkhyas add two more to these, viz बुद्धि and अहंकार *Of* यदा पञ्चादतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहु परमा गतिम् ॥ ता योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । Kathop II 3 10, 11 See also Bg VI 20, 25 व्यपगतकरण cannot be fitly taken as an adj to आत्मान as some suggest, for आत्मान refers to the Supreme Soul or Brahma, whose vision Siva was enjoying inwardly in his Samadhi, and this Brahma, pure spirit, unassociated with the gunas and undefin-

ed, has no *Karanas*, Of the *Srutis* न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तन्ममत्वाभ्यासिकारश्च दृश्यते । &c Svet. Up VI 8 and अग्रगण्यो ज्वनो ऽस्ति स तन्ममत्वं म मृणोत्यकर्ण । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यार्थस्ति वेत्ता तन्मातृगम्य पुनश्च मद्गन्तम् ॥ Svet Up III 19 तत्त्वदृष्ट्या-- with the eye of true knowledge, viz अहमेतं ब्रह्मास्मि &c आत्मानमेव-- The force of एव is that Siva himself being the Supreme Being could see his own self only Of Kal स्य विद्यता तपस फलानां केनापि नास्ति सपरिहार । Kum I 57, and यस्मात्परं न परमस्ति किञ्चित् । Svet Up III 2 मन्त्रतः --Of तदा ब्रह्म स्वरूपस्य नमः । Pat Yo Su I 3

ब्रह्मवेक्षणं &c--ब्रह्मवेक्षणं is the non perception of anything external, तेन घटितं brought about by लय the continued resting of the mind (of आत्मनः सत्तु क्त्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । Bg. VI 25) तेन ब्रह्मणि लयं concentrated on समाधि --Remaining lost in meditation (a sort of psychic trance) The following from Kum. III will serve as a commentary on the description of Siva's *samadhi* here--पूर्वद्वन्द्वस्थिरपूर्ववायमुच्चायत सन्निविताभिरासम् । उत्तमपाणिद्वयमनिवेशप्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥ + + + तैर्गन्धिस्पर्शान्दिनपद्ममालैलक्ष्य-कृतप्राणमधोमयूथै ॥ अवृष्टिमुखमिवाध्वजदृग्मपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् । अतस्वरणा मरुता निरोधान्निगतानि कम्पमिव प्रदीपम् ॥ मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाय समन्विताभ्यम् । यमक्षर ऐश्वर्यो विदुरतमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ 45-50

समाधिं यानु व --The actual meaning is समाधिनिरुद्ध शिव इ पातु Siva is often described as given to meditation, probably because, as Wilson thinks, in some of the Puranas especially those of a Saiva character, the origin of Yoga is ascribed to Siva who taught it in the person of Sveta on the Himalaya mountains in the beginning of the Kali age.

"This benediction alludes to the practices and notions of योग, in which, by abstract meditation (समाधि), the fusion (लय) of individual with universal spirit (ब्रह्म) is to be effected even in the body Spirit is said to be detached from the *Karanas*, the thirteen products of matter, or महत् intellect, अहंकार, consciousness, and the eleven organs of sense and action The mode of effecting this union is by sitting in particular *asanas* or postures, one of which is sitting on the hams with a cloth fastened round the knees and back (पद्म-बन्ध-ग्रन्थि), also by suppression of breath (प्राणावरोध), by keeping the vision directed either on

vacuity or inwardly (शून्येक्षण), and by preventing as vigilantly as possible the wanderings of the senses " W.

P 7. नीलकण्ठ—Siva so called after the colour of his throat was changed to a dark-blue in consequence of his having drunk the deadly poison produced at the churning of the ocean for the obtaining of Amrita. श्यामाम्बुबोधनम्—The throat is compared to a dark cloud because both relieve the सताप (torment—heat) of the people. The fig. is लुप्तवर्मोपमा as the common quality is not mentioned गौरीमुज्ज्वला—The word गौरी is used in preference to शिवा or so, to give prominence to her गौरत्व which bears out the comparison to विद्युल्लता The second sl is written by the poet very probably in order to suggest partly the subject-matter of the plot as required by a cannon of dramaturgy (‘ अर्थतः शब्दतो वाऽपि मनावकाव्यार्थसूचनम् ’). Thus the casting of the arm of Gauri round Siva's neck suggests the love between Charudatta and Vasantasena, while the reference to नीलाम्बुद is meant to indicate the visit of Vasantasena to Charudatta amidst rain and flashes of lightning. The contrast between white and blue also further suggests the dark ways of the world, as exemplified by the conduct of Samsthana, and the joys of pure love as in the case of Vasantasena The Nandi here consists of eight *padas* (*pada* referring to the line of a *sloka*) It is of the *Patravali* kind, since the casting of the seed of the plot is indirectly suggested in it *Of* यस्या बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुन । इलेपेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ॥ Sah—Dar

नान्द्यन्ते—नन्दन्ति देवता अस्यामिति नान्दी that in which the gods take delight It contains the praise of some deity, or Brahmanas or a king &c, combined with a benediction See definition given in the com, or नन्दयति इति नन्द, नन्द् cau and अ (अच्), नन्द एव नान्द by adding अण् (अ) स्वार्थे, and by adding ई (fem) we get नान्दी.

नान्द्यन्ते सूत्र०—It is the Sutradhara who recites the Nandi here Bharata says that the Sutra should repeat the Nandi employing a middle tone But the word सूत्रधार is not placed before the introductory *sloka*, because it contains a benediction and forms no part of the drama itself, being the last part of the पूर्ववर्ग The Sutra was generally a Brahmana and recited the Nandi in his

own person and not in his character as the chief manager, which he did not assume till he had recited the Nandi. Another explanation is—It is the practice of Sanskrit writers to introduce their works with auspicious words, and so the word Sutrādhara is not placed before the benedictory sl. Cf. Panini who also writes his first सूत्र as वृद्धिरादैच्, though the proper order is आदैच् वृद्धि, which he follows when he says अदेद् गुण. The Sutra was already present on the stage, hence the stage-direction प्रविश्य is not used.

Bhāsa's play (*Charudatta*) however begins with नान्यन्ते नतः प्रविशति सूत्रधारः । This shows that the old practice was to recite the Nandi behind the curtain. Then the Sutra entered and began the play. When the chief manager happened not to be a Brahmana, it seems he had no right to the title Sutra, nor did he repeat the Nandi. He was called Sthapaka, one who established the action of the play, and had qualities similar to those of the Sutra, of Bharata—रङ्गपूजा विधायकौ सूत्रधारे विनिर्गते । स्थापक प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ All the plays from those of Kāli downwards make the Sutra first recite the Nandi and then carry on the Prologue.

सूत्रधारः—The chief manager, *lit* he who holds the thread of the plot, &c looks after the general management, the casting of parts, &c (सूत्र प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति) For the origin of the term and of the drama, see our note on सूत्रधार in the Sak. The following are the qualifications of the Sutra according to मातृगुप्ताचार्यः—“चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः नानामाषणतत्त्वज्ञो नीति-शास्त्रार्थतत्त्वविद् ॥ नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः । नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः ॥ छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः । तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः ॥ अवधानप्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः । एव गुणगणोपेतः सूत्रधारोभिधीयते ॥ ” अल—“enough of”—has a prohibitive sense (वारण) ‘no object is to be gained by परिश्रमः’ (परिश्रमेण किञ्चित्साध्यं नास्ति) विमर्दकारिणा—crushing, destroying परिश्रमेण—(This) exertion (at the recitation of the Nandi) आयनिधान—The noble and learned men composing the audience ‘कुल शील दया दान धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्वेह इति येऽन्वेतस्तानायनिप्रचक्षते ॥ ’ Bharata, as quoted by Jagaddhara on the *Mal-Madh*. मिश्र is an honorific title added to the names of learned men, as वाचस्पतिमिश्र, शाङ्गमिश्र

मित्रा Sak., &c विज्ञापयामि—simply means—‘ I respectfully inform or bring to the notice of,’ for here no request is addressed to the ‘audience as in the Vikr to behold the play with attention

मृच्छकटिक—मृद मृत्तिमिता वा शकटिका a small play-cart मृच्छकटिका । स। एवाभेदोपचारान्मृच्छकटिक प्रकरणम् Or, मृच्छकटिका लक्षणया प्राधान्येन तद्दिशे अस्त्यस्मिन् प्रकरणे इति. The play is named after the play-cart made of earth for Rohasena, Charudatta’s son, mentioned in the sixth Act, as it forms the turning point in the development of the plot See Intro प्रकरण—see Intro व्यवसिता — ‘ we are prepared or resolved to ’ We find from the plays of Kalidasa and others that follow, that it was usual in ancient India to exhibit dramatic performances at the time of some fair or some festive occasion But here no mention is made of the place at which the play was exhibited This perhaps proves the antiquity of the play

P 8 द्विरहेन्द्र—See com चकोरनेत्र —The eyes of a *Chakora* (the Greek partridge) are reddish and beautiful The natural redness indicates heroism on the part of Sudriaka Of the description of the eyes of Lava and Kusa—नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्वनीले । Uttar VI 27 The eyes of women are generally compared to those of a *Chakora* see Ragh VI 59, VII 25 सुविग्रह—शोभन well-built and handsome विग्रह body यस्य For this see Ragh I 13

द्विजमुच्यतम् —The most eminent of Kshatriyas Originally the word द्विज signified the first three classes, viz the Brahmanas, Kshatriyas and Vaisyas It was only in later times that it came specially to refer to the Brahmana class Here it refers to a Kshatriya from the context कवि —must be taken in the sense of ‘ a scholar, a Pandit,’ to avoid tautology with एतत्कवि on p 7. सज्ञावान्पण्डित कवि । Amara असाधसत्त्व—अगाप not fathomable, unflinching, सत्त्व—mental calibre, that firmness of the mind which remains unshaken under trying circumstances and enables a man to maintain his character.

वैशिकी—Belonging to the Vesa According to the Com. वैश refers to the residence of the courtesans So वैशिकी कला (sing for the plural) means the arts to be found among or cultivated by the courtesans, the elegant arts, and we know from the Dasakum that the knowledge of the following arts among others was deemed necessary for the harlot class, viz नृत्य, गीत, वाद्य, नाट्य, चित्रलेखन,

नाट्यशास्त्र, गन्धकला, पुष्पकला and द्यूत The words seem rather to mean 'the dramatic art or Natya sastra' (which relates to वेश or the assumption of different dresses i.e. characters) हस्तिशिक्षा—The knowledge of elephants and the art of training them The name of the treatise on हस्तिशिक्षा generally quoted is हस्त्यायुर्वेद by Palakapya

Wilson has—"The proficiency of the Indians in this art early attracted the attention of Alexander's successors, and natives of India were so long exclusively employed in this service, that the term Indian was applied to every elephant driver, to whatever country he might belong - *Schlegel Indische Bibliothek* "

अक्षयतन्निमिरे &c--तिमिर is a kind of eye disease causing blindness, opacity of the cornea. But that does not seem to be intended here. For the meaning is 'eyes free from the blindness of ignorance', eyes of knowledge, i.e. insight into the Brahman-vidya. Siva is the deity to be propitiated for the obtainment of knowledge, of अरोग्य वाग्वायश्चक्षुर्द्वयमिच्छेदुस्तद्वान् । विद्वान् वाग्वा-दिच्छेन्मोक्षमिच्छेत्तद्वान् । Valmiki is very early mentioned as having got divine vision by the favour of Brahma, of अज्ञानच्छेदोतिष्ठति ते प्रतिपन्नो चक्षुः । Uta II

परमसम्पद्येन—Leading to great exaltation, indicating supreme power. अये अश्वमेध इति नाम विद्वज्जिज्जिना क्षत्रियाणामूर्जस्वः सर्वेश्वरिभावी महातुर्कषनिकः । Uta IV अश्वमेधेन—For the sacrifice, see our note on that word at Ragh. VI 61. In ancient India it was the highest ambition of a king enjoying supreme power to perform one horse sacrifice at least. One such was performed, and perhaps the last of the kind, by Prshpamitra, the father of Agnimitra, the hero of the Malav, see Malav p 101

अग्निं प्रविष्टः—These words are not to be taken in their literal sense. They simply mean, like पुरंदरपुरातिथिरभवत् or अमरेण गम्यत्, 'he died'. The writer has used the expression अग्निं प्रविष्टः only to show that Sudraka was an *agnihotrin* (like Rama) till his death, as we speak of a devotee of Siva as going to the mountain Kailasa, or of Vishnu to Vaikuntha. The com. understands these words literally (and he is followed in this by Wilson and others) and cites the instance of Sarabhang who made a voluntary cremation of himself after seeing Rama (For his story see our notes on

Ragh XIII 45) * But the case of Sarabhanga (or of the Sramanacharya who made a similar immolation) is different. These sages knew how to dematerialize the body and to reduce it to a fiery state by meditation on the fiery element, and then offered up their bodies to fire. Sudraka was not an ascetic of that sort. Nor was there anything in his life to make it burdensome to him, so that he could have resorted to self-immolation. Again, if we take the words in their real sense that Sudraka terminated his life by entering fire, then the words लब्ध्वा चायुः शताब्द &c become meaningless, for they indicate that he died a natural death. To suit the other meaning we should expect नीत्वा instead of लब्ध्वा

The com explains the mention of his own death by the author by supposing that he knew by astrological computation when his death would occur exactly, and wrote about it as a past event in anticipation of the Sutradhara's alluding to it subsequently. But it seems to us that this part of the Prologue, viz the whole passage from अलमनेन परिषत्कुतूहल० (p 7) to the end of sl 7, which relates to the personal history of the author, is the work of another hand. Sudraka, like Bhasa, must have written नान्यन्ते । सूत्रधार — (परिष्कृत्यावलोक्य च । अये &c p 8

समरस्यसनी—Not that he liked bloodshed, but whenever there was an opportunity for fighting, like a true Kshatriys he was anxious to take advantage of it प्रसादसूय —never committing mistakes while fighting or managing the State, vigilantly watchful of his interests कुकुद—*m n* is the hump of a bull, and as it is the chief mark of distinction, it also means 'the chief or foremost of', cf कुकुद नृपाणा Ragh VI 71 तपाधन—who lived like an ascetic although a king By तपस् is meant here the three kinds of penance mentioned at Bg XVII 14-16 परदारण &c—' Who fought with his arms with the elephants of his enemies, or with the most powerful elephants ' Another possible meaning is, ' who longed to fight with his arms (and not with weapons) the repulsers of his enemies ' The epithet is

* "Zamancohagas (Sramanacharya) burnt himself at Athens after the custom of his country, and Calanus (Kalyana) mounted the funeral pile at Pasargadae in the presence of the astonished Greeks, who were at a loss to consider the act as that of a sage or a madman, and were never of a mood to imitate such a model " (From Wilson's note on अग्नि प्रविष्ट)

put in to show that he had enormous physical strength किल—
Verily, certainly

P 8 अवन्तिपुर्या—अवन्तीना जनपदाना पुरी अवन्तिपुरी, *i. e.* उज्जयिनी (see p 18) situated on the Sīpra, and the capital of the country called अवन्ति (see Megh I 30) which formed the eastern part of Malwa. It was also known by the names of अवन्ती and विशाला, for its description see Kathas XI 31-32 "Few cities," remarks Wilson, "perhaps, can boast of a more continuous reputation, as it has been a place of great note from the earliest periods of Hindu tradition down to the present day" It is one of the seven sacred cities (अयोध्या मथुरा माया etc) in India visited by numerous pilgrims. The modern Ujjain is about a mile south of the ancient city. We may also take the comp as अवन्ती चासौ पुरी च, the final ई being shortened as in कालिदास, see Pan VI 3 63

द्विजसार्थ०—*is generally interpreted as—'A Brahmana who was a merchant by profession'* See com. But this does not seem to be so good. For there is no mention made in the play of Charudatta's having himself followed that profession. On the contrary, when the ornaments deposited with him by Vasantasena, are found to be stolen away and his friend Maitreya advises him to deny all knowledge of their having been deposited with him, Charudatta plainly refuses to do so and says that he would beg (which is proper for a Brahmana to do) and make good the loss (see 'भैक्षेण' &c III 26). He does not say 'वाणिज्येन', which he would have done had he been a merchant. So we have preferred the second interpretation (see com), and taken द्विजसार्थ० to mean 'a leader of the Brahmana community'. For this sense of सार्थवाह cf कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् । (Mallī's Introd verse 3 to his com on Ragh). Char is called सार्थवाह later on (eg. on p 38), but it does not mean that he himself was a merchant. His grandfather had been a merchant (see सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता Act IX), and the epithet सार्थवाह seems to have been retained as a family title, it may be understood in that sense here too.

वसन्तशोभेन—Mark the alliterations in this line. Vasanta or Spring is especially the season of flowers, cf मासो नु पुष्पाकर Vik. I 8, so the comparison indicates the freshness and loveliness of youth (cf कुसुममिव लोभनीय गौवनमङ्गेषु सनद्धम् । Sak I 9),

the power to please, in fact all that makes Vasantasena a charming woman वसन्तसेना—Cf दत्तामेनान्तनामानि वेद्याना कल्पयेत्सुधी ।.

तयोरिदं &c—तयो means 'with reference to them.' इदं—is in apposition with सर्वं Some take इदं to refer to प्रकरण, but that is wrong The two slokas are connected with अस्या तत्कृती, so it is absurd to say अस्या च तत्कृती इदं प्रकरणं चकार The construction is तयो नयप्रचार, तयो व्यवहारदुष्टता &c. सत्सुरतोत्सवाभय—must be taken as an adj to नयप्रचार नय०—नयेन प्रचार नयप्रचार a just course of conduct or life, based on the festivity i.e joy of conjugal pleasures व्यवहारदुष्टता—the vitiation or miscarriage of justice, as instanced in the trial of Charudatta खलस्वभाव— as exemplified in the character of Sakara तथा भवितव्यता—And what was fated to happen in that way. Or तथा may be taken with चकार—he depicted all this in that way, i.e exactly as it happened

सगीतशाला—सगीतार्था शाला a hall or chamber for the practice or exhibition of music, singing and dancing. कुशीलवा—actors, or singers, hards आ ज्ञात—He accounts for the desertion of his music-hall by attributing it to his poverty.

P 10 इन्ध—Vacant, void of interest अपुद्गल्य—Cf मत-करणतरवन्ध दम्पत्यो स्नेहसञ्चयात् । आनन्दप्रस्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ Uttar. III 17 चिरशून्य—a perpetual blank, or, all time is blank

सगीतम्—Samgita is a musical concert, consisting of instrumental and vocal music and dancing नृत्य गीत तथा वाद्य त्रय संगीतमुच्यते । इति संगीतरत्नाकरे The Sutra had done it along with the band of choisters who had taken part in the पूर्वर्ङ्ग (which is a cumbrous and a long procedure) and hences his exhaustion. पुष्करबीज—lotus seeds which are easily parched up by heat The comparison shows that the Sutra's eyes were burning on account of wakefulness, as he had to sing till the last quarter of the night खटखटायेते—'crackle', a verb formed from the onomatopoeic word खटखट by adding य (क्यप्). A final आ (डाच्) is added to the half of a word indicating sound, when such half consists of at least two syllables, and when joined with कृ &c., see Pan V 4 57. So we get खटखटा, and words ending in आ take the denom aff य by लोहितादिडाज्भ्य क्यप् । Pan III.

1 13 This is not a happy word to be used with reference to the movements of the pupils At least it is no improvement on Bhasa's पुष्करपत्रपतितजलबिन्दू इव चञ्चलायेते इव मेऽक्षिणी ।

कार्यवशात्—Here कार्य does not refer to the business of the play but to the Sutra's business with his wife, cf एषोऽहं कार्यवशादायोध्यक &c Uttar I प्रयाग --The part he had to play The Com takes it in the sense of 'use, employment' प्राकृतभाषी—In Bhasa's Charu the Sutra speaks in Prakrit from the beginning He uses Prakrit because his wife could understand it more readily A person may change the language proper for him or her as may suit the circumstances. See Com Here the Sutra has to play the part of a poor person and hence has to speak in Prakrit like a low character, cf भावप्रकाश—एद्वयेण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च । उत्तमस्याणि पठत प्राकृत सप्रयोजयेत् ।

अविह अविह—woe woe, O pity ! This is a combination of indeclinables expressing sorrow According to the quotation in the com it indicates the happening of something unseen or unheard of before, i. e. something untoward or unwelcome It appears sometimes as अविहा अविहा, see Vik p112, it may have been a corrupt form of अव इह, अव इह protect here, protect me (from some evil).

अपरमिष संविधानक—An arrangement quite of different sort, an unexpected bustle of preparation Bhasa uses the simple word सविधा preparation of food परिवर्तन—the moving about of, as the pan was turned about on the ground, it left black marks on it. विशेषक—an ornamental mark made with dots of different colours on the face of a woman, cf प्रत्याख्यातविशेषक कुरवक &c, Malav. III 5, अभिनवा इव पत्रविशेषका । Ragh IX 29, see also Sis X 84 प्राणात्यय—See com, Prith reads प्राणाधिक 'so as to oppress life,' in a manner more than life can bear वर्णक—a paste of coloured and scented things, such as saffron, turmeric mixed with musk, &c The Com thinks that by this the description of Vasantasena's hall is suggested, see Com, see however our note on this passage below, For a parallel cf अये तत्किमिदमस्मद्गृहे महोत्सव इव दृश्यते । स्वस्वकर्मण्यधिकतरमभियुक्त. परिजन । तथा हि—बह्वि जलमिय पिनष्टि गन्धानियमियमुद्रयते स्रजो विचित्रा । भवतु । कुटुम्बिनीमाहूय पृच्छामि । Mud. I. शब्दाव्यय—a grammatical irregularity

आर्ये—The Sutra. is thus to address his wife, of वाच्यो नदीसुत्रधारा-
वार्यनाम्ना परस्परम् ।

P 12 गुडोदनं—गुडेनोदनं गुडोदनं Inst Tat ; ओदन is both *m* and *n* in gender तण्डला—simple rice रसायन—savoury, delicious food See com एव आशासन्ताम्—In Bhasa's Charu. the Sutra. expresses this hope and with greater propriety आर्ये किं &c —The Sutra. knew what he had in his house and was not sure that his wife was telling him the truth, and so he asks this question

P 14 वरण्डलम्बुक इव—There is some uncertainty about the meaning of this expression, and commentators are at a loss to assign a particular meaning to it Thus Prithvidhara says that this refers to a sort of mechanism used for drawing water from wells or rivers in villages (called लाट in Marathi). It consists of a long stick or bamboo resting on a fulcrum with a weight in the form of a mass of (hardened) clay or a big stone fastened at one end with a rope and a bucket at the other This weight, when raised up, and the hold at the other end let go, falls down at once Mr Apte in his Dic says—It seems to mean 'an overhanging or projecting wall which if raised high is sure to topple down' According to others Varanda means the lofty part of the wall of a building, and Lambaka means another part of it made of brick or stone, to be attached to it, which when carried up to it falls down by accident All these explanations are shown to be fanciful by the words उत्क्षिप्य and पातित उत्क्षिप्य does not support Prithvidhara's meaning, for the *lambaka* in that case is not उत्क्षिप्त but उद्धृत or उन्नमित Sudraka has borrowed the expression from Bhas's अहं चण्डप्रवातलण्डित इव वरण्ड. पर्वताद् दूरमारोप्य पातित , which throws light on its meaning, there वरण्ड must refer to something that can be thrown up, a cluster or heap of grass (तृणसचय , and वरण्ड is a word still used in Konkn in that sense) So here वरण्डलम्बुक means—a hanging cluster or bundle of grass which may be blown up by a strong wind and then cast down

तर्किक पुनरिदं नवमिव सविधानक &c —Here by repeating the word सविधानक for the third time in the Prologue, the poet no doubt refers to the novel plot of his own play, nay, even the following sentence explaining this, is meant to covertly refer to the main incidents of the *denouement*. The words used therein are deliberately chosen Thus वर्णक पिनष्टि refers to Sakara's attempt to crush

Charudatta (who belonged to the chief of the Varnas), सुमनसो नृक्कति refers to the victim's garland thrown round Char's neck when being conducted to the gallows, and thereby to the case got up against him, while इयं च पञ्चवर्णं भूमिः refers to the final happy issue, wherein five desirable events are achieved, which the poet himself has summed up in X 58 These are—(1) the re-establishment of Charudatta's purity of conduct and his consequent deliverance, (2) the granting of life to his humbled foe, the Sakara—a great humiliation to him while it redounds to the supreme generosity of Charudatta, (3) the elevation of Aryaka to the throne, which meant the removal of the oppressive king Palaka, (4) the happy union of Charudatta and Vasantasena, raised by the king to the title of a *Vadhu*, (5) the securing of the friendship of the able schemer Sarvilaka, but for whose help Aryaka could not have got the throne

अभिरूपः—अभिलक्ष्य रूपमस्य अभिरूप learned and handsome, of अभिरूपो बुधे रम्ये Medini, अभिरूप पतिर्यस्मात् Mark the meaning of अभिरूप, she does not say अनुरूप इहलौकिक—Read ऐहलौकिक which is grammatically more correct इहलोके भव. ऐहलौकिक by adding ठञ् (इक) in the sense of तत्र भव The words of the अनु-शक्तिकादि class take वृद्धि in both the members of the comp, so we get ऐहलौकिक, similarly पारलौकिक, सार्वलौकिक &c The form इहलौ० may also be defended on the general principle that 'such changes are not always binding' (अनित्यत्वं)

P, 16 चूर्णबद्धेन—In the Charu. we read चूर्णगोष्ठेन. सकोपं—He is angry because Churn. advised his wife to observe such an expensive vow. सुगन्ध—goes with both त्वां and कलाप, in the former case the fragrance comes by means of the flowers forming the वध्यस्रक् छेद्यमान—The Prakrit for this is कप्पिज्जन्त which the Com renders in one case by छेद्यमान and in the other (i e with hair) by कल्प्यमान, 'being dressed and bound up' If the word is used with a double application then कल्प्यमान will do in both the cases कलृप् cau is found used in the sense of 'cutting up' in the Sak also, cf रोहितमत्स्यो मया कल्पित Act VI The other reading वज्जन्त may also be rendered doubly as वध्यमान and बध्यमान But as the Sutra has now here used a word with a double application in the Prologue, we have adopted the rendering छेद्यमान in the text as applying to both, as in the second

case, the ordering of the cutting of the hair of a young woman by the king would make his act revolting in the eyes of the people and thereby lead to disaffection, which it is the object of the poet to suggest.

P 18 ब्राह्मणेनोप०—A Brahmana must be fed at the time of breaking a fast, otherwise the observance would bear no fruit सुसन्मदायानु०—This is put in to show that eminent Brahmanas had sufficient invitations from the rich where they could get good *Dakshina*, and were not to be easily secured by poor men, or that the Brahmanas there were rich and would not be easily induced to dine at the house of an actor For, dining at the houses of actors, musicians and men of that sort, was supposed to be derogatory to the dignity of a pious Brahmana and it also involved loss of social status, cf Mah-Bha—‘गायक सर्वविक्रयी । इंदुशा ब्राह्मणा जेया अपाङ्क्तेया युधिष्ठिर ॥.’

अक्षितुमग्रणी &c—is a courteous way of inviting to a dinner व्यापृत—engaged, I have my own business to attend to संपन्न—Rich, delicious नि सपत्न—The Com seems to translate the Prakrit णीसवत्त by नीसपात्र, better known as नि स्राव, and assigns a technical meaning to it, viz a present of rice, ghee, &c placed in a pot and given to a Brahmana for the gratification of the *pitris*, see com But this sense of नि स्राव is not found in the dictionaries So the trans नि सपत्न is preferable The Sutra means—There will be no other Brahmana to share the food with you, and nobody will know that you dined at our house

भो यदिदानीं—Here we have sarcasm mixed with humour, which is one of the characteristics of Vidushaka's speeches

P 20 आसन्न—same as प्रस्तावना, for which see com and Introd The प्रस्तावना here is of the kind named प्रयोगातिशय, as the Vidu is introduced here as being already engaged in conversation with the Sutra at the time of his leaving the stage

Wilson observes—“The scene is supposed to represent a street on one side, and on the other the first court of Charudatta's house, the outside of the house is also seen in the part next the street ”

मयाऽपि—Vid mourns his lot that he should be forced to look for invitations from others to dine प्रेषितव्यानि—should be expected or waited for Some translate पञ्चिदब्दाद् by प्रार्थयित-

व्यानि—should be sought Some read पडिच्छिदव्यानि and give the *chhaya* as समीहितव्यानि, but the correct rendering is प्रत्येष्टव्यानि 'should be accepted or expected' तुल्यसि—Here तुल is not a root of the tenth class (for then the form will be तोलगसि), but a nominal verb derived from तुल, meaning in the first instance 'to subject a man to a trial, to put one to test', hence, to reduce one to a wretched state The meaning depends upon the context, see *infra* III. 24, IV 2, &c., cf also Megh I 20 उद्गार—The coming up of the air from the stomach, the agreeable smell of the Modakas was so strong that it came out with the breath when strongly exhaled, cf ०मकरोद्गारसुरभिणा पयसा । Nag. IV 4. उद्धार (उद्धार) V 1 is taken to mean घृतसेक putting ghee on, but it is difficult to see how the sprinkling over of ghee would add to the pleasantness of the smell, even if we take सुरभि in the sense of 'charming, delightful.' Again, the usual word is अभिघार and not उद्धार अक्षित—I who had my meal of, this is to be explained as अक्षितमस्यास्तीति by adding अ (अच, which is added to words of the अर्शआदि class, see Pan V 2 127) on the analogy of भुक्ता ब्राह्मणा, पीता गाव &c See Malli on Kir I 1, आसिदो (आक्षितः) V 1—P p p of अश् to eat, cau, 'who was fed on' चतुशालक—चतस्र शाला समाहृता अत्र इति चतुशाल-ल and by adding क स्वार्थे we get ०शालक—a quadrangle enclosed by four halls. Most of the large houses had such in ancient times मल्लक—a cup or a small dish (filled with sweetmeats of different kinds (in one case) and with colours (in the other) Also read as गल्लक or गल्वर्क खल्वर—a courtyard, or a place where four roads meet, fr चत् 1 P A to go (चत्यते इति) and वर (Unadī प्वरच्) Some read आपणे (आवणे) 'in the market', before this This refers to bulls let loose at ceremonials who thenceforward ramble about at will without hindrance. And as it is thought to be a merit to feed such animals, such a bull is well fed and becomes stout And the Vidu, who is a lover of sweetmeats and burly in appearance, is often compared to such a bull, cf एष.. विपणिगत इव बलीवर्द आर्य-गीतम आसीन एव निद्रायते। Malav IV p 148 The reading नवबद्धवृषभ इव is bad, as such a bull must be restless and the Vidu sitting leisurely can be ill compared with him रोमन्धायनान —Pres p of the verb from रोमन्ध, रोग मध्नातीति रोमन्ध., from रोग + मन्ध and aff. अ (अण्), the ग of रोग being dropped, the comp, therefore, is of the पृषोदरादि class It means 'rumination,' or chewing the cud,

which is necessary for digestion in the case of animals like bulls. Then by adding य (यङ्), which forms A'tm verbs, to रोमन्ध in the sense of 'to practise it,' we get (रोमन्ध वर्तयति) रोमन्धायते, by कर्मणो रोमन्धतपोम्या वर्तयचरो Pan III 1 15, so तपश्चरति तपस्यति (which is Para by special rule) Additional reading (see footnote) - सर्वापस्करयवत—made up with all the ingredients (which are 13 in number) such as cardamums, cloves, catechu, nutmeg &c निजितं—the betel leaves when ripe have a perfect yellow colour

P. 20 देवकार्यं—Such as offering worship to the household deities, performance of Brahmajayna, offering libations of water to the manes, &c For सिद्धीकृत some read सट्टिवदकिद (षष्ठीव्रतकृत) which is found in the Charu. also Then the meaning will be 'when he will have finished the worship to be offered in connexion with the vow to be observed on the sixth day' This seems to be the original reading सिद्धीकृत does not fit in well with देवकार्यं, in this case we should expect समापित Charudatta's wife further on speaks of having observed a fast on the sixth day (which she calls रत्नषष्ठी), And it appears that Charudatta also had observed a fast on that day, which was to be broken in the early night, as is done on the 4th day of a month by those who observe a fast on that day And hence the offerings referred to here are made in the evening And the sixth day of some month appears to be the opening day of the play गृहदेवतानां—The deities meant here are those outside the house (generally of the spiritkind) keeping guard over the house, offerings of food, and sometimes of grains of rice are made to these in the open air to keep them in good humour This shows that Charudatta was a rigid performer of religious duties

० देहलानां—देहली is properly the threshold; here the ground near the threshold It is usual with Brahmanas to offer a quantity of rice (according to means) at the threshold to the birds (usually the crows) after the performance of the Vaisvadeva but before taking food The pl shows that Char in his days of prosperity made such offerings at all the four doors of his mansion विरुद्धं—Because there were no servants to look after the grounds Cf हर्म्यासिखण्डतृणाङ्कुरेषु Ragh VI 47, see also XVI 18 कीदृशानां—Because it was a scanty offering of grains which did not attract birds This sl occurs in the Charu with the readings भवति for

सपदि, विभक्तपुष्प for विलुप्तपूर्वं and पूर्वबलिरूढयवाङ्कुरेषु for सप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु

P 22 सर्वकाल०—*i. e* in prosperity as well as in adversity सुख हि दुःखान्य०—occurs in the Charu with the readings यथाऽश्वकारा-
दिव.. दशा दरिद्रता स्थित शरी० *cf* यदेवोपनत दुःखान्सुखं तद्रसवत्तरम् ।
Vik III. 21 दारिद्र्यान्मर *cf* *Hutop* दारिद्र्यान्मरणाद्वापि दारिद्र्यमवर
स्मृतम् । अल्पक्लेशेन मरणं दारिद्र्यमतिदुःमम् प्रणयिजन—friends and lov-
ing relatives as well as supplicants सुरजनपीत—जन a multitude *Of*
पर्यायर्पितस्य सुगैर्हिमाशो कलाक्षयं श्लाघ्यतरो हि वृद्धे । Ragh V. 16, मणिः
शाणोन्लीढं समरविजयो हेतिनिहतो मदक्षीणो नाग शरदि सरिदाश्यानपुलिना ।
कलाहीनश्चन्द्र सुगन्तमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्षिषु
जना ॥ Bh N1 44 The moon is supposed to be the reservoir of
Amrita or ambrosia which the gods and the manes drink during
the dark half of the month It is replenished again from the sun
during the bright half *Of* Devipurana—कला षोडश सोमस्य शुक्ले
वर्धयते रवि । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते देवतैः क्रमात् ॥ &c See notes on
Ragh quoted above,

अर्थान् प्रति—प्रति is a कर्मप्रवचनीय and has the sense of लक्षण
or indication एतन्तु सा दहति—For सभावितस्य चाकीर्तिर्भरणादतिरिच्यते ।
Bg II 34

P 24 अर्थकल्यवर्ता—अर्था एव कल्यवर्ता । कल्य the morning, कल्ये
वर्त्यते अनेन (that by which one subsists) इति कल्यवर्तं the morning
meal (the same as प्रातराशः), and as this is a light one, कल्यवर्तं
signifies anything trivial or unimportant *Of* *infra*, ननु कल्यवर्त-
मेतत् and स्त्रीकल्यवर्तस्य कारणेन दास्या पुत्रा अर्थ०—*Of* this 'vile trash'
of money, these 'rascal (base-born) counters' Julius Caesar IV
3 वरटा— a kind of wasp खाद्यन्ते—is used to suit the compari-
son, (1) are not eaten, *i. e* enjoyed, (2) bitten

भाष्यक्रमेण—*cf* नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रमेमिक्रमेण Megh II 48.
नष्टधना०—नष्ट धनमेवाश्रयो धनाश्रय यस्य सौहृदात्—शोभन हृदयमस्य इति
सुहृत् a friend, हृदय is changed to हृद् after सु and दुस् in the sense
of 'a friend,' and 'an enemy' respectively सुहृदो भावः सौहृदः, the
proper form is सौहार्दः as Vriddhi of the first vowel of both the
members is necessary before अण् by ह्रस्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । Pan
VII 3 19 But the form सौहृदः is often used by eminent poets
like Kalidasa, Bhavabhuti and others *Of* सखीजनस्ते किमुताद्रसौहृदः

Vik I 9, सौहृदादपृथगाश्रयामिमा Uttar I 45 &c The form, however, may be defended by having recourse to the maxim सज्ञापूवको विधिरनित्य, Vamana derives it by adding अण् to सुहृदय first and then changing हृदय to हृद्, the आदिवृद्धि is got by तद्धितेषु अचामादे । Pan VII 2 117 (=when a Taddhita aff having an indicatory ण् or ञ् is added, the first vowel of a stem takes its Vriddhi substitute) See Kavya Sut V 2 83 See Jagaddhara on the word at Mal—Madh p 8 This sl occurs in the Charu with the variations—धनविनाशगतं विचिन्ता, धनानि पुनर्भवन्ति, and नष्ट-धनश्रियो मे यत्सौहृदानि सुजने

ह्रियमेति ह्रीपरि०—Here although ह्री follows ति is not made long and the metre is not violated as the stress of voice does not fall on it We have a similar instance in Sis—प्रहरकमपनीय स्व निनिद्रासतोच्चं प्रतिपदमुपहृत केनचिज्जागृहीति । मुहुरविशदवर्णा निद्रया शून्यशून्या दददपि प्रतिवाच (v l) बुध्यते ना मनुष्य ॥ XI 4, where the प्र in प्रतिवाच has no phonetic action on the पि of अपि प्रभ्रश्यते &c—सत्त्वात्परिभ्रश्यते v l is not so good ह्री has direct action on तेजस् (brightness of face, the outward sign of spiritedness), सत्त्व refers to the strength of mind निर्बेद—despondency, lowness of spirits. This makes one feel life a burden (निविण्ण) बुद्ध्या—बुद्धि means power of judgment or discrimination of good from bad, cf बुद्धि-नाशात्प्रणश्यति Bg II 63 निघनता—used for निर्घनता for the sake of the metre, निवृत्त धन यस्मात्स निघन तस्य भव । Here नि has the sense of निर् (i e absence of), cf Tattvabodhini on निमूलसमूलयो कष Pan III 4 34

परपरिभव—परश्चासौ परिभवश्च a great humiliation, i e. the source of it, a Karm comp The Com takes it as a Geni Tat (परस्य कर्तुं i e coming from परिभव), the cause of insults offered by others अपर—another kind of, or 'supreme' (नास्ति पर यस्मात्) जुगुप्सा—sensure, abhorrence मित्राणा—Again कर्तरि षष्ठी, मित्रकर्तृका, the Com says प्रत्युपकारासमर्थं वात—on account of the inability of a poor man to return favours विद्वेष—great dislike or hatred चतुष्पथे—चतुर्णां पथा समाहार चतुष्पथ, or च वार पन्थान समाह्वता यत्र तत्, the place where four roads meet Any offering made there or a rite performed there is supposed to be efficacious, cf Kad चतुष्पथे स्तपनमङ्गलानि भेजे p 128 मातृभ्य—The *matris* are divine Mothers said to attend on Siva, but generally on Skanda, मान्ति शिवस्य परिवारत्वेनेति मातर or मान्यन्ते पूज्यन्ते इति मातर They

विट, चेट—are the pleasure-companions of Sakara. Of शृङ्गारेज्य सहाया विटचेटविदूषकाद्या स्यु । भक्ता नर्मसु निपुणा कुपितवधूमान-भञ्जनानिपुणा ॥ S -Dar III 40 शकार —named सस्थानक, is the brother-in-law of the king, being the brother of his concubine Sakara ought to be represented as a mixture of pride, folly, and vanity, of low origin, and raised to power only on account of his relation to the king He is called Sakara because he speaks the Sakari dialect, which abounds in the श् sounds, मदमूर्खता-भिमानि दुष्कुलतैश्वर्यसयुक्त । सोऽयमनूढाभ्राता श्याल शकार इत्युक्त ॥ S -D III 80 The Sakara of this play is all this and even something more, and the mannerisms of his speech are more striking here than in the *Charudatta* See Introduction Perhaps the definition of a Sakara given by the Sah -D is based on the character of Sakara as painted by Bhasa and Sudraka, as there is no reference to it in Bharata's *Natyasastra*

परिवर्तित०—Entirely changed, given up विशदो—विशद properly means 'clear,' or white, bright, and then, bright by skill उद्विग्न &c —A clumsy comp., many such awkward compounds and uncouth expressions occur in Bhasa and Sudraka, indicative of their crude and unpolished style The comp may best be taken as उद्विग्न bewilderad चासौ चञ्चला व कटाक्षविसृष्टा च दृष्टि glances यस्या सा It may also be taken as उद्विग्न चञ्चल च यथा स्यात्तथा (in a frightful and tremulous manner) कटाक्षेन विसृष्टा दृष्टि यया सा तथा See also com, some dissolve it as उद्विग्नेन चञ्चलेन कटाक्षेण विसृष्टा दृष्टिर्यया निमृष्टे for विसृष्ट would have been better अनुसार—Pursuit, going after, This sl occurs in the Charu with slight variations, as—वृत्तोपदेशवि०, निविष्टदृष्टि, and व्याघ्रानुसार

P 28 किं यासि घावसि &c —It will be seen that the speeches of Sakara are full of repetitions, absurd comparisons, irrelevancies, etc for which see com p 8 (अपार्थमक्रम &c) and Introd वासू—a word of rare occurrence, though used in the Das -K -Ch In the Charu we have प्रघावसि प्रस्ख०, साधु प्रसीद न मार्यसे, कामेन सप्रति हि दह्यते मे शरीर, and मध्य for राशि and चर्म for मांस in the fourth line

उत्त्रासिता &c —The Cheta's speech, too, although not full of absurdities and irrelevancies like that of his master, is full of quaint expressions and strange similes The poetry put in the

mouth of Vita is, however, of a higher order and his speeches more sensible अत्तिकात्—*v l* अत्तिका 'my elder sister' (अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा। Ak) सपूर्ण० मयुरी—He means—Just as a pea hen, frightened at the sight of a forest conflagration, runs away from anything red in appearance, so you are running away from us in vain fear, though we are friendly to you and love you अववल्गति—goes by leaping or tripping (so eager he is to meet you Some translate ओव० by अपवल्गति 'bounds aside' स्वामि०—स्वामी चासौ भट्टारकश्च भट्टारक is the title for a king in dramas, so here it signifies excellence, 'my noble master' कुक्कुड०—The Cheta being a low character naturally thinks of a young cock, being the object of everyday sight हीनाना हीनोपमेव नैसर्गिकी) कुक्कुडशा०—*is also translated as कुक्कुरशावका*, which is better, as it better refers to the surly and cruel nature of Sakara

बालकदलीव—Vasantasena was clad in a red garment and was quaking and is fitly compared to a Kadali plant which is covered with red flowers and is easily shaken by the wind रक्तोत्पल &c—प्रकर a collection, hence, a garland (in the first case) Vasant had worn a garland of red lotuses, and as she walked hastily with heavy steps, the lotuses fell on the ground one by one In the second case this means—'throwing off (as worked upon by the chisel) bud-like pieces' मन शिल—red arsenic, the word is usually *fem* in gender, but is here used in the *mas*, see com

P 30 मदनमनङ्ग &c—This is an instance of पुनरुक्त (or repetition) in Sak's speech भयभीता—Here भय is redundant रावणस्यैव कन्ती—An instance of Sak's speech being हतोपम (see com p 8) There is no connexion whatsoever between these two who lived at different times Such confusion of persons and events, which will often occur, is characteristic of the speech of Sakara who thus evinces his ignorance as well as pretension

विशेषयन्ती—Causing to exceed or surpass in speed प्रविसृत—Here प्र has no force, as वेगात् already occurs, it is used for the metre निरुध्या—will obstruct, stop the course of, &c by going before it न रुध्या—*v l* must be read with a *Kaku* (by changing the voice in such a way as to imply the contrary meaning), 'shall I not obstruct? Surely I shall' (न रुध्यामपि तु

इन्द्र्यामेव). त्वन्निग्रहे &c —‘I shall have to make no effort to catch you, & I shall easily overtake you’ Another meaning also is intended—‘O fair-bodied one, my effort is not for seizing you,’ indicating thereby that he might connive at her escape भाव— Sakara thus addresses his companion, which shows that he has respect for him (and it will be also seen that he even fears him to some extent) Cf सेनापतिरमात्यश्च स्यालो भावेति भाष्यते । Bhavaprakasha

नाणकमोषि०—नाणक is a coin bearing some impression (as the figure of Siva, according to Prithvidhara) The coin here is not very clear नाणकानि मुष्णन्तीति नाणकमोषिण thieves, तेषां कामस्य कशिका the whip of, & e ‘the inciter of the inflamer of the lust of’ Some translate this as ‘the gratifier or the satisfier of’, but that is not accurate, a whip urges one (as a horse) to action. Cf तस्करा पण्डका मूर्खा सुखप्राप्तधनान्तया । लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसा प्रायेण बल्लभा ॥ S-D III 70 Or this may mean—the inflamer of passion (काम) that robs (deprives) one of one’s money Wilson translates this as—‘the taper lash of that filcher of broad pieces—Kama’ लासिका—a dancer निर्नासा—having a depressed nose, pug-nosed Here the negation (निर्) has the sense of तदल्पव Some render णिणासा as निम्नाशा, निम्ना आशा यस्या सा who has a mean desire (as she simply cares for money), or निम्नेषु (for low born persons) आशा यस्या सा Prithvi notices the reading णीशाशा (नि स्वाशा), नि स्वाना निर्धनानामाशा a mere matter of, hope for the penniless (अलभ्यत्वादाशामात्रमेव केवलम् ।) कुलनाशिका—तदासक्तपुरुषाणामिति शेष Because connexion with a harlot occasions loss of social status (पातित्यजननात्), or an over attachment to a courtesan on the part of a lewd sensualist weans his affection from his wife and leads to the loss of legal issue (वेद्यासक्तस्य स्वपत्या प्रेमराहित्यादजातपुत्रत्वेन स्वकुलनाश) अवशिका—One not in the power of another सुवेशनिलया—is taken to mean ‘an abode of good dress or ornaments,’ & e one always finely dressed But it is better to take it as ‘one dwelling in the habitation of harlots,’ for the sake of symmetry, as all the four epithets will then have the same meaning वेशिका—वेश अस्ति आश्रयत्वेनास्या वेश means courtesans collectively and all that belongs to them, or hire-money दश नामकानि—They are really eleven, while he calls them ten Such blundering in computation is also a characteristic of Sakara’s speech मया कृतानि—By addressing Vasant by these appella-

tions, Sakara wishes to win her favour, and in this he shares the general belief that addressing a god by several names is the best means to secure his good graces. Of in this respect the 12 names of Ganapati uttered at the commencement of every religious rite. Most of these epithets are far from being pleasing or complimentary to Vasant, and yet Sakara says अद्यापि &c. Probably he does so to stir laughter. See remark on Sl 25 below. This Sl is full of alliterations wherein क is introduced in combination with श for the recurrence of harsh sounds which makes the speech more striking प्रसरसि—move hastily or with quick steps (प्रकर्षेण सरसि) कुण्डलघृष्टं—As Vasant moved hastily the pendants in her ears, being tossed about, rubbed harshly against her cheeks. She is therefore compared to a lute. The simile is bad, as no poetic purpose is served by it. The only point of similarity between the two is, as observed by the com (वितसदृशी कुण्डली), that Vasantasena's cheeks were struck against by the Kundalas with their points, and the Vina is struck with their nails by the Vitas (playing upon a lute).

P 32 क्षणज्ज्ञप्तायमान—Pres p of क्षणज्ज्ञप्ताय् a verb formed like खटखटाय्, see p 13, ०मानानि बहूनि भूषणानि तेषां शब्देन मिश्र यथा तथा Adv comp द्वीपदीव पलायसे—Here again we have funny references to several names that have no connexion whatsoever with each other. Visvavasu is a Gandharva king mentioned in the Mahabharata, and has no connexion with Subhadra. This confusion may be partly due to Sakara's ignorance and carelessness and partly feigned, owing to theatrical needs. For the character of Sakara, like that of the Vidushaka, is meant to provide fun for the audience and to stir laughter. And we know that Sakara is not altogether such a great blockhead as he appears to be, for there is a great deal of shrewdness and sagacity in him, as will appear now and then, from the 9th Act.

मत्स्यमासक—मत्स्याश्च मास च मत्स्यमास तदेव मत्स्यमासकम् Sam -Dvan इयं—He means the dogs of Samasthanaka. His dogs are so plentifully fed on fish and flesh that they care not to eat dead bodies. Mark how again the speech of Cheta is adapted to his own low station. A good supply of fish and meat, although a luxury to him, has no attraction for Vasantasena. Mark the metre, see com. Prithvi says—तो इत्योकारो &c, this must refer to some other reading, for as we have it the second line contains

fourteen Matras It is, however, in the third line that we must take either दे or हि in एदेहि as short

भवति—Vita is polite to Vasantsena, and his tone is conciliatory कटीतट—-the region of the waist तारावि०--तारा may mean sparkling pearls, or a starlike setting of diamonds निर्मथित०—This is best taken as a Bah 'which far surpasses powdered red arsenic in colour,' Vasant.'s face had grown ruddy on account of fear. Or it may mean 'having a paint of' &c, निर्मथिता (crushed and made into a paste) चूर्णमन शिला यत्र Some take it to mean 'resembling red arsenic in colour,' see com

चण्ड—Fiercely, &c with great impetuosity, hotly पल्लव परभृतिका—It is in the fitness of things that the servants of Vasa are called by these names, which, meaning 'tender foliage' and 'a cuckoo', are also concerned with Vasanta, the Spring माधविके—Madhavika also is a creeper that blooms in Spring (वासन्ती माधवी लता Ak)

P 34 विलप विलप—Mark the wit of Sakara, how he puns on the words पल्लवक and परभृतिका

जमदग्निपुत्र—Parasurama was the son of Jamadagni and not Bhimasena केशहस्त—The mass of hair, the words पाश, पक्ष and हस्त, when coming after a word signifying 'hair,' mean 'a mass of', पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचात्परे । Ak दुःशासनस्य—This reference is right He means—'I shall drag and pull you by seizing you by the hair as Duhsasana did Draupadi'

वलित—Turned towards (me) कल्पये—cut, dissect. मुमूर्षु—Noun from the desid base of मृ, 'about to die' He means—'you need not run, for we are not going to kill you Had that been our intention, we could have done it easily, you could not have lived for another moment' अनुनय—For he said 'न मार्यसे', and even this was much from the inconsiderate Sakara तर्क्यते—तर्क 'to have in view', —' is expected, wished for,' cf for this sense त्व चेदच्छस्फटिकविशद तर्कयेस्तिर्यग्गम्भ । Megh I 53 शान्त पाप—This expression is used to express one's disapproval of what is said by another, or to express a wish that an expected evil be warded off (in which case it is generally repeated)

P 36 कामयितव्य —इति तर्क्यते, it is a reply to Vasa's तर्कित खल्विदानी (तर्क्यते) शान्त—-is used as a particle of repugnance or disapproval 'Hush, say not so' मन्त्रयसि—Although the root मन्त्र is Atm according to Pan., still it is used in the Par by

many writers and with the sanction of Patanjali Or read मन्त्रयसे

अन्तरेण— inwardly, in her heart The Com reads म अन्तः—सामन्तरेण 'with regard to me,' but the omission of म improves the sense He means--'although outwardly she shows her dislike to me, internally she loves me' सहस्तताल--may also mean 'striking his hand on the palm of Vita,' as the Com takes it आन्तोऽसि--The impatient Sakara understands शन्त in the sense of श्रान्त, the same being the Prakrit form of both. He translates the other शन्त by क्लान्त अञ्जुके--The com translates this by भट्टालि (रि) के A courtesan is thus to be addressed by her attendants, cf Bharata--अञ्जकेति भवेद्वाच्या वेद्या परिजनेन तु । या त्वत्र वृद्धा सा त्वम्वा भाष्या परिजनेन तु ॥ Here Sakara wishes to flatter Vasant by thus addressing her (परिजनवदामन्त्रणमनुरञ्जनार्थम् ।) शीर्षं—should properly be शीर्षेण, but the use of the wrong case is allowable in Sak's speech Of Com आगमलिङ्गविहीन &c p 28 आत्मीयाभ्या पादाभ्या—The order also is reversed, the proper order would be शपे भवस्य पादाभ्यामात्मीयेन शीर्षेण च This is अक्रम (see p 8, com) Some supply स्पृष्टा after पादाभ्या and construe भावस्य शीर्षं पादाभ्या स्पृष्ट्वा, but this is not natural Sakara respects Vita who is an elderly person having a hold on him, and is not likely to use such insulting words with regard to him पृष्ठानुपृष्ठिकया--पृष्ठानुपृष्ठमित्यस्त्यस्या क्रियायामिति पृष्ठानुपृष्ठिका by adding ठन् (इक), by following close at the back, i e close pursuit

वेशवास—For a vivid description of courtesans' residence see Damodaragupta's Kuttanimita विरुद्ध—against the practices and ways of, i e a harlot ought to welcome any young man He explains this in the following Sloka विगणय—विशेषेण गणय particularly think that, remember the fact that लतेव—i e which is not the property of a particular man, any one passing by it can admire its beauty and enjoy the sweet smell of its flowers

पण्यभूत—पण्य भूत पण्यभूत, सुप्सुपेति समास like a saleable commodity, anybody can buy it फुल्ला—फुल्ल p p p फुल् 1 P to burst open नाम्यति—used for नामयति inadvertently The form is defended, however, by commentators One way is to take नाम (bending) as one of the words of the कण्ठवादि group, which are nouns and verbs, when verbs they take य (यक्), adding

य and dropping the अ of नाम we get नाम्यति. Another way is to take it as a denom verb formed from नाम by adding य, see com.

Sl 31 The last line is repeated after VIII 17 This sl. occurs in the Charu

P 38 गुण खलु &c--brings out the nobility of Vasanta-sena's mind, she is no slave of money In the Char. she says--कुलपुत्रजनस्य शीलपरितोषोपजीविनी गणिका खल्वहम् । Cf गुणशुल्काऽहं न धनशुल्का Das p 85, of the love of Rupanika in the Kathas, and of Ragamanjari in Das गर्भदासी--गर्भप्रभृति दासी a born slave--used as a term of reproach and abuse कामदेवायतनो--is short for कामदेवायतनोद्याने चारुदत्तदर्शनात्प्रभृति * चारुदत्तस्यानुरक्ता--The Loc (or Acc) is the proper case with अनुरक्त, but Sakara can ignore it This statement shows that Sakara was not quite an idiot, he had his eye on Vasantasena and must have got the information from one of his agents engaged to watch her actions यदेष परिहृतं &c--For, Vasant. would take advantage of the information. चारुदत्तमनु--Vita uses the proper case रत्न रत्नेन &c--जाती जाती यदुःकुण्ट तद्रत्नमिति कथ्यते Cf रत्न समागच्छतु काञ्चनेन Ragh VI 79 काणेलीमात--काणेली माता यस्य, the final क (to be added to Bah compounds ending in त्) is not added here, as it is not absolutely necessary to do so. This way of addressing a person by referring to his mother is common in Bhasa, Cf गान्धारीमात, Pancharatra काणेली is said to mean 'an unmarried woman, having children,' i e, one who lives with a man like a wife although not married to him, and who is looked upon almost as a Kulangana Sakara's mother was a woman of this sort, her daughter living with the king like a wife She was the head of the house, as appears from Sakara's speech in the 9th Act तदा आवृत्त राजान पालक भगिनीपति विज्ञाय भगिनी मातर च etc, where he gives prominence to his mother instead of to his father Hence although Vita addresses him as काणेलीमात he does not resent it Compare in this respect Chanakya who always addressed Chandragupta as

* Wilson remarks--"The temple of Kamadeva makes a great figure in all the dramas and tales of the Hindus of any antiquity There was always a garden or grove attached to it, to which no sanctity, however, seems to have been ascribed, as was to those of Albunea or Dodona it was rather the Daphne of the Hindu religion, the resort of the young of either sex at public festivals, and the scene of many love adventures "

Vrishala Some read काणेलीभ्रात brother of an unmarried woman living with a man (here the king)

आलोकविशाला—Very keen in seeing things (आलोके दर्शने com), or आलोके when in light विशाला of long ken, as contrasted with ०विच्छिन्ना विच्छिन्ना—cut short, & e deprived of its power This is from the Charu with the reading सच्छिन्ना for विच्छिन्ना

P 40 लिम्पतीव &c --occurs in the Char This Sl is cited in the Kav Pra first as an instance of उत्प्रेक्षा and then of ससृष्टि अर्थात्कारससृष्टिस्तु लिम्पतीव० पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ ससृष्टिं प्रयोजयत उत्तरत्र तु तथाविधे उपभोक्त्रेक्षे । Also quoted and discussed by Dandin, see Kav-D II 226 सौरभ्यान्०--closely followed by, leaving its trace behind We should expect ०शब्द and ०गन्ध to be in the Nom, as they are, we must explain the Acc by supplying उपलक्षयसि शृणोमि &c --see com, he says this for fun Cf Midsummer Night's Dream quoted by Wilson-

Bottom as Pyramus

"I see a voice now will I to the chink,

"To spy an' I can hear my Thisby's face "

And in the same--

"Eye of man hath not heard, nor ear seen," &c

जनान्तिक—This stage-direction is used when a character whispers or says something to another, excluding others with the palm of the hand with its three fingers raised (त्रिपताक-करेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रण यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥) Vita now begins actually to help Vas in getting out of the reach of Sakara काम—A particle indicating consent not whole hearted, in this sense it is generally followed by तु Cf काम न तिष्ठति मदाननसमूखीय भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्या । Sak I 28, see also Ragh IV 13, VI 2°, Mal-M IX 34 सौदामनी—सुदाम्न (of a cloud) अपत्य स्त्री सधिलीना—सविलीना is a better reading and should have been adopted in the text, 'totally lost in the cloud' सूचयिष्यति—This is a hint to her to remove the ornaments and chaplets This sl is from the Char with the variations जलदोदर-सनिरुद्धा, हि बायुवशोपनीतो गन्धश्च शब्दमुख०

सयोगेन—see com., it rather means 'the joining of the panes of the door'

P 42 स्फारीभवन्ति—A Chvi formation from स्फार great, wide सत्त्व—mental firmness, the stuff of which a person is made This sl occurs in the Charu with the readings निर्वैरा विमुखी० स्फीता भवन्त्या० सत्त्व हास्यमुपैति विहरति—has his movements, moves अल्पच्छद—अल्प छद clothing यस्य. षष्ठ &c—For the five great sins, see com भवन्त—The use of the *mas* should be explained by supposing सुहृद् to be understood after it, or सुहृद् after दारिद्र्य

सवैलक्ष्य—विगत लक्षमस्यासौ विलक्ष one embarrassed or abashed, विलक्षस्य भाव वैलक्ष्य, वैलक्ष्येण सहित यथा स्यात्तथा । Vid felt ashamed because his refusal caused deep sorrow to Charudatta as expressed in his above reflections on poverty

अभ्युपपत्ति०—As if to favour me by granting me protection

P 44 पिण्डोभूतेन—The wind was being collected there, not finding passage in, and so it rushed in a lump. ०शालात — Read शालत

भाव अन्वेषयामि—This speech follows close upon Sakara's speech शृणोमि माल्यगन्ध &c. on p 40 . The student should remember that while Sakara with Vita and Cheta was pursuing Vasantasena, Charudatta was holding discourse with Vidushaka inside the house Now it so happens that as soon as Vasantasena reaches the door, it is opened by Vidu , Vasanta gets in and Radanika comes out at a time when Sakara moves forth to catch Vasantasena The words of Sakara and Vita (अन्विष्यता अ०) were uttered just before Radanika came out. The two scenes occur simultaneously

चाणक्यनेव द्रौपदी—Another instance of a reckless simile (हतोपमा) Chanakya the famous statesman and writer on politics was the prime minister of Chandragupta He lived in the 4th century B C and was in no way connected with Draupadi.

वयसो दर्पात्—Vita thinking that Vasanta. was really caught, and angry that she should not have acted on his hint, says this, apparently to please Sakara—'You in your pride of youth wished to follow a nobly-born youth, but you are caught (as a punishment)' &c Some construe दर्पात् with कषिता, but that is not a good way It involves दूरान्वय, aga n Vita is not likely to say this in the hearing of Sakara कुसुमाढ्येषु—कुसुमे आढ्या तेषु

rich in, *e* profusely decorated with flowers सेवितव्येषु—To be gently handled in love-sport Cf the Subhashita (ते कबरीभार) भवति (शिववदाचरति) च कलापवत्त्वान्निर्जर—(a god, a young man) सेव्य कथं नोचेत् । This sl occurs in the Charu with the readings एषा हि. .. पुत्रावमानिनी । केशेषु कुसुमन्यासै . षषिता ॥

एषार्जसि &c—The repetitions in this sl can be easily marked This sl occurs in the Char with the readings एषा हि वासु ...। कूज क्रन्द लप वासर्तं महेश्वर श० व्यवसित—set on foot, endeavoured to be done, सो with वि and अव implies determinate effort, cf यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकर. Vik IV 34 स्वरसयोग—the union or agreement of sounds, *e* voice, used with reference to a voice already heard, cf आर्यकौशिक्या इव स्वरसयोग Malav p 180

P 46 दधिशर—The cream of curds दधिभक्त *v* *l*—rice mixed with curds छल्लि *v* *l*—the upper surface of curds. दास्या पुण्या—An *aluk* comp (censure being implied)

रङ्गप्रवेश—Appearance on the stage, where it is necessary to change the voice to suit the particular part one has to play This shows that acting was a part of the accomplishments of a courtesan in those days Or रङ्ग may mean 'a music hall,' where dancing, along with music, was taught Singing also required a knowledge of the change of tones to suit a particular *Rasa* कलानां—such as the imitation of the sounds of birds &c. स्वर-नेपुण्य—skill in the modulation of the voice In the Charu the reading of the second half is स्वरान्तरेण दक्षा हि व्याहर्तुं तन्न मुच्यताम् ।

पशुबन्धो०—पशु बध्यते अत्र इति पशुबन्ध ; अधिकरणार्थं घञ् (अ), the place where the animal to be slaughtered at a sacrifice is tied फुरफुरायते—see note खटाखटायते p 13 प्रवेश्यन्ते—The reading प्रविशन्ति is better, in which case दरिद्रतया becomes करणे तृतीया

P 48. भागधेय—भाग एव भागधेय fate दृष्टस्य—spoiled by being worm-eaten महाब्राह्मण—Generally the word महत्, when prefixed to words like ब्राह्मण, implies slight or censure, cf शङ्खे तैले तथा मासे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्राया पथि निद्राया महच्छब्दो न दीयते ॥ But here though used in good humour, it is used in a good sense as will appear from the subsequent action of Vita, cf for such a use पुण्यो महाब्राह्मणमूहजुष्ट Bhatti I 4

मा परिभव—Construe परिभव मा (let there not be) Notice the use of मा, which is often used in this play without a

verb in the Imperative Here अस्तु may be supplied The metre of this line is faulty, so वो in परिह्वो should be read as a short syll नास्ति कृतान्तस्य &c --supplies the reason for the statement in the first line कृतान्तस्य--कृतान्त is used frequently in this play in the sense of 'fate' or providence See note on sl 53 *infra* नाम--may be प्राकाश्ये (as is well known) or सभावनाया as the Com takes it He means--'One who is in affluent circumstances to day may be reduced to straitened circumstances to-morrow, so one should not insult a man because he is poor.' चारित्र्येण &c --is another reason for the same The loss of character is more deplorable than the loss of wealth

सकामा—In the Char we read अकामा ह्रियते and सा भ्रष्टा

P. 50 स्वाधीनयोवना—स्वस्मिन्नधि स्वाधीन, स्वाधीन यौवन यस्या, १ e one who can dispose of her youthful person in any way she likes, hence a courtesan The epithet सकामा is added to show that they were justified in going after her शीलवञ्चना—(this being led to) the loss of character वञ्च् is used when a result follows which one does not expect Cf स्वर्गाभिसधिसुकृत वञ्चनामिव मेनिरे Kum. VI. 47 For a different sense cf *infra* I 58

अनुनयसर्वस्व—The all in all of, १ e the most convincing indication of For, falling at the feet with the weapon cast off implies complete surrender समयत—समय a condition, an agreement प्रणय—an act of kindness, a favour Cf अलकृतोऽस्मि स्वय-प्राहप्रणयेन भवता *infra*, Act VII, for a different sense see sl 46 below

सासूय—With jealousy, disdainfully असूया is intolerance of another's praise (गुणेषु दोषाविष्करणमसूया Sid Kau) कृपणाञ्जलि—*lit* folding of hands indicative of one's weakness of spirit or helplessness, hence, a humiliating bow अशितव्य—Any thing fit to be eaten, pot. p p used as a noun, cf भवितव्य आह्निकद्रव्य v l—(see com) daily provisions, a day's food

प्रणये—प्रणय a request, solicitation, hence, the gratification of supplications कृशीकृत—reduced to thinness, १ e to poverty This brings out his generosity, kindness and absence of love of money विभवं—By reason of his wealth, १ e through the pride of wealth कश्चित्—Some take this in the sense of 'an insignificant man' न विमानित—brings out his humility (अनुद-तत्त्व), cf अनुदता सत्पुरुषा समृद्धिभि Bh. Nit 70 हृद—A pool with

unfathomable water, तत्रागाधजलो हृद Amara तृष्णा—(1) desire for money, (2) thirst शुष्कवान्—(1) became poor, (2) was dried This sl occurs in the Charu with the readings स मद्रिधाना, न तस्य कश्चिद्विभदैरमण्डित । निदाघसशुष्क इव हृदो महान् नृणा तु तृष्णामपनीय शुष्यति ॥

पाण्डव श्वेतकेतु—Again a reckless confusion of names and events Svetaketu was neither a Pandava nor a warrior He is a sage figuring in the Upanishads, being the son of Uddalaka and the maternal uncle of Durvasas Of श्वेतकेतुर्हस्तेण आस &c, and उद्दालको हारुणि श्वेतकेतु पुत्रमुवाच &c, Chhand Up VI 1, 1, 8 1 According to the Mahabharata, he put a stop to the practice of married women consorting with other men, especially with Brahmanas If we take श्वेतकेतु in the sense of Arjuna (the monkey bannered one, श्वेत मारुति केतुर्यस्य) then Sakara comes to be unconsciously right पुत्रो राधाया— This was Karna He was cast off in a river by Kuntī, out of fear of the elders, because he was born of her when a virgin from the sun, but he was found by Adhiratha, the charioteer of Dhritarashtra, who handed over the child to his wife Radha, to bring him up Hence he is called राधेय and सूतपुत्र Ravana, the son of Visravas and the grandson of the sage Pulastya, is well known इन्द्रदत्त is a character in the Brihatkatha of Gunadhya These three names may be taken separately, but to make the inconsistency more striking they should be taken together, इन्द्रदत्त being taken as an adj The son of Radha was not Ravana, nor was he इन्द्रदत्त, but दुर्वासोदत्त or सूर्यदत्त. आहो कुन्त्या &c —To associate with Kuntī the name of Rama who was known for his एकपत्नीव्रत is the height of absurdity कुन्ती was the mother of the Pandavas and was not a contemporary of Rama Again, Asvatthama was the son of कृपी Asvatthama was powerful (अश्वस्येव स्याम बल यस्य, the सू being dropped) Of अश्वस्येवास्य यस्याम नदत्त प्रदिशो गतम् । अश्वस्यामेव बालोऽय तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ धर्मपुत्रो जटायु — Jatayu was not the son of Dharma (that was युधिष्ठिर) but of Aruna, (according to some, of Garuda) He was the younger brother of सपाति His story is well known

All the persons named here were distinguished for their valour. This shows that Sakara knew history but confounded these names to maintain his conventional character

P. 52 कल्पवृक्ष — कल्प the desired object, तस्य वृक्ष (जन्यजनक-

भावसबन्धे षष्ठी) the wish granting tree, a Gen Tatp , कल्पफलक
कल्पपूरणो वा वृक्ष , शाकपाथिवादि It is one of the five trees of
heaven which are in the Nandanavana of Indra (पञ्चैने देवतरवो
मन्दार पारिजातक । सतान कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥) दीनाना
कल्प०— Who granted every wish of the poor कुटुम्बी—कुटुम्बमस्या-
स्तीति, the head of a family, he considered all good men as the
members of his family, & e protected them Cf Hitop उदारचरि-
ताना तु वसुधैव कुटुम्बकम् । आदर्श —a mirror of आदर्श्यते रूपमत्र दृश्
with आ and अ (घञ्) That in which one's form is seen in its
true nature, hence a perfect model or type of Cf आदर्श मर्-
शास्त्राणा Kad p 10, and 'the glass of fashion' Hamlet III
०निकष—the touchstone for testing सुचरित, & e the standard of
शीलवेला०—वेला is the boundary line of the land covered by the
water of the sea at high tide Read in the com समुद्रो वेलामिव

पुरुषगुण०—virtues which characterize a perfect man, such
as compassion, courtesy, truthfulness honesty &c दक्षिणोदार०—
may also be taken as दक्षिणश्चासौ उदारसत्त्वः (magnanimous) च
एक . . . जीवति—Cf स जीवति गुणा यस्य धर्मा यस्य स जीवति । गुण-
धर्मविहीनो यो निष्फल तस्य जीवितम् ॥

अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिव &c.—आतुर a sick man The implica-
tion is—she has vanished depriving you of the pleasure of her
sight and your body of the pleasure of an embrace भूखंस्य बुद्धिरिव—
As in your case when you foolishly said that Charu's house was
near at hand सिद्धिरिवा०—As a man who does not take time by
the fore lock fails to get success in his undertaking, so you were
not on the alert to catch her in time and therefore she is lost
to you व्यसनिन व्यसनमस्य विद्यते One in difficulty or distress
In this case परमा विद्या will simply mean a difficult Sastra requir-
ing great effort for mastering it Or व्यसनानि अस्य विद्यन्ते a man
addicted to vices, a dissipated man The Vyasanas originating
from काम and क्रोध are given by Manu as—मृगयाऽज्ञा दिवास्वाप
परिवाद स्त्रियो मद । तौर्यत्रिक वृथाटद्या च कामजो दशको गण ॥ पैशुन्य
साहस द्रोह ईष्याऽमूयाऽर्थद्वेषणम् । वादण्डज च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक ॥
VII 47 In this case परमा विद्या means ब्रह्मविद्या or Vedanta-
Vidya Cf द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा
च । * अथ परा यया तदक्षरमविगम्यते । Mundakop I 1. 4 5 Implica-
tion—'You, of confounded memory and dissipated, filled her with
disgust and she left you' अरिजने रतिरिव—As one can have no

love for one's enemy so she can never love you, as you have offended her by your indiscriminate advances आलाने &c — He now plainly states what was implied in the previous शि आलान—a post to which an elephant is tied, it sometimes means the chain by which an elephant is tied बल्गा—reins हृदये गृह्यते &c —He means —You can capture a woman only if you have secured her real affection, force will never do

P 54 भाव अभाव—A pun on the word भाव which means (1) a respectable person, here Vita, and (2) presence, existence *Bhava* has gone to *abhava*, i e disappeared, has left काकपदशीर्षमस्तक —Here शीर्ष and मस्तक mean the same thing, and so one of them is redundant Crow foot-pated one, *lit* one having a head bulged out on the sides and elongated and appearing in the front like the foot of a crow, i e deformed Or शीर्ष may mean the tuft of hair on the head One having a tuft of hair like a caret on the head काकपद is the mark caret (^) used to indicate an omission supplied afterwards Bharata in his *Natyasastra* says that Vidu should dress his hair so as to give it the form of a काकपद But the first sense is natural Sakara here uses his usual device of repetition and also refers to Vidu's deformity of head The other sense given by the Com दूताद्यकार्यप्रवृत्तौ &c (Chief of the princes of sharpers-Ryder) does not seem to be intended Sakara is not likely to use an expression with such a far fetched meaning

नवनाटक &c —नव is put in to indicate that the actress wears special decoration सूत्रधारीव—The fem form of Sutra. humorously used for the usual Nati, by Sakara For, a female stage manager is unknown to the Sanskrit drama “A word like ताण्डवसूत्रधारी in *Chaurapanchasika* 7 is obviously without bearing on the history of the drama in India The expression in our passage cannot be used as direct evidence, since it may be nothing more than another absurdity of Samsthana's” Dr Ryder

अधिकरण—A Court of justice, a tribunal Hence अधिकरणिक a judge व्यवहार—The filing of a law suit, judicial procedure लघु—quickly निर्यातयत्—Handing over back, restoring Here Sakara speaks as if Vasant belonged to him Cf for this Vik. V तदेतस्य ते भर्तु. समक्ष निर्यातितो हस्तनिक्षेप p. 236, or अद्य

नियतितो मे दीर्घायु p. २५२ अनुबद्धा—Continuons, close, ever-abiding.
अथ वा &c—Here the subject matter of the ninth Act is hinted

P 34 कूष्माण्डी—A pumpkin (कोहळा in Marathi) Some read कक्कालुका for कश्चालुका and translate it by कर्कारक (०वृत्त) We should have also read कूष्माण्ड Here the use of the fem for the mas and of लीने for लीनाया is Sakarian See Com हैमन्तिक—हैमन्तस्य इय हैमन्तिका, है० रात्रि हैमन्तिकरात्रि तस्या सिद्ध, prepared on a wintry night (which is colder than day) लीनाया वेलाया—After the lapse of some time पूति—putrid, when taken with कूष्माण्ड or षडा it becomes पूति by लिङ्गविपरिणाम These things under the conditions mentioned do not putrefy or rot even after the lapse of some time By this Sakara means that his enmity, too, caused by Charudatta's refusal to deliver over Vasant, will not rot, & e will ever remain fresh तवानियतिनजन्य वैर न भविष्यति पूति So the fig of speech here is [अत्राप्रस्तुतानां यथोक्तानां कूष्माण्डादीनां वेलातिपातेऽपि पूतिगन्तवाभाव-प्रतिपादनेनाप्रस्तुतस्य वसन्तसेनाऽनियतिनजन्यवैरस्य प्रत्ययाद्] अप्रस्तुतप्रशसा Some render लीणे अ वेले as ऋण च वैर in Sans, adding these to the list In this case there is no अप्रस्तुतप्र०, as वैर is actually mentioned, but कारकदीपक L D takes a different view He reads the words न भवति पूति with a Kaku Then it would mean—Do they not get spoiled when time passes (although care be taken to preserve them) ? Yes, they do So if you restore Vasantasena to me after a lapse of time, (thinking over the matter), it will spoil the business (चिरतनत्वेन प्रशियिल स्वकार्यम्), the matter will lose its charm

ज्ञोभन—Well, in a pleasing way स्वस्तिक व l —favourably (to me), so as to lead to a happy end सकपट—cunningly, cleverly (so that I should gain my object) These two clauses show that Sakara climbs down from his former haughty position (मरणान्तिक वैर भविष्यति) लघुक व l —means briefly, in a few words प्रासादबालाग्र०—It is difficult to see what this exactly means The natural meaning seems to be बाल नूतन (newly-built) अग्र a turret or top यस्या सा कपोतपालिका dove-cot, & e upper terrace Sakara humorously calls the upper terrace a dove-cot, the Com. assigns a technical meaning to बालाग्र, viz a wild elephant, & e a terrace marked with the figure or cornice of a wild elephant अन्यथा—Otherwise, & e against my direction, in a way not favourable to me

कपित्थगलिक—The round fruit of the Kapittha or wood-apple tree (कपयस्तिष्ठन्त्यत्र इति कपित्थ, पृषोदरादि) मङ्गमङ्गा-

यिष्यामि—Verb formed from the onomatopoeic word मडमड, I will make it produce the sound 'mad mad,' i.e. crush it
Of येन कपिला कल्याणी मडमडायिता । Uttar IV p 101, मा दाम्या-
 पुत्र कपाटसपुटप्रविष्टमिव पक्वकपित्य शीर्षं ते चूर्णचूर्णं
 मडमडायिष्ये । Charu असि—The same sword that was dropped
 by Vita, near Vidushaka In the Charu no mention is made
 of a sword विपरीत—In the reverse way, i.e. seizing it by
 the point with the hilt raised up निर्वल्कल—Without its bark,
 i.e. covering, this is generally taken to mean 'unsheathed'
 मूलकपेशि—The rind of a radish कोशसुप्त—To avoid the contra-
 diction with निर्वल्कल, we are to suppose that Saka put the sword
 into its sheath before taking it on his shoulder The S¹ is
 translated accordingly It is better, however, to take निर्वल्कल in the
 sense of 'without the outer covering of cloth' The sheathed
 swords of rich men are carried by their servants on their
 shoulders, being placed in coverings of fine woollen or some such
 cloth. निर्वल्कल cannot be taken with मूलक^० as proposed by some,
 for in that case निर्वल्कल must be taken as compounded with
 मूल^०, but this violates the metre कुक्कुरे कु^० इव—some think
 that this is meant to refer to Vid and Radanika बुक्कचमान
 being barked at बुक्क् 1, 10 P to bark There are two other
 similar roots हिवक्, and फक्, given in the following sl describ-
 ing the chase of Dasaratha—भल्लूक एको बहुधा जिहिवके रुन्धद्विरेन
 शुनकैर्बुबुके वने इवकोलाहलदीर्णदिवके बलमीकलीनै फणिभि पफक्के ॥ Uda-
 rarahava I 53

रदनिका खल्वह—Mark the pun on the word रदनिका which
 is her name, and also means 'one having teeth', fr रदन and
 इक (ठन) showing possession 'I have got 'teeth' that are
 always clenched fast and so my mouth is locked up' She means
 that she would not tell under any circumstances *Of* for a similar
 use विमर्दसुरभिर्बकुलावलिका खल्वहम् । Malav III p 96, and परहृदय
 ग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम् further on, p 96

P 58 माहताभिलाषी—Desirous of, i.e. fond of, the breeze,
 who delights to be in open air Sastri Raddi reads प्रदोषसमय ।
 शीतार्त रोह^० This is a bad reading माहताभिलाषी प्रदोष^० is a
 strange expression, we can readily understand माहता^० अग्नि, but
 not प्रदोष^०, it means 'which desires, is expectant of', hence full
 of, windy Again शीतार्त remains unexplained If we take माह^०
 with रोह^० we know why he is sitting exposed to the wind and

is शीतार्त, otherwise he would have come in In the Charu we have मारुताभिलाषी प्रदोष । तद्गृह्यता प्रावारकम् । and there it is all right Charu, offers the mantle to the supposed Rad saying 'the evening bids fair to be windy, so take &c' प्रयच्छति--We are to understand that he throws it to her from the place where he was sitting अनुदासीन--not indifferent to (carnal pleasures), from the fact that he wore a scented Pravaraka she concludes that he yet loved gaieties In the Charu we actually have अनुदासीन यौवनमस्य पटवासगन्ध सूचयति अपवारितकेन--the manner of the अपवारितक speech, i.e. turning aside, so as to hide the act from Charudatta ' प्रादूषोति--We must supply आत्मान--covers herself with the mantle So sincere and ardent was her love for Char that anything from him filled her with extreme delight, and so she at once wore it Raddi Sastri supplies रोहसेन, apparently for the reason that in the second Act Charu gives the same cloak to Karnapuraka, as a mark of his approbation of his heroic deed (see p 98) and it is not stated when Vasant returned it to its owner But this contention will not do The word अपवारितकेन and sl 54 leave no doubt that the cloak was worn by Vasantasena The inconsistency is to be removed by supposing that Vasantasena restored it to Charu when she deposited her ornament with him, and that the poet forgot to mention it

तथाभ्यन्तरस्य--There is a play on the word अभ्यन्तर which means inside of the house as well as the inner apartment (अन्तर्गृह) Not sure that Charu loved her with equal ardour, she says--I am not lucky enough to enter your inner apartment (as a wife) The Com says वेद्यात्वात्, i.e. she could not enter the inside of the house, being a harlot, but this is not correct Charudatta himself says to Vas at the end of the fifth Act ' एहि । अभ्यन्तरमेव प्रविशामि । ' This shows that वेद्यात्व was no bar to her entrance into the house This one sentence brings out the salient trait of Vasantasena's character, viz her extreme modesty and humility Although supremely blessed with beauty and fortune, she does not feel sure of winning Charu's love

भाग्यक्षयः--भाग्यक्षय decline of fortune, तस्मात्पीडा सा सजाता अस्या ताम् । तारकादित्वादितच् The com takes भाग्य in the sense of ' the stock of religious merit ', but that idea is expressed by कृतान्तोपहिता कृतान्तोपः--brought on by fate or providence कृत अन्त निश्चय येन स कृतान्त (he who fixes or pre-ordains things)

Charudatta deprecates his lot that even his servants should not obey him

अविज्ञातावसक्तेन--may be separated as अविज्ञाता (not known as to her reality) अवसक्तेन (clinging, attaching to her body) मम वाससा दूषिता (defiled, desecrated) च Mr Raddi says अवसक्तेन स्वगात्रसबद्धेन । उपभुक्तेनेति यावत् This is inaccurate That idea is expressed by मम, अवसक्त must be taken with वसन्त०, she cannot be दूषिता unless there is contact of the garment Or the whole may be taken as one word-- अविज्ञात यथा तथा &c By its coming in contact with or getting clung to her body through ignorance (lit without the matter being known) दूषिता--Wilson remarks--“ This instances the great reserve that separated the virtuous part of the sexes among the Hindus To have touched the wife of another with the hem of the garment was a violation of her person ”

ननु भूषिता--Vasant understands दूषिता in the sense of ‘disfigured, made to suffer in beauty,’ and so ejaculates ननु भूषिता decorated, she does not say पवित्रीकृता

छादिता शरदः--Charud could see Vasant. now, as a light was brought in by Vidu She was clad in the thin white cloak, she is therefore compared to the bright crescent moon hidden by an autumnal cloud which is also white and thin The simile shows that she was completely veiled The sl occurs in the Charu with the variations--०त्प्रयुक्तेन धृषिता (insulted) ..सवृता . गोभते

अथ वा न युक्त &c --As a nobly-born gentleman he suddenly restrains himself from looking at her any more (and describing her further) Cf अनिर्वर्णनीयं परकलत्र Sak V p. 172

यया मे &c --It is clear from this that Charu also was stirred by a similar passion for Vasantasena at her sight विभव०--Extensive, i.e. large fortune, विस्तर is appropriate after क्षीण (the expanse narrowed) Its क्षीणत्व is the हेतु of सीदति (disappears, comes to naught) He could not profess his love to her as he was poor कुपुरुषस्य--कुत्सित निन्दित पुरुष कुपुरुष., here the कुत्सितत्व lies in his being spiritless This sl occurs in the Charu as यत्र मे पतित .। रोप . स्वाङ्गेष्वेवावसीदति ॥

P 60 यस्तत्पमलकृतास्मि--It was an honour to Vasant because the words would clearly show to Charu that Vasant.

sincerely loved him and spurned the love of Sakara अज्ञोऽसौ—He is a fool to say like that देवतोपस्थान०—may be taken as (1) देवतावत् उपस्थानस्य योग्या fit to be waited upon like a deity, (2) देवतया उपस्थान तस्य योग्या fit to be the companion of a deity आदरेणैव सेव्या न तु बलात्कारेणेति भाव तस्या वेलाया—At that time, i e when I told her to take in Rohasena

प्रतोद्यमाना—Being told in harsh words (such as प्रत्युत्तरमपि नास्ति &c), repeatedly urged For प्रतो० some read प्रचोद्यमाना भाग्यकुता &c --Looking to the plight to which I am reduced by fate He means—She did not come in knowing that I was poor and would not be able to receive her as she deserves. Some take भाग्य० as referring to Vasantasena's own state, viz her being born a courtesan But that goes against देवतोपस्थानयोग्या Also had that been her idea she would not have loved Charudatta at all ' The phrase probably refers to Charudatta's poverty, not to Vasantasena's profession, as Bohtlingk takes it " Ryder पुरुषपरिचयेन etc —The last two lines are rather obscure The meaning seems to be—she does not speak boldly on being acquainted with men, although he (पुरुष) speaks much For, she did not return a bold reply to me which she should have done on account of her familiarity with men as a courtesan Some take पुरुषपरिचयेन with बहु भाषते—Although she talks much (many things) on account of her acquaintance with men, she does not speak boldly. Here we have first दूरान्वय Secondly, Char, not being previously acquainted with Vasa, could not have known how she talked at home Thirdly, it is no compliment to her to call her बहुभाषिणी So the first way is better Dr Ryder also says—" But Vasantsena has not spoken a word aloud since her entry into the house, so that perhaps we have to understand ' a man ' as subject of भाषते " अविज्ञानात् &c —अविज्ञानात् is to be taken with अपराद्धोऽस्मि " Through ignorance I committed an offence by thus addressing (or treating) as a servant you whom I did not know as such (अपरिज्ञात) " If अविज्ञानात् be taken with ०नोपचारेण the meaning will be—by this my treatment, through ignorance, of you as a servant, which was never known to you अपरिज्ञात त्वया अननुभूत य परिजनवदुपचारस्तेन) अपराद्धोऽस्मि—Mark the Active use, cf अपराद्धोऽस्मि तत्र भवत कण्वस्य । Sak VII p 288

अनुचितभूमिका० —By ascending to—intruding on—a place (a Brahmana's house) which is not the proper place

for me, & e where I, as a harlot, should not have come

P 62 सुखं—may be taken with प्रणम्य or समागतौ (have happily come together) कलमकेदारी—As the stalks of paddy of two adjoining fields meet by their tops inclining to each other Vid says this humorously कलम—is a kind of fine paddy, its stalks wave beautifully in the wind Cf तुतोष पश्यन्कलमस्य मोक्षिक सवारिजे वारिणि रामणीयकम् । Kir IV 4 करभजानु०—& e ugly, being depressed in some parts and protruding in others इति उत्तिष्ठति—He rises to go wishing to leave them alone, instead of this some read उत्तिष्ठतमिति, as part of Vidu's speech In this case the meaning is 'you should rise and go inside the house' तिष्ठतु प्रणय—'Let courtesy be set aside, let formalities cease,' implying thereby that they were on sufficiently familiar terms now to have done away with excuses. चतुर &c—उपन्यास is what is set forth for consideration, hence, the beginning of a topic, introduction Cf अहो उपन्यासशुद्धि Mal M III p 69, निर्यात शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजन । Amarusa 23 चतुर—because, although addressed to the Vid, it was also intended for her and had a side-meaning—Let this love be abiding (तिष्ठतु प्रणय) मधुर—because it contained a response to her love ईदृशेन—supply सह, 'with him who is poor,' & e without the means of enjoyment or of repaying obligation See p 70 In the Charu she says—अदक्षिणं खलु प्रथमदर्शने यदृच्छागतया इह वस्तुम् पुरुषेषु न्यासा &c—She means—a deposit is made, not looking to the wealth in the house, but through confidence in the worth of a man स्वस्ति—स्वस्ति implies a blessing, which means that the Vid took it as a free gift made to him Hence Charu says विङ्मुखं &c

चोरे ह्रियताम्—Let it be stolen by thieves, what do I care for it? Of course Vid says this humorously This speech of Vid. is not complete, the full speech is ह्रियतामेषोऽस्या अस्माक विन्यास. Similarly the full text of Charu's speech is न्यास खलु अयम् । अचिरेणैव कालेन निर्यातयिष्ये । But the poet skilfully breaks them up in such a way that the parts also syntactically fit in with each other Thus, as soon as Vid says ह्रियतां, Charu is made to say अचिरेणैव कालेन, which, taken with Vidu's speech, means 'stolen in a short time,' and thus suggests the events of the third Act The two parts अचिरेणैव कालेन and एषोऽस्या विन्यास need not be taken together, but if so taken they will mean—'In a short time we shall lose this deposit and be free from the

care of guarding it' [विगतो न्यास, विन्यास न्यास विन्यास भवेत्], and not 'will be our property,' as Mr Paranjpe suggests, because Charu would never allow that This way of suggesting parts of the story is called a Patakasthana, of the 3rd kind, see Sah - Dar VI 48 Cf Mud IV राक्षस—अपि नाम चाणक्यबटु.—दौवारिक—(प्रविश्य) जयत् । रा०—अतिसघातु शक्य स्यात् । दौ०—अमात्य० Or Veni II दुर्य०—समोऽयुग्मम् । (प्रविश्य) कञ्चुकी—देव भग्न भग्नम् । &c p 47 चतुष्पथ—see p 24

P 64 राजमार्गविश्रवास०—That can be depended upon &c i e. shedding a powerful light, and not easily blown out on the broad road where the wind is strong जनान्तिक—see p 40 नि स्नेहा—(1) devoid of oil, (2) destitute of affection Perhaps the sentence contains a hint to Charudatta that he should not fall too much in the hands of Vasantasena lest he, too, may be treated like a निर्वनकामुक

शशाङ्क—The moon (having the mark of a hare). कामिनीगण्ड०—कामोऽस्या अस्तीति कामिनी a beautiful young woman, तस्या गण्ड स इव पाण्डु yellowish-white Here the usual relation of उपमेय and उपमान is reversed to indicate the superiority of the cheek to the moon (the usual standard of comparison) This is also meant as an indirect compliment to Vasantasena तिमिरनिकर—The heap, i e compact mass of darkness. स्रुतजले इव पङ्के—स्रुत जल यस्मात् Mud, from which water has trickled down, i e the surface of which is moist and unbroken This is not a happy simile The rays of the moon gradually removing the darkness are compared to streams of milk falling on darkish mud gradually hiding its surface and turning it white For the comparison of rays of the moon to streams of milk, cf क्षीरेण क्षालितेवोर्वी शर्वरीशे विराजति This Sl. occurs in the Charu with the readings—क्लिन्नखर्जूरपाण्डुर्युवति-जनसहायो । तिमिरनिचय० हृतजल इव ॥ भवति वस०—Here we are to imagine that they then start and reach the house of Vasantasena राजमार्गे हि शून्योऽयं—Charudatta must be supposed to say this on reaching his house, which was also situated on the high way The road was solitary as it was midnight For when the moon rose it was about 11 P M वञ्चना—Deception, a trick (being played upon us) बहुदोषा—fright with harms, abounding in evils or dangers (coming from robbers &c) त्वया रात्रौ—Because Vidu would be in the house during the night The concluding portion of this Act is marked by extreme brevity.

ACT II

The second Act opens with a conversation between Vasant and her maid Madanika, in which the former makes a confession of her love for Charudatta. While they are conversing a cry is heard in the streets which finally serves to introduce Samvahaka, a shampooer, who was once in the service of Charu, but had turned a gambler afterwards, to Vasantasena. Vasanta pays off the debt Samva owes to the gambling-master, whereupon he resolves to become a Buddhist mendicant. This is necessary for the proper understanding of the events that terminate in the final catastrophe. Another incident mentioned in the Act is Samvahaka's rescue from the grasp of Vasantasena's elephant by Karnapura, who gets the प्राचारक from Charu as a reward for his heroic deed. The mention of this fact, and praise bestowed on Charu by Samvahaka serve to further develop the love Vasant had conceived for Charudatta. See Intro for other particulars. The second Act consists of seven parts forming two scenes which the student can easily mark.

P. 66 मात्रा—¹ e. Vasantasena's mother आर्यासकाशं—Vasant is addressed as Arya सदेशेन—having charged me with a message, mark the use of the Instr हृदयेनालिखन्ती—Drawing (some) picture by the heart, brooding over something Cf मनो निष्ठाशून्य भ्रमति च किमप्यालिखति च । Mal Madh I 31 L D reads कमप्यालिखन्ती and says अभिलषन्तीत्यर्थं सौत्कण्ठा—उत्कण्ठया सहिता उत्कण्ठा—a love-longing, it is 'सस्पृह आध्यान,' thinking about a person with a desire for his or her company. It is thus defined—रागे त्वलम्बविषये वेदना महती तु या । सशोषणी तु गात्राणा तामुत्कण्ठा विदुर्बुधा ॥ न किमपि मन्त्रयसे—This is the reading generally found, it means—you have not said anything and I have not replied to you. It is decidedly better to read मन्त्रये 'I have not said anything' The mistake is due to मन्तेसि (the Prakrit for मन्त्रयसे) being misread for मन्तेमि, मि and सि being easily confounded आ—or आम् is used when one remembers the right thing.

स्नेह पृच्छति—So in the Vik मदन खलु त्वामाज्ञापयति &c p 73 पुरोभागिता—forwardness, पुरोभाग अग्न्यास्तीति पुरोभागी *ist* one who takes a share foremost, hence, officious, *cf* पुरोभागे किं स्वातन्त्र्यमवलम्बसे । Sak V p 192, Vik III मा खलु मा पुरोभागिनी समर्थयस्व । p 84 पुरोभागिन भाव पुरोभागिता a fault-finding disposition Cf प्राय समानविद्या परस्परयशः पुरोभागा । Malav I 20

P 68 काम खलु नाम &c—The whole may be read as one sentence "It is, indeed, the divine Kama, (the god of love) who is

favoured by you, Kama, who is the great festivity (joy) of youths ”
Cf “ Love is a mighty god, who holds his holidays in youthful breasts ” Wilson Or, we may split up the sentence into two—
 काम खलु एष भगवान् (य एव विकारयति)—This is, indeed, the God of love (that has thus led you to love a man) *cf* भ्रमति भुवने कदपि विचारि च यौवनम् and सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा Mal Madh. I 17, 20 अनुगृहीतो महोत्सव &c — The great festival of young men (*viz* the gaining of your love) is favoured by Cupid What is meant is—That you have set your heart on some young man is a triumph for Cupid and a source of great joy to that young man Jib reads क खलु नामाद्य अत्रभवत्या अनुगृहीतो महोत्सवे (at the great festival) (मधूत्सवे) तरुणजन —which is simpler राजा राज०—Mad thinks that her mistress, so richly endowed with beauty, must have fixed her affection on some such person (*cf* सागरं वर्जयित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति) सेव्यते—equal to सेवितुमिष्यते desired to be served (*viz* won over by your attendance on him) रत्नमिच्छामि &c — I wish to enjoy pleasures of true love and not to minister to the pleasures of the great for their money (like an ordinary courtesan, that sells her body for money) See com Jib considers the passage from here to the third speech of Madanika as spurious on the ground that a young woman would not express herself in such clear terms But we must remember that Vasant is speaking in private and can freely open her heart to her confidante काम्यते— is sought as an object of love, mark the difference in the wording The first question (सेव्यते) was asked as to a courtesan whose profession requires her to humour great persons (such as a king or his minister) for money पूजनीय &c — She means that she would not be able freely to enjoy the company of one she would have to honour

हृज्जे—A vocative particle used in addressing a maid-servant, see com उपारूढ —For he values money more than the company of his beloved भर्तृदारिकया—Properly a term of address for a princess (भर्तृ दारिका) in dramas, and then for any mistress उदासीनेव—*viz* one who remains indifferent to what happened there She means—Don't you know the man who attracted my attention and captivated my heart there ?

* इतः परं मदनिकायास्तृतीयोक्तिपर्यन्तं प्रक्षिप्तमिति मन्यामहे । यतः ‘हृज्जे रमिदु इच्छामि’ इत्येव स्पष्टतः स्वाभिलाषव्यञ्जकं रमण्यं कदापि न कथयन्ति । इत्यादि ।

P 70 शरणागता—शरणमागता, refers to Vasantasena's having taken shelter in Charu's house when pursued by Sakara Vas must have spoken about the incident on her return to her house to Mada and others श्रेष्ठिच०—श्रेष्ठिना चत्वर the quarter or residence of the chief or leading merchants श्रेष्ठ घनादि अस्यास्तीति श्रेष्ठी—the head or president of a mercantile or other guild अयि नामा०—Mark how eager Vasant is to hear her lover's name, it will give her unbounded pleasure

एव तावत्—I shall say this—to test her love दरिद्रपुरुष०—For it is the lot of courtesans to be denounced as lovers of money only and not of persons (see *infra* V 14)

आर्ये किं हीन०—She means—Even bees do not resort to a mango-tree that has lost its blossoms Much less then should a discriminating woman like you love a man totally destitute of wealth अत एव ता &c—Vasant meets her argument by saying that the bees are after all called the *makers* of honey and not the *enjoyers* of honey So a woman who, having decorated and improved the beauty of her person, only makes it an instrument of the pleasures of others, cannot enjoy life She for herself would not be a courtesan of such type 'A pun on the word *Madhukaras*, honey-makers or beggars' Wilson. मनीषित—desired, coveted by the mind Mark the Samdhi—मनस ईषित मनीषित । (पररूपसधि) किं नाभिसा० Why don't you approach him as a lover, all at once? It will not be difficult for you to win his love, for श्रिया दुराप कथमीप्सिनो भवेत् । Sak III 12 प्रत्युपकारदु०—Const मा तावत् प्रत्यु० दुर्लभदर्शनो भविष्यति । Unable to make a suitable return for my love by gifts of money or ornaments &c, he as a gentleman will feel chagrined and will not like to meet me again So I must create confidence in him that I trust him, love him inspite of his poverty &c, see com अत एव—*i e* for creating confidence in him and also to have an occasion to go to him

P 72 नेपथ्ये—Now opens a scene which tells us what sort of people the gamblers were and acquaints us with the manner of their playing the game and the rules with which they were bound This scene is unknown to the Char of Bhasa The persons introduced are Mathura, the keeper of a gambling house, two gamblers, one of them named Samvahaka who owed ten Suvarnas to the other, and Darduraka, an Ujjain rake, brought in to indicate the revolution planned in favour of Aryaka For the dialects spoken by these see Introduction

भट्टारक—(for भट्टा) refers to the winning gambler (बूतकर), and not to the people in the street, as some have it सुवर्ण— a coin of gold, 80 *gunjas* or 10 *mashas* in weight (a little more than 175 grains Troy), something like the 'Mohar' of later times "A weight of gold which, according to different data, varies from 105 grains to 227" Wilson सुवर्णस्य—सुवर्णाय, the Gen for the Dat (तादर्थ्ये), or सबन्धसामान्येन हेत्वर्थे षष्ठी Raddi रुद्ध —Bound or indebted to us लब्ध चl—who was found or detained प्रपलायित—has fast (प्र) run away Mathura shouts thus on seeing Samvahaka escape तिष्ठ तिष्ठ—This he says on seeing him, after coming out of the gambling house

अपटीक्षेपेण—Tossing aside the curtain (implying hurry and fright) पटी is properly the stage-curtain, and पटीक्षेप is the lifting up or pushing aside of a curtain, and a dictum of Bharata says पटीक्षेपो न कर्तव्य आर्तराजप्रवेशने (The curtain should not open upon an agitated man and a king) But as पटीक्षेपेण does not occur as a stage direction in plays, commentators explain अपटीक्षेपेण as 'with a toss of the अपटी' अपटी, meaning a screen (अ being अल्पार्थे). सञ्चान्त—bewildered, or in a hurry सबाहक—*Lit.* the shampooer and kneader of the limbs हीमाणहे (*Prakrit*)—may be खेदे or विस्मये.

नवबन्धन०—indicates that the blow is very hard The second गर्दभी and शक्ति are the technical names of *couries* used as dice in playing ताडितोऽस्मि—shows that he lost his money in part घातितोऽस्मि—shows that his fate was decided by the *courie* शक्ति. He lost the whole amount अङ्गराज०—अङ्गाना राजा अङ्गराज, Karna, who was made king of the Anga country by Duryodhana Once Indra, whose care it was to ensure the protection of his son Arjuna, came to Karna in the disguise of a Brahmana and asked for his divine cuirass and ear-rings, which Karna gave him Indra gave him in return great strength and a Sakti (a kind of weapon), certain to bring about the death of whomsoever it was hurled against When Ghatotkacha, son of Bhima by the demoness Hidimba, proved very destructive to the Kaurava host, Duryodhana pressed Karna to discharge the Sakti, which the latter had reserved for Arjuna, against him Karna yielded, and slew Ghatotkacha with it See Mah-Bh Drona-P Chs 179-190 Cf Mud II 15

लेखक—A document, or a scribe. सभिकं—सभा द्यूतमाश्रय-स्वेनास्थास्तीति सभिक the keeper or master of a gambling house;

fr सभा + इक (ठन्), which is added to the words of the व्रीह्यादि class Samvahaka bolted away, seeing that the attention of Sabhika was taken up by some writing or his scribe But Sabhika was on his guard, he at once noticed his escape

The *Sabhika* is said, in the *Mitakshara*, to be a person who presides at the house where assemblies are held for the purposes of gambling, and who provides the dice and all other materials The अग्निपुराण gives the following description of the *Sabhika*'s duties and the laws of the gambling table —“ The *Sabhika* is entitled to five per cent on money won at play, whenever the sum exceeds one hundred, if it fall short of that amount he is to receive ten per cent In return for the protection of the king, he shall pay to the royal treasury a fixed proportion of his profits It is his business to collect from the unsuccessful party whatever sums they may have lost, and transfer them to the winners, and it becomes him to do this civilly, and to adjust the payment on liberal and lenient terms In all licensed gaming-houses, where the royal dues are regularly paid, the king should enforce the payment of all sums lost, but he should not interfere with gaming-house of a different class In all disputes, those who have been lookers-on are to be witnesses, and if any foul play or false dice be proved against a gambler, he shall be branded and banished the kingdom The king shall appoint proper officers to attend at gambling houses, and secure all dishonest characters, the same rules are applicable to cock-pits and other similar places, where animals are set to fight for wagers ” The legal sanction thus given to gambling is very different from the sturdy and moral notions expressed by मनु who directs kings to prohibit such practices in the dominions, and even to punish with death those who engage in them themselves or induce others to do so (*Manu-Samhita*, IX 221, 224), but regulations of either tendency are manifest indications of considerable progress in the vices of civilized society (*Wilson*) See also याज्ञवल्क्य II 199-202

विपरीताभ्या पा०—: e with feet turned in the opposite direction of the temple, : e walking back to it so as to give the footsteps the appearance of a man walking away from the temple. Here he imagines that the Mathura and his companion would not go into the temple finding from the foot-prints no man going in The device was a clever one, but poor Sam did not know that his pursuers also were grown grey in the art of deceiving and would at once find out the truth from the sudden change in the direction of the foot-prints

देवीभवि०—As one word—न देव अदेव अदेव देव सपद्यमानो भविष्यामि I will turn god, : e stand there as the image of the god, as two words—देवी भविष्यामि stand there as the image of its goddess This was his second trick He thought that he would pass for the

image of the deity of the temple in case his pursuers were to enter it in search of him बहुविध—Because he had to try several postures before he fixed himself into one

एक सभिक वर्ज०—This shows the power which the Sabbhika had over the gamblers who had to obey his word as law रुद्रोऽपि—श्रीनिवासाचार्य quotes the following shloka as a parallel to this—ब्रह्मा स्वयम्भुश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महन्द्र सुरनायको वा त्रातु न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥

P 74 सुसभिक०—A good or just Sabbhika समविषम—irregularly, unevenly कुल यशो—Because the gamblers were bound in good faith to pay their dues, so Samva attempting to defraud the winners, would be bringing disgrace on his family and casting a stain on his own fair name as a gambler

एष व्रजति—Here—so far—he has run on पदयोः—the line of foot prints Cf कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मन कौरवावमस्य पदयोः । Veni VI p. 132 धूर्त—means a gambler (धूर्तोऽक्षदेवी कितव Ak), but as द्यूतकर follows, this must be taken to mean a rogue, a villain, or roguish, deceitful अन्योन्य सज्ञाप्य—Having made signs to each other that he was there They knew that the temple was without an image, on seeing the image they at once concluded that it was Samva standing there transfixed like an idol But they did not say it openly as they wanted to use a trick to catch him

शैलप्रतिमा—He says this purposely as he wanted a plea to go and shake the idol क्रीडत—The reading क्रीडति is bad They began to gamble because they were confident that Samva, who they knew was there, would feel, as a gambler, an uncontrollable desire to play on seeing them engaged in play, and would at once come forward and thus reveal himself And this their expectation was fulfilled विकारसंवरण—suppression or restraining of the manifestation of कृत्ताशब्द—According to some कृत्ता is a technical term for the gambling implements, such as dice or cowries, according to others it means a kind of gambling called Nandipura हृदय—attracts, the mind of, २० excites his desire for playing ढक्का—ढक् इति कायति (makes a sound like) इति ढक्का; or कै to sound and अ aff (क), A war drum, the sound of which on being heard fires the spirit of a vanquished king Cf न ते हुडुक्केन न सोऽपि ढक्कया न मर्दलैः साऽपि न तेऽपि ढक्कया (आच्छादिता) Nal. XV. 17. Or ढक्का may mean a drum beaten

on the festive occasion of the proclamation of victory of a victorious king स्याद्यग पट्टो दक्का Ak जानामि—I know that, I have made up my mind that सुमेरु—the same as मेरु, a fabulous mountain round which the heavenly bodies are said to revolve and which forms the centre of the several *dvipas* (sometimes identified with the Himalayas) मेरुमध्ये भवनानां च भर्ता । Kalikapurana For further information see our note on Ragh I 14 ०सनिभ—*i e* causing certain ruin and great pain कोकिलमधुर—कोकिल must be taken to mean कोकिलरव (the note of the cuckoo) by Lakshana पाठे—A cry (दान in Marathi) which means in the cant of the gamblers 'a desired throw or turn of the dice (or cowries) 'मम—in my favour

P 76 लुप्तदण्डक—Defrauder of the money staked लुप्त दण्डक येन (शिर) पतति—whirls or becomes dizzy ताडयत—Because they thought that his falling down was a mere pretext छतकरमण्डली—The gamblers' association over which Sabhika presided बद्धोऽसि—You are held bound to it by the association, *i e* you are under its arrest and responsible to it for payment Sabhika gives this decision as the president of the gaming assembly By the laws of the gaming table the association had the right of enforcing payment even by the detention of the debtor's person समय—condition All gamblers were bound by common consent to abide by the decision of the assembly So there was no escaping from the payment गण्ड— a pledge, surety (लग्नक), see com, give a pledge that you would pay at a certain future date if you have no money now (यदि इदानीं द्रविण नास्ति तर्हि कालात्यये दातुं लग्नको विधीयतामित्यर्थः । Srinivasa-charya)

अर्धस्य गण्ड करोमि—I will give security for one half He means to impose upon him by his duplicity So he gives Mathura to understand that at least half the money was safe, but he really meant the half that belonged to the gamester, which has been forgiven him already अर्धं मुक्त—He asks the two questions in turn, always meaning the different half, while he makes them believe that it was the same half that he referred to They knew his trick, and wishing to befool him say 'मुक्तम्.' साप्रत गमिष्यामि—I shall go now, my debt is paid off, Mathura having foregone one half and the gamester the other half श्रयच्छ तद्ग—Here तद् may also be taken to mean तस्मात्—since you do not mean to pay us at all

P 78 भट्टारका —Ye honourable men (addressing the people at large) भट्ट स्वामित्वम् ऋच्छति इति भट्टारक a master, an honourable man एकस्य द्यूतकरस्य अर्धे गण्ड कृत अपरस्य मायुरस्य अर्धं तेनैव मुक्तम् । यस्य गण्ड कृतस्तदर्थं द्यूतकरेण मुक्तम् । एव राशिरेव मुक्त (the whole amount is paid off) निपुण—clever or shrewd enough to know what you mean द्यूतयामि—Read द्यूते Pass 1st sing of द्यूतय् a denom from द्यूत as given in the com, I shall (not) allow myself to be treated deceitfully : e taken in

आत्मानं विक्रीय—A creditor was authorized by the ancient Hindu law to enforce payment of an acknowledged debt by forcing the debtor to work in his service or by dealing with his person in any way he liked आकाशे—'In the air' This stage direction is used when a character on the stage addresses a person not present on the stage, hears an imaginary reply from him and gives a reply to that, which is generally introduced by किं ब्रवीषि, कथयसि &c किं ब्रवीषीति यस्मादथे विना पात्रं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ Sah—Dar VI 140 एष वर्तते—I am in this plight, I fare thus वर्धे व l —live, get on असिंहासन—न विद्यते सिंहासनमस्मिन् he means—a gambler is like a king, except only in that he has no throne

P 80 न गणयति—does not care for or expect अर्थजात—(1) the sums staked, (2) amounts (as revenue and expenditure) निकाममायदर्शी—goes with नृपति Seeing, i e making great gains, having a large income. If we read ०दर्शि it may be taken with द्यूत also In this case it may also mean—निकाम माया येषां ते निकाममायिन well-skilled in deceit, great cheats, swindlers, तान् दर्शयतीति विभवता—by rich men (न तु निर्धनेन), a king also is waited upon by rich vassals or rich men

द्रव्यं लब्ध—He means—If desired wealth, wife &c are to be obtained, they can be obtained by means of gambling alone, so complete ruin also follows from gambling

त्रेताहृत &c—In this sl. the speaker tells us how he lost everything by gambling, thereby illustrating his statement सर्वं नष्ट द्यूतेनैव त्रेता पावर, नर्दित and कट are technical names for particular throws of cowries which the com says are respectively called (in northern India) तीया, दूआ, नान्दी (नक्की) and पूरा (Three, Two, Ace and Four), names equally unintelligible to

the modern student Wilson translates these by Tray, Deuce, Ace and doublets (four) "If correct," says Wilson, "the game alluded to is a kind of Hazard it is played upon a table or cloth with four compartments, called severally Nakki, Dua, Tiya and Chouk or Pura, and by any number of players Each stakes upon one or other of the compartments whatever sum the caster will set him in The caster has sixteen cowries which he shakes in his hands and throws on the ground, those which fall with the value uppermost are counted, and according as they correspond to either of the divisions, that division sweeps the table The mode of counting them refers to the favourable mode of telling off articles in India by four, and the number of one, two, &c are not only those numbers simply, but the same in excess above four and its multiples thus *Nakki* or Ace is counted by one, five, nine or thirteen cowries, *Dua* or Deuce by two, six, ten or fourteen, *Tiya* or Tray by three, seven, eleven and fifteen, and *Pura* by four, eight, twelve, and sixteen" Wilson further observes—"There is reason to doubt, however, whether the commentator is correct, and the word *Nardita* presents some trace of the word *Nerd*, the game presented to the Indians by the Persians in exchange for Chess, invented according to *Firdûs*, by *Buzerjemehr* but improved by him according to other traditions, noticed by the author of the *Burhankah* And if they (the Indians) invented Chess, they might very naturally have elaborated out of this game their *Chaupur* or Chaturanga, and it may be doubted whether any other game of tables than *Chaupur* is traceable in Sanskrit books There is a striking resemblance between *Pasas* of the Hindus and *Pessos* of the Greeks, the latter of which Eyde identifies with dice used in *Nerdiludum*"

Pandit Harinanda Sastri remarks on this—"We cannot concur with these views Dice throw is not referred to here There is only one throw in this game which is regarded as inauspicious and is represented by तिन काणे (*lit* three blinds) The speaker only alludes to the fourfold cowrie throw which alone runs the player The plays referred to are called *Soli* and *Nakkipura* Wilson is wrong to find some trace of *Nerd* in *Nardita* These of course are apparently similar Were the words नेता &c. indicative of dice throws, the speaker could never

have said हृतमर्वस्व &c, as these do not individually ruin the gamester ”

त्रेताहृतः—The game went against him four times instead of improving his fortune He lost his all by the adverse त्रेता throw The पावर caused anxiety to him The नदित throw going against him showed him the way out, & e made it impossible for him to stay there, while the कट ruined him completely—brought about the loss of wealth, house, prestige, &c पूर्वसभिक—shows that Darduraka lost his money at some other gambling house and that he was Mathura's debtor also and hence his wish to avoid him सूत्रवरिदता गत—has become threadbare, its threads being worn out by long use J V thinks that the repetition of अय in every line constitutes the fault अनवीकृत-व mentioned in the Sah - Dar ('सदा बहति खे भानु सदा बहति मारुत ' इत्यादिदर्पणकुटुम्बा-हरणवत् अनवीकृत-वदोष स्पष्ट एवाभाति) *and proposes to read the last three lines as समन्वितच्छिद्रशतैश्च सर्वश । न वा तथा प्रावरित् च शोभते ततस्त्वय सबृत एव शोभते ॥ But this spoils the charm which simplicity gives it

अय तपस्वी—This poor fellow, refers to Mathura तपस्वी properly means one practising penance, and as such a person has not the means of protecting himself, तपस्वी means one needing help or protection, hence one deserving to be pitied, helpless Supply मम after करिष्यति, Sudraka often leaves such words to be understood. Some take तपस्वी as referring to Darduraka, the speaker himself But it is not a good way In the first place, the sentence is introduced by अथ वा which is used पक्षान्तरे, 'or why should I veil myself why should I fear him ' Secondly, in the next sh he refers to his power of endurance, so how can he call himself helpless (तपस्वी)? Again, had he feared Mathura, he would not have rushed on to rescue सवाहक saying अय दहुरो माचयति (below) Dr Ryder also thinks that अय refers to the speaker himself saying "on the one hand it (तपस्वी) means 'poor, unfortunate (varaka), and on the other hand 'saint' The second meaning is made almost certain by the fact that each of these speeches is followed by a verse describing ascetic practices " But this does not seem to be the case There is no reference to ascetic practices यो हि—अहमिति शेष

पादेनैकेन—It appears from this and the next sloka that the art of hardening the body and making it proof against injury or

fatigue was cultivated by gamblers like Dar, thieves like Sarvilaka, and such others, as a necessary qualification for their profession. Darduraka means—My power of endurance is so great that I can stand any torture he might put me to, and he will get nothing from me, or—I am physically so strong that Mathura dare not lay violent hands on me

खलीक्रियते—is treated like a villain, i.e. is undeservedly maltreated घूर्त —‘a gamester’

P 82 य स्तब्ध &c—The first three lines mention the tortures to which a defaulting debtor was put, he was suspended with his head downwards, or his back was scratched hard by means of rough stones, and dogs were made to bite off his flesh The sl means—A man whose body is not inured to such hardships has no business to take to a life of gambling आनतशिर v l आनत शिर यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा, adv comp अत्यायत०—अत्यायत very tall चामौ कामलश्च or अत्यायन कोमल extremely delicate अव्यायत०—v l noticed by the Com is better, अव्यायत अकृतप्रम) अत एव कोमल delicate because of his body not being hardened by physical exercise हृतप्रसङ्ग -- प्रसङ्ग (प्रसक्ति) great attachment to L D explains this sl as वृक्षादौ समुल्लम्बितो न आस्ते किम् । अपि तु आस्ते एव । अस्म्य उद्धवनेन लाष्टका लाष्टसदृशसूक्ष्मव्रणचिह्नानि तै सदा यस्य पृष्ठे किण घटा इति प्रसिद्धं न ज त । अपि तु जात एव । यस्मैतज्जङ्घान्तरं जङ्घयामंध्यं कुक्कुरै इवभिर्न चर्व्यते । चर्व्यते एवेत्यर्थः । तस्य सवाहकस्येदृशतीव्रवेदनाऽस्मत्पिणा अत्यायनस्य अतिदार्ढ्यस्य विपुलशरीरस्येत्यर्थः । तथा कामलस्य विपरीतलक्षणया कठोरस्येत्यर्थः । सतत हृतप्रसङ्गेन किम् । किं दुःखं न किमपीत्यर्थः । It will be seen that this meaning is against the context Samva was not a stereotyped gambler like Dardura, who considered gambling ‘a kingdom without a throne’, but had taken to gambling only recently, and after a few reverses at the table he had found gambling a bed of thorns (कष्ट एष हृतकरभाव p 72) Had he the bitter experiences mentioned in the sl, he would not have turned a Bhikshu

कल्यवर्त—see p 24 लुण्ठीकृत—rolled up, folded ननु—surely कटकरणेन—By securing the throw of cowries called कट, see sl 9 above ऋडे कृत्वा—refers to the practice of carrying money tied up in the end of a cloth which is fastened round the loins or thrown across the shoulder This speech is a retort to Mathura’s पश्यत जर्जरपटप्रावृत्त &c He means—Does a man who has money make a show of it by carrying it on his person ?

Certainly not How do you not know this ? Again, for ten pieces of gold I need not go home and bring them I can earn them here by gambling successfully

दुर्वर्णं—A man of low caste, a mean fellow यिनवृत्तोऽसि—implies a curse, ' the deuce take you ' दशस्व०—For the sake of a trifle like ten pieces of gold you are depriving a man of his five senses which are irrecoverable The five *indriyas* referred to here are the five *jnanendriyas* शीलयन्तु—शील् 10 conj to practise repeatedly, cf शीलयन्ति यतय सुशीलता Kir XIII 43, hence, to begin again

P 84 अथ न युक्त &c—is generally taken to mean—Now it is not proper for you to chatter like this It rather means—After this (i e when you are simply trifling with me saying दास्यति, न दास्यति &c.) it is not proper to talk with you in this way 'You who propose thus, pay it off' अहमपि नाम &c—This sentence is mistranslated by Wilson and some others मिथ्याऽऽदर्शयामि must be read with a *Kaku*, shall I, Mathura, the well known gambler, exhibit gambling as going for nothing ?—i e, shall I allow the rules and regulations of the institution to be treated as a dead letter, which I shall be doing if I allow Samvahaka or you to cheat me ? No It is not so much the payment of the sum that is the matter, what is desired is the rigorous observance of the rules of the gambling-house, and in this I fear no one Cf श्रीनिवासाचार्य—अहमपि नाम माधुरो धूर्तो द्यूत मिथ्याऽऽदर्शयामीति काकु । पणमप्रतियातित त्यजन् हि द्यूतमेव वितथयति । नाहमेव द्यूतस्य व्यपदेश दूषयामीत्यर्थं । नेद घनस्पृहया पीडन किं तर्हि द्यूतधर्मरक्षार्यमिति भाव । खण्डितवृत्तोऽसि—You have been false to your character as a gambler, since you have become Sam's accomplice in cheating the Association एवमेव द्यूत etc—i e, by allowing your debtor to escape, by allowing the rules of gambling to be set at naught

मयैवं द्यूतमा०—Thus, i e by helping a sufferer, without torturing a poor debtor अन्तरयति—screens him; hides him from him विप्रतीप— in return; *lit* in the opposite direction, प्रतीप—(प्रतिगता आपोऽन्व प्रतीप) against the current of water, fr प्रति + अप् water, the अ of अप् being changed to ई by द्वचन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । Pan VI 3.97

पुश्चली—पुस स्वपुरुषाच्चलति पुरुषान्तर गच्छति इति छिणालिआ is a Prakrit word for पुश्चली, like गोसाविआ for वेद्या (above) ताड-

विष्यसि—Perhaps the original reading is यदा ताडयिष्यसे &c , i.e. when I shall lodge a complaint against you for assaulting me and you will be flogged in the royal palace then &c विरोधित—made hostile to, or an enemy of, myself शबिलकेन—the Brahmana thief mentioned in the 3rd Act सिद्धादेशेन—सिद्ध आदेश यस्य whose telling always comes true, a sooth-sayer अस्मद्विषो जनस्तमनुसरति—Here we have the first indication of the revolution that was being secretly planned in the city and which forms the underplot of the play

P 86 पिषेहि पक्ष०—Shut the door, so that no one else should enter She gave the order because she did not know exactly by whom the man was pursued

घनिक —A creditor, घनमादेयस्त्वेनारयास्तीति, घन + इक (ठन्). सांप्रतमपावृणु—When Vasant learnt that it was a creditor whom the man was afraid of, she asked the door to be opened, for she knew that if it came to that she could pay the creditor and set free the man But had he been pursued by a king's officer, or a mob, closing the door was the only course she could adopt.

कथ घनिकात् &c —The constr is घनिकाद्भयकारण अस्या तुलित, held or considered light तुलित—what is weighed or balanced, hence, considered to be quite in one's power, and hence, not of great consequence He is surprised to see that Vasant treated the matter with little concern भारं तुलित वहति—तुलित weighed and compared with one's strength, hence, proportionate to one's strength लक्षितोऽस्मि—I am observed as to my true character, i.e. known to be a debtor Or, I have become an instance in this case (अस्मिन् श्लोकोक्तविषये वैधर्म्येण दृष्टान्तीभूतोऽस्मि), I gambled and staked money without looking to my means—I undertook responsibilities that were out of proportion to my paying capacity Mr Raddi also takes the same view when he says स्वस्थितिमनालोच्य ब्रूते प्रवृत्तोऽहमित्यर्थस्य मयि समन्वयाल्लक्ष्यता प्राप्तोऽस्मि अक्षिणी प्रमृज्य—Now the scene shifts to where we left the gamblers scuffling कलहायिता—P p p of the Denom from कलह (कलहाय) to engage in a quarrel भूतानि सुवर्णानि—The coins have come to be, i.e. are safe, we are sure to get them He means—Vasantasena is kind-hearted and generous, and is sure to pay off the debt of the man who has sought her protection cf भूतस्तत्र गण्ड p 94. Some take भूतानि in the sense of गतानि, but incorrectly There is no reason why Mathura should have considered the money as lost merely because Samva. entered Vasantasena's house He

had the court of law open to him, and Vasantasena's house was not a house of blackguards. Again, had Mathura given up all hope of the money he could not have said further on एष दूर्त अतो निष्क्रम्य &c राजकुल गत्वा &c—He says—If so, i.e. if we are sure to get our money now, let us go, etc

P. 88 एष दूर्त &c—Mathura says—The rogue might take the money from Vasant and go away. So let us take our money by blocking him up सत्ता ददाति—just after Vasant. asked her maid to open the door, she made a sign to her to ask the stranger who he was गृहपति—The headman of a village वृत्ति—means of livelihood, profession कलेति—As an art, for I was the son of a rich man आहिण्डक—a traveller, from हिण्ड with आ to wander about. The word has also a technical meaning. It means a man of mixed origin, the son of a Nishada by a Vaidehi woman, आहिण्डको निषादेन वेदेह्यामेव जायते Manus. X. 37. But it cannot be intended here दक्षिणतया &c—On account of his politeness and generous disposition he considers his own self as meant for the use of others.

मनोरथान्तरस्य—मनोरथस्यान्तरस्तस्य the object of desire (of my lady), the darling of. She means—Who is this that has exactly the virtues of Charudatta?—i.e. he must be none else than Charudatta अनुक्रोश—compassion, lit. crying after one, cf. Eng. 'sympathy,' which etymologically means the same thing उपरत—ceased to exist, ended.

P. 90 गुणा विभवाश्च—She means—Where there are merits like generosity, compassion, &c, wealth cannot long remain. You can have either the one or the other अपेयेषु etc.—i.e. those whose wealth is not spent in charity or in relieving the distress of the poor, are those who have considerable wealth तालवृत्तक गृहाण—This shows her extreme regard for Charudatta and indicates the further development of her love for him.

कुत स धनिक—The phrase, as observed by Dr. Ryder, is intended to be ambiguous. It means—(1) Where is that creditor (of yours, i.e. Mathura)? (2) How can he be rich when he has spent much in charity? "The shampooer is shrewd enough to see that it is the hidden meaning which really interests Vasantasena, and answers accordingly" Ryder. सत्कारण—Hospitality to others, i.e. public esteem arising from

it, is the wealth of a good man, and that wealth is everlasting. *Of* for the idea *युक्तं प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत्परमं धनं च ।* Uttar I 11 स पूजाविशेषमपि जानाति—He also knows what distinguished honour is, *i.e.* comes to be highly esteemed, receives special honour, अतो भवती अपि सत्कार्या मम इति भाव । य पूजयितुमपि न जानाति *v. l.* (does not know how to honour others)—In this case the last quarter must be read as a rhetorical question—स पूजाविशेषमपि जानाति । न जानात्वेव, does he know what special honour is ? He does not. The com. gives the metre of this as मात्रासमक, but it is वैतालीय in which the first and third quarters have 14 syllabic instants, and the second and the fourth 16. The last two lines are irregular. In the last line शे must be read as a short syll. In the third line ण जाणादि makes the metre irregular, or दि must be read as a long syllable. See Appendix on Metres. *संवृत्ति*—With means of maintenance, *i.e.* with settled wages or salary *चारित्र्यावशेषः*—*i.e.* when reduced to perfect penury.

P 92 मुषितोऽस्मि—While Vasant and Samva are thus conversing, Mathura with the gamester comes to Vasantasena's door and purposely cries loudly to attract attention.

विसृष्टतया—the unsettled state or the shaky condition of, where safety is uncertain. *विसृष्टुल* not stable or firmly fixed *तस्य भावः तया*. The meaning is—It is natural that servants should wander about in search of support when they find their master's position uncertain or find him unable to support them, so I must help this man. J. V.'s alternative explanation of this, *viz.* 'यदा तिर्यञ्च पक्षिणोऽपि स्वाश्रयस्य नाशे अदर्शने वा तम-वेष्टुं यतस्ते तदा मानवयोरनयो (सम्भिकचूतकरयो) स्वजीविताश्रयीभूतस्य एतस्य नष्टस्यावमणस्य अन्वेषणं युक्तमेव,' is far fetched and quite out of place. *कस्य*—goes with *जल्पसि* *दुर्विनीतेन*—रते दष्ट अत एव *दुर्विनीत* immodest or ill-mannered (as it betrays your lovesports), or it may mean 'obstinate,' and so, bitten in lovesports. Some take it in the sense of *दुदर्शन*, 'unseemly in appearance' *कटाक्ष*—a side glance, *कट गण्ड अक्षति* इति *कटाक्ष* । *कर्मण्यण्* Mathura's addressing the maid in this way indicates the loose character of these gamblers.

ईदृशानि—*i.e.* नास्ति मम विभव इति that you have no money. She means—Gamblers ought to be courtesans' men, since they earn money by easy means.

P. 94 भूत—fulfilled, redeemed. परिजनहस्तगता—Passed

into the hands of, & e learnt by, as a return for her favour he offers to teach the art to her servants, as it would be most useful to courtesans "The phrase is one of exaggerated courtesy Mistress, if it may be, then let this art remain in the hands of a servant (of yours), that is to say take me into your service" Dr Ryder, who quotes J V in support —परिजनहस्तगता परिजनस्य पोष्यजनस्य ममेति भाव । सेवकत्वेन मामनुमन्यस्वेति भाव But this is not the sense of the passage And in J V's new edition we find परिजनस्य भवत्परिचारिकाया इति यावत् हस्तगता आयत्तीभूता शिक्षिता । त्वया अनुमन्यते चेदहं भवद्गृहे कियत्कालं स्थित्वा भवत्या सेविकाजनानि मामङ्गमर्दनविद्या शिक्षयित्वा स्वस्थानं गमिष्यामीति भाव । यस्य कृते—She means Charudatta. 'If it is desired to be learnt, it is for his sake' This also betrays her extreme love for him शाक्यश्च०—A Buddha mendicant श्रमणक, though originally meaning any ascetic, came generally to mean a 'Jain mendicant,' and so शाक्य is prefixed to fix its meaning शाक्य or शाक्यमुनि is a name of Buddha or the last living Buddha स्मर्तव्यानि एतानि अक्षराणि—He means—If by some chance I come to be of any service to you in my character as a शाक्य०, remember that he is no other than Samvahaka, the gambler, thus saved by you अलं साहसेन—The life of Bud. and Jain mendicants was looked upon with a sort of odium in those days, cf Das -Ch मम तु मन्दभाग्यस्य निन्दनेष्वमन्ददुःखायतनं &c p 75

विहस्त—Commentators vary in their interpretation of this word, and it is difficult to know what this exactly means The best way seems to be द्यूतेन मम तत् दशांतरं कृतं (referring to his resolve to be a Bud mendicant) यत्सर्वस्य जनस्य विहस्तं (विगतं हस्तं यस्मिन्), in which no man can lay his hands on me no man will get me into his clutches, for gambling has led me to renounce the world Cf Wilson—'In bidding adieu to gambling the hands of men are no longer armed against me' Another way is यत्सर्वस्य जनस्य विहस्तं व्याकुलत्वं सर्वस्माज्जनाद्व्याकुलत्वं (the state of being harassed or persecuted by all) तत् द्यूतेन कृतम् । विहस्तं व्याकुलौ समौ 'इति काशात् । भावप्रधाने निर्देशे विहस्तत्वमिति लभ्यते विहस्तं *lit* one without (the use of hands, hence, one not knowing what to do, perplexed, cf रामापरित्राणविहस्तयोष Ragh V 49, and lastly, by metonymy, it means विहस्तत्वं But here we arrive at the meaning in a roundabout way J. V says विहस्तं व्याकुलं व्याकुलीकरणमित्यर्थः । अवमाननमिति यावत् L D's ex-

and that Karna called out to the scribe attached to the house to give him an iron bar, and takes वामपादेन with गृहीत्वा, द्यूतलेखक द्यूते लेखनाधिकृत पुरुषमुद्धृष्योद्धृष्य लोहदण्डग्रहणार्थमाह्वयाह्वय तस्मिन्ननागते इति शेषः । He also takes द्यूतलेखक to refer to Samvahaka, like other commentators, and says यद्वा द्यूतलेखक तमेव द्यूतकरः परिव्राजकीभूतमित्यर्थः उद्धृष्योद्धृष्य मा मैषीरिति पुनः पुनराश्वास्येत्यर्थः This meaning will do, but here the difficulty is, how could Karna recognize Samvahaka in the apparent monk, in the hurry and confusion of the hour and when the shampooer was clean shaven and had his features altered ? Again, Karna was not near Vasant in the course of the conversation that took place between him and her Thirdly, Samva was not द्यूतलेखक but द्यूतकरः But unless we make such a supposition, no meaning can be given to the line Perhaps Karna had often seen Samva at the gambling house and knew him so well as to recognize him at once He only calls him द्यूतलेखक instead of द्यूतकरः, or this difficulty can be got over by reading द्यूतलेखक for द्यूतलेखक This conceded, the constr. is—त्वरितमापणात् लोहदण्डं गृहीत्वा वामचरणेन वक्रगत्या द्यूतलेखक उद्धृष्योद्धृष्य आकारितः &c I, having quickly snatched an iron bar from an adjoining shop and moving in a zigzag way before the elephant to avoid being struck by him, and calling out to the gambler to take courage, &c (He had to move in that way before the elephant in order to be able to hit a blow so as to avoid the mendicant from being struck). No other meaning can be reasonably assigned to वामचरणेन Srinivasacharya says वामचरणेन सव्यपादेन त्वरितमापणात्लोहदण्डमायसी यष्टिं गृहीत्वा । हस्तेन ग्रहणे हि नमन्तः हस्ती गृह्णीयाद्विलम्बश्च स्यादिति पादेन ग्रहणं &c This is anything but satisfactory Karna could have easily gone from behind the elephant to get an iron bar and taken it more quickly with the right hand Dr. Ryder says—"The word लेखक is used in II 2, where it plainly has the meaning 'a (gambling) score, Stenzler's *Chhaya* is right, I think, in taking उग्धुसिञ्ज as the representative of उद्धृष्य, rather than of उद्धृष्य The phrase then becomes simple enough "stumbling with my left foot over a gambler's score" The suddenly metamorphosized shampooer has forgotten to rid himself of his gambling paraphernalia, which he drops when attacked by the elephant" But this is supposing too much. If the shampooer had time to change his dress and take the paraphernalia of a Bud. ascetic, he had time also to put aside his gambling implements Again, the

repetition of उद्धृष्य implies a repeated effort to push aside the thing, and even supposing the monk had his score with him, it could not have been so heavy as to require such an effort to push it aside So this view is not acceptable

विषमभरा०—Pressed down with unevenly placed load

मदगन्धेन—For his nose was still stuffed up with the strong odour of the elephant's ichor इव नाम—The custom of marking garments with the owner's name is again referred to in the eighth Act in Sakara's speech (अथ वा नामाङ्कित एष)

P 100 इतिवाचयित्वा &c—She had done the same before 'दत्त किमपि कान्तेन धृत्वाऽङ्गे मुहुरीक्षते' इत्यादिवचनात् अत्र कान्त्यक्तवस्त्रग्रहणमनु रक्ताया अनुरागप्रकटनार्थम्। J. V साप्रत—now that he got a reward far costlier than the mantle अलिन्दक—अत्यन्ते भूष्यते इति अलिन्दक, fr. अल् and aff इन्द (किन्दच्), अलिन्द एव अलिन्दक a dais near a door Also written as अलिन्द दक

ACT III

As the play is a Prakarana, this Act is not introduced either by a Pravesaka or a Vishkambhaka. It is meant for the introduction of the thief Sarvilaka, who takes a prominent part in the revolution which forms the underplot of the play. It is introduced by the direct entrance of Vardhamanaka, Charudatta's servant, who indirectly refers in the first sl. to Aryaka, the hero of the underplot and prophesied to be the king of Ujjayini, and to Palaka its present king. The theft committed is also necessary for the further development of the plot, and serves the purpose of introducing Dhuta, Charudatta's wife, as one entirely devoted to her husband, ready to sacrifice anything to uphold his fair name.

P 102 सुजन खलु &c—Here he refers to his master Charudatta who though poor was loved by his servants द्रव्यगवित—गर्वं अस्य सजात असौ गवित । द्रव्येण गवित द्रव्यगवित बुद्धर—hard to please or serve. This is a reference to Sakara, see X 52.

योऽपि स्वामा०—Here he refers to some of the innate virtues of Charudatta, which being carried to excess turn into faults, such as kindness of heart, liberality of mind, courtesy, &c.

[Readings in the foot note —] कुभृत्यपालक—Here कु has a diminutive force, the protector of even ordinary servants, &c who does not deprive poor men in his service of food, although they happen to be men of no ability अप्रभुरपि—Although not a man of power लक्ष्मीविभवान्—Propped up by the power of wealth, having great wealth and hence द्रव्य० or लक्ष्मीविभवैरव०—resorted to, served by rich men त्रपुषस्य—of cucumber तिक्त—bitter तिक्त in other cases means unwelcome, unpleasant, or uncovertable, and an object of disrespect, respectively. Omit the न after तिक्ता प्रथमकाल—at first, असती—immodest, सा सतीत्वे (when acting like a woman of family) गर्वति feels proud, प्रथम दीर्घमञ्चल आच्छादयति (which modest women do).

P 104 गान्धर्व—Music (गन्धर्वस्य इदं), the Gandharvas being the heavenly musicians, the science of music is named after them.

(गान्धर्व वेद) रेभिलेन—Rebhila, it seems, was a friend of Char, being a सार्थबाहू like himself and an expert singer, see p 152 where he is spoken of as a friend of Sarvilaka also, since the latter sends his wife to his house

वीणा—A lute*, said to be invented by Narada, it had seven strings (see *infra* V 11.), and it is therefore different from the modern *Tambura* असमुद्रोत्थितं रत्न—He raises Vīṇa to to the high level of the fourteen jewels churned out of the ocean, given in the following well-known sl —लक्ष्मी कोस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिचन्द्रमा गावः कामदुषा सुरेश्वरगजो रम्भादिदेवाङ्गना । अश्व सप्त-मुखो विष हरिधनु शङ्खोऽमृत चाम्बुधे रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिन कुर्यु सदा मङ्गलम् ॥ The poet is fond of such an expression, cf द्यूत हि नाम पुरुषस्यासिंहासन राज्यम् p 78

उत्कण्ठितस्य—one longing for the company of his beloved सकेतक —A lover who makes an appointment for meeting at a particular time स थापना—The means of composing or steadying the mind *Of* Megh II 26, 27 रज्ज—A person deep in attachment

भाव०—भावो विद्वान् Ak, used as a title of honour कारुली—a low soft tune नस्या—a rope or rein passed through the nose of drift cattle बृद्धपुरोहित—who also repeats the *mantras* in a low tone

सुष्ठु &c —The encomium bestowed a second time on Rebhila's singing shows that Charudatta was exceedingly pleased by it

रज्ज—Full of passion समं—smooth, with the musical tunes well-balanced These terms may also have their technical sense as given in the *Naradasiksha* (which enumerates ten special merits of गान)—तत्र रक्त नाम वेणुवीणास्वराणामेकीभावे रक्तमित्युच्यते, २ e in perfect harmony with instrumental music मधुर नाम स्वर-भावोपनीतललितपदाक्षरगुणसमृद्धम् । व्यक्त (स्फुट) नाम पदपदार्थविकारागम-लोपकृत्तद्धित . विभक्त्यर्थवचनानां सम्यगुपपादन, ३ e having grammatical purity भावान्वित—emotional, *but* accompanied by the manifestation of internal feeling ललित—graceful, मृदुपदवर्णस्वरादियोगा-त्सुकुमारम् अन्तर्हिता &c --He means--The voice of the singer was

* "A description of it may be found in the first volume of the *Researches*, it is an instrument of much sweetness and compass, but has little power," Wilson

so soft, melodious and attractive that one would think it was some female disguised as Rebhila that was singing

P 106 स्वरसङ्क्रम—The proper succession of notes, cadence मृदुगिरि—qualifies तस्य Some suggest that it may be taken as an obj to शृण्वन्, but it has no propriety, it also breaks symmetry श्लिष्ट—harmoniously blended मूर्च्छनान्तरगत, तार and मृदु qualify both स्वर-सङ्क्रम and तन्त्रास्वन L-D is inaccurate in saying इदं विशेषणत्रय तन्त्रीस्वनस्येति बोध्यम् मूर्च्छना—The gradual or duly regulated rising and falling of sounds (conducting the air and the harmony through the keys in a pleasing manner, or passing from one key to another) The SI quoted by L-D (see com) gives the definition of ग्राम, for Malli on Sis I 10 quotes the SI, though he gives the last half as तथा स्वराणां सदाहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥ Malli quotes the Def of मूर्च्छना as क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एतां सप्त सप्त च ॥ For further information see Malli's com on the above SI अन्तरगत—the voice passing from one *murchhana* to another तार—high-pitched हेलस—हेला has a technical meaning (see com), 'restrained from straying into a wrong note' राग—repeated through enthusiastic fondness or passion for music Cf with this व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दक्षविधेनाप्यत्र लब्धाम्ना &c Nag I 14, and अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितं सम्यगर्थं Malav II 8 रथ्याविभागा—the branches of the streets

अस्तं व्रजति—This must be the half moon of the eighth day, as it was a little after midnight that Char came home This mention of the setting of the moon, which is necessary for Sarvilak's introduction, shows that there is an interval of about fifteen days between the events of the last Act and those of this, see Intro Time-Analysis पादौ चाक्षितु—The custom of washing the feet on coming home still obtains among the Hindus "It was equally the practice of the Greeks, thus *Philocteleon* in the *Wasps*

"Next my girl, sprightly nymph, brings her napkin and lymph, Feet and ankles are quick in ablution "

अलं सुप्तजनं &c—This shows Charudatta's tenderness of feeling towards his servants, and also brings out the nobility of his mind. Cf for the use of अल with the Inf अलमात्मस्तव कर्तुं Pancharatra II, and अलमात्मानं खेदयितुं Veni II p. 43

P 108 यथा दुण्डुभ—Vidu humorous'y compares himself to a *dundubha* for which nobody cares, so he being a Brahmana

without the qualifications of one, deserves not such regard from anyone निद्राचौर—It did not allow him to sleep comfortably, as he had to guard it carefully during the night नापहरति—This is meant to serve as a precursor of Sarvilaka's entrance on the stage अभ्यन्तरचतुशाल—*i e* where Charu's wife kept her ornaments Charu, who had great regard for his wife, would not like the idea of having the ornaments worn by a public woman kept in a spot where his own wife placed hers, and hence he says अल &c

ललाटेदेशात्—The first impulse to sleep is felt in the forehead, old age also is metaphorically said to come over a man from the forehead, as its first sign, the greyness of hair is first observed round the forehead *Of* the well known sl कृतान्तस्य दूती जरा कर्णमूले समागत्य वक्तृति लोकाः शृणुध्वम् । &c The sl occurs in the Charu with the readings अदृश्यमाना and मनुष्यवीर्यम्

P 110 परिणाह—'bulk', implies hugeness of body शिक्षा—training in the art of thieving कर्मसाग—an opening or breach in the wall, a technicality of thieves निर्मुच्यमान—being left by the slough or outer skin, *i e* casting off his slough जीणतन्—*v l* In this case निर्मुच्यमान must be taken in an active sense, as the pres part of the root मुच् A' being included in the list of roots of the 4th class This sl is the same as Charu III 5

नृपतिपुरुष &c—In this sl the night allowing him to do his work under cover of dense darkness is compared to a mother The comparison may not be stretched beyond this If necessary, however, the epithets may be made applicable to both नृपतिपुरुष—(1) the city-guards, (2) king's officers प्रचार—(1) movements, treadings, (2) course of conduct परमूहं—For comp see com दूषण—(1) despoiling of, committing a theft in, (2) परमूहदूषण bringing great disgrace to the family घननिमिरं भावा (1) things, (2) feelings घनपटलतमो निरुद्धतारा *v l*—घन thick पटल mass यस्य तादृक् तम तेन निरुद्धास्तारा यस्या in which the stars are obstructed, *i e* hidden by the dense darkness, or घनपटलेन तमसा च by the mass of clouds and darkness But this reading does not give a good meaning as applying to the mother The other meaning is—'whose pupil (तारा) is obstructed, *i e* obscured, by the darkness caused by dense opacity, or obstructed by cataract and blindness' But this has no propriety There is some objection to the comp एकवीर, strictly the proper form

is वीरैक, by पूर्वपरप्रथम...मध्यमवीराश्च Pan II 1. 58 So this should be taken as irregular कथमेकवीर इति । पूर्वकालैकेति (by this the form should be एकवीर) बाधित्वा परत्वात् (the first Sutra being overruled by this, which is subsequent) समासे वीरैक इति स्यात् । बाहुलकाद्भविष्यति । Sid Kau The alternative explanation suggested in the Manorama and the Tattvabodhini is एकेषु वीरयते इति In the present case we may take the comp as एक असहाय वीर दूषयामि—Injure, spoil, &c make a hole in it.

P 112 काम &c —काम 'I grant that', this particle is used when the speaker gives his consent unwillingly, or not fully. वर्धते—gains ground is better accomplished This gives the हेतु of its being called नीच. वञ्चनापरिभव —insult in the form of deception, or वञ्चनया परिभव getting the better of them by deception वचनीयता—a censurable deed मार्गो ह्येष scil gaining one's end by foul means नरेन्द्र०—सौप्तिक from सुप्त + इक (उज), see com, that which belonged to, hence happened in, sleep Sar means—When a great warrior like Asva slaughtered sleeping kings, it would be no heinous crime to commit a theft When almost all the warriors on the side of the Kauravas were killed and Duryodhana lay mortally wounded, Asva one night saw an owl quietly killing its enemies at night while they were in sleep This furnished him a hint as to what was to be done, and he at night stealthily entered the camp of the Pandavas while they were absent from it, killed their sons, and also slaughtered Dhrishtadyumna and Sikhandin and then went away. See A Dic The sl occurs in the Charu. with the variants विबुधा सुप्तेषु यद्वर्तते विश्वस्तेषु हि...शीर्यं न कार्कश्यता । वचनीयताऽपि तु मार्गश्चैष.

दर्शनान्तरगत —standing within range of sight, easily visible. कराल —unevenly formed, rough, or wide P takes दर्शनान्तरगत in the sense of 'according to the principles of, or as found in the special science of, thieving, and कराल in that of 'not opposed to or against the direction of science' But this is far fetched He merely means—'where the breach will not easily attract the attention of policemen,' while he is in the house लोष्टककुश— Properly कुशलोष्टक, so this must be taken as a comp of the आहिताग्नि class स्त्रीजन० न भवेत्—The Sastra advises thieves to avoid the sight of women, for, women being light in their sleep might at once raise an alarm on beholding a thief, and no violent

hands can be laid on them The sl occurs in the Charu with the readings—छेदादशब्दो भवेत् भित्तीना क्व नु दक्षिणान्तरमुख , चलेष्टककृत्, कुत्र स्त्री० स्वन्तश्च यत्नो भवेत् ॥

नित्यादित्य &c --Arghyas were offered to the sun every day at his rise, and water thrown on the ground near the wall, which was thus weakened by being constantly moistened
 मूषिकोत्कर—rubbish thrown up by the mice, उत्कीर्यते इति उत्कर fr कृ and aff अ (अप्) स्कन्दपुत्राणा—In such cases पुत्र has the sense of 'a pupil or follower of,' here 'thieves,' the devotees of Skanda Cf. भरतपुत्र an actor Strangely enough Skanda, the elder son of Siva, is regarded like his mother Chandika, as the patron-deity of thieves, resembling in this respect the Grecian Mercury, and St Nicholas of England सिद्धिल०—viz the discovery of a suitable ground for the breach कनकशक्ति—The wielder of the golden spear (Sakti is a kind of weapon), Karttikeya. See, however, next page

P 114 पद्मव्याकोश &c --The first two lines mention the names, which are self-explanatory, of the seven kinds of breaches to be made in a brick wall पद्मव्या०—^१ e having the shape of a full-blown lotus बालचन्द्र—crescent shaped वापी—round like a well विस्तीर्ण—oblong in shape स्वस्तिकं—of the shape of a Svastika (a kind of auspicious diagram) : e with a large gap in the centre with five triangles all round शिल्प—architectural skill In the Charu the names are differently given, viz सिंहाक्रान्त पूर्णचन्द्र क्षणास्य चन्द्रार्धं वा व्याघ्रवक्त्र त्रिकोणम् । सविच्छेद पीठिका वा गजास्य-मस्मत्पक्ष्या विस्मितास्ते कथ स्यु ॥

विषमासु कल्प०—Hard structures, buildings so constructed as to keep off thieves or to baffle their attempts at house breaking कल्पनासु does not mean 'creations of breach' दोषाश्च मे बहति—People have pointed out my faults It seems from this that in his previous thefts Sar had tried the other kinds of breaches and was found fault with He, therefore, thinks of the Kumbha kind now This Sl occurs in the Charu with the readings—अद्याश्च भित्तिषु .. च्छेदात्सन्नासु सकृदपितकाकलीषु । कास्य विवादविमुख प्रतिवेशवर्गो . वदतु कर्मसु कुमारकार्तिकेयाश्च—Karttikeya in his military character resembles the Grecian Mars Although the son of Siva, he is variously called as Karttikeya, Sarajanman, Agnibhu, &c For the story of his birth see A Dic He led the divine army against the powerful demon Taraka whom he slew, and so is named सेनानी He is called Kumara because of his vow ever to

remain a celibate. He is worshipped by the people for the recovery of stolen property And it is for this reason perhaps that thieves paid their homage to him, though he slowly lost his character as the patron of thieves afterwards. In the Charu Sajjalaka says—नम खरपटाय । नमो रात्रिगोचरेभ्यो देवेभ्यः .

नम कनकशक्तये &c --Some think that Kanak, Bhaskara-nandin and Yogacharya are three writers on, and the teachers of, the art of thieving It seems, however, from the epithets कनक०, ब्रह्मण्य० and देवव्रत०, that Karttikeya himself is meant again, a double salutation being due to him on account of his being the परमगुरु ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्य favourable to the Brahmanas or the Vedic law, स चासौ देवश्च देवव्रत—देवानां व्रतं यस्मिन् fit to be worshipped even by the gods, or it may mean 'whose law is divine (Vedic).' योगाचार्य—The reputed author of a treatise on the black art The Das -Ch attributes the authorship of the standard work on house-breaking to Karnisuta, see p 76 योगरोचना—a magic ointment. योगेन साधिता राचना योगरोचना, योग in such cases means 'having magic virtue,' of योगचूर्ण, योगवर्ति &c समालम्ब—annointed or besmeared with प्रमाणसूत्र—प्रमाणार्थं सूत्र a measuring tape or thread For the implements of a thief of बद्धतीक्ष्णकौक्षेयक फणिमुख (a hoodshaped instrument for digging) काकलीसदृशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमर-करण्डकप्रभृत्यनकोपकरणकयुक्त &c , Das -Ch II p 77

सप्रयोगान्—the fastenings of, the sacred thread serves as a cord for loosening bracelets &c उद्घाटक --The opener of, &c by helping in the operation. यन्त्रदंढे—held fast by a bolt or latch &c परिवेष्टन—a ligature, a tourniquet

P 116 स्वस्थ --स्वास्मिन् (one's original state) तिष्ठतीति, restored to health शिखा प्रदीपस्य &c --Here we have a fine simile As soon as he made a small opening in the wall, the reddish yellow light of the lamp burning inside streamed through it and lay on the ground surrounded by darkness, and looked like a streak of gold on a black touch stone प्रतिपुरुष—A dummy or effigy of a man (probably the head only see the quotation from the Das -Ch. above) made of wood, straw or some such material, to be first inserted in the hole for ascertaining if any of the inmates of the house were awake Such a precaution was necessary for a thief, for in case some one was awake in the house the dummy would be caught and the thief would escape

प्रतीक्ष्य—Having waited, that is 'gently,' or, पृष्ठेन प्रतीक्ष्य may mean 'looking behind, to see if any body was coming' लक्ष्यसुप्त—pretending to sleep, feigning sleep, as opposed to परमार्थसुप्त त्रासयित्वा—Disturbing or frightening them, by raising a sword before them, or holding the lamp before their eyes, and so on

शङ्कित—शङ्का अस्य सजाता असौ, i.e. betraying fear सुविशद—quite distinct, showing that the respiration is free तुल्यान्तर—(the inhalations and exhalations) happening at equal intervals, regular (being natural) स्वप्नान्तर वर्तते ७ l—the subj is निश्वास, goes on in sleep (looks like that of a man in deep sleep) विकला—partially open (विगता कला यस्या) स्वस्त &c—See com स्वस्त—relaxed शिथिल—lying loosely This sl is found in the Charu with the readings—विषमस्तुल्यान्तर जायते गात्र सधिसु दीर्घतामृपगत . दृष्टिर्गा० चपल पक्षान्तर जायते दीप चैव ..दभिमख स्याल्लक्ष्ययुक्तो यदि ॥

दर्दुर—a kind of flute वशा—Bamboo pipes, windinstruments पुस्तका—images or dolls made of wood, cloths &c useful for being exhibited, मृदा वा दारुणा वासव वस्त्रेणैवाथ चर्मणा । लोहरत्नै कृत वासपि पुस्तमित्यभिधीयते ॥ Cf पुस्तकमयपि इन्द्रजालमाचरति Kad p 174 The mas gender is irregular भवनप्रत्ययात्—Through belief, i.e. expectation created by the grand appearance of the building

P. 118 तन्ममापि नाम शर्विलकस्य &c—This passage is misunderstood by Dr Ryder The meaning is—'Can any treasure be hidden to me, Sarvilaka (such an adept in the art of thieving)? That is, 'I can find out any hidden treasure by my art' Nearly the same expression occurs at p 120 Cf for a similar construction—आ ममापि नाम दुर्योधनस्य शङ्कास्वान पाण्डवा Veni II p 50, or ममापि नामाश्वत्थाम्न अनिमित्तानि समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति । Ibid III p 59. न स्फारीभवति—does not expand or multiply, a chru-formation According to the treatise on house-breaking, enchanted seeds, when scattered on the ground, expand or multiply where there is a treasure buried underneath

उत्स्वप्नायते—Talks in sleep, a Denom. Atm fr. उत्स्वप्न, उद्गत प्रलपितादिना प्रकटीभूत स्वप्न यस्य स उत्स्वप्न स इवाचरति । अन्ये तु सान्द्र-निद्रित एव जनो यत्र जल्पत्याक्रोशति हसति रोदिति विपरिवर्तत उत्तिष्ठति च स उच्यते उत्स्वप्न इति । स्वप्नविशेष इत्यर्थ । अत एव उत्कृष्ट स्वप्न उत्स्वप्न इत्यवयवार्थोऽपि सगच्छते इत्याहु । Srinivasacharya

भो वयस्य &c—The thought of theft was uppermost in the mind of Vidu. when he went to bed, and so he thus raves in his

sleep लघुत्वात्—Being weak-minded, through timidity
 जर्जरस्नानं—A tattered bathing garment. This belonged to the
 Vidu, and so he asks for it when Vas comes to see Char
 गोब्राह्मणकाम्यया—काम्या desire Here the word must not be
 formed by affixing काम्यच् to ब्राह्मण (like पुत्रकाम्या, see Ragh.
 I 35), as that will mean 'desire for a Brahmana', but by deriving
 the word काम्या separately from कम् and aff य The desire of a
 Brahmana and a cow must not be disregarded, both being objects
 of veneration One disappointing them is guilty of great sin See
 com In the Char Vid says—मम ब्रह्मत्वेन शापितोऽसि यदि न गृह्णासि।
 Hence Sai says अनतिक्रमणीया भ० etc अथवा—'or rather, I shall
 not take it,' so this has the force of 'but' here अस्ति—is used
 here as an introductory particle. आग्नेय—अग्ने अय that deals with
 (१ e extinguishes) fire

P 76 यात्वेव—The reading यात्वेव will require च after
 विचरति The other reading has no propriety. भ्रष्टपीठ—name of
 the insect ब्राह्मणकुले कृतमन्धकार—That is—I have tarnished
 the fair of my family by this foul deed न विकृतामन्धः—v l
 I did not despise this darkness, viz the foul deed अप्रतिग्राहकस्य—
 A Brahmana who does not accept a gift is considered as
 honourable, cf प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते य प्रतिग्रहम् । ये लोका
 दानशीलाना स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥ Yaj S I 213 प्रतिग्रह brings
 on loss of Brahmanic power, cf प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्म तेज
 प्रक्षाम्यति । Manus IV 186 प्रणय करोमि—I will gratify his request,
 for this meaning of प्रणय, cf नाहंसि त्व सबन्धिनी मे प्रणय विहन्तुम् ।
 Ragh II 58, supra, I 45, and infra, after VII 6 अग्रहस्त—
 अग्रश्चासौ हस्तश्च । Karm comp, in a Karm there must be सामाना-
 धिकरण्य, as in the case of नीलोत्पल, both being identical But हस्त
 and अग्र are not identical, however, they may be so regarded through
 their relation of अवयव (a part) and अवयवी (the whole of which
 it is a part), cf Vamana हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनाभेदाभेदात् । (तत्र
 भेदात् हस्ताग्रादय । अभेदादग्रहस्तादय), Ala Sut V 2 20

P 120 महाब्राह्मण—said in joke, see supra, p 48.
 अनिर्वेदित &c—The commentators take this in the sense of
 'undecided', नितरा वेदित निर्वेदित न निर्वे० अनिर्वे०, poverty in which
 one's valour remains undecided, as to the doing of a thing good or
 bad But the usual sense of निर्वेद is 'disgust for, objection', so it
 seems better to take अनिर्वेदित in the sense of 'in which prowess does
 not feel disgust at doing even a censurable thing,' poverty forces
 a man to exert his strength even in doing a reprehensible act,'

this explains why he says धिगस्तु &c, the second half also is in better accord with this explanation अनिवेदित० v l—which does not allow one to display one's power It is difficult to see how some commentators derive the meaning अगणित from this This sl occurs in the Charu with the readings अनिवेद च यीवनम् । यदिद दारुणं

मयापि माम्—That is, are they of any account to me, does Sar care for these ? Cf *supra* p 118, l 2

क्रमणे—In jumping over, or, in climbing ग्रहाल०—see com, in seizing and tearing to pieces सुप्तसुप्त०—e in seeing whether a man is fast asleep or only lightly sleeping.

माया—magic, or, the power by which one creates fantoms or illusory forms, or this may mean 'the yaugic or willpower by which one can create things,' cf for this sense माया-विकल्परचितैरपि ये तदीयै &c Ragh XIII 75 रूपशरीर &c.—changing the features, distorting the body, changing the dress, &c in such a way as not to be recognizable by others डुडुभ (or—म)—Perhaps this is the same as डुडुभ that has occurred before, see p 108 It is a very tenacious reptile and remains fast-stuck to something when an attempt is made to drive it away Here various senses are attributed to it, e g सटिति छिद्रान्तरप्रवेशपटुर्गृह्णोषिका (a lizard) स्वात्परक्षासमर्थ सरट (a chameleon, सरडा or चोरपड in Marathi), अश्वतर (a mule) &c But these senses are conjectural. The Sl occurs in the Charu with the readings प्लवने वृकोऽपसरणे श्येनो गृहा-लोकने निद्रा सुप्त० ससर्पणे । माया वर्णशरीरभेदकरणे. सकटे च तिमिर बाधु

भवनावलोकने—in kenning or inspecting the ground to find a place for hiding in

P 122 चौर कर्तयित्वा—Vidu, not knowing that Rad was really serious, speaks in a jesting vein, as is usual with him

हताश—हता आशा यस्य (one whose hopes are frustrated (on account of their wickedness), this has become slang for 'you cursed or wretched fellow' अहो दर्शनीय &c—Mark the nobility of Charu's mind Instead of getting agitated he praises the art of the robber शिरसि तनु—Because the breach was of the form of a Kumbha असदृशजन०—सप्रयोग action, operation Charu thinks that the noble edifice was, as it were, afraid of the insult it would receive by being touched and worked upon by an improper man

वेदितवान्—Properly this should be विदितवान्, so this must be taken as the Act p p of विद् cau in the primitive sense (स्वाधिकणित्ति निष्ठाया रूपम्) Charu means—Since the people inside the house were in sound sleep, and nobody woke up while he was going on with his work, he ought to have known that there was nothing in the house and gone away, since he proceeded with his operation, he must have been a stranger

सविच्छेदन &c—He must have long toiled at the breach and gone away disappointed सुहृद्भूष &c—This brings out the extreme magnanimity of Charu, some may perhaps call it a mistaken notion of dignity But it is not so Charu is not to be judged by the ordinary criteria of judgment The poet wants to paint his character as that of a man of exceptional generosity that feels for others, and he has already told us that his hero lived for others Cf *supra*, I 48, and किं बहुना दक्षिणतया परकीयमिवा-मानमवगच्छति । p 88

P 124 तुल्यिष्यति—Will regard me as equal to that, viz. the act of appropriating the deposit, have a low opinion of me, see *supra*, note on तुल्यमि p 20 तुल्यि०—v I will think lightly of me (तुलमिव लघु करिष्यति) शङ्कनीया—Cf *supra*, पाप कर्म च यत् &c. I. 36 निष्प्रतापा—निर्गत प्रतापो यस्या in which one's power or greatness is lost sight of, and hence शङ्कनीया This Sl occurs in Charu with the reading शङ्कनीया हि दोषेषु निष्प्रभावा

प्रणय (अर्थेषु)—a desire to possess नृशसेन—The word is appropriately used here, 'one who wants to do injury to men' नृन् शसति इति, fr शसु हिंसाया, कर्मण्यण्

P. 126 अपलप्—To talk away or hide by talking, hence, to deny the knowledge of अहमिदानीं &c—is a question प्रतिक्रिया—the repayment of, the equivalent value in money of आर्याधूतायै &c—This speech must be स्वगत

वरमिदानी स &c Mark how tender hearted Dhuta is She has the same apprehension as her husband that people might take a wrong view of the incident She would rather have her husband suffer bodily than in character In the *Charudatta* we do not find this noble sentiment expressed पुष्करपत्र &c—The water lying on a lotus-leaf is taken as a type of unsteadiness, cf नलिनीदलगतजलमतितरल Mohamudgara दरिद्र &c—Fate takes a sort of cruel pleasure in more readily depriving poor men of their money इय च मे एका &c—In the Charu Dhuta first touches her

ears, hoping to find some ornament there, but not finding any she says—किमिदानी करिष्यामि । भवतु । दृष्टम् । मम ज्ञातिकुलालब्धा शत-सहस्रमूल्या मुक्तावली । तामप्यार्यपुत्र शौण्डीरतया प्रतीच्छति । [Perhaps a न is wanting here] अतिशौण्डीरतया—On account of his very great nobility or magnanimity, loftiness of spirit *Cf* for this sense शौण्डीर्यं धृतिविनय दया स्वपक्षे &c Panchar II 54 The word शौण्डीर is of rare occurrence in later plays, but occurs in the plays of Bhasa, and in ancient works like the Ramayana

P 128 पुरस्तान्मुख —With the face turned to the east, for a religious gift (दान) is to be received with the face turned to the east पौरस्त्या० v 1 —पुरो भवा पौरस्त्या दिक् the east, दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यक्, त्यक् (त्य) is added to दक्षिणा, पश्चान् and पुरम् in this sense

रत्नषण्डी—So called because a jewel is to be presented to a Brahmana on that day यथाविभवा०—यथाविभवस्यान्सार—following, i.e. according to, one's own means प्रतिग्राहयितव्य —प्रतिग्रह कारयितव्य should be made to accept a gift In the Char Dhuta says—सर्वसारविभवेन ब्राह्मणेन स्वस्ति वाचयितव्यमित्येषोऽस्यागम । तस्य कृते—may mean—(1) तस्य व्रतस्य कृते for the completion of that vow, or (2) तस्य ब्राह्मणस्य कृते for the sake of, on behalf of, that Brahmana meaning thereby Charudatta This is the sense intended here There are certain gifts which may be given by the wife to her husband (as to a Brahmana), and a religious gift cannot be refused Dhuta uses this device, as Charudatta would not have taken that jewel necklace from her to be given to Vasant. in exchange for her ornaments His sense of honour would not have allowed him to do it But when the necklace became his property he could use it in any way he liked She could not have given it to Maitreya, for in that case Charudatta would not have accepted it from him also; for that would have been charity So the plan adopted by Dhuta was the only way out of the difficulty

मा खलु मा लज्जिता &c —Which would happen if Charu would refuse to accept the gift She therefore requests Maitreya, so to manage it that Charu would accept the gift

वैकल्यात्—Through mental weakness अकार्यं—Charu fears that Vidu might put an end to his existence rather than behold his friend disgraced Hence in agitation he calls out to him

सदृशदार०—In the Charu we have सदृशकुलदार० ब्राह्मणी—Charu does not say धृता, as it is against Hindu etiquette to utter

the name of one's wife अस्मि हरिद्र—In the Charu we have हृदोऽस्मि

अर्थत पुत्रो नारी—For it is the man who gives riches to his wife or relieves her wants, but when a woman does that the relation is reversed The sl. occurs in the Charu with the first line read as मयि द्रव्यक्षयकीर्णे

विभवानुगता—Following me in the vicissitudes of fortune : e loving me equally in prosperous or adverse circumstances Or this may mean 'rich' (विभवानुगता) यद्—which three

P 130 महत् प्रत्ययस्य—Great because she trusted me although poor The sl. occurs in the Charu with the readings य समालक्ष्य . कृतस्तया । प्रत्ययस्य प्रदीयताम् ॥ This is repeated in Act V, (sl 7). शरीरस्पृष्टिकया—Touching the body gives greater solemnity to an oath and makes it inviolable So in the Veni मच्छ जयघर अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितेन भवता &c Act VI 153

परिवादबहुल—परिगतो वादः परिवाद or परी०, what is talked all round or over again; hence a slanderous talk, an ill report, here accusation, blame परिवाद एव बहुल दोष, on account of the serious fault of its giving rise to an accusation Or परिवादस्य बहुल many-sided दोष, on account of the many evils of idle gossip (which I wish to avoid) रक्षन्—its preservation (from the public gaze), : e its being made or filled up, J V also (in his new ed) says रक्षा रक्षण स्वस्वरूपेणावस्थापनम् । सधिमपूरित रक्षितु न शक्नोमीत्यर्थ Here रक्ष् has the sense of 'to keep away or conceal from,' as in दर्शनपथाद्द्रव्यते Rat I, or *infra*, सखीजनादुपहसनीयता रक्षामि p 134 रक्षा not being understood in this sense has puzzled some interpreters and led them to propose strange readings and far fetched interpretations Thus some propose to read नयस्य as one word, in this case we should read रक्षान् for रक्षा, while others propose नृपस्य रक्षान् In both cases the meaning is—I wish to avoid the policemen, who else would be busy with it and make the matter public This will be clear from the following extracts from Dr Ryder's long note on this—"The words न यस्य रक्षा are difficult of interpretation This difficulty doubtless explains the presence of the variant नृपस्य रक्षान्, which Stenzler adopts It is easy to see how न यस्य रक्षा might be altered by a puzzled reader into नृपस्य रक्षान् The commentators give little help P and L. D are silent J V [3rd ed] has यस्य सधे रक्षा न परिहरामि न त्यजामि । सततमेव सधि रक्षामीत्यर्थ This reads almost like nonsense, for it makes the second half of the verse contradict the

first half, the last thing which Char desires is the preservation of the breach. The Calcutta com [of Ramamaya] is hardly more successful, यस्य सचे रक्षा रक्षण स्वरूपेणावस्थानमिति यावत् न परिहरामि नोपेक्षे । सचि रक्षितु न शक्नोमीत्यर्थः Here the explanation of रक्षा as " the preservation (of the breach) in its present form " is ingenuous enough, but the com is forced to give to न परिहरामि a meaning exactly the reverse of that which the phrase should have. Surely न (सचे) रक्षा परिहरामि must needs mean " I do not avoid the preservation (of the breach) in its present form," which is precisely the opposite of what the speaker wishes to say.. .. Obviously, the trouble lies in the न. The clause becomes plain enough if we read नयस्य. The verse may then be translated " I avoid the preservation of justice " He means to say " Scandal is such a dreadful evil that I am justified in departing from the course of conduct which strict justice demands "

अकृपणशौण्डीयं—Strictly, the meaning is अकृपण not a little शौण्डीयं pride or dignity यस्मिन्कर्मणि, see com, ' in a very noble way, with great dignity, ' while the speaker's intention seems to be ' in a noble and yet becoming way, ' but then we should expect अकृपणशौण्डोर or अकृपण शौण्डीयम् भो दरिद्र किं &c —may mean— (1) ' what noble thing (किं) can a poor man say ? ', or (2) ' can a poor man speak nobly ? ' **कृतशौच** —having purified the body by cleansing the mouth, bathing &c

ACT IV

The fourth Act opens with a scene between Vasantasena and her maid Madanika, meant to show the further development of the former's love for Charudatta. The next scene consists of the meeting of Sarvilaka and Madanika. This has very little to do with the general *denouement* of the plot, but serves the purpose of pointing out the first stage in the development of the under plot, viz Sarvilaka's determination to set free his friend Arvaka, who was put into prison by king Palaka. The Act closes with the scene between Vasanta and Maitreya sent to her by Charu to hand over to her the necklace of jewels in exchange for the casket of ornaments stolen away. Vasant accepts the necklace and makes up her mind to pay Charu a visit that evening.

P 132 चित्रफलक०—Vasanta is introduced as looking intently at a picture-board on which she had drawn a likeness of her lover to beguile her longing. For the device used here see *com. देशवासदाक्षिण्येन*—Vasant was not perfectly sure that the picture bore exact resemblance to the original, and thought that Mada's answer that it was quite faithful to the original was merely meant to please her, and hence the question य एव—whoever, i.e. every one without exception. नानापुरुष &c —Because courtesans have to please people of different sorts, whether good or bad, and hence to be falsely courteous.

तस्य कारण—तस्य refers to the अभिरमण of the eyes and heart of Vasantasena. She means—'When my lady's heart and eyes take such delight in the picture, why should the reason of it be asked?—it must be the exact faithfulness of the picture to the original.'

P 134 सखीजनाहुप०—For in case the picture failed to represent the exact beauty of her lover, her friends, who would judge of his beauty from the picture, might ridicule her for loving a person even externally unworthy of her. सखीजन-चित्तानुवर्ती—Acting in accordance with the liking of a friend. She means—'You need not have any misgivings as to what your friends would say about your love to Charu, women are always ready to approve of the choice of their friend and to sympathize with her. So you need not be anxious on that score.' प्रवहण—

Although given in Amara as a synonym of कर्णीरथ (a kind of vehicle like a palanquin or *mena* borne by men on the shoulders, कर्णीरथ प्रवहण डयन च सम त्रयम् । त्रीणि पुरुषस्कन्धवाहस्य यानविशेषस्य Bhanuji Dīkshita), it is used here in the sense of 'a sort of veiled chariot drawn by bullocks' ०साहसिक—सुवर्णानां दशसहस्र सुवर्णदशसहस्र तेन मूल्येन लभ्य or क्रीत ०साहसिक, by adding ठञ् (इक) by तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरम् or तेन क्रीतम् Pan V 1 93, 37 The वृद्धि of the अ of सहस्र is irregular (दाशसाहसिक would have done), it may be treated as a Prakrit irregularity सदेशेन—Being charged with a message, which I had to deliver It was not my fault that I said so The Instr may be हेतौ (object or purpose for which a thing is done).

दत्त्वा निशाया &c—Having committed a theft I laid the blame at the door of the night, १० people will say that if such crimes are committed it is the fault of the night cf *supra* बहुदोषा हि शर्वरी I 58 रक्षान्—The city guards or policemen The reading रक्षान् is bad, as it means 'the people to be protected' जित्वा—१० having eluded their watch सन्दरशिम—(1) with my activities slackened, (2) with rays dimmed or paled The SI occurs in the Charu with the readings—कृत्वा निशाया.. निद्रा च हित्वा तिमिर भय च । मन्दवीर्यं (this is better) शनैर्दिवा चन्द्र इवास्मि मन्द (भीत) ॥.

P 136 त्वरितगति—*v l* त्वरितगति qualifies य कश्चित् The reading in the text is better, as it gives a contrast with स्थित in the next line, if I walk with a quick step and somebody eyes me attentively, or when I step &c सभ्रान्त—*is* better taken with स्थित तुल्यति—regards suspiciously दूषितो०—१० my conscience being guilty. स्वैर्दोषे &c.—Wilson compares—'Thus conscience does make cowards of us all' *Hamlet*, III The SI occurs in the Charu, but not after the above SI, Sarvi (Sajjalaka) repeats it when he goes to deliver the stolen ornaments to Vasant, the readings there are—चकितगतिर्नि०, सभ्रान्तो स्थितो वा । सर्वास्तास्तुल्यति दोषतो मनो मे नारीनाथ—When a woman was the head, १० which had no male to look after its affairs This may have been out of pity, or out of the fear that a woman might raise an alarm on seeing a robber and was not to be killed, see *supra*, note on कस्मिन्स्त्री-जनदर्शनं न च भवेत्, &c III 12 Sarvilaka shows that he used discrimination even in breaking into a house. गृहदारुवत्—*Cf* स्तम्भीभूत्वा तिष्ठामि p 120 दिवसीकृता—अदिवस दिवस सपद्यमाना कृता,

असूततद्भावे च्चि 'I was busy doing something or another during the whole night, and so turned it into a day as it were'

इम तावच्चित्रफलक &c —This is a device used by the poet to give Madanika an opportunity to see Sarvilaka सदनमपि &c — विशेषयन्ती is generally taken to mean 'surpassing, excelling,' and it has this sense, no doubt, cf रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो विम्बाधरा-लक्ष्मणक Malav III 5 But it is strange that the poet should make her surpass Madana in beauty, रति would have been very proper So it will be better to take विशेषयन्ती in the sense of 'adding charm to, setting off', see com, 'so beautiful as to add grace to Madana himself' येय—goes with करोति चन्दनं—चन्दनेन शीतलम् Fig of speech उपेक्षा

P 138 निध्यायति—looks intently at, for this sense cf तत्र खलु विद्याधरदारिकोदयवती नाम तेन राजविषा चिर निध्यातेति कृषितोर्वशी । Vik IV p180, and भर्त्राऽन्या मुहुरभिलष्यता निदध्ये । Sis VIII. 69 'निध्या-नमवलोकनम्' इति वैजयन्ती अभजिष्यां—भजिष्या may mean here a concubine, or a servant girl, भुज्यते इति, from भुज् and the Unadī affix इष्य by रुचिभुजिभ्या कियन् Unadī (IV 179) अभजिष्या—one not a slave or concubine, Sar wanted to make her his wife by buying up her freedom and so to prevent her from being a prostitute

गवाक्षेण—गवामक्षीव गवाक्ष a latticed window (it having holes like the eyes of a bull) अ is substituted for the final of अक्षि when it does not mean 'an eye' by अक्षोऽवर्णनात् । Pan V 4 76 It is also explained as गावो जलानि किरणा वा अक्षन्ति व्याप्नुवन्ति एतमनेन वा, from अक्ष् and aff अ (घञ्) अकर्तर्यर्थे

उद्वेजनीया—producing horror in the minds of others, causing disgust or abhorrence, cf रमणीयाऽप्युद्वेजयति Kad p. 25

P 140 साहसे श्री &c —So in the Charu —साहसे खलु श्रीर्वसति, cf for the idea उद्योग प्रस्तुत कस्माच्छ्रीर्न सतोषमिच्छति । Pancha-ratra, II 8 अखण्डितं—Madanika knew that Sar.'s previous life was stainless खण्डित—broken up by an evil deed, अखण्डित uniformly pure, without a stain न खलु—Here खलु has the sense of an inquiry—as a softened question अत्यन्तविरुद्ध—exceedingly opposed to morals or shocking to the mind

विप्रस्व—A Brahmana's wealth or property As the Brahmanas in ancient times were solely devoted to the performance of holy rites, the usual gates of acquiring money were shut out to them, being left to the other classes, and what money

they got was in the shape of Dakshina received from kings, or householders. And even when got in any other way, it was devoted to holy purposes. Hence a Brahmana's property came to be regarded as sacred, and was not to be stolen, and if stolen, the penalty was very great Cf ब्राह्मणस्वापहरणात्सर्वाङ्गेषु प्रजायते । वेदना दारुणा तप्तज्वरश्चैव भवेत्सदा ॥ देवब्राह्मणद्रव्यचौर कृष्णसर्प पबनेतरभोगरहित । Ranavirakarita Prayaschitta-Bhaga (as quoted by Pandit Hirananda Sastri), and देवस्व ब्राह्मणस्व वा लोभेनोपहि- नस्ति य । स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ Ms XI 26 The theft of gold also is considered as a heinous sin बाल—a baby (having ornaments on) अप्रकाश—see com, not to be worn publicly, & e in private, at home Sar gives this caution in order that it should not be recognized and the theft discovered. In the Charu we have अप्रकाश्य, not fit to be shown outside. मय च जन—i.e Vasanta, who is a courtesan Courtesans have to go out decorated, what is the use to them of wearing ornaments at home ?

मदनिका च मूर्छा &c.—shows how deeply Mada loved Vasantasena She thought that Sar must have laid violent hands on Charu and got the ornament, and so she faints. The idea was as shocking to her as to Vasant herself

P 142 विषाद—pain, dismay सञ्जय—fear नीचजानाऽभुजि०—Sarvilaka expected her to rejoice at the thought of her freedom from servitude; but he was surprised to see that on the contrary she fainted on hearing the name of Charu. mentioned The sl. occurs in the Charu with the readings सञ्जयमोक्षल्लोचना । मूर्छा च शरविद्धाङ्गी कम्पमे चानु०

मदनिके भीते &c—In the Charu Sajjalaka says—मदनिके एतावन्कि न पर्याप्त द्वितीयमप्यकार्यं करिष्यामि । न खल्वत्र शस्त्रेण कश्चित्परि- भ्रतो व्यापादितो वा । सेष्य—Madanika's word प्रिय excited Sar's jealousy Since she fainted even at the thought of the possibi- lity of harm having been done to Charu, he concluded that Madanika was in love with him also

सद्वत्०—He means—'I have done an execrable deed even at the sacrifice of the honour of my family; so intense is *my* love for you, and *you* love another man' मन्मथ &c—विषय dead Although my other virtues have died in me i.e I have subordi- nated them to the gratification of my passion, still I have retain-

ed my self respect intact मान—pride, sense of self-respect Some render it by 'discernment' (युक्तायुक्तविचार), but this is not meant here देह—v l for मान—has no propriety, it is, however, supported by शरीर in the Charu, where it is appropriate उपपदि-
शसि—falsely represent or call The SI occurs in the Charu with the variations—सतुष्टपूर्व० रक्षामि मन्मथगृहीतमिदं शरीर

सर्वस्वफलिन—सर्वाणि स्वानि (wealth of every kind) एव फलानि येषां, the comparison to fruits shows that their wealth is used in maintaining not only their families, but servants &c अल—completely वेश्याविहग—The comparison to birds that are not confined to one fruit-bearing tree is very happy, for the fig of speech, see com प्रणयेन्धन—प्रणय (the making of love) is fitly compared to fuel as it inflames passion पूर्वश्लोके वेश्यादोष उक्त । अत्र तु वैशिकपुरुषदोष इति विशेष । Cf—वेश्याऽसौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमे-
धिता । कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ श्रियो हि—Here he speaks about women in general, of course excluding virtuous ladies of family भुजङ्गकन्यापरि०—They move away as suddenly and tortuously as female snakes The comparison to snakes indi-
cates the spirit of resentment with which women turn away from a man when displeased

P 144 विरक्तभावा—Not only not loving but grown cold towards For the sentiment here expressed, cf अनातुरोत्कण्ठितयो प्रसिध्यता समागमेनापि रातर्न मा प्रति । Malav III 15

सुष्ठु खतिवदमुच्यते—This shows that the following sl is a quotation from what are known as *Subhashitas*, as it occurs in Bhartrihari's *Vairagyasataka* also, (being the 19th sl) with the variants कायहेतो, च पर for पुरुष, नार्य for वेश्या and इमंशानषटिकाः एता हसन्ति &c—Now he refers specially to courtesans इमंशानसुमना—सुमनस् 'a flower', or better still 'jasmine flowers', see com The jasmine flowers, although attractive, are odious because they grow in the cemetery, so prostitutes, though attractive, should be shunned because of the faults mentioned above Here वेश्या, a noun in the plural, are compared with सुमना, a noun in the sing, and this ought to constitute a fault in the case of a simile, but it does not do so here, as it is said to give a charming sense; see com Cf हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि । अप्रिय प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगत ॥ Subhashita समोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति निर्भर्त्सयन्ति रम-
यन्ति विषादयन्ति । एता प्रविश्य सद्य हृदय नराणां किं नाम वामनयना न समा-
चरन्ति ॥ Bhar Val 34.

वीची—a wave, also वीचि *m.f*, वयति ऊयते वा इति वीचि ;
 fr वे + ईचि Unadī (IV 72) ० भलेखा—it is lit up by the
 light of the setting sun, which is evanescent Here वीची and
 लेखा should better have been in the plural, as स्त्रिय the object of
 comparison is in the pl, however, see above, note on ० सुमना
 ० नुहतेराणा—A pun on the word राग—(1) redness, (2) love
 हुताषा—हुत अर्थ money याभि निरर्थ—निर्गत अर्थ यस्य तम् अलक्तक—
 Red lac or a kind of paint prepared from the red resin sap of
 certain trees, often mentioned in ancient Kavyas as being used
 by women for dyeing certain parts of their bodies, especially the
 feet and lips, see Kum V 34, 68, VII 58, Ragh VII, 7 &c
 त्यजन्ति—Cf अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा । अबलाभिर्बलाद्रक्त
 पादमूले निपात्यते ॥

नाज—as is well known चपला—Fickle, & e not confined to
 one person मदप्रसेक—is translated as 'they pour the effusion of
 their bloom, or the ejecting of wine from their mouth' The real
 sense is rather obscene शरीरेण—For the purpose of embracing,
 kissing &c (what is called बाह्यारत), Comp for similar ideas—
 जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्य सविभ्रमम् । हृदये चिन्तयन्त्यन्य प्रिय को नाम
 योषिताम् ॥ नयनविकारैरन्य वचनैरन्य विचेष्टितैरन्यम् । रमयति सुरतेनान्य स्त्री
 बहुरूपा निजा कस्य ॥ Sarngadhara एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनत्पाक्षर
 वीक्षन्तेऽन्यमित स्फुटकमलिनीफुल्लाल्लसल्लोचना । दूरादारचरित्रचित्रविभवं
 ध्यायन्ति चान्य धिया केनत्थ परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमान्ति वामभ्रुवाम् ॥

* न पर्वताग्रे &c—L D calls this a strange metre, but it is
 not so, it is a case of उपजाति, the second line being in उपेन्द्रवज्रा
 and the other three in वज्रस्थ, the last syllable of the first line
 may be taken as long for the sake of the metre, the ganas thus
 becoming ज त ज र अ य न भवसि—Here you will cease to exist, & e
 I will just kill you Sarv purposely says this to mark its effect
 on Madanika and thereby to know the real state of her heart

असबद्ध०—Because he talked of killing Charudatta, which
 was most unreasonable. असभावनीये—For what can never be
 conceived or thought possible, & e her being in love with
 Charudatta. एष खलु अल०—She wanted to tell him that her

* On the aspersions cast here on the female sex in general, Wilson re-
 marks—"The Hindu poets very rarely dispraise women, they almost invari-
 ably represent them as amiable and affectionate In this they might give a
 lesson to the bards of more lofty nations, and particularly to the Greeks, who
 both in tragedy and comedy pursued fair sex with implacable rancour "

mistress was in love with Charu and so it was impossible for her to love Charudatta Sar, however, interrupts her and asks तत् किम् कर्ण एवमिव—Mad explains to him how her mistress was deep in love with Char, and also tells why she had deposited the ornament with him

P. 146 सबैलक्ष्य—Sarv is embarrassed to find himself baffled in his object छायाय—छाया is the pleasure he was to derive by having procured the freedom of Madanika and his consequent marriage with her श्रीमसतप्त—¹e tormented by his love for Madanika पद्मे वियोजिता—He robbed Vasanta of her ornament, which made it difficult for him to approach her

निसर्गदेव पण्डिता—Cf स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु सदृश्यते किमुत या प्रतिबोधवत्य । Sak V. 22

न चन्द्रादातपो &c—She means—‘As one cannot expect heat from the moon, so you need not apprehend any harm from Charudatta’

साहसे अस्मिन्—The commentators understand by साहस his late adventure, viz the theft of the golden casket It rather means the hazardous task of going to Charu and returning the ornament to him, which would involve his confession of the theft, as is clear from his words तथापि नीतिविरुद्धमेतत् कथयसि &c—As it was neither sorrow nor fear that would deter him from going to Charu, there was no need for praising his virtues to him जनयति मम वेद—¹e is a question कुत्सित कर्म—¹e the theft He says this to Madanika, he was not ashamed of the deed as it was done deliberately with a good object in view नेद—¹e for वेद—is simpler

P 148 अययास्तिसाहस—In the Charu she says अय वा अज्जुका च पुनर्बच्चयित्वा पुनरेव दासभावो भवेत् अभुजिष्ययेव—¹e like a noble-born lady Like a low-born servant girl she did not ask him to go away and keep the ornament for herself secretly महती—of great consequence, very proper निशाया—¹e his ignorance as to what course he had to adopt (due to his reason being clouded). कामदेवगोहे—the temple of Kama that was in Vasantasena's garden

आत्मसंबन्धिन—One connected with us through his connexion with Charu, your beloved Here Mada speaks, identifying herself with her mistress Vasantasena युज्यते—It is proper that Mad should thus pass off the matter

P 150. विज्ञातोऽहमनया—I am known, as regards my real object, by her, i. e. that I was the man who wished to purchase Madanika's freedom and make her my wife. It cannot mean 'my real character, as one who stole the ornament from Charu's house,' for Sarvilaka was not at all aware of having been overheard by Vasantasena. Had that been his real meaning he would have given some explanation of his conduct. In the Charu Sajjalaka says to himself—कथं विदितोऽस्म्यनया after Vasant had said—अहं जानामि तस्य गेहे साहसं कृत्वाऽऽनीतोऽयमलंकारः । तस्य गुणाननुकम्पतामार्यं । साधु आर्यचारः &c —Sar bursts out thus, thinking that it was his connexion with Charu that made Vasantasena bestow Madanika on himself.

गुणा—virtues, personal excellences. ईश्वरं—rich men Cf. for this sense—क्षुद्राणामविवेकमूढमनसा यन्नेश्वराणां सदा वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरा नामापि न श्रूयते । Bh. Vair 27 न समः—e superior to न किञ्चिदप्रां—He speaks from his own experience, for, being impressed by Charu's merits alone, Vasa bestowed Mad on him उडुप—उडु f n a star, उडूनि पातीति उडुप the moon. It also means 'a boat,' for which see *infra* VIII 23 उडु is derived as अवति इति ऊ ; उ n by ह्रस्वो नपुंसके &c (Pan I 2 47), उ च तत् इ च उडु, ऊश्च डुश्च when fem, उ क्रोधं डयते, उना शम्भुना डीयते (डी and aff डु, &c ड) इति वा Cf. गुणेषु क्रियता यत्नं किमाटोपै प्रयोजनम् । गुणैर्नारवमायाति न महत्याऽपि सपदा । पूर्णेन्दुर्न तथा वन्द्यो निष्कलङ्को यथा कुश ॥ प्रवहणिक—प्रवहणमस्यास्तीति प्रवहण + इक (ठन्), a *matub* aff, by अत इति ठनी, it means 'one in charge of a carriage, a driver' प्रविश्य सप्रवहण—Wilson remarks on the introduction of a car on the stage—

"The introduction of this kind of stage-property is so constant and essential that it must have been real, and shows that the place appropriated to the representation must have been level and spacious"

सुदृष्टा &c.—This shows the affection Vasant had for her servants. She asks Mada to take a good survey of her features, so that they may be firmly impressed on her memory, and she may not forget her after separation. This kindness affects Mada deeply and brings tears to her eyes.

P 152 त्वमेव वन्दनीया—Because she was the wife of a Brahmana now and socially had a higher status than a courtesan, however rich the latter was. In the Charu Vasa says आर्यां खल्विदानीमसि सवृत्ता, and taking her by the hand she gives her to

Sajjalaka आरोह प्रवहण—In the Charu, Vasanta adorns Mada with the ornaments on her person before she asks her to mount the car शिरसा बन्धता—Because Vasant was her benefactress, and she was not formally married yet यत्र—यस्या, here व has the sense of the Abl some take the Loc as हेतौ (यस्मिञ्जने हेतुभूते). वधूशब्दा०—वधूशब्द एवाव, the veil in the form of the title of 'wife', i e, the dignity of wifehood Some take this to mean वधूशब्दस्यावगु०, the veil or dress proper for a कुलाङ्गना प्राप्त गुणने v l—वधूशब्दश्च अवगुणन च । वधूनामेव हि प०पुरुषानवलोकनीयत्वात् । JV

राष्ट्रिय —fr राष्ट्र and aff इय (घ), see com, the word seems to be used here in the sense of 'the chief magistrate of the city' It does not refer to सस्थानक, for, as Dr Ryder remarks, he nowhere appears as a government officer, giving sensible orders in Sanskrit Of course in Acts IX and X the term राष्ट्रिय refers to the king's brother-in law सिद्धादेश०—see *supra* p 84 घोष—From घुष् and aff अ (घञ् भावे, a hamlet or residence of cowherds) अप्रमत्ते —Carefully watchful (in case Aryaka escapes) भवितव्यम्—We should expect an इति after this सप्रति—Now (that a friend is in peril), in troublesome times like this विशिष्टतम—We should rather expect उत्तर In the Charu there is no reference to Aryaka's arrest Sajjalaka departs after Vasa hands over Madanika to him, saying (आत्मगत)—ओ कदा खलु अस्या प्रतिकर्तव्य भविष्यति । &c

सत्त्वमञ्जलि बद्धवा &c --Mark the humility and good sense of Madanika She did not like the idea of her husband's leaving her thus abruptly She could not have gone back to Vasanta sena now, as she was a wife She, therefore, requests Sarv to do what she could have most reasonably asked him to do under the circumstances रेभिलस्य सायवाहस्य—This Rebhila is the same that we have met with in the beginning of the 3rd Act Dr Ryder observes—"This is the only indication in the play that Sarvilaka is the son of Rebhila" But this does not appear to be correct Had Sar been Rebhila's son he would have known Charudatta and his house, as the latter was Rebhila's friend Rebhila, it appears, was some distant relative of Sarvilaka.

अप्रमत्तेन &c—Although not yet actually married to Sar, Madanika evinces the same anxiety for his safety that a married woman does for that of her husband when about to be engaged

in a perilous adventure **ज्ञातीन्**—Kinsmen, either of Palaka or of Aryaka, preferably the former, these are called **सहजसत्रव** by Kamandaka (as they are inwardly jealous of a king) **विद्वान्**—Vitas are men who know one art (**एकविद्यो विद्वच्चान्य**) and who hang on rich men as parasites, these have no fixed principles of their own, and are ready to accept any proposal. Thus Samsthanaka's Vita deserts his master and goes over to the side of Aryaka, see Act VIII **लब्धवर्णान्**—who have earned distinction (वर्ण distinction, reputation), i.e. men who are ready to welcome any new enterprise.

उत्तेजयामि—incite against, fire their spirit **योगधरायण**—The faithful minister of king Udayana (Vatsa), a great politician and ever devoted to his master's cause **उदयनस्य**—Udayana, also known as Vatsa or Vatsaraja, was decoyed into captivity by Chanda-Mahasena, king of Ujjayini, but was set free by his minister, Yaugandharayana, by using a clever stratagem, see Kathasar II, 5.

Udayana was a king of the lunar race, the son of Sahasranika and the grandson of Satanika (son of Janamejaya) who transferred the capital of upper India from Hastinapura to Kausambi. According to the Vishnupurana he was the son of a second Satanika, who was 19th in succession from Janamejaya. He was so named because he was educated on the Eastern (उदय) Mountain by the sage Jamadagni. His capital was Kausambi. Mahasena, also called Chanda-Mahasena, had a daughter, named Vasavadatta. She once saw Udayana in a dream, and being enamoured of him contrived to inform him of her love. Udayana, who was decoyed to Ujjayini by Mahasena, and who was engaged to teach music to Vasavadatta, managed to elope with her to his capital, following the advice of his minister Yaugandharayana. They were afterwards married in great pomp. The whole account is given by Subandhu in his *Vasavadatta*. Udayana is the hero of the *Ratnavali*, a play by Sriharsha. His account is given in the Kathasaritsagara, in Tarangas 11 to 24.

P 154. **असाधुभिः**—Wicked, acting unjustly **आहितात्मः**—entertaining imaginary fears **अभिपत्य**—having attacked the guards. This shows that Sar was the leader of the party of the friends of Aryaka secretly plotting against Palaka, and to which reference was made by Darduraka, see p 84. **राहुमुखे**—When Amrita was being served out to the gods after it was churned from the ocean, Rahu, disguised as a god, joined the rank of the gods. Nectar was poured out to him, but the fraud was

detected by the Sun and the Moon who informed Vishnu of it. The latter severed the head of the demon just as he was swallowing the nectar. As he had tasted a little of the quantity of nectar, the head became immortal, and it is supposed to wreak its vengeance on the Sun and the Moon. Astronomically, Rahu is the ascending node personified as a demon. He is also considered as one of the planets, as King of Meteors and guardian of the Southwest quarter शशाङ्कबिम्बमिव—The simile is bad. The only significance it has is that Sar's friend was under a cloud, like the Moon in the grasp of Rahu.

चारुदत्तसकाशात् &c —In the Charu. Maitreya comes from Charu just after Madanika leaves Sajjalaka, asking him to wait for her in the temple of Kama. And after his interview is over Sajjalaka is introduced to Vasantasena.

अहो रमणीयता &c —Vasant thus exclaims because she had done one good act. It was closely followed by the arrival of Vidu from Charu, and nothing gave her more delight than anything connected with her lover. Even when Sakara is about to strangle her, saying तद्दिरिदसार्थंवाहकमनुष्यकामुक्तिं तिष्ठ तिष्ठ, she exclaims—भण भण पुनरपि इलाघनीयानि एतानि अक्षराणि । Act VIII बन्धुल —a bastard बन्धुलेन सह—Vasa wants to have Maitreya brought in like some great personage, attended upon by her gay servants.

हो हो भो —is a combination of particles expressing joy or surprise. It is peculiar to the Vidushaka तपश्चरण &c —Because Ravana became invincible to the gods after he had practised very severe austerities and propitiated Brahma. See Ragh X 43 पुष्पक—The celebrated aerial car of Kubera, which Ravana had wrested from him. Dr. Ryder thinks that there is a pun on पुष्पक and translates—'I travel with another sort of a blossom (पुष्पक) —a woman of the town' अह पुनर्ब्राह्मण &c —Vidu thinks that he is happier than Ravana, as he was being attended upon by gay people without having to practise rigid penance for it. नरनारी जनेन—Dr. Ryder prefers the reading नगरनारीजनेन, meaning thereby 'prostitutes'. But नर is necessary as बन्धुल was with him. He compares the large mansion of Vasant to the spacious Pushpaka car.

P 156 सविस्मयम्—Vidu was wonderstruck to see the majestic appearance of the very entrance to Vasant's palatial dwelling,

and he is tempted to describe it Dr Ryder remarks—"The pompous language of this description of the portal makes one wonder whether it is not an intentional travesty" Some consider the lengthy descriptions by the Vidu of the gate and the courts to be interpolations But that does not seem to be a correct view The poet seizes this opportunity to describe the mansion of Vasantasena The words of the *Chett*, viz 'प्रेक्षता-मार्योऽस्मदीय गेहद्वार,' are suggestive They lead the Vidu to describe the various rooms in detail Vasanta's house is described here as having eight spacious courts or quadrangles Such houses, it seems, were not a rarity in ancient India In the *Kathasaritsagara*, Madanamala's house is described as having seven courts (कक्षाः) — तत्र वारविलासिन्या नरेन्द्रसदनोपमम् । ययौ मदन मालेति ह्याताया वरमन्दिरम् ॥ कृताह्वानमिव प्राशुप्राकारशिखरोच्छ्रितैः * * * क्वचिदाबद्धमातङ्गघटासघट्टसचरम् । क्वचिदायुषसदर्भगम्भीराकारगुम्फितम् ॥ * * क्वचिन्निबद्धसगीतमृदङ्गध्वनिनादितम् ॥ सप्तकक्षाविभक्त तत्स पश्यन्स-परिच्छद । प्रापन्मदनमालाया वासप्रासादमुन्नतम् ॥ *Lambaka* 7, *Taranga* 4, slokas 19-27 Wilson remarks—"The interior of the houses at Pompeii conveys some idea of an Indian house, which, like them is a set of chambers of one or two stories, surrounding a central unroofed square A house of a superior description is merely denoted by the superior extent of this square, and by its comprising a set or series of them as in the text" In the *Charu* however, there is no mention of these eight courts The Vidu discusses the whole thing in four sentences, viz अहो गणिकावाटस्य सश्रीकता । नानापट्टणसमागतैरागमिकैः पुस्तकानि वाच्यन्ते । सयोज्यन्ते चाहार-प्रकारा । वीणा वाद्यन्ते । सुवर्णकारा अलकारप्रकारानादरेण योजयन्ति ।

The epithets in the Genitive qualify वसन्तसेनाभवनद्वारस्य
 •हरितोपलेपनस्य—besmeared with cow dung, or with some green paint कुसुमोपहार—the floor was ornamentally decked with strewings of flowers. गगनतला—expresses the extreme height of the turret of the portal दूरोन्नामित—read •न्नमित and in the *Prakrit* ण्णमिद (as given in the foot note) उन्नामित is grammatically inaccurate It may, however, be defended, see note on विनामिता *infra*, VIII 8 मल्लिका—a kind of jasmine, the festoon was very thick and white and waving, and so it looked like the trunk of *Airavata*, which is also white. भ्रमायित—p p. p of the denom भ्रम doubt and aff क्यङ् (य—भ्रमायते), some take

भ्रमागत as the *chhaya* महारत्नोपराग०— i.e. the lustre of precious jewels attached to the staff of the flags The Sanskrit rendering महारत्नोप०, however, is better, it means 'bright with the dye of the safflower' ललत् gracefully moving and so चञ्चल tremulous
 ०अग्रहस्तेन—the fringes of the flags are considered as the hands by which they betoken the Vidu to come in सौभाग्यपताका—सौभाग्यसूचका
 or ०लक्षका पताका flags indicative of good fortune ०मोक्षपादवस्य—
 It was held auspicious to place two pots of gold or silver or copper or crystal filled with water on either side of an entrance door Such pots were (and are, when used on auspicious occasions) covered at their mouth with bunches of mango leaves
 ०ललाम—charming or graceful with महासुर०—The comparison is queer like many others used by the poet Some understand हिरण्यकशिपु by महासुर वज्रनिरन्तर०—Thickly studded with diamonds
 Some take वज्र to mean 'steel nails,' but that is not possible as the panels of the door were made of gold दुर्गत०—It forbade the entrance of poor men, as they had no money to pay

P. 158 ०सच्छाया—having the beauty of, resembling. विनिहितचूर्णमुष्टि०—It is difficult to see what this exactly means In translating we have followed the commentators But the sense of 'handfuls of chunam' has no propriety Again, विनिहित does not fit in well with this explanation So the right meaning seems to be—'white with the ornamental fist-like studs of chunam' Or, this should be read as part of the following attribute, ०पाण्डुर-विविध० &c, then this will give a nice meaning. चूर्णमुष्टि will now mean 'handfuls of decorative powder' (रागोळी in Marathi) The whole will mean—'decked with stairs of gold inlaid with various kinds of gems and white with handfuls of powder' &c It is customary even now to deck the steps of a staircase with powder-drawings. निध्यायति—Better read निध्यायति 'meditates upon,' i.e. looks intently or steadfastly at, see *supra*, p. 138, श्रोत्रिय—A learned Brahmana जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः सस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ कलम—see *supra* p. 62 बस—the husks of grain बलीवर्द—An excellent bull, अतिशयित बलमस्य बली; ई wealth, वर् what is desired, ईव वर् च ईवरो तौ ददातीति ईवर्द, बली चासौ ईवर्दश्च सैरिभ—a buffalo, सीरिणा (of plough bearers) इभ हव सीरिभ (a word of the शकन्धादि group), सीरिभ एव सैरिभ by adding अ (अण्) स्वार्थे अपनीतयुद्धस्य—अपनीत युद्धमस्य removed from its duel or pugilistic encounter केशकल्पना—The arranging or

dressing of the hair of पाटच्चर—a thief, पाटयश्चरति, a comp of the पृषोदरादि class, or पटच्चर एव पाटच्चर by adding अ (स्वार्थ).

मन्दुराया शाखाम्—“Monkeys are kept in stables as a sort of scare-goats apparently, hence the Persian proverb—The misfortune of the stable on the head of the monkey (*Bilai tavileh ber seri maimun*)” Wilson A big monkey was kept in a house-stable to prevent any mishap to the horses, due to evil-eye influence &c Cf मन्दुरान्ते तथा धार्यो रत्नवक्त्रो महाकपि । सर्वोपद्रवनाशाय वाजीनाञ्च विवृद्धये ॥ Salihotra and प्रभण्टोऽयं प्लवगः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुराया । Ratn II 2 कूरच्युत &c—The old commentators take कूर in the sense of ‘boiled rice’ and तैल in that of ‘ghee’, so this seems to mean according to them ‘ghee mixed with boiled rice’ and then pressed out of it, this was mixed with wheat flour to make it tasteful and digestible, and then balls or cakes were made of it and given to elephants JV understands by this ‘oil extracted from Kura (a kind of seed)’ In this case the meaning will be—‘a ball of boiled rice mixed with oil extracted from *kura*’ He also notices the reading कूरात्यञ्च and says इति पाठान्तरे कूरास्थिज, कुलिस्थिज इति वा संस्कृतम् पिण्ड—a roll of cakes, a mouthful

P 160 पाशकपीठे—Agambling table, L D रज्जुनिर्मिते पुस्तकासने वा । Srinivasa Sastri says मञ्चे, but this seems to be far-fetched; perhaps we should read पार्श्वकपीठ, a stool placed by the side of one for putting things on, these meanings are suggested because पाशकपीठ occurs again in the next line The difficulty, however, may be removed by taking the second पाशकपीठ to mean the board or piece of cloth marked with the four straps containing the necessary squares (called पट in Marathi) for playing at *Somgatis* मणिमयसारिका—play men or pieces called *Somgatis* in Marathi, made of jewels स्वाधीनमणिमयः—*v l* where स्वाधीन according to the old commentators means अकृत्रिम, ‘not artificial, real’ (gems), or it may mean ‘placed in it on belonging to it’ मदनसधिविग्रहः—मदनसबन्धी सधि विग्रहश्च तयो चतुरा skilled in stirring up a quarrel between lovers and in reconciling angry lovers with each other वर्णिका—paint For अग्रहस्त see *supra* p 156

क्षीणपुण्या इव &c—This refers to the notion that individuals, who, by the force of their merit, are raised to the dignity of stars or are starified, enjoy pleasure there for a period of time

proportionate to the sum of their good actions, and when it is exhausted they come down to the earth and are often seen as falling stars. *Cf* स्वल्पीभूते सुचिरतपले स्वर्गिणा गा गताना Megh I, 30, ते त भुक्त्वा स्वर्गलोक विशाल क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति Bg IX 21, and नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेम लोक हीनतर चाविशन्ति Mund Up I 2 10 कास्यताला—the strikings of the cymbals of bell metal for marking musical time The simile indicates the rapidity with which they are struck प्रणयकोप—anger due to love or coquettish anger, i.e. not real, but outwardly manifested towards a lover who attends to somebody else. *Cf* मान काप स तु द्वा प्रणयेर्यासमुद्भव । Sah -Dar III 198 कररुहपरामर्शन—(1) by being gently touched or stroked with the nails as a sign of endearment, (2) by being struck with the nails (when going with वीणा) सायंते—is played upon *Cf* प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्था &c Ragh VIII 41. प्रगीता—प्रकृष्ट गीत यासा ता that have sung, or प्रगीत विद्यते यासा by adding अ (मत्वर्थीय) नृत्यन्ते—are made i.e. taught to dance नाट्य &c.—are taught dramatic representation with erotic gesticulations Read ससिगारअ instead of ससिगारओ in the Prakrit

अपवर्णिता—suspended so as to be moving about गर्गरी—a vessel for holding water, *cf* Marathi घागर, fr ग (गिरति जल) and aff गर with the fem ई आहरति—attracts one उपचित—grown strong by being accumulated, plentiful

P 162 धूमोद्गारे—The effusions of smoke are looked upon as the sighs or breathings out of the kitchen पटच्चर—an old or worn-out garment पेशि—may mean 'a ball of flesh,' or, better still, the bag of the stomach, as the comparison to पटच्चर shows. रूपिदारक—see com, रूप an animal आहारविकार—different preparations or articles of food वधित—food with condiments &c, a full meal, or, rich food

परधननिरता—delighting in enjoying others' wealth i.e. we induce people to come here and grow rich by their money गुणेद्व वाच्या—i.e. our merits should not be discussed, no one should ask us what merits we possess ललाम—move about or sport gaily Some consider this sl to be an interpolation on the ground that the pages are not expected to speak of themselves so disparagingly But looking to the state of the society then and the position of harlots in it, it was no disparagement for bastards to speak of themselves in this fashion *Cf* Shakespeare—

Bastard—Most certain of one mother, mighty king,
That is well known and, as I think, one father .
Of that I doubt .

Bastard—Brother by the mother's side, give me your hand
My father gave me honour, yours gave land

[*King John*, I I 59-60, 63, 163, 164 'where Philip, the illegitimate son of Richard I, speaks about himself']

P 164 कर्मतोरणानि—For comp see com , architectural arches. नीलरत्न०—Properly this should be विनिक्षिप्तनीलरत्नानि (set with sapphires), but as it is it must be taken as नीलरत्नेषु विनिक्षिप्तानि. वैदूर्यं—*lapis lazuli*, विदूरे गिरौ भव वैदूर्यं, fr विदूर and य (प्यञ्) विदूर—name of a mountain said to be in Ceylon, from which the jewel is brought, cf Bhoja—अस्ति शैलो विदूराख्य पर्यन्ते तत्र काचन । मही रत्नाकरीभूता वैदूर्यं तत्र जायते ॥ See also Malli on Kum I 24 इन्द्रनील —इन्द्र इव नील , a sapphire कर्कतर-क—a kind of gem also called कर्कतन विचारयन्ति—discuss the quality of, examine (in consultation with each other)

घृष्यन्ते—are ground घोर—patiently, steadily कुङ्कुम-प्रस्तरा—patches of wet pulverized saffron सार्यते—is being sifted or refined, 'is being moistened' (according to the commentator). गन्धयुक्तय—The preparations or mixtures of scents अवधीरित &c —*i. e.* who are after the concubines regardless of their wives, &c आसवकरक—a wine-cup मुक्ता—deserted, whose company is left by, *i. e.* who are drinking alone विहगवाटी—An aviary, doves—*विहगवाटी*—An aviary, doves दधिभक्त०—goes with ब्राह्मण and शुक्र सूक्त—(1) beautiful words, a hymn of the Veda

P 166 लब्धप्रसरा—प्रसर scope for action, influence, ascendancy, cf श्रीलब्धप्रसरेव वेशवनिता दु खोपचर्या भृशम् । Mud III 5 कुरकुरायते—A denom formed by adding य (क्यण्) which forms A'tm verbs, see *supra*, note on खटखटायेते p 10 मदनसारिका—A starling or *Maina*, so called probably because she was taught words capable of exciting love in persons coming in, and therefore she began to cackle all the more at the sight of the Vidushaka We have such a *Maina* mentioned in the *Ratnavali* प्रहृष्टकण्ठा—With the throat delighted, *i. e.* singing cheerfully and lustily. कुम्भदासी—A procuress, fr कुम्भ the paramour of a harlot and दासी the maid attending on, कुम्भ स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापती

घटे । Visva She also gets fruits of various sorts to eat. Some take this in the sense of 'a water-jar-carrying maid' परपुष्पा—So called because the eggs of the cuckoo are supposed to be hatched by a female crow and hence such names as परभृत, cf प्रायन्तरिक्षगमनास्त्वमपत्यजातमन्यद्विजै परभृता खलु पोषयन्ति । S'ak. V 22 नागदन्त—a peg (made of, or jutting forth like, an elephant's tusk) लावक—a quail कषिञ्जल—a partridge, or a *Chataka* प्रेष्यन्ते—are sent out for being taught fighting, or it may simply mean 'sent out' (as they were taught to return to their cages) विधुवति—fans महल्लक—a eunuch (a word derived from the Arabic *mahal*) L D translates this as बहुश्रेष्ठा, probably mistaking महल्लक for मतल्लिका प्रसारण कृत—an extension is made, * e have spread in every quarter, a diverse view is presented. Some take प्रसारण to mean कीर्तिप्रतिष्ठापन—the birds have given her a name The com. reads differently.

पट्टप्रावरक—a silk cloak, पट्ट a silken garment पुनरुक्ताल०—a double set of ornaments अङ्गभङ्ग—distortions or awkward movements of the body आर्य एष&c—Some read अय after आर्याया In this case आर्य एष should be taken as a separate sentence forming a question कियत्तप &c—For Maitreya first thought he was most lucky सा तावत्—It cannot be so, * e his position is not so enviable

सुगन्ध—fragrant, * e using perfumes, mark the ending of the comp, it does not take the final इ as the smell is separable, otherwise सुगन्धि कमल चम्पकवृक्ष—* e although the *Champak* tree is the best by itself, cf the sl पुरेषु चम्पा नगरीषु लङ्का दासीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णु &c Although this looks like a verse in the A'rya metre and has been printed here as such, it is doubtful whether the passage was intended as verse or prose Dr. Ryder has a long note on this as follows —

" This passage is printed by Stenzler, Godabole and J V as prose, only Parab (N E) regards it as a verse The matter is of a sort which the Viduāhaka would be apt to put into verse, it is not narration, nor description, but a kind of humorous moralizing If we regard the passage as verse, it falls into five padas the scheme of which is 12, 17, 13, 14, 15 Now if we disregard the fifth pada, and apply the rule पादान्तस्य विकल्पेन (—श्रुतबोध) or वा पादान्ते (—वृत्तरत्नाकर), we obtain the scheme 12, 18, 12, 14, which makes a pretty fair A'rya, But what becomes of the words अणह्निगमणीओ लोभस्स ? It is of course possible that they were intended by S'udraka as a prose remark following the verse, but this is improbable "

[Dr Ryder further adds that these words might have been a marginal comment by some reader afterwards incorporated into the text by some scribe, and cites the instance of the passage in Sanskrit—किं शब्दविचार &c—added after Chandanaka's speech in Prakrit after VI 20 See the foot-note there]

P 168 पुष्पप्रावारक—A garment or mantle embroidered with flowers, or having flowers worked out in it फुल्लप्रा० v 1—has the same meaning कपर्दकडाकिनी—कपर्द is a *cowrie* and डाकिनी a kind of female goblin or sprit, the comp simply means here 'a worthless hag' करट्टडाकिनी is another reading where करट्ट means 'dirty', see com Dr Ryder prefers this reading, perhaps not knowing that कपर्द is used in India as a term expressive of extreme valuelessness or insignificance उबरविस्तार—The speech of the Vidū here is in a vein of good humour, which forms a trait of his character महादेवमिव &c—When a huge idol of a deity like Siva, Vetala, &c is to be set up in the inner shrine of a temple, it is planted there first and then the door is built up, as it is intended to be narrow to avoid the rush of people inside at a time द्वारशोभा—is equivalent to शोभन द्वार, 'the beautiful door' चातुर्थिक—a quartan fever This is dangerous It is thus described in medical works—(ज्वर) अस्थिमज्जगत पुन । कुर्याच्चातुर्थिक घोरमन्तक रोगसकरम् ॥

एतेन उपकारेण &c—Vidū means to say—'If a person becomes so fat and burly by the effect of a quartan fever, I should also like to be blessed by it' हताश—is used here appropriately. It means 'one whose wish is frustrated on account of his wickedness,' hence, here, 'You silly fellow' शूनपीन—शून swollen, प प प of दिव, पीन, having the same meaning, is from प्यं ०जठर—e. a person having such a belly

सीधुसुरासव—There are three different kinds of wine सीधु is wine distilled from boiled sugar-cane juice आसव is one prepared from unboiled cane-juice, grapes &c, see com सुरा is fermented liquor made from rice &c, शालिषष्टिकपिष्टादिकृत मद्य सुरा स्मृता, it is of three kinds—गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । Manus. XI 94 यवि म्रियते &c—Here Vidū carries his humour rather too far यानपात्राणि &c—Vidū means by asking this question that such princely wealth as Vasanta, possessed could not be had unless one had ships sailing to distant countries for carrying on trade This shows that Ujjain had an extensive sea borne trade in those days

P 170. बहुवृत्तान्त—With its multifarious affairs and contents त्रिविष्टप—त्रीणि विष्टपानि तेषां समहार the three worlds, & the things in the three worlds collected together Some take त्रिविष्टप in the sense of 'the celestial abode of the gods, which is not the meaning here, as it goes against एकस्थमिव परिच्छेद—a section or a portion cut off, cf स्वर्णिगा गा गतानां शेषे पुण्यैर्हृतमिव दिवं कान्तिमत्खण्डमेकम् । Megh I 30

अच्छरीति० रोपिता—Planted in such a way as to enable them to put forth flowers in a beautiful manner, & being pruned of their superfluous branches and parasitical overgrowth The reading अच्छरीअकुसुमा (आश्चर्यकुसुमा) 'having wonderful flowers,' is not bad निरन्तर०—growing close to one another, & affording thick shade, the swings could be suspended from such trees only सुवर्ण०—Names of different flowers. Some take सुवर्णयूथिका as one word, meaning 'the yellow jasmine' यूथिका—a kind of a jasmine (called जुई in Marathi) and much liked by women, cf गजयूथपयूथिकाशबलकेशी । Vik IV 24 शेफालिका—(नेवाली in Mar) is a fragrant white flowers, cf शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि । Rit III 14 मालती—(चमेली in Mar), and मल्लिका (जाई in Mar), are kinds of jasmine called respectively 'jasminum grandiflorum,' and 'jasminum zambac,' these are also often referred to by poets, for मालती see Megh, II 38, Rit II 24, and for मल्लिका Ragh. XVI 47 नवमालिका—Double jasmine कुरबक—(ताबडो कोराटी in Mar) is red amaranth अतिमुक्त—(मोगरी in Mar) is the spring creeper, so called because it has white flowers bigger than pearls लघूकरोति &c—Because Indra's garden has five kinds of trees (पञ्चैते देवतरव Amara) only, while Vasanta's garden has so many varieties of flowering plants दीधिका—an oblong tank or a large well in a garden with lotus-plants in it, see Malav II 12:

अशोकवृक्ष—Here the red Asoka (Jonesia Asoka), न शोक अस्मादिति अशोक—so called because it is delight-giving to the eyes and is mentioned in connexion with love affairs or the god of love With regard to this tree Sir William Jones says—'The vegetable world scarcely exhibits a richer sight than an Asoka tree in blossom' घनलोहितपङ्क०—चर्चा is 'anointing or besmearing the body with an unguent,' here the fresh and therefore reddish leaves and the red flowers of the Asoka are compared to the thickened blood from the wounds, received by a brave warrior in a fight

P 172 सस्कृतभाषित्य—Prakrit speaking characters may, at intervals, be made to speak in Sanskrit, to show their literary accomplishment, according to the precept of Bharata—कार्यतश्चोत्तमादीना कार्यो भाषाविपर्यय । योषित्सखीबालवेश्याक्तिवाप्सरसा तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं सस्कृतं चान्तरान्तरा ॥ See also p. 14 com

गुणप्रवाल—By a highly wrought metaphor, Vasanta. compares Charudatta to a tree गुणा accomplishments एव प्रवाला foliage यस्य त विश्वम्भमूल—विश्वम्भ people's confidence that he will ever act nobly महनीयपुष्प—महनीय is here used in the sense of a noun (महनीयत्व), 'loftiness of character, magnanimity,' or महितु योग्य महनीय यश fame तदेव पुष्प यस्य. स्वगुणे —The natural qualities of the soul, see com सुहृद्दिहगा &c —'Do his friends still cling to him affectionately, or have they gone away like birds leaving a tree when it is destitute of fruit?' Although asking a general question, she pointedly refers to Maitreya—'Do you still continue to be faithful to him?'

सुष्ठुप०—i e she has well marked these traits of Charudatta's character राजपार्ताहारी—As keeper of a licensed gaming house, it was the duty of the Sabhika to keep the king informed of what happened at the house and of the profits made See *supra*, note on Sabhika p 72 Or this may mean 'on some errand of the king' The variant राजापथ्यकारी is bad, as there was nothing wrong in presiding over a gambling house The talk about gambling is an invention of the Vidu and bears testimony to his ready wit He had strict instructions from his master and friend not to return without making Vasanta accept the ornament, see *supra*, p 130 He had to account for the loss of Vasanta's casket some way or other Were he to say that it was stolen, Vasanta would not have accepted anything in exchange for it So the only way out of the difficulty was to account for the loss in the way the Vidu. does

आर्ये दिग्दद्या वर्धसे—The Cheti congratulates her mistress on Charu's having turned a gambler, as he was in that case expected to be more attached to her शौण्डीर्यता—nobility of heart, magnanimity, see *supra*, p 130

P 174 किं तावत् &c —Although faithfully carrying out his friend's instructions, the Vidu has some faint hope that Vasanta might decline to accept the jewel necklace, and asks her a sug-

gestive question In the Charu the Vidu does nothing of the kind, he simply hands over the ornament विहस्य—smiling (perceptibly) Technically, विहसित is midway between स्मित (a gentle smile) and हास or प्रहास, it is defined as आकुञ्चितकपोलाक्ष सस्वन नि स्वन तथा । प्रस्तावोत्थ सानुरागमाहुर्विहसित बुधा ॥ स्यादाच्छुरितक हास सोत्प्रास स मनाक् स्मितम् । मध्यम स्याद्विहसित, Amara I 7 34 35 Vasanta smiled because she understood what the Vidu meant by his question पादवे स्यापयति—She did not wear it, for she wanted to return it herself, paying a visit to Charu apparently in connexion with that, see p 204 कथं होनकुसु०—Vasanta wonders how a costly necklace of jewels like that could still be found with Charudatta Charu with his wealth lost is compared to a mango tree without blossoms प्रसङ्गात्—His contact with, his having anything to do with अभिरन्तु गच्छाव —In the Charu Vasanta speaks more modestly and says—एहि इममलकार गृहीत्वाऽऽचारदत्त मभिसरिष्याव दुर्दिन—Properly, a cloudy day, here, by लक्षणा, the clouds overcasting the sky वर्ष—From वृष् and अ (अच्), when meaning rain, it is *m* and *neu*, पुनपुसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाद्वृष्टिषु —इति रुद्र । These last two speeches serve to introduce the subject matter of the next Act

of the comp see com सहतबलाक &c —Vishnu has in his hand the big conch called पाञ्चजन्य (formed, according to some, from the skeleton of the sea-demon Panchajana), the cloud also has a conch in the shape of the flock of the cranes going up to meet it, to bear out the comparison with Panchajanya, a flock is taken, as a single crane cannot resemble it For the Balakas (a species of cranes) flying up into the sky, of गर्भाधानक्षणपरिचयाज्ञानमावद्धमाला सेविष्यन्ते नयनसुभग खे भवन्त बलाका । Megh I 10 ख केशव &c — Thus the cloud looks like a second Vishnu as it were There may also be a reference here to the Dwarf incarnation of Vishnu (Vamana), who, in order to punish Bali, appeared before him as Vamana, asked for land measuring three steps, and when the request was granted, assumed a gigantic form, covered with two steps the earth and the sky, and, planting the third step on the head of Bali, pressed him down to the nether world The story is too well known to students to require further details here

P. 178. केशवगात्र०—This is a mere repetition of the preceding sl in a compressed form, and thus forms a rhetorical defect (पुनरुक्त) केशवगात्र०—when taken with चक्रधर this must be taken as केशवश्चासौ गात्रश्यामश्च; प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य इति केशव , there is no propriety in saying चक्रधर केशवगात्रमिव श्याम This sl is probably an interpolation

एता निर्बिक्त &c —An instance of high-flown fancy, a happy idea being clothed in verse अम्बरपट and विद्युत्प्रदीप are two Utpekshas V l नष्टदृष्टा —is not good, as they are first seen and then vanish from view दशा—They are compared to the fringes of the vast cloth of the sky, as they are not universally seen, but only when lit up by the flash of lightning

ससक्तेरिव &c.—The description in the previous Sl must be taken as referring to rain in the distance Now he looks overhead (इह), and describes the appearance of the sky chequered by clouds of various shapes हसै—i e moving in a body व्याविद्धं —tossed about, scattered without order प्रोच्छिन्ने—lofty आकृतिविस्तरं —is instrumental to अनुगतैः, आकृतिविस्तरं अनुगता तै मेव पत्रच्छेद्यमिव—Variegated with ornamental paintings or drawings एतत्तद् &c—This description is again conventional धृतराष्ट्रचक्र—The kingdom of Dhritarashtra The reading अवक्त्रसदृश has no propriety His face could not have been dark on account of the absence of sight The sky overcast with clouds

is compared to the kingdom of Dhṛi, the points of similarity being given in the following three lines The sky being covered with clouds, the peacock is shrieking with delight, like Duryodhana in the kingdom of Dhṛi, वा has here the sense of इव, of पद्मिनी वाज्यरूपा Megh II. 23, इवत् वायथाशब्दौ । Dandin In translating the first line we have followed L Dikshita who takes चक्र in the sense of 'an army' But there is no point in this, an army is not always on march, and there is no reason why Dhṛi's army alone should have been chosen. So read 'kingdom' for 'army' in the translation

अध्वान—(1) journey, (2) silence, see com अज्ञातचर्या—चर्या (1) motion, (2) residence (in the case of the Pandavas). The story of Yudhishtira's having gambled away his kingdom is well known. According to the conditions imposed upon them by Duryodhana, the Pandavas had to lead a solitary life for twelve years in a forest and to remain incognito for one year This year they passed in the city of Virata The geese, too, pass secretly to unknown regions (: e of the Manasa lake)

P 180 (न कथाऽपि कृता) अन्या—: e other than what related to Charudatta (for instance, she did not ask me anything about myself, nor asked her servants to give any sweetmeats to me) Some read कथाऽपि न कृताऽनया । अनादरेणैव अभगित्वा किमपि &c., but this is against facts, Vasanta did say something to Vidu किमपि—goes with भगिन्वा and not with एवमेव, which means 'just in this way, without saying one word of refusal, without much ceremony' जलक— a cup कन्द— a bulbous root अञ्जलि मस्तके कृत्वा—: e with thanks, with the greatest willingness.

P 182. पादुका—a shoe or sandal लेष्टुका—a small stone, pebble, अल्प लेष्टु लेष्टुक, क्षुद्रार्थे क, with the fem off आ. प्रत्ययाय—may mean 'impediments', or shortcomings, or sins कायस्थ—A man of mixed origin, being the offspring of a Kshatriya father and a Sudra mother. The Kayasthas formed the writer class 'Men of this tribe were usually employed by the Hindu princes in the collection and record of their revenue, and their character for a spirit of extortion became proverbial' (Wilson) It was on account of this their spirit of extortion and treacherous disposition, that they came to be hated by the people Kshemendra in his कलाविलास has a scathing satire on them, and

in his भारतमञ्जरी he says—सर्वपहारचतुरा लेखनीकारकारिण । कायस्था क्षमा करिष्यन्ति सुषिणः मूषका इव ॥ Mr Sarma quotes the verse—कायस्थेनोदरस्थेन मानुषीयं न भक्षितम् । दयाहेतुर्न चैवान्न दन्ताभावो हि कारणम्* ॥ चाट—a rogue, a cheat, चट् (भेदे) + अच् Some take चाट in the sense of 'a vile seeker of sensual pleasures' चाट is mentioned along with the Kayasthas in the Yaj Smrit—चाटस्करदुर्वृतमहासाहसिकादिभिः । पीड्यमाना प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ I 336, whereon the Mitakshara says--चाटा प्रतारका विद्वत्स्य ये धनमपहरन्ति । कायस्था लेखना गणकाश्च । तेभ्य रक्षेत् । तेषा राजबलभक्तयाऽतिमायावित्त्वान्च दुर्निवारत्वात् । रासभ—Because an ass is a voracious eater of corn, and is looked down upon as an inauspicious animal leading to poverty (अपचयहेतु) दुष्ट—L D takes this in the sense of दोषा (remarking भावे क्त, but then we should expect दुष्ट instead of दुष्ट) and says—न जायन्ते अपि तु जायन्ते एव । न जायन्ते—, & these do not allow a person to prosper Some render जायन्ति by यान्ति, then the meaning is—Even wicked people do (should) not go there, what to say then about good men ?

सर्वं परिवाद—Condemnation in every way V 1 सर्वपरिवाद—the traducing of everything तुरग.—, & a wearied horse प्राणव्ययात्—प्राणस्य क्षयः व्ययात् owing to the loss of energy or mettle स्वभावा—natural dispositions, here, desires or fancies खिन्ना &c—Cf उच्यते हृदि लीयन्ते निर्बनाना मनोरथा । and उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणा मनोरथा । Subhashitas कामो बान इति—बान perverse, obstinately bent on doing mischief Cf कामस्य बाना गति Git XII Dr Ryder remarks—'In कामो बान the Vidu. makes use of his third homely prose proverb in this Scene This is one of the touches which make Maitreya a living character, very different from the stock Vidushaka '

P. 181 अवेत—Know, understand. Dr Ryder rightly observes—' Stenzler and J V are wrong in rendering अवेव by अपेत ' अपेत makes no sense here. अभ्रक्षण्ड—a detached collection of clouds, and not 'a broken cloud (अभ्रशकल)' as some take it, as it cannot give continuous rain. तिम्यति—तिम् 4. P to be wet.

वक्ष वादयामि &c—It is difficult to see the propriety of this sl, which has no connexion here Perhaps it is intended to indi-

* "Parasari gives a fanciful (but humorous) derivation of the word according to its letters, & g. क is taken 'rom काक (crow,) whose excessive passion or desire is found in the Kayasthas, &c &c."

also one of the qualifications of a *Cheta*, viz that he must know instrumental and vocal music. सुशब्द—may be an adv modifying वादयामि (so as to produce sweet notes), or an adj to वक्ष (sweet sounding) वीणा सप्ततन्त्री—An instrument like the modern *Sitar*, said to have been invented by Narada. गर्दभस्यां—said for fun सुहृत्—A Candharva with a horse's head Narada, son of Brahma, and Tumburu, are described as the best of the heavenly musicians, the former excelling in playing on the lute, the latter in music

प्रविष्टकेन—प्रविष्ट (भावे क्त—त added in the sense of a noun) entrance, प्रविष्टमेव प्रविष्टक तेन, used in the sing only, as a stage direction, 'gesticulating entrance' प्राकार—a fence or enclosure. कवित्त—the wood apple (*Feronia Elephantum*, कवठ in Mar) It is an inferior fruit, sour in taste Cf VI 21, where it seems to have been used in the sense of the Marathi कवडळ which, although attractive from outside, is worthless when broken.

प्रासादवेदिका—a raised seat or terrace of the pleasure-house.

P 186. तिष्ठतु वयितास०—Charu, who knows now what longing is, feels sympathy for the pigeon in the enjoyment of the company of his mate We have a similar scene in Ratn after II. 6 where the Vidu wants to knock off a *Sarika* like a *Kapittha* fruit with his cudgel, whereupon the king says—मूर्ख किमप्येषा रमणीया व्याहरति । तस्मिन् वासयसि । दुर्दिनेऽन्धकारे—in darkness on such a cloudy day Dr Ryder would have a च after अन्धकारे, which will, however, spoil the sense It is the darkness of a cloudy day which is more intense that is meant here, and not the two, a दुर्दिन and darkness रङ्ग—a beggar (who sighs after being fatigued by wandering here and there for alms). इवासायसे—is a demon from इवास, meaning 'to breathe heavily.'

इन्द्रवह्नायुक्—इन्द्रमहे कामुक eager to get oblations, काक इत्यर्थ Some take कामुक in the sense of 'a dog,' which is not appropriate, as is shown by the verb काकायसे.

Indramaha was a festival held in honour of Indra in ancient India It was also called Indradhvajothhapana, or the raising of Indra's flag It was celebrated for five days from the eighth of the bright half of Bhādrapada to the 12th, for getting timely rain and general prosperity Its chief feature was the erection of a post with a flag attached to it, for this purpose a tall tree was felled in a forest for making a pole and was solemnly brought to the city It was again removed to the forest on the last day See *Maṇva* चतुरस्र ध्वजाकार

राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहु शक्रध्वज नाम पौरलोकसुखावहम् ॥ Bhavishyottara-Purana For its full description, see our Sanskrit note on Ragh IV 3, and Brihatsam Ch 43 A crow is supposed to be the son of Indra, for Jayanta, Indra's son, according to one account, came in that form to test the power of Rama a. Vishnu See Ragh XII 22 A crow is given a share in a sacrifice; and hence is called बलिभुक् The Mahabharata relates—A king named Vasu Uparichara, who ruled over Chedi, laid down his arms and lived in a hermitage, practising penance Indra and the other gods came to him there and induced him to cease from ascetic practices Indra gave him an aerial car, a triumphant garland of lotuses (ददामि ते वैजयन्ती मालामल्लानपङ्कजा &c) and a bamboo pole This last he planted into the ground for the purpose of worshipping Indra From that time all kings erect a staff with a flag in honour of Indra See Adip Ch 63, slokas 1—21)

अहं ते वस्तुके &c — : e I defy you, I shall easily solve your riddle जानीहि तावत् तेन हि—If so, then first guess, man, this

P 188 रथ्या—रथानां समूह a collection of *rathas* or fighting cars, or cars bringing corn to the city It does not and cannot mean 'a street' here, in that case the word सुसमृद्ध loses its force The Vidu's answers are near, though not exactly to, the point, cf above शीघ्रं सेनावसन्त—Vidu. purposely puts the words in wrong order, that there should be room for some quibbling further on परिवर्त्य—Cheta means—'transposing the words सेना and 'वसन्त' Maitreya, quibbling on the word, understands by it देह परिवर्त्य, and repeats the same thing again, bodily turning round There is similarly a pun on the word पदे again, पदे meaning the words of the compound सेनावसन्त, and feet Wilson remarks—"The very term might be suspected of etymological affinity to the English 'Pun', being Pahna, the Prakrit form of Prasna, a question " वनिक—A creditor The Vidu humorously calls Vasantasena thus, meaning thereby that she has come to claim more money for her *Suvarnabhanda* यदि कुले नास्ति—The Vidu. makes a pun upon the word कुल, which means 'a family', as well as 'a house'

P 190 अभिसारिका—A woman who, under the influence of passion, makes her lover come to her (—this happens rarely—) or herself goes to meet him अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशवदा । स्वयं वाऽभिसरत्येवा धीरेवताऽभिसारिका । Sah —D. III 76 When a courtesan is an *abhisarika*, she must go in a splendid dress, with a smiling countenance and with jingling ornaments, see Sah —D III. 78, quoted in the com.

अपया शीरेषा &c —This is a general description of Vasant and has no reference to her present visit to Charudatta's house. अपया—' But without the lotus that forms her seat ' ललित—graceful, cf उर्वशी सुकुमार प्रहरण महेन्द्रस्य । Vik I p 10, इदमिह मदनस्य जैनभस्त्र Mal—Madh II 6 कुलस्त्रीणां शोक.—For her exquisite beauty was sure to attract their husbands away, and make them cease to love them कुसुम—She is compared to a flower, because young men were captivated and drawn to her as bees are by the honey and fragrance of a flower सलील गच्छन्ती &c —Construe रतिसमयलज्जाप्रणयिनी (feeling bashful even as regards the time of sexual sports, i.e. not seeking them, out of bashfulness) रतिक्षेत्रे रङ्गे सलील गच्छन्ती (walking gracefully along the stage in the form of the field of love, i.e. exciting passion by her maddening youthful charms) प्रियपथिकसार्थैरनुगता च (she is followed by crowds of loving persons, i.e. gallants going after her), and hence कुलस्त्रीणां शोक &c The idea is the same as in गदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः कटाक्षैर्नारीणां कुबलयितवातायनमिव । Mal—Madh II 11, though in this case it is a male that excites passion The passage is misunderstood by commentators and annotators If we take गच्छन्ती in connexion with her present visit to Charudatta, the fourth line remains unconnected Again, सलीलगमन was not possible amid heavy rain and thunderstorm रतिसमय० also cannot be properly explained She was going with the avowed purpose of enjoying the company of Charudatta, there was no लज्जा about it Cf her speech चारुदत्तमभिरन्तु गच्छाव and sl 33, p 174

०क्षिप्त्वा —Disc like round forms, cf दरीगृहद्वारविलम्बिक्शिप्त्वा Kum I 14 विद्युक्तावनिता०—The dark clouds are compared to the sorrow stricken and therefore dark hearts of women separated from their husbands The hearts are dark because they are void of joy, which is poetically considered white मणिमयै द्वय—The plumages of the peacocks, on account of their eyes of bright and various colours, resembled fans set with jewels. ख बीज्यते—Although the eyes on the tails of the peacocks were not actually seen in the darkness, he says so on seeing the peacocks flapping their wings

बर्हिणः—a peacock, from बर्ह (a peacock's tail or feathers, see Sis VIII 11) अस्यास्तीति, and इन (इतिन्) which is added to फल and बर्ह, so फलिन् having fruit; बर्ह also takes इन्, when we have बर्हि. नीप प्रदीपायते—The Nipa, also known as Kadamba, has

bright buds and blossoms at the roaring thunder, when sprinkled with fresh rain-water Cf सीमन्ते च त्वदुपगमज यत्र नीप वधना Megh II 2, also I 25, मरुश्वाम्भ प्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टि स्फुटकोरकैश्च Uttar. III 42 Some take समदन with नीप, 'with the Madana tree' सन्यास कुल०—यथा सन्यास द्रियते, as Samnyasa is readily embraced by people of an ignominious character and brought into disrepute by them, so the moon is obscured by the clouds and brought into disrepute for not giving light People who lead a dissolute life readily become Samnyasins, as a means of covering their vile deeds, and, not being able to follow the rules of the life of a recluse, they generally bring a stigma on it नीचकुलो०—Here by नीच is meant a family of females leading a debauched life, or a harlot, such a woman does not remain faithful to one man सतिष्ठते—स्था, with सम् अव, प्र, and some times वि, is Atna by समवप्रविभ्य स्था Pan. I 3 22, for the simile cf *supra* I. 35

P 192 मूढ &c—Vasant calls the night her rival wife, addressing her as मूढे &c निरन्तरपयोधरया—With the night—'having clouds close together,' with the rival wife —'with breasts leaving no space between,' &c so plump as to touch each other (इति विनिवारयन्ती)—stands for the sentence formed by the first two lines It is not a happy idea to make the night Charudatta's beloved and Vasant's rival. There is nothing to support such a supposition except the quibbling on निरन्तरपयोधरया

स्त्रीस्वभाववृत्तिदग्धया—दुर्विदग्धा badly wise, not giving up her point, hence, obstinate (as is the nature of women) These words should rather have been put in the mouth of Vita, as Vasant herself is a स्त्री. मृच्छन्तवज्रनि—hold up the thunderbolt, &c lightning

पवनक्षपलवेग &c—The epithets have a double application as they go with मेघ and नृप, for these see Com and translation करतमूढ—(2) the amount of collected taxes The moon shining with mild light is compared to a feeble enemy who is easily overpowered Cf सतीकराम्भोधरमस्तकुञ्जरस्तडित्पताकोऽग्निशब्दमर्दल । समागतो राजवदुद्धतद्युतिर्षनायम कामिजनप्रिय प्रिये ॥ Rit. II 1. एतरेव &c—The idea is—When the roaring clouds have already sufficiently wounded the hearts of women separated from their husbands, and made them long for their husbands, it is a pity that the

malicious stork should make their case worse by actually uttering the words ' the rainy season—the rainy season ' The cry of the *Baka* resembles in sound the word *Pra-vrit* *Cf* *मेघालोके भवति* &c quoted on p 95 of our notes *आध्मातः*—L-D says (see Com) *आध्मातः* शब्दायमाना &c ; but this is not a good way, as the word *गर्जद्भिः* already occurs further on *शबलः*—variegated सशल्य—*Salya* is an arrow head which causes pain where it is lodged, here the yearning caused by the appearance of the clouds is the शल्य, as it causes pain in their hearts. *प्रोषिताः*—*प्रोषिताः* (gone on a journey) भर्तार यासः ता ; the final क which must be added to such words (see sl 20 below) at the end of a Bah is not added, as the rule is not absolutely binding, see Com , तासा वध्यपटह । वध्यसबन्धो पटह वध्यपटह , a drum beaten to announce the slaughter of a victim The cry of the stork is just like the sound of the death drum announcing the near approach of death *प्रावृद्धः*—this would resemble the cry of the crane in sound क्षार क्षते &c —This expression has become proverbial, and means ' to add misery to misfortune, ' to make a case worse, *Cf* क्षते क्षारमि-वासस्य जात तस्यैव दर्शनम् Uttar IV 7 The hearts of the women were already wounded (सशल्य), the cry of the crane, which constantly reminded them of the rainy reason, made their case worse and thus acted like salt cast on a wound *Cf* दग्धा पूर्वमह वसन्तसमये चूताङ्कुरै कोकिलै पाप प्रावृषि गर्जितै किमपर कर्तव्यमन्यस्त्वया । दीना कान्तवियोगदु खविधुरा क्षामा तनुर्वर्तते क्षार प्रक्षिपसि क्षते जलधर प्राणा-वशोवस्थिते ॥ For the rainy season being extremely unbearable to women, *Cf* शिखिनि कूजति गर्जति तोयदे स्फुटति जातिलताकुसुमाकरे । अहह पान्थ न जीवति ते प्रिया नभसि मासि न यासि गृह यदि ॥

P. 194 उष्णीषं—उष्णमीषते हिनस्ति (destroys) removes इति, fr. ईष्+अ (क) ; a head-dress, or turban आपीत—completely or entirely drunk up, i e obscured सीदन्ति—(1) sink down, (2) crouch low, or experience pain वनिता—a beautiful woman with passion, वनिता जनितात्यर्थानुरागाया च योषिति । *Amara* कक्षा—(1) the middle part, (2) arm pits रुप्यरञ्जना—The white streams of water are looked upon as silver chains आध्मातै --thundering roaring (com) ; or, better, inflated or swollen (by being driven together). गन्धोद्गामा—(1) sending forth a powerful smell, (2) insolent with pride, see com नबहुरितः—explains the comparison to मणिमय शरः The glossy green shoots of grass look like arrows of gems (emeralds or sapphires) pierced (fixed)

into the earth There is a confusion of ideas in this sl. The clouds are compared to the seas and yet they are described as shooting arrows विद्युत्तक्षे has no propriety It is simply brought in to explain the चलत्वं of the clouds The comparison of lighting to wings is not happy धारापातै should better have been omitted, then we could have got a fine Utpreksha.

P 196. पटुतर—Very cleverly or loudly आक्रान्तिन Hailed, greeted, cf शुक्लापाङ्गै सज्जनयनै स्वागतीकृत्य केका प्रत्युद्यत Megh. I. 23, मयूरकेकाभिरिवाभ्रवन्दम् Ragh. VII. 69.

बलाकया—by a row of cranes. सोत्कण्ठ—longingly Cf गर्भाधानक्षणपरिचयाद्भूतमावद्धमाला सेविष्यन्त नयनसुभग खे भवन्त बलाका । Megh I 10 अञ्जनमेचका —मेचक dark blue, better dissolve अञ्जनेन मेचका , अञ्जनवन्मेचका will make the quarters deep dark like collvrium, which they were not.

निष्पन्दीकृत &c --In this sl the world is fancied as sleeping in the house formed of rain showers under the canopy of clouds, with its eyes in the form of the beds of lotuses closed and its face in the shape of the circle of quarters muffled, with all distinction of night and day lost पद्मघण्ट— a bed of lotuses क्षपा—क्षपयति चेष्टा (the actions or movements of creatures) इति क्षपा, fr क्षे 1st Conj P, to cause to cease, to dispel, and aff अ (अच्). निश्चेष्ट Its movements stopped owing to heavy rain पयोधारागृहां— The enveloping showers are compared to the walls forming a house, but the idea is very strange स्फीताम्भोधरं—For the comp see Com , छत्रापिधान—the multitudinous clouds gathered in the wide expanse of the sky are the umbrellas forming the canopy of the धारागृह Some take स्फीताम्भाधरधाम separately, स्फीत अम्भोधरा एव धाम यस्य, but it not a good way, as it is tantalogous with धारागृहां The idea expressed in this sl is not properly worked out The world, although निश्चेष्ट in the rain, does not lose consciousness as in sleep The torrents of water falling all round cannot be ntly compared to the walls forming a house The last line is laboured, and the idea is faulty in that the canopy is not above but in the house.

उपकृत &c —Cf असत्पुरुषसेवेव दृष्टिविफलता गता supra I 34. वियुक्ता कान्तेन &c —Because women, when separated from their husbands, do not attend to their toilet, cf Manu प्रोषिते मलिना कृशा. In sl 13 (supra) the hearts of women in separation are said

to be dark, here their external appearance is referred to त्रिदश०—
 i.e. the thunderbolt त्रिदश—the gods, त्रिदश 30 standing
 for 33 Or तिस्र जन्मसत्ताविनाशाख्या दशा येषा, or तृतीया यौवनाख्या
 दशा येषा ते.

प्रथमभोरिव—A man who obtains a large fortune for the first
 time, i.e. being poor suddenly becomes rich, an upstart करोति
 कृपाणि &c —'puts on various appearances,' this is explained in
 the first half उन्नमति—(1) rises up, (2) walks with a standing
 gait, displays haughtiness नमति—(1) sinks low; hangs down,
 (2) stoops to low things, or acts humbly वर्षति—showers (1)
 water, (2) gifts or money indiscriminately गर्जति—(1) thunders,
 (2) talks of himself boastfully, speaks proudly तिमिरौघ—(1)
 a number of black i.e. evil deeds, stores up sin.

सविहसतीव—Because the cranes are of a white colour,
 and smiles are supposed by poetic convention to be white.
 साहेन्द्रेण घनुषा—i.e. the rain bow विवल्गति—displays activity, leaps
 forth with energy (for fighting as it were) वल्गु with अप occurs in
 I 19 How the cranes can be seen in the nocturnal darkness, or how
 we can have a rain-bow (which is due to the solar rays) at night,
 are questions with which poets are not concerned, for the descrip-
 tions of poets are not fettered by the laws of nature, as observed
 by Mammata—नियतिकृतनियमरहिता.. नवरसश्चिरा निमित्तिमादधती
 भारती कवे आघूर्णति—Reels or whirls about. अनिलै—tempestuous
 winds अहिभि—The black clouds sailing in the sky are compared
 to black serpents gliding on धूमायति—Becomes possessed of the
 smoke of incense etc, for this sense of धूप cf धूपोष्मणा त्याजितमाद्र-
 भात &c Kum VII 14 We should rather have read धूमायति
 'looks covered or filled with smoke,' for what is intended here is
 to express the resemblance of clouds to smoke, cf धूमज्योति.—
 सलिलमस्ता सनिपात क्व मेघ Megh I 5 The verb is formed from
 धूम by adding य (क्यप्) which is added to the words of the लोहितादि
 group, the verbs so formed being optionally Parasmaipadi, and
 धूम forms one of the words of the लोहितादि group which is an
 आकृतिगण Cf धूमायिता दश दिशो दलितारविन्दा Bv I. 104

निलंज्जस्व—For you frighten me and at the same time touch
 or seize me with your hands

P. 198. पूर्वप्रतिप्रसक्ता—पूर्वा रति तस्या प्रसक्ता deeply attached
 to you by love first made. प्रियकाङ्क्षिताया—It would be natural

to take the comp as प्रियेण काङ्क्षिताया, but this is against the fact—so we have to take it as प्रिय काङ्क्षितो यस्या.

यद्वदहस्याहेतो —The allusion here is to Ahalya's seduction by Indra. Ahalya, the daughter of Brahma, was the wife of the sage Gotama. Indra once saw her and became enamoured of her. On one occasion, as Gotama went out early in the morning for bathing and performing the proper religious duties, Indra deceived her by the device of assuming her husband's shape and ravished her. For other particulars see our note on दीर्घतपसः परिग्रह &c Ragh XI 33. This absurd story of the Puranas had its origin in the allegorical description of Indra (the sun) giving chase to Ahalya the night (अहं लीयतेऽस्या), and carrying away the shades of the night, the story is found in the Taittiriya Samhita of the Yajurveda and the Satapatha-Brahmana (Of इन्द्रागच्छेति गौरावत्कन्दिवह्न्यायै जारेति० सतपथब्रा० का० ३ अ० ३) Gotama is the moon. The Ramayana, speaking of Ahalya as 'the first born daughter of Brahma, evidently refers to the night or the primeval darkness that prevailed before the creation of the world. This myth is also explained in another way. Indra is the god of rain, and Ahalya is unploughed land (अं नोत and हल the plough and aff यत्), so this connexion of Indra with Ahalya is nothing more than the conversion of cultivable unploughed land into a fertile one by means of rain.

मया वजसि &c —When Indra approached Ahalya in the form of her husband, she was surprised to find him come back so soon, but he dispelled her doubts by saying—'I am Gotama, come back so soon to meet you, being unable to overcome the influence of passion' तद्वन्ममापि दुःखं—She means—'As you suffered pain on account of your longing for Ahalya, so do I.'

निरवेक्ष—'O you regardless of the torment of others!'. निरवेक्ष्य vl— is connected with दुःखं, ममापि दुःखं निरवेक्ष्य (having realized, taking into consideration) निवार्यतां &c.

अयि विद्युत् &c —She means—As a female you ought to know how anxious women are to meet their lovers, and therefore you ought to sympathize with me and not put obstacles in my way. Mr Sarma quotes—सोत्साहा नववारिभारगुरवो मुञ्चन्तु नाद बन्ना वाता वास्तु कदम्बरेणुशबला नृत्यन्तु सर्वद्विष । मग्ना कान्तवियोगदुःखजलभा मा वीक्ष्य दीनाननां विद्युत्किं स्फुरसि त्वमप्यकरुणे स्त्रीत्वेऽपि तुल्ये सति ॥ Subhashita.

ऐरावत—इरा उदकानि सन्त्यस्मिन्निति इरावान् the sea, इरावति भवः
 ऐरावत by affixing अण् आक्षण्डल —Indra, आक्षण्डयति पर्वतान् इति;
 by the Unani aff कलङ् (त्रल) स्नेह प्रलापयति—Of तथापि भवद्गुण-
 सतोऽपि मायेव मुखरीकृतवान् । Kad p 180

क्रोधेन विना—For feigned anger gives zest to pleasure, of
 न विना विप्रलम्भेन सयोगः पुष्टिमश्नुते । Sah—Dar कदम्बनीप—Since here
 the two are differently mentioned, नीप must be taken in the sense
 of the *Bandhuka* tree. नूपुरयो लग्न कर्दमस्तस्य धरी.

P 200 गृवा छत्रधारिका &c —This is a very clever way of
 suggesting that the Vita might now retire with the umbrella-
 bearer: their services were no longer wanted

साटोपदूत&c—It is strange that the poet should make
 Vasanta's own Vita speak of the profession of a courtesan in such
 terms as he has done here This shows that the profession was
 not held in high esteem even in those times The poet has
 succinctly given us here his own idea of a courtesan's life already
 amplified by him in the fourth Act आटोप—display of pride,
 arrogance कूट—a secret plan to deceive or entrap one कपट—
 fraud See com शाठ्यात्मकस्य—The very soul of which is roguery,
 &c which is based on it रतिकेलि—see com, a bad comp,
 वेद्यापणस्य—वेद्यारूप आपण (the market-place) तस्य, the profession
 of a harlot is compared here to a market place सुरतोत्सव—
 Where the commodities stored up (संगृह्यन्ते इति संग्रहा.) for sale
 are the festivities of sexual enjoyment दाक्षिण्यपण्य &c—
 दाक्षिण्यमेव पण्य price तेन य मुखस्य निष्क्रय the sale of happiness
 तस्य सिद्धि. success in The idea is that Vasant should sell the
 happiness she has in her possession (cf सुरतोत्सवसंग्रहस्य &c. at
 her disposal) for दाक्षिण्य (generosity or politeness), which only
 Charudatta can give her in exchange for her love, —thus, thinks
 the Vita, can a courtesan's love, which has hitherto been
 sold for money only, appear in its noblest aspect The line
 may also be explained as पण्यरूपं सुखं पण्यमुखं, दाक्षिण्येन यत्पण्यमुखं तस्य
 निष्क्रय purchase or price तस्य सिद्धि &c show courtesy (be very
 polite) to Charudatta and obtain from him happiness as its price
 The line is also explained as दाक्षिण्यं परचित्तानुरञ्जनमेव यत्पण्यं विक्रेय-
 वस्तु तस्य सुखेन अनायासेन निष्क्रयसिद्धिं मूल्यप्राप्तिं अस्तु Dr Ryder, who
 prefers the reading मुखनिष्क्रयसिद्धि of the Nir Ed says—"The
 genitives modify मुख— as if we had दाक्षिण्यपण्यस्य मुखस्य &c.,"
 and translates—"May you have success in the sale of your face,

the birth-place of fraud &c. consisting of perfidy, in which love-sports have made their home, the courtesan's stock-in-trade, the compendium of amorous festivals, the price of which is courtesy But we do not see the propriety of making Vasant sell her face'

निष्कान्तो विट —It seems that Vita departs alone, although Vasant had desired him to return with her maid It is this maid who figures in the next Scene as the *Cheti* कुत्र युष्माकं द्यूतकर —Vasant jokingly calls Charudatta a gamester, referring to his explanation given through the Vidu of how the ornaments deposited with him were lost द्यूतकर इति भणन्त्या &c.—The Vidu, unable to appreciate the spirit of the joke, ironically says this. He is surprised to find Vasant addressing Charudatta as though he were a habitual gamester. Some think that the Vidu really takes it as a compliment to his friend, since Vasant shows thereby that she did not suspect him of having appropriated the casket of ornaments, and that she believed that it was really lost in gambling, but the word आश्चर्य goes against this view का युष्माकं शुष्कवृक्षः—Vasant, not knowing what to make of the expression शुष्कवृक्षः—whether it was शुष्काणां वृक्षाणां वाटिका or शुष्का वृक्षः asks the Vidu to know what he meant by it यत्र न खाद्यते &c —This reply of the Vidu is quite in keeping with his spirit of gormandism, and it makes Vasant smile on hearing it He means—'It is a place where no banquets are given now.'

P 202 अपि पारयिष्यामि—i. e., to address him as a द्यूतकर, although it be in joke Vasant feels diffident as to her being able to address Char in that way when actually in his presence अवसर एव &c —The Cheti cheers her up by saying that the occasion itself will give her courage to say it Mr Paranjpe puts this in contrast with Sita's words in the Uttar —'भवतु कोविप्यामि यदि तं प्रेक्षमाणाऽऽत्मनः प्रभविष्यामि' (Act I) with the remark—'What a difference between Vasant and Sita!' But the comparison is out of place, as the two occasions and situations are quite different Besides, the one is a courtesan, the other a high born married woman पुष्पेस्ताडयन्ती—Vasant soon overcomes her momentary nervousness, and knowing how to please her lover with the true genius of a courtesan strikes him with flowers प्रदोष - -which usually means 'the first watch of the night' (see Kum V. 44) is used here in the sense of 'the first

half of the night' त्वया समेतस्य &c —Cf पादास्त एव शाशन सुखयन्ति
गात्र &c Vik III 20

कदम्बेन—The Kadamba flower used as an earornament
यौवराज्यस्य —A prince who is being installed as heirapparent
The simile is bad, there is no point of similarity between the two,
except in so much as both are अभिषिक्त The 'kingdom' meant
here is the occupation of the lover's heart through the power of
love प्रधानवाससी—fine garments (as would suit her dignity).

P 204 अहमेवायां &c —shows that the Cheti had with her
a pair of dry garments brought for the very purpose, as those of
Vasant were then expected to get wet शुश्रूषयिष्यामि—The Causal
in the primitive sense, used for शुश्रूषयिष्ये अपवारितकेन—same as अपवार्य.
This stage direction is used when a character turns to another
and communicates a secret तद्मवेदपवारितम् । रहस्य तु यदन्यस्य
परावृत्य प्रकाशयते । Sah -Dar ऋजुक —Simple-minded, since he
asks such a question Had he known the power of love he would
not have asked it जनान्तिक—see p 40 and notes thereon.
भणित मया &c —see *supra* p 190 We should expect an इति
after आगत

अन्त्रितमेव—For these were the words addressed to Vasant
when accounting for the loss of the casket of ornaments
निष्प्रापयति—looks intently at, eyes carefully. वञ्चितोऽसि—since
you have not recognized it.

P 206. किं तु सत्य &c —किं तु इदं सत्य यद्वा विडम्बना—'Is this
the truth, i.e. is this the same ornament, or is it a great story
and they are going to joke with us?' प्रिय न प्रिय—Charu is glad
to see that Vasant got back her ornament, for, although he had
given her the *Ratnamala*, it was after all a settlement of the matter

विदू०—एवमिव—'I mean to ask you something like
this, viz was the thief set on by you wishing to play a good
joke upon us and to test our veracity?' Hence he asks the
question in a whisper Had he wanted simply to ask how Vasant
came by it, he would have done that openly. चेटी—(वि०कर्ण ।)
एवमिव—'e 'Not that, it was thus'—(she relates the Madamka
episode) बाह्या —i.e. am I to be excluded from the secret, is
it not meant for my ear? अनङ्गुलीयक &c —This shows that Charu
has only recently been reduced to poverty, it has not yet been an

established fact with him and so his hand passes to his ring which he believed to be there अत एव—For this magnanimity of yours, you show that you are the same in affluence as well as in indigence; for सपत्नी च विपत्तौ च महतामेकरूपता. Vasant has often given expression to this her sentence

P 208 आदित एव—goes with विकलीभवन्ति, he is not able to do anything in the least to show them धूर्तं मूढं—As there is nothing to be found in a vacant house, so nothing is to be got from a poor man तरुमिदम् &c—which cannot yield fruit The similes are not very happy.

दृष्टपूर्वं &c—An awkward comp, as Mudraka's often are, see com विस्मृत must be taken as विस्मृत विस्मरणमस्त्येषा by affixing व (अव), which is added to the words of the अर्शजादि group The word is to be explained like पीना गाव, विभस्ता भ्रातर &c, see Malli on विदित Kir. I 1 Charu means to say that he forgot his poverty in his ecstasy of joy on meeting with Vasantasena पूर्वजन is to be understood in the sense of प्रेयोजन, as meeting with an ordinary person would not make a man forget himself so far as not to remember his proper position समर्प्यता यज स्नानशादिका—He refers to the bath clout, in which the ornaments were wrapped when they were stolen, mentioned at p 118 The Vidu says this to divert Charu's attention to Vasant. again

रत्नावल्या तुल्यितु—Let to balance me against, to know my worth by offering me this necklace, i. e. to suppose me to be so very greedy of money as to require a recompense from you The poet seems to be very fond of this verb which he uses frequently in this play

क अद्वात्यति &c.—has occurred before, see III. 24. अतिमात्र &c—For he had asked a similar question before and was criticized, so she now knew that he was doing it purposely अपसारयन्निव—The Vidu drops this as a hint to Charu. that he should enter the house and retire to enjoy Vasant's company पङ्कान्तराणीव—&c—The simile is based on false analogy The shoots of the lotus stalks break through the mire, while the streams of water fall from, and do not pass through, the clouds चन्द्रस्यसनात्—The sky is fancied as being sorry and shedding tears on account of the moon being obscured by the clouds.

P 210. अर्जुनशरप्रतिकर्कशाग्नि—This is a Sakarian simile. For there is no propriety in comparing the showers to the shafts

of Arjuna which flew with such an impact as to clear the ground before him for one *Krosa* बलदेवपटः—Balarama is described as wearing blue garments, and hence is called नीलाम्बर. *Of* सकर्षण-पटनीलच्छाद्ययोपहृत इव &c. Kad. p 62, and बहसि वपुषि विशदे वसन जलदाम Gitagovinda I

पिष्टतमालः—An unguent of ground *tamala* leaves आलिप्त and उपवीजित indicate the feverish condition of the sky which is fancied as the lover of lightning अम्भोदत्तम मघः—There is a confusion of ideas here, lightning, fancied as a Nayika, is described as longing for a union with अम्भोद and (in the next line) is made to embrace the Sky The poet should have at least selected a word of the masc gender. रक्ता—(1) red, (2) in love, attached to सवालिकृति—by this Charu. suggests that Vasant. also should embrace him similarly

रोमाञ्चित—रोमाञ्चा सजाता अस्य तत् जातराम—with passion produced. कदम्बः—The body thrilling with joy at the touch &c. of a beloved is often compared to the Kadamba tree suddenly putting forth buds at roaring of clouds *Of* त्वत्सपकात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पै कदम्बै Megh I. 25, प्रथमप्रियावचनसन्धवत्स्फुरत्पुलकेन सप्रति मया विहस्यते &c Mal Madh III. 7, for a similar effect on the female, *of* सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन बाला । मरुन्नवाम्भ — प्रविघ्नतसिक्ता कदम्बवष्टि स्फुटकोरकेव ॥ Uttar. III. 42

अस्मद्विजः—मम इव विधा यस्य, i. e. a poor man like myself. *Of* the Subhashita—रटु जलधर पतन्तु धारा स्फुरतु तडिमहतोऽपि वान्तु क्षीता । इममुरसि महीषवीर कान्ता सकलमयप्रतिवातिनी स्थिता मे ॥

कामिनीनां—भूयान् कामो यातां ह्य कामिन्य women stirred up with great passion इन् here shows excess गात्रेषु—अगङ्गतप्लेषु (implied) परिष्वजन्ति—v. 1 Tho Par. may be defended on the general principle अनुदात्तेऽसत्त्वप्रयुक्तस्यात्वनपदस्यानित्यत्वात्

P. 212. स्तम्भेषु—goes with धार्यते प्रचलित &c—प्रचलित. moved from its joints, dislocated वेदिसचयस्य of the construction of the pedestal अन्तः extremities or edges यस्य; loosened from its borders स्फुटित &c—स्फुटित cracked; लेपात्—; e सुधाद्रवानुलेपस्य स्फुटितत्वात् He means—The ceiling might come down at any time owing to the cracked condition of the masonry of the upper floor, and the walls being drenched with water might give way, so it is dangerous to sit here in such rain.

अये इन्द्रधनुः &c — See our remark on माहिन्द्रेण धनुषा sl. 27, *supra*
 महेन्द्र०— A man when yawning often raises his arm, and so the
 rain-bow is aptly considered as the arm of the sky विष्वद्वहनुना—
 The chin also is extended in the act of yawning तालानुसारेण—As
 a lute is struck so as to produce high-pitched or low pitched or
 gentle musical notes, or according to the variations in the voice
 of the singer, and to the marking of musical intervals

ACT VI

The present Act is important in more ways than one. In the first place it contains the incident which gives its name to the play, *viz* the filling up of the clay-cart of Rohasena with her ornaments by Vasantasena. For it is these ornaments which, falling down from Maitreya's arm-pit, convince the judges later on of Charudatta's crime, serving as direct proof of Vasantasena's murder by him. In it also are mentioned the two events which are necessary for the further development of the plot, *viz* Vasanta's sitting by a curious accident in Sakara's car and Aryaka's escape from prison and his sitting by chance in the car meant for conveying Vasantasena to the Pushpakarandaka garden, where Charudatta had already gone to enjoy her company. Charudatta thus finds there Aryaka instead of Vasant, and the two come to be friends. It will thus be seen that the action of the play, which was tardily progressing so long, now begins to move with great rapidity and the curiosity of the beholder to know the final catastrophe is ever kept on the stretch.

P 214 युष्माकं द्यूतकर—Vasanta still addresses Charudatta as द्यूतकर although the facts were cleared up, because that is the name most dear to her on account of the ideas associated with it. पुष्पकरण्डक—*Lit* 'the basket of flowers,' abounding in flower-plants. योजय रात्रौ—*i. e.* while it was still night, meaning 'before day-break.' कुत्र सया गन्तव्य—She asks this question because she fears that Charu might have asked Vardha to take her back to her own house. निध्यति—seen closely. किं प्रविष्टा &c—*i. e.* admitted as an inmate of the house.

अपि सतप्यते—For she fears that the servants may not like their master's action in admitting a courtesan in the house.

P 216 सया प्रथमं सतः—*i. e.* I shall be the first to feel the pangs of separation. गुणनिजिता—*i. e.* न धननिजिता, and so my love is pure and sincere. आर्यपुत्र एव समाभरण—How noble is the sentiment expressed here! Her husband is her all-in all. Dhuta is shown here to be no ordinary wife who is tempted by jewels, she is the worthy spouse of Charudatta who set no value on earthly riches.

Read (स्वगत) before तद्यावद्विनोदयाम्येन, which is necessary before it and which is found in some editions.

P 218 प्रतिवेशः—प्रतिवेश अस्यास्तीति प्रतिवेशी a neighbour, also प्रातिवेशिक, by अत इतिठनौ भगवन् कृतान्त &c—this has occurred

before, see p 126, ll 18-19 Cf *infra*, X. 60 एषेदानीं—Now that she has dropped her ornaments (अनलकृता यथा तव माता)

P 220 अपेहि—अवेहि *v l* 'know' (that I won't take) जात—*Lit* 'one who is as good as born,' a term of affection to be used by an elderly person when addressing a younger person Cf गान्धारी (addressing दुर्योधन)—जात अल परिदेवितेन Veni V अपवारित—covered (as Vasant was to be carried in it). अवघाटित *v l*—'open', which is against the fact यानास्तरण—The carriage cushions नासिकारज्जुकटुकौ—resenting the insertion of—not bearing—nose-string He means—If left alone they would get unruly and carry away the car

P 222 कथमेवोपर &c—This is Aryaka, who has just escaped from the prison, the reference to him here is meant to prepare the audience for his entrance शूर—The brave servant of, a great man who should not be asked to do such deeds

किं न्विद स्फुरति &c—The throbbing of the right eye, or of any part on the right side of a woman, is looked upon as an evil omen, and is supposed to indicate some future evil, while the opposite is the case with regard to males (see *infra*, IX 10); cf पुसा सदा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजात । स्पन्द फलान्ति प्रदिशत्यवश्य निहन्त्यनुक्ताङ्गविपर्ययेण ॥ Vasantarajīya अथ वा चारुदत्तस्यैव दर्शन &c—The sight of a pious man, the mention of favourite deities, the worship of the Brahmanas &c are supposed to remove the effect of evil omens Here, however, by an irony of fate, this wish of Vasanta is not fulfilled She does not see Charu as expected by her.

P 224 भारवत्प्रवहण &c—Sthavaraka felt that the carriage was heavy, but, as it was covered and he did not expect any one to get in, he did not care to examine the inside, but satisfied himself as mentioned in the text and went on

दौवारिका—द्वारे नियुक्ता from द्वार and इक (ठक) by तत्र नियुक्त Pan IV. 4 69, gate-keepers, sentinels posted at the door to keep watch गुल्मस्थानेषु—At the police-stations, or stations generally at the four gates of a city, with small bands of armed men to keep guard and give signal of danger, and also to look after the protection of the city and to maintain order in it by patrolling the streets at night and so on Manu lays down that for the maintenance of order there should be a *gulma* for each group of two, three

or five villages according to their size, and a larger one for a hundred villages, of द्वयोस्त्रयाणा पञ्चाना मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् । तथा ग्रामशताना च कुर्याद्राष्टस्य सग्रहम् ॥ Manu VII 114 गुप्ति—The prison, here the walls of the room in which he was confined.

नरपतिबन्धना०—For the comp see com, here व्यापत्ति must be taken to mean death or destruction, as is clear from the word विशसने in the prose passage following this sl; for this sense of अव्यापन्न. कुशलमबले पृच्छति त्वा वियुक्त &c Megh. II 41; पितृव्यापत्तिशोकयो Ragh XII 56 It refers here to death under the guise of imprisonment by the king He was sure that he was confined solely for the purpose of being slowly put to death Some translate the passage as—‘the great ocean of misery and woe called the king’s prison;’ or ‘the ocean of woe resulting from misery under the guise of’ &c. But this does not seem to be intended Dr Ryder remarks—“The slight awkwardness observable when Sudraka attempts to form long compounds as in this verse (twice) and in V. 24, serves at least to help our appreciation of Bhavabhuti’s exquisite skill in handling them ” निगडैकपाश—one fastening chain

विशसने—must be taken in the sense of ‘that which kills,’ (वि + शस् + अन being added कर्तरि), being in apposition with कोष्ठगारे. It cannot be taken as the loc of purpose. For it is not a case exactly governed by the Varttika निमित्तात्कर्मयोगे, as there is no *karmayoga* here, as in the case of चर्मणि द्वीपिन हन्ति &c प्रियसुहृच्छविलकप्रसादेन—see *supra*, IV 27

वन्यनाग इव—the simile indicates the unmerited severity of the punishment and want of judgment on the part of the king दैवी च सिद्धि —The accomplishment of an object brought on by fate, what fate means to accomplish सिद्धि does not mean here ‘superhuman power’ The idea is the same as that in को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तोर्द्वाराणि दैवस्य पिघातुमीष्टे Uttar VII 4, though somewhat differently expressed

P. 226 अदत्तदण्ड —With the fastening rod not drawn out, : e open अनायतार्गलं v l —अनायता not very long : e partly broken अर्गला the fastening bolt or rod यस्य, qualifies गृहं मम तुल्यभाग्य —shows that his house also was demolished by the king’s order when he was taken prisoner

अत्र तावत्प्रविश्य—Because the owner being similarly circumstanced would take pity on him and would not hand him over to the police in case he was discovered

गोष्ठी—a company, a pleasure-party विषमशीलैः—Perverse-tempered, i.e. who would not sympathize with a sufferer वित्तिकतत्वात्—On account of its being unattended by men, solitary.

बहिर्यानि—बहिर्यानि गमन अस्य that has to go out, i.e. going outside the city कथं नूपुरशब्द —It is strange that the driver should have mistaken the clank of the chain for the jingle of anklets, even supposing Aryaka to have walked very cautiously to the carriage The poet himself sees the impropriety of this, since he adds further on the epithet पादोत्फालच्चालिताना by way of explanation Again, it is difficult to understand how he should have asked Vasant to mount the car without assistance, when she required assistance even in getting down, see *infra*, p 246 ll 13, 14,—or without raising the yoke to allow her to do that, when even a male like Chandanaka required it in order to get in, see p 234 (अरे उन्नमय घुर), —or without removing the screen, as the carriage was covered

पादोत्फाल०—Set in motion or shaken by the raising up of the feet when mounting the car विश्रब्धा—in full confidence, calmly, as if nothing has happened भित्त्वा—(1) piercing with alaram (in the case of the king)

P 228 प्रतोली—The central or main road (ग्राममध्यमार्ग) प्राकारखण्ड —Part of a broken rampart विश्रब्धा —Full of trust, i.e. without fear, or it may be taken as a voc, 'my trusty men' गोत्रान्तर—To another dynasty, cf उच्छिन्नाश्रयकातरेव कुलटा गोत्रान्तर श्रीगता Mud VI 5 लघु कुरुत—take quick action, look sharp

त त—*scil* देश region, यत्र यत्र शङ्का जायते त त देश is the construction, it may also be rendered as तत्तत्स्थान Some give योजयत as the Chhaya of जोहह, in which case the meaning is त त पुरुष योजयत अन्वेष्टु Cf with this Veni VI 2

Having given the above directions to his followers, Chan turns to Viraka and says—किं किं दर्शयसि—'What, what is it that you are bringing to my notice? You say with confidence (that Aryaka has escaped). What fated man is he who having broken off the fetters is taking away &c' Chand. says this, as he was

sure that Aryaka could not have escaped from the prison without the help of an accomplice

कस्याष्टमो &c —He means—‘Who is he whose death has approached?’ The positions of the planets from one’s natal zodiacal sign mentioned indicate dire calamity and death. Thus, the sun in the 8th zodiacal sign from one’s natal sign indicates death, the moon in the fourth, a stomach-disease (कुक्षिरोग), Venus in the sixth, mental depravity, Mars in the fifth, destruction or loss, Jupiter in the sixth, sorrow and trouble from the enemy, and Saturn in the ninth, loss of wealth, indigence. See com Prithvidhara quotes from Varahamihira’s Brihatsamhita Adh 104, slokas 6, 8, 36, 14, 25, 28, 44. In these quotations the last line contains the name of the metre of sl. The corrected text of Pri’s com is as under—

रुक्मासौ चाष्टमस्थे भवति सुवदना न स्वाऽपि वनिता । इत्यष्टमरविफलम् ।
चतुर्थेऽविश्वास शिखरिणि भुजङ्गेन सदृश । इति चतुर्थचन्द्रफलम् । षष्ठो भृगु
परिभवरोगतापद । इति षष्ठभागवफलम् । रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे तनयकृताश्च
शुचो महीसुते । द्युतिरपि नास्य चिर भवेत्स्थिरा शिरसि कपेरिव मालती कृता ॥
इति पञ्चममङ्गलफलम् । न सखीवदन तिलकोज्ज्वल न च वन शिखिकोकिल-
नादितम् । हरिणप्लुतशावविचित्रित रिपुगते मनस सुखद गुरौ ॥ इति षष्ठजीवफलम् ।
गच्छत्यध्वान सप्तमे चाष्टमे च हीन स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीनचेष्ट । तद्वद्वर्मस्थे
वैरहृद्रोगबन्धैर्वर्मोऽप्युच्छिद्येद्वैश्वदेवी क्रियाद्य ॥ इति नवमशनैश्चरफलम् ॥ In
these quotations रिपु means the 6th and वर्म the 9th position. The
position referred to here are from the *chara* point of view, i e to
be measured from the zodiacal sign in which the moon is at the
time of the birth of a person जीवति चन्द०—He means—While
Chan lived, the offender cannot live. We shall soon find that
this resolve of his is only lukewarm, and yields to the higher
sentiment of sympathy for the deserving sufferer. The gist of
Chand’s speech is that the terror of his name ought to deter any
one from effecting Aryaka’s release, and that he would rather
disbelieve the story of his escape.

P 230 चन्दनक शपे &c—Viraka, finding that Chand. is
loath to believe him, solemnly declares that what he said was
the fact खुदित—पलायित (has escaped), acc to L D, छिन्नबन्ध
(has broken his bonds and run away), according to others
अपवारित—Veiled, covered Pri reads उद्घाटित, which means
manifest to view, i e in broad daylight

आर्यचारुदत्तस्य—*i e* having absolute confidence in the loyalty of Charudatta (who would not do anything against the king)

P. 232 क आर्यचारुदत्त —Viraka means—Of what significance is Char. or Vasant ? *i e* that is no consideration with us when we have to do an imperative duty यद्यार्यचारुदत्त &c —This shows what profound regard Chan had for the two

गुणारविन्द—Who is attractive by his virtues as a lotus is by its fragrance and beauty शीलमृगाङ्क—शीले शीलेन वा मृगाङ्क इव आल्लादकरस्त as gladdening as the moon by his disposition, or, as in the Com, 'from whom shines शील (virtuous conduct) like moon light from the moon' आपन्नदुःखमोक्ष—wherein the misery of the people in distress finds its end, *i e* who puts an end to &c तिलकभूतौ—तिलकौ भूतौ a comp सुप्सुपा प्राप्ते च राजकार्ये &c —This shows Viraka's high sense of duty and his unflinching loyalty to his master

पूर्ववैरी, पूर्वबन्धु —The one is my enemy, the other a friend, in a former life विवाहे च &c —एककार्यनियोगे in this case means दहन-कर्मणि Both the fires discharge the same duty, *viz* that of consuming what is thrown in them, but the one is auspicious, as it leads to the union of the husband and wife, and contributes to happiness, and the other is dismal and causes pain and sorrow (दहनकर्मनियुक्तयोरपि एक शुभोऽन्यस्त्वशुभ)

तन्त्रिल —' taking care of the king's affairs' (and not negligent like myself) this is meant as a taunt to him सेनापति —Viraka was the chief of the police-force (नगररक्षाधिकृत Act IX) and also the chief magistrate of the city (प्रधानदण्डधारक &c p 242). Chand, it seems, was a military officer, and perhaps had a higher authority than Viraka त्वमपि राज्ञः &c —Viraka says this to please Chandanaka

भीमस्यानुकरिष्यामि—Bhima required no other weapons than his arms when fighting. This is in imitation of Bhasa—सहजो मे प्रहरण भुजौ पीनासकोमलौ । तावाश्रित्य प्रयुष्येय दुर्बलैर्गृह्यते घनु ॥ बाहूरक्षौहिणी यस्य निर्व्याजो यस्य विक्रम । Pancharatra II 55, 56 व्यायच्छत —struggling, contending with arms

यः खलु शरणागतं त्यजति—Of the words of Rama who quotes the sage Kandu in support of his statement when he extended protection to Bibhishana —बद्धाञ्जलिपुट दीन याचन्त शरणागतम् । न

हृन्त्यादानृशस्यार्थमपि शत्रु परतप ॥ आर्तो वा यदि वा दृष्ट परेषा शरण गत ।
अरि प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्य कृतात्मना ॥ स चेद्भ्रयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि
न रक्षति । स्वया शक्त्या यथान्याय तत्पाप लोकगर्हितम् ॥ विनष्ट पश्यतस्तस्य
रक्षण शरण गत । आदाय सुकृत तस्य सर्वं गच्छेदरक्षित ॥ एव दोषो महानत्र
प्रपन्नानामरक्षणे । अस्वर्ग्यं चायशस्य च बलवीर्यविनाशनम् ॥ Yuddha-K Ch
18, Sls. 27-31

पत्ररथ — A bird, पत्र the wing रथ इव यस्य शाकुनिक —
A fowler, a bird catcher, शकुनान् हन्ति इति, fr शकुन and इक (ठक्).
एषोऽनपराध &c — On seeing Aryaka in the carriage and having given
him the word of safety, Chan finds himself in a fix He remem-
bers his duty to the king Aryaka, however, was innocent, he
was the friend of Sarvilaka to whom he owed a debt of gratitude
for having saved his life (which is, however, not referred to in
the play), the carriage belonged to Charudatta who would be
involved in the matter for no fault of his All these considera-
tions weigh heavily with him, and he determines to carry out
his promise to Aryaka.

भीताभयप्रदान &c — Of न गोप्रदान न महीप्रदान न चान्नदान न तथा-
स्तम्प्रदानम् । यथा वदन्तीह महाप्रदान सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ सर्वकालसमृद्धस्य
अश्वमेधस्य यत्फलम् । तत्फलं लभ्यते त्रस्ते रक्षिते शरणागते ॥ Hit IV 62, 63 *

दृष्ट आर्यं — Chand got down so quickly that he had scarcely
time to collect his thoughts, and in his hurry and confusion he
was about to say आर्यक, but he suddenly checks himself and
says आर्य

P 236 घर्घर—*Lat* gurgling, faltering त्वमपि—Even a sturdy
and brave man like you

खशखत्ति &c — म्लेच्छजातीना, here 'mlechchha' means
a non-Aryan, a barbarian Some of the tribes mentioned here,
which must have been well known in the days of the poet,
cannot be identified now, as observed by Wilson, but they were
mostly natives of South India खश—The Khasas are mentioned
in Mud V 11, but they were a northern tribe and cannot be
intended here विड probably stands for विराट or Berar, द्राविड
is आन्ध्र or Tailangana, चोल is the modern Tanjore, it is men-

* The importance attached to the duty of affording protection to those
who solicit it is repeatedly urged in the Hindu writings This feeling seems
to have pervaded the heroic times both of Greece and Rome, and to have
secured Adrastus an asylum at court of Croesus and Coriolanus a refuge in
the halls of Aufidius (Wilson)

tioned in the Vikramankadevacharita, see III 66, &c The mlechchhas did not, it seems, much observe the distinction of gender Cf the precept दुष्टाञ्जसद्दान्मा प्रयुक्षमहि स्लेच्छाश्च मा भूमेत्यध्यैय व्याकरणम् ।

कर्णादिकलह—seems to mean, from the context, a quarrel purposely stirred up It seems that the people of Karnataka were notorious, in the days of the poet, for their spirit of quarrelling and using grossly abusive language कस्त्व—‘who are you to question my testimony?’ पूज्यमान &c—As you are respected by the people, being the king’s favourite, you do not remember your low caste को भणतु—Who will declare it? It is so execrable

P 238 शीलविभवेन—owing to the nobility of my disposition, I am too noble minded to utter it कपित्थेन भग्नेन—‘What is the use of breaking a *kapittha* fruit? Only its worthless and ugly inside would become known’ From this it seems that *kapittha* is here used in the sense of the Marathi कवडळ, which has a gaudy exterior but is worthless when broken सज्ञा ददाति—he indicates by gesticulating several acts of a barber that he is a barber These are explained in sl 22

कूर्चग्रन्थि—The beard-root, i e the whole beard taken together सस्थापन—Lit one who gives it a proper shape, hence, trims it सज्ञा ददाति—i e to indicate that he belongs to the family of a shoe maker, or leather-tanner

जातिस्तव विशुद्धा—said ironically भेरी—A large kettle drum, विभेत्यस्या रवात् इति भेरी पटह—A drum with a less frightful sound, cf पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्र Ragh IX 71 अह चर्मकार—In Shakespeare’s *Henry VIII* the lords call Wolsey ‘a butcher’s cur’

P 240 चतुरङ्ग &c—चतुर्णामङ्गानां समाहार चतुरङ्ग viz the two hands and the two feet, with which he had struck him कल्पयामि—L D gives कर्तयामि as the Chhaya, in either case the meaning is ‘cause to be cut’ (राजभटैरिति शेष L D), hence, ‘I shall have you quartered.’ Srinivasa Sasiri takes चतुरङ्ग in the sense of पुष्टमङ्ग (your fat and burly body), remarking बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि, सर्वं चतुरस्र, इत्यादिषु पूर्णं चतुरस्रपदप्रयोगादिहायमर्थं But is this far fetched and quite beside the mark. शूनकसदृशेन—merely barking like a dog, nothing serious can come out of your threats आर्यं वसन्तसेने—He addresses Aryaka as Vasant in order to lull all suspicion on the part of the driver and the bystanders

स्पन्दते दक्षिणो भुज --The throbbing of the right arm in the case of males augurs good fortune *Of* अङ्गदक्षिणभागे तु शस्त प्रस्फुरण भवेत् । अप्रशस्त तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ Matsya-purana See *supra* p 222, and comp अभिमतफलशरी चार पुष्फोर बाहु । Bhatti I 27. विज्ञप्ता--(1) Requested by me, (2) To whom I have made known myself प्रत्ययिता--(1) In whom confidence is produced about safety by me, (2) If you realize the prophecy, प्रत्यय सजातोऽस्या न लुब्ध --I do not say so through greed of a reward in case the prophecy is fulfilled ब्रूम --The pl is by अस्मदो द्वयोश्च Pan. I. 2 59 अस्मद् may be optionally used in the pl even when the speaker happens to be one individual

चन्द्रशीलाढ्य --चन्द्रवच्छील तेन आढ्य richly endowed with चन्दन भो स्मरिष्यामि--This speech is जनान्तिक (not to be heard by the driver) अभय &c --Construe यथा देवी शुम्भनिशुम्भौ हत्वा देवेभ्योऽभयमददात्तथा हर इ० तव शत्रुपक्ष हत्वा &c

Sumbha and Nisumbha were two demons, brothers, who practised penance for thousands of years and propitiated Siva who conferred upon them a boon that in riches and strength they should excel the gods In their exultation they warred against the gods and oppressed the world The gods, at the advice of Brahma, Vishnu and Siva, applied to Durga, who fought with them, defeated their forces, slew their commanders Chanda and Munda, and finally killed them This story is given in the 5th and the following Sections of the Chandipatha, of the Markandeya-purana

P 242 अरे निष्कामत &c --(Read निष्कामत for निष्कमत), अरे shows surprise निष्कामत qualifies आर्यकस्य (to be supplied from the context) L D also says the same Chand looks at the curtain and beholds Sarvilaka following the car at close quarters Sarvilaka, it seems, was brought there by chance He did not know that Aryaka was in the car Had he known it, he would have asked his friend to get down at some suitable place on going out of the city But we find no trace of him in the next Act The poet has achieved a double object by thus suddenly introducing him here He gives Chandanaka to understand that Sarvilaka had his hand in the release of Aryaka. But he keeps him off from Charudatta, for, his introduction to him

at this stage would not have served any dramatic purpose. It would have marred the effect which is produced by his introduction to Charu in the tenth Act as the chief organizer of the whole plan भवतु—Well, let him go, it is a desirable thing प्रधानदण्ड—*cf supra*, प्रधानसभिको भायुरी मया विरोधित &c p 84 अहमपि—I also (like Sarvilaka)

ACT VII

This is the shortest Act in the play containing only one incident, but it is an important one, it is the accidental friendship between Charudatta and Aryaka

P 244 वणिज इव &c —Similarly Kalidasa compares mountains to merchants in Vik IV 4 (धारासारोपनयनपरा नैगमा सानुमन्त) शुल्क—the tax or toll due to the king, घट्टादिदेय शुल्कोऽस्त्री । Amara The bees gathering honey are here compared to men collecting taxes, but it is not a happy simile, toll is not collected from every article for sale अक्ष —The axle परिवर्तन—change (of the axle, i. e. putting in another) छिन्नोऽय वा—This cannot cause any perceptible delay वत्मन्तो—कर्मन्तो ० १ / left on the road at the close of the work (repair of the road &c), is preferable to वत्मन्तो ०, where अन्त has to be taken in the sense of मध्ये 'in the middle,' which is rather forced स्वेर—easily, as he lists गुप्तायक ०—गुप्त. आर्यक यस्मिस्तत्प्रवहणम्

सावशेषापसार —whose escape is incomplete, yet to be fully effected साधोस्तु याने—The fact that the carriage belonged to a good man, who would never betray him, is, however, assuring to him परभूत इव &c —The simile refers to the habit of the cuckoos to get their eggs hatched by crows Cf Sak स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजै परभूता खलु पोषयन्ति । V 22

Dr Ryder quotes the following (which will be interesting to the student) from D D Cunningham, *Indian Friends and Acquaintances* (New York 1904) pp 64-65—"The order of events is this—When everything is ready and a desirable nest has been chosen, the cock-koi, conspicuous in his shining black plumage and crimson eyes, seats himself on a prominent perch, whilst the hen, in modest speckled grey garb, lurks hidden among dense masses of neighbouring foliage He then lifts up his voice and shouts aloud, his voice very soon attracting the attention of the owners of the nest, who rush out to the attack and chase him away Now comes the chance for his wife, who forthwith nips in to deposit her egg "

P 246 अस्मात्—The reading व्यसनार्णवोत्थित is more forcible, no doubt, than the one in the text, but then grammatical structure becomes rather loose, as अस्मात् must be taken with the prior member of the Comp अस्मात् may also be taken separately in the sense of 'from my doing so,' but it is not a good way ईदृशी दशा—i. e. wearing fetters धृत्—supported, or, saved Cf *infra*, Sl 7.

किं निगडेन बद्धौ &c —The Vidu's witticisms are often so meant as to foreshadow some event of that sort Cf with this किमत्रोज्जयिन्या चौरोऽपि नास्ति p 108 वसन्तसेन —The Vidu, on seeing Aryaka in the carriage, humorously describes him thus JV explains—वसन्त the spring सेना यस्य स कामदेव करिकरसम०—That is, having long and very stout hands Cf करिवरकरबाहु Bhasa's Madhyamavyayoga I 6 These physical marks indicate royalty पृथुतरसमवक्षा —is the same as Kalidasa's कपाटवक्षा (Ragh III 34). ताम्र०—ताम्रत्व indicates martial spirit असमान—A thing unworthy of him गोपालप्रकृति—गोपाल प्रकृतिर्यस्य born of a cowherd, i e, a cowherd by birth

P 246 स्नेहमयानि &c —He means—You have bound me (to you) by chains of love which are harder than those of steel सगच्छस्व निग०—Maitreya says this to Charudatta 'Accept these fetters of love, which bind him and you,' i e, accept his friendship एषोऽपि मुक्त —Or एष विमुक्त, he is entirely set free. Some take सग० to mean 'come in contact with,' 'put these fetters on your feet,' but the very conception of this idea is horrible Maitreya, although sometimes apparently uncharitable in his remarks, is not so silly as to say this at such a time and in the very presense of Aryaka, the future, king His love for Charu would never allow him to think of fetters on Charudatta's feet Again, to have this meaning, we expect निगडानि to be in the Instrumental Or, the Vid may be saying this to the Cheta Take up those chains (for being thrown away)' Dr Ryder also says—There seems no reason why Mait should say 'Be united with the fetters'

'It is just possible,' he adds, that 'there is a smutty pun in सगच्छस्व, that Mait means to hint that Charu, not being able to be united with Vasant, must be content with what has actually come in the cart, namely the fetters' We have quoted this as a fine specimen of the exercise of critical wit The Doctor himself observes 'But this does not explain the case of निगडाद्.'

षिक् शान्त—Charudatta does not like the idea of leaving Aryaka so abruptly स्वयग्राहप्रणयेन—स्वय ग्राह the acceptance of the car for driving in, तत्र प्रणय courtesy or favour. Cf कण्ठे स्वयग्राहनिषक्तबाहुम्। Kum III. 7 Some grammarians object to the form ग्राह, it should be ग्रह Others hold that it is allowable For the full discussion of this point see our note on the sl from Kum. अलघुसचारा—He means—On account of the feet being heavily

fettered for a long time he would not be able to walk quickly (with natural ease), and this will rouse suspicion लघुसंचारा—
 १ १ Will make little progress संचारा—१ १ The concealment of your being fettered will not be easy, as you will have to trudge on प्रवहण विश्वासम्—For, nobody would think that a state criminal can be driving in a carriage क्षेमेण व्रज &c—The dialogue here is in the Sardulavikrīḍita metre, broken up as necessary This practice is not rare in Sanskrit, cf Uttar. I 33, Mal Madh III 18, X 8, and such subhashitas as कस्त्व भो कथयामि दैवहृतक मा विद्धि शाखोटक &c,—or कस्त्व भद्र खलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थायते &c Sometimes the speaker is the same, but his speech is interrupted by prose passages spoken by others, Mud VI 16, and Ratn IV 19 will serve as instances. स्वात्मापि &c—may be a question—‘Can anyone’ &c, or we may supply (and this is better) त्वा विस्मरिष्यामि चेत् I shall forget myself as well The meaning is, ‘you are my very soul’

P 250 यदुद्यते पालके &c—With the readings in the footnote and the omission of न, the meaning is—When Palaka is bestirring himself with effort, there is great guarding, i. e. every nook and corner is vigilantly guarded (by the officers) व्यलीक— a very serious or heinous crime This is a word of constant occurrence, see Sak VII 24, Ratn III 15 &c चारदण्ड्या—see Kam Nit XIII 29 Cf गाव पश्यन्ति गन्धेन वेदै पश्यन्ति च द्विजा । चारै पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना. ॥ And Ramayana—यस्मात्पश्यन्ति दूरस्था सर्वानर्थान्नराधिपा । चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानश्चारचक्षुष ॥ See also Kir. I. 4

अनाभ्युदयिक—see Com, not leading to prosperity, inauspicious श्रमणक—The sight of Sramanaka was considered inauspicious probably because of his shaven and uncovered face The Sramanaka is the same as the Samvahaka of Act II

ACT VIII

ACT VIII is a continuation of the second part of the preceding Act, the scene is the same, viz. the garden *Pushpakarandaka*, and it is introduced by the entrance of the Sramanaka mentioned at the end of the last Act. Its principal events are the strangling of Vasantasena by Sakara followed by her apparent death, and the ascetic's noticing her revive and taking her to his abode. The narrative proceeds smoothly, being interrupted out of dramatic necessity only in two places, once at p 264, and again at p 290.

P. 252 चीवर—*a garment worn by ascetics (मुनिवास । शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूति ।)* सयच्छत निजोदर—*Restrain the cravings of your stomach, do not be solely devoted to the feeding of the body* नित्य जागृत &c —*Keep awake by sounding the drum of contemplation, thinking of God, always remember that the happiness the world gives is not permanent. This is the Vedic precept also Cf उतिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । Kathopanishad III 14, and या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी । Bg II 69* विषभा—*Difficult to be caught ; e controlled अनित्यतया—अनित्यमिति शरीरादिक सर्वमिति शेष , looking upon all mundane things as not permanent धर्माणा शरणमस्मि—I have become the abode of religious duties only, i e am solely devoted to their performance*

पञ्चजना —*The five persons, i e the five senses, which lead away a man. The comp with a numeral is allowed when the whole is a सज्ञा (a name or a technical term of science), e g सप्तर्षय, पञ्चजना &c Cf यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित । Bri Up IV 4 17* स्त्रिय—*the woman, i e अविद्या wrong knowledge, Nescience. For the effects of अविद्या see Mund Up 1 2 8-10. The doing away with Avidya, the purification of the mind, and the destruction of Ahamkara, are necessary for the attainment of Moksha even according to the Vedanta theory.*

ग्राम—*The village, i e the body with the जीवात्मा in it रक्षित—prevented from going astray अबल चण्डाल --The fiend Egoism, अबल कृत being rendered helpless (अविद्यातत्कार्यसहायरहित कृत) स्वर्गं गाहते—attains *summum bonum*. The word स्वर्ग is used here in the sense of 'permanent happiness' (and not that obtained in Indra's *svarga*), cf यन्न दुःखेन सभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीत यत्तत्सुखं स्वपदास्पदम् ॥ Pri reads अबल क्व चा०. where*

व (where, by whom) does not fit in with the context A the best it may be taken as चण्डाल अबल निर्वल सन् व्व मारित, अबल कृतश्चेत् स्वयमेव नश्येत् इत्यर्थः । The metre is faulty, some long syllables must be read as short and *vice versa*, see Com This enigmatical way of presenting some of the truths of Vedantism has been popular with writers from the Vedic period down to the time of Marathi writers like ज्ञानेश्वर, एकनाथ and others शिरो मुण्डित—Like the Buddhas, the Brahmana-bhikshu also must have his head and chin shaved, cf क्लृप्तकेशनखश्मश्रु पात्री दण्डी कुसुम्भवान् विचरेन्नित्यो नित्य सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ Manu VI. 52

किमर्थं मुण्डित—He means—Unless there is *Chitta-suddhi* outward shaving is useless, it becomes a mockery गृहीतकषायो—
e, immersed in a liquid of a dull red colour (made from a paste of an ochreous clay)

P 254 गामिवापवाहयति—Mr Apte in his Dic gives to अपवह् *Caus* the sense of 'to cause to carry the yoke,' and cites this passage in illustration, so he evidently bases his meaning on this passage alone But it seems to be conjectural The idea of making one bullock carry a yoke is very strange. So the real meaning seems to be 'turns him away' by seizing him by the nose like a bull after having passed a rope through the septum of his nose (भृत्येन गामिव नासिकां विद्ध्वा भिक्षुमपवाहयति) आपानक०—आ सभय पिबन्त्यत्र इति आपान, from पा and aff अन (त्युट्) अधिकरणे, आपानमेव आपानक a drinking party (कन् स्वार्थे), for this sense cf सर्व एव सिद्धविद्याधरलोक कुसुमाकरोद्याने आपानकसुखमनुभवति &c Nag III. p. 50, ताम्बूलीना दलैस्तत्र रचितापानभूमय । Ragh IV 42 रक्तमूलक—It was a practice of drinkers, it seems, to eat a red radish as a relish to induce thirst and to give zest to liquor

निर्वेदधृतकाषाय—काषाये घृ means 'to turn a recluse' He has become a Bhikshu, being tired of the world, and so deserves pity and not molestation

अशरणशरण०—अशरणानां शरणा the refuge of, प्रमोदा भूता प्रमोदभूता । सह सुपेति समास । अशरणशरणाश्च ते प्रमोदभूताश्च तै or ०शरणानां प्रमोदार्थं भूतै उत्पन्न क्रियमाणचारुकर्म—This should better have been compounded as ०प्रमोदभूततरक्रियमाण०, but the connexion can be easily understood, and so it is left out (सापेक्षत्वान्नित्य-समास), क्रियमाण चारु कर्म (such as supplying shade, providing fruit and flowers &c) यस्मिन् अगुप्त—A pun on the word गुप्त—

(1) not protected from, open or accessible to all, (2) not guarded, unrestrained, licentious. The word शुभात्मना instead of दुरात्मना would have made the simile very appropriate, but the poet intends a secret fling at Sakara (तव हृदयमिव) and so uses the word दुरात्मना, to the detriment of the beauty of the simile अनिजितोपभोग्य—(1) अनिजितं च तदुपभोग्यं च to be enjoyed and to be considered as not conquered, i.e. giving full freedom to the people in the pursuit of their pleasures, so that they should not feel that they are conquered. A king who has to gain the affection and loyalty of his new subjects has to do this. (2) To be enjoyed without restraint, अनिजितमनिर्बन्धं यथा तथोपभोग्यम् । उपासक —‘A worshipper of Buddha,’ a formal way of addressing a stranger, whether a follower of Buddha or not. Also, one who ministers to the comfort of others, such as a sudra, a barber &c, in which sense Sakara purposely understands it. This shows that the Sakara is not altogether a fool.

शलावके (चार्वाक)—L. D चारु मनोहर लोकसमतत्वात् वाको वाक्य यस्य. Name of a sophistical philosopher (said to have been a pupil of Brihaspati), who was an atheist out and out and advocated materialistic doctrines, denying God or heaven alike. Sakara again puns or blunders on the words घन्य and पुण्य. By घन्य he understands ‘a materialist, an infidel, घनमर्हतीति घन्य one who thinks of money (अर्थ) only, i.e. the pleasures it brings one, and does not care for धर्म, or घन लब्धा, यत् being added by घनगण लब्धा Pan IV. 4 84. Some render शलावके by शरावक in Sanskrit, taking it to mean ‘an earthen pot’ (for keeping corn), the prakrit घण्णे being rendered by घान्य. Next Sakara understands पुण्य in the sense of a कोष्ठक which L. D takes to mean ‘a brick trough for watering cattle’ (which gives पुण्य to one constructing it—यत्र पशवः पानीयं पिबन्ति तत् कोष्ठकं हि पुण्यं प्राप्यनुग्रहात्) Or कोष्ठक may mean ‘a granary’ पुण्णे Prak being rendered by पूर्ण. Next Sak perversely asks ‘Am I a potter?’ A potter obliges poor people by making cheap pots for them. पुणति (fr पुण् 6 P to do a good thing) इति पुण (इगुपघ-त्वात्), पुणे साधु पुण्य, तत्र साधुरिति यत् कुलित्यब्ज—यस्य च is a technical term in medicine, it means the liquid turned somewhat viscous, obtained by boiling in water some corn (generally मुद्ग) Marathi मूग, here *Kulutha*, Marathi कुलीय)

शबलानि *v l* —of a varied colour. " This reading of Stenzler and J V seems preferable and has considerable authority " Dr. Ryder ० प्रहारिक—एक प्रहार जीवितापहारित्वेनास्त्यस्य by adding इक (इन्), one to be killed with one stroke, *i.e* 'I'll 'dispatch you with one blow'

तथैव—Just as it was when he got shaved and entered upon an ascetic's course of life केशविरहात् is significant Although there is no hair, his brow is not darkened being sunburnt, hence his conversion must be very recent जीवरक्त—Because the Bhikshus wear one garment in their peculiar manner, one end of which they pass lightly across the shoulder which by its friction causes a scar there नाम्यस्ता &c—His manner of wearing the brown garment which is harsh to touch shows that he has not yet been mured to it कषायरक्त वस्त्र कषायवस्त्र, a comp of the Sakaparthivadi class, otherwise we should expect काषाय० By रचना Pri understands the proper dyeing of the garment also, see com दूर निगूढान्तर —(the other hem of the garment) which has covered the body to a great distance below (*i.e* more than enough—which shows that he is not yet properly used to it) पटोच्छ्रयात्—on account of the bagging of the body of the garment ' And he has not learned the (proper) arrangement of the yellow robe, and the hem of the garment, by which the middle part is quite concealed, loose because of the bagging of the cloth, does not fit on his shoulder " Dr Ryder

P 258 विपर्यस्त०—विपर्यस्ताः perverse मनसश्चेष्टा the operations of the mind येषां or विपर्यस्ता मनश्चेष्टा actions च येषां वर्ष्मन् the body, वर्ष्म देहप्रमाणयो Amara, for the other sense see Ragh. IV 76

कठोरनिष्पन्द०—कठोरा full grown निष्पन्दा steady, *i.e* close-sticking लता &c, see Com, or, 'in a mercilessly hard and steady embrace' निवृत्तिं यान्ति—Feel entirely happy, *cf* सदृश मिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयाऽनितया रजनीवध । Ragh IX 38

P. 260. पनसफलानीव—We can expect such a simile from Sakara only सूर—The sun, सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान् (impels men to action) इति सूर, fr सू 6 P and र (Unadi कृत्) कुपित-वानर०—Here a red faced monkey is to be taken समान इव पश्यति सदृश Another simile worthy of Sakara's wit हतपुत्रगतेव—This

is one of the rare instances in which Sakara's knowledge of history is correct

गान्धारी—गन्धाराणा जनपदाना राजा गान्धार तस्य अपत्य स्त्री गान्धारी
She was the daughter of Subala, king of the Gandhara country,
and wife of Dhritarashtra As her husband was blind and lost
to the comforts of sight, she, like a true Pativrata wore a screen
over her eyes to reduce herself to his condition **गोकुल**—A herd
of cows सजातीयै कुल Amara *Cf* पत्रच्छायासु हसा मुकुलितनयना
दीर्घिकापद्मिनीना &c Malav. II 12

P 262 भाव, भाव, शकुनि खग &c. नर पुरुष &c, and गृह शरण, are
instances of Sakara's tautology गृहशरण may, however, be taken as
गृह शरण sole refuge येषां ते गृहशरणा तथा निषण्णा, मम शिरसि निलीन.
is व्याहृत, मध्याह्नसूर्यकिरणानां सवत्र प्रसृतत्वात् छाया निषण्णत्वाद्वा निर्वहन्ति —
pass the heat (i.e. noontime) **जीरक**—Cumin seed भद्रमुस्ता—
Orris root वचा—a kind of aromatic root (उग्रगन्धा) **गन्धयुक्ति**—
A pounding together of fragrant substances Although the things
mentioned here have a strong smell, they are not all pleasant
ones and they have nothing to do with the improvement of voice
Sakara is evidently punning on the word गन्ध in गन्धर्व

व्यावारित—Amplly sprinkled over with ghee, and fried **पार-**
भूतीय—From परभृत a cuckoo

P 264 **विसृष्टल**—‘out of joint,’ ‘changed upside down’

घुरघुरायमाण—Croaking, rattling, Pres p A' of the Denom.
fr घुरघुर, घुरघुरो भवति घुरघुरायति-ते। लोहितादिडाग्भ्य इति क्यप् (य)
See note on खटखटायते p 10

P 266 **अहमात्मनो न भवि०**—I shall lose myself, I shall
die, it will be no loss to anybody else (*cf* Marathi मी आपला)
अभ्यन्तरक—Admitted to one's secrets, a confidant

P 268 **मृतोऽसि**—Sak says this humorously instead of
saying मृतोऽस्मि Sakara, who is far more cunning and shrewd than
he appears to be must have known at a glance that the woman
was Vasantasena; but he says so purposely, probably to see
what Vita might do See Sak's speech on p 271 (यदि राक्षसी &c
मुषितो &c.—is विपरीतोक्ति (see com) as is Sak's characteristic
चक्षुःशब्दे—with your eyes obscured, i.e. dazzled by the glare of
the mid day sun. You might have mistaken the robed figure

of Sthav, which was before your eyes, for that of a woman सकञ्चुका—is necessary for the figure being mistaken for that of a woman

अवनतशिरस —For a gentleman must not look up and gaze at a stranger woman's face This brings out Vita's sense of modesty and decorum He wants to be reckoned as a gentleman in an assembly (सदसि गौरवप्रियस्य) पथि वृषभा इव —This is the habit of bullocks For the idea cf एता रावणजीमूताद्वाष्पधारा विनि सृता । विभान्ति राममासाद्य वारिधारा वृष यथा ॥ Bhasa's Abhisheka, VI 10, and आसारवर्षमिव गोवृषभ सलील । Madhyamavya 40 सशयितास्मि—I am placed in jeopardy को दोष —'What harm, what danger is there in this ?' Vita says this as he found his master accusing Cheta of cowardice

P 70 कथ शृगाला &c —Sakara says this in his usual humorous way to frighten Vita These are bad omens

०प्रतीकाश—Words like नीकाश, प्रतीकाश express सादृश्य or resemblance when used at the end of compounds पुलिना०—implies a spotless way of living Here Char and Sakara are indirectly described, and so the fig of speech is अप्रस्तुतप्रशसा

वसन्तसेने—This is of course said in a suppressed voice. जननीवशात्—Yielding to the persuasion of your mother. Ignorant of the true fact, Vita naturally makes a supposition For he knows how his master had sent a carriage with a costly present previously to Vasan's mother, asking her to send her daughter to his mansion See p 134

अशौण्डीर्यस्वभावेन &c —Vita wanted to complete his sentence by adding आगतासि &c But on finding her nod a 'no' for what he said, he says—'If you did not come at the bidding of your mother (यदि न जननीवशात् तर्हि) then it must be I think (इति मन्यते) on account of the natural propensity of a courtesan that disregards self-respect or pride and leads her to serve a great man' It cannot properly be taken to mean 'Sakara is thus honoured by you', as some take it, not knowing the real fact he makes this guess, and that she should not feel abashed he adds नतूक्त &c समम्पचर भद्रे &c —See I 31

यदि राक्षसी &c —Sakara is too shrewd to be deceived by Vita किमनेन निरु०—What is the use of scrutinizing the matter ? Why go deep into it ? उद्यानपरपरया—so as to avoid the sun

धुर्याणां—He uses the pl., as he is speaking in general, 'thus the bullocks get rest' धुर वहतीति धुर्य, धुर takes in this sense the affixes य (यत्) and ढक् (एय), so धौरेय also तिष्ठ तिष्ठ, न हि न हि—This shows the extreme fickleness of Sakara's mind

P. 272 दुष्कर विष &c,—*ie* it is difficult to turn a villain into a good man Pandit Hiranand quotes—न विषममृतीकर्तुं शक्य प्रयत्नशतैरपि त्यजति कटुता न स्वा निम्ब स्थितोऽपि पयोहृदे गुणपरिचितामार्गं वाणी न जल्पति दुर्जनश्चिरमपि बलाध्माते लोहे कुन कनकाकृति ॥ दुर्जनं सुजनीकर्तुं यत्नेनापि न शक्यते । सस्कारेणापि लशुनं क सुगन्धीकरिष्यति ॥

वासुदेवक—Sakara is very fond of the affix क The order should rather be मनुष्य प्रवरपुरुष वा० He calls himself Vasudeva probably looking to the amorous side of that god's life See p 36

दशनखे—दशाना नखाना समूह दशनख तत्र 'I fold my hands and place them at your feet' See com If taken as voc sing it has no propriety, even supposing that Sak is the speaker यत्तव सयाऽपकृत—He refers to his threats in I 29, 30 मदनातुरेण—आतुर affected or afflicted by, *fr* तुर 3 cl (तुतोर्नि इति) and क(अ) तत्क्षामितासि—For a similar idea of यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथ वाऽप्यच्युत तत्समक्ष तत्क्षामये त्वामहमब्रमेयम् ॥ Bg XI 42

अम्बिकामातृकाभि —The tautology is Sakarian वने शृगालेन—indicates the extreme gravity of the offence The simile is faulty in that Vasant is compared to a शृगाल which is *masc*, it should have been शृगाल्या

P 274 चाटुशतताडन &c—He means—Had you accepted me my hands were eager to pat you with a hundred words of blandishment But now with the same I must pull you down from my car By this he indirectly hints that she should still accept him कर्षाभि ते—One ते is superfluous We cannot connect the first ते with हस्ताभ्या, for, if he is to pull by seizing her hands, then केशेषु becomes superfluous, again, the epithet चाटुशत० loses its propriety If we connect one ते with वरतन and the other with केशेषु then the constr becomes awkward, and there is दुरान्वय also बालिदयिता—This was Tara यथा जटायु—Jatayu had nothing to do with Vali's wife So this is an instance of Sakara's speech being हतोपम.

first place I am guilty of having brought her here inconsiderately
It was my duty to see who got in

P. 280 प्रभवति भट्टक शरीरस्य—*Cf* Shakespeare—

“ My life thou shalt command, but not my shame
The one my duty owes, but my fair name,
Despite of death that lives upon my grave,
To dark dishonour's use thou shalt not have ”

—*King Richard II.*, I 1 166-169

येन—कर्मणा प्रारब्धेन Fate (the sum of the actions in a previous life which are ready to give their fruits and which shape the present life) भागधेयदौर्घे—implies the multiple nature of his sin अधिक न क्रेष्यामि—I do not wish to add to my past sins तेन—For this reason

परिभूतदश—परिभूता despised by all दशा यस्य, or rather परिभूत तिरस्कारोऽस्या अस्तीति परिभूता an abode of contempt, like पीता गाव, now see com प्रेष्य—one fit to be sent on an errand, a servant तस्मादमी &c—अमी १ २ men like Sakara The connexion between the first half and the second half is this—Even men in an abject state like Sthavaraka's hate sin and desire the fruit of meritorious deeds while men like Sakara, who ought to know better, multiply sin, and so deserve instantaneous destruction

P 282 रन्ध्रानुसारी &c—What Vita means is this—Since Sthavaraka has nobler and pious thoughts, he must be having a large fund of religious merit in store, but fate is रन्ध्रानुसारी and so notices the small portion of Sthavaraka's sins and punishes him with slavery Again, since Sakara has wicked thoughts, the fund of his religious merit must be very small compared to his store of sins, but fate is विषम in dispensing fruits, and it rewards Sakara for the small store of his religious merit and makes him the master and Sthavaraka his slave.

सर्वकाल &c—This must be a स्वगत speech, शिरश्चालनसज्ञा—This must have been when Vita seized him by the neck He has given me a hint by shaking his (or shaking off my) head that he won't allow me to do it, शिरश्चालनेन शिरश्चालनरूपा वा सज्ञा So I must send him away This is the remedy he speaks of Samjna could not have been given to Vasantasena with the head, it would have been a नेत्रसज्ञा

मल्लकप्रमाणे —मल्लक according to the old Com means a small vessel or cup formed of leaves (द्रोण in Marathi), or it may mean 'a wine cup' Some take it in the sense of 'a jasmine flower' The comparison occurs again in Act IX This word, with its variants गल्लक, गल्लक, has occurred before Sakara in his usual absurd way calls his family बृहत्तर and compares it to a *mallaka*, which is very small, instead of to something very great, समुद्रप्रमाणैरिति वस्तव्ये मल्लक पत्रपुटस्तेन कुलस्य महत्त्व मौख्या दुपमिनोति शकार (L D) Some propose to take *mallaka* in the sense of 'a wrestler whose dimensions are very huge,' but this is far fetched and in bad taste Had Sakara to refer to a wrestler he would rather have referred to a पर्वत Sl 29 occurs again at IX 7 with the reading नितरा for सुतरा

P 284 **विविक्तविश्रम्भरस** —See com, love has its flavour *ie* is properly enjoyed in the confidence of privacy (when the lovers are left to themselves)

न्यासेन—The cunning Sakara apparently accepts the charge, saying नाशेण which stands as well for नाशेन (for killing, that I should kill her), which he really means

अथ वा कपटकापटिक &c —Shows that Sakara is really very shrewd As कापटिक already means 'one acting fraudulently or cunningly' (see com), so the addition of कपट is intended to intensify the meaning, 'the clever rogue' Here it cannot be taken as अपार्थे वच ह्रलुभुलि—is a dialectic word for the Sanskrit कपट (Cf Marathi भूल) बाले बाले—वासु वासु is also the छाया कामी—भूयात्काम अस्यासि ॥ इति one whose passion is stored up or excessive, Cf अहो कामी स्वता पश्यति । Sak II 2, कयासि कामिन् Kum III 8

कण्ठमया —बलेशप्रचुरा . Sakara, finding his suit not granted, says this — '(Since you do not accept me as your slave then indeed), men are full of hardships, have to live a life full of misery' Some read किं ते वयं काण्ठमया मनुष्या — 'Are then we, thus despised (ते), made of wood, merely wooden images, having no feelings, *ie* who cannot feel the sting of rejection' But it is difficult to render शे by ते in Sanskrit, and as remarked by Dr Ryder, this seems to be an unnatural rendering in itself, and has no support in the context

P 286 अवनतमुखी—She hangs down her face (does not look at him), to indicate her extreme dislike to him खलचरित निक्कट—J V suggests अथ वा हे खल चरितनिक्कट (चरितेन स्वभावेन पापकर्मणा निक्कट base), but the parallelism with सुचरितचरित shows that the first way is better जातदोष—May mean—(1) who have given me offence or affronted me, or (2) are sinfully or wickedly disposed J V says अथ वा जाते जनने दोष अपवाद यस्य स जारज इत्यर्थ But this is far fetched परिलोभसे—We should expect परिलोभसे or ०यसि, but, as the metre would not allow it, the author uses परिलोभसे, taking लुभ् as a root of the first conjugation, in which class, which is an आकृति गण, लुभ् may be included

सुचरितचरित विशुद्ध०—Also refers to Charudatta by implication सुचरित०—(1) of good actions, in that it gives delight, fragrance and honey, (2) of noble or virtuous life विशुद्ध०—(1) bright or beautiful in form, (2) pure, sinless or bright in body मधुषा—which are मकरन्दमामिका, hence, those who know how to appreciate pure and steady love This is made clear in the following sloka (यत्नेन &c) J V remarks—गुणिषु गुणज्ञो रमते नागुणिषु हि तस्य परितोष । अलिरेति वनात्कमल न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥ इति न्यायात्

पलाश कृत किशकोऽपि &c—The Palasa tree is also called Kimsuka, so both are the same The Palasa has bright red flowers which have no smell, so by comparing Sak to the Palasa tree Vasant meant to imply that he had wealth but no merits But Palasa also means a raw-flesh eater, a demon So Sakara thought that she purposely used the word Palasa in order to indirectly call him a demon, and herein lay the abuse

मोटयासि—मुत् 10 cl to pound with blows, hence to strangle, (cf Marathi मुटक्णे) सार्थंवाहमनुष्यकामुकिनि—Put in contrast with himself who is वरपुरुषवासुदेवक

कि स शक्र &c—We have again Sakara's absurdities शक्र and महेन्द्र are the same, so this is पुनरुक्त वालिपुत्र is Angada and not Mahendra, so this is आगमविरुद्ध (against history), similarly in other cases रम्भापुत्र,—A son of Rambha is not known Moreover, कालनेमि is not the son of Rambha, Kalanemi was an asura, son of Virochana and the grandson of Hiranya kasipu; he was slain by Vishnu He was however, born again

as Kamsa *Of* आत्मानमिह सजात जानन्प्राग्विष्णुना हतम् । महासुर
 कालनेमि यदुभि सत्यरुष्यत ॥ Bhag P X Purvardha Adh I 68
 Kalanemi is also mentioned in the Rama as an uncle of
 Ravana who was deputed by him to cause delay to and to
 kill Hanumat when he went to the mountain Gandhamadana
 to bring medicinal herbs Hanumat, however, came to know
 him, and seizing him by the feet hurled him whirling through
 air to Lanka where he fell before Ravana's throne and died
Of कालनेमि दुराघर्ष रक्ष परमदुर्जयम् । चतुरास्य चतुर्हस्तमष्टनेत्र भयावहम् ॥
 Ramayana

सुबन्धु may be a person named in the *Bṛhatkatha*, Subandhu,
 the poet and author of the *Vasavadatta*, cannot be meant here,
 as he is of a later date द्रोणपुत्र—is Asvatthama, one of the
 celebrated heroes of the Mahabharata चाणक्य—A well known
 statesman and writer on civil policy and the minister of Chandra-
 gupta, also called कौटिल्य and विष्णुगुप्त in the *Mudrarakshasa*
 बन्धुमार—A king of Ayodhya, of the solar race, properly named
 Kuvalayasva He was called Dhundhumara from his having slain
 Dhundhu, a demon who annoyed the sage Uttanka त्रिशङ्कु—A
 celebrated king of the solar race, father of Harischandra He
 loved his human body so much that he wanted to go in it to
 heaven With that view he asked his family priest Vasishtha to
 perform a sacrifice for him He having refused, he applied to
 Visvamitra, who undertook to perform the necessary sacrifice and
 invited all the gods to partake of it, they refused to do so where-
 upon Visvamitra raised him to heaven by his superhuman power
 The king rose higher and higher till his head reached the vault
 of heaven, whereupon Indra hurled him down He fell head
 downwards, when Visvamitra arrested his downward motion by
 saying 'Stay Trisanku, stay,' and the poor monarch remained
 suspended in space as a constellation in the southern hemisphere

P 288 भारते युगे—The age characterized by the story of the
 Bharatas (the Bharata war) This is absurd, for Sita lived in
 the early part of the Dvapara age Some think that this should
 have been भारते वर्षे, but there is no propriety in saying 'in the
 Bharata land'

असपूर्णमनोरथ —For she had come there to enjoy Charudutta's
 company, and this her desire remained unfulfilled

अथ वा वसन्तसेनोर्ध्वं &c —Although there was nobody to hear her cry, Vasanta thought that she, so modest, so graceful in her behaviour, should be ashamed of herself, if she were to cry aloud, fearing death, with this determination she allows herself to be strangled without a groan

एता दोषकरण्डिका &c —Such is the picture of the virtuous Vasant which Sakara's wicked mind presents to him. The accusatives must be explained by supplying हत्वा or हतवान् (अह) रक्ता तस्य &c —The second and the fourth lines are somewhat ambiguous. The best way of taking the 2nd line seems to be— (तस्मिन्) रक्ता (अत्र) आगतस्य किल तस्य रमणे (loc for the dat) आगता (किं तु) कालागता, who, in love with him, came here, as I hear (किल), to sport with him, who (Ch) had come here, but who (V) (really) came here to meet her doom. Some separate कालागतस्य as किल+अगतस्य (see com), 'who is in adverse circumstances,' but the context requires आगतस्य. From Sthavaraka's speech at p 274 Sakara guesses that Char had been waiting in the garden for Vasant for whom a carriage was kept at his door, but that she got into the wrong carriage, and came there when he had left after uselessly waiting for her. निश्वासाऽपि &c —अम्बा is a term of pity like तात (and not of endearment), 'the poor woman.' As the Chhaya stands, the meaning is—How should I describe my prowess here? The miserable woman, deprived of her breath (मया निश्वासा कृता) dies so as never to rise again. Here अपि is redundant and is a Sakarian peculiarity. He means—I did not use violence, I merely stopped her breath and she died. निश्वासेऽपि is another reading in the Chhaya (and from the Prakrit form of the word this seems to be better). In this case the meaning will be—'Why should I boast of the powers of my arms? She dies even at my breathing.' But this does not appear to be intended. In the first place, it is too much even for Sakara to say that Vasant should die even at his breath. Secondly, it cannot be well taken with Sita; we can somehow take निश्वासा with Sita (यथा मारणे सीता निश्वासा सती अत्रियत). Thirdly, सुमृता cannot be properly understood. And fourthly, this meaning does not fit in well with the following Sloka wherein Sakara boasts of the valour of his arms. So the reading in the text is preferable. अम्बा—The Prakrit form अम्ब cannot be properly rendered as अम्बा. One MS reads अम्बशुमले (अम्बस्मरा) 'fit to be remembered like a mother'

which may be taken with सीता, but this has no propriety सीता यथा भारते—Sita has nothing to do with the Mahabharata Again, Sita did not die of violence So this is आगमविहृद and हतोपम

P 290 शून्ये पुष्पकरण्डके—The constr is शून्ये पुष्पकरण्डके इति उत्त्रासिता सती मया सहसा पाशेन मारिता, who was frightened as the garden was lonely (and so no help could be expected) इति is ungrammatical after the loc ०करण्डके, we should expect शून्य पुष्पकरण्डकमिति सेवावञ्चित &c—This line is somewhat hard Dr Ryder says—The third line is desperate, so desperate that Regnaud does not attempt to translate it . We may tentatively translate 'My brother was disappointed of his honour, and my father, and my mother (who in this respect is) like that Draupadi'. But the line seems nearly hopeless'' We do not think it is so hopeless सेवा means 'an agreeable service that brings pleasure to one', cf for this sense सेवित नाम आवृत्तेन Sak VI p 202, a son's exploit brings pleasure to his parents and to his brother, and so in a sense it is an act of service done towards them So this means—'My brother was deceived in that he did not see this agreeable act of his brother, viz this his exploit, his act of bravery (शूरत्व)', see com जे (Prakrit) may stand for य or या The *Chhaya* स वा वञ्चित removes the difficulty स वा वञ्चितभ्रातृक मम पिता *v l*, which means 'my father who deceived his brother (वञ्चित भ्राता येन)' is to be rejected as being against the context, Sakara is not likely to speak disparagingly of his father

अनेन पतता स्त्री व्या०—This is the dead woman whom Viraka sees in the trial scene, Act IX पातिता—we have been degraded or made sinners For not only he who commits sin is a sinner but also one who sees it being committed

P 292 अत्याकुल—may be an adv, 'in a very confused manner', or a substantive, 'what is very contradictory or distressing' न शुद्धति—does not become bright or clear, *v e*, free from misgivings शीर्ष—ought to be शीर्षेण, so this is a Sakarism.

उदकवाहिनी—A river विगलिता—flowed out, dried up अलकृतभूषणे—cf आभरणस्याभरण Vik II 3 क्रीडारसो—resplendent or graceful with the pleasure you took in amorous sports, or क्रीडारसस्य उद्भासिनि—you who added splendour to amorous sports, made them more charming सौजन्यनदि—The repetition of

the same comparison in the same verse *maṣ* poetic charm *विपणि* and *पण्याकर*—are used here in the secondary sense of 'a store house of' (and not a market place where love is sold, as it goes against the general drift of the *sloka*), where these exist in their fullness *Of* with this—*सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमो-कर्षस्य हर्षोद्गम कान्ते कर्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासम् । विद्या वक्रगिरा विधेरनवधिप्रावी- ण्यसाक्षात्क्रिया बाणा पञ्च शिलीमुखस्य ललनाचूडामणि सा प्रिया ॥* The SI depicts *karuna rasa*

P. 294 *कार्षापण-कर्षस्याय कर्ष कर्षस्य कर्षेण वा आपण कार्षापण*, a coin of different values According to *Manusmṛiti* (*कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिक कार्षिक पण VIII 136*) it was a copper coin, according to *Amara*, it was of silver Probably it was of both According to *Pri* it was worth a rupee *सवोडिक*—According to *Pri* वोडी is a coin worth 20 cowries current in the *Gauda* country This is variously read as—(1) *सवेष्टिक* with a turban, (or, loin cloth), (2) *सवेषिक* with a dress or clothes, (3) *सपोषण* with nourishing or nutritious things Dr *Ryder* prefers the reading *सकोटिक* (with a *Koṭi* or ten millions) *एष दोषस्यान &c*—'Let this my exploit which is criminal (*lit* the cause of censure) be common with other men'—a roundabout way of saying 'Let the author of the crime remain unknown, do not give out his name' *एष दुःशब्दानां फलकम मे &c*—*l* 'let this continued reward of abusive words (charge of murder) be common to all men,' which virtually means the same thing, but the first reading is better

अप्रीति—Absence of joy, sorrow, repentance, 'feel sorry for what you have done' *प्रीति*—friendship with you *परिभव*—causing disgrace, humiliating *अनार्या*—dishonourable, ignoble *निर्गुण*—(1) void of virtues, wicked, (2) without string

P, 296 *नगरस्त्रीशङ्किता*—For comp see com, 'beheld with half closed eyes with fear by the towns-women,' *te* they will hesitate to look at you lest they might be similarly treated by you *अन्यस्या जातो*—*जाति* is used here in the sense of birth, 'in your next life'

व्यवहार देहि—*व्यवहार* is a law suit, judicial proceedings, see com on the word, at p 306, he means—'I shall lodge a complaint against you before the king and you will have to answer for your crime' *यावत्यां वेलयां &c*—These ornaments are

your property, but as you cannot wear them, I shall take them from you for wearing, and they will be mine so long only as I wear them अण्ण is also translated as अन्या (वेला) Some read मया तावद्दत्त as part of the next sentence ending with वेला and मम अण्ण तव as मम आज्ञा तव, and explain यावती वेला यावत्कालपर्यन्तमात्मनामलकरोमि तावती वेला त्वमात्मानमलकुरु इति शेष But this is not a good way What ground is there for supplying त्वमात्मानमलकुरु ? It is merely gratuitous, also, no purpose is served by saying 'Put on the ornaments just in the space of time required by me to do so' Again, अण्ण the Acc has to be taken in the sense of the Nom प्रासादबालाग्रप्रतोलिका—प्रासादबालाग्र has occurred before, see p. 56 प्रतोलिका properly means 'a street', but here it has the secondary meaning of 'the corridor or aisle of the turret,' for it will be seen from Sakara's speech on the next page that Sthavaraka was confined there after Sakar went to his palace, and from the side of which he leaps down afterwards, see Act X

P 298 आत्मपरित्राणे—Loc for the Dat मन्त्र —The secret viz. his having murdered Vasantasena नामाङ्कित —Marked with my name Pri says वसन्तसेनाया इति (see com), but that is not meant, for it was not Sakara's object to keep secret the name of Vasantasena आर्यपुरुष —A respectable man (whose testimony will be trustworthy) वाताली—a gust of wind or gale विशुद्धायां—is emphatic It appears that the slaughter of an animal was not allowed in the midst of a city inhabited by righteous people. अविद मादिके—expresses surprise mingled with fear

नासा छित्त्वा—e having pierced the middle part of his nose. It does not appear from the play when this was done बाहित.—वाधित v l

P 300 त्वरितत्वरित —making great haste लङ्कानगरीगगने should be नगरी गगनन हनूम० इव महेन्द्र —Like (the monkey) Mahendra jumping upon the peak of Hanumat This is a Sakarian absurdity. He should have properly said—As Hanumat going to Lanka through space leaped over the earth, the nether world and the peak of the mountain Mahendra महेन्द्र —One of the seven Kula-Parvatas or chief mountains, each lying in each division of the continent, viz महेन्द्रो मलय सह्य शक्तिमानृक्षपर्वत । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता ॥ It is identified with Mahendramala which divides Ganjam from the valley of the Mahanadi and which

probably included the whole of the eastern Ghats between the Mahanadi and the Godavari

स्तिमितानि—Read तिमितान (wetted) विस्तीर्णपत्राणि— with the feathers (forming the wing) spread out. पत्राणि इव like wings As Vasantasena came back to consciousness, she moved inside the heap of leaves, so that the leaves on both the sides moved up like the wings of a bird when extended L D translates पत्रा by पत्रा which he takes in the sense of birds' But पत्र by itself rarely occurs in the sense of a bird. To make पत्र have that sense we must add the possessive aff अ (अच्) which is added to the group अर्शआदि (Pan V 2 127), पत्राणि एषा विद्यन्ते इति पत्रा . Pri seems to have read एतानि विस्तीर्णप्राप्तानि (विस्तीर्ण विस्तारम् । भावे क्त । प्राप्तानि extended) पत्राणि इव स्फुरन्ति Dr Ryder takes पत्र to mean ' a leaf ' all through. हस्त दर्शयति—दर्शयति does not mean ' shows ', but ' puts out '

P 302 न पुनर्यथाऽऽर्यो भणति—' But not in the way as your reverence says it, i e as having conferred any benefaction on you ' This brings out the nobility of her mind लताभवलम्ब्य—For, as a holy man the Bhikshu could not touch her so as to lend her the support of his hand एषा तरुणी &c —Here is a young woman, here a Bhikshu, walking by her side without touching her, thus (इति) my pursuit of piety is pure (above reproach)

P 304. हस्तसयत &c —See com राजकुल—A king's court or relatives These have no power over such a man, as no guilt can be proved against him In Mr Godbole's Ed this verse is printed as prose The metre is an irregular Arya—the syllabic instants being 15, 17, 12 and 18 in the four padas respectively

ACT IX

The chief subject of this Act is the precipitate order of King Palaka to impale Charudatta, on the judge's submitting of his finding to him—an order which serves to add to the unpopularity of the king. The judge had a good opinion of Charudatta, who was thought to be above such a crime. But circumstances creep up in such a way as to lend support to Sakara's statement and to raise doubts about Charudatta's character. Charudatta at first pleads not guilty, but finding Vasantasena gone and life without interest on that account, confesses the crime. And the dropping of gold ornaments from Maitreya's arm-pit in his struggle with Sakara settles the point.

P 306 शोधनक —The court attendant who had also to clean the seats and keep the court-house in order (as the root शूष shows) अधिकरणभोजकै —अधिकरण is the place where disputes are decided, a court of justice, तस्य भोजका —the masters persons in charge, the judge, and the other functionaries, such as the श्रेष्ठिन्, the Kayastha, &c. When merely the judge is meant the word अधिकरणिक is used, see com व्यवहार —The decision of a case after hearing the arguments of both the parties, judicial procedure, see com, and cf Katyayana—वि नानार्थेऽत्र सदेहे ह्यग्न हार उच्यते । नानासदेहहरणाद् व्यवहार इति स्मृत ॥ मण्डप—The court विवक्षित —clean अधिकरणिकानां—The judge and his assistants. The pl does not seem to be used out of respect, for Sakara also uses the pl further on.

सलिलजलै —The repetitions in the sl are a characteristic of Sakara's speech, as often remarked सुविहितै —Well decorated. The Gandharvas are well known for their singing and scarcely for the beauty of their limbs or dress गन्धर्व्वेहि गन्धर्व्वे) v l—Pri says प्रथमार्थे तृतीया Dr. Ryder translates this as with Gandharvic, well turned limbs', and remarks—'The fact that the Gandharvas are male creatures, and the persons mentioned in the third line female need not trouble us, as the blunder may be attributed to Samsthana's ignorance.'

P 308 क्षणेन ग्रन्थिः &c —It seems that Sakara, fresh from a bath, directly walked to the court, with his turban not put on now tying up his hair, now turning them and so on, as his whims guided him जूटक —is the peculiar knot of hair worn by

ascetics मुक्ता—set free and allowed to hang loose. The repetitions will be easily noticed

विषग्रन्थि—By this he refers to his dreadful crime. Some render विशग्रन्थि by बिसग्रन्थि (a knot of the lotus stalk) in the case of कीट महदन्तर—A broad passage, : e I have hit upon a fine remedy, viz to fasten the guilt on somebody. दुवचित्तवरे—A quadrangular spot covered with the Durva grass.

श्रेष्ठिकायस्थादिपरि०—श्रेष्ठिन् was the recognized chief of merchants His presence was necessary for testing ornaments, counting money, &c and for dealing with questions referring to mercantile law For Kayastha, see *supra* p 182 His duty in the court was to take down evidence, make notes for the judge at his dictation, &c In fact the Kayasthas discharged the duties of notaries and attorneys "From the way in which they interfere," remarks Wilson, "they seem to sit as joint assessors or commissioners with the judges" The judge could be either a Brahmana, or a Kshatriya or a Vaisya, but the assessors were to be Brahmanas alone Later on, however, merchants were called in as appears from the Mitakshara *Cf* लोकरञ्जनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरधिष्ठितं सदं कर्तव्यम् See also Katyayana quoted in the com The judge submitted his finding on the issues of a case to the king who as the dispenser of justice passed the final order, *cf* निर्णये वयं प्रमाणं शेषे तु राजा later on

व्यवहारपराधीनतया—व्यवहार judicial administration, technically it means the finding out of the true facts, leading to final decision, from the statements of the parties, the evidence got by counsels, by questionings, cross examination of the witnesses, consideration of the doubts expressed, &c पराधीनतया—as this depends on others, viz the conflicting parties, their witnesses, &c The same is made clear in the next Sl, *cf* व्यवहारनीतयं Sl 25 *infra*

P 310. छद्म—Buried in doubt, not clear, truth being presented as untruth, and *vice versa* पक्ष—Party of the plaintiff, अपरपक्ष of the defendant. अपवाद—blame or ensure, when a case is decided wrongly though on the strength of the evidence before the court

सत्त —good men, this seems to mean counsels engaged by the parties who, although good, & e upright share the faults of their clients, as they have to depend upon their statements

शास्त्र—The legal lore कपटानुसार—following up, tracing out, fraud or deceit तुल्यो मित्र०—, e a judge must be impartial, no consideration like—'This is my friend, this is my enemy'—ought to weigh with him स्वका—one's relatives Cf श्रुताध्ययनसपत्ना धर्मज्ञा सत्यवादिन । राज्ञा सभासद कार्या रिपौ मित्रे च ये समा ॥ Yaj-Sm. II 2

वरित—The action, the course of arguments (put forth by the parties), or the true facts दृष्ट्वा—after carefully investigating or finding out धर्म्य—-not departing or swerving from justice or virtue, righteous धर्म्येति लोभान्वित v l.—Exceedingly & e assiduously) fond of doing justice or just acts, धर्म्ये धर्मनिवेते कर्मणि, this is not a good reading, as अतिलोभा० has no special propriety द्वाभवि—This has puzzled the commentators, one takes this as भावे द्वा भावे पराभिप्रायविषये द्वा द्वाभूत । द्वारवत्प्रवेशयोग्य । पराशयग्राहीत्यर्थः । But this is forced and far-fetched, some interpret it as द्वाभवि when there is a door or opening, & e scope for it (as in the com.), but take it with परतत्त्व &c—firmly setting his heart on discovering, & e firmly resolved to find out, the absolute or final truth, (when there is a remedy or means for it). But this has no propriety, for wherein then will lie the skill or legal acumen of the judge, if he finds out the truth when there is the means for finding it out ? So it seems it is better to take this with न लोभान्वित, द्वाभवि (when there is scope for it, some one offers bribe) न लोभान्वित . Cf विकारहेतौ सति विक्रियन्ते वेषा न चेतासि त एव घीरा । Kum I 59 Or, we should supply स्थित सन् परतत्त्व etc Dr Ryder notices the reading द्वाभ्या वै and says— ' (it) is much easier, (his heart devoted to others ' interests) in behalf of both parties (plaintiff and defendant) But it is difficult to see how to get this meaning out of the reading परतत्त्व—The highest or absolute truth; see com राज्ञश्च कोपा०—For, sometimes a judge has to incur the king's anger by deciding a case against the king's wish or understanding

चन्द्रालोके &c —By this they compliment the judge on being complacent and habitually disposed to please all कार्यार्थी—काय is a suit to be decided, कार्येण अर्थी, one wishing to lodge a plaint or suit, a litigant

P. 312 व्यवहारं—seems here to be used in the sense of 'the court', or it may mean 'litigation' व्याकुलेन—Causing disturbance, hard and perplexing, as involving the ruin or death of some great man (as Sakara was the complainant) भवितव्य— is bound, sure, to be The interpretation 'to day we shall have a very busy day' is not supported by the context भगिनीपति— is redundant after आवृत्त भगिनी मातर च— is meant to convince Sodhanaka that he would do it by trying to bring every influence to bear on Palaka The Sakara's threat and the judge's consequent admission of the suit are intended to show the readiness of King Palaka to yield to back door influence and to take action under it without further inquiry

P 314 भीतभीता—Much frightened यक्षदह—The shrewd Sakara concludes from the judge's yielding to his threat that he would force the court to accept as truth whatever he would say

युष्माकमपि—He means—It is in my power to make you happy or unhappy—implying thereby that the judge and his assistants must not go against his wishes स्थिरसंस्कारता—Oh, the permanence—unchangeableness— of the impressions—mental culture—of one who is a complainant Said with reference to Sakara's words युष्माकमपि सुख &c which was an echo of the threat held out to the judge Sakara should not have spoken such words in the open court at least The judge means that the fellow would not give up his fooleries under any circumstances, and this is proved by the next speech of Sakara

भवान् कार्यावी—The question is according to the prescribed procedure for the conduct of a case in a court of law Cf काले कार्यायिन पृच्छेत्प्रणत पुरत स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा—इति । Vyavahara-Mayukha. मल्लकप्रमाणस्य—See *supra* p 282 and our note thereon

राजश्वशुर—Sakara wants to impress on the judge the fact of his being connected with the king, in order to secure a favourable judgement from him किं कुलेनोपदिष्टेन—this sl has occurred before (VIII 29). Cf what Vidura says to Duryodhana—न कुल वृत्तहीनाना प्रमाणमिति मे मति । अन्तेऽपि हि जाताना वृत्तमेव विशिष्यते ॥ Mahabharata

P. 316 न पश्यामि वा— is a Sakarism. काञ्चनशत०— काञ्चनस्य शत भूषणानि यस्यास्ताम् प्रविश्य—better read प्रवेश्य (which is followed in the translation) बाहुपाश०—बाहुरेव पाश तस्य बलात्कारेण.

न मयेति &c.—व्यवहारपद a legal point. For the words न मया which Sakara uttered in his eagerness to deny his hand in the matter, and the manner in which he bit his lips afterwards, created a suspicion about his being the murderer in the mind of the judge, and he asked the scribe to write down those words as likely to serve as a clue to the unravelling of the mystery. A judge ought to attach great importance to the words falling from the lips of a party unconsciously. Cf स्वभावेनैव यद्ब्रूयस्तद्ग्राह्य व्यावहारिकम् । अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥ Manu VIII 78.

उत्स्वरस्यमाणेन—(1) rising up quickly, (2) making haste. Some read त्वरा कुर्वाणेन as the Ohhaya पायसपिण्डारक.—पायस is a dainty preparation of rice boiled in milk with sugar, or it may simply mean यस्य अयं पायस 'of milk,' पिण्ड पिण्डाकार ऋच्छतीति पिण्डार (fr पिण्ड + ऋ to go + affix अ), पिण्डार एव पिण्डारक, the swelling up in the form of a ball of milk or Payasa (पायस त्वरयोद्गमनं यथा स्वनाशाय भवति तथा) J V takes this in the sense of 'greedy or eager for' (पायसपिण्डलोभिना) and sees a reference in पायस to Charudatta's destruction (like a man greedily swallowing hot पायसात्तं and getting his tongue burnt) But in this case we don't get the meaning directly; we have to suppose the milk porridge to be very hot. Some take पिण्डारक in the sense of 'a beggar' (पिण्डारो भिक्षके द्रुमे), *lit* one who goes out for food "A mendicant feasting on a preparation of milk. The story of a beggar who in his voracity swallowed hot milk dish and killed himself, must have been current in Sudraka's time, and Sakara refers to it in the manner of Sam Weller." Paranjpe.

ननु भणामि मयैव दृष्टा—Sakara explains away the matter saying 'I did not want to say न मए, you did not hear me properly. I was going to say—न मए एव दृष्टा.' कथं त्वया ज्ञातं &c.—From this speech of the judge it appears that he did not find fault with Sakara for wiping off what was written. For according to law the judge is not to regard a statement made by a party spontaneously as final, but should have it written down tentatively to be corrected or modified afterwards according to subsequent evidence, cf पूर्वपक्ष स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन (with a piece of chalk) फलके (on a board) तत्र पत्रे विशोधितम् । शोषयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ॥ Vyā—May शूनशूनः—Very much swollen; शून P p. p of शिव मोघ—रिक्त (empty, destitute of) श्रीवालिका—

neck, see com., a Sakarian peculiarity, as the word **आलि** is added to **ग्रीवा** without authority or sense

P. 318 **अवलम्बते**—depends for proof **अर्थात्सारेण**—By following up the facts, what transpires in the course of the conduct of a case **निष्पद्यते**—the judge has to bring his legal acumen to bear on the facts supplied and to sift the truth from them and to give his decision

कुट्टिनि—Better read **कुट्टिनि** Mark Sakara's levity of mind and wickedness He hates Vasantasena's mother for no fault of hers.

P 320 **चारुदत्तो मित्रमिति**—This is a reply to Sakara That Charudatta is Vasantasena's friend proves nothing against him. **प्रथम पाद**—According to writers on law litigation has four Padas—**चतुष्पाद** व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः । Yaj, Vyavaharadhaya SI 8 तत्र प्रत्ययिनोऽग्रतो लेख्यमिति भाषापाद प्रथम । यथोक्त—परस्पर मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृत । भाषोत्तरक्रियामाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ Mitakshara on the above.

स्वेर—gently (and not in the tone of authority as in the case of a culprit) Mark the **samdhi**—स्व + ईर (ईर् to go and अच) अवस्थामभिज्ञाते—*Let* the summons suspects my (miserable) state (poverty), *i.e.* since the king has called me, it shows, that he has entertained a suspicion about me on account of my poverty

P 322. **ज्ञात**—*i.e.* from the reports of his officers **अभिपुङ्क्त इव**—As if charged with some crime, under arrest Charu had offended the king in no way, so the only crime he could think of, as being the probable cause of his being summoned now, was the help he gave to Aryaka in making good his escape

वाशति—वाश् 4 conj is Atm, cf (शिवा) प्रतिभय ववाशिरे Ragh. XI 61, क्रूरा ध्वाङ्क्षा ववाशिरे Bhatti XIV 76 So the para here is anomalous Some defend it on the principle अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदप्रतिपत्त्यम् Or this may be explained as वाश करोति वाशति अमात्य—here the judge, as a minister of justice **अनिमित्तानि**—For these ominous signs see com

शुष्कवृक्षः—*Cf* किं नु खलु एष वायस आदित्याभिमुखं विस्वरं विलपति । Bhasa's Panch II A crow, sitting on a withered tree, facing the sun and uttering harsh cries, forebodes dire calamity See com **घोरमसशयम्**—Some take घोर as qualifying चक्षु It is,

however, better to take it separately असशय बोर वर्तते (see trans), for, if taken with the preceding sentence, असशय has no propriety

जिह्मि—rendered crooked, coiled भुजगपति—The sight of a serpent confronting a person is ominous It is strange that a snake should be found in a street of such a crowded city as Ujjayini, and that too during day time. But the poet brings in one in his anxiety to bring together all ominous sights.

P 324 नयनं—the left eye; see *supra* p 250 And शाङ्ग-धरपद्वति—शामस्याध स्फुरणमसकृत्सङ्गरे भेदहेतुस्तस्यैवोर्ध्वं हरति नितरा मानस दुःखजालम् । नेत्रोपान्ते हरति च धन नेत्रकोणे च बन्धु सव्ये चैतत्फलमविकल व्यत्यय चापसव्ये ॥ See also our note on किं चिद स्फुरति p 222 शकुनिरपर—may be a crow or a vulture. The science of augury is called शाकुन after शकुनि

चिन्तासक्त &c —In this sl the court is compared to the ocean on account of the vast conclave of men gathered there and the presenee of animals like horses and elephants, serving as the instruments of destruction This shows that several judges sat in different compartments of the same building आसक्त devoted to, निमग्न plunged in, the whole means 'deeply engulfed or buried in thought' मन्त्रिन्—A counsel. दूता—envoys or the wrangling advocates चार—spies or informers, they are compared to sharks because they furnish secret information to the court and lead to men's ruin. हिंसा—the sea monsters बाशक—pettifoggers, or law agents, who incite people to enter into litigation with one another These are compared to the herons that hover about to catch their prey ककस्तु लोहपृष्ठ स्यात्सदशवदन खर । रणालकरण क्रूर स च स्यादामिषप्रिय ॥ Rajanighanta नानाबासक—v. l—those who put on various dresses (वस् to dress), i. e. disguises; spies, detectives

नीतिक्षुण्णतट—With its bounds broken by policy (like the shore of the sea broken by rivers), or नीति (subtle argumentation) एव क्षुण्ण तट यस्य, hence difficult or dangerous to approach J—V comments नीत्या . . कदाचिदसत्यमपि सत्यवत्सत्यमप्यसत्यवत् क्रियते नीति-विद्भिरिति विचारशैल्या दुर्गमत्वात्सुखेनावबोधभावाच्च क्षुण्णतटसाम्यमवगन्तव्यम् । एतेन यथा हि बन्धुरतटभूमिषु अश्वगस्य पादस्खलन नियतमव्यभिचारि तथैव कुटिलाया दुरवग्रहाया च राजनीती विचक्षणस्यापि स्खलन स्वतः सभवीति प्रतीयते । हिंसा—उल्लिखित marked by its cruel deeds, or, on account the things dangerous to life, viz. water &c mentioned above दैवत—abl in तस् of दैव, coming from fate, or, दैवत may mean 'god' or the gods, for he says above सर्वथा देवता स्वस्ति करिष्यन्ति ।

According to Amara दैवत may be also *mas*. (दैवतानि पुंसि वा) Mammata criticizes the use of such words, though given as *mas*, as open to the fault अप्रयुक्तत्व, they being not so used by poets (अप्रयुक्तत्व तथाम्नातमपि कविभिरनादृतम्). J V quotes the following sl to show that दैवत *mas* is used by poets—यथास्य दारुणाचार सर्वदैव विभाव्यते । तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥

घोणोन्नत—should properly be उन्नतघोण, so this must be taken as a case of the आहिताग्न्यादि class, आहिताग्नि, अग्न्याहित अकारण— It is better to take the comp as in the com, “it ought not to be the abode of crimes attributed to it wilfully” If we say ‘causeless’, crimes then it will follow that it can be the पात्र of सकारणदूषण, while the author means that such persons can never be guilty of sinful acts

न ह्याकृति &c—cf Das—Ch सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम्, also यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति, आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणा (Viddh—Bhanj), and for the same thought differently expressed—यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वच । Kum V. 36

P 326 नियुक्ता—has a technical meaning It means ‘assessors’ who are non Brahmanas, here the श्रेष्ठी and the Kayastha ब्राह्मणोऽनियुक्त । सभ्यास्तु नियुक्ता । Vyā—M II. प्रसक्ति—Connexion, friendship

P 328. भट्टक—Some take this as referring to Charudatta and the whole sl as one sentence लज्जया भीरुतया वा भट्टक (the master, ३ e, Charudatta—so called ironically) तन्न गूहति किं अपि तु गूह्येव—Will not master (३ e Charu) hide it now? he will J V. suggests an alternative meaning—तस्मात् भवान् न भट्टक पण्डित । स्वदोषनिगूहनादतिनीच एव । Pri reads नष्टक (is he one not doomed? He is).

सविघ्नः—Full of danger (on account of the gravity of the crime), or supply भवेत् after सविघ्न, the conduct of the case will be obstructed; ३ e delayed (if you won’t reply promptly) अल धैर्य—We should expect धैर्येण, as it is, construe धैर्यमलमस्तु सत्यकथनायेति शेष, have firmness of mind sufficient to enable you to tell the truth. छल—equivocation, verbal quibbling कपटकापटिक—कपटेन जयति कापटिक, (कपट+ठक्—इक); कपटयुक्त कापटिक कपटकापटिक, the tautology is Sakarian

P 330 अभ्युक्षितोऽसि &c.—It is difficult to see what the poet’s idea was when he wrote the first two lines of this Sloka,

and no satisfactory explanation of these can be given Dr Ryder also says—this verse is desperately hard बलाहक is a cloud, वारीणा बाहक बलाहक a comp of the पृषोदरादि class (irregular) According to J V (5th ed) the meaning is—You are not wet with rain-water and yet your forehead is drenched in perspiration (like that of one conscious of having told a lie) This may have been intended But, why चाषाग्रपक्षसदृश ? And what is the propriety of भृश ? Other commentators give no help Some say—चाषाग्रपक्षा हि वारिसपर्केण मलिना भवन्ति त्वन्मुख तु तत्सपर्कभावेऽपि निष्प्रभ &c 'The wings of the blue jay turn dark when sprinkled over with water, your face is darkened though not thus sprinkled' But चाषाग्रपक्षमिव cannot be legitimately taken with त्वन्मुख, and J V has given up this interpretation in his new ed (1917) हेमन्तपद्ममिव—Because the lotuses in winter being blighted by frost lose their freshness and bloom Cf जाता मन्ये शिशिरमञ्जिता पद्मिनी वास्यरूपा, Megh II 23, and मृणालिनी हंममिवोपरागम् । Ragh XVI 7 Sakara got perspiration on his forehead and changed colour as Charu, fixed his gaze on him Hence he says— your statement is false Cf ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैदर्भ्यमेतच्च । अभियोगे वसाक्ष्ये वा दुष्टं स परिकीर्तित । Yaj. II. 13, 5.

तारण—The swimming of दूषण—attributing of crime to Cf दोर्म्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादानुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् । मेरु लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव यस्ते गुणान्वादितुमुद्यममातनोति ॥

P. 332. प्राकृत —A low-born fellow. प्रकृष्टं अकृतं अकार्यं (wicked or sinful deeds) यस्य न च ते जिह्वा &c.—Your action in impeaching Char is as heinous as that of an outcast expounding the Vedas, the penalty for which is the falling off of the tongue चलयसि—by bringing accusation against him. न च देहं हरति भू —The earth ought to open up and swallow you down She does not do it, this is wonderful Cf उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतो यः समाचरति पापम् । त जनमसत्यसध भगवति वसुधे कथं वहसि ॥ Hit

उदकोच्छ्रय —Its swelling mass of water. ०मात्रशेष १. e having deprived it of all its wealth, pearls, &c अबीर—a low-minded person, Charu being a दानवीर will never stoop to such a mean thing अबैरिजुष्ट - V / 'not committed (even) by one's foes'. This is not a good reading ह्यजाते &c—Vasantasena's mother, believing that her daughter was killed either by Sakara himself or by some one else, mourns her loss.

परिमज्ज—gross insult or wrong, स एव विमानना disrespecting, or better still परिमवेन विमानना (its result, i. e. shame or chagrin caused by it, humiliation)

P. 334. चन्दनमहत्तरकेज—'By the great Chandanaka', this is said ironically, meaning thereby —'unduly proud of his post and insolent'

निर्मल० शशी—i. e. Charu. of spotless fame राहुणा—i. e. by Sakara seeking to inculcate him कूलावपातेन—By the subsidence of, tumbling down into (the stream) Cf कूलकवेव सिन्धु प्रसन्नमम्भ-स्तटतरु च । Sak V 21, गङ्गा रोध पतनकलुषा Vik. I 7

वैषम्य &c —'The adverseness of worldly transactions or incidents' It is better to take लोकव्यवहार in this sense than in that of administration of law,' for in that case he would have said simply व्यवहारस्य. The judge was sure that Charudatta was innocent, but outward incidents had so combined as to prove him guilty See below, note on व्यवहारीत्य

इह—may refer to चारुदत्तवृत्त or कार्य (this case). सकट—dangerous, intricate, सकटति (that which covers from all sides), fr कट + अ (अच्), or स dangerous and aff कट (कटच्); सबाधार्थासशब्दात्सबाधे कटच् अहो—expresses surprise and sorrow सुसन्ना—Well-connected नीतय—The legal points or proofs (which almost showed that Charu was guilty) For in the first instance Vasantasena's mother admitted that her daughter had gone to Charudatta's house Secondly, there was Viraka's statement that Vasantasena was being taken to the P garden in Charudatta's carriage that was covered Thirdly, the remains of the dead body of a woman actually found there proved Sakara's assertion to that effect This made the judge dubious about his own conviction that Charudatta was innocent, and he was at a loss to know how to set aside the evidence as worthless and declare Charu not guilty Hence his remark मतिस्तु &c.

एव मनुष्यस्य &c —The Upama here is vitiated by the fault अनुचितत्व, as the bees delightfully alighting on full-blown flowers are compared to misfortunes छिद्रेष्वनर्वा &c —is also the fourth line of the well known Subhashita कते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्ण घनक्षये दीप्यति जाठराग्नि । आप्तु वैराणि समुल्लसन्ति छिद्रेष्व० ॥, and also of the SI in Hitop. एकस्य दुःखस्य &c I. 205

P. 336 कि—this should be taken with the last line, कि तद्वाह्य भवति, न तद्विचारणीयं किम्, or, न may be a reply to the first question, कि तद्वाह्य भवति । न (not at all), तद्विचारणीयमेव अवचय—By the rule हस्तादाने चेरस्तेषु Pan III 3 40, the root चि takes चञ् (च causing बुद्धि) when the sense is “ taking something with the hand, except in the case of stealing ” So we should have अवचाय But we find the form अवचय in use; how to defend it ? The वृत्तिकार says हस्तादानग्रहणे प्रत्यासत्तिरादेवस्य लक्ष्यते, i. e. the Sutra implies ‘ nearness ’ of the thing to be plucked. When such is not the case, the root takes चञ् and we get अवचय. Here also the flowers were out of the reach of the hand, as Char speaks of ‘ bending down the creepers, ’ and so अवचय is right ही अनेन—By this i. e. Charu.’s being unseated, which showed that his guilt was taken as proved

हा ब्राह्मणि—He refers to his wife Dhuta निर्व्ययं नन्दति &c — The line is rather obscure, owing to the difficulty of the meaning to be assigned to परव्यसनेन It is variously interpreted as, ‘ although beset by terrible misfortune’, (परेण श्रेष्ठेन व्यसनेनोपलक्षित), with mere childish amusements or sports’ (परेण केवलेन व्यसनेन बाल्यसुलभेन क्रीडनेन J. V), but this seems to be unusual. It is better to take परव्यसनेन as ‘ misfortune being far removed from you ’ (पर दूर यद् व्यसन तेन), you not knowing what misfortune is. Another way is पर व्यसन यस्मात्तेन मया, ‘ you always take delight in my company thinking me to be beyond the reach of misfortune, but you do not know what has befallen me to day ’ Cf *supra* एतेनार्यचारुस्त आत्मानं विनोदयति । P 218

P 338. अस्या आभरणं—Read अस्य आभरण. The masc form इवस्त cannot refer to Vasantasena as observed by Dr. Ryder, who translates—“ It was right for her to give him the jewels (to stop his crying), but not (for me) to receive them ”

रतिर्वा—Or rather, Rati of this world रति may also mean ‘ the sentiment or flavour of love ’ अविकोषेण—Without distinction, the very embodiment of We may also separate as विशेषेण ‘ (who can be) particularly, or eminently, called ’ &c शेष &c—He could not say ‘ बाहुपाशेन चातिता, ’ he loved Vasanta so tenderly

P 340. तपस्वी—He pities him for being so wicked as to be the tool of the god of death. He means—It is the god of death

who wants to kill me, this fellow is निमित्तमात्र उद्यमानमपि—See IX 32 दोषात्—owing to my labouring under the disadvantage of poverty

विहार—See p 302 आराम—a delightful garden, आरमन्ति जना अत्र, रम् with आ and अ(घञ्)

अनीश—Not rich, poor उच्छृङ्खल—*Let* one who has broken through all social and moral bonds, a perfect libertine
 ०भाण्ड—a reviler or utterer of abusive language, a rogue This may also be taken separately Some read ०भाण्ड, कृता जनस्य दोषास्तेषा भाण्ड the vessel of crimes you (falsely) impute to others One Com has taken कृत in the sense of हिंसित, taking हिंसित as a noun, and the comp कृतजन as one of the शाकपाथिवादि class—हिंसाप्रधाना जना (murderous people) तेषा दापा तेषा भाण्ड, but this is useless labour, and the meaning attributed to कृत is obscure

काकपद &c —See *supra* p. 54

P 342 The ornaments were actually found with Maitreya This was to all appearances the last and the most convincing proof of Charudatta's guilt So the officers hang down their faces, as they had openly declared their opinion that Charu would never be guilty of a crime of that kind. विस्तर—a collection or number of Mark the Samdhi, we have विष्टर when the meaning is 'a seat or a tree', वृक्षासनयोर्विष्टर Pan VIII 3 93

सूनार्थ—The fact, viz that the ornaments were given by Vasantasena herself to his son for making a golden toy-cart with, but that they were given in his (Maitreya's) charge to be returned to her as he (Charu) did not like to keep them. नृपतेरचक्षु—Here the judge He is दुर्बल because his ken is limited by the facts proved before him and cannot penetrate beyond them and see the real thing दैन्य—Miserableness, helplessness For it will be taken to be a lie invented to explain away the matter somehow, as Vasanta was not alive to bear testimony to it It will spoil the judge's opinion and lead to an ignominious death What Charu. says here is not true The judge had openly expressed his belief in his innocence and his attitude towards him is sympathetic throughout this scene. So

had Charu told the truth, with Maitreya to corroborate it, the judge would have readily believed it. He again misses an opportunity when the assessors ask him the suggestive question कथमेतानि &c (see page 344) and he evades the answer by simply saying एव गतानि । आ इदम्. This shows that the poet does not want him to do it. He wanted to have Charu's crime proved somehow and has done it at the expense of his hero. This is a flaw in the construction of the plot. The poet should better have dropped these two speeches.

अङ्गारकः—In this sl. Charu is compared to Jupiter, a planet of the Brahmana class, Sakara to Mars, a malignant planet and opposed to him, and Vidu to a comet suddenly appearing by his side to help the destructive influence of Mars. The comp अङ्गारकवि०, if dissolved as अङ्गारक विरुद्ध यस्य, must be taken as one of the आहिताग्न्यादि class. Brihaspati is represented as in the lowest position and therefore not powerful enough to resist the adverse action of Mars on him. Here Mars is represented as the enemy of Jupiter. This is according to the opinion of the ancient astrologers. Modern astrologers, headed by Varahamihira, do not regard Mars as an enemy of Jupiter. Cf जीवेन्दुष्मकरा कुजस्य सुहृद्, Brihajjataka II 16, and जीवो जीवन्धुषो सितेन्दुतनयौ व्यर्का विभौमा क्रमात् । वीन्द्रर्का विकुजेन्दवश्च सुहृद् केषाञ्चिदेव मतम् ॥ Ibid II 15. This is one of the proofs of the antiquity of the play. अक्षिभ्या &c—Your eyes have convinced you that these are the same ornaments; but you do not say it in words.

P 344 ननु भजामि &c.—The sentence ends at the second न कलु, जानामि being understood अनभिज्ञात्.—It is not recognized by me. The छाया should rather have been अनभिज्ञात् to suit the context, as in the case of सो ज्जेव एसो ण वेत्ति p 342 चटित—should also be read as चटित. She means—These may be the imitations of the ornaments of my daughter made by the same workman.

The judge endorses the same view by saying वस्त्वन्तराणि &c भूषणगुणस्य— is equivalent to गुणवतो भूषणस्य excellent ornaments कृतहस्तता—dexterity of hand got by practice आर्यचारवत्तयानि— This is addressed to the mother एव गतानि &c—Here Charu shows his weak-mindedness. सत्यमिति द्वे अक्षरे—सत्य, these are two syllables only, but how potent are they ! (As shown above) अलीकेन—by अलीक, which is trisyllabic. Or, सत्यमिति द्वे

only the two syllables स and त्य are असरे everlasting; so hide not these by अलीक, falsehood, which is not everlasting.

आभरणानि &c.—Charu gets a little irritated and says this 'I do not know much about the ornaments about which so much fuss is made, I only know that' etc अम्बद्गुहात्—and not from the Pushpa garden

P 346 कर्कशा कशा —i. e. strokes of the whip. mercilessly inflicted (for getting a confession from you). सहास्माकं जनो.—See trans The judge still hopes that Charu would tell the truth and establish his innocence and thus enable him to let him off स्त्रीरस्त्र —Better read स्त्री रत्न separately for Sakara says व्यापादिता, which agrees with स्त्री शारीरो दण्ड —Capital punishment, death by being impaled.

प्रसीदन्तु &c —Mark the nobility of the old lady's mind Fully convinced inwardly of the innocence of Charu, she wishes that he at least should be saved, if her daughter was gone अहमस्मिन्—She means—'It is my daughter who is killed, I am therefore the proper person to lodge a complaint. I do not wish to do it Why should you then order his death?' Poor woman! She did not know that according to criminal law the plaint lay between the king on one side and the culprit on the other, it did not matter who gave the information आत्मन सद्गुण—Worthy of my great power

P 348. निर्णये &c —Cf ब्रह्मव्यसो नृप शास्ता सभ्या कार्यपरीक्षका । Vya—May., see *supra*, notes to p 310 अनुरज्यते—See com The Brahmanas were exempted from capital punishment by Manu, not out of partiality, but because at his time they were men given to holy pursuits and committed atrocious crimes very rarely, and if one was guilty of such a crime, ignominious banishment was more torturing than death to one who was held in reverence by the people. Cf what the Mahabharata says —वपन द्रविणादानं स्थानान्निर्वापणं तथा । एषो हि ब्रह्मबन्धूना वधो नान्योऽस्ति दैहिक ॥ Adi 7 57 अक्षतं—unimpaired, intact शूरे भङ्गवत्—Break up his body on a stake, i. e. impale him

निकार—extreme humiliation, insult (here, mutilation of the body), cf सुदुसह प्राप्य निकारमोदशम् Kir I 43. अविमृश्यकारी—For he ordered his death without considering his previous unimpeachable character A king ought to decide a case impartially—अर्जुनाय पुरस्कृत्य प्राङ्मवाकमते स्थित । समाहितमति पश्येद् व्यवहारान-

नुकमात् ॥ Naradasmriti इवेतकाकीये—who make false statements, from इवेतकाक (which does not exist) and ईय, see com Some explain it as 'resembling a dog (इवा), a deer (एत) and a crow', i e servile, timid and cunning See Nilakanta on उपायै इवेतकाकीयै प्रियकामा यशस्विनी । Mah-Bha Adī 47 11 शासनदूषकै—Who bring a stigma on the king's administration (his wish being to do absolute justice) This is the व्यवहारदुष्टता referred to in I 7 It will be seen that this attack on the judge is quite groundless Perhaps he refers by इवेतकाकीयै to Sakara, who, he thinks, might have gone to the king and advised him to pass capital punishment on him, see sl 43 below (अथ रिपुवचनाद्वा)।

अम्बा—His mother. अपश्चिन्नं—नास्ति पश्चिम (posterior) यस्य तद्यथा in a manner in which there is none posterior to it; for the last time पश्चिम v l means the same thing, but अपश्चिम constantly occurs in plays, cf अयमपश्चिमस्ते रामस्य शिरसा पादपङ्कजम्पर्श । Uttar. I, अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिम पश्चिमावस्थाप्राणितो मकरन्दबाहुपरिष्वङ्ग । Mal-Madh IX, तात अम्ब मेऽपश्चिम प्रणाम । Nag V मूले च्छिन्ने—मूल 18 the father Char देहप्रतिरूपि.—The bodily representative See com

P 350 बटु—often used as a depreciatory term or to show contempt, cf चाणक्यबटु Mud, निवार्यतामालि किमप्यय बटु &c, Kum V 83.

विषसलिल &c—These are the different ordeals for proving one's innocence Cf तुलाग्न्यापो विष कोशो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियो-गेष्वेतानि शीर्षकस्येऽपि योक्तारि ॥ Yaj.-S II 95 ०प्राणिते—sought (i e proper) to be decided by विचारे—my case, lit the consideration of my crime बीक्ष्य—having looked into (i e proved) my crime Four of the five modes of testing one's innocence by an ordeal mentioned by Yajnavalkya are given here, viz (1) making a man taste poison without being affected or harmed by it, or (2) keeping him under water while another swift going man ran the distance covered by an arrow discharged and brought it back, or (3) by placing him in a scale pan with equal weights put in the other, and then seeing that his pan rises up if innocent, or (4) by observing that he remains unburnt in fire for a certain space of time, after the performance of some preliminary rites These are thus given by Yaj.—त्व विष ब्रह्मण पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थित । त्रायस्वास्मा-द्धीतिपाशास्त्येन भव मेऽमृतम् ॥ एवमुक्त्वा विष शार्ङ्गं भक्षयेद्विमशैलजम् । यस्य वेगेविना जीर्येतस्य शुद्धिं विनिदिशेत् ॥ (110, 111) सत्येन

माऽभिरक्ष त्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् । नाग्निदण्डोदकस्थस्य गृहीत्वोक्तं जलं
विशेत् ॥ समकालमिषु मुक्तमानीयाद्यो जवी नर । गते तस्मिन्निमग्नाङ्गु
पश्येच्चैच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ (108, 109). तुलाधारणविद्वदभिरभियुक्तस्तुलाश्रित ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखा कृत्वाऽवतारित ॥ त्व तुले सत्यवामाऽसि पुरा
देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्य वद कल्याणि सशयान्मम विमोचय ॥ यद्यस्मि पापकृन्मा-
तस्ततो मा त्वमथो नय । शुद्धश्चेदगमयोर्ध्वं मा तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ (100,
101, 102) करौ बिभृदितवीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् । सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि
तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो
ब्रूहि सत्यं करे मम ॥ तस्येत्युक्तवतो लोहं पञ्चाशत्पलिकं समम् । अग्निवर्णं
न्यसेत्पिण्डं हस्तयोहभयोरपि ॥ &c (103, 104, 105).

दातव्य—should have been given (had I been found guilty).
ब्राह्मण—may be derived as—(1) ब्रह्मण अपत्य, by adding अ (तस्या-
पत्यमिति अण्), or (2) ब्रह्म वेदमधीते । तदधीने तद्वेद इति अण्, or (3)
ब्रह्म जानाति इति, by adding अण् by शेष । Pan IV 2, 92 पतसि
नरकमध्ये—For अदण्ड्यादण्डयन्राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो
महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ Manu. VIII. 128 It is difficult
to understand this chafing and wrath of Charu, when the
evidence went against him and was supported by his own
admission finally

ACT X

This, the last act of the play, contains its twofold catastrophe, viz (1) that of the principal part, the acquisition of Vasantasena, raised to the dignity of a wife by royal order, and (2) that of the underplot, viz the acquisition of the kingdom of Palaka by Aryaka Charu is conducted through the streets of Ujjayini to the place of execution. In the meantime Vasantasena who was revived by the Bhikshu who accidentally saw her, arrives on the scene of execution, escorted by him, just at the time when the executioners are about to kill Charudatta. Her appearance fills the Chandalas with joy, who release Charudatta and wish to kill Sakara instead. Sarvilaka comes to the place just then and relates to Charudatta how Palaka was killed and Aryaka set on the throne. He also further tells him that the kingdom of Kusavati was conferred on him (Char) by the new king and also that Vasantasena was raised to the dignity of a wife.

P 352 तर्किक &c —This seems to be addressed to Charudatta तर्किक—What then? What help is there? You must follow us न कस्य कारण—Do not think of the reason. The King's command is absolute. The Chandalas then offer some consolation to Char, telling him that they would execute their duty with such skill as to make him feel the pain of death as little as possible नवधय &c. See com—(1) in effecting the slaughter and fettering (of a person) newly condemned, or (2) in managing to bind a man for the first time for being put to death, or better still, (3) in leading (to the place of execution) the man bound for being &c. (नव धयार्थं बन्ध यस्य तस्य नयने).*

करवीर—(Mar कण्हेर) Oleander 'Sweet scented Oleander or rose-bay' (Wilson) बध्यपुरुषा०—वध्यो appointed to kill; executioners; वध्यो च तौ पुरुषौ च, Karma comp., or see com. मन्द०—मन्द little (being consumed)

पितृवन—a cemetery. विरस—discordantly, harshly रक्त-गन्धा०—anointed with red sandal, (2) with बलि—besmeared with drops (गन्ध) of blood, or the smell of blood बलि—not

* "The difficulties of this verse are diminished if we can regard Karana as the representative of the Sanskrit Karana 'pain'. We may then translate—'What then? Do not consider the pain, being adepts in the new-fangled managing of executions and fetherings, we are skilful in cutting off heads and impaling in short order' " Dr. Ryder

the usual काकबलि daily offered after the Vaisvadeva, but a special offering to some deity or a ghost &c, of cooked rice covered with flowers, blood &c तर्कयन्ति—eagerly expect Cf तस्या पात् . तर्कयेस्तिर्यग्म्भः Megh I 53

“The paraphernalia and circumstances of a public execution according to Hindu fashions are interestingly described here, the scantiness of the official attendance shows that the people were as easily managed then as at any subsequent period The character of the executioner corresponds precisely with that of the Roman carnifex, and in like manner the place of execution is the public cemetery, or place of burning the dead The criminal is dressed as a victim with very classical decorations ” Wilson

P 354 कालपरशु०—The comp may also be taken as—
कालरूप deadly परशुवारा. (the strokes of the edge of) ताम्रि
सज्जनपुरुषद्रुम—The tree in the form of a man (yielding shade to)
good men—to avoid the repetition of ideas. सज्जन may be taken
in the sense of ‘ good ’ (see trans), सज्जन पुरुष एव द्रुम तम्
cf. *supra*, IV 32 व्यापारा—Actions, modes of operation
० हस्तके—impressions of the extended palm पिष्टचूर्ण—(1)
rice flour, or पिष्ट and चूर्ण sesamum powder, see also com
पशुकृत—turned into a beast that is to be victimized तारतम्य—
तरतमस्य भाव , discretion, proper judgement एतद्—this
(calamity or misfortune) इन्द्र—: e. the high pole set up in
the Indra festival (see note on इन्द्रमह p. 186), it was to be
secretly removed See Kalikapurana quoted in the com Some
understand by इन्द्र a king, being deposed and banished

हण्ड—and हण्डे are vocative particles used in addressing
persons of the lowest class आहीन्त and गोह are the names
of the two Chandalas कि रोदिति &c —As the women of the city,
looking out of the windows of houses lining the street through
which Charu was being conducted, were shedding a profusion of
tears, the executioner mistook it for torrents of rain-water, and
asks the question पतति वज्र—The fall of the thunderbolt , a
thunder clap is the sign of rain

P 356 प्रणालीभि —प्रणाली (cf Marathi पन्हळ) is a conduit
for carrying away rain water from the tiles, an aqueduct

सलोप्त्र—with the stolen things or property, fr लुप् 6 cl.
P A to steal, and त्र (ष्ट्रन्), also written as लोत्र (fr लू),
cf लोप्त्रेण गृहीतस्य कुम्भीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् । Vik II. p 59

P 358. मल्लशत०—Performed from time to time by his ancestors and by himself before he was reduced to poverty सवसि—in the sacrificial assembly निबिडचैत्य—निबिड crowded with sacrificial priests and Brahmanas. चैत्य — A sacrificial shed or place of worship चीयते असौ चित्य the sacred fire got by rubbing, चित्या the generation of fire; तस्य तस्या वा इद (स्थान), by adding अ (अण्), तद् — *scil* गोत्रं his race (because the Chandalas named his father and grandfather). असदृश० दृश्यते— He was sorry as the sacred name of his family was defiled by being uttered by the Chandalas. Some take तदसदृश० as one word in the sense of 'a completely different type from that of the Brahmanas', but तद् cannot syntactically refer to ब्रह्म in निबिड &c If so taken it may refer to कुल; but in this case recourse must be had to Lakshana, कुल meaning कुलपुरुष This sl with the readings यद् for मे and निषन for मरण, and the speech read as एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविनयदत्तस्य नप्ता.. गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन मारितेति, is quoted in the D-Rup under I 46 as an instance of प्रसङ्ग, one of the angas of अवमर्श-सधि, it is also quoted in the Sah -Dar under VI 104 The principal fig of speech in this sl. is उदात्त, see K - P X 29

सुहृचिर०—The comp is a नित्यसमास. सुहृचिर is added, as an ordinary coral may be of a very faint colour, or सुहृचिर may be taken with अघरोष्ठ सनिभाघरोष्ठि—see com, or we may dissolve अघर (the lower lip) ओष्ठ (the upper lip) च अघरोष्ठ० सनिभ-मघरोष्ठ यस्या, some take अघरोष्ठ as a comp of the शाकपायिवादि class (अघरसहित. ओष्ठ. अघरोष्ठ) The figures of speech in this sl are two Upamas, Vishama (since the two contradictory things अमृत-पान and विषपान are mentioned) and also रसवदलकार, as the वृङ्गार implied herein subserves the Karuna. See Sah -Dar X 95, 96

गुजरत्ननिधिः—see com; रत्ननिधि may also mean 'the ocean'. असुवर्ण—The reading असुवर्णमण्डनक, which is explained as नास्ति सुवर्णमण्डन यस्मिस्तद्यथा तथा (without any gold ornaments), violates the metre, as we get 11 instead of 12 Matras in the *pada* तत्रं सलु &c —Mark how the Chandalas express noble sentiments throughout this scene चिन्तायुक्तः—Uneasy or distressed with anxiety, i. e. they express anxiety on account of

वस्त्रान्त०—वस्त्रान्तरवृद्ध v. l. वस्त्रान्तरे inside the garment वृद्ध &c Herein Charu endorses the sentiment expressed in the last verse. परोऽपि कथं. &c—*Of*. the Subhashita इह लोके हि धनिना परोऽपि

स्वजनायते । स्वजनोऽपि दरिद्राणां तत्क्षणादुर्जनायते ॥, and for the idea more poetically expressed रिक्त सर्वो भवति हि लघु पूर्णता गौरवाय । Megh I 20 स्वजातिमहत्तर—Charu so addresses one of the Chandalas on account of the noble sentiments expressed by them in their speeches किमस्माकं हस्तात् &c —For it is sinful for a Brahmana to receive Dakshina or any charity from a low caste person

P 360 तत्परलोकार्थं &c —Cf. पुत्राप्तो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितर सुत । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयभुवा ॥ Manu IX. 138

आबुक्— in Prakrit stands for पित्, cf अथाबुक् जनक Amara. चिर—long (until my son reaches manhood) इव निवापोदकभोजन—निवाप (fr वप् with नि and aff घञ् + e. अ added कर्मणि or भावे, न्युप्यते निवपत वा) is the offering, generally libation of water, to the Pitris or manes He means—Rohasena being a boy, the water he will offer by his tiny hands would not be sufficient to allay his (Char 's) thirst It is a Hindu belief that the departed forefathers subsist on the food and water offered to them by their descendants For the rite see Manu III 203, 215, 223 Cf. the lamentation of Dushyanta at Sak VI 25

यज्ञोपवीत—यज्ञार्थमुपवीत यज्ञोपवीत, उपवीत is the sacred thread (see Ragh XI 64) in its proper position (also called सग्य) viz it being placed on the left shoulder and worn cross-wise, passing under the right arm, this is the position when rites are performed with reference to the gods, the other positions are प्राचीनावीत—also called अपसग्य—(when the sacred thread is placed on the right shoulder) and निवीत (when it is placed round the neck and hangs down both ways) निवीत मनुष्याणां प्राचीनावीत पितॄणामुपवीत देवानाम् । Jaminiyanyayamalavistara See Amara II 7, 49, 50

अमौक्तिक—मौक्तिकादन्यत् सौत्रणादन्यत् असौवर्ण, here the sense of the negative particle is तदन्यत्व, or नास्ति मौक्तिक यस्मिन् &c ब्राह्मणानां—The sacred thread, although commonly worn by the three upper classes, came to be the chief badge of the Brahmana class, like the bow of the Kshatriyas देवतानां &c —For the necessary position of the sacred thread when making offerings to gods or the Pitris, see note above

P. 362. निरुपपदेन—उपपद a word or epithet of respect prefixed to a name as आर्य, श्री &c ; cf कथं निरुपपदमेव चाणक्यमिति

नार्यचाणक्यमिति । Mud III अहतमार्गा--(1) with its course unimpeded, wilfully, (2) with her motion unobstructed उद्दामा--उद्गता दाम्न, broken off from restraint किशोरी—a young mare, प्रत्येषितु—To override, to tax, here पुरुष must be supplied as the object Some read प्रतीष्ट as the छाया of पडिच्छिद्, which means (1) the desired end, (2) the desired place, or it may be an adv, 'as it (fate), or she (mare), likes'

व्यपदेशा.—व्यपदिश्यतेऽनेन that by which a person is known or distinguished, titles, distinctive appellations, &c शुष्का—are dried up, i.e. gone, have become extinct, and yet should not the head &c. or this may be taken as a question—Are all his titles gone, or empty, i.e. vain, (because a murder is imputed to him) ? 'Should not the head' &c The reading पणमिअ मत्थके is better With this reading the meaning will be व्यपदेशा शुष्का (titles or appellations are vain), अस्य किं प्रणम्य मस्तके न कर्तव्य what of him should not be borne on the head with a bow, i.e. what circumstance in connexion with him is here which does not deserve high honour ? Pri reads शुष्का अपि प्रदेशा विनमितमस्तकेन &c paraphrasing प्रदेशा by अङ्गानि His limbs even are parched, what has he to do with bent head, i.e. he should not bend his head, although he has killed a woman and hung down his head, no one can blame him' But this explanation is very unsatisfactory

जनपदस्य—जन पद्यन्ते move अत्र इति जनपदो देश a country, i.e. its people, or जनपद the people, भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयो । Medini The comparison to the eclipsed moon shows that Charu also would soon be freed from the imputation and his character cleared up असेन—Across the shoulders, i.e. round the neck करवीर०—It was customary to cast a red garland round the neck of the person to be executed and to make him carry the stake also Cf. Mud II 21. VII 4, and तत् प्रावेशति वध्यवेषधारी शूल स्कन्धेनादाय ..चन्दनदास । Ibid. VII.

आघात—The place of execution, आहन्यते अत्र, हन् and aff अ (घन् अधिकरणे). अनुप्रयामि—walk on and on towards Cf आसन्नतरतामेति मृत्युर्जन्तोदिने दिने । आघात नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे ॥ Hit IV 72 शामित्रं—शमितु इदं शामित्र (by adding अ (घन्) in the sense of तस्येद), the place of the शमिता or the carver and immolator, i.e. the place where the sacrificial animal is killed

आलब्ध—To be killed, लभ् with अ (Atm) means 'to kill' and immolate an animal at a sacrifice, cf प्रातेर्वै पशूनालभन्ते । Sat Brah As the root is transitive, the infinitive here has a passive force, but as this is grammatically inaccurate, the reading आलब्ध इव is preferable, here, however, आलब्ध must be taken in the sense of consecrated (अभिमन्त्रित) for a sacrifice, and not in that of killed, as it would go against the simile

चाण्डालौ—He means—We are not Chandalas by our actions (कर्मणा), we have not got the sinfulness and cruelty &c that characterize the Chandala class. This is made clear in the second half येऽभिभवन्ति &c.—By this they indirectly refer to Sakara and Palaka

P. 364 सास्त्र—adv, or adj qualifying पुत्र इदं तत् &c—Cf प्रसव खलु प्रकर्षपर्यन्त स्नेहस्य । अन्तःकरणतत्त्वस्य दाम्पत्यो. स्नेहस्यश्च यात् । आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ Uttar. III 17 अचान्वन &c—चन्दनस्येदं चान्दन, उशीरस्येदमौशीरं तन्न भवतीति अनौशीरं not made of Usira (the fragrant root of the herb *Andropogon Muricatus*, called वाळा in Marathi), cf नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्पन्द जडस्तव स्पर्श । Uttar VI 13 This is an instance of वत्सल रस, see Sah.—Dar III 251

काञ्चनकलशः—He is compared to a pot of gold (and not of earth), to show that he will bear the strain and remain unharmed दुर्बन्त (मज्जन्त)—Cf Marathi दुवणे

P 366 व्यसनकृता—व्यसन may mean poverty, adversity, or the calamity, viz his being charged with the crime of murder ऽकृशा vl—reduced, i.e. wretched, disgraceful, owing to व्यसन मया—The reading त्वया is not good, as the proclamation was अनेन चारुदत्तेन मारिता

बासपादपः—Cf *supra* सुजनशकुनाधिवास sl 4, p 354 बन्धनिगडः—The chains fastened crosswise to restrict his motion It does not mean 'stocks', as the *cheta* was not put into stocks शुणाच्च इति पूर्वोक्त—i.e. as far as न पुनरेतेनार्येण

द्रोणमेघ—A particular class of clouds discharging rain plentifully and producing luxuriant crops, see com For the idea cf. अभिवृष्य मरुत्सस्य कृष्णमेघस्तिरोदधे । Ragh X. 48 This occurs again in sl 39 below

P 368 सूपेन—सुवति रसमिति सूप. शालीयकूरेण—कूर m. n. boiled rice, food, cf. *supra* इतश्च कूरच्युततैलमिश्र &c IV. p. 158.

खड्खण—A sharp ringing sound शत्रुविनाशो नाम &c—This and the following sentence are an instance of Sakara's spiteful nature and levity of mind Death he can lightly treat of His typical humour is also seen further on in that he says—यस्या वेलाया-मस्मादृशो प्रवरमानुष &c, see page 370 विनाशो नाम—विनाशेन *vi* वाबादअन्त—is to be properly rendered by व्यापादयन्त which means 'killing', but is used for व्यापाद्यमान, being a Sakarian peculiarity, or we should read वाबादिज्जन्त as some do

P 370 अविनय—Immodesty, haughtiness, arrogance. दुष्टबलीवर्ध—*scil* Sakara This shows how unpopular Sakara was, being held in contempt even by Chandalas द्वार'पिषत्—otherwise he will enter in and bring some disaster on you प्रणयिजनकल्पपादप—see *supra* p 52 (notes p 32) रत्नकुम्भसदृश—*ie* a superbly rich and a worthy person

P. 372 अपवारितकेन—see *supra* p. 58 एतत्तत्सुवर्णक &c—Mark the ready-wittedness of Sakara which enables him to turn an incident to his advantage शोभनं भजति—The Chandalas, although noble minded, not having the penetrating eye of a judge, are easily led to believe in the story of Sakara by the scars on Cheta's back.

P 235. एतावान्मे विभव—*Cf* विदू०—एतावान्मे मतिविभवो भवन्त सेवितुम् । Malav II p 58 निष्कारणो०—Karm. comp, ०पगतश्चासी बान्धवश्च This may be separated as ०पगत बान्धव; but it will spoil the sense धर्मशील—As shown by his pious desire to save the life of an innocent man, even at the risk of losing his master's favour न सखदति—is not in agreement with it, does not favour it

P 374 आश्रमं—To a hermitage, *ie* leave the town and retire to a forest त्वमप्येव—For his fear was roused by Sakara's asking the Chandalas to kill his son together with him *Cf* the similar advice of Chandanadasa to his son in the Mudra—पुत्र चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् । Act VII p 346

न युज्यते प्राणपरित्याग—For if one commits suicide the penalty is—असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति यै के चात्महनो जना ॥ Isavasyopanishad 3.

P 376 शङ्खल—The stick used for beating the drum. पालिका—Turn, *cf*. Marathi पाळी अरे तब—This shows that even the Chandalas considered it a horrible sin to kill Charu.,

and so each wanted the other to do it बहुविध लेखक कृत्वा—Drawing lines or making marks in various ways It is difficult to know what their mode of decision exactly was It was not certainly casting lots, as is shown by this stage direction. So probably it was as Mr Sharma has it—They drew lines without counting them Then marked every third line If after the last mark there remained one line, it was the turn of the first headsman, if two, of the second If nothing remained, then they had to draw lines again. लेख (or लेखक) may mean a scratch or a line.

P 378. वृद्धिमहोत्सवेन—On the festive occasion of the blissful or joyous event, or वृद्धि may mean 'the extension of the race' राजपरिवर्त—Mark the poet's skill in gently introducing the revolution to be shortly announced कि कि राजपरिवर्त &c --Sakara is alarmed at the very mention of a change of kings, for where would he be if his brother in law, Palaka, would lose his throne? वध्यपालिकाया --L D says-लेख कियत्य पालिकास्तव मम च कियत्य आसन्नावाभ्यामुपभुक्ता वा का का इत्येव गणनरूप लिखितदर्शनरूप च व्यवहारमित्यर्थ । This was a device to delay the execution of Charudatta

धर्म—Religious merit प्रबलपुरुष—He refers by this to the Judge, king Palaka and Sakara स्वस्वभावेन—Her own natural disposition, i.e. magnanimity

प्रतिवृत्त—Turned or hanging down परिवृत्त v l --turned upside down, (being pierced through) दीर्घ—With outstretched bodies (to reach the dead body) वेश इव—like the dress i.e. form of grim laugh (अट्ट-विकट)

P 380 उत्तिष्ठत्प०—उत्तिष्ठत पश्चात्पतत वसनपातिका--The falling down of a garment which is taken up again शवस्य--of the dead body which rises up again in a new form This is a reflex of the sentiment expressed in वासासि जीर्णानि यथा विहाय &c Bg. II 22 Cf. मृत. को वा न जायते, Hit

अस्थानपरिधाता—exhausted (fainted) in an improper, i.e. out of the way place, or अस्थाने may mean in a place out of her house (स्नानादन्यत्र अस्थाने) विषमभरकान्ता—Weighed under an uneven load. This simile has occurred before, see p. 98

P 382. उत्तान—lying supine or flat (on the back) सम—evenly, in a straight line एकप्रहारेण &c.—This was against the

king's order which was to impale Charudatta, the Chandalas were doing it on their own responsibility, as the lesser of the two evils Death on the stake would have been more agonizing सह्यवासिनी—The goddess Durga in her fierce form known as Chandika, the patron deity of the Chandalas, Bhils, and such other fierce tribes She was also called after the mountain on which her temple was located, *e g* सह्यवासिनी, विन्ध्यवासिनी, &c Here she is called सह्य० which shows that the Chandalas came from the mountain Sahya.

P 384 यथाज्ञप्त—The second Chandala thinks that the sword fell down because they tried to go against the king's order चरितमेवा—Pri seems to omit एषा चिकुर—The hair of the head (चि इति अव्यक्त कुरति sounds) उरसि पतति—For Charu was lying supine on the ground जीवति चारु०—is a question यज्ञवाटगतस्य—वाट *m n* an enclosure, a piece of enclosed ground, *cf* similar words such as वेशवाट, श्मशानवाट &c The Chandalas being connected with the court knew that the king was engaged in a sacrifice

P 386. Sl. 39 —*Cf supra* sl. 26 भ्रान्त मन &c —Construe वा अथ वा मम भ्रान्त (under delusion) मन एना पश्यति । अथ वा वसन्तसेना न मृता सा एव इयम् । जीवातु काम्यया—With the desire to restore me to life, from जीवातु and aff. काम्या, *cf* गोकाम्या *supra* p 118 जीवातु means 'revival' (जीवित), or the elixir of life (जीवनौषधि), जीवातुर-स्त्रिया भक्ते जीविते जीवनौषधी । Medini *Cf* रेहस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विमृज शूद्रमुनौ कृपाणम् । Uttar II 10; जीव्यते अनेन इति जीवातु fr जीव् and the Unadi aff वातु, see Unadi I 79 रूपानुरूपेण—रूपस्यानुरूपेण सादृश्येन लक्षितेत्यर्थं अन्या—Some other, *i e* some nymph of heaven who can assume the desired form निमीलिताक्ष एव—Such is the effect, described by poets, of the thrilling joy experienced by a lover at the touch of his love after separation, *cf* राम — (आनन्दनिमीलिताक्षः एव ।) सखि वासन्ति दिष्ट्या वर्षसे । Uttar III p 88, राजा—(निमीलिताक्ष एव । स्पर्श रूपयित्वा । अये उर्वशीगात्रसपर्कात् &c. Vik IV p 212

विद्या इव—*i e* like the Samjivani (life reviving) Vidya or spell, (which was first known and practised by Sukra, the preceptor of the *Dutyas*) For the सजीवनौषधि, see Agni Purana, Adh 284

P. 388 देह—*is neu* here, see com अहो प्रभाव &c.—*Cf* as a parallel what Pururavas says in Vik—अहो विरुद्राय-सपादयितेप्सितलाभो नाम । पादास्त एव शशिन सुखयन्ति गात्र बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः &c, III 20.

वरवस्त्र—It is better to take this in the sense of 'the bride groom's garment' From this it seems that it was customary to give red garments to bride grooms to wear We read in the Nagananda, 4th Act, of red marriage-garments being given to Jimutavahana which he uses as the insignia of death

अतिदक्षिणतया—Vasa thinks that in his extreme kindness of heart or generosity Char must have sacrificed himself for some one else and must not have told the fact that he was quite innocent in the matter

प्रभविष्णुना—Powerful, as he had high influence with the king **मनाक्**—a little, almost Char thinks lightly of the great calamity that had threatened his life

P 390 **वृषभकेतु**—The bull-emblemed god, Siva **दक्षयज्ञस्य हन्ता**—The destroyer of the sacrifice of Daksha, his-father-in-law He first glorifies Siva, and afterwards his friend Aryaka, who also had destroyed the sacrifice of Palaka, killing him, as Daksha was killed by Siva

Daksha was one of the ten sons of Brahman, being born from his right thumb, and the chief of the ten Prajapatis or patriarchs of mankind One of his many daughters was Sati, who was espoused by Siva Once Daksha performed a great sacrifice, to which all the gods and sages were invited, but neither his daughter Sati nor her husband Siva Sati, however, decided to attend the sacrifice herself, but when she went there she was greatly insulted, whereupon she threw herself into the fire and perished (see also Kum. I 21, and our note *ad loc*) When Siva heard this he was exceedingly wroth, and, according to one account, himself went to the sacrifice, completely destroyed it, and pursued Daksha who ran away in the form of a deer, and at last decapitated him According to another account, Siva tore off a hair from his *Jata* and dashed it on the ground, whence there arose the mighty Virabhadra, who was ordered by the god to go and demolish Daksha's sacrifice Thereupon he, accompanied by several *ganas*, went to the sacrifice, completely routed it, putting to flight all the gods and the sages, and according to one account beheaded Daksha himself

भेता षण्मुख—**षण्मुख** is a name of Karttikeya, the Indian Mars (god of war) He is said to have pierced the mountain Krauncha, whence he is called *Krauncha-darana* Krauncha is also the name of a demon (who had lurked in the mountain Krauncha) slain by Karttikeya Here he fitly refers to Karttikeya as the great leader of the divine forces against the demons **तदनु**—shows that next in rank stands Aryaka as a great hero

शेषभूतां—like the शेष or शेषा, the garland of flowers cast off from an idol which is held sacred and received with veneration. This shows implicit obedience with reverence. *Of* तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्नि मदनं प्रतस्थे । Kum III 22, गुणानुरागेण शिरोभि ह्यते नराधिपमल्यमिवावस्य शासनम् । Kir. I 21, and इमं देवशेषापदेशेन (v l) तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि । Sak III p 73

०मन्त्रहीनं—*Of* दौर्मन्यान्नृपतिर्विनश्यति Bh Nit 42 प्रकर्षात्—may be taken as used adverbially, 'greatly, in a high degree', or as the Abl. of प्रकर्षं excellence, greatness of power राज्य—should have been omitted, as it is, we may construe—बलारे राज्यमिव वसुधाधिराज्यं शत्रुराज्यं प्राप्तम् बलारि—The enemy, & the killer, of Bala, brother of Vritra. In several passages of the Rīgveda Bala appears as *Vala*, being the name of the cloud fancied as the demon of darkness, also called वृत्र—fr वृ to cover, see our note on that word at Ragh. III 62 *Vala* *tit* means the coverer of the heavenly cows—the pent up rain-water Indra destroys the demon with his thunderbolt and sets free the cows *Of* इन्द्रो यद्वज्री वृष्यमाणो अन्धसाऽभिनद्वलस्य परिधीन् Rv I 52 5, यो गा उदाजदपषा वलस्य II 2 3, see also X 67 8

जालमा—'You thoughtless men' (जालमोऽसमीक्षकारी स्यात् Amara.), as they were thronging there for nothing

गुणवृत्तया—(1) held & drawn by his merits, (2) held by a rope. A boat also when nearing the shore is drawn to it by means of a rope ज्योत्स्ना०—ज्योत्स्ना in the case of Char is Vasantasena उपराग—An eclipse, उपरज्यते इति fr रज् with the aff अ (षञ्) आर्जव—ऋजोर्भावि straightforwardness, an open confession of one's crime

P 392 महापाप—Theft was held a great sin, *of* ब्रह्महत्या सुरापान स्तेयं गुर्वङ्गनागम । महान्ति पातका-याहुः ससर्गश्चापि सै सह ॥ Manu XI 54 आर्यवृत्तेन—This is put in to justify his action (आर्यवृत्तं अकार्यं न करिष्यति), he did it in the interest of the people (as Palaka was a bad king) यथाऽऽह तत्रभवान्—Read rather अत्रभवान्

उज्जयिन्यां—goes with प्रतिष्ठितमात्रेण वेणातटे—Vena, a tributary of the Narmada on the bank of which Kusavati was situated कुशावत्या—Kusavati, also called कुशस्थली, the city founded by Kusa, Rama's son (see Ragh XV 97) was the capital of Dakshina Kosala, situated in the defiles of the Vindhya mountain. It must have been to the north of the Narmada, but

south of the Vindhya, and is probably the same as Ramnagar in Bundelkhand उपयुज्यतां—It should be enjoyed by you, & it is at your service.

•बाहुबल—should be •बलबाहु, Sudraka is very fond of such compounds

P 394 उद्दाम इव गर्दभ --Sakara's humour does not leave him even in distress

राष्ट्रियबन्ध --may mean (1) राष्ट्रियस्य मम बन्ध, the being bound, the seizure, of me, the king's brother-in-law, & the people are ready from all sides to seize me Some take बन्ध in the sense of enemies (बध्यते अनेनेति बन्ध विपक्ष), my enemies have surrounded me from all sides,—or (2) the king's men have surrounded me &c व्यापादयाम—We have used the dual as this is said by the two Chandalas who had gone in search of Sakara, see p 386, many editions, however, give the plural व्यापादयाम in the *chhaya*, in that case it refers to the people

P 396 शरणमुपेत्य पादयो पतित &c —Of बद्धाञ्जलिपुट दीन याचन्त शरणागतम् । न हन्यादानुशंस्यार्थमपि शत्रु परतप ॥ Rama Yudh—K 18, and अवस्था ब्राह्मणा गावो ज्ञातय शिशवः स्त्रिय । येषा चास्त्रानि भुञ्जीत ये च स्मृ शरणागता ॥ Maha Udyog 36, 66 The metre of stanza 55 is defective, the second pada being short by two matras, some propose, therefore, to read either य शरणमुपेत्य or शरण समुपेत्य to remedy the deficiency It is also suggested that the last pada should be read as कर्तव्यस्तूपकारहत, to avoid the absence of *Samdhi* between the third and the fourth padas as they are These conjectures, however, are not supported by any MS authority.

नेपथ्ये कलकल —The passage from here to Charudatta's speech युष्मत्प्रसादेन on p 402, is an interpolation by one Nila Kantha (see com) who says that as the author had not brought all his characters together at the close, for fear of the representation of the play lasting till sunrise, he supplied the omission See the verse quoted in the com See also remarks on this scene in the Introduction

P 398 महीतल &c —, & you deserve a place in heaven पतिव्रते—is significant, you are a *Pativrata*, who should die only when I am dead, cf Harita—आतसि स्तं मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते त्रियेत या पत्यो सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ स्वरया सपण—supply आवश्यक; for each moment was important. भिन्नत्वेन—i. e. without the

or conduct of the world, or worldly existence, cf the sl from the Sak. quoted in the com कूयघटिकान्याय—The maxim of the action of the water-wheel and the buckets, viz as the wheel turns, some of the buckets filled with water go up, some are emptied of their contents, while there are some that move up half filled being loosened It is thus used to denote the various vicissitudes of worldly existence It is also called घटीयन्त्रन्याय Of आपद्गत हससि किं द्रविणान्ध मूढ लक्ष्मी स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् । किं त्व न पश्यसि घटीर्जलयन्त्रचक्रे रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ता ॥ *Prabandhachintamani*, as quoted by Col. Jacob in his *Laukika-nyayanjalī*, Part II घटिका—क्षुद्र घटः घटक ह्रस्वे इति कन्, and the fem aff. आ

भरतवाक्य—The last stanza of a play is so called, because it is chanted by the actor, divested of his dramatic character, the play having already ended, see com, it generally contains an expression of good wishes for general prosperity, &c It may have been also so called after Bharata, the father of the Indian drama, to perpetuate his memory

कीरिष्य.—प्रभूत क्षीरमासा विद्यते इति, इन् shows excess सर्व-सपन्न०—The comp. should rather have been सपन्नसर्वसस्या As it is, it must be taken as सर्वाणि च तानि सपन्नानि च सस्यानि यस्या (खञ्जकुञ्जादिवत्समास.) सन्त—Good men, or learned men, as they are generally poor, cf for this sense त सन्त श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतव । Ragh I 10 श्रीमन्तः—The presence of the word श्री in the concluding stanza is auspicious For, as Patanjali says, मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते.

रिपव—रिपु fr रप् 1 P. to speak out distinctly (रपति दोष) and the Unadi aff उ (कु), र being changed to रि, by Unadi 1, 26 बर्मनिष्ठा—Firmly devoted to their duty, which is pre eminently the protection of the subjects, cf क्षत्रियस्य परो धर्म प्रजानामेव पालनम् । Manu. VII 144 or धर्मनिष्ठा सन्त पृथ्वी पातु govern the earth being unflinchingly dutiful or just Some construe the last two lines as—जन्मभाज सततमभिमत परस्परसमता सन्त मोदन्ता, ब्राह्मणा सन्त सन्तु, श्रीमन्त प्रशमितरिपव धर्मनिष्ठा च भूपा &c सहारो नाच—सहार that in which all the incidents are brought to one focus, their legitimate end, the catastrophe

APPENDICES

I.

THE METRES USED IN THE PLAY, THEIR DEFINITIONS AND SCHEMES

1 Sanskrit Verse is regulated by quantity, and not by accent as in English. A पद्य or stanza consists of four पादs or quarters. A *Pada* is regulated by the number of syllables (अक्षरs) or syllabic instants (मात्राs). When the *padas* are all in one metre, it is called a सम वृत्त, to which type most of the metres conform, those are अर्धसम वृत्तs wherein the first *pada* corresponds with the third and the second with the fourth, called respectively the 'odd' and the 'even' *padas*. A third class is विषम वृत्तs, which are very rare.

2 The vowels अ, इ, उ, ऋ and ॠ are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु (light), and one with a long vowel is called गुरु (heavy).

3 But a लघु syllable becomes गुरु if it is followed by an *Anusvara* or a *Visarga*, or a conjunct consonant, or when it occurs at the end of a *pada*¹.

4 Three successive syllables form a गण (foot), marking a short syllable as ˘ and a long one as —, the different गणs, which are eight in number, may be exhibited as follows² —

य ˘ — —, र ˘ — —, त — — ˘, भ — ˘ ˘, ज ˘ — ˘,
स ˘ ˘ —, म — — —, and न ˘ ˘ ˘. A short syllable is often indicated in the Definition by the letter ल and a long one by ग.

5 The *Mṛichchhakatika* contains in all 21 varieties of Sanskrit metres, which we give below in alphabetical order. The metres are also named, in most cases, in the com. in this edition

1 सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।

वर्णः सयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

2 आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।

भजसा गौरव यान्ति मनो तु गुरुलाघवम् ॥

The Prakrit metres are not given here, as they are not needed by the University students, and also because of the prevalent uncertainty of readings in Prakrit. The curious reader may consult *Prakṛita-Piṅgala* or similar works.

अनुष्टुभ्—(Also called श्लोक) Def श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्व सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many variations of this metre, but the one defined is the commonest. Each *pada* of it consists of eight syllables of which the sixth is long and the fifth short and the seventh in the 2nd and 4th *padas* is short and the 1st and 3rd *padas* long. The rest of the syllables may be either short or long. This is the shortest metre in general use, and is easily recognizable.

Examples—

I 2, 16, 34, &c

आर्या—Def यस्या प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ This belongs to the class of metres regulated by the number of मात्राs or syllabic instants. The four *padas* contain respectively 12, 18, 12 and 15 *matras*. Like an *Anushtubh*, an *Arya* too, is easily recognizable. Ex -- 1 8, 11, 33, &c

इन्द्रवज्रा—Def [जतौ तु वशस्थमुदीरितं जरौ] तच्चेन्द्रवज्रा प्रथमाक्षरे गुरौ । This is the same as वशस्थ (see below) with the first syllable long. This does not occur independently in this play, but is employed in I 46 and III 7, which are thus उपजातिs (see below).

इन्द्रवज्रा—Def स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग । 11 Syllables Scheme—
त, त, ज, ग, ग Ex —IV 16, V 49, X 11, 21, 48, 58

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता ॥ [इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥] An *Upajati* is a mixture of one or more *padas* of इन्द्रवज्रा (see above) with one or more of उपेन्द्रवज्रा (see below), so as to form one stanza. A mixture of other metres also in this manner is called an *Upajati*. Thus in I 46 we find one *pada* of इन्द्रवज्रा and three of वशस्थ, and in III. 7 two *padas* are in उपेन्द्रवज्रा, one in इन्द्रवज्रा and one in इन्द्रवज्रा. Both of these are *Upajatis*. The student is recommended to scan the metre of each *pada* and find out

its name for himself in each case. The other examples of *Upajais* are—I 38, III. 6, IV 1, 12, 15, 32, V 21, 29 40, 44, 47, 52 VIII 27, 30, IX 10, 26, X 6, 16, 40, 43

उपेन्द्रवज्रा—Def उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । 11 Syllables, Scheme—
ज, त, ज, ग, ग Ex —I 6, IV. 23, VI 3.

[औपच्छन्दसिक—See Malabharini below]

गीति—Def. आर्यापूर्वाब्धिसम द्वितीयमपि यत्र भवति ह्रसगते । छन्दोविदस्त-
दानी गीति ताममृतवाणि भाषन्ते ॥ This is just like an *Arya*
except that the last *pada* contains 18 *matras* instead of 15,
so that both the halves of the stanza are similar. Ex —
V 34

पुष्पिताग्रा—Def अयुजि नयुगरेकतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पि-
ताग्रा ॥ Odd *padas*-12 Syllables Sch -- न, न, र, य Even
padas-13 Syllables Sch --न, ज, ज, र, ग. This is an अर्धसम
वृत्त Ex --I 24, 56, II 7, III 10, 21, 22, IV 4, 27, 28,
VIII 4, 8, 15, 32, X 13.

प्रमिताक्षरा—Def प्रमिताक्षरा सजससै कथिता । 12 Syllables Scheme -
स, ज, स, स Ex X 56

प्रह्विणी—Def त्र्याशाभिमतजरगा प्रह्विणीयम् । 13 Syllables Scheme -
म, न, ज, र, ग The pause occurs after the third syllable.
Ex.—IV 2, V 50, VI 1, VII 8, VIII. 41, IX. 27, X 25,
33, 47, 49.

मालभारिणी—(Also called औपच्छन्दसिक, of which it forms a special
variety) Def विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरा येन तु मालभारिणीयम् ॥
Odd *pada*-11 Syllables Sch -स, स, ज, ग, ग Even *pada*-12
Syllables. Sch —स, भ, र, य This is an अर्धसम वृत्त
Ex —I 3, 5

मालिनी—Def ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै । 15 Syllables Sch —
न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable.
Ex —I 31 57, IV 20; V. 17, VII 3, 5, VIII 42, IX.
12, 43, X 3, 12, 34, 46

वशश्च—Def जतौ तु वशश्चमुदीरित जरौ । 12 Syllables Sch —ज, त,
ज, र Ex —I 7, 10, 53, II 10, III. 8, 17, V. 37, VII. 4,
VIII. 7; IX 25. This is also called वशश्चविल

वसन्ततिलका—Def उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ ग । 14 Syllables
Sch—त, भ, ज, ज, ग, ग *Ex*—I. 9, 12, 13, 17, 20, 22, 27,
35, 49, III 3, 4, 9, 14, 16, IV 9, 14, 26, V. 1, 2, 4, 8,
13, 15, 23, 36, 42, 45, VI 2, VIII 23, 24, 26, IX 9, 16,
19, 22, 28, 29, 34, X 31, 44

विद्युन्माला—Def मो मो गो गो विद्युन्माला । 8 Syllables Scheme—
म, म, ग, ग *Ex*—II 8

वैश्वदेवी—Def बाणाश्वैच्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ । 12 Syllables
Scheme—म, म, य, य The pause occurs after the fifth
syllable *Ex*—III 13

शार्दूलविक्रीडित—Def सूर्याश्वैर्यदि म सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम् । 19
Syllables Sch—म, स, ज, स, त, त, ग The pause occurs
after the twelfth syllable *Ex*—I 14, 32, 36, 37, II 12,
III. 5, 11, 12, 18, 20, 23, IV 6, V 5, 6, 14, 18, 20, 23, 24,
27, 35, 46, VII 2, 7, VIII 5, 11, 38, IX. 3, 4, 5, 14,
X 60

शिखरिणी—Def रसै रुद्रैच्छिन्ना यमनसभला ग शिखरिणी । 17 Syllables
Sch—य, म, न, स, भ, ल, ग The pause occurs after the
sixth syllable *Ex*—I 15, V 12, 22, 25, VI 4.

सुमधुरा—Def औ भौ मो नो गुरुश्चेद् हयऋतुरसैरुक्ता सुमधुरा । 19
Syllables Scheme—म, र, भ, न म, न, ग The pauses
occur after the seventh and the thirteenth syllables *Ex*.—
IX 21

स्रग्धरा—Def अत्रैर्याता त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । 21
Syllables Scheme—म, र, भ, न, य, य, य. The pauses occur
after the seventh and the fourteenth syllables. This is
the longest metre in common use *Ex*.—I 1, 4, 48, X.
59, 61

हरिणी—Def नसमरसला ग बड्वेदैर्हृदैरिणी मता । 17 Syllables.
Scheme—न स, म, र, स, ल, ग The pauses occur after the
sixth and the tenth syllables. *Ex*—IV. 3, IX. 13

